ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

* قول ھونەرچىلىكى

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

دۇنيادا يالغۇز خوتەن بار

ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

* قول ھوانە رەسىتى

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

BY

ABDULLA SULAYMAN

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

مەجمۇئە نامى: دۇنيادا بىرلا خوتەن بار
كىتاب نامى: قول ھۈنەر ـ سەنئىتى
تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر قۇتلۇق
مەسئۇل كوررېكتورى: نۇرئالىيە ئابدۇكېرىم
تەكلىپلىك كوررېكتورى: قەيىۇم تۇرسۇن
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
نەشرىيات : شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى شىخۇڭ يولى 36ـنومۇر
پوچتا نومۇرى: 830000
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: ئۈرۈمچى كېخىڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
فورماتى: 1230 × 880 مىللىمېتىر1/32
باسما تاۋىقى: 18
نەشرى: 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى: 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ قېتىم بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: 9ـ1700ـ5469ـ7ـ978 ISBN
باھاسى: 55.00 يۈەن

(باسما ۋە بەت تۈپلەشتە خاتالىق كۆرۈلسە زاۋۇت بىلەن ئالاقىلىشىڭ)

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب
ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بۇيۇم ـ سايمانلىرى ھۈنەر ـ سەنئىتى

§1. ئوۋچىلىق بۇيۇملىرى ھۈنەر ـ سەنئىتى 1
1. پاۋان مىلتىق..... 1
2. قىسماق..... 2
3. رۇچاق (ياچاق)..... 4
4. نەيزە..... 4
5. تۇزاق (جىلە)..... 5
6. كامالەك..... 6
7. تور..... 7
§2. بىر قىسىم چارۋىچىلىق بۇيۇم ـ سايمانلىرى ۋە ھارۋا ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتى 8
1. ئېگەر چىلىك..... 8
2. يۈگەن..... 10
3. نوختا..... 12
4. ھارۋا ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتى..... 12
§3. قەدىمىي قورال ـ ياراغلار ھۈنەر ـ سەنئىتى 26
1. بىر قىسىم قەدىمكى قورال ـ ياراغلار..... 27

ئىككىنچى باب
ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇم ـ سايمانلىرى ھۈنەر ـ سەنئىتى

§1. تاشچىلىق ۋە تاشتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر ـ كەسىپ سايمانلىرى 39

1. تاشچىلىق هۇنەر-سەنئىتى 39
2. تاشتىن ياسالغان ئەمگەك قوراللىرى 41
3. تاشتىن ياسالغان هۇنەر-كەسىپ سايمانلىرى..... 44
§2. ياغاچتىن ياسالغان ئۈشلەپچىقىرىش بۇيۇم سايمانلىرى 45
1. بوغۇس (بۇقۇسا)..... 45
2. بويانلاق..... 46
3. سەكسەنپۇت..... 46
4. سۆرەم..... 47
5. تۇلۇق..... 47
6. تىرنا..... 48
7. ئارا (ئارى)..... 48
8. تاماق..... 49
9. زەمبىل..... 49
10. كاجۇۋا..... 50
11. كانتا..... 50
12. توقۇناق..... 51
13. شامال ساندۇقى..... 51
14. كۈيگەك (گۇرجەك)..... 53
15. غەلۋىر..... 53
16. تەڭكەش..... 54
17. ئۆتكەمە..... 54
18. ئەلگەك..... 54
§3. تۇمۇردىن ياسالغان ئۈشلەپچىقىرىش بۇيۇم - سايمانلىرى هۇنەر - سەنئىتى 55
1. تۇمۇرچىلىك ۋە تۇمۇرچىلىك سايمانلىرى..... 56
2. تۇمۇردىن ياسالغان ئەمگەك سايمانلىرى هۇنەر-سەنئىتى... 60
§4. چۈنق - چۆپلەردىن توقۇلغان (ياسالغان) ئۈشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش سايمانلىرى..... 65
1. چىغ توقۇلما بۇيۇملىرى..... 65
2. سېۋەتچىلىك هۇنەر-سەنئىتى..... 67

3. قەغەزچىلىك.....73
4. بورىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى.....82

ئۇچىنچى باب

بىناكارلىق ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۈنەر-سەنئىتى

§1. بىناكارلىق ھۈنەر-سەنئىتى 89
1. ياغاچچىلىق (خارەتچىلىك).....90
2. تۇرالغۇلارغا ياندىشتۇرۇپ سېلىنغان ئۆيلەر 91
3. ئايۇۋان سارايلىق ئۆيلەر ۋە ئاسماق ئۆي بىناكارلىقى.....92
§2. تاشتىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۈنەر-سەنئىتى.....97
1. تاشتىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى.....97
§3. ياغاچ قاچا-قۇچا ياساش ھۈنەر-سەنئىتى.....99
1. ياغاچ قاچا-قۇچا ياساش ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ تۈرلىرى ۋە ياساش ئۇسۇللىرى 101
§4. ياغاچ قىرمىچىلىقى ۋە ئويمىچىلىق بۇيۇملىرى ھۈنەر-سەنئىتى..... 117
1. قىرمىچىلىق ۋە ئويمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى 117
2. ياغاچتىن ياسالغان بىر قىسىم تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۈنەر-سەنئىتى 120
§5. قاپاق نەقش سەنئىتى 124
1. قاپاق نەقش ئەسەرلىرىنىڭ شەكىل تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى 127
2. قاپاق نەقش ئەسەرلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى 129
3. قاپاق نەقش ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى 132
4. قاپاق نەقشىگەرلىكى..... 133
§6. تۆمۈر ۋە باشقا مېتاللاردىن ياسالغان، قۇيۇلغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۈنەر-سەنئىتى 137
1. تۆمۈردىن ياسالغان ياغاچچىلىق سايمانلىرى 137
2. تۆمۈردىن ياسالغان تىككۈچىلىك سايمانلىرى 140
3. تۆرمۈردىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە باشقا بۇيۇملار

هۇنەر-سەنئىتى..... 142
4. قۇيمىچىلىق هۇنەر-سەنئىتى ۋە مەھسۇلاتلىرى 145
5. تاقىچىلىق 147
§7. هەر خىل يىپلاردىن توقۇلغان، رەختتىن تىكىلگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى هۇنەر-سەنئىتى 150
1. داستىخان 150
2. سۇپرا 151
3. يەڭلىك 151
4. گەزنە 151
5. تۇكۇچ (تۇكچە).....152

تۆتىنچى باب
پىششىقلاپ ئىشلەش هۇنەر-سەنئىتى ۋە سايمانلىرى

§1. ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش، ياغ تارتىش هۇنەر-سەنئىتى ۋە سايمانلىرى 153
1. يارغۇنچاق 153
2. تۇگمەن.....156
3. سوقا 166
4. جۇۋاز.....172
§2. ئاساسىي يىمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش هۇنەر-سەنئىتى.....180
1. ئاش - تاماق خۇرۇجلىرى 181
2. ئاشپەزلىك ۋە قازان تاماقلىرى 188
3. ناۋايلىق 209
4. گۈلخان تاماقلىرى 219
5. كاۋاپچىلىق 225
§3. قوشۇمچە يىمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش هۇنەر-سەنئىتى 238
1. تاتلىق قوشۇمچە يىمەكلىكلەر 239
2. ئىچىتقۇلۇق يىمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەر 267

3. سوغۇق ئىچىملىكلەر 290
§4. يېمەكلىك ۋە ئۇلارنى قۇرۇتۇش، ساقلاش 295
1. قاق قۇرۇتۇش ۋە ھۆل - قۇرۇق مېۋىلەرنى ساقلاشتا ئىشلىتىلىدىغان ئەسلىھە - سايمانلار.....295
2. مېۋىلەردىن قاق قۇرۇتۇش ئۇسۇللىرى 296
3. مېۋە، قاقلارنى ساقلاش ئۇسۇلى.....300
§5. يىپ ئېگىرىش، ئارغامچە تالاش ھۈنەر - سەنئىتى.....305
1. چىغرىق ۋە پاختا چۆرۈش.....307
2. ئاتقۇچىلىق ۋە پاختا ئېتىش.....313
3. چىگە، ئارغامچا مەھسۇلاتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى 323
§6. توقۇمچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى.....343
1. بۆز توقۇمىچىلىق.....344
2. يۈك توقۇمىچىلىق.....366
§7. بوياقچىلىق ۋە بۆز گۈللۈك بويالملار.....390
1. بۆز گۈللۈك بويالما ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى.....390
2. چىغرىق باسما بوياقچىلىقى 405
3. قېلىپ باسما بوياقچىلىقى.....412
4. تامغا باسما بوياقچىلىقى.....418
5. سىدام رەخت بوياقچىلىقى.....427
§8. تىكمىچىلىك ھۈنەر-سەنئىتى.....428
1. تەلپەكسازلىق ھۈنەر-سەنئىتى.....428
2. موزدۇزلۇق ھۈنەر-سەنئىتى.....449
3. كەشتىچىلىك ھۈنەر-سەنئىتى.....456
§9. چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر-سەنئىتى.....473
1. كىگىز چىلىك.....473
2. پىيمىچىلىق.....501
3. كۆنچىلىك.....511
4. تېرە ئاشلاش ۋە ئەيلەش.....521

5. ياريەلمەچىلىق.....525
6. زەيچىلىك.....528

بەشىنچى باب
كۆڭۈل ئېچىش سايمانلىرى ياساش هۇنەر-سەنئىتى

§1. يەللىك چالغۇلارنى ياساش هۇنەر-سەنئىتى 531
1. بالىمان.....531
2. نەي.....532
3. بۇرغا.....533
4. كاناي.....533
5. سۇناي.....534
6. قوۋزاق نەي.....535
7. بوت بوت.....536
8. يالغۇزەك.....536
§2. سوقما چالغۇلارنى ياساش هۇنەر-سەنئىتى.....537
1. ناغرا.....537
2. قوشۇق.....538
3. تاش.....538
4. ساپايى.....539
5. داپ.....539
§3. تارلىق ۋە قللىق چالغۇلارنى ياساش هۇنەر-سەنئىتى.....540
1. غىجەك.....541
2. ساتار.....542
3. خۇشتار.....543
§4. چەكمە چالغۇلارنى ياساش هۇنەر-سەنئىتى.....544
1. قالۇن.....544
2. چاك.....545
3. تەمبۇر.....546

4. دۇتار.....547
5. راۋاب.....548
§5. قەدىمكى ئۇدۇن چالغۇلىرى.....551
1. بۇرغا.....551
2. دۇدۇك.....551
3. چوراك.....552
4. بەرباب.....553
5. غوجىقا.....554
6. بوريا.....555
7. نەي.....555
8. جالىلا.....556
9. بالىمان.....557
10. تەبلىۋاز.....557
11. بەشتار.....558
12. ئۇرۇقچە پۇشتەك.....559

ئالتىنچى باب

زىننەت بۇيۇملىرى ياساش ھۈنەر-سەنئىتى

§1. زەرگەرلىك ھۈنەر-سەنئىتى.....561
1. زەرگەرلىك ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ تەرتىپلىرى.....561
2. بىر قىسىم زەرگەرلىك مەھسۇلاتلىرى.....565
پايدىلانمىلار .....

目 录

第一章 打猎、放牧用具及艺术

第一节 打猎用具制作术 ……/1
第二节 放牧、鞍套具制作术 ……/8
第三节 军器制作术 ……/26

第二章 生产用具制作工艺

第一节 石匠业及石制生产工具、手工用具 ……/39
第二节 木制生产用具、工具 ……/45
第三节 铁制生产用具、工具 ……/55
第四节 藤袄、草制工具 ……/65

第三章 建筑工艺及生活用品手工艺

第一节 建筑业及其工艺 ……/89
第二节 石制用品及工艺 ……/97
第三节 木器制作工艺 ……/99
第四节 旋制业及旋木产品 ……/117
第五节 葫芦雕花工艺 ……/124
第六节 金属用品制作、铸造工艺 ……/137
第七节 各种袄制、缝制用品生产工艺 ……/150

第四章 加工工艺及设施、用具

第一节 粮油加工及设施 ……/153
第二节 主食加工及工艺 ……/180
第三节 副食品、饮料加工及工艺 ……/238
第四节 果品烘干及储存 ……/295
第五节 纺线、捻绳 ……/305
第六节 纺织工艺 ……/343
第七节 印染术及印花棉布 ……/390
第八节 缝纫工艺 ……/428
第九节 畜产品加工工艺 ……/473

第五章 乐器制作工艺

第一节 维吾尔乐器制作手工艺 ……/531
第二节 部分古代乐器 ……/551

بىرىنچى باب

ئۇۋچىلىق، چارۋچىلىق بۇيۇم ـ سايمانلىرى ھۈنەر ـ سەنئىتى

§1. ئۇۋچىلىق بۇيۇملىرى ھۈنەر ـ سەنئىتى

1. پاۋان مىلتىق

قەدىمىي خوتەندە مىلتىقنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ــ سۆگەت نو ـ تىسىنىڭ ياغىچىنى سۇغۇرۇۋېتىپ، قوۋزىقىنى ئىستوۋۇلى قىلىپ ياساشتىن، ياغاچنىڭ ئىچىنى ئويۇپ ياساشقا تەرەققىي قىلىپ، ئو ـ يۇنچۇق شەكلىدىن ئۇۋ مىلتىقىغا تەرەققىي قىلغان. بۇ خىل مىل ـ تىق قەدىمىي تۈرك تىلىدا «تۇۋەك»، «تۇۋەكلىك» دەپ ئاتالغان. (مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركى تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980ـ يىلى ئۇي ـ غۇرچە نەشرى 1ـ جىلد 504ـ، 661ـ بەتلەرگە قارالسۇن) پاۋان مىلتىق ــ ئەنە شۇ پاختۇەن مىلتىق ئاساسىدا يەرلىك ئۇستىلار تەرىپىدىن ياسالغان يەرلىك (پاۋان) مىلتىق بولۇپ، ئۆز ئىچىدىن پىستانلىق مىلتىق ۋە كۆسەي مىلتىق دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. كۆسەي مىلتىق نىسبەتەن قەدىمىيرەك ھالەتتىكى مىلتىق بولۇپ، قوغۇشۇندىن ياسالغان ئوق مىلتىق نوكىچىسىغا سېلىنىپ، كەينىگە مىلتىق دورىسى قۇيۇپ چىڭداپ، تەپكە بىلەن دورىنى سوقۇپ پارتلىتىش ئارقىلىق ئوق ئې ـ تىلىدۇ. پىستانلىق مىلتىق مىشەكلىك ئوق سېلىپ ئېتىلىدۇ. پاۋان مىلتىق ھازىرقى زامانىۋى مىلتىقلارغا قارىغاندا دەللىك دەرىجىسى تۆۋەن، زەربە بېرىش ئىقتىدارى ئاجىز بولسىمۇ، يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە ئادەملەرگە قارشىلىق كۆرسىتىش، زەربە بې ـ رىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، چوڭ ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش ئېھتىياجـ

ئوۋلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇزۇم تېلى ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش ئەۋرە-شىمچانلىقى يۇقىرى ياغاچتىن ياسالغان تاقا شەكىللىك ياغاچ «كۆ-تەك» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆتەك بىلەن تەك قىلىپ توم سىمدىن تاقا شەكىللىك ياسالغان باسقۇنىڭ ئىككى ئۇچىدىن ھالقا چىقىرىلىپ، كۆتەكنىڭ ئىككى ئۇچىغا ھەربىرىدىن قىلىپ چىگىلىدۇ. كۆتەكنىڭ ئىككى ئۇچىغا زەي ياكى رېزىنكە ئالماپ باغلىنىپ، ئوتتۇرىسىدىن بىر تال ئوق ياغاچنى ئۆتكۈزۈپ تولغاپ، بىر ئۇچى باسقۇنىڭ ئوتۇرا قىسمىغا باغلىنىدۇ، يەنە بىر ئۇچى قىسقىراق چىقىرىلىپ، ئىلچۇق ۋە دانچۇق باغلىنىدۇ. تولغانغان زەي ياكى رېزىنكىنىڭ ئەكسىگە تولغىنىش كۈچى بىلەن كۆتەك بىلەن باسقۇ ھىملىشىپ تۇرىدۇ. ئىلچۇق يېرىم يايى ئۇزۇنلۇقى كۆتەكنىڭ رادىئۇسىدىن قىسقىراق قىلىپ، ئىنچىكە يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسالغان تۇز ياغاچ بولۇپ، بىر ئۇچى يىپ بىلەن ئوق ياغاچنىڭ بىر ئۇچىغا باغلىنىدۇ، يەنە بىر ئۇچى ياپىلاق ئۇچلىنىدۇ. دانچۇق بىر ئۇچىدىن ئىلمەك چىقىرىلغان ياغاچ بولۇپ، تۇز ئۇچى يىپ بىلەن ئوق ياغاچقا باغلا-نىدۇ، ئىلمەك بار ئۇچىغا بىر تال قوناق ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش دان بېكىتىلىدۇ (دان بېكىتىش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، دانچۇقنى جىگدە چۈشىدىن ياساپ، ئوتتۇرىسىدىكى پور قىسمىدىن تۆشۈك ئېچىپ يىپ ئۆتكۈزۈپ، دانىنى تېشىپ يىپقا باغلاپ چىگىتىپ بېكىتىدۇ، يەنە بىرى ئىلچۇقنىڭ ئۇچىغا مومنى ئېرىتىپ تېمە-تىپ، دانىنى مومغا پاتۇرۇپ چاپلاپ بېكىتىدۇ)، كۆتەك بىلەن باسقۇ-نى كېرىپ، ئىلچۇقنى كۆتەكنىڭ ئۇستىگە بېسىپ تۇرۇپ، دانچۇق-نىڭ ئىلمىكىگە ئىلچۇقنىڭ ياپىلاقلانغان ئۇچى ئىلىپ تۇرغۇزۇل-سا، قىسماق قۇرۇلغان بولىدۇ. قىسماق قۇشلار كۆپ چۈشىدىغان يەرگە (كۆپىنچە خامانغا) قۇرۇلىدۇ. قۇرۇق توپىلىق يەرنى قىسماق سىغقۇدەك كولاپ، قۇرۇلغان قىسماقنى قويۇپ، ئۇستى قۇرۇق بوزاك توپا بىلەن كۆمۈلىدۇ، ئىلچۇققا بېكىتىلگەن دان يەر يۈزىدە كۆرۈ-نۈپ تۇرىدۇ. قۇش دانىنى چوقۇلىغان ھامان ئىلچۇق دانچۇقتىن ئاجراپ، باسقۇ بىلەن كۆتەك ھىملىشىدۇ- دە، دانىنى چوقۇلىغان قۇشنىڭ بوينىدىن قىسۋالىدۇ. چوك قىساققا كىچىك قۇش

دىن چىقالايدۇ. پاۋان مىلتىق كۆپىنچە قوتاز، بۆرە، توڭگۇز قاتارلىق ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا ئىشلىتىلىدۇ(ھازىر بۇ خىل مىلتىقنى ياسىيالايدىغانلار قالمىدى).

2. قىسماق

قىسماق ئوۋچىلىقتا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان، قۇرۇلمىسى ئاددىي، مەشغۇلاتى ئاسان بولغاچقا، ھەرقايسى رايونلاردىكى ئوۋچىلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «قاپقان» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ خوتەن شېۋىسىدىكى «قىسماق» نامى قەدىمىي تۈرك تىلى بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»غىمۇ «قىسماق» دەپ كىرگۈزۈلگەن. بۇ قىسىش مەنىسىدىكى «قىس» پېئىلىغا، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە «ماق»نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان. قىسماق «تۆمۈر قىسماق» ۋە «ياغاچ قىسماق» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ.

تۆمۈر قىسماق چەمبەر شەكىللىك ياسالغان ياپىلاق تۆمۈر (بۇ «كۆتەك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ ئىككى تەرىپىگە قۇلاق بېكىتىپ، قۇلاققا كۆتەكنىڭ ئايلانمىسى بىلەن باراۋەر ئىككى يېرىم چەمبەر شەكىللىك تۆمۈر ھەرىكەتچان قىلىپ بېكىتىلىدۇ، بۇ «قىسقۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەربىر قۇلاقنىڭ تېگىگە v شەكىللىك ئېلاستىكلىقى يۇمىرى تۆمۈرنىڭ بىر ئۇچى مۇنتىزىم بېكىتىلىدۇ، يەنە بىر ئۇچىغا ھالقا چىقىرىلىپ، قىسقۇ بۇ ھالقا ئىچىگە ئېلىنىدۇ. v شەكىللىك بۇ تۆمۈر «پەرەك» دەپ ئاتىلىدۇ. پەرەكنىڭ قىسىشى ۋە كۆتۈرۈشى بىلەن ئىككى قىسقۇ ئۇستىگە چىڭ ھىملىشىپ تۇرىدىغان قىلىپ ياسىلىدۇ. چوڭ قىسماقلار قىسقۇسىنىڭ ئۇستى (ھىملىشىدىغان تەرىپى) ھەرە چىشى شەكىللىك ياسىلىدۇ. كىچىكلىرى تۈز ھالەتتە بولىدۇ.

قىسماق ئوۋ ئوبيېكتىغا ئاساسەن چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشىمىغان شەكىللەردە ياسىلىدۇ. كىچىك قىسماقلار ياۋا توشقان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىچىك ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا، چوڭ قىسماق تۈلكە، جەرەنگە ئوخشاش چوڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ياغاچ قىسماق كەپتەرگە ئوخشاش ۋە ئۇنىڭدىن كىچىك قۇشلارنى

ئىشلىتىدىغان نەيزىلەرگە ئادەتتە پۈپۈك بېكىتىلمەيدۇ.
خوتەن رايونىدا نەيزە قوتاز، توڭگۇز قاتارلىق چوڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

5. تۇزاق (جىلە)

تۇزاق ــ ئەجدادلىرىمىز ئوۋچىلىق تۇرمۇشىدا كەڭ قوللانغان ئاددىي قۇرۇلمىلىق ئوۋ قورالى بولۇپ، ئاتنىڭ قىلىدا قۇرۇلىدىغىنى «قىلتاق» دەپ ئاتىلىدۇ. خوتەنلىك بەزى رايونلىرىدا يەنە «جىلە» دەپ ئاتىلىدۇ. تۇزاق قەدىمىي تۈرك تىلى بولۇپ، ئوۋ ئوۋلاش ئۇچۇن يوشۇرۇن قۇرۇلغان بارلىق قورال ۋە قۇرۇلمىلانىڭ ئورتاق نامىدۇر. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «ئۇچلۇچ» سۆزىگە "توشقان توزىقى. ئۇچ-لىرى بىر تۆمۇرگە بېكىتىلگەن ئۇچتال چىۋىقتىن قۇرۇلىدۇ" دەپ تەبىر بەرگەن بولسا، يەنە بىر مىسالدا «كەيىك توزاققا ئىلىندى» دېيىلگەن؛ «چانقا» سۆزىگە "بىر خىل تۇزاق" دەپ چۈشەنچە بەرگەن. دېمەك ئەجداتلىرىمىز توشقاندەك كىچىك ھايۋانلاردىن باشلاپ، كە-يىكتەك چوڭ ھايۋانلارغا قەدەر ھەر خىل تۇزاق قۇرۇپ ئىشلەتكەن. تۇزاق ئەڭ ئاددىي ئوۋ قورالى بولۇپ، سۇ قۇشلىرى ۋە ياۋا توشقانغا ئوخشاش كىچىك ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇرۇنقى دەۋر-لەردە قىلتاق ئات قۇيرۇقىدىن ئېلىنغان قىلدا قۇرۇلاتتى(بۈگۈنكى دەۋردە سۈلياۋ تاناپتا قۇرۇلىدىغان بولدى).
قىل ياكى سۈلياۋ تاناپنىڭ بىر ئۇچىدىن ھالقا چىقىرىپ چە-گىپ، يەنە بىر ئۇچىنى بۇ ھالقىدىن ئۆتكۈزۈپ، چوڭ ھالقا چىقە-رىلىدۇ. كىچىك ھالقىدىن ئۆتكۈزۈلگەن ئۇچىنى تارتسا چوڭ ھالقا يىغىلىپ بوغۇلىدۇ. ھالقىدىن ئۆتكۈزۈلگەن ئۇچىغا تانا چىگىلىدۇ. قىلتاق كۆللەردىكى قومۇشلۇق، يىكەنلىك ئارىسىدىكى سۇ قۇشلىرى ئۇزۇپ ئۆتىدىغان چىغىرغا ۋە ياۋا توشقان قاتارلىق كىچىك ياۋايى ھايۋانلار يۇرىدىغان چىغىر يولغا قۇرۇلىدۇ. قىلتاقنىڭ چوڭ ھا-لى قىسى مۇۋاپىق چوڭلۇقتا كېرىلىپ، قومۇش، يىكەنلەرنىڭ يوپۇر-ماقلىرىغا سۇ يۇزى ياكى يول يۈزىدىن سەل كۆتۈرۈپ تارتىلىپ، تانا چىگىلگەن ئۇچى قومۇش، يىكەنلەرگە باغلاپ قويۇلىدۇ. قۇش ياكى

چۈشسە، نەق مەيداندا ئۆلتۈرۈپ قويىدۇ. ياغاچ قىسماق بىلەن قۇش ئوۋلاش ياشلار ۋە بالىلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان.

3. رۇچاق (ياچاق)

خوتەن شېۋىسىدە رەسمىي جەڭلەردە ئىشلىتىدىغان ياكى چوڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا ئىشلىتىدىغان، دەللىك دەرىجىسى ۋە زەربە بېرىش دەرىجىسى كۈچلۈك ئوقيالار «ئوقيا» دەپ، كىچىك ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا ۋە ئوق ئېتىشنى مەشىق قىلىشقا ئىشلىتىدىغان كىچىك تىپتىكى ئوقيالار «رۇچاق» ياكى «ياچاق» دەپ ئاتىلىدۇ.

يا بىرقەدەر توم يۇلغۇن ياغىچىنى يايسىمان ئېگىپ، ئىككى ئۇچىنى زەي بىلەن باغلاپ تارتىپ ياسىلىدۇ. ئوق ئىنچىكە ۋە تۈز يۇلغۇن شېخىنىڭ تۈۋى (تومراق تەرىپى)نى ئۇچلاپ ياكى تۆمۈردىن ياسالغان ئوق ئۇچى بېكىتىپ، يەنە بىر ئۇچىنى ئازىراق يېرىپ، يېرىققا توخۇ ياكى ئۆردەك پېيى بېكىتىپ ياسىلىدۇ.

4. نەيزە

نەيزە — قەدىمىي دەۋردىن باشلاپلا كەڭ ئىشلىتىلگەن ۋە كەڭ ئومۇملاشقان قورال بولۇپ، قەدىمىي تۈرك تىلىدا نەيزە «سۇنگۇ» دەپ ئاتالغان. تۆمۈردىن باشاق بېكىتىلگەن نەيزە «باشاقلىغ سۇنگۇ» دەپ ئاتالغان. نەيزە مەيلى جەڭدە ياكى ئوۋ ئوۋلاشتا بولسۇن يەكمۇ-يەك ئېلىشىشتا ئىشلىتىلىدۇ. خوتەن ۋادىسىدىكى ھەرقايسى قەدىمىي ئىزلاردىن تېپىلغان قاشتېشى نەيزە (نەيزىنىڭ بېشى) — بۇ رايون تاش قوراللار دەۋرىدە تۇرىۋاتقان مەزگىللەردىلا نەيزىنىڭ بارلىققا كېلىپ بولغانلىقىنى، شۇنداقلا تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىنمۇ قاشتېشىدىن نەيزە ياساپ، قوماندان ياكى قەبىلە ئاقساقالىرىنىڭ ھاكىمىيەت سىمۋولى سۈپىتىدە ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. نەيزىنىڭ ياسىلىشى ئاددىي بولۇپ، مۇۋاپىق تومۇقتىكى ياغاچ بالداقنىڭ بىر ئۇچىغا ئۇچلۇق ياسالغان تۆمۈر باش بېكىتىپ ياسىلىدۇ. كۆركەملىكى ئۇچۇن بالداقنى باشنى بېكىتكەندە قىزىل پۆپۈك قىستۇرۇپ بېكىتىلىدۇ. خوتەن رايونىدىكى ئوۋچىلار

7. تور

تور بېلىق تۇتۇش ۋە ياۋا تۇشقانغا ئوخشاش كىچىك ھايۋانلار، ياۋا ئۆدەككە ئوخشاش كىچىك قۇشلارنى ئوۋلاشقا ئىشلىتىدىغان قورال بولۇپ، ئىنچىكە يىپتىن توقۇلىدۇ. بۇرۇنقى دەۋرلەردە تور كەندىر، سېرىق چىگە (لوپنۇر كەندىرى) قاتارلىقلارنىڭ چىگىسىدىن ۋە مەشۇت (يىپەك يىپ)تىن توقۇلاتتى. ھازىر زاۋۇتلاردا توقۇلغان سولىيو يىپلىق تور ئىشلىتىش ئومۇملاشتى. تور ئوۋ ئوبىكتىغا ئاساسەن تۆشۈكلىرى كىچىك ۋە چوڭ چىقىرىپ توقۇلىدۇ.

بېلىق ئوۋلاش خوتەن شېۋىسىدە «بېلىق تۇتۇش» دەپ ئاتىلىدۇ، بېلىق تۇتۇپ سېتىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار «بېلىقچى» دەپ ئاتىلىدۇ. كەسپى بېلىقچىلارغا «بېلىق» سۆزى لەقەم قىلىنغان. بېلىق تۇتۇشتا تور بىلەن تۇتۇش ئاساس، قاماق بىلەن تۇتۇش قوشۇمچە قىلىنىدۇ. بېلىقچىلار دەريالارنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى سۇ يېغىلىپ ئاقىدىغان ژادىلار ۋە تەبىئىي كۆللەردىن بېلىق تۇتىدۇ. ئالدى بىلەن كۆل ياكى دەريا تور تارتىلىپ، ئىككى ئۇچى دەرەخ، يۇلغۇن، قومۇش، يىكەن غوللىرىغا باغلاپ قويىلىدۇ. ئاندىن قاماق بىلەن بېلىق تۇتۇشقا تۇتىنىدۇ. قايتىش ۋاقتىدا تورنى يېغىپ، تورغا چۈشكەن بېلىقلارنى ئېلىپ قايتىدۇ. كۆپ سانلىق بېلىقچىلار تورنى ئاخشىمى سېلىپ قويۇپ، ئەتىگىنى يىغىدۇ. كەلكۈن پەسلىدە، ئىككى ئادەم تورنى دەريا‌غا توغرىسىغا تارتىپ، سۇنىڭ ئېقىشى يۆنىلىشى بويىچە سۆرەپ ماڭىدۇ. بېلىق كەلكۈن پەسلىدە دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا قاراپ يۆتكەلگەچكە، تور دەل بېلىقنىڭ ئۈزۈش يۆنىلىشىگە قارشى سۆرەپ مېڭىلىدۇ.

خوتەننىڭ دەريا‌ـ ئېقىنلىرىنىڭ ئوكلۇنى يوقۇرى، ئېقىش سۈرئىتى تىز، بېلىق توپلىشىپ ياشايدىغان تەبىئى كۆلمەنلەر بوستانلىق رايۇنىدىن يىراق، تەبىئى كۆللەر چوڭقۇر بولغاچقا، خوتەنلىكلەر سايغاق بىلەن بېلىق ئوۋلاشقا ئادەتلەنمىگەن. تور ۋە قاماقتىن باشقا بېلىق تۇتۇش قورالى ئىشلىتىلمەيدۇ. لوپنۇر رايۇنىدا دەريا ئېقىنى تېيىز يەرلەر كۆپ، بېلىقلار توپلىشىپ ياشايدىغان تەبىئىي

توشقان بۇ يەردىن ئۆتكەندە، قىلتاق بوينىغا سېپىلىپ، تارتقانچە يىغىلىپ قالىدۇ- دە، ئولجا بۇ يەرگە باغلىنىپ قالىدۇ. قىلتاق قۇرغۇچى جىلىنى كۆپىنچە كەچ تەرەپلەردە قۇرۇپ قويۇپ، ئەتىسى يوقلايدۇ. ئولجا چۈشكەن بولسا، ئولجىنى ئېلىۋېلىپ، يەنە قۇرۇپ قويىدۇ. چۈشمىگەن بولسا، تاكى ئولجا جىلىگە چۈشكىچە ھەركۈنى يوقلاپ تۇرىدۇ. مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن مەخسۇس ياۋا ئۆردەك ئوۋلايدىغان كەسپى ئوۋچىلار ھېلىھەم مەۋجۇت.

6. كامالەك

كامالەك ــ ھازىرقى زامان ئورتاق تىلىدا «رەگەتكە» دەپ ئاتىلىدۇ. «كامالەك» سۆزى «ئوقيا» مەنىسىدىكى «كامان» سۆزىگە كىچىكلەتمە سۆز قوشۇمچىسى «ئەك»نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن «كامانەك» شەكىلىدە ياسىلىپ، كېيىنچە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ «كامالەك» بولۇپ قالغان. چۈنكى كامالەكنىڭ قانۇنىيىتى ئوقيانىڭ قانۇنىيىتى بىلەن ئوخشاش.

كامالەك ــ بىر تال ئاچا ياغاچنىڭ ئاچا ئۇچىغا رەزىنكە باغلاپ (بۇرۇنقى دەۋرلەردە زەي باغلىناتتى)، رەزىنكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كۆن ياكى خىرومدىن ئوقدان بېكىتىپ ياسىلىدۇ. ئاچىنىڭ ئوق قىسمىنى بىر قولدا تۇتۇپ، ئوقدانغا تاش سېلىپ، رەزىنكىنى يەنە بىر قول بىلەن تارتىپ تۇرۇپ قارىغا ئېلىپ تاش ئېتىلىدۇ. كامالەك ئىشلىتىدىغان ئادەمنىڭ بەستىگە ۋە كۈچىگە ئاساسەن چوڭ ھەم كىچىك ياسىلىدۇ. كىچىكلىرى قۇشقاچقا ئوخشاش كىچىك قۇشلارنى ئوۋلاشقا، چوڭلىرى كەپتەر، پاختەككە ئوخشاش چوڭراق قۇشلارنى ئوۋلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. بەزى كامانداز‌لار كامالەك بىلەن ياۋا ئۆردەك، ياۋا غاز دېگەندەك چوڭ قۇشلارنىمۇ ئوۋلايدۇ. كامالەك تارىختا چوڭ قىلىپ، تۈۋى يوغان كۆتەككە ئوخشاش نەرسىلەرگە مۇنتىزىم ئورنىتىلىپ، بىر ئادەم ئىككى قوللاپ تارتىپ ئاتىدىغان قىلىپ ياسىلىپ، جەڭلەردىنمۇ ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل كامالەك بىلەن تۇخۇم-دەك، مۇشتۇمدەك، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ چوڭ تاشلارنى ۋە يەرلىك ئۇسۇلدا ياسالغان كىچىك بومبىلارنى ئېتىشقا ئىشلىتىلگەن.

سى، ئاستىنقى توقۇمدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن تۈزۈلىدۇ. ئېگەر ـ نىڭ ئالدى تەرىپى ئېگىزرەك بولۇپ، 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، كەينى تەرىپى پاكارراق بولۇپ، 15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا (بۇ ئې ـ گىزلىكلەر ئېگەرنىڭ ئالدى، ئارقا قېشىنىڭ ئۇستىگىچە بولغان ئا ـ رىلىقىنى كۆرسىتىدۇ) كېلىدۇ. ئېگەرنىڭ ئالدى، ئارقا تەرەپلىرى ئېگىز، ئوتتۇرىسى پاكار، ئولتۇرۇشقا قولاي ياسىلىدۇ.

ئولتۇرۇش توقۇمى ئېگەر جازىسىنىڭ ئۇستىگە ئورۇنلاشتۇرۇ ـ لىدىغان، مەخسۇس ئولتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قىسىم ـ دۇر. ئولتۇرۇش توقۇمى ئېگەر جازىسىنى تولۇق ياپقۇدەك چوڭلۇق ـ تا، بەش سانتىمېتىر قېلىنلىقتا ياسىلىدۇ. خۇرۇم، تېرە بىلەن قاپلىنىپ، ئىچىگە پاختا، كىگىز قاتارلىق نەرسىلەر ئېلىنىدۇ. ئولتۇرۇش توقۇمىنىڭ چىرايلىق بولۇشى ئۈچۈن قاپ سىرتى گۈل ـ لۈك رەخت، گىلەم بىلەن ئورىلىدۇ.

ئېگەر جازىسى ئېگەرنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى بولغاچقا، ئېگەرنىڭ ئومۇمىي خىزمىتىنى ئورۇندايدىغان بارلىق جابدۇقلىرى مۇشۇ قىـ سىمغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئېگەر جازىسى ياساشقا ياڭاق، ئۆرۈك، تا ـ مۇت دېگەندەك چىڭ ياغاچلار تاللىنىدۇ. ئېگەر جازىسىنى ياساشتا، ياغاچ نېپىز، پارچەـپارچە تىلىپ تەييارلىنىدۇ، ئاندىن ياغاچلار ئېپچىللىك بىلەن بىربىرىگە گىرەلەشتۈرۈلۈپ، توقۇلما شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ، ئاخىرىدا يېلىم بىلەن بىر بىرىگە مۇستەھكەم جىپـ سىلاشتۇرۇلۇپ، شەكىل چىقىرىلىدۇ. ئېگەرنىڭ ئالدى تەرىپى، ئىككى يان تەرىپى، كەينى يۆلەنچۈك تەرىپىلىرىنىڭ ھەممىسىگە پارچە تاختايلارنى يېلىم بىلەن چاپلاپ قاتۇرۇپ، ئوستى تەرىپىگە قوي ياكى ئۆچكىنىڭ يېڭى سويۇلغان تېرىسىنى قاپلاپ، ئاپتاپتا قۇرۇتقاندىن كېيىن ئىشلىتىلىدۇ.

ئېگەرنىڭ ئالدى تەرىپىگە ھالقا تۆشۈكى چىقىرىلىدۇ. تۆشۈكلەر چىرايلىق قىلىپ ئۆرۈمە شەكلىدە ياسىلىپ، ئوتتۇرا ھالقىغا ئو ـ زەڭگە ئېسىلىدۇ، ئۇزەڭگە تاسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 45 سانتىمېتىر ئەتراپىدا دەسسەشكە قولايلىق ياسىلىدۇ. ئارقا ھالقىغا بەلۋاغ ئور ـ نىتىلىدۇ. بەلۋاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ،

كۆلەملەر كۆپ بولغاچقا، سايغاق بىلەن بېلىق ئوۋلاش كەڭ ئو-مۇملاشقان.

خوتەن رايونىدا ياۋايى بېلىق كۆپ، يەرلىك كىشىلەر بېلىق يې-يىشكە ئانچە ئادەتلەنمىگەن بولغاچقا، بېلىق بېقىش كەسىپلەشمە-گەن. 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدىن كېيىن بېلىق بېقىش نۇق-تىلىرى قۇرۇلۇپ، بېلىق بېقىش كەسپى تەدرىجى تەرەققي قىلغان. شۇڭا بېلىق تۇتۇش - كەسپى بېلىقچىلارنىڭ تۇرمۇش يولى بولۇپلا قالماي، ھەۋەسكارلارنىڭ دەم ئېلىش پائالىيىتى بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن.

كۆز، ئەتىياز ۋە قىش پەسىللىرىدە بېلىق تۇتىدىغان تور بىلەن ياۋا توشقان، ياۋا ئۆردەك تۇتۇشمۇ كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ يەردە تور - قىلتاقلىق رول ئويناپدۇ. يەنى قىلتاق ئورنىدا تور تارتىلىپ ئوۋ ئوۋلىنىدۇ.

(ئابدۇرىشات مۇساجان توغرۇل)

§2. بىر قىسىم چارۋىچىلىق بۇيۇم-سايمانلىرى ۋە ھارۋا ياساش ھۇنەر-سەنئىتى[①]

1. ئېگەرچىلىك

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاتنى كۆندۇرۇپ مىنىشى ۋە لەشكىرىي ئىشلارغا ئىشلىتىشى ئۇچۇن، ئېگەر ھەم ئۇزەڭگىنى كەشپ قىلىشى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بۇرۇلۇش بولۇپ، مول سەنئەت قىممىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان. بۇ جابدۇق زامانلاردىن بۇيان ئۆزۈكسىز تۇلۇقلىنىپ، مۇقىملىققا ئىگە بولغان ھۇنەرگە ئايلانغان.

1) ئېگەرنىڭ ياسىلىشى

ئېگەرنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ئولتۇرۇش توقۇمىسى، ئېگەر جازد-

① بۇ پاراگراب «ئۇيغۇر قول-ھۇنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ــ سەرراچىلىق» (مۇھەم-مەت راخمان تۇزگەن) ناملىق كىتابچە (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007-يىل 12-ئاي 1-نەشرى)ئاساسىدا تەييارلاندى.

لىنىپ، ئۇلاغنىڭ ئېغىزىغا سېلىنىدۇ (ئېغىزدۇرۇق تۆمۈردىن ياسىلىدۇ). ئۇلاغنى يەنمۇ قاتتىق باشقۇرۇش ئۈچۈن يەنە چىشلىق ياسىلىدۇ. چىشلىقنىڭ ئىككى ئۇچى ئىككى ھالقىغا چېگىلىپ، ئۇلاغنىڭ چىشى بىلەن كالپۇكى ئوتتۇرىسىغا، يەنى چىش مىلىكى قىسمىغا سېلىپ قويۇلىدۇ. بەزى شاش ئۇلاغلار ئېغىزدۇرۇقنى چىشلىۋېلىپ يۈگەننىڭ رولى تۆۋەنلەپ كەتكەندە، چىشلىق تارتىلسا ئۇلاغنىڭ چىش مىلىكى قاتتىق ئاغرىيدۇ-دە، بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن ئۇلاغ دەرھال باشقۇرۇشقا كىرىدۇ.

بۇرۇنلۇقنىڭ ئىككى ئۇچىمۇ ئىككى ھالقىغا تۇتاشتۇرۇلىدۇ. بۇرۇنلۇقنىڭ يۈگەننىڭ مۇقىملىقىغا ۋە يۈگەننىڭ ئاستىغا سىيرىلىپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش رولى بار.

تاماقلىق ـــ يۈگەننىڭ يەنە بىر مۇھىم قىسمى بولۇپ، ئومۇمىي كۆرۈنۈشى بۇرۇنلۇقتا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تاماقلىق ئۇلاغنىڭ بويىنىنى بويلاپ تارتىلىپ ئىككى ئۇچى ئىككى ھالقىغا چېگىلىدۇ، شەكلى يېرىم چەمبەر شەكلىدە بولۇپ، يۈگەننىڭ ئوستىگە كۆتۈرۈلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

شىللىلىق ـــ يۈگەننىڭ ئات تۇمشۇقىدىن سىيرىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قىسمى. شىللىلىقنىڭ ئىككى ئۇچى ئىككى ھالقىغا چېگىلىپ، ئىككى قۇلاقنىڭ كەينىدىن تارتىلىدۇ. شىللىلىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، تاسما، ئىنچىكە ئارغامچا ئىشلىتىلىدۇ.

يۈگەننىڭ يەنە ياندۇرۇق (قاڭتۇرۇق) دەپ ئاتىلىدىغان بۆلىكى بولۇپ، ئىككى ئۇچى يەنە ئىككى ھالقىغا چېگىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 1.5 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئۇلاغنىڭ ئىككى كۆزىنىڭ ئوڭ-سول تەرىپىگە مەخسۇس ياندۇرۇش ئۈچۈن قويۇلغان ئىككى كىچىك ھالقىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، بوغىنىڭ ئۈچىغا ئىلىپ قويۇلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئۇلاغنىڭ بېشىنىڭ ساڭگىلاپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ.

دېمەك، يۈگەن ئۇلاغ جاۋۇغىيىنىڭ ئوستىگە توغرا كېلىدىغان ئىككى ھالقىغا ئېغىزدۇرۇق، چىشلىق، بۇرۇنلۇق، تاماقلىق، ياندۇرۇق قاتارلىقلار چېتىلىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

بەلۋاغنىڭ رولى ئېگەرنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش بولغاچقا، ئېگەر-نىڭ ئولتۇرۇش توقۇمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بويلاپ، ئاتنىڭ قاپ بې-لىدىن تارتىپ، چىڭ توقۇلىدۇ. نەتىجىدە، ئېگەرنىڭ ئات ئۇستىدە-كى مۇقىملىقى ئىملگە ئاشىدۇ.

توقۇم ئېگەر جازىسىغا ئىككى بۆلەك قىلىپ، ئېگەردىن ئاجرە-ىايدىغان ھالەتتە ياسىلىدۇ. ئۇ، ئاتنى يارىلىنىشتىن ساقلاش، ئې-گەرنى كۆركەملەشتۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ. ئاستىنقى توقۇمنىڭ كەڭلىكى 60 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 70 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئۇچ سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىككى قات ياكى ئۇچ قات كې-گىز خۇرۇم بىلەن قاپلىنىدۇ (توقۇمنىڭ ئات ئۇچىسىغا يېپىشىپ تۇرىدىغان يۇزى خۇرۇم بىلەن قاپلانمايدۇ ھەمدە ئات ئۇچىسىغا تە-گىدىغان سىلىنغاندىن كېيىن، ئېگەرلىك توقۇم ئارتىلىدۇ). توقۇمنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قىسمىغا ئۇ-دۇل كەلتۈرۈلۈپ، تۇرلۇك شەكىلدىكى گۈل كۆرۈنۈشلىرى چۈشۈ-رۈلگەن قاپلىما ئورنىتىلىدۇ.

ئات داۋانغا ياكى پەسكە چاپقاندا ئېگەر مۇقىملىقىنى ساقلاش ئۈچۈن ئېگەرنىڭ قۇشقۇنى ئات قۇيرۇقىنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈلە-دۇ. بۇ تاسمىدىن ياسىلىدۇ. كەمەلدۇرۇك ئاتنىڭ كۆكسىدىن تارتە-لىدىغان بولغاچقا، ئات تۆپىلىك ياكى داۋانغا چىققاندا ئېگەرنىڭ كەينىگە سۇرۇلۇپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. قۇشقۇن بە-لەن كەمەلدۇرۇككە يۇلتۇزسىمان، گۈلسىمان مىس زىننەت بۇيۇم-لىرى ۋە كىچىك قوڭغۇراقلار ئورنىتىلىپ، كۆركەم ياسىلىدۇ.

2. يۈگەن

ئەجدادلىرىمىز ئۇلاغلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ياۋاش ھايۋانلارغا نوقتا، بويۇنتۇرۇق دېگەندەك ئاددىي باشقۇرۇش جابدۇق-لىرىنى، شاش، باشقۇرماق تەس ھايۋانلارغا يۈگەن ئىشلەتكەن. يۈگەن ئاساسلىقى ئىككى تۆمۇر ياكى مىس ھالقىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككى ھالقا ئۇلاغ جاۋغىيىنىڭ (يۇز تارغىقىنىڭ) بەش سانتىمېتىر ئۈستى قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. ئىككى ھالقىغا ئېغىزدۇرۇق (جۇجەي) ئە-

مىلادىيە 2000 يىل بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا مەيدانغا كەل-گەن بولۇپ، 4000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى ئات قۇرۇقلۇقتىكى ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ كەلگەن»، دەپ يازىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھارۋىدىن ئىبارەت مۇكەممەل بولغان تۈنجى قاتناش قورالىنى كەشىپ قىلىپ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، ھەربىي يۇرۇشلىرىدە ئىشلىتىشتەك ئاجايىپ سۈلكىتى نۇرغۇن ئەل خەلقلىرىنى قايىل قىلغان. شۇڭا 2500 يىللار ئىلگىرىلا ئۇيغۇرلار «ھارۋا ئۇستىكارلىرى» (车师)، «ئېگىز ھارۋىلىقلار»(高车) دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان.

1) ھارۋىنىڭ تۈرلىرى

ھارۋا ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن كۆپ خىل شەكىل، پاسوندا ياسالغان. ھارۋىنىڭ ماتېرىيالىغا ئاساسەن ياغاچ ھارۋا، تۆمۈر ھارۋا، كۆتەك ھارۋا دېگەندەك، ئۇلاغ تۇرىگە قاراپ ئات ھارۋىسى، ئېشەك ھارۋىسى، كالا ھارۋىسى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنگەن.

(1) ئىپتىدائىي ھارۋا (ئېگىز چاقلىق ھارۋا). بۇ، دەسلەپتە كەشىپ قىلىنغان يوغان چاقلىق ھارۋا بولۇپ، ھازىر كىشىلەر ئاتايدىغان «يار-يار ھارۋا»غا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ خىل ھارۋىنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن.

ئېگىز چاقلىق ھارۋىنىڭ ياسىلىشى توغرىسىدا تارىخىي ئىپسانىسى «ئوغۇزنامە» دە مۇنداق بايانلار بار: «ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چېۋەر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىلىگ ئىدى. بۇ چېۋەر ئادەم ئوغۇزخانىنىڭ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇشقا بىر ئېگىز ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ئۇستىگە جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلىدى. ھارۋىنىڭ ئالدىغا جانلىق غەنىيمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى، نۆكەرلەر، ئەل-جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران قالدى، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى. ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا ‹قاڭغا-قاڭغا›،دېگەن ئاۋاز چىقاتتى. شۇڭا ئۇنىڭغا ‹قاڭغا›،دەپ ئات قويدى».[1]

«يار-يار ھارۋا» غا ئاساسلىق ياغاچ ماتېرىيال قىلىنىدۇ. بۇ خىل-

① «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1980-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 56-بەت.

3. نۇختا

ئەجدادلىرىمىز ھايۋانلارنىڭ ياۋاش، شاشلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، نۇختىنى ياسىغان. كالا، ئېشەك دېگەندەك ياۋاش ھايۋانلارغا نۇختا سېلىنمىدۇ. نۇختىغا يۈگەنگە ئوخشاش ئىككى تۆمۇر ھالقا كېتىدۇ، ئىككى ھالقىدىن يۈگەننىڭكىگە ئوخشاش بۇرۇنلۇق، تاماقلىق تار-تىلىدۇ، ئۇستىگە شاللىق چىگىلىدۇ. نۇختىنىڭ بۇرۇنلۇق، تاماق-لىق، شاللىلىقلىرىنىڭ رولى يۈگەننىڭ شۇ خىل جابدۇقلىرىغا ئوخشايدۇ.

ئاددىي نۇختىلار، ئارغامچىنى ئۇلاغنىڭ بېشىغا دەل كەلگۈدەك مۆلچەرلەپ، ئۇلاغ جاۋۇغىيىنىڭ ئۇستىگە توغرا كېلىدىغان ئىككى ھالقا ئورنىدا تۆگۈنچەك پەيدا قىلىپ، بۇرۇنلۇق، تاماقلىق، شاللى-لىقلارنى ھاسىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ياسىلىدۇ.

4. ھارۋا ياساش ھۈنەر-سەنئىتى

ھارۋا نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە ئىشلىتىشتە-كى قولايلىقلىقى، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكىگە باب كېلىدىغان قاتناش قورالى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ھېلىھەم ئۆڭ كۈچ تارقالغان، كۆپ ئىشلىتىلىۋاتقان قاتناش قوراللىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

گۈما ناھىيە سانجۇ بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سانجۇ دەرياسى جىلغىسىنىڭ ئۇلاچى دېگەن جايىدىكى قىيا تاشلارغا جىجاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئارقار، جەرەن، قوي، تاغ تېكىسى، كىيىك قاتارلىق ھايۋانلار، مال بېقىۋاتقان پادىچىلار، نەيزە كۆتۈرۈۋالغان، ئوقيا ئې-تىۋاتقان ئادەملەر، ئاتلىق چەۋەندازلار ئوبرازى، شۇنداقلا قورشاۋ تاملار، ھارۋىلار، كۈن، ئاي شەكىللىك قەدىمكى يېزىقىغا ئوخشاپ كې-تىدىغان بەلگىلەر چېكىلگەن بولۇپ، يىراق قەدىمىي زامانلاردىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھارۋا ياساپ ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئامېرىكىلىق ئىساك ئاسىموپ «قاتناش ئىنقىلابى» دېگەن كىتا-بىدا: «ئات-ئۇلاغدىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش تەخمىنەن

لەن ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىرىمۇ بار.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بەزى جايلاردا تۆگە ھارۋىسىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. تۆگە ھارۋىسىنىڭ شوتىسى ئادەتتە ئات، ئېشەك ھارۋىلىرىنىڭ شوتىسىدىن ئۇزۇنراق، شۇنداقلا تۆگىگە ئارتىلىدىغان ئۇچى تەرىپى ئېگىزرەك ياسىلىدۇ، بۇ خىل ھارۋا ئاساسەن تاغلىق رايونلار، چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە چەت-ياقا جايلاردا ئىشلىتىلىدۇ.

2) ھارۋىغا قوشۇلىدىغان ھايۋانلار

ھارۋىغا قوشۇلىدىغان ھايۋانلار ئاساسەن كۆندۇرۇلگەن ھايۋانلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەجدادلىرىمىز دەسلەپكى قەدەمدە ھايۋانلارنى كۆنىدۇ - رۇپ، ھايۋانلارنىڭ كۈچى ئارقىلىق قاتناش-تىرانسپورتنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقىشىنى تەسەۋۋۇر قىلدى. كېيىنچە ئات، تۆگە، كالا، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلار كۆندۇرۇلدى. ھازىرغىچە بايقالغان قىيا تاش رەسىملىرىدە قولغا كۆندۇرۇلگەن ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ. قىيا تاش رەسىملىرىدە يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ھايۋانلاردىن باشقا، كېيىك، بۇغا، ئارقار، جەرەن، قوي، تاغ تېكىسى قاتارلىقلارمۇ ئۇچرايدۇ. گەرچە ھازىر بۇ ھايۋانلار قاتناش قورالى ئورنىدا ئىشلىتىلمىسىمۇ (بەزى ھايۋانلار نەسلىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىگە ئەگىشىپ، ئىستېمالدىن قالدى)، ئەجدادلىرىمىزنىڭ شۇنچە كۆپ ھايۋانلارنى كۆندۇرەلىگەنلىكىدىن ۋە ئۇنىڭدىن قاتناش قورالى ئورنىدا پايدىلىنىشنى بىلىشىدىن ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى تولۇق ھېس قىلالايمىز.

ئات، ئېشەك، قېچىر ھارۋىغا قوشۇلىدىغان ئاساسلىق ھايۋانلار ھېسابلىنىدۇ.

3) ھارۋا بۆلەكلىرىنىڭ ياسىلىشى

(1) ھارۋا شوتىسى ــ ھارۋىنىڭ ئەڭ مۇھىم جابدۇقى بولۇپ، ئادەتتە كۆك تەرەكتىن ياسىلىدۇ. ئوخشاش ئۇزۇنلۇق، ئوخشاش تومۇلۇقتىكى ئىككى تال ياغاچتىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. كىچىك ھارۋا شوتىسى يەنى ئېشەك ھارۋىسى شوتىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ مېتىر ئەتراپىدا، ئات ھارۋىسىنىڭ ئۇچ يېرىم مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ تاق ئۇلاغلىق ھارۋىلارنىڭ بىرلىكى بولۇپ، ئۇچ ئۇلاغلىق ياكى بەش

دىكى ھارۋىنىڭ چاقى يوغان، ئېگىز، دېئامېتىرى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ھۆل سۆگەتنى ئېگىپ قاسقان شەكلىگە كەلتۈرۈش ياكى ئايرىم ئايرىم چەمبەر بۆلەكلىرىنى تۇرۇملۇق چېتىپ مىخلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ھارۋا ئوقمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ھارۋىنىڭ جازىسى شۇ ئوق ئۇستىگە ئورنىتىلىدۇ. بۇ ھارۋا توپىلىق يوللارغا تولىمۇ ماس كېلىدۇ.

(2) ئېشەك ھارۋىسى. بۇرۇنقى ھارۋا تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىر كەڭ ئىشلىتىلىدىغان ھارۋىلارنىڭ بىرىدۇر.

(3) ئات ھارۋىسى. ھازىرمۇ كەڭ ئىشلىتىلىدىغان ھارۋا تۈرلىرىنىڭ بىرى. بۇ ھارۋىنىڭ شەكلى ئېشەك ھارۋىسىغا ئوخشاش بولۇپ، ئاتنىڭ تارتىش كۈچى ۋە بەدەن قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن يوغان ياسالغان. ھارۋىلارغا قاچىلانغان يۈكنىڭ مىقدارى، مۇساپە، ۋاقىت قاتارلىق تەرەپلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ، گاھىدا بىر ئات قوشۇلىدۇ. ئېھتىياجىغا قاراپ بىردىن بەشكىچە ئات قوشۇلىدۇ.

(4) مەپە. مەخسۇس ئادەم توشۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ھارۋا تۈرى بولۇپ، ئىككى چاقلىق (ياكى تۆت چاقلىق)، چاقنىڭ دېئامېتىرى بىر مېتىر ئەتراپىدا، ئۇستى ياي شەكلىدە يېپىقلىق كېلىدۇ. ئىككى يانغا كىچىك دېرىزە قويۇلىدۇ، ئالدىغا پەردىلىك ئىشكاپ قويۇلىدۇ. كەينى تەرىپى ئېتىك بولىدۇ.

(5) كالا ھارۋىسى. كالا ھارۋىسىغىمۇ يۈك مىقدارىغا قاراپ بىر-دىن تۆتكىچە كالا قوشۇلىدۇ.

(6) غالتەك ھارۋا. «توغراقنىڭ يوغان بېشىنى ھەرىدەپ غالتەك قىلىش ياكى قېلىن ئۇچ تال شالنى جىپسىلاشتۇرۇپ، قاسقان شەكلىدە چۆرۈلدۈرۈپ ھەرىدەپ غالتەك قىلىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. غالتەك ھارۋا ئاساسەن ئېتىزغا قىغ، ئوغۇت توشۇش، تۆگىمەنگە ئۈگۈت ئاپىرىش قاتارلىق يېقىن ئارىلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭغا ئادەتتە كالا ياكى ئېشەك قوشۇلىدۇ».①

غالتەك ھارۋىنىڭ بىر چاقلىق، ئىككى چاقلىق، ئادەم كۈچى بە-

① ئابدۇرېھىم ھېبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993-يىلى نەشرى 210-بەت

مېتىر، كېسىشكەن نۇقتىسىنىڭ ئاستى قىسىم ئۇزۇنلۇقى 85 سانتىمېتىر، كېسىشكەن نۇقتىسىنىڭ ئۈستى قىسىم ئۇزۇنلۇقى 12~10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ.

چوقۇ كۆپ خىل رولغا ئىگە بولۇپ، ھارۇنغا چىقىشقا قولايلىق يارىتىدۇ، ھارۇنغا ھۆسىن قوشىدۇ، نۇقتىباغ چېتىش، ھارۇنغا شاخ-شۇمبا باسقاندا ئۇلاغنىڭ دۇمبىسىنى بېسۇبلىشتىن ساقلاش، ھارۇا كۆمتۇرۇلۇپ كەتسە تىرەك بولۇپ، ئادەمنى ھارۇا ئاستىدا قېلىشتىن ساقلاش، ھارۇنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

(4) ئولتۇرۇش شەكلى ــ ھارۇنىڭ ئاددىي، مۇھىم جابدۇقى بولۇپ، چوقۇ بىلەن ئالدى ياستۇق ياغاچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلىدۇ. ھارۇنىڭ بۇ جابدۇقى مەخسۇس ھارۇا ھەيدىگۈچى ئۈچۈن تەييارلانغان بولۇپ، ھارۇنكەش مۇشۇ يەردە ئولتۇرۇپ ھارۇا ھەيدەيدۇ.

ئولتۇرۇش شەكلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.40 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ياستۇق ياغاچتىن 2~1 سانتىمېتىرغىچە ئۇزۇن بولىدۇ. شالنىڭ قېلىنلىقى ئۇچ سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئىككى ئۈچىنىڭ ئادەم ئولتۇرۇش ئۈچۈن لايىھەلەنگەن قىسمىنىڭ كەڭلىكى 25~15 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ. ئولتۇرۇش شەكلىنىڭ ئىككى شوتا ئۈستىگە كەلگەن قىسمىغا ئىككىدىن تۆت تۆشۈك ئېچىلىپ، سىم بىلەن شوتىغا مەھكەم چىگىلىپ، شالنىڭ مۇقىم بولۇشى كاپالەتلەندۇرۇلىدۇ.

(5) ياستۇق ياغاچ ــ ھارۇنىڭ مۇھىم جابدۇقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئوخشاش ئىككى دانە بولىدۇ.بىرى ھارۇنىڭ كەينىگە ئورنىتىلىدۇ، يەنە بىرى ئولتۇرۇش شەكلىنىڭ كەينىگە ئورنىتىلىدۇ. ئىككى ياستۇق ياغاچ ئارىلىقى ھارۇا گەۋدىسى بولۇپ، يۈك قاچىلىنىدىغان ئورۇندۇر. ياستۇق ياغاچ ھارۇنىڭ مۇقىم تۇتۇپ تۇرىدىغان، ھارۇا بېسىمى مەركەزلەشكەن جابدۇق بولغاچقا، مۇستەھكەم ياغاچلاردىن ياسىلىدۇ.

(6) يانپەنجىر ــ ياسىلىشى ۋە شەكلى بىر قەدەر مۇرەككەپ ھارۇا جابدۇقىدۇر. ھارۇنغا يۈك قاچىلاش، ھارۇدا ئولتۇرغۇچىلارنىڭ يۆلىنىپ تۇرۇشىغا قولايلىق يارىتىش، ھارۇنغا ھۆسىن قو-

ئۇلاغلىق ھارۋىلارنىڭ شوتىسى ماس ھالدا سەل ئۇزۇنراق كېلىدۇ. ئادەتتە تۆت مېتىردىن تۆت يېرىم مېتىرغىچە بولسا بولىدۇ.

شوتىنىڭ ئۇچىدىن ئالدى ياستۇق ياغاچقىچە بولغان قىسمى، يەنى ئۇلاغ قوشۇلىدىغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.30 مېتىردىن 1.40 مېتىرغىچە، ئالدى ياستۇق ياغاچتىن ئارقا ياستۇق ياغاچقىچە بولغان بۆلىكى، يەنى ھارۋا گەۋدىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.30 مېتىردىن 1.50 مېتىرغىچە تۈپتۈز بولىدۇ. ئارقا ياستۇق ياغاچتىن ئارقا ياستۇق ئۇچىغىچە بولغان بۆلىكى نىسبەتەن قىسقا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 35~30 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ.

ھارۋىنىڭ ئىككى شوتىسىنىڭ ئارىلىقى ھارۋىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمايدۇ. شوتىنىڭ ئارقا ياستۇق ياغاچتىن ئارقا ئۇچىغىچە بولغان بۆلىكىنىڭ ھارۋىغا سۈپەت كىرگۈزۈش ئۈزگىچىلىكى بولغاچقا، چىرايلىق بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

(2) شوتا قوزۇقى ــ ھارۋىنىڭ ئەڭ ئاددىي، ياسىلىشى ئاسان، ئەمما مۇھىم جابدۇقلىرىنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ. ھارۋا ھەركىتىنىڭ بىر پۈتۈن جەريانى قوزۇق ئارقىلىق جارى قىلدۇرۇلىدۇ.

شوتا قوزۇقى ھارۋا شوتىسىنىڭ ئالدى ئۇچى تەرىپىگە ئورنىتىلىدۇ. شوتىنىڭ ئۇچىدىن 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ، شوتىنىڭ ئىككى ئۇچىنىڭ ھەر بىرىگە ئىككىدىن قوزۇق ئورنىتىلىدۇ. بىر تەرەپتىكى ئىككى قوزۇق ئارلىقى 15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، قوزۇقلار بارماق قول تومۇقىدا تەييارلىنىدۇ. قوزۇقنى ئادەتتە لوم تۆمۈر، پور تۆمۈر ياكى جىگدە، ياغاچتىن ئوخشاش مۇستەھكەم ياغاچلار ماتېرىيال قىلىنىدۇ.

(3) چوقۇ (چوقال) ــ ئادەتتە كۆپ خىل بولىدۇ. كۆپرەك ئۇچرايدىغىنى يېرىم چەمبەر شەكىللىك ياكى قايچا شەكىللىك چوقۇدۇر. قايچا شەكىللىك چوقۇ بىر قەدەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. چوقۇ يوق ھارۋىلارمۇ بولىدۇ. چوقۇنىڭ ئىككى ياغىچىنىڭ تۇتاشقان قىسمىنىڭ ئاستى تەرىپى ئۇزۇن ھەم بويۇنتۇرۇق شەكىلدە بولىدۇ. تۇتاشقان قىسمىنىڭ ئۈستى قىسقا ئورغاق شەكىلدىكى بىر-بىرىگە قارىشىپ تۇرغان ئايغا ئوخشايدۇ. چوقۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بىر

لىپ بۇرۇلۇشقا قولايسىزلىق كۆرۈلگەندە، ھارۋا كۆمتۇرۈلۈپ كەتكەندە ئوقۇشاش، تۇرلۇك ئۆي ھايۋانلىرىنى باغلاپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇش، ھارۋىدىكى توپا قاتارلىق نەرسىلەرنى سىيرىگەندە ھارۋىنىڭ ئاستىغا چۈشۈپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق روللارنى ئويناپدۇ. چېتىقنىڭ ئوتتۇرىسى توم، ئىككى ئۇچى ئىنچىكە بولۇپ شوتىدىن ئاجراپ كەتمەيدۇ. يېلىم، شىنانىڭ يارداملىشىدەكەم مۇستەھكەم ئورنىتىلىدۇ. ئىككى چېتىقنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

(10) ئاستى چېتىق ــ كۆزگە ئانچە چېلىقمايدىغان، ئەمما مۇھىم ھارۋا جابدۇقىدۇر. ئاستى چېتىق ھارۋا گەۋدىسىنىڭ ئاستى قىسمىدىكى ئىككى شوتىنى تۇتاشتۇرۇش شەكلىدە ئورنىتىلىدۇ. ئاستى چېتىق يۇڭ كۆتۈرۈشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان بولغاچقا، مۇستەھكەم ياغاچلاردىن ياسىلىدۇ. ئاستى چېتىقنىڭ سانىنى ھارۋىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى بەلگىلەيدۇ. ئادەتتە كىچىك ھارۋىلارغا تۆت ئەتراپىدا، چوڭراق ھارۋىلارغا تۆتتىن كۆپرەك ئورنىتىلىدۇ.

ئاستى چېتىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىردىن 1.15 مېتىرغىچە كېلىدۇ. تۆت قىرلىق ياسىلىدۇ، كەڭلىكى يەتتە سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. چېتىق ئىككى شوتىغا تۇتاشتۇرۇلىدىغان بولغاچقا، ئوتتۇرىسى توم بولىدۇ، ئۇچى چېتىق ئورنىتىشقا قويۇلغان تۆشۈككە ئۇيغۇن بولغان چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ.

(11) چاق ــ ھارۋىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى بولۇپ، چاقسىز ھارۋىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. دەسلەپكى چاق تۇرلىرى ئاساسەن ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك قاتارلىق ھۈنەر-كەسىپلەرنىڭ ئۆز ئارا تولۇقلىنىشى ئاساسىدا ياسالغان. ھازىر ھارۋا چاقلىرىنىڭ تۈرى بەك كۆپ بولۇپ، سىمچاق، داپ چاق، چويۇندىن قۇيۇلغان قۇيما چاق، يەتتە گۈگسۈنلۈك چاق دېگەندەك كۆپ خىل شەكىللىرى بار.

(12) شوتا تىرىكى ــ ھارۋا شوتىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىگە خىزمەت قىلىدىغان، ھارۋا بىلەن چاق ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنىڭ ماسلىشىشىغا خىزمەت قىلىدىغان جابدۇقتۇر.

ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىدىغان ھارۋىلاردىكى شوتا تىرىكىنىڭ

شۇش، ھارۋا كۆمتۇرۈلۈپ كەتسە مۇداپىئە تىرىكى بولۇش قاتارلىق كۆپ خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

يانپەنجىر بوز قوزۇق، چېتىق، شال قاتارلىق ئۇچ جابدۇقتىن تەركىب تاپىدۇ. يانپەنجىر ئىككى بولۇپ، ئىككى ئۇچىغا ئىككىدىن تۆت بوز قوزۇق تەييارلىنىدۇ. بوز قوزۇق يانپەنجىر جاھازىسىدىن ئېگىز ياسىلىدۇ. چۈنكى، بوز قوزۇق ھارۋىغا چېقىپ - چۈشۈشكە، ئارغامچا قاتارلىقلارنى چىگىشكە، ھارۋىغا سايىۋەن ئورنىتىشقا، ھارۋا كۆمتۇرۈلۈپ كەتسە تىرەك بولۇشقا قولايلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئېگىز ياسىلىدۇ.

(7) ئالدى ۋە ئارقا شال ــ ھارۋىنىڭ ئالدى ۋە كەينىگە قويۇلىسا، ئىككى يانپەنجىر بىلەن قوشۇلۇپ، گويا كىچىكلىتىلگەن ماشىنا كوزۇپى شەكىللىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھارۋىنىڭ يۈك مىقدارى ئاشىدۇ. ئالدى ۋە ئارقا شال ھارۋىغا يۈك قاچىلاشتىن باشقا ۋاقىتلاردا ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ، ئىشلىتىلسە بەزى قولايسىزلىقلارنى ئېلىپ كېلىدۇ.

(8) شال ــ ھارۋىنىڭ يۈك كۆتۈرۈشچانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان ماتېرىيالدۇر. شالنىڭ ئۈزۈنلۇقى ھارۋىنىڭ ئالدى ياستۇق ياغىچىنىڭ ئوتتۇرىسى بىلەن كەينى ياستۇق ياغىچىنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە تەييارلىنىدۇ. ھارۋىنىڭ كەڭلىكى قانچىلىك بولسا، شۇنچىلىك شال تەييارلىنىدۇ. شالنىڭ ئۇچى ياستۇق ياغاچ بىلەن باغۇرۇلىدۇ، ئوتتۇرىسى مىخلىنىدۇ.

(9) چېتىق ــ كۆرۈنۈشى، ياسىلىشى ئاددىي ھارۋا جابدۇقى بولسىمۇ، ھارۋىنىڭ بىر پۈتۈن ھەرىكىتىدە رولى مۇھىم بولغان بىر تۈردۇر. چېتىق تۆت قىرلىق ئىككى توقماقتىن ئىبارەت بولۇپ، ھارۋىنىڭ بىر جۈپ شوتىسىنىڭ ئارقا ياستۇق ياغاچ بىلەن ئارقا ئۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشتۇرۇلىدۇ.

چېتىق ھارۋىنىڭ ئارقا قىسمىنىڭ پۇختىلىقىنى ساقلاش، ئىككى شوتىنىڭ مۇستەھكەم تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، ھارۋىغا سۈپەت كىرگۈزۈش، ئادەملەرنىڭ ھارۋىغا چىقىپ-چۈشۈشىگە قولايلىق يارىتىش، ھارۋا پېتىپ قالغاندا، تارچۇق جايلارغا كىرىپ قې-

كەلگۈدەك ئېرىقچە قويۇلىدۇ. ئېرىقچە مەخسۇس ئېرىقچە چىقىرىش رەندىسى ئارقىلىق چىقىرىلىدۇ، بۇ ئېرىقچە بولمىسا، چۆتكا دەل كەلمەيلا قالماي، ئاستىنقى، ئۈستۈنكى تەختىشەك ۋە يېتىمچىنىك ھار ـ ۋىنىك ئوك ـ سول تەرىپىگە سۇرۇلۇپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ.

(14) چۆتكا ــ ھارۋا گەۋدىسى بىلەن چاقنى بىرىكتۈرۈپ، چاق ـ نىك نورمال ھەرىكىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان مۇھىم تەركىبتۈر. چۆتكا ئىلگىرى ياغاچتىن ياسالغان، ھازىر تۆمۈردىن ياسالماقتا.

(15) ئىلمەك ــ ھارۋا جابدۇقلىرى ئىچىدىكى كۆزگە چېلىقمايدىغان، ئەمما يوك قاچىلاشتا رولى ئۆزگىچە بولغان ھارۋا جابدۇقىدۇر. ئادەتتە شوتا، چوقۇ، يانپەنجىرىنىك ئاستى ئۈچى، ئارقا چېتىق قاتارلىقلار ھارۋىدا شاخ ـ شۇمبا، بۇغداي بېغى دېگەندەك ھەجمى چوك نەرسىلەرنى توشۇش توغرا كەلگەندە، ئىلمەكنىك رولىنى قو ـ شۇمچە ئۆتەيدۇ، ئارغامچا مەزكۇر جابدۇقلارغا چېگىلىدۇ. ئەمما، ئىلمەك مەخسۇسلۇققا ئىگە بولۇپ، ئۇنى يوك بېسىشتا ئارغامچا چېگىشتىن باشقا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ.

4) ئىككىلەمچى ھارۋا جابدۇقلىرى ۋە ياسىلىشى

(1) بوغا (جۇمبۇ، يۇكبۇ) ــ مۇھىم ھارۋا جابدۇقى بولۇپ، ئۇلاغ تۇرى، ئۇلاغنىك چوك ـ كىچىكلىكىگە ئاساسەن چوك ـ كىچىك ياسىلىدۇ، بوغىنىك ئۇزۇنلۇقى ئاتنىك تەخمىنەن 1.3 مېتىر، ئېشەكنىك 1.1 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بوغا شەكىل جەھەتتىن ئىككى ئۇچىنىك چىگىلىدىغان قىسمىنىك ئۇستى ناس قاپىقسىمان، ئاستى ئېللىپس شەكلىدە بولىدۇ، بوغىنىك ئوتتۇرا قىسمى تومۇر، ئاستى قىسمى ئىنچىكە كېلىدۇ. ئات بوغىسىنىك ئوتتۇرا قىسمىنىك ئايلانمىسى 35 سانتىمېتىر، ئىنچىكە يېرىنىك ئايلانمىسى 15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئېشەك بوغىسىنىك ئوتتۇرا قىسمىنىك ئايلانمىسى 25 سانتىمېتىر، ئىنچىكە يېرىنىك ئايلانمىسى 12 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ.

بوغا تىكىش ئۇچۇن ئاق تانا يىپ ئىشلىتىلىدۇ. بوغىنىك ياسىلىش جەريانى: ئالدى بىلەن بىرىنچى قېتىغا يېگى، ياخشى پۇشۇ ـ رۇلغان كىگىز، ئىچىگە كونىراق كىگىز قويۇلۇپ (ئىچىگە يۇمشال

شەكلى تراپېتسىيە شەكىلدە بولۇپ، كۆرۈنۈشى بىر قەدەر ئاددىي بولىدۇ. شوتا تىرىكى قانچە ئۇزۇن بولسا شۇنچە مۇستەھكەملىككە ئىگە بولىدۇ. ئادەتتە كۆپرەك قوللىنىلىدىغان شوتا تىرىكىنىڭ ئۇستىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئاستىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئېگىزلىكى 15~10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، كەڭلىكى ھارۋا شوتىسى بىلەن دەل كەڭلىكتە بولىدىغان بولغاچقا، يەتتە سانتىمېتىر ئەتراپىدا ياسالسا بولىدۇ.

شوتا تىرىكى شوتا ئوچۇن خىزمەت قىلىدىغان بولغاچقا، شوتىغا چۆتكا ئوچۇن قويۇلىدىغان ئىككى تۆشۈككە دەلمۇ دەل كېلىدىغان ئىككى تۆشۈك ئويۇلىدۇ، چۆتكا مۇشۇ تۆشۈكتىن ھارۋا ئاستىغا يەتكۈزۈلىدۇ.

(13) ھارۋا تەڭشىكى ـــ ھارۋا گەۋدىسى بىلەن چاق ئوتتۇرىسىدا نورمال ئارىلىق قالدۇرۇپ، چاقنىڭ ھەرىكىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان مۇھىم جابدۇق بولۇپ، ئەگەر تەڭشەك بولمىسا ھارۋا گەۋدىسى چاققا تېگىپ قالىدۇ. ھارۋا گەۋدىسى بىلەن چاقنىڭ ئارىلىقىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئارىلىقنى مۇۋاپىق تەڭشەش مۇمكىن بولمايدۇ.

تەڭشەك ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ، يەنى ئۇستۇنكى تەڭشەك، ئاستىنقى تەڭشەك ۋە ئوستى-ئاستى تەڭشەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا قىستۇرۇلىدىغان «يېتىمچە»دىن ئىبارەت. ئۇستۇنكى تەڭشەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 90~80 سانتىمېتىرغىچە بولۇپ، ھارۋىنىڭ ئىككى شوتىسىنىڭ چاق تەرەپتىكى يۈزى بىلەن تەڭ كېلىدۇ، قېلىنلىقى تۆت سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ، شەكلى پارالليل تۆت تەرەپلىككە ئوخشايدۇ. ئاستىنقى تەڭشەكنىڭ قېلىنلىقى سەككىز سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ، شەكلى پارالليل تۆت تەرەپلىككە ئوخشايدۇ.

يېتىمچە ئاستىنقى ۋە ئۇستۇنكى تەڭشەكنىڭ چۆتكىغا توغرا كېلىدىغان قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قىستۇرۇش ئوچۇن، 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كۋادرات شەكلىدە تەييارلىنىدۇ. بۇ ئۇچ جابدۇق چۆتكىنىڭ قىسىپ مۇقىم تۇرغۇزۇشى بىلەن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولىدۇ. ھارۋىنىڭ ئاستىنقى تەڭشىكىنىڭ تۆۋەنكى يۈزىگە ئوققا مۇۋاپىق

چۈن تېشىلگەن تۆشۈكىگە چىگىلىدۇ.

(3) لىڭگىرچاق (ئىغنىچاق) ــ ئۇلاغنىڭ ھارۋىسى كۆتۈرۈپ تۇ-رۇشىدىكى ۋاستىلىق جابدۇق. ئۇ ھەم ئۇلاغنى ئاسراش ئۈچۈن خىز-مەت قىلىدۇ، ھەم ھارۋىغا ھۆسىن قوشىدۇ. شۇڭا، كۆركەم، چىرايلىق ياسىلىدۇ. لىڭگىرچاقنىڭ تۆمۈردىن ياسىلىدىغان قىسمىنىڭ ئوتتۇ-رىسى يېرىم ئاي شەكلىدە، بەلۋاغنىڭ كەڭلىكىگە ئويغۇن ھالەتتە، يەنى ئەگمە كۆۋرۈك شەكلىدە ياسىلىپ، چىرايلىق شەكىللەر چىقە-رىلىپلا قالماي سىپتا گۈل نۇسخىلىرى ئويۇلىدۇ، پۈپۈكلەر ئورنە-تىلىدۇ. توقۇم قىسمىغىمۇ ئۇلاغنى ئاسراش ۋە چىرايلىق بولۇش مەقسەت قىلىنغان كۆپ خىل ھۈنەرلەر مۇجەسسەملىنىدۇ.

(4) چۇلۇۋۇر ــ چۇلۇۋۇرنى «رول»غا ئوخشىتىشقا بولىدۇ. چۈن-كى، چۇلۇۋۇر ئۇلاغنىڭ توختاش، ئوڭ-سولغا بۇرۇلۇش، تېز-ئاستە-لىقىنى تەڭشەش قاتارلىق ھەرىكەتلىرىنى كونترول قىلىدۇ.

چۇلۇۋۇرنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئەملىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن بەلگىلە-نىدۇ. ئىلگىرى چۇلۇۋۇرغا تاسمىدىن ئارغامچا قىلاتتى. ھازىر چۇل-ۋۇرغا چىگە ئارغامچا، زاۋۇت ئارغامچىسى ئىشلىتىلمەكتە. چۇلۇۋۇر ئاساسەن تاق بولىدۇ. شاش ئۇلاغلارغا ئىككى چۇلۇۋۇر ئىشلىتىلىدۇ. چۇلۇۋۇرنى نۇقتىغا چېتىشقا ئىشلىتىلىدىغان ھالقىنىڭ شەكلىنى سەككىزگە ئوخشىتىش مۇمكىن. نۇقتىغا ئورنىتىلغان ھالقا (ئەر-گۈل) سەل چوڭراق، ئارغامچىغا تەييارلانغان ھالقا سەل كىچىكرەك بولۇپ، ھەرىكەتچانلىققا ئىگە.

(5) پۈپۈك ــ ھارۋا بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىسىمۇ، ھارۋىنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەركىبتۇر. پۈپۈككە ئات يايلى، قۇيرۇق قىلى ئاساسلىق ماتېرىيال قىلىنىدۇ. پۈپۈك دۇمبىلىك، بوغا، لىڭگىرچاق قاتارلىق ھارۋا جاب-دۇقلىرىغا ئورنىتىلىدۇ، پۈپۈك قىزىل ۋە باشقا قېنىق رەڭلەر بە-لەن بويىلىدىغان بولغاچقا، ھارۋا سۈرەۋاتقان ئۇلاغنىڭ جابدۇقلىرى-غا ئورنىتىلسا، ئۇلاغ ئۇستىدە ئېچىلغان گۈلدەك ھالەتنى شەكىل-لەندۈرۈپ، ھارۋىنىڭ ھۆسنىگە ھۆسىن قوشىدۇ.

(6) بەلۋاغ ــ ھارۋا ھەرىكىتىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلايدىغان

چىغ، شال پاخىلى سامان قاتارلىقنى ئېلىپ)، سىرتىنى تېرە، رەخت بىلەن قوشۇپ ئوراپ، بولقا دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن ئوروپ چىگىداپ، ياسىلىدۇ. بوغىنىڭ ئاستى قىسمىنى ئىنچىكىرەك ياساش تەلەپ قىلىنغاچقا، تىكىلىشتىن بۇرۇن ئۆلچەمگە كەلگۈدەك قىسمىنى ساقلاپ قېلىپ، ئوشۇقچە قىسمى ئويۇپ ئېلىۋېتىلىدۇ. ئوچى تەرىپىدىكى شويىنا چىگىش قىسمى سىم، تاسما دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن چىڭ چىگىلىپ، بويۇن شەكىللەندۈرىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بوغا ئوچى ناس قاپىقىسمان ھالەتكە كېلىدۇ.

(2) جەگە (جەۋەن) ــ ئۇلاغ بوينىغا كەيدۈرۈلگەن بوغا ئوستىدە تۇرىدىغان ۋە ئۇلاغ جەگە ئارقىلىق ھارۋىنى سۆرەيدىغان جابدۇقتۇر.

جەگە ئوڭ-سول ئىككى قاناتتىن تۈزۈلىدۇ، 50～40 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ. جەگە قانىتىنىڭ ئىككى ئوچى ئىنچىكەرەك، ئوتتۇرىسى تومراق كېلىدۇ، جەگنىڭ ئوستى ئوچىدىن تۆت سانتىمېتىر قالدۇرۇلۇپ، ئىككى تۆشۈك تېشىلىدۇ، تۆشۈك تۆت قىرلىق ياكى يۇمىلاق تېشىلسىمۇ بولىدۇ. تۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى 3.5 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، كەڭلىكى 2～1.7 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ، جەگنىڭ ئوستۈنكى ئىككى ئوچى مۇشۇ تۆشۈككە تاسما، رېزىنكە ، ئارغامچا دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن چېتىلىدۇ.

جەگنىڭ ئوستىنكى چېتىقىدىن ئاستىغا 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ، ھارۋا سۆرىگۈچ ئوچۇن يەنە تۆشۈك تېشىلىدۇ. ئىككى تۆشۈك ئارىلىقىدىن 2～1.7 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، چوڭقۇرلۇقى بىر سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئويۇپ ئېلىۋېتىلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ھارۋا سۆرىگۈچىنىڭ مۇشۇ دەرىسمان ئارىلىققا كىرىپ، جەگنىڭ سىپتا بولۇشى ئەملگە ئاشىدۇ.

جەگنىڭ ئوستى ئوچىدىن ئوچ سانتىمېتىر قالدۇرۇلۇپ ئوڭ قول ئوچىغا بىر تۆشۈك تېشىلىدۇ، بۇ تۆشۈككە تاماقلىق ئورنىتىلىدۇ. تاماقلىقنىڭ يەنە بىر ئوچى جەگنىڭ سول قول تەرەپتىكى ئوچىغا كىيگۈزۈپ قويۇلىدىغان بولغاچقا، ئۇ يۇمىلاق بولۇشى كېرەك. تاماقلىقنىڭ جەگە ئوچىدىن چىقىپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئوچۇن ئىنچىكە تاسما بىلەن جەگنىڭ ھارۋا سۆرىگۈچ ئو-

تاسما ماتېرىيال قىلىنىدۇ. ئۇلاغنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسەن ئۇزۇن-قىسقا بولىدۇ. تۆشلۈكنىڭ ھارۋىنىڭ سول تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان ئوچى شوتا قۇزۇقىغا ئىلغىلى بولىدىغان ھالقىسمان ھا-لەتتە ياسىلىدۇ. ئۇلاغنى ھاۋرىغا قاتقاندا سول تەرەپتىكى شوتىنىڭ ئارقا قوزۇقىغا كىيگۈزۈلۈپ، تۆشلۈكنىڭ رولى جارى قىلدۇرىلىدۇ.

(9) قوشقۇن ــ تورمۇز رولىنى ئويناىدۇ. چېپىپ كېتىۋاتقان ئۇلاغ قۇشقۇن ئارقىلىق ھارۋىنى توختىتىدۇ. قۇشقۇننىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى ئۇلاغنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى بەلگىلەيدۇ. تاسمىنىڭ ئوچىغا تۆمۇر ھالقا ئورنىتىلىدۇ. ھالقىغا تاسما ياكى ئارغامچىدىن يانباغ چىگىلىدۇ. يانباغنىڭ شوتا قۇزۇقىغا ئىلىنىدىغان قىسمى يۇمىلاق بولىدۇ، قۇشقۇن ئۇلاغ قۇيرۇقىنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغاچقا، يەرگە ساڭگىلاپ قالماسلىقى ئوچۇن ئۇلاغنىڭ ئىككى تەقىمىنى بويلاپ ئىككى يانباغ ئورنىتىلىدۇ، يانباغنىڭ بىر ئۇچى دۇمبىلىككە، بىر ئۇچى قۇشقۇنغا چېتىلىدۇ.

(10) يەملىك ۋە تېزەكلىك ــ ئىككىلەمچى ھارۋا جابدۇقى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ھارۋىلىق سەپەرگە چىققاندا ئۇلاغنىڭ يېمىنى-مۇ بىللە تەييارلاپ ئىلىۋالاتتى. يەملىك رەخت ياكى خۇرجۇن، تاغار ئۇچۇن تەييارلانغان پاختا يىپتىن توقۇلغان بۆزنى خالتىسىمان، يە-نى ئۇلاغنىڭ تۇمشۇقىغا ماس كەلگۈدەك توقۇش ئارقىلىق تەييارلى-ناتتى. يەملىكنىڭ ئىككى يېنىغا تاسمىغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن ئاسما تەييارلىنىپ، ئىچىگە يەم قاچىلاپ، ئۇلاغنىڭ بېشىغا ئېسىپ قويسا، ئۇلاغنىڭ يەمنى ئىسراپسىز، پاكىز يېيىشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولاتتى. كېيىنچە، يەملىك ئادەتتىكى خالتىلاردىنمۇ ئىشلىنىۋېرىدىغان بولغانىدى.

تېزەكلىكنىڭ ماتېرىيالىمۇ يەملىككە ئوخشاش بولۇپ، ياسىلىشى ئوخشىمايدۇ. تېزەكلىك ماسكىغا بەكرەك ئوخشايدۇ، تۆت بۇلۇڭغا تاسما ياكى ئىنچىكە ئارغامچە چىگىلىپ، ئۇلاغنىڭ قۇيرۇقى ئاستىغا ئۇدۇللىنىپ، ئىككى تەرەپتىن ھارۋا شوتىسىغا چىگىپ قويۇلاتتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلاغ تېزەكلىسە يەرگە چۈشمەي تېزەكلىككە چۈشەتتى.

ھارۋا جابدۇقى بولۇپ، بەلۋاغ بولغاچقا ئۇلاغ ھارۋىنى كۆتۈرۈپ تۇرالايدۇ. بەلۋاغنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىنىمۇ ئۇلاغنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى بەلگىلەيدۇ. بەلۋاغنىڭ ئىككى ئۇچىغا تاسمىنىڭ كەڭلىكىگە مۇۋاپىق كەلگۈدەك يېرىم ئايسىمان ياكى بۇلۇڭلىرى تازا روشەن بولمىغان ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى تۆمۈر ھالقا ئورنىتىلىدۇ. بۇ ھالقىلارغا تاسمىدىن يانباغ ئۆتكۈزۈلۈپ، شوتىنىڭ ئىككى قۇزۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا مۇستەھكەم چىگىلىدۇ.

(7) دۇمبىلىك ــ ھارۋىنىڭ تۇرمۇزى بولغان قۇشقۇنىنىڭ مۇقىملىقىغا خىزمەت قىلىدىغان ئىككىلەمچى ھارۋا جابدۇقى. دۇمبىلىك بولمىسا ئۇلاغنىڭ دۇمبىسىدە سىداملىق ھالىتى كۆرۈلىدۇ ــ دە، سۈپەتكە تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا دۇمبىلىك پۈپۈك، قوڭغۇراق ئورنىتىش، توقۇلما شەكىل چىقىرىش، رەڭ ئۆزگىچىلىكىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈسۇللىرى بىلەن كۆركەم ياسىلىدۇ.

دۇمبىلىكنىڭ مەركىزى گەۋدىسى يەنى، ئۇلاغ دۇمبىسىگە توغرا كېلىدىغان قىسمى ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە بولىدۇ، ھەر بىر بۇلۇڭغا ئۇچ تۆمۈر ھالقا تەييارلىنىپ، ھالقا بىلەن دۇمبىلىككە تەييارلانغان تاسما ئۇچ ھالقا ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئۇچ بۇلۇڭ ھالەت شەكىللەندۈرۈلىدۇ.

ئۇلاغنىڭ ئوڭ-سول تەرىپىگە توغرا كەلگەن ھالقىغا تاسما، ئارغامچا ياكى زەنجىردىن تەييارلانغان بانباغ چىگىلىپ، يەنە بىر ئۇچى قۇشقۇنىغا چېتىلىدۇ، نەتىجىدە قۇشقۇنىنىڭ چۈشۈپ كەتمەسلىكى ياكى پەسكە سالىڭگىلاپ قالماسلىقى كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ. يانباغنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. دۇمبىلىكنىڭ ئات بېشى تەرىپىدىكى ھالقىسىغا زەنجىر، تاسمىغا ئوخشاش چاتقۇلار چىگىلىدۇ. يەنە بىر ئۇچىغا سىمدىن تەتۈر ئىلمەك ئورنىتىلىپ بۇ ئىلمەك لىڭگىرچاقنىڭ مەخسۇس دۇمبىلىككە چېتىش ئۇچۇن قولايلىغان ھالقىسىغا ئىلىپ قويۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دۇمبىلىك، قۇشقۇن بىر پۈتۈنلۈككە، مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ.

(8) تۆشلۈك ــ ھارۋا تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلايدىغان ھارۋا جابدۇقىدۇر. تۆشلۈككە رېزىنكە ياكى ئىككى سانتىمېتىرچە كەڭلىكتىكى

مەخسۇس جەڭ قوراللىرى ياسايدىغان ئۇستىلار ۋە ئۇستىخانىلار بارلىققا كېلىپ، جەڭ قوراللىرى ياساش كەسىپلەشكەن. جەڭ قوراللىرىنىڭ تۈرى كۆپىيىپ، ھەر ئادەم ئۆزىنىڭ جىسمانى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قورال ئىشلىتىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. مەلۇم بىر خىل قورالنى ئىشلىتىشكە ماھىر جەڭچىلەر ئايرىم شەرەپ نامى بىلەن ئاتالغان، يەنى: قىلىچۋاز، نەيزىۋاز، كامانداز... دەپ گەندەك. ئەلۋەتتە جەڭ قوراللىرىمۇ شۇ مىللەت ياشىغان رايۇنىنىڭ تەبىئى شارائىتىدىن ئايرىلالمىغان.

خوتەن رايۇنىدا ئوتتۇرا ئەسىرلەرگىچە ئىپتىدائى جەڭ قوراللىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ كەلگەن. يېقىنقى زامانىدىكى تۈرلۈك ئۇرۇشلاردا بىر نەچچە تال پەرەڭ مىلتىق، بىر نەچچە تال تەپپو (زەمبىرەك)نى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئوقيا، نەيزە، قىلىچ ... دېگەندەك جەڭ قوراللىرى ئىشلىتىلگەن.

1. بىر قىسىم قەدىمكى قورال ـ ياراغلار

بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان لەشكەرىي قورال ـ ياراغلار تۆۋەندىكىچە:

1) نەيزە: ئەڭ ئىپتىدائى ئوۋ قورالى بولۇپ، ئوقيا، يالماۋ، ئوغۇر، گۈرزە.. قاتارلىق قوراللار نەيزە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. نەيزە قەدىمىي تۈرۈك تىلىدا «سۇنگۇ» دەپ ئاتالغان. ئەڭ ئىپتىدائى نەيزە تۈز ۋە قاتتىق دەستە ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى ئۇچلاپ ئىشلىتىشتىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كېيىنچە تاشتىن نەيزە باشقى ئورنىتىشقا، ئاندىن مىستىن، ئاخىرىدا تۆمۈردىن نەيزە باشقى بېكىتىشكە تەرەققىي قىلغان. نەيزە باشقى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى يۇمىلاق، ئۇچى ئۇچلۇق ياسالغان. بۇ قەدىمىي تىلىمىزدا «باشاق» دەپ، باشاق ئورنۇتۇلغان نەيزە «باشاقلىغ سۇنگۇ»، باشاق ئورنىتىلمىغان نەيزە «باشاقسىز سۇنگۇ» دەپ ئاتالغان. يەنە بىرى ياپىلاق، ئۇچى ئۇچلۇق، دەستىلەيدىغان جايى يۇمىلاق ياسالغان. بۇ خىل باشاق قەدىمىي تىلىمىزدا «كەسمە» دەپ ئاتالغان. خوتەن ۋادىسىدىكى ھەرقايسى قەدىمىي ئىزلاردىن تېپىلغان تېپىلمىلار ئارىسىدا تاش، مىس، تۆمۈر ۋە قاشتېشى نەيزە باشقى بولۇپ، بۇ

(11) قامچا ــ ئىلگىرى قامچا جەرەن تېرىسىدە ئىشلىنەتتى. دەستىسىگىمۇ ئىنتايىن كۆركەم نەقىشلەر ئويۇلغان مىس بۇيۇملار بىرلەشتۈرۈلۈپ، سەنئەت بويۇمى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن قامچىلار بولغانىدى. كېيىنچە، كالا تېرىسىدىن ئىشلىنىدىغان بولغان. قامچىنىڭ دەستىسىگە تېۋىلغا، يۇلغۇن دېگەندەك مۇستەھكەم ياغاچلار ئىشلىتىلىدۇ. قامچىنىڭ دەستىگە ئۇلىنىدىغان 60~50 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تاق تاسما تەييارلىنىدۇ. قامچا چىگىلگەن دەستە ئۇچىغا تاسما پۈپۈكى ئورنىتىلىدۇ. ھارۋا قامچىسى زەيلەرنى ئۇزۇپ قېتىش ئارقىلىق تەييارلىنىپ، دەستىسىمۇ ئەۋرىشىم يۇلغۇن شېخىدا ياسىلىدۇ. ئادەتتە ياۋاش ئۇلاغلارغا ئاددىي قامچىلار تەييارلىنىدۇ.

(ئابدۇللا سۇلايمان)

§3. قەدىمكى قورال ـ ياراغلار ھۈنەر-سەنئىتى

لەشكىرىي قورال ـ ياراغلار قەدىمكى ئىنسانلار ئۇرۇق، قەۋم ـ قەبىلە بولۇپ ئويۇشقاندىن كېيىن، ئۆۋ قوراللىرىنى دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۇرۇشلىرىدا ئىشلىتىشتىن بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋرلەردىكى ئۇرۇشلار ئاساسەن يايلاق تالىشىش، زېمىن تالىشىش-تىن تەرەققىي قىلىپ، ئۇرۇق بىلەن ئۇرۇق، قەۋم بىلەن قەۋم، قەبىلە بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدا ئاخىرى قەبىلە ئىتتىپاقى ۋە مىللەت-لەر ئارىسىغىچە دۈشمەنلىشىشكە تەرەققى قىلغان. ئادەم سانى كۆپ قەبىلىنىڭ جەڭگە يارايدىغان ئەرلەر سانىمۇ كۆپ بولغاچقا، ئۇلار كۈچلۈك قەبىلە ھېسابلىناتتى. ئات لەشكىرىي ئىشلاردىكى ئىككىنچى موھىم ئامىل. لەشكىرىي قورال ـ ياراغلار ئۇچىنچى ئورۇندا تۇراتتى. شۇڭا ئۇرۇش يۈز بەرسە، قارشى تەرەپكە تاقابىل تۇرغىلى بولىدىغان، زەربە بەرگىلى بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىنى قورال قىلىپ ئىشلىتەتتى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە،

ئىككىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ «ئوقيا» دەپ ئاتالغان. «ئوق» قەدىمي تىل بولۇپ، ئىنچىكە، تۈز ۋە قاتتىق ياغاچتىن ياسالغان. قەدىمكى دەۋردە ئوق تۆت خىل بولۇپ:

بىرى، باشاقسىز ئوق. بۇ خىل ئوق ياغاچنىڭ بىر ئۇچى ئۇچلىنىپ ياسالغان. كىچىك ھايۋانلارنى ئوۋلاشقا، زۇرۇر تېپىلغاندا ئۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن بۇ خىل ئوق قەدىمي تىلىمىزدا «ئۇلۇن» دەپ ئاتالغان.

ئىككىنچىسى، باشاقلىق ئوق. باشاقلىق ئوق ئۇچىغا ئوق بېشى ئورنۇتۇلغان ئوق بولۇپ، تاش قوراللار دەۋرىدە تاشتىن ئوق ئۇچى ياسىلىپ بېكىتىلگەن بولسا، مىس قوراللار دەۋرىدە مىستىن ئوق ئۇچى ياساپ بېكىتىلگەن، تۆمۈر قوراللار دەۋرىدە تۆمۈردىن ئوق ئۇچى ياساپ بېكىتىلگەن. بۇ خىل ئوق قەدىمي تىلىمىزدا «باشاقلىق ئوق» دەپ، تۆمۈر باشاق «تەمۈركەن» دەپ ئاتالغان. ئوق باشىقى بىرى يۇمۇلاق ئۇچلۇق، يەنە بىرى ياپىلاق ئۇچلۇق بولۇپ، تۈۋى ئۇشكە بەلەن تېشىلىپ، ئوق ئۇچىغا بېكىتىلگەن. قەدىمي تىلىمىزدا ئۇچلۇق ئوق بېشى «باشاق» دەپ، ياپىلاق ئوق بېشى «كەسمە» دەپ ئاتالغان. باشاقنىڭ تۈۋىدىن تۆشۈك ئېچىشنى «ئۇشدى» دەپ ئاتىغان.

ئۇچىنچىسى، مەشىق ئوقى بولۇپ، باشاق ئورنىغا يۇمىلاق ياغاچ بېكىتىپ ياسالغان. بۇ قەدىمي تىلىمىزدا «قالۋا» دەپ ئاتالغان.

تۆتىنچىسى، ئاۋازلىق ئوق. بىر پارچە ياغاچ ئۇچى ئۇچلۇق، تۈۋى توم قىلىپ يۇنىلىپ، ئىچى كاۋاك قىلىنىپ، ئۇچ تەرىپىدىن تېشىلىپ، ئوقنىڭ قۇيرۇقىغا كىيدۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئوق ۋىڭىلداپ ئۇچقان. بۇ خىل قۇيرۇق قەدىمي تىلىمىزدا «سوقىم» دەپ ئاتالغان. ئوقنى سىلىقلاش ۋە تەڭشەش (بىر خىل ئۆلچەمگە كەلتۈرۈش) ئۇچۇن مەخسۇس ئەسۋاپ ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى زامان ياغاچچىلىرى ۋاسا سىلىقلاشقا ئىشلىتىدىغان «نورەندە»نىڭ كىچىكى ھىساپلىنىدۇ. بۇ ئەسۋاپ قەدىمي تىلىمىزدا «قوغۇش» دەپ ئاتالغان. ئوق راستلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قۇيرۇق تەرىپىنى يېرىپ، قۇش پېيى ئورنىتىلىپ، ئىنچىكە يىپ بىلەن باغلانغان. شۇنداق بولغاندا ئېتىلغان ئوق قېيىپ كەتمەي ئۇچقان. خوتەن رايۇنىدا ئاساسلىقى يۇلغۇندا ياسالغان. قەدىمي ئىزلاردىن تېپىلغان ئوقلار ئارىسىدا يۇلغۇندىن ياسالغانلىرىمۇ،

خوتەن بوستانلىقىدا تاش قوراللار دەۋرىدىلا باشاقلىق نەيزىنىڭ بارلىققا كېلىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىنمۇ قاشتېشىدىن نەيزە ياساپ، قەبىلە ئاقساقاللىرى ھاكىمىيەت سىمۋولى سۈپىتىدە، پېرىخونلار دىنىي مۇراسىم بۇيۇمى سۈپىتىدە، قوماندان- سەركەردىلەر جەڭگە قوماندانلىق قىلىش قورالى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن. ئاددى ئۇسۇلدا ياكى نەقىشلەپ كۆركەم ياسالغان قاشتېشى نەيزە باشاقلىرىنىڭ ئاساسلىقى ئاق سۆڭەكلەر دەپىن قىلىنغان قەبرىلەردىكى ھەمدەپنە بويۇملىرى قاتارىدىن تېپىلغانلىقى بۇ نوقتىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2) ئوقيا: ئوقيا قەدىمدىن قالغان ئوق قورالى ھەم جەڭ قورالى بولۇپ، ئوقيانىڭ قايسى رايونىدا كىملەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقى مەلۇم ئەمەس. لېكىن، ئوقيا قەدىمىي ئىنسانلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇلاشقان، قەدىمىي ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە ئورتاق بولغان قورال ھېسابلىنىدۇ. ئوقيا سۆزى ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، «ئوق» ۋە «يا» دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن بىرىكىپ ياسالغان. «ئوق» ئاتىدىغان ئوقنى، «يا» ئوقنى ئاتىدىغان كىرىچنى كۆرسىتىدۇ. يا ياي شەكىللىك ياسالغاچقا، «قەدىمىي يادەك ئېگىپ..»، «يادەك ئېگىلىپ» دېگەندەك ئوخشۇتۇشلار شۇنىڭدىن كەلگەن. «يا» يەنە «كىرىچ»، «كامان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «كىرىچ» سۆزى قەدىمىي تۈرك تىلى بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي «كىرىش» سۆزىگە: «كىرىچ، ئوقيا كىرىچى» دەپ تەبىر بەرگەن (مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركى تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- جىلد، 479- بەت.) سىرتىملىق سازلارنى چېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان كامانچە يانىڭ ياسىلىش شەكلىدىن ئۆرنەك ئېلىپ ياسالغان ۋە شەكلىمۇ ياغا ئوخشاش بولغاچقا «كامانچە» دەپ ئاتالغان. قەدىمىي دەۋردىكى ئوقيا ماھىرلىرى «كامانداز» دەپ ئاتالغان. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئەڭ ئاۋۋال نەيزىنى كەشپ قىلىپ، يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە قېچىپ كېتىۋاتقان ھايۋانلارغا نەيزىنى ئېتىپ سانچىپ ئوۋلاشنى بارلىققا كەلتۈرگەندىن كېيىن، نەيزىنى تېخىمۇ زەرەپ بىلەن ئاتقىلى بولىدىغان قورال ئۇستىدە ئىزدىنىپ، يانى كەشپ قىلغان. لېكىن نەيزە بەك چوڭ، يا بىلەن نەيزە ئېتىش قولايسىز بولغاچقا، نەيزىنى كىچىكلىتىپ، ئاخىر ئوقنى كەشپ قىلغان ۋە بۇ

تىلمىزدا خەنجەر «بۆگدە» دەپ ئاتالغان. قەدىمكى دەۋرلەردە ئىچىگە قىلىچ ئورنىتىلغان قامچا بارلىققا كەلگەن ۋە بۇ «قىلىچ قامچى» دەپ ئاتالغان. خەنجەر، شەمشەر ۋە قىلىچلارغا غىلاپ تىكىلىپ، غىلاپقا سېلىپ يېنىغا ئېسىپ يۈرۈش ئادەتكە ئايلانغان بولۇپ، غىلاپ قەدىمىي تىلىمىزدا «قىن» دەپ ئاتالغان. «قوش قىلىچ بىر قىنغا سىغماس» دېگەن تەمسىل قەدىمىي دەۋرلەردىن قالغان. قەدىمدا لەشكەرلەرنىڭ قىلىچىنىڭ قانداق بولۇشى، شۇ قوشۇننىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇرۇش ۋە جەڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ئاساسلىق ئامىل بولۇپ قالغان. شۇڭا «قىلىچ» ئاتالغۇسى قەدىمكى دەۋردىن ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەرگىچە ئەرلەرنىڭ ئىسمى قىلىپمۇ ئىشلىتىلگەن. بەزى قەبىلىلەر جەڭ بايراقلىرى، تۇغ، ئەلەمليرىگە كېسىشكەن قوش قىلىچنىڭ سۈرىتىنى كەشتىلەپ، ئۆز قوشۇنىنىڭ شەرەپ بەلگىسى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن.

5) ھەنچاناق: بۇ ياغاچنىڭ ئېلاستىكلىقىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان تاش ئېتىش قورالى بولۇپ، كۆپىنچە سېپىلگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. ھەنچاناق چوڭ كۆتەكنىڭ بىر بېشىغا ئىلاستىكلىق قى يوقۇرى ياغاچ ياكى شاپىنى تىك بېكىتىپ، ئۇچىغا تاش قويىدىغان چۆمۈچ شەكىللىك قۇرۇلما ئورنىتىپ، شالنى تارتىپ ئېگىپ تۇرۇپ، تاش سېلىپ قويۇپ بىرىش ئارقىلىق ئېتىلىدۇ. ھەنچاناقنىڭ كىچىكلىرىنى بىر ئادەم، چوڭلىرىنى بەش-ئالتە ئادەم قايرىپ ئاتىدۇ. چوڭلىرى ئۇچىغا باغلانغان ئاغامچىنى تارتىپ ئېگىپ باغلىۋېلىپ، ئېتىلىدىغان تاشنى قويۇپ بولۇپ، ئاغامچىنى تىز سۇرئەتتە يېشىۋېتىش ئارقىلىق ئېتىلىدۇ. خوتەن ۋادىسىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن چاسلاپ تەييارلانغان، كىچىكلىرى تۇخۇمدەك، چوڭلىرى مۇشتۇمدەك تاشلار كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل تاش يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسىدا بىر قەدەر كۆپ. بۇ تاشلار دەل ھەنچاناقتا ئېتىلغان تاش ئوقلار بولۇپ، ھەنچاناقنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسەن، ئوقلارمۇ چوڭ-كىچىك ياسالغان. كېيىنكى دەۋرلەردە ھەنچاناق ئارقىلىق پارتلاتقۇچ بومبىلار ئېتىلغان. مۇنداق-چە ئېيتقاندا، ھەنچاناق زەمبىرەكنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىدۇر.

باشقا ياغاچلاردىن ياسالغانلىرىمۇ بار بولۇپ، ئەلۋەتتە باشقا ياغاچتا ياسالغان ئوقلار باشقا رايۇندىن خوتەنگە بېسىپ كىرگەن قوشۇنلار بىرگە ئېلىپ كەلگەن ئوقلاردۇر.

ئوق، يا ئارقىلىق ئېتىلغان. يا ئىلاستىكىلىقى يوقىرى ياغاچنى يايسىمان ئېگىپ، ئىككى ئۇچى زەي بىلەن باغلىنىپ ياسالغان. يا قەدىمىي تىلىمىزدا «يا»، «كىرىچ» دەپ، ئوقيا ئېتىش ماھىرلىرى «مەرگەن»، «كامانداز» نامىلىرى بىلەن ئاتالغان.

3) ئوقدان: كۆن- خىرومدىن ياسالغان ئوق سېلىنىدىغان قاچا بولۇپ، «ساداق» دەپمۇ ئاتىلىپ كۆن ياكى خىرومدىن ئۇزۇن ۋە كەڭ غىلاپ شەكىللىك ياسىلىپ، ئاستى ۋە ئوستىگە تاسما بېكىتىپ، دۇمبىسىگە تېڭىۋالىدىغان قىلىنغان. ئۇزۇنلۇقى ئوقتىن قىسقا، ئوقنىڭ بىر ئۇچى چىقىپ تۇرىدىغان قىلىپ تىكىلىگەن. ئوقدانغا ئوق ئۇچى ئاستىغا، قۇيرۇقى ئوستىگە قىلىپ سېلىنغان. سىغىم-چانلىقى چوڭ-كىچىك بولغان. ئوقدان قەدىمىي تىلىمىزدا «ئوقلۇق»، «كىش»، «قۇرمان»، «قۇرۇغلۇق» دېگەن ئاتالغۇلار بىلەن، ھەم ئوقنى، ھەم كىرىچنى سالىدىغان قاپلار «كىش قۇرمان»، «كىش قۇرۇغلۇق» دەپ ئاتالغان.

4) قىلىچ: قىلىچنىڭ پەيدا بولۇشى نەيزە ۋە ئوقياغا قارىغاندا نىسبەتەن كېيىنرەك بولۇپ، مىستىن ياسالغان پىچاقلار ئاساسىدا تەرەققى قىلىپ، مىس قىلىچ بارلىققا كەلگەن. تۆمۈر قوراللار دەۋرىدە تېخىمۇ تەرەققى قىلىپ، تۆمۈر، پۇلات قىلىچلار بارلىققا كەلگەن. قىلىچ يانغا ئېسىپ ياكى بەلباغقا قىستۇرۇپ ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغاچقا، تىز ئومۇملاشقان. تىلىمىزدا پىچاقتىن چوڭ، قوش بىسلىق، ئۇچلۇق سوقۇلغانلىرى «خەنجەر»؛ خەنجەردىن چوڭ ۋە ئۇزۇن، قوش بىسلىق، ئۇچلۇق سوقۇلغىنى «شەمشەر»دەپ ئاتالغان («زۇلپىقار» ئاتالغۇسى شەمشەرنىڭ ئەرەپچە ئاتالغۇسىدۇر). تەغى كەڭ، تاق بىسلىق، ئۇچى ئەگمەچ (يايسىمان)، شەمشەردىن چوڭ قىلىپ سوقۇلغىنى قىلىچ دەپ ئاتالغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ سېپى بىر قوللۇق (قىسقا) سوقىلغان. قىلىچنىڭ ئۇزۇن ساپلىق قىلىپ، ئىككى قول بىلەن ئىشلىتىدىغىنى «يالمان» دەپ، قەدىمىي

خىل. قايسى خىل ماتېرىيالدىن ياسىلىشىنى شۇ قوشۇن تۈرىۋاتقان تەبىئى مۇھىت ۋە ئىقتىسادىي شارائىت بەلگىلىگەن. قۇدرەتلىك قوشۇنلار مېتالدىن ياسالغان بىر خىل قالقان ئىشلەتسە، ئاجىز، يېڭىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇنلارنىڭ سەركەردە- سەرۋازلىرى مېتال قالقان، لەشكەرلىرى ياغاچ ۋە چۈشۈق قالقان ئىشلەتكەن. مەيلى قانداق ماتېرىيالدىن ياسالغىنى بولسۇن، شەكلى ۋە چوڭ- كىچىكلىكى قوشۇنلار بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن. قالقاننى ئاساسلىقى نەيزە ۋە قىلىچ بىلەن جەڭ قىلىدىغانلار ئىشلەتكەن بولۇپ، ئوڭ قولىغا ياراغ، سول قولىغا قالقان ئېلىپ جەڭگە كىرگەن.

7) دۇبۇلغا: باشقا كىيىلىدىغان مۇداپىيە كىيىمى بولۇپ، قىلىچ، نەيزە، ئوقيالارنىڭ تېگىپ يارىلاندۇرۇش ۋە ئۆلتۈرۈشتىن ساقلىنىشقا كىيىلىدۇ. دۇبۇلغا كۆن- خىرومدىن ۋە مېتاللاردىن ياسىلىدۇ. تۆمۈرده ياسالغان دۇبۇلغا قەدىمىي تىلىمىزدا «ئاشۇق» دەپ ئاتالغان. مېتال دۇبۇلغىلار باشنى ئاغرىتماسلىق ئۈچۈن، ئىچىگە كېگىزدىن تىكىلگەن ياكى يۇڭدىن توقۇلغان ئىچلىك كىيىلىدۇ. بۇ خىل ئىچلىك قەدىمىي تىلىمىزدا «كەدۈك» دەپ ئاتالغان.

دۇبۇلغىنىڭ كۆن- خىرومدىن تىكىلگىنىنىڭ ئارىسىغا مېتالدىن ياكى ياغاچتىن قات ئېلىنىپ، قاتتىق قىلىپ تىكىلىدۇ. يۇمۇلاققۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسى ئېتراپىدىن تېپىلغان بىر خىروم دۇبۇلغا قەدىمىي دەۋردىكى دۇبۇلغىلارنىڭ بىر قەدەر ئاددىسى بولۇپ، ئىچى ئۇچبۇلۇڭ شەكىللىك تۆت پارچە كۆندىن ئەستەرلىنىپ، ئۇستىگە نېپىز ۋە چوكىدەك ئۇزۇن تارىغا قارات تىزىلىپ قات قىلىنىپ، تېشى خورما رەڭ، ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك تۆت تالا خىرومدا قاپلانغان بولۇپ، ئۇمۇمىي گەۋدىسى يېرىم كاسا تاۋۇزغا ئوخشاش تىكىلگەن. ئالدى تەرىپىگە كىچىك چىكىلىك، كەينىگە پۇپۇچ قادالغان، چوققىسىغا كىرىس شەكىللىك نەقىش تىكىلگەن. باشقا قەدىمكى ئىزلاردىن كەينى ئادەمنىڭ گەجگىسىگە كېيىدىغان، قۇلاقنى تولۇق ئورايدىغان، ئالدى تەرىپى ئادەمنىڭ چىرايىلا ئوچۇق تۇرىدىغان ئويما شەكىللىك تىكىلگەن دۇبۇلغىلار تېپىلغان.

مېتالدىن ياسالغان دۇبۇلغىلار ئاساسلىقى مىستىن ۋە تۆمۈردىن

خەلق ئارىسىدا مەنچاناقنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: نوھ ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇش تەييارلىقىدا، لەشكەرلەر باشلىقى بارلىق ياغاچچىلارنى يىغىپ، "قاي-سىڭلار تاشنى يىراقتا ئاتالايدىغان ھەم زەربە كۈچى يوقىرى قورال ياسىيالايسىلەر؟" دەپ سورىغان ئىكەن، «چاناق» لەقەملىك بىر ئايال-چى ئوتتۇرىغا چىقىپ "مەن ياسايمەن" دەپتۇ ۋە مەنچاناقنى ياساپ چىقىپتۇ. ئۇ دەۋرلەردە ئايال «چاناق» دەپ، ئاياقچىلىق «چاناقچە-لىق» دەپ، ئايال قىرىش «چاناقلاش» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئاياقچى «مەن ياساي» دېگەن سۆزنى «مەن چاناقلاي» دېگەن ئىكەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ قورال «مەنچاناق» دەپ ئاتالغان ئىكەن. ئاياقچى مەنچاناق ياساپ دۇنياسىبەند بولۇپ كەتكەچكە، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئاياقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەرۋەن رونىق تاپمايدىكەن.

6) قالقان: ئۇرۇش جەريانىدا ئىشلىتىلىدىغان مۇداپىيە قورالى بولۇپ، قىلىچ، نەيزە، ئوقيالارنىڭ تېگىپ يارىلاندۇرۇش ۋە ئۆلتۈ-رۈشتىن ساقلىنىشقا ئىشلىتىلىدۇ. «قالقان» قەدىمىي تىل بولۇپ، توسىغۇچ، مۇداپىيەلەنگۈچ دېگەن مەنىدە. قالقان ياساشقا ئىشلىتە-لىدىغان ماتېرىيال ھەر خىل، قالقاننىڭ ياسىلىش شەكلىمۇ ھەر خىل بولغاچقا، قالقانىنى تۈرگە ئايرىش قىيىن. ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىشلىتىلگەن ماتېرىيالغا ئاساسەن، ياغاچ قالقان ۋە مې-تال قالقان دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. ياغاچ قالقان ئەڭ ئىپ-تىدائىسى بولۇپ، تاش قورالىلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. مېتال قالقان مىس قۇرالىلار دەۋرىدە مىستىن، تۆمۈر قورالىلار دەۋرىدە تۆ-مۈردىن ياسالغان. ياغاچ قالقان يەنە ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى ياغاچ شال(تاختاي)دىن ياسالغان. چوڭ كۆتەكتىن شال تىلىپ، بىر شالدا بىرنى ياسىغانلىرىمۇ، بىر نەچچە شالنى جۈپلەپ ياسالغانلە-رىمۇ، يەنە چىۋىق — ئاساسلىقى يۇلغۇن، توغراق چىۋىقلىرىدا تو-قۇلغانلىرىمۇ بار (بۇ توقۇما قالقان دېيىلىدۇ).

قالقاننىڭ ياسىلىش شەكلى ھەر خىل بولۇپ، كۆپ ئۇچرايدىغان شەكىللىرى: دۇگىلەك (تۆۋاق شەكىللىك)، سوزۇنچاق، چاسا، يۇرەك شەكىللىك، تومۇزغا شەكىللىك. بۇلارنىڭ چوڭ كىچىكلىكىمۇ ھەر

زەمبىرەكلەردە تاش ئېتىلغان بولسا، كېيىنچە بومبا ئېتىشقا تەرەققي قىلىپ، ئاخىرى سىلكىنىشتىن پارتلايدىغان مەخسۇس زەمبىرەك ئوقى كەشپ قىلىنىپ ئېتىلغان. زەمبىرەك بۇرۇنقى دەۋرلەردە زەربە بېرىش كۈچى زور قورال بولغاچقا، بىر قوشۇننىڭ زەربىدارلىق كۈچىنى نامايەن قىلىشتىكى موھىم قورال بولۇپ قالغان.

10) ئاتلىق لەشكەرلەر لازىمەتلىكلىرى: قەدىمكى دەۋرلەردە لەشكەرلىرى ئىشلار تەدرىجىي تەرەققي قىلىپ، سۇ لەشكەرلىرى، ئاتلىق لەشكەرلەر ۋە پىيادە لەشكەرلەردىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايرىپ باشقۇرۇلغان ۋە شۇ تۈرلەر بويىچە جەڭگە سېلىنغان. شىنجاڭ، جۈملىدىن خوتەن رايۇنى دېگىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق، قېيىق ـ قولۇاقلار بىلەن جەڭ قىلغىدەك چوڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى يوق رايۇن بولغاچقا، ئاتلىق لەشكەرلەر قىسمىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. شۇڭا ئاتلىق لەشكەرلەر قىسمىدا مەخسۇس ئات ناقىلاش، ئاتقا كېتەرلىك جابدۇقلارنى ياساش ۋە رېمۇنت قىلىشنى كەسىپ قىلغان كەسپى گۇرۇپپىلار تۈرغۇزۇلغاندىن باشقا مەخسۇس ئات كۆندۇرىدىغان ۋە باقىدىغان مىراخورلار (ئات باقارلار)مۇ تۈرغۇزۇلغان. «ئات» قەدىمىي تىلىمىز بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركى تىللار دىۋانى»دا «ئەل» سۆزىگە تەبىر بېرىپ: «ئەل، ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «ئەل» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئاتباقار»نى «ئەل باشى» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلىقى» دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئاتباقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ» («دىۋان» 1ـ جىلد 67ـ بەت)، دەپ يازغان. قەدىمكى دەۋرلەردە جەڭ ئاتلىرى خانلىق تەرىپىدىن مەخسۇس بېقىلىپ، جەڭ ۋاقتىدا لەشكەرلەرگە بېرىپ، جەڭدىن كېيىن يەنە يىغۋېلىنغان. بۇنداق ئاتلار قەدىمىي تىلىمىزدا «توغزاغ» دەپ ئاتالغان. ئاساسلىق ئاتلىق لەشكەرلەر لازىمەتلىرى تۆۋەندىلكىچە:

(1) تۆمۈر بۇيۇملار: تۆمۈر بۇيۇملار ئاساسلىقى تاقا، ئۇزەڭگە، يۈگەن، ھالقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تاقا ــ ئات تۇيىقىغا ماسلاشتۇرۇپ، يېرىم چەمبەر شەكىللىك سوقۇلۇپ، ئاتنىڭ تۇيىقىغا مىقلىنىدىغان تۆمۈر بولۇپ، ئات تۇيىقىنىڭ ئۈپراپ كېتىپ، يول يۈ-

ھەر خىل شەكىلدە ياسالغان بولۇپ، ئەڭ ئاددىلىرى قالپاق شەكىلىك (بۇنى لەشكەرلەر كىيىدۇ)، ئەڭ ئېسىللىرىگە تۈرلۈك نەقىش-لەر ئىشلىنىپ، چېكىسىگە ياقۇتتىن كۆز قويۇلغان، چۈقىسىغا پۈچ-پۈچ قادالغان. بۇ خىلدىكىلىرىنى سەركەردە، سانغۇنلار كىيگەن.

8) ساۋۇت: مۇداپىيە كىيىمى بولۇپ، قىلىچ، نەيزە، ئوقيالار تەگمەپ يارىلاندۇرۇش ۋە ئۆلتۈرۈشتىن ساقلىنىشقا كىيىلىدۇ. ساۋۇت-نىڭ ئەڭ ئىپتىدائىيلىرى يۇلغۇن ياكى توغراق چۈنقىدىن ئىككى پارچە قىلىپ توقۇلۇپ، كۆكرەك ۋە دۇمبىگە تېڭىۋېلىش شەكلىدە مەيدانغا كەلگەن. مىس قوراللار دەۋرگە كەلگەندە مىستىن، تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كەلگەندە تۆمۈردىن ياسالغان ۋە تەرەققىي قىلىپ، كىيىم ھالىتىگە كىرگەن. مېتالدىن ياسىلىدىغان ساۋۇتنىڭ ئەڭ ئاددىسى مېتالنى كۆكرەك ۋە دۇمبىگە ماسلاشتۇرۇپ ياپىلاقلاپ سوقۇپ، بەدەنگە تېڭىۋالىدىغان شەكلى بولۇپ، بۇ خىلدىكىلىرىنى كۆپ-پىنچە لەشكەرلەر كىيگەن. بۇ خىلدىكىلىرىنىڭ رەختكە قاراپ، يەڭ چىقىرىپ تەييارلانغانلىرىمۇ بار. بۇنىڭدىن باشقا تىكىپ تەييارلانغان چاپانغا چاسا ۋە تەڭگەسىمان تۆمۈر ياپراقچىلارنى قاداپ تەييارلانغان-لىرى، زەنجىر قاداپ تەييارلانغانلىرىمۇ بار. مۇكەممەللىرى تۆمۈردىن بوي، يەڭ، مۆرىلىك چىقىرىپ، بىر بىرىگە ھەرىكەتچان چېتىپ تەييار-لىنىدۇ. تون ۋە ئىشتان شەكىللىك تەييارلانغانلىرى ئەڭ پۇختىلىرى ھېسابلىنىدۇ. دۇبۇلغا بىلەن ساۋۇت بىرلەشتۇرۇپ كىيىلىدۇ.

9) زەمبىرەك: مىلتىق دورىسى كەشپ قىلىنغاندىن كېيىن، قەدىمىي تىلىمىزدا «تۇڭەكلىك» دەپ ئاتالغان تۇپەكلىك (پاختۇر-مەك، پاختۇمەن مىلتىق) قانۇنىيىتىدىن پايدىلىنىپ بارلىققا كەلگەن قورال بولۇپ، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدە، تۇرپاندىن مەخسۇس ئۇيغۇر ئۇستىلار چاڭئەنگە تەكلىپ قىلىنىپ، زەمبىرەك ياساتقانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بار. «پو» زەمبىرەكنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بولۇپ، يېقىنقى دەۋردە خەنزۇچە «炮» سۆزىدىن قوبۇل قىلىنغان. زەمبىرەكنىڭ كۆتىرىپ يۈرۈپ يۆتكەيدىغىنى «تەپپو» دەپ ئاتالغان. چاق ئورنىتىلغانلىرى «چاقلىق پو» ياكى «چاقلىق زەمبىرەك» دەپ ئاتالغان. ئەڭ دەسلەپكى

«قىسماق» دەپ ئاتالغان.

(3) نوقتا: «باشباغ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نوقتا تاسمىدا ئاتنىڭ چېكىسى، قوۋزى ۋە قۇلاق كەينىدىن باغلىنىدىغان قىلىپ، سوغۇرۇپ ئېلىۋەتكىلى بولىدىغان قىلىپ ياسىلىدۇ. يۇگەن نوقتىغا ھەم بېكىتكىلى، ھەم ئېلىۋەتكىلى بولىدىغان قىلىپ تەييارلىنىدۇ. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ئاتقا يۇگەن سېلىنمايدۇ، مىنگەن چاغدا سېلىپ مىنىدۇ. نوقتىنى ئاتنىڭ بېشىغا سېلىپ، تاسمىسىنى باغلىۋەتسە، چىقارغىلى بولمايدۇ. يۇگەننىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۇزۇن تاسما ياكى تانا باغلىنىپ، ئاتنى باشقۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ. يۇقارقى قۇرۇلمىلار نىڭ ھەممىسى بىرلەشتۈرۈلگەندە نوقتا ياكى باشۇاغ ھاسىل بولىدۇ. نوقتا قەدىمىي تىلىمىزدا «ئۆرك» دەپ ئاتالغان.

11) جەڭ ھارۋىلىرى: جەڭ ھارۋىلىرىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى قەدىمكى ئۇرۇشلارغا شۇنداقلا لەشكەرلىرى يۇرۇشلەرگە زور بۇرۇلۇش ۋە ئوڭايلىق ئېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ياسىلىشىدا چاقنىڭ رولى ئالاھىدە چوڭ بولۇپ، ھارۋا چاقى ـــ قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. ئىنسانلار ئېڭىدا تۆت تەرەپ (شەرق، شىمال، غەرپ، جەنۇپ) ئۇقۇمى پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئۇلار يەرنىڭ تۆت تەرىپىنى كىرىس (+) بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىگەن. كېيىن قوياشنىڭ يىر ئەتراپىنى ئايلىنىش قانۇنىيىتى (قەدىمىي ئىنسانلار شۇنداق دەپ قارىغان ۋە شۇنداق چۈشەنگەن)گە ئاساسەن، ئىمەكلىك كىرىس 卐 (گاممادىيون) بەلگىسى شەكىللىنىپ، يەرنىڭ ۋە قوياشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. كىشىلەر ئېڭىدا «يەر يۈزىدە يەرنىڭ تۆت تەرىپى بار، يەرنىڭ تېگىدىمۇ يەرنىڭ تۆت تەرىپى بار، قۇياش كۈندۈزى يەر ئۈستىدىكى تۆت تەرەپنى يورۇتۇپ، غەرپتىن پاتسا، كېچىسى يەرنىڭ تېگىدىكى تۆت تەرەپنى يورۇتۇپ، شەرقتىن تۇغۇلىدۇ» دېگەن چۈشەنچە پەيدا بولۇپ، يەرنىڭ سىمۋولى قىلىنغان كىرىس بەلگىسى ئۈستىگە يەرنىڭ تېگىنى ئىپادىلەپ يەنە بىر كىرىس بەلگىسى قوشۇپ، سەككىز تەرەپنى كۆرسىتىدىغان كىرىس بەلگىسى شەكىللىنىپ، «تۆت تەرەپ، سەككىز ياق» ئەقىدىسىگە سىمۋول قىلىنغان. قۇياشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان گاممادىيون (ئىلمەكلىك كىرىس)مۇ ئوخشاشلا سەككىز تە-

رۇشىگە تەسىر يەتكۈزۈشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. ئاتتىن باشقا يەنە ئەشەكمۇ تاقىلىدۇ. تاقا بەزى رايۇنلاردا «ئۇزەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۇزەڭگە بىر پارچە ئۇزۇن تۆمۈرنىڭ ئىككى ئۇچىغا يېرىم چەمبەر شەكىللىك ئەگمە تۆمۈرنى بېكىتىپ، ئۇستىگە تاسما باغلىنىدىغان ھالقا چىقىرىپ سوقۇلغان بۇيۇم بولۇپ، ئېگەرنىڭ ئىككى تەرىپىدىن تاسما ياكى ئاغامچا بىلەن مۇزاپىق ئۇزۇنلۇقتا ساڭگىلىتىپ قويۇپ، ئاتقا مىنگۈچى پۇتىنى سېپىپ دەسسەپ ئولتۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ. كونىلارنىڭ «ئاتتىن چۈشسەمۇ، ئۇزەڭگىدىن چۈشمەپتۇ» دېگەن تەمسىلىدىكى «ئۇزەڭگە» دەل مۇشۇ قۇرۇلمىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇگەن ياي شەكىللىك سوقۇلغان تۆمۈرنىڭ ئىككى ئۇچىدىن تاسما ياكى ئاغامچا ئۆتكۈزىدىغان ھالقا چىقىرىپ سوقۇلغان بۇيۇم بولۇپ، ئاتنىڭ نوقتىسىغا چىگىپ ئېغىزىغا سېلىپ، ھالقىسىغا تاسما ياكى تانا باغلاپ، ئاتنىڭ بېشىنى ئوڭ- سولغا بۇراش، ئاتنى توختىتىش قاتارلىق باشقۇرۇش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. تاسما باغلانغان يۇگەن «تىزگىن» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خۇددى ھازىرقى زامان ماشىنىلىرىدىكى رول ۋە تورمۇزنىڭ رولىنى ئۆتەيدىغان بۇيۇمدۇر. قەدىمىي تىلىمىزدا يۇگەن «تەن» دەپ، تىزگىن «تىزگەن» ۋە «چەتكەن» دەپ، يۇگەن- تىزگىن «تېين- تىزگىن» دەپ ئاتالغان.

ھالقا ــ ئېگەر، تىزگىن، ئۇزەڭگى، نوقتا (باشباغ) قاتارلىق جابدۇقلارنى بىر بىرىگە چېتىش، باغلاش ئۈچۈن تاسما ۋە ئاغامچا باغلىنىدىغان جايلارغا بېكىتىلىدىغان چوڭ- كىچىك ھالقىلاردۇر.

(2) ئېگەر: ئاتنىڭ ئۈستىگە ئارتىپ مىنىشكە ئىشلىتىدىغان جابدۇق بولۇپ، ئۇچىلىق، نېغىچاق ۋە ئۇزەڭگىدىن تەركىپ تاپىدۇ.

جەڭ ئاتلىرىنىڭ ئېگەرلىرىگە نەيزە، يالمان، ئۇمۇت قاتارلىق قوراللارنى ۋاقىتلىق ئېلىپ قويىدىغان ھالقىلار بېكىتىلىدۇ. ئاتنىڭ تەرلەپ ھۆل بولۇپ، ئۇچىسى يېغىر بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئېگەرنىڭ تېگىگە يۇمشاق كېگىزدىن تەرلىك تەييارلىنىپ، ئېگەرلەشتىن بۇرۇن ئېگەرنىڭ تېگىگە سالىدۇ. بۇ قەدىمىي تىلىمىزدا ۋە ھازىرقى زامان تىلىمىزدا «ئىچلىك» ياكى «تەرلىك» دەپ ئاتالغان. ئۇزەڭگە باغلىنىدىغان تاسما قەدىمىي تىلىمىزدا

ئىككىنچى باب

ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇم-سايمانلىرى ھۈنەر-سەنئىتى

§1. تاشچىلىق ۋە تاشتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش، ھۈنەر-كەسىپ سايمانلىرى

1. تاشچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى

تاشچىلىق ــ ئىنسانلار مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن باشلاپلا مەيدانغا كەلگەن كەسىپ بولۇپ، ئىنسانلار كونا تاش قۇرالار دەۋرى ۋە يېڭى تاش قورالار دەۋرلىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، مىس قورالار (برونزا) دەۋرىگە قەدەم قويغان. تارىم ۋادىسى، جۈملىدىن خوتەن بوستانلىقىدا ياشىغان قەدىمىي ئىنسانلارمۇ بۇ دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇرۇنقى بەزى تاش قورالارنىڭ ئورنىنى مىس قورالار ۋە تۆمۈر قورالار ئىگىلىگەن بولسىمۇ، يەنە بەزى تاش قورالارنى مېتالدىن ياساپ ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا، يەنە بىر جەھەتتىن تاۋلانغان مېتاللار ئېھتىياجنى قانداۋرالمىغاچقا، تاش قورال ئىشلىتىش خېلى ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشقان. بەزى تاش قورال- ئۇسكۇنىلەرنى تاشتىن ياساپ ئىشلىتىش بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر يېتىپ كەلگەن.

تاشچىلىق «تاشگەرلىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاشتىن ياسالغان، ئويۇلغان بۇيۇملارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ تاشچىلىق كەسپىنى چوڭ جەھەتتىن ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ: بىرى سەنئەت بويۇمى تاشچىلىقى، يەنە بىرى قورال-بۇيۇم تاشچىلىقى. سەنئەت بويۇمى تاشچىلىقى ئاساسلىقى قاشتېشى، ھېقىق، كەھرىۋا، ياقۇت، مەرمەر،

رەپنى كۆرسىتىدىغان شەكىلگە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، تەبىئى ھالدا ئەتراپىدىكى ئىلمەكلەر دۈگىلەكلىشىپ، ھارۋا چاقنىڭ شەكلى كېلىپ چىققان. ئىنسانلار قويۇشنىڭ ئايلىنىش قانۇنىيىتىگە ئاساسلىنىپ، ئىلمەكلىك كىرىس شەكلىدىن پايدىلىنىپ، ھارۋا چاقنى ئىجاد قىلغان. ھەم قويۇش ئىلاھىي توغرىسىدا: «قويۇش ئىلاھىي ئوت ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ، كۈندۈزى ئاسماننى كېزىپ، يەرنىڭ ئۈستىنى يورۇتىدۇ، كېچىسى يەرنىڭ تېگىدىن شەرققە ئۆتىدۇ، بۇ جەريانىدا يەرنىڭ تېگىدىكى جىن- ئالۋاستىلار قويۇش ئىلاھىينى يەر يۈزىگە چىقارماسلىق ئۈچۈن تۈتۈۋېلىش كويىدا بولىدۇ، قۇياش ئىلاھىي جىن- ئالۋاستىلار بىلەن قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، ئەتىسى شەرقتىن كۆتۈرۈلىدۇ، ئەتىگەنكى شەپەق ئۇرۇش جەريانىدا چېچىلغان قانىدۇر. بىزگە كۆرۈنىدىغىنى قويۇش ئىلاھىي ئولتۇرغان ئوت ھارۋىسىنىڭ چاقىسىدۇر» دېگەن ئەپسانە مەيدانغا كەلگەن. چاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوق بېكىتىلىدىغان تۆشۈك بولمىسا بولمىغاچقا، تەسۋىرى يېزىقتا «قۇياش» سۆزى، قۇياشنىڭ سىمۋولى بولغان دۈگىلەك (چەمبەر) ئىچىگە چېكىت قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

ھارۋا چاقى ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىن، تەبىئى ھالدا ھارۋا كىشىپ قىلىنغان. ھارۋا ئاساسىدا جەڭ ھارۋىسى كەشىپ قىلىنغان. جەڭ ھارۋىسى — ئىككى چاقنى ئوق بىلەن چېتىپ، بىر ئات قېتىلىدىغانلىرىغا ئىككى ياغاچنى شوتا قىلىپ ئورنىتىپ، ئىككى ئات قېتىلىدىغىنىغا بىر ياغاچنى تارتقۇ قىلىپ ئورنىتىپ سۆرەتكەن. ئوق ئۇستىگە تاختاپەر بېكىتىلىپ، بىردىن ئۈچكىچە ئادەمنى سۈرگەن. ئادەملەر ھارۋا ئۇستىدە ئۆرە تۇرۇپ، بىر ئادەم ھارۋىنى ھەيدەشكە مەسئۇل بولسا، باشقىلىرى ھارۋا ئۇستىدە جەڭ قىلغان. گۈما قاتارلىق جايلاردا بايقالغان قىياتاش سۈرەتلىرى ئارىسىدا بۇ خىل ھارۋىنىڭ تەسۋىرى بار. بۈلار قەدىمىي دەۋردە رايۇنمىزدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ جەڭ ھارۋىسىنى كەڭ تۈردە ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئوردىسىغا تەكلىپ بىلەن بېرىپ، ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايەن قىلغان ۋە شاگىرت يېتىشتۇرگەن. خوتەن ئاھالىسى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ھەيكەل، بۇت ئويۇش دىنىي چەكلىمىگە ئۇچرىغاچقا، ئويمىچىلىق سەنئىتى تەدرىجى خاراپلىشىپ، زىننەت بويۇمى، ئەمگەك قوراللىرى، ھۈنەر ـ سەنئەت قوراللىرى ۋە تۇرمۇش بويۇمى ئويۇش بىلەنلا چەكلەنگەن. زىننەت بۇيوملىرى ئاساسلىقى قاشتېشى ۋە ھېقىق قاتارلىق قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن چەكلەنگەن. بۇ خىل تاشتا بۇيۇم ئويىدىغان ئۇستىلار «ئويمىچى» دەپ، ئادەتتىكى تاشلاردىن تۇرلۇك بۇيۇم ئويۇدىغان ئۇستىلار «تاشچى» دەپ ئاتالغان. كېيىنكى دەۋرلەردە قاشتېشى قازغۇچىلار ۋە ئېلىپ ساتقۇچىلارمۇ «تاشچى» ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىلىدىغان بولغان.

2. تاشتىن ياسالغان ئەمگەك قوراللىرى

قەدىمكى دەۋرلەردە ئاساسلىق ئەمگەك قوراللىرىنىڭ كۆپ قىسمى تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى زامانغىچە يېتىپ كەلگەن ئاساسلىقى سوقا، سۈرمەل، ياغۇنچاق، بۇغۇس چىشى، قاڭ، ياغنچاق، بۇلەي قاتارلىقلار.

1) سوقا: يوغان تاشنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ كاتەك ئويۇپ، ئەچىگە شال قۇيۇپ، سوزۇنچاق تاش بىلەن سوقۇپ شال ئاقلاشقا ئىشلىتىلىدىغان قورال. ئويۇلغان كاتەكى چوڭقۇر، ئىچى قىسمى كەڭ، تىگى ئويمان، سىلىق ئويۇلىدۇ. كىچىك سوقلارغا سوقۇشقا ئىشلىتىلىدىغان سوزۇنچاق تاشقا كۆپىنچە تەبىئى سوزۇنچاق تاش ئىشلىتىلىدۇ. كىچىك سوقا ئادەتتە ھاۋانچا ئىشلەتكەندەك ئىشلىتىلىدۇ. چوڭ سوقىلارنىڭ سوقما تېشى مەخسۇس ياسىلىدۇ. ياسالغان تاشنىڭ بىر ئۇچىدىن چوڭقۇر كاتەك ئويۇپ، تىك ھالەتتە ياغاچ دەستە ئورنۇتۇپ ئۆرە تۇرۇپ سوقۇپ ئىشلىتىلىدۇ. سوقىنىڭ يەنە سۇ كۆچىدىن پايدىلىنىپ ھەرىكەتلەندۇرىلىدىغانلىرى بار.

«سوقا» ئاتالغۇسى ئەسلى سوقما تاشقا قارىتىلغان ئاتالغۇ بولۇپ، «سوقما» سۆزىدىن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ھاسىل بولغان. سوقما تاش سوزۇنچاق بولغاچقا، ھەرقانداق سوزۇنچاق نەرسىنىڭ شەكلى

خرۇستال، كاۋاش... قاتارلىق ئاز تېپىلىدىغان قىممەت باھالىق تاشلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، تۈرلۈك زىننەت بۇيۇملىرى، بېزەك بۇيۇملىرى، دىنىي مۇراسىم بۇيۇملىرى، ئوردا بۇيۇملىرى ۋە تۇر-مۇش بۇيۇملىرى ئۇيغۇر قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل بۇيۇملار يەنە ئادەتتىكى تاشلاردىنمۇ ياسالغان. بايلار، ئەمەلدارلار قىممەت با-ھالىق تاشلاردىن ئۇيغۇلغانلىرىنى ئىشلەتكەن بولسا، ئاۋام پۇقرا ئا-دەتتىكى تاشلاردىن ئۇيغۇلغانلىرىنى ئىشلەتكەن. بۇ نوقتىنى قەدىمىي قەبرىلەردىن تېپىلغان ھەمدەپنە بۇيۇملىرىغا قاراپ بىلىۋېلىشقا بو-لىدۇ. ئاق سۆڭەكلەرنىڭ قەبرىسى چوڭ، دەپنە قىلىنىشى ئالاھىدە، كېپەنلىرىمۇ ئىسىل، ھەمدەپنە بۇيۇملىرى كۆپ بولۇپ، تاش بۇ-يۇملار كۆپىنچە قىممەت باھالىق تاشلاردىن ياسالغان. پۇقرالارنىڭ قەبرىسى، كېپەنلىرىمۇ ئاددى، ھەمدەپنە بۇيۇملىرى ئاز ۋە ئادەت-تىكى تاشلاردىن ياسالغان. بۇ خىل ئەھۋال ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدە-نىيىتى ۋە تارىم مەدەنىيىتىگە ئورتاق ھادىسە. قورال بۇيۇم تاشچە-لىقى ئادەتتىكى تاشلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، تاش تۇرى ياسىلە-دىغان بۇيۇمنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تاللانغان.

قەدىمكى دەۋرلەردە، خوتەن بوستانلىقى ئۆزىدىن چىقىدىغان ئې-سىل قاشتېشى ئەۋزەللىكىنى مەركەز قىلىپ، سەنئەت بويۇمى ئو-يۇش يۆكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغان. قەدىمكى يازما يادىكارلىق ۋە يازما مەنبەلەر، قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان قاش-تېشى تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، قاشتېشىدىن سەنئەت بويۇمى ئو-يۇش ــ دىنىي ئېتىقاد نوقتىسىدىن ھالقىپ، تۈرلۈك سەنئەت بۇ-يۇملىرى، زىننەت بۇيۇملىرى، جەڭ قورالىرى، ئەمگەك قورالىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ھەتتا كىيىم-كېچەك ئويۇشلارغىچە تە-رەققى قىلغان (ئەلۋەتتە بۇ خىل بۇيۇملارنىڭ بىر قىسمى يەنىلا سەنئەت نوقتىسىنى چىقمىش قىلغان). شۇ ئاساستا ئادەتتىكى تاشلاردىن بۇيۇم ئويۇشمۇ ماس قەدەمدە تەرەققى تاپقان. چىن سۇلا-لىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221- يىلدىن بۇرۇنقى 206- يىلغىچە) دەۋرىدىن باشلاپ، تاڭ دەۋرىگە قەدەر خوتەن رايۇنىدىن يېتىشىپ چىققان تاشچى، ھەيكەلتاراش ئۇستىلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋە خان

5) قالىق: يوغان تاشنى چاسا شەكىللىك ياكى سىلىندىر شەكىللىك ياساپ، ئۆزىدىن تۇنقۇچ چىقىرىپ ياكى ياغاچتىن تۇنقۇچ گورنىتىپ ياسالغان قورال بولۇپ، يەر چىڭداشقا ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە قۇرۇلۇش ھۇلى، دەريا، كۆل توسمىسى، ئېرىق- ئۆستەك قېشى قاتارلىقلارنى چىڭداشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئىككى ياكى تۆت ئادەم تۇنقۇچىدىن ئىگىز كۆتۈرۈپ تاشلاپ ياكى يەرگە ئۇرۇپ مەشغۇلات قىلىدۇ.

6) بىلەي: ئەڭ ئىپتىدائى تاش قورالارنىڭ بىرى بولۇپ، تاش قورالار دەۋرىدە بىلەيدىن پايدىلىنىپ، باشقا تاشلارنى بىلەش ئارقىلىق تۇرلۈك تاش قورالار ياسالغان بولسا، مىس قورالار دەۋرى ۋە تۆمۈر قورالار دەۋرىدە مېتال بۇيۇملارنى بىلەش ئارقىلىق بىس چىقىرىش، سىلىقلاش، پارقىرىتىش مەقسىتىگە يەتكەن. بىلەي ئاساسىدا قۇمچاق بارلىققا كېلىپ، تىغلىق ئەسۋابلارنى چاقلاشقا ئىشلىتىلىپ ئومۇملاشقان. چاقلانغان تىغلىق ئەسۋابلارنى بىلەيگە بىلەپ، قىلاتىنى ئېلىپ ئىشلىتىلىدۇ. بىلەي ئەلمىساقتىن ھازىرغا قەدەر تۇرمۇشىمىزدىن ئايرىلماي كېلىۋاتىدۇ. بىلەي بۈگۈنكى كۈندىمۇ تىغلىق ئەسۋاپ ئىشلىتىدىغان ھۈنەرۋەنلەردە ۋە ھەممە ئائىلىلەردە بار. بىلەي قەدىمىي تۇرۇك تىلىدا «بىلەگۈ» دەپ، بىلەيتاش «نىزداغ» دەپ ئاتالغان.

بىلەي تاغ جىنسلىرى ئارىسىدىكى بىلەشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان تاشلاردىن ياسىلىدۇ. بۇ خىل تاشلار «بىلەيتاش» دەپ ئاتىلىدۇ. بىلەنىڭ شەكلى ئۇزۇنچاق چاسا بولىدۇ. يېرىڭ- يۇمشاقلىقى ئوخشاشمايدىغان بىر نەچچە خىل بولىدۇ. ئەڭ يېرىكلىرىنى گال تىغلارنى بىلەشكە، سەل يۇمشاقلىرىنى پىچاق قاتارلىق كىچىك تىغلىق بۇيۇملارنى بىلەشكە، ئۇنىڭدىنمۇ يۇمشاقلىرىنى تىغ بىسىنىڭ قىلاتىنى ئېلىشقا، ئەڭ يۇمشاقلىرىنى ئۈستىرىغا ئوخشاش ئۆتكۈر تىغلىق ئەسۋاپلارنىڭ قىلاتىنى ئېلىشقا ئىشلىتىدۇ.

ھازىر قۇمدىن ياسالغان قۇمچاقتىن باشقا، سۇنئى ئۇسۇلدا ياسالغان قۇم بىلەي ئومۇملاشقان بولسىمۇ، يەرلىك ئۇستىرا ئىشلىتىدىغان ساتىراچلار يەنىلا تاش بىلەي ئىشلىتىدۇ. كېرىيە ناھىيەسىنىڭ ئاتچان يېزىسى ئەچكىبۇلۇق كەنتىنىڭ شەرقىدىكى ساي (ئېقىن)دىن بىلەي تاش چىققاچقا، بۇ ساي «بىلەيلىك ساي» دەپ ئاتالغان.

لىنى «سوقا»، «سوقىچاق» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. كىشىلەرنىڭ كەينى تەرىپى ئۇزۇن بېشىمۇ «سوقا باش» دېيىلىدۇ. كىشىلەر ئارىسىدىكى «سوقا» لەقەملىكلەر بىرى ئەجدادلىرى سوقا ماڭدۇرۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغانلار بولسا، يەنە بىرى سوقا باش كىشىلەردۇر.

2) سۇرەمل: بۇ ئەڭ ئىپتىدائى ۋە ئىشلىتىلىش دەۋرى ئەڭ ئۇزۇن يۇمشىتىش قورالى بولۇپ، ئائىلىلەردە يىرىك ئاشلىقلارنى ئەزىپ ئۇن قىلىشقا، قورۇپ پىشۇرۇلغان يىرىك ئاشلىقلارنى ئىزىپ تالقان قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. چوڭ سوزۇنچاق تاشنىڭ بىر يۈزى ياي شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ، يىرىك ئاشلىقنى ئۇستىگە يېيىلتىپ، نوغۇچسىمان تاش بىلەن سۇرۇپ يۇمشىتىلىدۇ. سۇرەمل تەبىئى سوزۇنچاق تاشتىن ياسالغاچقا، چوڭ- كىچىكلىك ئۆلچىمى بولمايدۇ، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 ~ 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، كەڭلىكى 30 ~ 25 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. سۇرۇشكە ئىشلىتىدىغان نوغۇچ تاشقىمۇ تەبىئى سوزۇنچاق تاش ئىشلىتىلىدۇ.

تارىم ۋادىسىدىكى ھەرقايسى قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى ۋە قەدىمىي ئىزلاردىن بۇ خىل سۇرەمل تاشلار كۆپ تېپىلغان. بولۇپمۇ يۇمۇلاققۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسى ۋە سەتمەت قەدىمىي ئىزىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان سۇرەمل تاشلار خېلى كۆپ ۋە نىسبەتەن گەۋدىلىك. بۇ خىل سۇرەمل خەلق ئارىسىدا تاكى 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىغىچە ئىشلىتىلگەن.

3) ياغۇنچاق: ياغۇنچاق — ئائىلىلەردە قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ ئىشلىتىلىدىغان كىچىك تىپتىكى تۇگمەن بولۇپ، ئاساسلىقى ئارپا، قوناقتىن ياما يېرىش، نۇقۇت، ماش، پۇرچاق قاتارلىقلاردىن تالقان چىقىرىش، زۇرۇر تېپىلغاندا بۇغداي، ئارپىدىن ئۇن تارتىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. ياغۇنچاق دۇگىلەك ياسالغان ئىككى تاشتىن تۇزۇلىدۇ.

4) بۇغۇس چىشى: تاشتىن ياسالغىنىنىڭ شەكلىمۇ تۇمۇردىن ياسالغىنى بىلەن ئوخشاش. بۇ خىل چىش نىسبەتەن ياغلاش ۋە سىلىق تاشتىن ياسىلىدۇ. لېكىن تۇمۇر چىشقا قارىغاندا قوپالراق، ئىش ئۈنۈمى تۆۋەنرەك بولىدۇ.

ىنىڭ ئىككى بېشىدىن تۆشۈك ئېچىپ، ياغاچتىن دەستە ئورنىتىپ، ئاچا ياغاچ ياكى ئىككى تال ياغاچنىڭ ئىككى ئۇچىدىن تۆشۈك ئېچىپ، دەستىگە ئۆتكۈزۈپ، تاشنى ئىتتىرىش، تارتىش ئارقىلىق دومىلىتىپ ئىزىلىدۇ؛ يەنە بىرى يارغۇنچاق تېشىغا ئوخشاش دۈگىلەك ياسالغان تاشنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تۆشۈك ئېچىپ، ياغاچتىن ئۇزۇن دەستە بېكىتىپ، دەستە ئارقىلىق تاشنى كۆتىرىپ قويۇپ بىرىش ئارقىلىق ئىزىلىدۇ.

(ئابدۇرىشات مۇساجان توغرۇل)

§2. ياغاچتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇم-سايمانلىرى

خوتەن رايونىدا قول ھۈنەر-سەنئىتى ئىچىدە ياغاچتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى بىر قەدەر مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. خوتەنلىكلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ياساش، ئىشلىتىش تارىخىي، ئۇلارنىڭ چارۇچىلىق تۇرمۇشىدىن دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ئوخشىلىدىغان ئوتتۇش تارىخىي بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ياساش ۋە ئىشلىتىش ئەنە ئۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ياغاچتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، ياساش مەشغۇلات تەرتىپى بىر قەدەر ئاددىي، ئىشلىتىشكە ئەپلىك، شەكلى چىرايلىق. خەلقىمىزنىڭ ئۇزۇكسىز ئىزدىنىشى جەريانىدا بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى يەنە ئىلانغان، بىر قىسىملىرى ئىشلىتىلىشتىن قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق جەريانىنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

1. بۇغۇس (بۇقۇسا)

بۇغۇس يەر ئاغدۇرۇش، يەرگە ئۇرۇق سېلىشتا ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش سايمىنى. بوغۇسنى مەخسۇس ياغاچچى ئۇستىلار كۆكۈل قويۇپ ياسايدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى ئۇ-

3. تاشتىن ياسالغان ھۈنەر- كەسىپ سايمانلىرى

بۇرۇنقى دەۋرلەردە، ھۈنەر- كەسىپلەردە ئىشلىتىلىدىغان قۇ-رۇلمىلارنىڭ مەلۇم زاپچىسى تاشتىن ياسىلاتتى. تىز سۇرئەتتە ئايلاندۇرۇپ مەشغۇلات قىلىدىغان قۇرۇلمىلارغا تاشتىن ياسالغان چاق ئورنىتىپ، قۇرۇلمىنىڭ نورمال ۋە كۆچلۈك ئايلىنىغا كاپالەت-لىك قىلىنغان. بۇ خىل چاقلار خوتەن شېۋىسىدە «تو چاقا» دەپ ئا-تالغان. بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر يېتىپ كەلگەن تاش زاپچاس ئىشلە-تىدىغان قۇرۇلمىلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

1) تۆگمەن تېشى: تۆگمەن ــ ئۇن تارتىشقا ئىشلىتىلىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، ياغۇنچاق ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. تۆگمەن قەدە-مىي تۇرۇك تىلىدا «تەگۈرمەن» دەپ ئاتالغان.

ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلغان ئاستىن تاش ياغاچ قۇرۇلمىغا مۇنتىزىم ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، ئۈستىن تاشنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىرلا تۆشۈك ئېچىلىپ، تۆشۈكنىڭ تىگى تەرىپى چىشلىق چۈشىدىغان قىلىپ قىنىلىدۇ. ئۈستۈن تاش چاق پىلەك ئوقىنىڭ ئۈستىگە مىندۇرۇلۇپ، چىشلىق قىناققا پاتۇرۇلىدۇ.

2) جۇۋاز تېشى: جۇۋاز ئۆكۈز ئارقىلىق ئايلاندۇرۇپ ماي تارتىدە-غان قۇرۇلما بولۇپ، ماي ئىزىش قاچىسى تاشتىن ياسىلىدۇ. يوغان ئۇزۇنچاق تاش سېلىندىر شەكلىدە ياسالغاندىن كېيىن، ئۈستى تە-رەپتىن چوڭ كاتەك ئويۇلىدۇ. كاتەك تىگىدىن بىر يانغا كىچىك تۆشۈك ئېچىلىدۇ. بۇ «جۇۋاز تېشى» دەپ ئاتىلىدۇ. جۇۋاز تېشى يا-غاچتىن سۇغا شەكلىدە ياسالغان قۇرۇلما ئېچىگە مۇۋاپىق ئىگىز-لىكتە مۇنتىزىم ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، كاتەك ئېچىگە چىلان ياغىچىدىن ياسالغان ئوق سېلىنىدۇ. ئوق بىلەن تاش ئارىسىدا مۇئەييەن بوش-لۇق قالىدۇ. ئوقنىڭ كاتەككە سېلىنىدىغان بېشى كاپاۋاش (يوغان موللەك) بولىدۇ. يەنە بىر ئۇچى ئۇچلىنىپ، ئۇچىغا كاتەك ئېچىلغان ئۇزۇن ياغاچ سېلىنىدۇ.

3) ياغىچاق: بورا توقۇش كەسپىدە قۇمۇش ئىزىشكە ئىشلىتە-لىدىغان سايمان بولۇپ، بىرى، سېلىندىر شەكىللىك ياسالغان تاش-

80سانتىمېتىرگىچە توملۇقتىكى ئۆرۈك ياغىچىنى ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇقتا توغراپ، ئۇنىڭ پوتكۇل ئەتراپىدىن تۆشۈك ئېچىپ ئۆرۈك ياغىچىدىن چىش سېلىنىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ بىر تەرىپى خاماڭدىكى موما ياغاچقا ئورنىتىلىدۇ. يەنە بىر تەرىپىگە ئارغامچا ئورنىتىمپ ھايۋانغا (كالا ـ توپاق ياكى ئات ـ خېچىرغا)سۆرىتىدىغان قىلىپ تەييارلىنىدۇ. ھايۋاننى ھەيدىگەندە سەكسەنپۇت خامانىدا موما ياغىچىنى چۆرىدەپ چەمبەرسىمان ئايلىنىش نەتىجىسىدە خامانغا تاشلاڭغان بۇغداي، شال ئەنجۈرلىرىنى يەنچىيدۇ، يۇمشىتىدۇ. سەكسەنپۇت ئىشلەتكەندە ھايۋان ھەم ئادەم كۆچىنى تېجىگىلى بولىدۇ.

4. سۆرەم

ئاغدۇرۇلغان، ئۇرۇق سېلىنغان يەرنى تۈزلەشكە ئىشلىتىلىدىغان سۆرەم ئۆرۈك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. يوغان، توم ئۆرۈك ياغىچىنى ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر، قېلىنلىقى 10سانتىمېتىر ئەتراپىدا ھەرىدەپ تەكشىلەپ، ئوتتۇرىسىغا ھايۋان كۆچىدىن پايدىلىنىشقا ئەپلىك قىلىپ ئوق ياغاچ بېكىتىلىدۇ. ئاندىن ئوق ياغاچنىڭ ئۇچى تەرىپىگە ئارغامچا ئورنىتىلىدۇ. ھايۋاننى ئېتىز ئۇستىدە ماڭدۇرغاندا سۆرەمنىڭ كۆچى ئارقىلىق ئاغدۇرۇلغان يەر تەكشى تۈزلىنىدۇ. ئادەتتە ئۇرۇق سېلىنغان يەرگىمۇ سۆرەم ئىشلىتىلىدۇ.

5. تۈلۈق

تۈلۈق ــ بۇغداي، شال ئەنجۈرلىرىنى يانچىشتا ئىشلىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى. تۈلۈق سەكسەنپۇتنىڭ چىش ئورنىغا ئىشلىغان شەكلى بولۇپ ئىشلىتىلىشى، ياسىلىشى سەكسەنپۇت بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

تۈلۈق، تاش تۈلۈق ۋە ياغاچ تۈلۈق دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. تاش تۈلۈقنى تاشچى ئۇستىلار چوڭ قورام تاشلارنى يۇنۇش ئارقىلىق ياسايدۇ. تاش تۈلۈقنىڭ چىشى بولمايدۇ. لېكىن، ياساش جەريانىدا تەبىئىي ھالدا قىر چىقىرىلىدۇ. تۈلۈقتا خامان يۇمشاتقاندا ئىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. بىراق، بۇنداق تۈلۈقنى ياساشقا زور

رۇك ياغىچى بولۇپ، تەبئىي تىك بۇلۇك شەكلىدىكى توم ئۇرۇك يا-غىچى سىلىقلىنىپ تاپىنىنى يەرگە تەكشى تېگىدىغان، ئۇچى تەرىپى يەرگە چۆكۈشكە ماس ھالدا تەييارلىنىدۇ. ئۇستى تەرىپىگە ئايرىم تۇتقۇچ بېكىتىلىدۇ. بوغۇسنىڭ يەرگە چاپلىشىپ تۇرىدىغان يانتۇ قىسمى بىلەن تىك قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھايۋان بىلەن بوغۇسنى بىرلەشتۈرىدىغان ئارغامچا چىگىش نۇقتىسى بېكىتىلىدۇ. بوغۇس-نىڭ تىك ياغىچىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئۇزۇنلۇقى 1.20سانتىمېتىر، ئاستى تاپانلىق تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ يەرگە چۆكىدىغان قىسمىغا تۆمۈردىن چىش سېلىنىدۇ. ئەمما بوغۇسنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى يەنىلا ياغاچ ئىگىلەيدۇ. ئۇ-رۇك ياغىچى بىلەن چىلان ياغىچىدىن باشقا ياغاچلاردا بوغۇس ياسا-شقا بولمايدۇ. چۈنكى بوغۇستا مەلۇم تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلايدىغان ئېغىرلىق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

2. بويانلاق

بويانلاق ــ ياي شەكىللىك ئەگمە ياغاچ بولۇپ، قوشقا قاتقان ھايۋانىنىڭ بوينىغا سېلىنىدۇ. بويانلاقنىڭ ئىككى يان تەرىپىدىن تۆشۈك ئېچىپ (كەشكۈن) ئىككى تال ياغاچ ئورنىتىلىپ، ئىككى ئۇچى بىرلەشتۈرۈلۈپ چىگىش ئارقىلىق ئۆكۈز (ئۇي) نىڭ بوينىغا ئورناشتۇرۇلىدۇ. ئاندىن بوغۇسىغا چىگىلگەن ئاغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى بويانلاقنىڭ ئىككى تەرىپىگە چىگىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق يەر ئاغ-دۇرۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. بويانلاقنى يۇمشاق تېرەك ياغ-چىدىن ياساش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا ھايۋانلارنىڭ بوينى-نى جاراھەتلەندۇرۇپ قويۇشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. بويانلاقنىڭ يەنە ھايۋانلارغا چۈشىدىغان كۈچ تەڭپۇڭلىقىنى ساقلاش رولىمۇ بار.

3. سەكسەنپۇت

سەكسەنپۇت ــ بۇغداي، شال ئەنجۈرلىرىنى يۇمشىتىشتا ئىش-لىتىلىدىغان ئەڭ ياخشى يانچىش، يۇمشىتىش قورالى. سەكسەن پۇتنى مەخسۇس ياغاچچى ئۇستىلار ياسايدۇ. 50سانتىمېتىردىن

كېيىن ئارا ناھايىتى مۇستەھكەم قۇرۇيدۇ. ئەجدادلىرىمىز بۇغداي خامىنى ئېلىشتا ئۇنىڭ رولىدىن ناھايىتى ياخشى پايدىلانغان.

8. تاماق

تاماق — ئېتىز، ئورمانلىق ۋە ھويلا ـ ئارانلاردىكى ھەر خىل ئەخلەت، چاۋا، غازاڭ، شاخ ـ شۇمبىلارنى بىر يەرگە يىغىشتا ئىشلىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى. تاماقنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددى ئەمما ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، دېھقانچىلىقتا كەم بولسا بولمايدۇ. تاماق ياساستا ئادەمنىڭ بىلىكىدىن تومراق بولغان ئۇزۇنلۇقى 70سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى تېرەك ياغىچىنى تەكشىلەپ، ئاستى تەرىپىدىن تەكشى قىلىپ توشۇك تېشىلىپ،10 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا قىلىپ چىش سېلىنىدۇ. ئاندىن ئوتتۇرىسىغا دەستە ـــ ساپ بېكىتىلىدۇ. تاماقتا ئادەتتە 15 ئەتراپىدا چىش سېلىنسا مۇۋاپىق بولىدۇ (زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى مەيدانغا كەلگەن بۈگۈنكى كۈندىمۇ تاماق يەنىلا ئۆز رولىنى يوقاتماي ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە).

9. زەمبىل

زەمبىل — مەھەللىۋى ئوغۇتلارنى، بىر ئادەم كۆتۈرۈشكە ئەپسىز بولغان نەرسىلەرنى يۆتكەشكە ئىشلىتىلىدۇ. ئادەمنىڭ بىلىكىدەك تومۇقتىكى ئىككى تال تېرەك ياغىچىنى ئاقلاپ ئىككى يەردىن چېتىشتۇرۇپ، ئىككى تەرەپتىن ئىككى ئادەم كۆتىرىشكە ئەپلىك قىلىپ قوراشتۇرۇلىدۇ. ئاستى تەرىپىگە تاختاي مىخلىنىپ يېرىم ساندۇق ھالىتىدە تەييارلىنىدۇ. ئۇستىنىڭ تۆت ئەتراپ گىرۋىكى 10سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئېگىز قىلىنىپ توسۇلىدۇ. مەھەللىۋى ئوغۇتنى زەمبىلدە يۆتكىگەندە مەينەتچىلىكتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. بىر ئادەمنىڭ كۈچى يەتمەيدىغان نەرسىلەرنى زەمبىلدە يۆتكىگەندە كۈچنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا زەمبىلنىڭ رولىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان.

غالتەك زەمبىل: غالتەك زەمبىل شەكلى ئۆزگىچە، ئىشلىتىشـ

كۇچ سەرپ قىلىشقا توغرا كەلگەچكە ئاز ساندا ياسىلىدۇ. ئۇنى ئۇ-زۇن مۇددەت ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ياغاچ تۇلۇقمۇ تاش تۇلۇقمۇ ھەر ئىككىسى ھايۋان كۇچىدىن پايدىلىنىپ ئىشلىتىلىدۇ.

6. تىرنا

تىرنا ــ باش باھار مەزگىلىدىكى كۇزگى بۇغداي ئېتىزلىرىنى يۇمشىتىش، توپا ئاستىدا كۆمۈلۈپ قېلىپ كۆكلىيەلمەي قالغان مايسىلارنى توپا سىرتىغا چىقىرىش قاتارلىقلاردا ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم دېھقانچىلىق سايمىنى.

تىرنا ياساشتا ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر، كەڭلىكى 30سانتىمې-تىر، قېلىنلىقى 10سانتىمېتىر كېلىدىغان ئۆرۈك ياغىچىنى سە-لىقلاپ تەييارلاپ ئۇنىڭ بىر يۇزىگە تەكشى قىلىپ تۆشۈك ئېچىپ، يۇلغۇن ياغىچىدىن چىش سېلىنىدۇ. ئىككى باش تەرىپىدىن ئارغا-چا ئورنىتىشقا ماس قىلىپ تۇتقۇچ بېكىتىلىدۇ. ئۇ ھايۋان كۇچە-دىن پايدىلىنىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئەتىياز كۇنلىرىدە كۇزگى بۇغداي ئېتىزلىرىغا تىرنا سالمىغاندا بۇغداي تەكشى ئۆسمەيدۇ. ئۆتكەن ئە-سىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن كېيىن تىرنا تۆمۈردىن ياسالغان، ھازىر ياغاچ تىرنا ئىشلىتىش ئىستېمالدىن قالدى.

7. ئارا

ئارا ــ بۇغداي دېنىنى ساماندىن ئايرىۋېلىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش سايمىنى. يەنى يۇمشىتىلغان بۇلىنى شامال چىققان كۇنلىرى ئارا ئارقىلىق ئاسمانغا ئېتىپ سورۇشتا ئىشلىتىلىدۇ. ئارا شەكىل جەھەتتىن ئادەمنىڭ ئالقىنىغا ئوخشايدۇ. ئارىنىڭ باش قىس-مى چىشلىرى باغجانلاپ ئۆسكەن يۇلغۇن نوتىسىدىن ياسىلىدۇ. يا-غاچچى ئۇستىلار مەخسۇس تەييارلانغان يۇلغۇن شېخىنىڭ بىرتەرەپ-نى كەڭ ئېچىلغان بارماق شەكلىدە تىزىپ بىر تەرىپىنى دەستىلەك-كە ئورنىتىدۇ. ئارا چىشلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تال توغرا ياغاچ قويۇپ، بۇقا چۈيىسى ياكى يۇمشۇتۇلغان ھايۋان تېرىسىنى تىلىپ دەستىلەك ۋە چىشلارنى مەھكەم چىگىپ چىگىتىدۇ. بىرەر ھەپتىدىن

تىمبىتىر ئۇزۇنلۇقتا ئىككى تال ياغاچ بىكىتىلىدۇ. بۇ ئىككى تال ياغاچنىڭ ئاستى تەرىپىگە يانتۇ شەكىلدە ئىككى تال دىيەك سېلىنىدۇ. بۇ ئىككى تال دىيەك خاس كۆتۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. كانتەنىڭ ئىككى باش تەرىپىگە ئارغامچا ئورنىتىلىدۇ. كانتېنى ئادەم دۇمبىسىگە تېڭىپ ئارغامچىسىنى مۇرىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ، قولتۇقىدىن ئۆتكۈزۈپ چىگىپ ئۇستىگە تاش، خىش دېگەندەك نەرسىلەرنى ئېلىپ يۆتكەيدۇ. كانتېدا قولدا يۆتكەش مۇمكىن بولمىغان نەرسىلەرنى ئاسان يۆتكىگىلى بولىدۇ. كانتا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60 ـ، 70 ـ يىللىرى سۇ قۇرۇلۇش ئورۇنلىرىدا قورام تاشلارنى تۇشۇشتا كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلگەن (ماتورلۇق يۆتكەش، توشۇش قوراللىرى پەيدا بولغاندىن كېيىن، كانتا ئۆز رولىنى تامامەن يوقاتتى).

12. تۇقۇناق

توقوناق ــ ياغاچتىن ياسالغان ئىلمەك بولۇپ، ئارغامچا بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلىدۇ. يەنى ئارغامچىنىڭ بىر ئۇچى توقوناققا چىگىلىدۇ. توقوناق ئۆرۈك ياغىچىنىڭ تەبىئىي ئېگىلگەن قىسمىدىن تەييارلىنىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ھايۋان كۆچىدىن پايدىلىنىپ جانلىقالدىن ئوتۇن يۆتكەپ كېلىش، ئېتىزدىن چىققان شاخ شۇمبىلارنى يۆتكەش قاتارلىقلاردا توقوناقنىڭ رولىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان.

ئارغامچىنى توقۇناقتىن ئۆتكۈزۈپ تارتقاندا تولۇق چىڭىيدۇ، ئاسان بوشاپ كەتمەيدۇ (ئارغامچىغا تۆمۇر ئىلمەك ئورناتقاندا ئۇنداق چىڭىتىش مۇمكىن بولمايدۇ). ئۆرۈك ياغىچى مۇستەھكەم، قاتتىق ھەم سىلىق بولغاچقا ئارغامچا ئاسان يۈرىشىدۇ. توقوناقنىڭ ئورنىنى تۆمۇر ئىلمەك ئالغان ھەم ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كېڭەيتىلگەن بولسىمۇ، ياغاچ توقوناق ئىشلىتىش دېھقان ــ چارۋىچىلار ئارىسىدا ھېلىمۇ كەڭ دائىرىدە ساقلىنىپ قالغان.

13. شامال ساندۇقى

شامال ساندۇقى ــ بۇغداينى ساماندىن ئايرىشتا ئىشلىتىلىدىغان

كە، قولايلىق بولغان بىر خىل دېھقانچىلىق سايمىنى. غالتەك زەم-بىلنىك ئومۇمىي گەۋدىسى زەمبىلگە ئوخشاش. بىراق، غالتەك زەم-بىلنىك ئالدى تەرىپىنى ئادەمنىڭ كۆتۈرۈشى بىلەن ئەمەس بەلكى چاق ئارقىلىق ئىتتىرىلىدىغان قىلىپ ياسىلىدۇ. غالتەك زەمبىل-نىڭ ئالدى تەرىپى، ئالدىغا سەل ئېگىلىدىغان قىلىپ ئىككى تال يانتۇ ياغاچ ئورنىتىلىدۇ. ئاندىن ئىككى ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا چاق بېكىتىلىدۇ. غالتەك زەمبىلنىڭ كەينى تەرەپتىكى ئىككى تال تۈۋ-قۇچتىن ئىتتىرگەندە چاقنىڭ ئايلىنىشى بىلەن غالتەك زەمبىل يە-نىك ھەرىكەتلىنىدۇ. غالتەك زەمبىل ئىشلەتكەندە ئىككى ئادەم قە-لىدىغان ئىشنى بىر ئادەم قىلالايدۇ. غالتەك زەمبىل يەر تۈزلەشتە، توپا يۆتكەش، ئوغۇت يۆتكەش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن (تىجارەتچىلەر ئۇچۇن ئەڭ قولايلىق يۆتكەش ـ توشۇش قورالىغا ئايلاندى).

10. كاجۇۋا

كاجۇۋا ـــ ھايۋان كۈچىدىن پايدىلىنىپ نەرسە ـ كېرەك يۆتە-كەشتە ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇم.

كاجۇۋانىڭ شەكلى تۆت بۇرجەك ساندۇقسىمان بولىدۇ. كاجۇۋە-نىڭ ئاستى ھەم ئۈچ تەرىپى تاختاي بىلەن توسۇلىدۇ. ئىككى دانە كاجۇۋانى ئارغامچا بىلەن چېتىپ ھايۋان ئوستىگە ئارتىپ ئىشلەتە-كەندە، بىرى ئېغىر نەرسىلەرنى ھايۋان كۈچىدىن پايدىلىنىپ يۆتە-كەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ، يەنە بىرى ئادەم كۈچىنى تېجەپ قالغىلى، ئىش ئۈنۈمىنىمۇ ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. ھازىرقى زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىن، كاجۇۋا ئىشلىتىش ئەھمىيىتىنى قالدى.

11. كانتا

كانتا— ئادەم ۋە ھايۋان كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئېغىر نەرسىلەر-نى يۆتكەشتە ئىشلىتىلىدىغان ۋاستىلىك سايماندۇر. كانتىنىڭ شەكلى مۇنداق بولىدۇ: ئادەمنىڭ بىلىكىدەك تومىلۇقتىكى تۆت تال ياغاچنى 60سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىپ، تىك تۆت بۇلۇڭ شەك-لىدە قوراشتۇرۇلىدۇ. ئاندىن ئۇنى تىك ھالەتكە كەلتۈرۈپ يەنە 50 سان-

14. كۈيگەك (ياغاچ گۈرجەك)

كۈيگەك ــ بۇغداي، قۇناق شامال ۋە مايلىقدان خامانلىرىدىكى پاكىزلانغان چەشلەرنى سۆرۈش، يۆتكەش، قاچىلاشقا ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش سايمىنى. ئۇنىڭ شەكلى ھازىرقى تۆمۈر گۈرجەككە سەل ئوخشاپ كېتىدۇ، لېكىن شەكلى بىر ئاز ئۆزگىچە. گۈرجەكنىڭ گىرۋىكى بولمايدۇ. بىراق كۈيگەكنىڭ ئۈچ تەرىپىدە گىرۋىكى بولىدۇ. كۈيگەك ئىككى ـ ئۈچ خىل بولىدۇ. بىر خىلى خاس چەشلەرنى سۆرۈش. يۆتكەشكە ئىشلىتىدىغىنى. ئۇنىڭ سىپى بولىدۇ. سۇ قۇرۇلۇش ئورۇنلىرىدا ئىشلىتىدىغان تۆمۈر گۈرجەككە ئوخشاش. يەنە بىر خىلى مەخسۇس چەشلەرنى قاپلارغا قاچىلاشتا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ سىپى بولمايدۇ. بىر خىل كۈيگەكنىڭ ئۈچ تەرىپىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۇتقۇچى بولىدۇ. بۇ خىل كۈيگەك ئون زاۋۇتلىرىدا، ئاشلىق ئامبارلىرىدا، تۇغمەنلەردە ھېلى ھەم ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. ئەڭ بۇرۇن كۆيگەكنى دېھقانلىرىمىز خامان ئېلىشتا ئىشلەتكەن، كېيىنكى مەزگىللەردە ئىشلىتىلىش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن.

15. غەلۋىر

غەلۋىر ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا قەدەم قويغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىجاد قىلىنغان دان ئايرىش قورالى.

غەلۋىر دانلىق ئاشلىقنى پاكىزلاش، داننى پاخالدىن، توپىدىن ئايرىۋېلىشتا ئىشلىتىلىدۇ، ياسىلىشى ئاددى بولۇپ، غەلۋىر ياساش ـ قا خاس تەرەپ ياغىچىنى 15سانتىمېتىر كەڭلىكتە، بىر سانتىمېتىر قېلىنلىقتا تىلىپ چەمبەر شەكلىدە ئېگىلىدۇ. قاسقانىڭ ئاستى تەرىپىدىن قاتار ئارىلىقىنى يېقىن قىلىپ تۆشۈك ئېچىلىدۇ. ئاندىن ئۆچكە تېرىسىنىڭ تۆكىنى پاكىز ئېلىۋېتىپ ئىنچىكە تىلىپ ئىشىپ، ئىككى تەرەپتىن توقۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھازىرقى سىم تور شەكلىدە توقۇلىدۇ. ئارقىدىن يەنە ئىنچىكە تېلىنغان ياغاچتا كىرپىكسىمان زەيلىك مىخلىنىدۇ. غەلۋىر ياسىلىپ بولغاندىن كېـ

ئىشلەپچىقىرىش سايمىنى. بۇغداي خامىنى ئاساسەن 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېلىنىدۇ. شامال چىقمىسا بۇغداي خامىنىنى ئالغىلى بولمايدۇ. مۇشۇ قىمىنچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ياغاچچى ئۇسىتىلار قايتا -قايتا سىناق قىلىش ئارقىلىق ئاخىرى شامال ساندۇ-قىنى مۇۋاپىقىمىيەتلىك ياساپ چىققان.

شامال ساندۇقىنىڭ شەكلى ئۆزگىچە، ياسىلىش جەريانى مۇرەك-كەپ. ئايلانمىسى 35سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى ئىككى يېرىم مېتىر كېلىدىغان ئىككى تال تېرەك ياغىچىنى رەندىلەپ سىلىقلاپ، ئارىلى-قىنى بىر مېتىر ئەتراپىدا قىلىپ ياغاچنى ئىككى ئورۇندىن چې-تىپ، ئاستى تەرىپىگە 50 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە تۆت تال پۇت سېلىنىدۇ. ئاندىن تاختاي بىلەن دۆمباق شەكلىدە چوڭ ساندۇق يا-سىلىپ ئىككى تال چوڭ ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلىدۇ. سان-دۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا لىم شەكىللىك تۆمۈر ئوق بېكىتىلىپ، ئۇنىڭ تۆتقۇچى ساندۇقنىڭ سىرتىغا چىقىرىلىدۇ. دۆمباق شەكىللىك سان-دۇقنىڭ ئاستى تەرىپىگە بىرسى ئوڭ، بىرسى سول تەرەپكە قارىتە-لىپ گۈرجەك شەكىللىك ئىككى تۆشۈك ئېچىلىدۇ. سانداقنىڭ ئۈستى تەرىپىگە ئاستى تەرىپى تار، ئۈستى تەرىپى كەڭ قىلىپ يەنە بىر ساندۇق ئورنىتىلىدۇ. بىر ئادەم قولى ئارقىلىق تۆمۈر ئوقنى ئايلاندۇرىدۇ. ئوقنىڭ ئەتراپىغا تەكشى قىلىپ قانات بېكىتىلگەن بولغاچقا، ئوقنى ئايلاندۇرغاندا قاناتنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق كۈچلۈك شامال ھاسىل بولىدۇ. ئۈستى تەرەپكە ئورنىتىلغان ساندۇقنىڭ بۇغدايىنى تۆكسە شامالنىڭ تەسىرىدىن ئاستى تەرەپكە ئورنىتىلغان ئىككى تۆشۈكچىنىڭ بىرىدىن ساپ بۇغداي، بىرىدىن سامان ئايرى-لىپ چۈشىدۇ. ساندۇقنىڭ ئاستى تەرىپىگە ئورنىتىلغان ئىككى تال ئۇزۇن ياغاچ شامال ساندۇقىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇ شامال ساندۇق-نىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ھەم شامال ساندۇقىنى يۆتكەشتە ئىشلىتە-لىدىغان قىسمى. شامال ساندۇقى ئىشلىتىشكە ئەپلىك. ئەمگەك ۋاقتى ھەم ئەمگەك كۈچىنى زور دەرىجىدە تېجەيدىغان ئالاھىدىلىكە كە ئىگە بولغاچقا ئەينى ۋاقىتتا كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقان، ئۇ يا-غاچچى ئۇستىلارنىڭ زور ئىجادىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

كېپىكىنى ئايرىۋېتىپ ساپ ئۇن قىسىنى ئىستېمال قىلغان. ھا- زىرقى ئۇن تارتىش زاۋۇتلىرىغا ئورنۇتۇلغان ئەلگەكلەر ئەنە شۇ ئەن- ئەنىۋى ئەلگەكنىڭ ئۆزگەرتىلگەن بىر خىلى (ياغاچتىن ياسىلىدىغان ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ مەھسۇلى بولغان ئەلگەك ھا- زىرمۇ يېزا - قىشلاقلاردىكى دېھقان - چارۋىچىلار ئائىلىلىرىدە ئاز ساندا ئىشلىتىلمەكتە).

(مەتتۇرسۇن ھەسەن)

§3. تۆمۇردىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش بويۇم- سايمانلىرى ھۈنەر-سەنئىتى

تۆمۇر- ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ماددا بولۇپ، ئىنسانلار تۆمۇرنى بايقاپ ئىشلىتىشكە باشلىغاندىن كېيىن، مىس قوراللار دەۋرى (ياكى برونزا دەۋرى)دىن تۆمۇر قوراللار دەۋرى- گە قەدەم قويغان. تۆمۇرنىڭ بايقىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى، ئىنسانى- يەت مەدەنىيىتىنى يەنە بىر پەللە يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن. تۆمۇر تاۋلاش ئاساسىدا قۇيمىچىلىق ۋە تۆمۇرچىلىك كەسپى بارلىققا كە- لىپ، تۆمۇر قوراللار مىس ۋە تاش قوراللارنىڭ ئورنىنى ئېلىش بە- لەن بىرگە، مىس ۋە تاشتىن ياساش ئىمكانىيىتى بولمىغان باشقا قوراللارنىڭ ياسىلىشىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

خوتەن بوستانلىقىدىكى ھەرقايسى قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرى- دىن تېپىلغان تېپىلمىلارنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، كۆپ قىسىم مەدەنىيەت ئىزلىرىدا تاش، مىس ۋە تۆمۇر قورال-سايمانلار بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ۋاقىتدا بۇ ئۇچ خىل بۇيۇم-سايمانلارنى بىرلىكتە ئىشلىتىش دەۋرى بىر قەدەر ئۇزۇن بولغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تۆمۇرنىڭ بايقىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى، تاش قورال ۋە مىس قوراللارنى چەتكە قاقمىغان. ھەمىسى ئۆز لايىقىدا داۋاملىق ئىشلىتىلگەن ۋە ئىشلىتىلمەكتە.

يىن، ئاپتاپقا سېلىپ قويسا تېرە قۇرۇپ مۇستەھكەم چىڭىيدۇ. ئۇ نى توت بەش يىل يېگى ھالەتتە ئىشلىتىشكە بولىدۇ. غەلۋىرنىڭ تۆشۈكچىسى كىچىك بولىدۇ (غەلۋىر دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پاكىزلاشتا ھازىرمۇ كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلمەكتە).

16. تەڭكەش

تەڭكەشنىڭ ئىشلىتىلىشى، ياسىلىشى، خام ماتېرىيالى، شەكىل جەھەتلىرىدىن غەلۋىر، ئۆتكەمە بىلەن ئوخشاش. بىراق، تەڭكەشنىڭ تۆشۈكچىسى غەلۋىرنىڭكىدىن چوڭراق، ئۆتكەمنىڭكىدىن كىچىك. رەڭ بولىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن ئالغاندا ئۇ غەلۋىر ھەم ئۆتكەمدىن پەرق قىلىدۇ. ئۇ بۇغداي، قۇناق قاتارلىقلار دېنىنىڭ دانلىق ھەم ئۇششاقلىرىنى ئايرىشتا ئىشلىتىلىدۇ. بۇغداي خامىنى ئېلىشتا كەم بولسا بولمايدۇ (تەڭكەش ھازىرمۇ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشتا كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلمەكتە).

17. ئۆتكەمە

ئىشلىتىلىش، ياساش، خام ماتېرىيال شەكىل جەھەتتىن غەلۋىرگە ئوخشايدۇ. بىراق ئۆتكەمنىڭ تۆشۈكچىسى چوڭ بولىدۇ. ئۆتكەمە بۇغداي، قۇناق، زىغىر، زاغۇن، كەندىر قاتارلىقلارنى پاخالىدىن ئايرىۋېلىشتا ئىشلىتىلىدۇ (ئۇ ھازىرمۇ دېھقانچىلىقتا كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە).

18. ئەلگەك

ئەلگەك — غەلۋىر، تەڭكەش، ئۆتكەمنىڭ نەفىسلەشتۈرۈلگەن، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان تۈرمۇش بۇيۇمى. ئەلگەكنىڭ خام ماتېرىيالى، ياسىلىش ئۇسۇلى، شەكلى غەلۋىرگە ئوخشايدۇ. ئەمما، ئەلگەك خاس ئۇن تاسقاشقا ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ تۆشۈكچىسى ئىنتايىن كىچىك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇن تاسقايدىغان تېغى خاس يىپەكتىن توقۇلغان رەختتىن تەييارلىناتتى. ئەجدادلىرىمىز بۇغداي، قۇناقنى تۆگمەندە تارتقاندىن كېيىن، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ

بۇيۇم ياساشنى كۆرسىتىدۇ. تۇنكاسازلىقنىڭ تارىخىي قىسقا، مىلـ
لىي خاسلىقى ئاز .
ئاساسلىق تۆمۇرچىلىك سايمانلىرى تۆۋەندىكىچە:
1)ئوچاق: تۆمۇرچى ئوچىقى مىسكە ئوچىقى بىلەن ئوخشاش بـو ـ
لۇپ، تۆت تەرىپى ئوچۇق، ئويمان شەكىللىك، ئاستىدىن كۆرەك بـ ـ
لەن پۈۋلەيدىغان قىلىپ ياسىلىدۇ، ئوچاقنىڭ مەركىزىگە شالا ئور ـ
نىتىپ، ئەتراپى شور ياكى سېغىز بىلەن چاپلاپ ياسىلىدۇ. كۆرەك
ئېغىزى نوكاچ ئارقىلىق ئوچاقنىڭ تېگىگە تۆتاشتۇرىلىدۇ. ئوچاققا
ئوت يېقىپ، دەرەخ كۆمۈرى سېلىپ، كۆرەك بىلەن پۈۋلەش ئارقـ ـ
لىق كۆيدۈرۈپ، تۆمۈر شۇ ئوتتا قىزدۇرۇلۇپ، قىزارغاندىن كېيىـن
ئېلىپ سوقۇش ئارقىلىق تۇرلۈك قورال ـ سايمانلار ياسىلىدۇ.
2)كۆرەك: كۆرەك ـــ يەل چىقىرىش ئارقىلىق ئوچاقتىكى ئوتنـى
پۈۋلەشكە ئىشلىتىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، قەدىمىي تۈرك تىلىدا
«كۆرۈك» دېيىلىدۇ. ئۇ ئاساسلىقى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، باس ـ
ما كۆرەك، يەنە بىرى چۆرۈمە كۆرەك. باسما كۆرەك تۆلۈمدىن پايدـ ـ
لىنىپ ياسىلىدۇ. قويي، ئۆچكە تېرىسى تۆلۈمچىلاپ سويۇلغاندىـن
كېيىن ئاشلاپ، پۇتى تۆلۈم شەكىللىك بۇغۇلىدۇ، قوساق قىسمىغا
تاسما بېكىتىلگەن ئىككى تال ياغاچ ئورنىتىپ، ئېغىز قىلىنىدۇ.
ياغاچ ھەم قىسقۇچ، ھەم تۇتقۇچلۇق رولىنى ئويناىدۇ. بويۇن قىسـ ـ
مىغا نوكەچ بېكىتىلىدۇ. كۆرەكنىڭ قوساق قىسمىغا بېكىتىلگەن
ئىككى ياغاچتىكى تاسمىنى قولغا ئۆتكۈزۈپ، ياغاچلارنى كېرىپ تۇ ـ
رۇپ كۆتۈرگەندە كۆرەك ئېچىگە ھاۋا كىرىدۇ. ياغاچنى چىڭ قىسىپ
تۇرۇپ كۆرەكنى باسقاندا، كۆرەك ئېچىدىكى ھاۋا سىقىلىپ، نوكـەچ
ئارقىلىق سىرتقا ئېتىلىپ چىقىپ، ئوچاقتىكى ئوتنى پۈلەيدۇ.
چۆرۈمە كۆرەك پۈشتەك شەكىللىك بولىدۇ. كاسا شەكىللىك ياسال ـ
غان ياغاچ ياكى مېتال قۇرۇلمىنىڭ ئىككى يېنىدىن بەلگىلىك جاي ـ
نى ئوچۇق قويۇپ، ئوتتۇرا قىسمىغا توغرىسىغا ھەركەتچان ئوق بە ـ
كىتىلىپ، ئوق گەۋدىسىگە ئوچتىن بەشكە قەدەر پالاق (يەلپۇگۇچ)
ئورنىتىپ، ئايلانما گەۋدىسىنىڭ مەلۇم جايىدىن تۆشۈك ئېچىپ،
شامال ئۇرۇش يۆنىلىشىدە نوكەچ بېكىتىپ ياسىلىدۇ. ئايلانما ئوق ـ

1. تۆمۈرچىلىك ۋە تۆمۈرچىلىك سايمانلىرى

دۇنيا ئالىملىرى «تۆمۈر بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىللار بۇرۇن مەسىردا بايقىلىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان»،دەپ قارايدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەسىرى «لىيېزى. تاڭنىڭ سۇئالى» 列子汤问 دىگەن كىتابتا: «جۇۋاڭ غەربتىكى تۇرالار (روڭلار) ئىلىگە بارغاندا تۇرالار قاراقۇرۇم شەمشىرى ھەدىيە قىلغان بولۇپ، بۇ شەمشىر قاشتېشىنى خۇددى لاينى كەسكەندەك كېسەتتى»، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، مىلادىيەدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى قاراقۇرۇم ۋادىسىدا قاشتېشىنى «لاينى كەسكەندەك كېسىدىغان» ئۆتكۈر شەمشىر بارلىققا كەلگەن. لېكىن بۇ شەمشىر ياسالغان ماتېرىيالنىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. بۇنى پەقەت پۈلاتتىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلىشقىلا بولىدۇ. چۈنكى قاتتىقلىق دەرىجىسى ئەڭ يوقىرى پۈلاتلا قاشتېشىنى كېسەلەيدۇ. خوتەن رايۇنىدىكى نىيا خارابىسى، يۇمۇلاققۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسى قاتارلىق قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۆمۈر قوراللار پارچىلىرى، تۆمۈر ئوقبېشى، تۆمۈر نەيزە قاتارلىق قۇراللار تېپىلغاندىن باشقا، تۆمۈر تاۋلاش پېچىنىڭ ئىزى، تۆمۈر تاۋلاشقا ئىشلىتىلگەن چۆمۈچ، تۆمۈر پوقى قاتارلىقلارنىڭ تېپىلىشى، بۇ ۋادىدا تۆمۈر تاۋلاش، ئىشلىتىش تېخنىكىسىنىڭ خېلى بۇرۇنلا كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خوتەن ۋادىسىدا تۆمۈر باشقا ۋادىلاردىكىگە ئوخشاشلا پۈلات، تۆمۈر، چۈيۈن قاتارلىق ئۇچ تۈرگە ئايرىلىسىمۇ، لېكىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى ئاتالغۇسى باشقا رايۇنلاردىكىلەرگە ئوخشىمايدۇ. يەنى پۈلات «قۇيۇچ» دەپ، چۈيۈن «ئەبجۇش» دەپ ئاتالغان. تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، قاتالتىر بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئادەتتىكى تۆمۈر ــ «قارا تۆمۈر»، قاتالتىر «ئاق تۆمۈر» دەپ ئاتالغان، ھەم تۆمۈرچىلىك كەسپىمۇ تۆمۈرچىلىك ۋە تۇنكاسازلىقتىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىلغان. تۆمۈرچىلىك ــ ئەنئەنىۋى تۆمۈرچىلىكنى، تۇنكاسازلىق ــ قاتالتىردىن تۈرلۈك

سوقۇلۇپ، بىر ئۇچىدىن چوڭ تۆشۈك ئېچىلىپ، ياغاچتىن دەستە بېكىتىپ ياسىلىدۇ. كىچىكلىرى بىر تەرىپى ياپىلاق ۋە ئۇچلۇق، يەنە بىر تەرىپى توم ھالەتتە سوقۇلغان تۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىپ ياغاچ دەستە بېكىتىپ ياسىلىدۇ. بازغان ۋە چوڭ بولقا بىلەن سوقۇلۇپ شەكىلگە كىرگۈزۈلگەن تۆمۈر، كىچىك سەندەلە ئارا بولقىلار بىلەن تېخىمۇ شەكىلگە كىرگۈزۈلىدۇ، كىچىك بولقىلاردا نازۇك ۋە ئىنچىكە يەرلىرى سوقۇلىدۇ.

6)قىسقاچ: بۇ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ بولۇپ، قەدىمىي تۈرك تىلىدىكى «قىسغاچ» سۆزىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشىدىن ھاسىل بولغان. قىسقاچ باشقا رايونلاردا «لاخشىگىر» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ پارس تىلىدىن كىرگەن ئاتالغۇ بولۇپ، «لاخشا» چوغ دېگەن مەنىدە، «گىر» تۇتقۇچ دېگەن مەنىدە. قىسقاچ ئاساسلىقى قىزدۇرۇلغان تۆمۈرنى ئوچاقتىن ئېلىش، سوقۇش جەريانىدا تۇتۇپ تۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. تۆمۈرچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان قىسقاچ ئائىلىلەردە، ناۋايلىق، ئاشپەزلىكتە ئىشلىتىدىغان قىسقاچتىن پەرقلىق بولىدۇ. تۆمۈرچىلىككە ئىشلىتىدىغىنىنىڭ ئۇچى ئەگمە شەكىللىك، ياپىلاق قىلىپ، چوڭ- كىچىك تۆمۈرلەرنى قىسىش ۋە تۇتۇشقا ماسلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ. ھەم سوقۇلىدىغان بۇيۇمغا ماس كېلىدىغان باشقا شەكىللىرىمۇ بولىدۇ.

(7)قەلەم: تۆمۈر كېسىش ۋە تۆشۈك ئېچىشقا ئىشلىتىدىغان چوڭ- كىچىك ھەر خىل بولىدۇ. ئۇزۇن، توم تۆمۈرنىڭ بىر تەرىپى ياپىلاق ئۇچلىنىپ ياسالغىنى تۆمۈر كېسىشكە، ئۇچلۇق قىلىپ ياسالغىنى تۆشۈك تېشىشكە ئىشلىتىلىدۇ. كىچىك تۆمۈرلەرنى كېسىشكە بىر تەرىپىنى ياپىلاق، بىر تەرىپىنى ئۇچلۇق قىلىپ ياساپ، ئۇچلۇق تەرىپىنى سەندەل كۆتىكىگە قېقىپ قويۇپ، تۆمۈرنى قويۇپ ئۇستىدىن بولقا بىلەن ئۇرۇپ كېسىشكە ئىشلىتىدۇ. ئەڭ چوڭ قەلەمنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىردىن ئاشمايدۇ. تۆشۈك ئاچىدىغان قەلەمۇ ئېچىلىدىغان تۆشۈكنىڭ چوڭ- كىچىكلىكىگە قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. ئۇزۇنلۇقى كۆپ پەرقلەنمەيدۇ، پەقەت توملۇقى ۋە ئۇچىنىڭ ئۇچلىنىش دەرىجىسى پەرقلىنىدۇ. تۆشۈك ئېچىش مەشغۇلاتىدا

نىڭ بىر ئۇچىنى سىرتقا ئۇزۇنراق چىقىرىپ، بۇ ئۇچىغا كىچىك چاق بېكىتىلىدۇ. كۇرەكتىن بەلگىلىك يىراقلىققا ئىككى قوزۇق ئورنىتىپ، ئوزۇقلا چوڭ چاقتىن بىرنى ئورنىتىپ، چوڭ چاق ئۇ قىسمىڭ بىر تەرىپىگە ئايلاندۇرغۇچ دەستە بېكىتىپ، كۇرەكنىڭ كىچىك چاقىغا تاناپ تارتىپ، چوڭ چاقنى ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق كۇرەكنى ئايلاندۇرۇپ شامال ھاسىل قىلىنىدۇ. شامال قويۇلغان نوكەچ ئارقىلىق ئوچاقتىكى ئوتنى پۈلەيدۇ. خوتەن شېۋىسىدە ئوچاق ۋە كۇرەكنى بىرلەشتۇرۇپ «دۇكان» دەپ ئاتايدۇ.

3)سەندەل: بۇ تۆمۇرنى سوقۇشتا قىزدۇرۇلغان تۆمۇرنى قويىدىغان ئەسۋاپ بولۇپ، چوڭ سەندەل كۆتەك شەكىللىك، ئۇستى تەرىپى كەڭرەك، يۇزى دۆمبەلرەك قىلىپ ياسىلىدۇ. ئاستى تەرىپى كىچىك ۋە چاسا ياسىلىپ، چوڭ دەرەخ كۆتىكىنى يەرگە يېرىم كۆمۈپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، كۆتەك ئۇستىدىن سەندەلنىڭ ئاستى قىسمى پاتقۇدەك كاتەك ئويۇلۇپ، شۇ كاتەككە بېكىتىلىدۇ. ئوچاق بىلەن سەندەل يېقىن ئورۇنلاشتۇرىلىدۇ. سەندەلنىڭ ئوچاققا ئوڭ كېلىدىغان تەرىپىگە كاتەك كولىنىپ، تۆمۇرچى پۈتىنى كاتەككە ساڭگىلىتىپ ئولتۇرۇپ مەشغۇلات قىلىدۇ. كىچىك سەندەل T شەكىللىك بولۇپ، ئۇستىنىڭ بىر تەرىپى ئۇچلۇق، بىر تەرىپى ياپىلاق، تېگى تەرىپى ئۇچلۇق ياسىلىپ، كۆتەككە قېقىپ ئورنىتىپ ئىشلىتىلىدۇ. تۆمۇر چوڭ سەندەلدە سوقۇلۇپ، ياسىلىدىغان بۇيۇمنىڭ ئاساسى گەۋدىسى شەكىلگە كىرگەندىن كېيىن، كىچىك، نازۇك تەرەپلىرى كىچىك سەندەلدە سوقۇلىدۇ.

(4)بازغان: تۆمۇر سوقۇشقا ئىشلىتىدىغان تۆمۇرچى بازغىنىڭ شەكلى تۆمۇرچى بولقىسى بىلەن ئوخشاش. لېكىن، ھەجمى ۋە ئېغىرلىقى بولقىدىن نەچچە ھەسسە چوڭ ۋە ئېغىر بولىدۇ. ھازىرقى تۆمۇرچىلەر ئىشلىتىۋاتقان بازغان باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىدىغان بازغان بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئەسلىدكى ئەنئەنىۋى بازغانلار ئىستېمالدىن قالدى.

5)بولقا: چوڭ-كىچىك بىرنەچچە خىل بولىدۇ. چوڭلىرى ۋە ئوتتۇرانچىلىرى بىر پارچە تۇم ۋە ئۇزۇنچاق تۆمۇر چاسا شەكىللىك

سەر، ئالاھىدە كۆچتۇڭگۇر كىشىلەر ئىشلىتىدىغىنى 100 سەر ئەترا- پىدا بولغان. شۇڭا دېھقانلار ئارىسىدا «85 سەرلىك كەتمەننى چې- پىش» سۆزى جاپالىق ئەمگەككە قارىتىلغان ئىدىيوم بولۇپ قالغان.

تۆمۈرچىلىكتە كەتمەن سوقۇش كەسىپلەشكەن بولۇپ، مەخسۇس كەتمەن سوقىدىغان دائىدار ئۇستىلار بارلىققا كەلگەن. ئۇلار مەلۇم بەلگىنى ئۆزلىرىنىڭ تاۋار ماركىسى قىلىپ، كەتمەن قۇلىقى (دەس- تىلىنىدىغان تۆشۈك)نىڭ تۆۋەن قىسمىغا بېسىپ ئىشلەتكەن. بۇ خىل تامغا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس بولۇپ قالغان. كىشىلەر تامغىغا قاراپ «پالانچى ئۇستام سوققان كەتمەن» دەپ تونىغان. ئۇستىلار يات ئۇرۇقتىن شاگىرت قوبۇل قىلىپ ھۈنەر ئۆگەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار- غا تامغىسىنى بەرمىگەن، تامغا پەقەت ئۆز پۇشتىدىن بولغان پەر- زەنتلىرىگە مىراس بولۇپ قالغان. يېڭىدىن يېتىشىپ چىققان ئۇس- تىلار ئۆز ئالدىغا تامغا شەكىللەندۈرۈپ ياكى ئۇستىلىرىنىڭ تام- غىسىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ قوللانغان.

كەتمەن ھەرقانداق ئادەم ئىشلىتەلەيدىغان، كەڭ ئومۇملاشقان، ئەڭ ئاددى ۋە نۇرغۇن ئىشقا ماس كېلىدىغان ئۇنىۋېرسال ئەمگەك قورالى بولغاچقا، كەتمەنگە مۇناسىۋەتلىك ئاز بولمىغان ماقال- تەمسىل ۋە قوشاقلار مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن: «زاغرىدىن تۆۋەن غىزا يوق، كەتمەندىن تۆۋەن جازا يوق»، «ئىش بىلمىگەن دېھقاننىڭ كەتمىنىگە ۋاي». قوشاقتا مۇنداق كەلگەن:

چېقىل ئاقسىقا ئۆتكەندە، كەتمەننى ئالاي ياربم،
ئاتا بىلەن ئانا يوقكەن. ئۆشنەمگە سالاي ياربم.
بۇغداي- قوناق بەش تەڭگە، توشقان زەدىكى كولاپ،
كەتمەندە ھۈنە يوقكەن. ساڭا تويلۇق ئالاي ياربم.

ئۇچاڭدىكى چەكمەنمۇ، كەتمىنىم ياغاچ دەستە،
ئۆشنەڭدىكى كەتمەنمۇ. چاپمەن ئىگىز- پەستە.
ناخشا ئېيتىسام يىغلايسەن، ياربم ھەزەر ئەيلىسۇن،
سەنمۇ مەندەك دەرتمەنمۇ؟ دۇشمەن يۇرىدۇ قەستە.

تىمۇ تۆمۇر كېسىش مەشغۇلاتى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

8) زىخ: بۇ بىر ئۇچىدىن تۇتقۇچ چىقىرىلغان، بىر ئۇچىدىن ئىلمەك چىقىرىلغان ئۇزۇن، ئىنچىكە تۆمۇر بولۇپ، ئاساسەن ئوچاقتىكى ئوتنى چوخچىلاش ۋە چوغلارنى يېغىش، تۆمۈرنى چوغ بىلەن كۆمۈش مەشغۇلاتىغا ئىشلىتىلىدۇ.

9) **تەڭنە:** خوتەن شېۋىسىدە «تەڭلە» دېيىلىدۇ. بۇ ئىچىگە سىچىقاپ ، قىزىق تۆمۈرلەرنى چۆكۈرۈپ سۇۋۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ قىزىق تۆمۈرنى سۇغا چۆكۈرۈشتىن مەقسەت بىرى، پۈتكەن بۇيۇملارنى سۇۋۇتۇش، يەنە بىرى تۆمۈرنىڭ چىڭلىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش بولۇپ، بۇنداق سۇغا چىلاش «سۇغىرىش» دېيىلىدۇ. بۇيۇم ئاساسەن پۈتكەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن سۇغىرىپ، بىر تەرەپتىن سوقۇپ پۈتكۈزىدۇ. سۇغىرىش پىچاقچىلىقتا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

2. تۆمۈردىن ياسالغان ئەمگەك سايمانلىرى ھۇنەر-سەنئىتى

تۆمۈردىن ياسالغان بۇيۇم- سايمانلار، كۈندىلىك تۇرمۇشتىن باشلاپ تۈرلۈك ھۇنەر- كەسىپلەرگىچە ھەممە ساھەدە ئىشلىتىلىدۇ. تۆمۈردىن ياسالغان ئەمگەك قوراللىرى دېھقانچىلىقتا نىسبەتەن كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا بۇ خىل قوراللار «دېھقانچىلىق قوراللىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قوراللار ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

1) كەتمەن: كەتمەن پۈتكۈل ئۇيغۇرلارغا ئورتاق ئەمگەك قورالى. «كەتمەن» سۆزى قەدىمىي ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، «كەس+ مان» سۆزلىرىدىن بىرىكىپ ياسالغان. «كەس» سۆزى «كېسىش، توغراش، چېپىش» دېگەن مەنىدە، «مان» سۆزى «يەر» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «يەر چېپىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى»غا «كەتمەن» دەپ كىرگۈزۈلگەن. كەتمەن ھەممە رايۇندا ئورتاق ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن كەتمەننىڭ ياسىلىش شەكلىدە رايۇنلار ئارا ئازراق پەرق بار. خوتەن رايۇنىدا ئىشلىتىلىدىغان كەتمەن نىسبەتەن دۆگىلەك ۋە ئەگەكچىلەرنىڭ جىسمانى كۈچ- قۇۋىتىگە ئاساسەن چوڭ- كىچىك بولىدۇ. بۈرۈنقى دەۋرلەردە كەتمەننىڭ چوڭ كىچىكلىكى سەر ھىساۋىدا ئايرىلغان. دېھقانلار ئىشلىتىدىغان كەتمەننىڭ ئېغىرلىقى چوڭلىرى 85

نىڭ ئەگمىسىگە ئوخشىتىلغان بولسا، نەپ ئېلىشقا ماھىرلىقى ئو ـ غاقنىڭ زىرائەت ئورۇشىغا ئوخشىتىلغان.

4) ئوتغۇچ: زىرائەتلەرنى ئوتاشتا ئىشلىتىلىدىغان سايمان بو ـ لۇپ، قەدىمدە تاشتىن، مىستىن، تۆمۈردىن ياساپ ئىشلىتىلگەن. خوتەن رايۇنىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان قاش ـ تېشى ئوتغۇچ ۋە تاش ئوتغۇچلار، ئوتغۇچنىڭ ئىجاد قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن دەۋرىنىڭ ئوغاق بىلەن ئاساسەن تەڭ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئوتغۇچ كىچىك ئوتغۇچ، ئوغاق شەكىللىك ئوتغۇچ ۋە دەس ـ تىلىك ئوتغۇچ دەپ ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ. كىچىك ئوتغۇچ چاسا شەكىللىك تۆمۈرنىڭ بىر تەرپىنىڭ بىسى چىقىرىلىپ، بىسىنىڭ قارشى تەرىپىگە دەستە (ساپ) چىقىرىپ، دەستىنىڭ ئۈچىغا ياغاچ ـ تىن توغرىسىغا تۈتقۇچ ئورنىتىپ ياسىلىدۇ. بۇ ئوتغۇچنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىسى بولۇپ، قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان قاشتېشى ۋە تاشتىن ياسالغان ئوتغۇچلار مۇشۇ شەكىلدە ياسالغان. ئوغاق شەكىللىك ئوتغۇچ، ئوغاق ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە شەكلى ئوغاققا ئوخشىسىمۇ، ئوغاقتىن خېلىلا كىچىك بولىدۇ. ئال ـ دى ـ كەينى ئىككىلا تەرىپىگە بىس چىقىرىلىپ، ئىتتىرىش ۋە تار ـ تىش ھەرىكىتى ئارقىلىق ئوت ئېلىنىدۇ. دەستىلىك ئوتغۇچ كەتمەن ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، شەكلى كەتمەن بىلەن ئوخشاشلى ـ رىمۇ، تىغ قىسمى كىچىك ئوتغۇچ شەكلىدە ياسىلىپ، دەستىسى ئۇستىگە ئېگىلىپ، ياغاچتىن ساپ ئورنىتىلغانلىرىمۇ بولىدۇ. تىغى كەتمەندىن خېلىلا كىچىك بولۇپ، زىچ تېرىلىدىغان زىرائەتلەرنىڭ تاپ ئارىسىغا سېلىپ ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ. بۇ خىل ئوتـ ـغۇچ بىلەن كەتمەن ئىشلەتكەندەك ئۇرە تۈرۈپ مەشغۇلات قىلىپ، يەرنى قىرىش ئارقىلىق ئوت ـ چۆپلەر يىلتىزىدىن كېسىپ ئوتلى ـ دۇ. ئالدىنقى ئىككى خىل ئوتغۇچتا ئوتاش بىلەن ئوت ـ چۆپلەرنى يىغىۋېلىش بىرلەشتۈرۈلىدۇ. كېيىنكى ئوتغۇچتا ئوتنى قىرىپ يوقىتىش ۋە يەرنى بوشىتىش ئاساس قىلىنىدۇ.

2) گۈرجەك: قەدىمىي دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ئومۇملاش-قان ئەمگەك قورالى بولۇپ، ئۇ «گۈرزە» دەپ ئاتالغان جەڭ قورالىنىڭ شەكلىدە ياسالغان ئەمگەك قورالى بولغاچقا، «گۈرزە» سۆزىگە كىچىك-لىتىش- ئەركىلىتىش قوشۇمچىسى «زەك»نىڭ ئولۇنىشى بىلەن «گۈرزەك» دەپ ئاتىلىپ، كېيىن «گۈرجەك» بولۇپ قالغان. لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇم تۆپراق بولۇپ، كەتمەن ئىشلىتىشكە ئەڭ قولاي بولغاچقا گۈرجەك كەتمەندەك كەڭ ئومۇملىشالمىغان. ھەتتا بەزى رايۇنلاردا بىر دەۋر ئىشلىتىشتىن قېلىپ، 20- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن كېيىن ئەس-لىگە كەلگەن ۋە خەنزۇچە ئاتالغۇ بويىچە «تىشاك» دەپ ئومۇملاشقان.

3) ئوغاق: سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەرنى ئورۇش- يىغىشتا ئىشلە-تىدىغان سايمان بولۇپ، تاشتىن، مىستىن، تۆمۈردىن ياسىلىپ ئىش-لىتىلگەن. خوتەن رايۇنىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تە-پىلغان قاشتېشى ئوغاق ۋە تاش ئوغاقلار بىر جەھەتتىن ئەجدادلىرى-مىز ئوغاقنى خېلى بۇرۇنلا ئىجاد قىلىپ ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەن-دۈرسە، يەنە بىر جەھەتتىن بۇ رايۇندا دېھقانچىلىقنىڭ خېلى بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئوغاق قەدىمىي تۈرك تە-لىدا «ئورغاق» دەپ، قەدىمىي ئارغۇ تىلىدا «باشتار» دەپ ئاتالغان.

خوتەن رايۇنىدا ئوغاق ھىلال ئاي شەكىللىك سوقۇلۇپ، ئۇجىمە ياغىچى ياكى ئۈرۈك ياغىچىدىن تۇتۇشقا ئېپلىك، قولدىن سىرىلىپ چىقىپ كەتمەيدىغان قىلىپ دەستە ئورنىتىلىپ ياسىلىدۇ. ئوغاق بۇغداي، زاغۇن، قىچا، ئارپا ... قاتارلىق دانلىق زىرائەت ۋە مايە-لىقدانلارنى ئورۇشتىن باشقا، بېدە، قوموش ۋەباشقا ئوت- چۆپلەرنى ئورۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئوغاقنى كەتمەن سوقىدىغان ئۇستىلار ئېھ-تىياجنى چىقىش قىلىپ، چوڭ- كىچىك قىلىپ ھەر خىل سوقە-دۇ. خوتەن ئوغىقىنىڭ كۆرۈنۈشى چىرايلىق بولغاچقا، گۈزەل قىزلارنىڭ ئەگىم- ئەگىم قاشلىرىنى ئوغاققا ئوخشىتىپ «ئوغاق-تەك ئەگمە قاشلىق» دەپ تەسۋىرلەش ئومۇملاشقان. باشقىلارغا خۇ-شامەت قىلىپ، ئۇلاردىن نەپ ئېلىشقا ماھىر كىشىلەر «ئوغاقتەك ئادەم» دېيىلىدۇ. ئۇلارنىڭ خۇشامەت قىلىپ ئىگىلىشلىرى ئوغاق-

§4. چىۋىق-چۆپلەردىن توقۇلغان (ياسالغان) ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش سايمانلىرى[1]

1. چىغ توقۇلما بويۇملىرى

1) كۆشۈك. قوغۇن، تاۋۇز، كۆمىمقوناق باشقىچە ۋە يەرلىك ئو-غۇتلارنى ھايۋان كۆچىدىن پايدىلىنىپ يۆتكەشتە ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم توشۇش قورالىدۇر.

كۆشۈكنى توقۇش ئۇسۇلى مۇنداق: قۇياش نۇرىدا پىشقان چىغ ئۇرۇۋېلىنىپ، نەم توپىغا بىر نەچچە سائەت كۆمۈپ قويۇلىدۇ. چىغ نەملىشىپ تازا يۇمشىغاندىن كېيىن يۇمشاق پوستى سويۇۋېتىلىپ، ياغاچ توقماق بىلەن يېنىك ئۇرۇپ يۇمشىتىلىدۇ. ئاندىن بىر نەچچە تالنى بىر قىلىپ قول بىلەن ئېشىپ پىشقاندىن كېيىن مەلۇم ئار-لىق قالدۇرۇلۇپ، تۆشۈكچە چىقىرىپ، خۇددى ئارغامچا ئەشكەنىدەك ئېشىش ئارقىلىق شەكىل چىقىرىلىدۇ. ئاندىن ئىككى كۆشۈكنى چېتىشتۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ. شۇ كۆنى ئىشلىتىپ بولغاندىن كېيىن شۇ كۆنى نەم توپىغا كۆمۈپ قويۇلسا، بىر نەچچە ئاي ئىشلىتىشكە بولىدۇ (ھازىر بۇ خىل كۆشۈك ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلىتىلىش-تىن قالدى).

2) كۆلا. چىغدىن ئىشلەنگەن ئارغامچىنى كۆرسىتىدۇ. كۆلا تەي-يارلاش ئۇسۇلى ئاددىي بولۇپ، چىغ نەم توپىغا كۆمۈلۈپ، ئاندىن يا-غاچ توقماقتا سوقۇپ يۇمشىتىلغاندىن كېيىن، قول بىلەن ئېشىپ، ئارغامچا شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ.

كۆلا ئاساسەن شاخ-شۇمبىلارنى يۆتكەش، باغ، ھويلا-ئارام چىتلاقلىرىنى چېتىشتۇرۇش، قۇشاملىق ئۆيلەرنى ۋاقىتلىق قو-شام بىلەن يۇلغۇن، قومۇش، يېكەن قاتارلىقلارنى باغلاشقا ئىشلىتە-

① بۇ پاراگىرافتىكى ئىككى تېما «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ــ سېۋەت-چىلىك، بوربچىلىق» (تۈزگۈچى: ئۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007-يىل 1-ئاي 1-نەشرى) ناملىق كىتابچە ئاساسىدا تەييارلاندى.

5) ئىرنا: خوتەن شېۋىسىدە «تاماق» («تا» بوغۇمى سوزۇپ تەلەپ-پۈز قىلىنىدۇ) دېيىلىدۇ. ئۇ ئاغدۇرۇلغان يەرلارنى تاتىلاپ، بىر جەھەتتىن يەرنى تۈزلەش، يەنە بىر جەھەتتىن ئوت- چۆپلەرنىڭ يىلتىزىنى يىغىپ ئېلىۋېتىش مەقسىتىدە ئىشلىتىلىدىغان سايمان. خوتەن رايۇنىدا تىرنىنى ياغاچتىن ياساش كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، يېقىنقى دەۋرلەردە تۆمۈردىن ياسالغان تىرنىلارمۇ بارلىققا كەلدى. تىرنا ـــ ئادەم بارمىقىنىڭ يېرىم يىغىلغان ھالىتى ئاساسىدا بار-لىققا كەلگەن بولۇپ، بىر پارچە ئۈزۈن چاسا تۆمۈرنىڭ ئۈستى تە-رىپىگە دەستە بېكىتىپ، ئاستى تەرىپىگە 15 ~ 10 سانتىمېتىر ئۇ-زۇنلۇقتا بىر نەچچە تال چىش بېكىتىپ ياسىلىدۇ. تىرنا يەنە چې-چىلىپ كەتكەن ئوت- چۆپ، ئەخلەت- چاۋالارنى يىغىش ۋە يۇپۇرماق يىغىش قاتارلىق ئىشلارغىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

6) بۇغۇس چىشى: ئېتىزدا تاپ يېرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۆرۈمە سايمان بولۇپ، ئاساسى گەۋدىسى تەبىئىي ئەگرى ياغاچتىن ياسىلە-دۇ. چىشى تۆمۈردىن ياسىلىدۇ. بۇغۇس چىشى بىلەنگەك بېشىغا ئوخشاش ئۇچى ئۇچلۇق، گەۋدىسى ياپىلاق بولۇپ، كەينى تەرىپىدىن چوڭ تۆشۈك قويۇلۇپ، بۇغۇس بېشىغا بېكىتىپ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ-غۇسمۇ قەدىمىي دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمىي تۈرك تىلىدا بۇغۇس «ئاماچ» دېيىلىدۇ. ھازىر پۈتۈن قۇرۇلمىسى تۆ-مۈردىن ياسالغان بۇغۇسلار بارلىققا كېلىپ ئومۇملاشتى.

7) ساپان: ئومۇمى گەۋدىسى بۇغۇس بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بو-لۇپ، ساپان چىشى بۇغۇسنىڭكىگە ئوخشاش بېشىغا ئورنىتىلمايلا، ئوت-تۇرا قىسمىنىڭ ئاستىغا ئورنىتىلىدۇ، كەينىگە ھەركەتچان غالتەك ئورنىتىلىدۇ. ساپان چىشى بۇغۇسنىڭكىدىن چوڭ بولۇپ (ئۆپكە تالا-سىغا ئوخشاش) نېپىز بولىدۇ. ساپان ئاساسلىقى يەر ئاغدۇرۇشقا ئىش-لىتىلىدۇ. بۇرۇنقى دەۋرلەردە ساپاننىڭ ئاساسى گەۋدىسى ياغاچتىن، چىشى تۆمۈردىن ياسالغان، ھازىر پۈتۈن قۇرۇلمىسى تۆمۈردىن ياسالغان ساپانلار بارلىققا كېلىپ ئومۇملاشتى.

(ئابدۇرىشات مۇساجان توغرۇل)

6) چىغ زەمبىل. چىغ زەمبىل ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. چىغ زەمبىلنىڭ توقۇلۇش ئۇسۇلى تولىمۇ ئاددىي بولۇپ، بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى تال توم ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ توقۇلۇپ، ئىككى تال توم ياغاچقا ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇش ئارقىلىق ئويمان چەمبەر توقۇلىدۇ. بۇ ئاساسەن ئوغۇت يۆتكەشتە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل زەمبىل ھازىرمۇ يېزىلاردا ئىشلىتىلمەكتە.

2. سېۋەتچىلىك ھۈنەر ـ سەنئىتى

1) سېۋەت توقۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە ئەسۋابلار

(1) چۇۋىق. خوتەن رايونىدا سېۋەت توقۇلىدىغان چۇۋىق ــ توغراق، يۇلغۇن، تال (سۇگەتنىڭ بىر خىلى) ۋە ئۇجمەدىن ئېلىنىدۇ. يۇقىرىقى دەرەخلەرنىڭ چۇۋىقلىرى ئادەتتە كەچكۈز ئايلىرىدا پىشىدۇ. چۇۋىقلار مۇشۇ ۋاقىتتا كېسىلىپ، باغلاپ تەييار قىلىنىدۇ.

دېھقانچىلىقتا ۋە كۈندۇلۈك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان سېۋەتلەر، چۇۋىق كۈزدە پىشقان ھامان كېسىپ ئېلىنىپ توقۇلىدۇ. يەنە بىر خىلى، يېمەكلىكلەرنى قاچىلايدىغان سېۋەتلەر ئەتىيازدا دەل ـ دەرەخلەرگە سۇ يۈگۈرگەندىن كېيىن، چۇۋىق كېسىپ كېلىنىپ، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا پوستى سويۇۋېتىلىپ، قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن قايتا سۇغا چىلىنىپ زەھەرلىك ماددىلىرى چىقىرۇېتىلگەندىن كېيىن توقۇلىدۇ. مەسىلەن، جىمبىل، چويلا، نان سېۋىتى ۋە باشقا يېمەكلىكلەرنى قاچىلايدىغان بۇيۇم قاتارلىقلار.

(2) سېۋەت بېغى. سېۋەت بېغى سېۋەتنىڭ تۇتقۇچى بولۇپ، ئادەتتە توقۇلىدىغان سېۋەتنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ئاساسەن تومۇقى ئوخشاش بولمىغان ئۇجمە، سۇگەت، توغراق ياكى يۇلغۇنىنىڭ ئۇچى بىلەن تۇۋىنىڭ تومۇقى تەكشى بولغان تۇم شېخىدىن كېسىپ ئېلىنىپ، ئېگىپ ئىككى ئۇچى سىم ياكى تانا بىلەن تارتىپ تۇتاشتۇرۇلۇپ مەھكەم باغلىنىپ ياسىلىدۇ.

(3) سىم. سېۋەت بېغىنىڭ ئىككى ئۇچىنى چېتىپ مۇقىم تۇتۇپ تۇرىدۇ. سىمنىڭ تومۇقى توقۇلىدىغان سېۋەتنىڭ چوڭ ـ كىچىكلى ـ

لىدۇ. دېھقانچىلىقتا چىغدىن قىلىنغان كۈلا ھازىر پۈتۈنلەي ئىستېھسالدىن قالغان بولسىمۇ، ئەمما زاۋۇتلاردا بىر قىسىم مەھسۇلاتلارنى ئوراش ۋە قاچىلاشتا باشقا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ غولىدىن قىلىنغان كۈلا يەنىلا كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلمەكتە.

3) چىغ سېۋەت. مېۋە، كۆكتات، يەرلىك ئاشلىق دانلىرىنى يۆتكەش، ساقلاشتا ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم تۇرمۇش قورالى.

چىغ سېۋەتنى توقۇش ئۇسۇلى مۇنداق: چىغنىڭ پوستى سويۇلۇپ نەم توپىغا كۆمۈپ يۇمشىتىلغاندىن كېيىن، ئارقاق ۋە ئۆرۈش شەكلىدە گىرەلەشتۇرۇلۇپ شەكىل چىقىرىش ئارقىلىق، خۇددى چۈشۈق سېۋەت توقۇغانغا ئوخشاش توقۇلىدۇ. گىرۋىكى كەينىگە يانداۋرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق شەكىل چىقىرىلىدۇ. چىغ سېۋەت كۆپىنچە ئۇزۇنچاق ھالەتتە توقۇلىدۇ. ئىككى تەرىپىگە ئۆزىدىن تۇتقۇچ چىقىرىلىدۇ. چىغ سېۋەت مېۋە يۆتكەش، ساقلاشقا ئەپلىك بولۇپ، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان بولغاچقا، مېۋە ئاسان بۇزۇلۇپ قالمايدۇ. بۇ خىل سېۋەتلەر ھازىرمۇ كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلمەكتە.

4) چىغ سۈپۈرگە. ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىرى.

چىغ سۈپۈرگىنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى تولىمۇ ئاددىي. مەلۇم مىقداردىكى سۈپەتلىك رەتلەنگەن چىغ بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچ كالتەككە ئورنىتىلسىلا چىغ سۈپۈرگە ياسالغان بولىدۇ.

5) چىغ توقۇلما. بۇ خىل چىغ ئىش قوشۇپ ئىشلەنگەندىن كېيىنكى، كىگىزچى ئۇستىلار مەخسۇس كىگىز ئېتىشتە ئىشلىتىلىدىغان چىغنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل چىغنى توقۇش ئۇسۇلى مۇنداق: كۇزدە پىشقان چىغ تاللىرىنىڭ ئۇزۇن، سۈپەتلىكلىرى تاللىنىپ، تاشقى پوستى سويۇۋېتىلىپ سىلىقلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇچ مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر تال تاياق (ياغاچ) نى نىشان قىلىپ ھەر بىر نىشان قىلىنغان بەلگىگە ئىنچىكە شوينا-تانا ئورنىتىپ، ئاندىن چىغنىڭ باش تەرىپى ئىككى يانغا چىقىرىلىپ، شوينىلارنى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق چىغ توقۇلما شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. بۇنداق چىغنىڭ كەڭلىكى ئىككى مېتىر، ئۇزۇنلۇقى تۆت مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

قىلىقى، توم-ئىنچىكىلىكى بويىچە تاللىنىپ ئايرىلىدۇ. ئوتتۇرھال چۈشەنگىنى تاللاپ توقۇماقچى بولغان سېۋەتنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىنى ئالدىن پىلان قىلىۋېلىپ، شۇنىڭغا قارىتا سېۋەتنىڭ تۈۋىنى سالىمىز (توقۇماقچى بولغان سېۋەتنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسەن تۈۋىنى سېلىشقا كېتىدىغان چۈشەنگىنى سانى ئوخشىمايدۇ. ئادەتتە 16تال، 20تال، 24تال چۈشەنگىنى ئىشلىتىلىدىغان سېۋەت تۈۋى بولىدۇ). بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئالتە تال چۈشەنگىنى ئېلىپ، بىرىنىڭ بېشىنى يەنە بىرىنىڭ ئۇچىنى بىر يەرگە ئەكېلىپ رەتلەيمىز، يەنى ئالتە تال چۈشەنگىنىڭ باش-ئۇچلىرى كىرىشتۇرۇلىدۇ. ئاندىن يەنە ئالتە تال چۈشەنگىنى ئېلىپ شۇ بويىچە رەتلىنىپ، ئاۋۋالقى رەتلەنگەن ئالتە تال چۈشەنگىنىڭ ئوستىگە يەنى «+» شەكىلدە قويۇلىدۇ.

چۈشەنگىلار مۇشۇ تەرتىپتە رەتلىنىپ، تۆت گۇرۇپپا چۈشەنگىنى ئوستى-ئوستىگە قويۇلۇپ «*» شەكىلدىكى سېۋەت تۈۋى ھاسىل قىلىنىدۇ. شۇنىڭدا سېۋەت تۈۋىنى سېلىشقا جەمئىي 24تال چۈشەنگە تېگىدۇ. ھەر بىر چۈشەنگىنىڭ ئىككىدىن جەمئىي 48تال ئۇچى بولىدۇ. «*» شەكىلدىكى ھەر بىر ئۇچ ئادەتتە «غول» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا جەمئىي سەككىز غول بولىدۇ.

ئېلىپ كېلىنگەن چۈشەنگىلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئىنچىكە، ئەڭ ئۇزۇن ئۇچ تال چۈشەنگىنى ئېلىپ، بىرلەشتۇرۇپ، سېۋەت تۈۋىدىكى ئاساسىي غول قىلىنغان چۈشەنگىلارنى ئالماپ ئىككى ياكى ئۇچ ئايلاندۇرۇپ چىقىرىمىز. بۇنىڭ بىلەن غول قىلىنغان چۈشەنگىلار بىر بىرى بىلەن مەھكەم چىرمىشىدۇ-دە، سېۋەت تۈۋىدىكى چۈشەنگىلار مۇستەھكەم تۇرالايدۇ.

سېۋەت تۈۋىنى كېڭەيتىشتە، بىرىنچى قەدەمدە، ئۇچ تال چۈشەنگىنى ئېلىپ، دەسلەپتە سانجىغان ئۇچ تال چۈشەنگىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىغا قارىمۇ قارشى ھالدا سانجىيمىز. ئاندىن ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى ھالدا بىر غولنىڭ ئالدىدىن يەنە بىر غولنىڭ كەينىدىن ئوتكۈزۈپ بىر ئايلاندۇرىمىز. ئۇچىنچى قەدەمدە ئىككى تال چۈشەنگىنى يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە ئايلاندۇرۇپ چىقىمىز. شۇنىڭ بىلەن سەككىز غول مۇستەھكەملىنىپ دەسلەپكى قەدەمدە سېۋەت تۈۋىنى ھاسىل قىلىمىز.

كىگە ۋە سېۋەت بېغىنىڭ تومۇقىغا باغلىق بولىدۇ.

(4) تانا. بۇ بىز ئادەتتە تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان تاننى كۆرسىتىدۇ. تانا سېۋەتنى توقۇغاندا غول ھاسىل قىلىدىغان چىۋنقلارنى باغلاشتا ياكى چوڭراق سېۋەت توقۇغاندا يوغان غوللارنى ئېگىپ بىر بىرىگە چېتىپ، دەسلەپكى قەدەمدە سېۋەت شەكلىنى ھاسىل قىلىۋېلىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

(5) بىگىز. بۇرۇن سېۋەت ئۈستىلىرى مۇڭگۈز قاتارلىق نەرسىلەرنى سېۋەت بىگىزى قىلىپ ئىشلەتكەن. ھازىر تۆمۈردىن مەخسۇس ياسايدۇ ياكى تومراق سىملاردىن ئۆزىگە لايىق قىلىپ ئاددىي شەكىلدىكى بىگىزلەرنى ياساپ ئىشلىتىدۇ.

بىگىز بەزىدە ناھايىتى زىچ ۋە چىڭ توقۇلغان سېۋەتلەرگە چۈنچە سانجىشتا ئىشلىتىلىدۇ. سېۋەت توقۇش جەريانىدا، چىۋنقلارنى غولغا سانجىشتىن بۇرۇن، بىگىزنى سانجىپ مۇڭاپىق بوشلۇق ھاسىل قىلىۋالىمىز. ھاسىل بولغان بوشلۇققا چىۋنقنى سانجىيمىز. بۇنىڭدا توقۇشقا قولايلىق بولىدۇ، شۇنداقلا سېۋەتنىڭ چىرايلىق ھەم مۇستەھكەم توقۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

(6) بولقا. بۇ ئادەتتە تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان بولقا بولۇپ، چوڭ تېپىتكى چۈنچە توقۇلمىلارنى توقۇغاندا ئىشلىتىمىز. توم چۈنچىلاردا توقۇلىدىغان چوڭراق سېۋەتلەرنى توقۇشتا ياكى زەمبىل قاتارلىق ئېغىرراق نەرسىلەر توشۇلىدىغان بىر قاتار چوڭ تېپىتكى توقۇلمىلارنى توقۇغاندا، بىر نەچچە قۇر توقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، بولقا بىلەن ئۈرۈپ چىڭداپ تۇرۇپ توقۇساق، چىۋنقلارنىڭ زىچلىقى ئېشىپ، توقۇلما پۇختا بولىدۇ.

(7) ئامبۇر. سېۋەت توقۇشتا ئىشلىتىلگەن تۇرلۇك تومۇقتىكى سىملارنىڭ ئۇچىنى كېسىشتە، ئىشلىتىلگەن سىمنى ئۆز جايىغا مۇقىم ۋە پۇختا قىلىپ بېكىتىشتە ئامبۇر ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قايچا كېرەك بولىدۇ.

2) سېۋەتنىڭ توقۇلۇش جەريانى

ئالدى بىلەن توغراق تال، ئۇجمە ياكى يۇلغۇن قاتارلىقلاردىن چۈنچە كېسىپ كېلىنىدۇ. ئېلىپ كېلىنگەن چۈنچىلار ئۆزۈن-قىسقا

ۋىق تۇۋى بولغان 24تال يوغان ئۇچنى بىر تەرەپ قىلىمىز. بۇنىڭدا سېۋەت ئېگىزلىكى بىلەن تەڭ تۇرغانلىرى شۇ بۇيىچە قالدۇرۇلىدۇ. ئەگەر، بەزى يوغان ئۇچلار سېۋەت ئېگىزلىكىدىن ئېشىپ كەتكەن بولسا، ئۇنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ، سېۋەت ئېگىزلىكى بىلەن تەڭ قالدۇرىمىز. شۇنىڭدا سېۋەت ئاغزىدا 24تال ئىنچىكە ئۇچ قالدۇرۇ ـ لىدۇ.

3) كۆپ ئۇچرايدىغان سېۋەت تۈرلىرى

(1) نان سېۋىتى. ئادەتتە يۇمىلاق ۋە زىچراق قىلىپ توقۇلىدۇ. بە ـ زىلەر كۆركەم بولۇشنى كۆزدە تۇتۇپ نەقىشلىك ۋە تۇتقۇچلىق قە ـ لىپمۇ توقۇيدۇ.

(2) ئۇزۇم سېۋىتى (باققال سېۋىتى).

(3) ئۇجمە سېۋىتى.

(4) باداڭ سېۋەت. بۇ خىل سېۋەتنى توقۇش ئۇسۇلى ۋە ماتېرىيا ـ لى باشقا سېۋەتلەر بىلەن ئوخشاش. بىراق، شەكلى ئوخشىمايدۇ. باداڭ سېۋەتنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئايلانمە ـ سىمۇ چوڭ بولىدۇ. بۇنداق سېۋەتنى بىر يەرگە مۇقىم ئورۇنلاش ـ تۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا باش قوناق دېگەندەك ئاشلىقلارنىڭ پوستىدىن ئاجرىتىلمايدىغانلىرى ۋە قۇرۇتۇلغان مېۋە قاتارلىقلارنى قاچىلاپ ساقلاشقا بولىدۇ.

(5) ئاياق ـ قوشۇق سېۋىتى. بۇ خىل سېۋەتنىڭ شەكلى يۇمىلاق، ئايلانمىسى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا، ئېگىزلىكى 30 سانتىمېتىر قىلىپ توقۇلىدۇ. تۆت ئەتراپىغا تۇتقۇچ بېكىتىلىدۇ. ئەجدادلىرى ـ مىز بۇنداق سېۋەتكە قاچا ـ قۇچا، زاغرا، تومنان، كۈمەچ قاتارلىقلارنى سېلىپ، ئاندىن ئېگىزگە ئېسىپ قويۇپ ئىشلەتكەن. قاچا ـ قۇچىلار ۋە يېمەكلىكلەرنى بۇنداق سېۋەتكە سېلىپ قويغاندا پاكىز ساقلىغە ـ لى بولىدۇ. چاشقان، قۇرت ـ قوڭغۇزلارنىڭ مەينەت قىلىۋېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

(6) پۇلۇق سېۋەت. پۇلۇق سېۋەتنىڭ توقۇلۇشى ۋە خام ماتېرىيا ـ لى باشقا سېۋەتلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، بىراق شەكلى ئوخشىمايدۇ. پۇلۇق سېۋەت ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، تۆت چاسا

دۇ. ئاندىن تەرتىپ بويىچە چۈشۈق سانجىلىپ، توقۇپ كەلگەن جايدى
باشلاپ قوشنا ئىككى غولنىڭ ئارىسىغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىككى
تال چۈشۈق سانجىلىپ، بىرى ھەر بىر غولنىڭ ئالدىدىن، يەنە بىر
غولنىڭ كەينىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. نەتىجىدە، بۇ ئىككى چۈشۈق ھە
بىر غولنى بىر قېتىم يۆگەپ چىقىدۇ. بۇنىڭدىن مەقسەت غوللارنى
كۆپەيتىش جەريانىدا ئارىلىقلىرىنىڭ كەڭ، تار بولۇپ قالماسلىقى
نىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈندۇر.

يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە توقۇپ، سېۋەتنىڭ تۈۋىنى ئۆزىمىز تو
قۇشنى پىلان قىلغان سېۋەتنىڭ چوڭلۇقىغا يەتكۈزىمىز.

سېۋەت تۈۋى پۈتكەندىن كېيىن، سېۋەت تۈۋىدىكى چىقىپ قال
غان چۈشۈق ئۇچلىرىنى قايچا بىلەن كېسىپ ئېلىۋېتىپ، سېۋەت
تۈۋىنى تەكشىلەيمىز. ئاندىن ئىككى تال چۈشۈقنى غوللارغا ئالماش
تۇرۇپ توقۇپ، غوللارنى قايتا بىر مۇستەھكەملەيمىز. سېۋەت بېغە
نى مۇۋاپىق ئورنىتىمىز. باغنى ئورنىتىشتا ئەگەر كىچىك سېۋەت
بولسا، ئىككى ئۈچى سىم ياكى تانا بىلەن باغلانغان سېۋەت بېغىنى
سېۋەتنىڭ غوللىرىنى ئاۋايلاپ قايرىپ تۇرۇپ كىيگۈزۈپ قويىمىز.
ئەگەر توقۇۋاتقان سېۋىتىمىز چوڭراق سېۋەت بولسا، باغنى بېكىتە
كەندىن كېيىن، ئاندىن سىم ياكى تانا بىلەن باغنىڭ ئىككى ئۈچىنى
بىر بىرىگە چېتىپ باغلايمىز.

سېۋەت بېغىنى بېكىتىپ بولغاندىن كېيىن، توقۇش باشتىكى
تەرتىپ بويىچە داۋام قىلىنىدۇ، يەنى ئىككى تال چۈشۈق ئېلىنىپ
بىرى غولنىڭ كەينىدىن تەرتىپ بويىچە ئۆتكۈزۈپ توقۇلىدۇ. نەتە
جىدە، بۇ ئىككى چۈشۈق ھەر بىر غولنى ھەمدە باغنى بىر قېتىم
يۆگەپ چىقىدۇ، يەنى سېۋەت بېغى غولنىڭ ئارىسىغا ئېلىنىپ توقۇ
لىدۇ. بۇنىڭ بىلەن باغ سېۋەت تۈۋىگە مۇستەھكەم باغلىنىدۇ. ئان
دىن بىر تال چۈشۈق ئېلىنىپ، تەرتىپ بويىچە توقۇلۇپ كەلگەن
غولغا سانجىلىپ توقۇش باشلىنىدۇ. شۇ بويىچە ئىزچىل توقۇپ
ئۆزىمىز ئېھتىياجلىق سېۋەت ئېگىزلىكىگە يەتكەندە سانتىمېتىر
قالغاندا توختايمىز.

سېۋەتنىڭ ئاغزىنى يىغىشتا، ئالدى بىلەن 48تال ئۈچنىڭ چە

3. قەغەز چىلىك

قەدىمكى يىپەك يولىنى مەركەز قىلغان سودا-تىجارەتتە «خوتەن قەغىزى» يۇقىرى تاۋار قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ تەكرار ئىشلەپ-چىقىرىش جەريانىدا كۆلەملىشىشكە ۋە كەسىپلىشىشكە قاراپ يۈز-لەنگەن. قەغەز چىلىك خوتەننى مەركەز قىلغان ھالدا يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە.

ئارخېئولوگ خۇاڭ ژېنبى ئەپەندى 1933-يىلى تارىم ۋادىسىنى تەكشۈرۈش ئىلىپ بېرىۋېتىپ، باشقا يادىكارلىقلار بىلەن بىرگە بىر نەچچە پارچە قەغەز ئەۋرىشكىسىنى تېپىۋالغان. ئۇنىڭ بىر پارچە-سىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40سانتىمېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 100 سان-تىمېتىر كېلىدىكەن. جاڭ ژېنلىڭنىڭ «ئىلىمىز قەغەز پۈتۈكچىلە-كىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى» نامىلىق ماقالىسىدە كۆر-سىتىلىشىچە، خۇاڭ ژېنبى تاپقان بۇ قەغەزلەرنىڭ يىل دەۋرى ئاز دېگەندىمۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 46-يىلدىن بۇرۇنقى دەۋرگە تە-ئەللۇق بولۇپ، ئۇ خەنزۇچە خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنغان سەيلۇن قەغىزىدىن 150 يىل ئىلگىرىكى قەغەز ھېسابلىنىدىكەن.[1]

1) خوتەن قەغىزى قويۇشنىڭ مەشغۇلات تەرتىپى

(1) قوۋزاق تەييارلاش: ئاۋال بىلەپ ئىتتىكلىتىلگەن تۈەزىن ياكى كەكە بىلەن قارا ئۇجمە دەرىخىنىڭ (قېرىپ كەتمىگەن ئاق ئۇڭمە، چىقىر ئۇجمىلەرمۇ بولىۋېرىدۇ) بىر ياكى ئىككى يىللىق نوتا-شاخلىرىنى تۈۋىدىن كېسىۋالىمىز. يوپۇرماقلىرىنى تولۇق پۈتىغاز-دىن كېيىن، نوتىنىڭ توم تەرىپىدىن قوۋزىقىنى پىچاق بىلەن 10 ~ 8 سانتىمېتىر يارىمىز. بىر قولىمىز بىلەن نوتىنى چىڭ تۇ-تۇپ، بىر قولىمىز بىلەن قوزاقنىڭ يېرىلغان يېرىدىن چىڭ تارتە-مىز. قوۋزاق نوتىنىڭ ئاخىرغىچە سويۇلىدۇ. چالا قالغان قوۋزاقنى نوتا يالىڭاچلانغىچە سۈيمىمىز.

5-، 6-، 7- ئايلار نوتا كېسىپ قوۋزاق تەييارلاشنىڭ ياخشى

① ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەغەز چىلىكى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە)، «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى»نىڭ 1996-يىلى 3-ئاينىڭ 6-كۈنىدىكى سانى

شەكلىدە بولۇپ، تۆت تەرىپىگە ئۆزىدىن تۇتقۇچ چىقىرىلىدۇ. ئىككىنچى خىلى سوزۇنچاق بولىدۇ، ئىككى باش تەرىپىگە ئۆزىدىن تۇتقۇچ چىقىرىلىدۇ.

بۇنداق سېۋەتلەر ئاساسەن مېۋە يۆتكەشكە ئىشلىتىلىدۇ. پۇلۇق سېۋەتنىڭ تۆت تەرىپىگە تۇتقۇچ چىقارغىلى بولىدىغان بولغاچقا، ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن كۆپ ئادەم كۆتۈرۈشكە ئەپلىك. بۇ خىل سېۋەتلەرنى باغۋەنلەر كۆپرەك ئىشلىتىدۇ.

(7) كۇۋۇك سېۋەت. كۇۋۇك سېۋەت مەخسۇس كەپتەرگە ئۇۋا ياساپ بېرىش ئۈچۈن توقۇلىدىغان سېۋەتنى كۆرسىتىدۇ. كۇۋۇك سېۋەتنى ئۇجمە، تېرەك، ئانار، يۇلغۇن، توغراق قاتارلىقلارنىڭ شېخىدىن توقۇشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ شەكلى يۇمىلاق، كىچىك بولۇپ، توقۇشقا ئاسان، توقۇش ئۇسۇلى ئاددەتتىكى سېۋەتنىڭ توقۇلۇش قانۇنىيىتى بويىچە بولىدۇ.

(8) كۆشۈك سېۋەت. بۇ مەخسۇس ھايۋانلارنىڭ ئېغىزىغا كىيگۈزۈپ قويۇشنى مەقسەت قىلىپ توقۇلىدىغان ئۆزگىچە سېۋەتتۇر. ئۇنىڭ شەكلى يۇمىلاق، ئىچى چوڭقۇر بولىدۇ، خوتەندە 20-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىغا قەدەر خامان ئېلىشتا ئېشەك، كالا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ كۆچىدىن پايدىلانغان. ئەمما ئۇلاغلارنى مۇمۇنغا(مۇمىغا) چېتىپ خامان قوشقاندا، ئۇلاغلار ھە دېسە بۇغداي ئۈنچىلىرىنى يەپ ئىش ئۈنۈمىگە تەسىر يەتكۈزسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ توختىماي پۇشقىرىشىدىن چىققان چاچراندىلار، شۆلگەيلەر بۇغداي ئۈنچىلىرىنى بۇلغىۋەتكەن. شۇڭا، كىشىلەر بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن شەكلى ئۆزگىچە بولغان كۆشۈك سېۋەتنى توقۇپ، ھايۋانلارنىڭ ئاغزىغا كىيگۈزۈپ قۇيۇش ئۇسۇلىنى قوللانغان.

(9) نەقىشلىك سېۋەت. نەقىشلىك سېۋەتلەرنى توقۇشتا، ئالدى بىلەن توقۇلىدىغان بۇيۇمنىڭ چىقىرىلىدىغان شەكلىنى كەلتۈرۈۋالىمىز. ئىچى ۋە سىرتىغا تارماق غول قىلىپ توقۇۋالغان چۇنقلارنى قولىمىز بىلەن باستۇرۇش ياكى تارتىش ئارقىلىق كۆزلىگەن شەكلىنى چىقارغىلى بولىدۇ.

(ئابدۇللا سۇلايمان)

بىر ئۇچىنى ئىككى بارمىقىمىزدا قىسىپ تارتىساق قوزاق ئۇزۇلۈپ كەتسە پىشقان ھېسابلىنىدۇ). ئىككى نوغۇچتا قازاندىكى قوۋزاقنى ئەلەشتۇرۇپ، ئاستىدىكى پىشقان قىسمىنى ئۇستىگە چىقىرىمىز. ئاندىن ئىككى نوغۇچ بىلەن قىسىپ ئېلىپ داسقا (چىلەكمۇ بولىدۇ) سالىمىز. داسقا بىر چىلەك سۇ قۇيۇپ قىزىق قوزاقنى سۇۋۇتىمىز. ئاندىن قوزاقنى ئىككى ئالقىنىزدا كۆچەپ سىقىپ سۇيىنى داسقا تامدۇرۇمىز، داستىكى سۇنى قازانغا تۆكۈمىز. چۈنكى بۇ سۇدا شاخارنىڭ قۇۋۇتى تۆگىمىگەن بولىدۇ. ئالقىنىمىزدا كاللەكلەنگەن خۇرۇچنى مايى (ناياپ) دەيمىز. بىر كاللەك مايىنىڭ ئېغىرلىقى ئادەتتە ئىككى جىڭدىن تۆت جىڭغىچە بولىدۇ. قازاندا قالغان قوۋزاقلار پىشقاندىن كېيىن، يۇقىرىدىكى مەشغۇلات بويىچە مايى ياسايمىز (بۇ مەشغۇلاتلار ئۇستى يېپىلغان دالدا جايدا ئىشلىنىدۇ). قازاندىكى سۇنى يالاقتا تۆكۈۋېتىمىز (دىققەت: شاخار ئورنىدا سۇدا ـ توغرىغا قاتارلىق ئېچىتقۇلارنى ئىشلەتسە ئۇنۇمى بولمايدۇ. داستىكى مايىنى بىر نەچچە كۈن ساقلاش تۇغرا كەلسە، سۇلياۋ يوپۇق ياكى ئەدىيال بىلەن يېپىپ قويۇش كېرەك).

(4) مايىنى سوقۇش: مايىنى سوقۇش ئۈچۈن تاش ۋە توقماقتىن ئىبارەت ئىككى خىل سايمان لازىم بولىدۇ. قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىر، توغرىسى 50 سانتىمېتىر، بويى 60 سانتىمېتىر كېلىدىغان، يۇزى سىلىق تەكشىلەنگەن تاشنى يەرگە يېرىم كۆمىمىز (تاش بىر تەرەپ پەسرەك، بىر تەرەپ ئىگىزرەك بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. يۇقىرىدىكى ئۆلچەمدىن تار، قىسقا ياكى يۇپقا بولماسلىقى كېرەك). توقماقنى جىگدە، ئۇرۇك، ياڭاق قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ كەتكەن كۆتىگىدىن ياسىتىمىز. توقماقنىڭ بويى 30سانتىمېتىر، يۇزىنىڭ ئايلانمىسى 60سانتىمېتىر، بىلىنىڭ ئايلانمىسى 50سانتىمېتىر بولۇشى لازىم. توقماق يېرىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئالتە م م لىق سىم بىلەن چىڭ چەمبەرلەيمىز. توقماقنىڭ يۇزى ئۈپىراپ، قوتۇرلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن 4 ~ 3 سانتىمېتىرلىق مىخنى زىچ (80 ~ 100 گىچە) قېقىۋېتىمىز. توقماقنىڭ دەستىسى (تۇتقۇچى) سقىمىمىزغا دەل كېلىشى، سىلىق بولۇشى، ئۇزۇنلۇقى 35سانتىمېتىر بولۇشى، بۇنىڭدىن 15سانتىمېتىرچە قىسمى

پەيتتى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن بولسا قوۋزاق خام، چىدامسىز بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا قوۋزاقنىڭ سۈيى قېچىپ، سويماق تەسلىشىپ كېتىدۇ (نوتا كېسىلگەن كۈنى ھېچبولمىسا ئەتىسى قوۋزاقنى سويۇۋېلىش لازىم). مۆلچەرىمىزدە سۈيۇۋالىدىغان قوۋزاق كېلەر يىل 5 - ئايغىچە يېتىدۇ دەپ مۆلچەرلىسەك،قوۋزاق تەييارلاشنى توختىتىمىز. تەييارلانغان قوۋزاقلارنى كۈن چۈشىدىغان جايدا قۇرۇتقاندىن كېيىن، يامغۇر، قارنىڭ زىيىنىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۈستى يېپىلغان جايدا ساقلايمىز.

(2) قوۋزاقنى تازىلاش: تەييارلىغان قوۋزاقنىڭ قارا پوستىغا ئاق قوزاق چاپلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بىزگە ئاق قوۋزاق لازىم. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن قۇرۇپ قالغان قوزاقتىن بىر قېتىملىق ئېھتىياجغا يارىشا بۆلۈۋېلىپ، چوڭ قازانغا سېلىپ قوۋزاق چىلاش-قىچە سۇ قويۇپ، ئوت يېقىمىز. ئىككى سائەتچە ئۆتكەندىن كېيىن، قوۋزاق يۇمشاپ ئەۋرىشىملىشىدۇ. ئاندىن قوۋزاقنى قول بىلەن سۇ-زۇۋېلىپ توپا يوقۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن بورا ياكى ئەدىيال (سۈلياۋ يوپۇقمۇ بولىۋېرىدۇ) ئۈستىگە قويۇپ، بىر تال ئۇزۇن قوۋزاقنىڭ ئاق تەرىپىنى سول قولىمىزنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقىنىڭ ئۈچىغا تىرەپ، پىچاق بىلەن قوزاقنىڭ پوستىنى قىرىپ چىقىرىۋېتىمىز. پىچاق ئىتتىك بولۇشى كېرەك (قولىنى كېسىپ قويۇشتىن ئېھتىيات قىلىشى زۆرۈر). قىرىپ چىقىرىۋېتىلگەن قوۋزاق پوستى ئۈي ھايۋانلىرىنىڭ ياخشى يەم - خەشىكى بولىدۇ.

(3) مايى (ناياپ) تەييارلاش: پاكىزە داش قازانغا بەش چىلەك سۇ قويۇپ ئۈچاققا ئوت يېقىمىز. سۇ ئىسسىغاندا تارازىدا تارتىپ سەككىز جىڭ شاخار سالىمىز (شاخار دېگىنىمىز تەكلىماكاندا نەچچە يۈز يىل قۇمغا كۆمۈلۈپ ياتقان توغراق ياغىچىنى كۆيدۈرۈپ پەيدا قىلغان كۈلدۇر) شاخار قازانغا چۈشكەندىن كېيىن سۇنىڭ رەڭگى قارىغا ئۆزگىرىدۇ قازان قاينىشقا باشلىغاندا، ئاللىقاچان تازىلىنىپ قۇرۇپ بولغان قوۋزاقتىن مۆلچەرىمىزدە 20 جىڭنى قازانغا سالىمىز. قازان ئىككى سائەتچە قاينىغاندىن كېيىن، قوۋزاقنىڭ سۇغا چىلىشىپ تۇرغان قىسمى پىشىدۇ (قوۋزاقنى ئىككى بارمىقىمىزدا قىسىپ تۇرۇپ پەن-

يىمىز، سۇيى تولۇق ساقىپ بولغاندىن كېيىن، قېلىپلارنى يانقۇزۇپ قويۇلغان ئۇزۇن ياغاچقا يانتۇ يۆلەپ قويىمىز. ئىككى قېلىپنى بىر بىرىگە يانتۇ گەدەنلەشتۇرۇپ قويساقمۇ بولىدۇ. ھاۋا ئوچۇق، ئاپتاپ ياخشى بولسا ئۇچ ـ تۆت سائەتتە؛ ھاۋا تۇتۇق، سالقىن بولسا ئالتە ـ يەتتە سائەتتە قۇرۇپ بولىدۇ. ئاندىن قەغەزنى قېلىپتىن سۇيۇۋالىمىز. 50 ياكى 100 تاختا قەغەزنى بىر توپ قىلىپ، بىر قاتلاپ يىپ بىلەن ئوتتۇرىسىدىن چىگىپ قويىمىز.

مايىنى قەغەزگە ئايلاندۇرۇش دۇۋامىدا كىرەك بولىدىغان سايمانلار:

كەمچە — خۇرۇچنىك بىر قېتىم ئازراق، بىر قېتىم جىقراق بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، داۋاملىق ئالماشتۇرۇلماي ئىشلىتىلىدىغان ئۆلچەملىك قاچا. بۇ قاچا ياڭاق، ئۇرۇك، ئالما قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ كەتكەن ياغاچلىرىدىن قىيىلغانلىقتىن ئاپتاپتا مۇ، سۇدىمۇ چاك كەتمەيدۇ. بۇ قاچىنىڭ ئايلانىمىسى 47سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى يەتتە سانتىمېتىر بولىدۇ.

ماتال — ئىلگىرى توغراق ياغىچىنىڭ ئىچى ئويۇۋېتىلىپ ياسىلاتتى. ھازىر تۆمۈر تاختاي بىلەنمۇ ياسىلىدۇ (ئۆلچەمگە چۈشىدىغان سۈلياۋ باكلارمۇ بولۇۋېرىدۇ). ماتالنىڭ ئايلانىمىسى بىر مېتىر 20سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 60سانتىمېتىر بولۇپ، تەۋرەپ ئۆرۈلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، كۆلچەككە يېقىن قىلىپ 50سانتىمېتىر كولاپ كۆممىز. توپا، تاش قاتارلىق نەرسىلەر چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ماتالنىڭ ئېغىزىنى ئوچۇق قويمايمىز.

چوڭ پىشكوك — ياغاچتىن ياسىلىدۇ، دەستىسىنىڭ تومىلىقى سقىممىزغا دەل كېلىشى، ئۇزۇنلۇقى 85سانتىمېتىر+ شەكىللىك تاختىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 23سانتىمېتىر بولۇشى لازىم. كىچىك پىشكوكنىڭ دەستىسىنىڭ تومۇلۇقى سقىممىزغا دەل كېلىشى، ئۇزۇنلۇقى 60سانتىمېتىر بولۇشى، + شەكىللىك تاختىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18سانتىمېتىر بولۇشى لازىم. قېلىپ ياغاچتىن ياسالغان □ شەكىللىك رامدۇر. بويى 26سانتىمېتىر، توغرىسى 55سانتىمېتىر، رامنىڭ قېلىنلىقى ئالتە سانتىمېتىر بولىدۇ. قىل سىم ياكى ئىنچىكە نىلۇنىڭ يىپ بىلەن توقۇلغان سۈزگۈچ رەخت قېلىپقا تولۇق

توقماقنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىن چىلىڭ، ھىم ئۆتكۈزۈلىشى لازىم.

سايمان تەييارلىنىپ بولغاندىن كېيىن، تاشنى پاكىزە سۇرتۇپ 4 ~ 3 كاللەك مايىنى (نايابنى) تاشتا قويىمىز. تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ مايىنى سوقىمىز. ئوڭ قولىمىز توقماق تۇتسا، سول قولىمىز يېيىلىپ كەتكەن مايىنى توقماق ئاستىغا يېغىپ بېرىدۇ. سۇقۇشنى مايىدا زىغىرچە يىرىك قوۋزاق قالمىغان، مايى راسا ئۆزلەشكەن لەغمەن خېمىرى ھالىتىگە كەلگەندە قەدەر (تەخمىنەن يېرىم سائەتچە) سوقىمىز.

(5) مايىنى (نايابنى) قەغەزگە ئايلاندۇرۇش: ماتالغا بىر كەمچە (ئىككى جىلىڭ) مايىنى سالغاندىن كېيىن، بىر چىلەك سۇ قۇيۇپ پىشكوك بىلەن تېگىدىن ئۇستىگە، ئۇستىدىن تېگىگە قوچۇپ مالىتلايمىز. بۇ ئىش مايى بىلەن سۇ بىر بىرىگە سىڭىشىپ سۇيۇقراق ئۇماچ ھالىتىگە كەلگىچە داۋاملىشىدۇ. 2 ـ قېتىم ماتالغا بىر چىلەك سۇ قويىمىز، پىشكوك بەلەن ئاستىدىن ئۇستىگە، ئۇستىدىن ئاستىغا قوچۇپ مالىتلاپ مايى بەلەن سۇنى بىر بىرىگە سىڭىشتۇرىمىز. بۇ چاغدا ماتالدىكى خۇرۇچ بەك سۇيۇق ھالەتكە كېلىدۇ. ئۇچىنچى قېتىم بىر چىلەك سۇ قۇيغاندىن كېيىن، بايقىدەك قوچۇپ مالىتلايمىز. تۆتىنچى، بەشىنچى قېتىملىق سۇنى ئايرىم ـ ئايرىم قۇيغاندىن كېيىنكى قوچۇپ مالىتلىشىمىزمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. بەش چىلەك سۇ بىلەن ماتال توشىدۇ. ماتالغا بەش چىلەك ئەمەس، ئىككى چىلەك سۇنمۇ بىراقلا قۇيۇشقا بولمايدۇ. بىر كەمچە مايىنى بەش چىلەك سۇغا سىڭىشتۇرگىنىمىز ئۇچۇن ماتالدىكى خۇرۇچ سۇيۇقتىن سۇيۇق بولىدۇ. بۇنىڭدىن بىر كەمچە ئېلىپ كۆل-چەككە چىلاپ قويۇلغان قېلىپقا قويىمىز. سۇغا سانتىمېتر4 ~3 چە-لىشىپ تۇرغان قېلىپنىڭ سۇزگۈچ رەختى قېلىن بولغاچقا، سۇ ئۆتكە-نى بىلەن مايى ئۆتمەيدۇ. قېلىپنىڭ ئىچىدىكى خۇرۇچنى كىچىك پىش-كوك بىلەن مالىتلاپ بىر يىرى قويۇق، بىر يىرى سۇيۇق ئەمەس قىلىپ تەڭشەيمىز. ئاندىن قېلىپنى ئىككى تەرىپىدىن (بىر تەرىپى پەسرەك بو-لۇپ قالمىسۇن) كۆتىرىپ تۇرىمىز. سۇ ئاساسەن چۇشۇپ بولۇپ مايى سۇزۇلۇپ قالغاندا، قېلىپقا سىنچىلاپ قاراپ، قېلىپنى يانتۇلاپ مايىنىڭ قويۇق يېرىنى سۇيۇق يىرىگە ئاقتۇرىمىز، مايىنىڭ قېلىپقا تەكشى يە-يىلىغىنىغا ئىشەنگىنىمىزدىن كېيىن قېلىپنى تۇز، تەكشى جايغا قو-

پىز بولغاچقا، خەت يېزىشقا بولمايدۇ (سىياھ كېيىنكى بەتكە ئۆتۈپ كېتىدۇ). پەقەت تازىلىق ئىشلىرىغا ۋە يىرىك دورىلارنى ئوراشقا ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل قەغەز «يۇپقا قەغەز»، «نېپىز قەغەز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(2) خەت قەغەزى: سۇپەتلىك ماتېرىيالدىن ئىشلەنگەن بىر يېرىم جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۇرى. بۇ خىل قەغەز ئاساسەن ئو-قۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر تىكىپ، خەت يېزىشىغا ۋە دېرىزە يەملەش قاتار-لىق ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل قەغەز «ئارا قەغەز» دەپمۇ ئاتالغان.

(3) قېلىن قەغەز: سۇپەتلىك ماتېرىيالدىن ئىشلەنگەن ئىككى جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۇرى. بۇ خىل قەغەزمۇ خەت قەغەزنىڭ بىر تۇرى بولۇپ، قاتلىما بەتلىك دەپتەر تىكىپ، ھەر خىل ئەسەر، رىسالىلەرنى پۈتۈش، كۆچۈرۈش ۋە ئۇزاقراق ساقلىنى-دىغان ھۆججەت-ماتېرىياللارنى پۈتۈش قاتارلىقلاردا ئىشلىتىلگەن. خەت قەغەزى بىلەن قېلىن قەغەزنىڭ سېتىلىشى ياخشى بولۇپ، قەغەز مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە بۇ ئىككى خىل قەغەزنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلىگەن.

(4) پىلتا قەغەزى: ناچار سۇپەتلىك ئاقلاندىدىن ئىشلەنگەن ئۇچ جام نايابتا ئارقىلىق بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۇرى. ئۇ، دوپپىچىلار-نىڭ تار، ئۇزۇن قېيىقچە كېسىپ پىلتا ئېشىپ، ئەستەرىتەگ ئارد-سىغا ئۆتكۈزۈپ، دوپپا قاتۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن.

(5) لېپاپ قەغەزى: سۇپەتلىك ماتېرىيالدىن تەييارلانغان تۆت جام نا-يابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۇرى. بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى چاپار-چىخانا ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى پوچتىخانىلار، شۇنداقلا بەزى مەكتە-مىلەر لېپاپ (كونۋېرت) ئۈچۈن ھاۋالە قىلىپ ئىشلەپچىقارغۇزاتتى.

(6) ئىش قەغەزى: ناھايىتى سۇپەتلىك ماتېرىيالدىن تەييارلانغان يەتتە جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۇرى. بۇ خىل قەغەز يامۇل، مەھكىمە قاتارلىق ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ بۇيرۇتمىسىغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇق، كەڭلىك ئۆلچىمى بازارلىق قەغەزلەرنىڭ ئۆلچىمىدىن خېلىلا چوڭ ئىدى. قېلىنلىقى خەت قەغەزى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. بۇ خىل قەغەز يامۇل-مەھكىمىلەرنىڭ ھۆججەت-ئالاقىلىرى، ئۇزاق ساقلىنىدىغان

تىكىلىدۇ. كۆلچەك چوڭقۇرلىقى 25سانتىمېتىر، بويى 80سانتىمېتىر، توغرىسى 60سانتىمېتىر بولىدۇ. تېگى ۋە تۆت تەمى سىمۇ بىلەن سۇۋالسا سۈنى ساقلاش ئاسان بولىدۇ.

3) خوتەن قەغىزىنىڭ ئۆلچىمى ۋە تۈرلىرى

خوتەن قەغىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، كەڭلىكى ۋە قېلىنلىقى توغرا سىدا بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم شەكىللەنمىگەن. ھەر قايسى جايلا دىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئىشلىتىۋاتقان قەغەز قېلىپلىرىنىڭ ئۆلچە لىرى ھەر خىل بولۇپ، ھازىرغىچە بايقالغانلىرى 37×35 سانتى مېتىر، 40×36 سانتىمېتىر، 66×48 سانتىمېتىر، 64×2 سانتىمېتىر قاتارلىق بىر قانچە خىل. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يە باشقا ئۆلچەمدىكى قېلىپلارمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ب مېتىردىن، كەڭلىكى 60 سانتىمېتىردىن ئاشمىغان قەغەزلەر ئىشلەپچىقىرىلغان ئىكەن.

قەغەز ئىشلەپچىقىرىش ۋە قەغەز تىجارىتىدە، ئومۇمەن خې ردارلار ئۆز ئېھتىياجىغا ئاساسەن تاللاپ سېتىۋېلىش ياكى ئۆ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ھاۋالە قىلىپ ئىشلەپچىقارغۇزۇش ئۇسۇل قوللىنىلغان. قەغەز تۈرلىرى ئىچىدە نېپىز قەغەز، خەت قەغىزى پىلتا قەغىزى، قاتۇرما قەغىزى، جىيەك قەغىزى قاتارلىقلار ھە خىل ئۆلچەمدە ئىشلەپچىقىرىلىپ، خېرىدارلارنىڭ ئېھتىياجغ ماسلاشتۇرۇلغان. بۇ خىل قەغەزلەر ئومۇملاشتۇرۇپ «بازارلىق قە غەز» دەپ ئاتالغان. لېپاپ قەغىزى، ئىش قەغىزى، جى قەغىزى قا تارلىق قەغەز تۈرلىرى ئاساسەن كاسىپخانا، مەكتەپلەرنىڭ ھاۋ لىسى بويىچە، تەلەپ قىلىنغان ئۆلچەمدە ئىشلەپچىقىرىلغان. بۇ خى قەغەزلەر «بۇيرۇتما قەغەز» ياكى «كاسىنا قەغەز» دەپ ئاتالغان.

تەكشۈرۈپ ئېگىلگەن ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، خوتەن قەغىزىنى تۈرى 15 خىلغا يېقىن بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن قېلىن-نېپىزلىكى ۋە ئى لىتىلىش ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى جەھەتتىن پەرقلەنگەن. بۇلا دىن ھازىرغىچە ئايدىڭلاشتۇرۇشقا مۇمكىن بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) سېپتا قەغەز: سۇپەتلىك ماتېرىيالدىن ئىشلەنگەن بىر جام نايـ (مايى) ئارقىلىق، بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى. بۇ قەغەز بەك ن

خىل قەغەزلەرنى قېيىقچە كېسىپ، شىلىم بىلەن ئەستەر-تەگ ئارد-سىغا ئېلىنىپ، دوپپا، شەپكە قاتارلىقلارنىڭ جىيەكىنى قاتۇرۇش ئۈ-چۈن ئىشلىتىلگەن. شۇڭا، «جىيەك قەغىزى» دەپ ئاتالغان.

(11) پاتلىق قەغەز: مەخسۇس خىللانغان سۇيەتلىك خام ئەشيانى ناھايىتى يۇمشاق سوقۇپ، سۇيۇلدۇرۇپ تەييارلانغان بەش-ئالتە جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز بولۇپ، قۇيۇلۇپ بولغاندىن كې-يىن قايتا پاتلىنىدۇ. پاتلىق قەغەز خوتەن قەغىزىنىڭ تۈرلىرى ئە-چىدىكى ھەر ئىككى يۈزىگە خەت يېزىشقا يارايدىغان بىرىدىنبىر قە-غەز تۈرى بولۇپ، ئالاھىدە چىڭ، چىداملىق، سىلىق، پارقىراق بو-لىدۇ. تىلىمىزدىكى «پېتى بار»، «پېتى يوق»، «پېتىدىن چۈشمەس-لىك»، «پېتىنى بۈزماي»، «پېتىنى يوقاتماق» دېگەندەك تۈراقلىق ئىبارىلەر مۇشۇ مەنىدىن كېلىپ چىققان.

پاتلىق قەغەز ھەر خىل ئەدەبىي، تارىخىي، ئىلمىي ئەسەرلەر، دىنىي ئەسەرلەر، تەزكىرە-رىسالە قاتارلىقلارنى پۈتۈپ ياكى كۆچۈ-رۈپ كۆپەيتىپ، تۈپلەپ كىتاب قىلىشتا كەڭ ئىشلىتىلگەن. ئۇ خوتەن قەغەزلىرى ئىچىدىكى خەت قەغىزىدىن قالسىلا، مەھسۇلات مىقدارى ۋە سەرپىياتى كۆپ بولغان بىر خىل تۈر ھېسابلىنىدۇ.

(12) ياشارتما قەغەز: يىغۇلمىنغان كونا قەغەزدىن تەييارلانغان نا-ياب ئارقىلىق قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈرى بولۇپ، سۇپىتى ناچارراق بولىدۇ. پەقەت پىلتا قەغىزى، جىيەك قەغىزى ياكى قاتۇرما قەغىزى قىلىشقىلا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇجمە (خوتەن) قەغىزى يۇقىرىقى جەھەتلەردە ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، دېرىزە كۆزنەكلىرىنى يەملەش، دورا، بوياق ماتېرىياللى-رىنى تۆگۈش، بەزى تاۋارلارنى ئوراش، پۇل باغلاش، كىيىم-كېچەك، ئۆتۈك - كەش، دوپپا-تۇماق نۇسخىلىرىدىن ئۆرنەك (ئەندىزە) قال-دۇرۇش جەھەتلەردىمۇ ئىشلىتىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تارىخشۇناس، ئالىم ئىمىن تۇرسۇننىڭ كۆرسىتىشىچە، شەرقىي جىن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلى-رىغىچە بولغان ۋاقىتلاردا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆسۈم-

ماتېرىياللارنى يېزىشقا ئىشلىتىلگەن.

(7) قاتۇرما قەغىزى: كېرەكسىز ۋە سۈپەتسىز قەغەزلەردىن قايتا بو-
قىلانغان ماتېرىيالدىن تەييارلانغان سەككىز جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلـ
دىغان قەغەز تۈرى بولۇپ، قېلىنلىقى ئىككى مىللىمېتىر ياكى ئۇنىڭدىن
مۇ قېلىن ئىدى. ئوك-تەتۈر يۈزىنى رەخت بىلەن قاپلاپ، كىتاب، دەپتەر
لەرنى مۇقاۋىلاش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلغان.

(8) جى قەغىزى: «جى» ئىستېمالدىن قالغان كونا ئاتالغۇ بولۇپ
ھازىرقى تىل ئىستېمالىمىزدىكى «ھۆججەت، ئارخىپ، ئىسپات» قا
تارلىق سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە ئۇدۇل كېلىدۇ. بۇ، سۈپەتلىك ماتېرى-
يالدىن تەييارلانغان 10 جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز تۈ-
رى بولۇپ، قېلىنلىقى ۋە سۈپىتى قېلىن خەت قەغەزىدىن ياخشى
ئىدى. ئېيتىلىشىچە، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىردىن، كەڭلىكى 60 سان-
تىمېتىردىن چوڭ (كونكرېت ئۆلچىمى مەلۇم ئەمەس) بولۇپ، مەھ-
كىمە شەرئىي (دىنىي سوت) قاتارلىق دىنىي مۇئەسسەسىلەرنىڭ بۇي-
رۇتمىسىغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىلغان. تىكىپ تۇپلىمەي، يۆگەپ
ساقلىنىدىغان ھۆججەت، ھۆكۈمنامە، ئىسپات قاتارلىق ماتېرىياللارنى
يېزىشقا، شۇنىڭدەك ئېلان يېزىشقا ئىشلىتىلگەن. خەلق ئىچىدە
چوڭ ھەجملىك تۇمار پۈتۈش قاتارلىقلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن.

(9) تېزا قەغىزى: «تېزا» ئىستېمالدىن قالغان ئاتالغۇ بولۇپ، «قە-
غەز پۈل» دېگەن مەنىگە ئىگە. ئېيتىلىشىچە، بۇ خىل قەغەز ئالاھىدە
خىللانغان سۈپەتلىك خام ئەشيادىن تەييارلانغان تۆت جام نايابتا بىر
تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز بولۇپ، ئالدى-كەينى پاتلىنىپ سىلىقلانغان-
دىن كېيىن، پۈل بېسىشقا ئىشلىتىلگەن. شۇڭا، بۇ خىل قەغەز «تېزا
قەغىزى» دەپمۇ ئاتالغان. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا شىنجاڭدا
ئوبوروت قىلىنغان بەزى پۇللار مۇشۇنداق قەغەزگە بېسىلغان. بۇنداق
پۇللارنى كونا پۇل بازىرىدا ئاندا-ساندا ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

(10) جىيەك قەغىزى: سۈپەتسىز ماتېرىيالدىن ياكى كونا قەغەزلەردىن
تەييارلانغان 15~12 جام نايابتا بىر تاختا قۇيۇلىدىغان قەغەز. بۇ خىل
قەغەزنىڭ قېلىنلىقى ئىككى-ئۈچ مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئىلگىرى بۇ

يەرلەردە كۆپرەك ئۆسىدۇ. بەزىدە چۆل ـ جەزىرىلەردىكى قۇملۇقلار ـ دىمۇ ئۆسىدۇ (قۇملۇقلاردا ئۆسكەن بورا قۇمۇشىنىڭ بويى پاكارراق، غولى قانتتىق، ئىلاستىنكسىلىقى بىر قەدەر تۆۋەنرەك بولۇپ، سۇدا ئۆسكەن قۇمۇشقا قارىغاندا ئىشلىتىلىش ئۈنۈمى بىر قەدەر تۆۋەنرەك بولىدۇ). بورا قۇمۇشىنىڭ ئۆسۈش جەھەتتىكى روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، بورا قومۇشى باش باھار كېلىشى بىلەنلا ئۈنۈپ چىقىپ بىر، ئىككى ئاي ئىچىدە ئۆسۈشى ۋايىغا يېتىدۇ. بەلكىم ئۇ سۇملۇك ئىچىدىكى ھەممىدىن بۇرۇن ئۈنۈپ چىقىدىغىنى بورا قۇمۇشى بولۇشى مۇمكىن. بورا قۇمۇشىنىڭ ئۆسۈشى ئۆچۈن كېتىدىغان ۋاقىت قىسقا، ئۆسۈشى توختىغاندىن كېيىن پىشىپ ۋايىغا يېتىشى ئۈچۈن كېتىدىغان ۋاقىت ئۇزۇن بولىدۇ. بورا قومۇشى رەسمى سارغىيىپ پىشمىغان ئەھۋالدا ئالدىراپ ئورۇۋېلىنغان بورا قومۇشى تەييارلاش جەريانىدا پارچە ـ پارچە ئۇزلۇپ كېتىدۇ ـ دە، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا قومۇشىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمىگە تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن 12 ـ ئايلارنىڭ ئاخىرىغىچە سەۋرچانلىق بىلەن كۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

خەلقىمىز ئارىسىدا: ھەر قانداق ھۈنەر ـ كەسىپنىڭ ئۆزىگە خاس پىرى بولىدۇ. بورىچىنىڭ بىرى نەخشۇەن پىرىمدۇر، دەيدىغان رىۋايەت بار. شۇڭا بورىچى ئۇستىلار قۇمۇش ئۇراشقا قەدەم قويغاندىمۇ، قومۇش تەييارلاشنىڭ ھەر بىر ئىش ھالقىسىدىمۇ، ئەڭ ئاخىرى بورا توقۇشقا تۇتۇش قىلغاندىمۇ «يانەخشۇەن پىرىم» دەپ ئىشقا كىرىشىدۇ. «نەخشۇەن پىرىم» دېگەن ئىسىمنىڭ بورا بىلەن باغلىنىشى توغرىسىدا بورىچى ئۇستىلار تۆۋەندىكىدەك رىۋايەت سۆزلەيدۇ: بۇرۇنقى زامانىدا خىزىر ئەلەيھىسسالام بىر دۆڭلۇكتە كېتىۋاتسا قومۇش «مېنىڭ بويۇم ھەممىدىن ئېگىز، بېشىمدا شاھلىق تاجىم بار. توققۇز يەردىن بىلىم باغلاغلىق، ماڭا ھېچنەرسە تەڭلىشەلمەيدۇ» دەپ ئاۋازىنىڭ بارىچە توۋلاپ، شامالغا ئوسۇل ئوينىۋاتقۇدەك. خىزىر ئەلەيھىسسالام:

— ھەي رەزگى ئۆسۈملۈك، ئۇنداق كۆرەڭلىمىگىن. دۇنيادا يالغۇز سەن بىرسىلا بەك كۆرەڭلەيدۇ. سەن مۇشۇ ھالىڭ بىلەن بىر

لۇك يېلىمى قوشۇلغان سۇپەتلىك پەردە گۇللۇك قەغەز، ئەتتىقە قـ
غەز؛ كراخمال ۋە ھايۋان سۆڭەك يېلىمى قوشۇلغان رەڭلىك رەسـ
قەغەزى قاتارلىقلارنى ئىشلەپ چىقارغان. بۇلارنىڭ ئالدىنقى ئىككـ
خىلى ئاقارتىلغان قەغەز بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئىشلەنگـ
قەغەز ھېسابلىنىدۇ. كېيىنكى بىر خىلى دىنىي ئەقىدە تۇپەيلى يا
كۆيدىدىن ساقلاش ئۈچۈن سېرىق بۇيالغان. ئەپسۇسكى، ھازىر يۇقـ
رىدىكى ئۈچ خىل قەغەز تۇرىنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنـ
تەپسىلاتىغا دائىر ھېچقانداق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز.

ئالىملارنىڭ تەتقىقات، ئانالىز نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدە
تېپىلغان قەغەزلەرنىڭ بىر قىسمى لاتا-پۇرۇچ قېتىلغان ئۇجمە قوۋزىقـ
دىن، بىر قىسمى پاختىدىن، كۆپ قىسمى كەندىر تالاسىدىن ياسالغان. يـ
قىنداڭ بىر ماقالىدە كۆرسىتىلىشىچە، توغراق قوۋزىقىنىڭ ئىچ پوستىدىنـ
مۇ قەغەز ئىشلەپچىقىرىلغان. لېكىن يېقىنقى ۋە ھازىرقى دەۋرىدىكى خوتە
قەغەزنىڭ بارلىق تۇرلىرى بىردەك ئۇجمە قوۋزىقىنى خام ئەشيا قىلغان
لاتا-پۇرۇچ، پاختا، كەندىر تالاسى، توغراق قوۋزىقى قاتارلىقلارنى خام ئەش
يا قىلىپ قەغەز ياساش تېخنىكىسى ھازىرغىچە يېتىپ كەلمىگەچكە، ئۇلار
نى خام ئەشيا قىلىپ قەغەز ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكىلىق مەشغۇلا
تەپسىلاتى مەلۇم ئەمەس.

(مەمتىمىن قۇربان، مۇھەممەتئىمىن سابىر)

4. بوريچىلىق ھۇنەر - سەنئىتى

بورا — خوتەن خەلقىنىڭ ئۇزاق يىللىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشـ
بىلەن زىچ باغلانغان مۇھىم لازىمەتلىكلەرنىڭ بىرى. ئەمگەكچـ
خوتەن خەلقى قەدىمكى دەۋردىن باشلاپلا قۇمۇشتىن پايدىلىنىـ
بورا توقۇشنى ھەمدە ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنى بىلگەن
بورىنىڭ تەييارلىنىش جەريانىنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە باسقۇچقـ
بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

1) بورا قومۇشى

بورا قومۇشى سۇ يىغىلىپ تۇرغىنىغا ئۇزۇن بولغان سازلىـ
كۆللەردە، دەريا - ئېقىن بويلىرىدا توختام سۇ جۇغلىشىپ قالغان

2) قومۇشنى تەييارلاش ئۇسۇلى

قومۇشنى بورا توقۇش ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن سورتلاش، يېرىش، سوقۇش، ئاقلاش ۋە تەكشىلەپ خىلغا ئايرىشتىن ئىبارەت تېخنىكىلىق قەدەم باسقۇچلارنى تولۇق تاماملاشقا توغرا كېلىدۇ.

سورتلاش ــ بورىچىلار قومۇشنى ئۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، تۈنجى قەدەمدە تەجرىبىلىك بورىچىدىن بىرسى مەخسۇس سوتلاپ بورا توقۇشقا يارايدىغانلىرىنى ئىلغاپ ئالىدۇ. ھۈنەر ــ كەسىپتە پىشقان كونا بورىچىلار ھەر بىر تال قومۇشنى قولىغا ئېلىپلا بورا توقۇشقا يارايدىغان، يارىمايدىغانلىقىنى ئايرىپ چىقالايدۇ. مۇشۇ ئۆتكەلدىن ئۆتمەي تۇرۇپ قومۇشنى تەييارلاشقا بولمايدۇ. مانا بۇ جەريان قومۇشنى سورتلاش دېيىلىدۇ.

قومۇشنى يېرىش ــ قومۇش يېرىش بورىچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكىدىكى ئەڭ مۇھىم ھالقا. بورىچى ئۇستىلار قومۇش يارىدىغان يار-غۇنى ئۆزلىرى تەييارلايدۇ. تەخمىنەن ئون سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتىكى يارغۇنلۇك بىر تەرىپىنى نو شەكلىدە ئويۇۋېتىپ، ئىچىگە بىر تال قومۇش بىمالال پاتقۇدەك ھالەتكە كەلتۈرىدۇ ــ دە، ئوتتۇرىسىغا سا-تىراچ ئۇستۇرىسىنلىك بىسىدەك ئۆتكۈر تىغدىن بىرىنى يانتۇ شەكىلىدە مەزمۇت بېكىتىدۇ. ئاندىن سورتلىنىپ بولغان قومۇشنىڭ كۆ-تەك تەرىپىدىن باشلاپ يارغۇنلۇك تىغىغا ئىلدۇرۇپ باشتىن ــ ئاخىر تىلىپ چىقىدۇ. بۇ جەريانداا يارغۇچى ئۇستام قومۇشنىڭ ئۇستىدىن بېسىپ تۇرىدىغان باش بارمىقىغا رەزىنكە، ياكى تېرىدىن مەخسۇس تەييارلانغان قاپچۇقلارنى كىرگۈزىدۇ. قومۇش يېرىشتا ئازراق بەخەستىلىك قىلىنسا، تولۇق تېلىنمايالىدۇ ــ دە، بورا توقۇشقا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا بورىچىلار قومۇش يېرىش مەشغۇلاتىنى ئالاھىدە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەيدۇ.

قومۇش سوقۇش ــ بورىچىلار ئادەتتە قومۇشنى يۇمشىتىش جەريانىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ «قومۇش سوقۇش» دەپلا ئاتايدۇ. قومۇش سوقۇش ئادەتتە ئانچە يۇقىرى تېخنىكا تەلەپ قىلمايدۇ، پەقەت جىسمانىي جەھەتتىن كۈچلۈك بولۇشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. باغرىنى تېلىپ بولغان قومۇشنى تەكشى ھەم قاتتىق يەرگە (بۇنداق يەرلەر ئادەتتە بورىچى

پەشۇاغىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيسەن، - دەپتۇ.

— تولا كەيپىمنى ئۇچۇرما، دەپتۇ قومۇش، - سەن ئوبدان قاراپ با-
قىن، مۇشۇ بىپايان چۆلدە قايسى ئۆسۈملۈكنىڭ سۈپىتى مېنىڭچىلە-
قەددى - قامەتلىك ئىكەن. مۇشۇ تۇرقۇمدا ماڭا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ.

خىزىر ئەلەيھىسسالام قومۇشنى بىر پەشۇا بىلەن چەيلەپ تاشلا-
ماقچىمۇ بولۇپتۇ - يۇ «يارانقۇچى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئۆسۈملۈكنى
مېنىڭ يوق قىلىۋېتىش ھوقۇقۇم يوق» دەپ ئويلاپ،قومۇشنىڭ زىيا
كۆرەڭلىكىدىن يارانقۇچىغا دادلاپتۇ. يارانقۇچىمۇ قومۇشنى بىر تەرە-
قىلىش ۋەزىپىسىنى نەخشۇەن پىرىنسىپىنىڭ ئىختىيارلىقىغا تاپشۇرۇ-
تۇ. شۇنىڭ بىلەن نەخشۇەن پىرىنسىپ قومۇشنى ئورغاقتا ئۇراپ، قارنىنى
يارغۇدا يېرىپ، توقماقتا سۇقۇپ چۆپتەك يۇمشىتىپ، ئاقلىغۇچتە
ئاقلاپ قاسىرىقىنى چۇشۇرۇپ بولۇپ، چوڭ بىر دەريانىڭ كۆۋرۈكىگە
ئەكىلىپ ئولتۇرۇپ بورا تۇقۇپتۇ. قومۇشنىڭ باش ئايىغىدىن كىسىپ
تاشلانغان چۆپۈرەندىلىرىنى دەريانىڭ سۈيىگە قويىۋېتىپتۇ. بورىنى
بولسا كىگىزنىڭ، گىلەمنىڭمۇ، ھەتتا ھەممە نەرسىنىڭ تېگىگە باسـ
تۇرۇپ قويۇپتۇ. قومۇشنىڭ كىسىكلىرى دەريا يامغۇرلىرىدا قايتا ئۇ-
نۇپ چىقىپتۇ. بورىنىڭ ھەممىنىڭ تېگىگە مەھكۇم بولىشىمۇ شۇ
ئىشتىن قالغانىكەن. خەلقىمىز ئېچىنىپمۇ: «تەكەببۇر ئەيلىگەنلەر نە-
مىلەر بولدى، كىگىزنىڭ ئاستىدا بوريا بولدى»، دېگەن ناخشا بار.

خوتەن بورىچىلىرىنىڭ قومۇش ئۇراش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولـ
دۇ. بىرى، كۆز پەسلى سۇدىن ئۇرۇش؛ يەنە بىرى قىش كۈنى مۇ-
ئۇستىدىن ئۇرۇپلىشتىن ئىبارەت. ئالدىنقىسىغا قارىغاندا كېيىنكى
ئۇسۇل بىر قەدەر ئەقىلغا مۇۋاپىق. كۆز كۈنى سۇدىن ئۇرۇغاندا ئادەم
بىر قەدەر كۆپرەك سەرپ قىلىنغاندىن سىرت، كېيىنكى يىلى بې-
سۇرىدىغان كۆتەكنى دەسسەپ بۇزىۋېتىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ.
قىش كۈنى مۇز ئۇستىدىن ئورىۋالغاندا ئاز ۋاقىتتا كۆپ ئىشنى تامام-
لىغىلى بولىدۇ. ھەمدە كېلەرىيللىق تۇرەلمىگە ھامىلدار بولىدىغان
كۆتەك، يىلتىزلارنىڭ زەخمىلىنىپ كېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.
شۇڭا بورىچىلار پەۋقۇلئاددە زۇرۇرىيەت يۇز بەرمىسە قومۇشنى سۇدىن
ئەمەس، قىش كۈنى مۇز ئۇستىدىن ئۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ.

تارراق بورا ئۇچۇن تەييارلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەڭ قىسقا قومۇشلارنى گۈرۈپپىلاپ ئىنى تېخىمۇ تار بورا توقۇشقا ياكى تام بورىسى (زەدىۋال) توقۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. مەيلى ئىنى تار بورا بولسۇن، ياكى ئىنى كەڭ بورا بولسۇن شۇ خىلدىكى بورىنىڭ قومۇشىنى تەپ تەكشى قىلىمغاندا بورىنىڭ قىرغىقىنى پۈرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا بورىچى ئۇستىلار قو- مۇشنى تەكشىلەپ خىلغا ئايرىشقىمۇ ھەرگىز سەل قارىمايدۇ.

3) بورا توقۇش ئۇسۇلى

بورا توقۇش بورا قومۇشنى تۇرگە ئايرىلىپ بولغاندىن كېيىن ئې- لىپ بېرىلىدىغان ئاخىرقى، شۇنداقلا ئەڭ مەركىزى خىزمەت. بورىچى ئۇستىلار تېگى تەكشى، قاتتىق يەرگە بورا، ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش نەر- سىلەرنى يېيىپ قويۇپ ئۇنىڭ ئۇستىدە يەكتىز بولۇپ ئولتۇرىدۇ ــ دە، تاپىنى ئاستىغا ئالتە دانە قومۇشنى تىزىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يان تەرە- پىگە سەل قىيپاش ھالەتتە گىرەلەشتۇرۇپ قومۇش سېلىشقا باشلايدۇ. ئۇلار بورىنى باشلاپ مەلۇم چەككە يەتكۈزۈپ بولغىچە، ئەتراپىدا باش- قىلارنىڭ قالايمىقان مېڭىپ يۈرۈشىنى قاتتىق چەكلەيدۇ. ئۇلارنىڭ پەرھىزى بويىچە بورا باشلىغاندا ئىزىلەڭگۇ، سۆرەلمە، ھورۇن ئادەملەر ئەتراپىدا مېڭىشقا باشلىسا، بورا خۇددى ئاشۇ ئادەمگە ئوخشاش سۆرىلىپ قېلىپ پۈتكىلى ئۇنىماسمىش. بورىنى باشلاپ دەسلەپتە كەڭلىكى بىلەن ئۇزۇنلۇقى ئوخشاش توقۇلىدۇ. كەڭلىكى چەككە يەتكەندىن كېيىن، كەڭلىكىنى توختىتىپ ئۇزۇنلۇقىغا توقۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇزۇنلۇ- قىنى ئېھتىياجىغا قاراپ قانچە ئۇزارتىشقا بولىدۇ.

بورا ئادەتتە ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىرى، ئادەتتىكى ئاق بورا. ئادەت- تىكى ئاق بورا ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىنى كۆموشكە ۋە تېگى جابدۇلغان ئۆيلەردە كىگىز، گىلەملەرنىڭ ئاستىغا سېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

يەنە بىرى زەدىۋال (تام بورىسى.) زەدىۋال بۇگۈنكى زامانىۋى ئۆي- لەردە ئانچە ئېھتىياجلىق بولمىغىنى بىلەن، بۇرۇنقى توپا كېسەكتىن قوپۇرۇلغان ئۆيلەر ۋە ۋەدىك (شاختا قوشاملانغان) ئۆيلەرگە نىسبەتەن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئادەتتىكى ئاق بورىنى توقۇشنى بىل- گەنلەرنىڭ ھەممىسى زەدىۋال بورىسىنى توقۇۋەرمەيدۇ. زەدىۋال بورىسى بورىچىلىق كەسپىنىڭ كامالەتكە يەتكەن بىر تۈرى بولۇپ، زېھنى پەۋ-

ئۇستىلارنىڭ داۋاملىق قوموش سوقۇشى ئۇچۇن مۇقىم تەييارلاغلى-
تۇرىدۇ) ئاز ئازدىن بېسىپ توقماق بىلەن ئۇرۇپ يانچىيدۇ. قومۇش
سوقىدىغان توقماقمۇ بورىچى ئۇستىلار تەرىپىدىن ياسىلىدۇ. ياغاچ
ئۇجمە، جىگدە ياكى ھاڭگا تېرەك قاتارلىق ئاسان يېرىلمىپ كەتمەيدە
غان ياغاچتىن ئۇزۇنلۇقى سانتىمېتىر40 دىن سانتىمېتىر60 گىچە
تاللاپ، بىر تەرىپىنىڭ يۇزىنى تەكشى يونۇپ، يەنە بىر تەرەپنىڭ ئوتا
تۇرىسىغا كەتمەن سېپىدەك ئۇزۇنلۇقتا ساپلىق ئورنىتىلىدۇ.

قومۇش ئاقلاش ــ يۇمشىتىپ بولغان قومۇشنى شۇ پېتى بىر
توقۇشقا بولمىغانلىقتىن قاسراقلىرىنى تولۇق ئادالاشقا توغرا كە-
لىدۇ. بورىچى ئۇستىلار بۇ جەريانىنى «قومۇش ئاقلاش» دەپ ئاتايدۇ
قومۇش ئاقلاش جەريانىمۇ خۇددى قومۇش يېرىش جەريانىغا ئوخشاش
تېخنىكىلىق جەرياندىن ئىبارەت. قومۇشنى پەم بىلەن تېخنىكا تە-
لىپىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئاقلىمىغاندا، بورا توقۇش قىيىنلىشىپ
كېتىدۇ. قومۇشنى ئادەتتە چوكىدەك تومۇلۇقتىكى ئىككى تال يۇل-
غۇندىن تەييارلانغان «ئاقلىغۇچ» بىلەن ئاقلايدۇ. قومۇش ئاقلاش قو-
مۇش يېرىش بىلەن ناھايىتى زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، قومۇش يار-
غاندا كۆتەك تەرىپىدىن ئۇچى تەرەپكە قارىتىپ يارسا، ئاقلىغاندا
ئۇچى تەرەپتىن كۆتەك تەرەپكە قارىتىپ ئاقلايدۇ. قومۇشنى ئاقلاش-
تىكى مەقسەت بىر تەرەپتىن قومۇشنىڭ ئىتىنى ئوراپ تۇرىدىغان
قاسراقلىرىنى چۇشۇرىۋېتىش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تېلغان
چاغدىكى يېرىقتىن قارىنىنى ئېچىپ تاسما شەكىلگە كەلتۇرىدۇ.

تەكشىلەش ــ خىلغا ئايرىش ــ توقۇلۇاتقان بورىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى
ئەھۋالغا قاراپ ئۇزارتىشقا، قىسقارتىشقا بولىدۇ. بۇنى بورىچى ئۇستىلار
ئېھتىياجىغا قاراپ ئۇزلىرى بەلگىلەيدۇ. ئەمما كەڭلىكىنى خالىغانچە
ئۇزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئۇنى پەقەت تەييارلىغان قومۇشنىڭ ئۇزۇن-
قىسقىلىقى بەلگىلەيدۇ. تەبىئىي ھالدا بۇيى ئۇزۇن توقۇلىدۇ. قومۇشنىڭ
بۇيى ھەرگىز تەكشى بولمايدۇ. بەلگىلىك بىر گۇرۇپپا قومۇشنى بىر
تەكشىلىككە كەلتۇرۇش ئۇچۇن ئۇچى تەرىپىنى ئازراق كىسىپ، تەكشى-
لەپ بىر تۇردىكى بورا ئۇچۇن ئىلغاپ ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى-
سىنى يەنە كىسىپ، تەكشىلەپ باشتىكىگە قارىغاندا نىسبەتەن ئىنى

ئۇچىنچى باب

بىناكارلىق ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۈنەر ـ سەنئىتى

§1. بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى

بىناكارلىقنى ياغاچسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئەجدادلىرىمىز كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئولتۇراق دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىگە كىرگەندىن كېيىن، چارۋىچىلىق دەۋرلىرىدىكى دالدىلىنىش مەقسەت قىلىنغان ساتما، ئۆڭكۈر، گەمە ـ سوۋۇقلاردىن تەدرىجىي قۇشاملىق(ۋەدىك) ئۆيلەردە ئولتۇرۇشقا ئۆتكەندە بىناكارلىق ئۇقۇمى شەكىللىنىپ، ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى، ئىشىك ـ تۆڭلۈكلىرىنى مەخسۇس ياسايدىغان ئۇستىلار بارلىققا كەلگەن ۋە بۇ ھۈنەر ـ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «خارەت» (ياغاچچى) دەپ ئاتالغان.

ياغاچچىلىق، ئېكولوگىيەسى ئورمانىنى ــ ياغاچىنى تەقەززا قىلىدىغان خوتەن بوستانلىقىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ھەر بىر ئۆيغۇر پەرزەنتى كىچىكىدىن باشلاپلا قۇيۇق ياغاچ ئەسۋابلار مۇھىتىدا چوڭ بولىدۇ، ياغاچچىلىقنىڭ ئاددىي ساۋاتلىرى ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. ئائىلىلەردىكى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئىشىك، دېرىزە، تەختە، ساندۇق، بۆشۈك، كارىۋات، كات، ئورۇندۇق، ئىشكاپ، شىرە، دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ھارۋا، كۆرە، ئارا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ياغاچتىن ئىشلەنگەن بولۇپ، بىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ھەر بىر ئىش ھالقىمىز ياغاچ ئەسۋابلار بىلەن، ياغاچچىلىق بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. ياغاچسىز تۇرمۇشىمىزنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا ھەر

قۇلئاددە ئۆتكۈر بورىچىلارنىڭ قولىدىن پۈتۈپ چىقىدۇ. شۇڭا خوتـ
بورىچىلىق تارىخىدا پەرزەنتلىرىنى بورىچىلىققا شاگىرتلىققا بەرمەكچـ
بولغانلار، زەدىۋال بورىسىنى بىمالال توقۇيالايدىغان ھۇنەرۋەنگە بېر
دۇ. بىرەر پارچە زەدىۋالنى مۇستەقىل پۈتتۈرۈپ بازارغا سالالمىغـ
بورىچىنىڭ ئادەتتە شاگىرت تەربىيىلەش سالاھىيىتى بولمايدۇ. چۈ
كى، ئۇنداقلار باشقىلارنىڭ نەزەرىدە ھامان شاگىرت ھېسابلىنىدۇ.

خوتەن رايونىدا قەدىمدىن تارتىپ توقۇلۇپ كەلگەن زەدىۋال بور
سىنىڭ نۇسخىلىرى ئاساسەن چىغىرتماقگۇل، ئايگۈل، پەتنوس گۈ
ۋە سىدامدىن ئىبارەت تۆت خىل نۇسخا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. زەدىۋال
بورىسىنى توقۇش ئۇچۇن ئالدى بىلەن قومۇشنىڭ توم - ئىنچىكە
لىكىمۇ ئوخشاش سىلىق، ئىسلاستىكىلىقى ئەك يۇقىرى بولغانلىرى
نى تاللاشقا توغرا كېلىدۇ. ھەمدە قايسى نۇسخىدىكى زەدىۋال بورىسـ
توقۇلماقچى بولسا شۇنىڭغا لايىقلاشتۇرۇپ كۆك، يېشىل، سېرىق
(كاۋا چېچىكى)، توق قىزىل، ئاچ قىزىل قاتارلىق رەڭلەرده بويىلـ
دۇ. قومۇشنىڭ رېڭى سىرتىغا قارىغاندا ئىچى تەرىپىگە قېنىق ئىچـ
دۇ ۋە ئىچى تەرىپىنىڭ رېڭى ئاسان ئۆڭۈپ كەتمەيدۇ. شۇڭلاشقا زە
دىۋال توقۇغاندا بۇياق بېرىلگەن قومۇشنى تەتۇر، ئاق قومۇشنى ئوڭ
سېلىپ توقۇيدۇ. ئايگۈل، پەتنوس گۈل نۇسخىسىدىكى زەدىۋاللار بىر
قەدەر مۇرەككەپ بولغاچقا بۇ خىل زەدىۋال توقۇلغاندا يۇقىرقى بو
ياقلارنىڭ ھەممىسىنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ. چىغىرگۈل نۇس
خىدىكى زەدىۋال توقۇلغاندا بولسا يېشىل رەڭ بىلەن ئاچ قىزىل
رەڭدە بويالغان قومۇشلا كۆپايە قىلىدۇ. بەزىدە ھېچقانداق بوياق ئىش
لەتمەي ئاق پېتى توقۇلغان زەدىۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. زەدىۋال بورىسـ
نىڭ كەڭلىكى 80 سانتىمېتردىن 100 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ. ئۇ
زۇنلۇقىنى زەدىۋال تۇتىدىغان تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى بەلگىلەيدۇ.

قىسقىسى، زەدىۋال بورىسىنىڭ توقۇلۇشى يۇقىرى ماھارەت تەلەپ
قىلىدىغان بىر سەنئەت. ئۇ بورىچىنىڭ بارلىق ماھارىتىنى نامايان
قىلغاندىن باشقا، شۇ جاينىڭ بورىچىلىق تارىخىنىڭ ئۇزۇنلىقىنىمۇ
ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

(داۋۇت مەتنىياز)

قوراشتۇرۇپ پۈتتۈرۈش ئۈسۈلىغا قارىتىلغان. ياغاچ جاھازلاردىن ئادەتتە بىر نەچچە ياكى نەچچە ئون پارچە بۆلەكلەرنى مىخلاش (يۇل-غۇن مىخ بىلەن مىخلاپ چېتىش، بۇرمىلىق مىخ بىلەن چېتىش، تۈز مىخ بىلەن چېتىش، بولت بىلەن چېتىش)، كىرىشتۇرۇپ چېتىش (ئەركەك تۇرۇم ۋە كور تۇرۇم بىلەن چېتىش، تىك تۇرۇملۇق چېتىش، ئەركەك-چىشى تۇرۇملۇق چېتىش)، يەلەش (يار يېلىم بىلەن ۋە يېپىشقاقلىقى زور بولغان يەلگۈچلەر ئارقىلىق ياغاچ ماتېرىياللارنىڭ بۆلەكلىرىنى مەھكەم جۈپلەپ، جاھازنى مەلۇم تەلەپكە لايىقلاشتۇرۇش) قاتارلىق ئۈسۈللار ئارقىلىق چېتىلىدۇ. چېتىلىدىغان ئوبيېكتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ چېتىش ئۈسۈلى ـــ ساندۇق تېپىدىكىلەرنى چېتىش، رامكا تېپىدىكىلەرنى چېتىش، شالنى چېتىپ كېڭەيتىش، يۈملاق ياغاچقا چاسا ياغاچنى چېتىش قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

§2. ئولتۇراق ئۆيلەر بىناكارلىقى ھۈنەر-سەنئىتى

1. تۈرالغۇلارغا يانداشتۇرۇپ سېلىنىدىغان ئۆيلەر

1) يازلىق ئاشقۇن. بۇ بىر خىل ئۆي بولۇپ، خوتەنلىكلەرنىڭ تۈرالغۇ ئۆيلىرىنىڭ تەركىبىگە كىرىدۇ. ياتاق ياكى مېھمانخانا ئۆيلەرنىڭ يېنىغا جايلاشتۇرۇلىدۇ. كۆلىمى ئادەتتە 30 كۋادرات مېتىردىن چوڭ بولۇپ، ئايۇان شەكلىدە ياسلىدۇ. تورۇسنىڭ ئوتتۇرىسىغا شىپاڭ چېقىرىلىدۇ. شىپاڭ رۇجەكلىرىدىن ئۆيگە نۇر چۈشەلەيدۇ. ھاۋا ئالمىشىپ تۇرىدۇ. يازلىق ئاشقۇن ھەم ئاش ـ تاماق ئېتىدىغان، نان ياقىدىغان ئۆي ھەم ئاشلىق، ئۇن، كۆكتات، يېمىش ساقلىنىدىغان، قازان ـ قومۇچ ۋە بەزى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى قويۇلىدىغان سورۇن قىلىنىدۇ (بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تومۇرى «يازلىق ئاشخانا» بولسا كېرەك).

2) قازناق. بۇمۇ بىر خىل ئۆي بولۇپ، تۈرالغۇ ئۆينىڭ يېنىغا جايلاشتۇرۇلىدۇ. كۆلىمى يازلىق ئاشقۇندىن كىچىكرەك بولىدۇ. شىپاڭ، دېرىزە چېقىرىلماي، تورۇستىن تۆشۈك قويۇلىدۇ ۋە قاپاق

بىر ئائىلىدە دېگۈدەك بىردىن كەكە، بولقا، ھەرە قاتارلىق سايمان
بولىدۇ. كىشىلەر كەتمەن- گۈرجەكلەرنى ساپلاش، ئاددىي ئورۇ
دۇق، جاھازلارنى ياساش قاتارلىق دەسلەپكى مەشغۇلاتلارنى ئۆزى ئ
رۇندايدۇ. بالىلارمۇ قىش كۈنلىرى نۇر، چانا، ۋاللەي كالىتەكى ي
ساش؛ ياز كۈنلىرى شال پارچىلىرىدىن كىچىك ئۈيۈنچۇق، ئۇرۇ
دۇقلارنى ياساش ئىشلىرىنى ئۆزلىرى قىلىپ ئۆگىنىدۇ. دېمەك، ي
غاچچىلىق خەلقىمىز ئۇچۇن ئەڭ يېقىن ، ئەڭ تۇنۇشلۇق، ئەڭ ئاد
دىي ھۈنەر-كەسىپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. ياغاچچىلىق (خارەتچىلىك)

1) ياغاچچىلىق ئەسۋابلىرى

ئۆي-ئىمارەت، ئۇستەل-ئورۇندۇق، ئىشكاپ، كارىۋات قاتارلىق ئۆي جاھازلىرىنى ياسايدىغان ياغاچچىلىق ـــ بىناكارلىق ۋە ئۆي جاھاز ياغاچچىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. بىناكارلىق ۋە ئۆي جاھاز ياغاچچىلىقىمۇ چوڭ ياغاچچىلىق ۋە ئوششاق ياغاچچىلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىناكارلىق ياغاچچىلىقى چوڭ ياغاچچىلىق، ئۆي جاھازلىرى ياغاچچىلىقى ئوششاق ياغاچچىلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

ياغاچتىن مەلۇم شەكىل ياكى نىسبەتتىكى قورۇلما ياكى بۇيۇملارنى ياساشتا ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆلچەش، يەنى سىزىش ئىلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. سىزىش ياغاچچىلىقنىڭ دەسلەپكى شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم مەشغۇلاتى بولۇپ، بۇ ياغاچچىدىن مول تەجرىبە، ئۇچۇق زېھنى قۇۋۋىتى، ئۆتكۇر كۆز بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان سىزىش ئەسۋابلىرى كۆپ بولۇپ، ئاددىتە: توز مېتىر، قاتلىما مېتىر، قارىلىق، ئەگرى سىزغۇچ، قىيپاش سىزغۇچ، سېركول، خەتكۈچ قاتارلىقلار؛ باشقا زۆرۈر ئەسۋابلاردىن ھەرىلەر، كەكە، چوت، توقماق، يانپۇچۇق، ئىسكىنە، ھەر خىل رەندىلەر، ئاسما، تەڭشەك (شىپىلگ)، ئۇشكە، بولقا، تانا، شىنا، قىسقۇچ يەللىك (چىباق)، مىخ تاپانچىسى قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ.

2) جاھاز بۆلەكلىرىنى چېتىش ئۇسۇلى

ياغاچچىلىقتا جاھاز بۆلەكلىرىنى چېتىش ـــ ياغاچ بۆلەكلىرىنى

تىگە بورا يېپىپ، پالال قاتارلىقلارنى تەكشى يېيىتىپ، سېغىزلىق توپا ياكى توپا بىلەن يېپىش ئۈسۈلى بولۇپ، بۇ خىلدا يېپىلغان ئۆيلەر «ۋاسا دەميان» دەپ ئاتىلىدۇ. ۋاسىسىنى جۈپلەپ ياپقانلىرى «ۋاسا جۈپ» دەپ ئاتىلىدۇ. «ۋاسا جۈپ» ئۆيىنىڭ دەميان ۋە بالالىرىنىڭ جايلىشىشى خۇددى مۇئەللەقتە ئېسىپ قويغاندەك كۆرىنىدىغان بىر خىلى بولۇپ، بۇ خوتەندە «ئاسماق ئۆي» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاسماق ئۆي كېرىيەلىكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆي ئېتىش ئۇسۇلى بولۇپ، تۈرۈسنىڭ يېپىلىش نۇسقىسىغا قارىتىلغان. بۇ خىل ئالاھىدە ئۆي يېپىش شەكلىنىڭ تارىختا قاچان، قەيەردە مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما، بۇ خىل شەكىلدىكى ئۆي يېپىش شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ياكى سەل ئوخشاپراق كېتىدىغان ئۆي يېپىش شەكلىنىڭ ئۈيغۇر شەھەرلىرى ھەمدە قەشقەرگە ئوخشاش ئۈيغۇر ئەنئەنىۋى مىمارچىلىق بىناكارلىقىنىڭ بۆشۈكى بولغان قەدىمىي مەركەزلەردىمۇ بولماسلىقى بۇ خىل شەكىلنىڭ كېرىيەگە ۋە كېيىنرەك خوتەن ۋە باشقا جايلارغا تەئەللۇق ئىختىرادۇر.

ئاسماق ئۆي ئاتالغۇسىدىكى «ئاسماق» سۆزى «ئاسماق» ئىسىمدىشىنىڭ سۈپەت رولىدا كېلىشى بولۇپ، ھەر خىل گىئومېتىرىيەلىك شەكىلدە يېپىلغان بۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچ تام دىۋار سىنجىسىنى بويلاپ تۇلۇق ئايلانما ۋاسىلارنىڭ رەتلىك تىزىلىشى بىلەن، بالانىڭ تام دىۋار سىنجى ياغىچىغا تېگىشمەيۋاتقاندەك كۆرۈنۈشى ۋە بۇ خىل ئەھۋالنىڭ ئاستىدىن قارىماققا خۇددى تورۇسنى تام دىۋارى ياكى سىنجى ياغاچ كۈتۈرۈپ تۇرماستىن بەلكى مۇئەللەققە ئېسىپ قويۇلغاندەك كۆرۈنىدىغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇنداق ئاتالغان. ئاسماق ئۆي ئادەتتىكى تۇرالغۇلىرىمىزغا ئوخشاش توز ئۆگزىلىك بولماستىن ئۈنكىدىن سەل ئېگىزرەك يېپىلىدىغان بولۇپ، كىشىگە ئاسماقلىق تۇيغۇسىنى بېرىدىغان پۇتۇن ئايلانما ۋاسا تىزمىسى يەرلىك تىلدا «چىغ ۋاسا» دېيىلىدۇ. چىغ ۋاسا سىلىشتا تام دىۋارىغا پارالىل ھالدا 40 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئارىلىق قالدۇرۇپ بالاغا ئالدىن تەييارلانغان پەۋاز ياغىچى توغرىسىغا مىخلىنىدۇ ۋە بۇ ياغاچ بىلەن تام سىنجى ياغىچى ئارىلىقىغا چىغ ۋاسا رەتلىك تىزىلىدۇ ھەمدە ھەر بىر بالا ئارىلىقىغا تەقسى

ئورنىتىلىدۇ. ئاشلىق ۋە يېمەكلىكلەرنى ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. بە
قازناقلارنىڭ ئىچىگە چوڭ ۋە چوڭقۇر كاتەك كولىنىپ، تېگى
ئىچكى دىۋارى قېلىن سامانلىق لايدا چىڭداپ سۇۋىلىدۇ. بەزىلە
پىششىق خىش بىلەن ياسىلىپ سۇۋىلىدۇ. بۇنداق كاتەكلەر «ئو
دەپ ئاتىلىدۇ. ئورىغا ئاشلىق قاچىلانغاندىن كېيىن ئۈستى ياغ
تاختاي، بورىدا يېپىلىپ، ئاندىن كۆمۈلىدۇ. بۇنداق ئورىلاردا ئا
لىقنى بىر-ئىككى يىل، ھەتتا تېخىمۇ ئۇزاقراق بىخەتەر ساقلىغ
بولىدۇ، يېمىش ساقلاشقىمۇ بولىدۇ.

3) گەمە. بۇ، يەرنى ئويۇپ ياسىلىدىغان ئۆي بولۇپ، چوڭلىرىنى
كۆلىمى 80~70 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. گەمە قۇرۇلما پەرق
سەۋەبلىك «تۇز گەمە» ۋە «كۆتۈرمە گەمە» دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈن
دۇ. تۇز گەمە (چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە تاغ يايلاقلىرىدا بۇ خىلدىكى
گەمە ياساپ، قونالغۇ ـ ئولتۇراق قىلىش ئادەت بولغان). پۈتۈنلە
يەر ئاستىغا ياسىلىدۇ، ئۆگزىسى يەر يۈزى بىلەن بىر تەكشىلىكتە
بولىدۇ. ئۆگزىسىگە قاپقاقلىق تۆڭلۈك چىقىرىلىدۇ. بەزىلىرىگە يا
تەرەپتىن قازما يول چىقىرىلىپ ئىشىك ېېكىتىلىدۇ. گەمە ئىچىگ
ئىككى-ئۈچ قەۋەتلىك جەن (ھەر بىر قەۋەتكە بادرا ـ تارتمىلاردى
لىم، بالا قويۇلۇپ، ۋاسا ۋە بورا سېلىپ ئۇستىدىن نېپىز توپا كۆمۈ
لىدىغان قەۋەتلىك سۇپا) ياسىلىدۇ. بەزىلىرىنىڭ تېگىگە يەنە ئويۇقچ
ياسىلىدۇ. بۇ خىل گەمىلەر قوغۇن ـ تاۋۇز، ئالما، ئامۇت، نەشپۈت
ئانار، كۆكتات قاتارلىقلارنى ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. كۆتۈرمە گەمە
يېرىمى يەر ئاستىغا، يېرىمى يەر ئۈستىگە ياسىلىدىغان گەمە بولۇپ
يان تەرەپتىن ئىشىك ۋە كىچىك رۇجەكلەر چىقىرىلىدۇ. ئىچىگە جە
ياسالمايدۇ. كۆتۈرمە گەمىلەر ھۆل ئۇزۇم ساقلاشقا، شۇنداقلا بەز
ھۆل، قۇرۇق يېمىشلەرنى ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

(ئابدۇللا سۇلايمان

2. ئايۇان-سارايلىق ئۆيلەر ۋە ئاسماق ئۆي بىناكارلىقى

ئەڭ ئاددىي ئۆي يېپىش ئۇسۇلى ـــ تام ئۈستىگە سىنجا قويۇ
سىنجا ئۈستىگە بالا مىندۇرۇپ، ۋاسىسىنى ئالا سېلىپ، ۋاسا ئۈ

كىدە ياي شەكلىدە چوڭراق ئەگمە ھاسىل قىلىپ، كۈۋادىرات شە-
كىللىك ئۆيلەردە چەمبەرسىمان، تىك تۆتبۇلۇڭ شەكىللىك ئۆيلەردە
ئىللىپسسىمان قۇرۇلما ھاسىل قىلىدىغان شەكىلنى كۆرسىتىدۇ.

خە (چوڭ لىم) لىق ئاسماق ـــ كۆلىمى نىسبەتەن چوڭ ئۆيلەرنى
خە ئارقىلىق ئىككى بۆلەككە ئايرىپ بۆلەكلىرىنى خالىغان ئاسماق
شەكلىدە ياپىدىغان ئۆيلەرنى كۆرسىتىدۇ.

تەتۇر ئاسماق ـ بۇ خىل ئاسماقنىڭ كىشىگە بىرىدىغان ئاسماق-
لىق تۇيغۇسى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، ئاسماق ئۆيلەرنىڭ يېڭىدىن
مەيدانغا كەلگەن تارىخىي راۋاجى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدا تىل-
غا ئېلىنغان ئاسماق ئۆيلەر پىرامىدا شەكلىدە پەلەمپەيسىمان ھالەت-
تە ئۇستىگە قاراپ چوقچايسا، تەتۇر ئاسماقتا يۆنىلىش بويىچە پەس-
كە قاراپ چوقچىيىدۇ. ئەمەلىيەتتە تەتۇر ئاسماقنىمۇ يۇمىلاق، تۇز،
پەتنۇس ۋە سەككىز بۇرجەك شەكلى بىلەن تۆۋەن يۆنىلىشكە قاراپ
ئېسىلىدىغان بولۇپ، تەتۇر ئاسماقنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات نۇق-
تىسىدىن ئېيىتقاندا، ئاسماق ئۆيلەرنى ئالدى بىلەن ئاسماقلىنىش-
تىكى يۇقىرى-تۆۋەن يۆنىلىشكە قاراپ ئوڭ ئاسماق، تەتۇر ئاسماق
دېگەن تۇرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىر ئاسماق، قوش ئاسماق ۋە كۆپ ئاسماقلار چىغ ۋاسا ئايلانما-
سىنىڭ سانى ئاسماقلىنىش دەرىجىسىگە ئاساسەن بۆلىنىدىغان تۇر-
لەر بولۇپ، چىغ ۋاسا بىر ئايلانما قىلىپ يېپىلسا بىر ئاسماق،
ئىككى ئايلانما قىلىپ يېپىلسا قوش ئاسماق، ئىككىدىن ئارتۇق
ئايلانما قىلىپ يېپىلسا كۆپ ئاسماق بولىدۇ. كۆپ ئاسماق ئادەتتە
ئەك كۆپ بولغاندا يەتتە-سەككىز قات ئاسماقلىنىدۇ، ھەر بىر ئاس-
ماقلار ئوتتۇرىسىدا پەلەمپەيسىمان قۇرۇلما شەكىللىنىدۇ. ئاسماق-
لىنىش سانىنىڭ ئاز-كۆپلۇكى ئاسماق ئۆيلەرنىڭ ئاددىي-مۇرەك-
كەپلىكى بىلەن ئوڭ تاناسىپلىق بولۇپ، ئاسماق سانىنىڭ كۆپىيىپ
بېرىشى، تۇرۇسنى گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەردىن ئېستىرونومىيە-
تىرىيەلىك شەكىللەرگە قاراپ يۇزلەندۇرىدۇ.

ئويۇلغان پەرمان تاختىسى بەللىنىدۇ. شۇنداقلا بالانىڭ ئاستى تەرىـ
ۋە تام سىنجى ياغىچىنىڭ تۆلۈق ئايلانما يان يۈزىگە ئۆتۈشمە ھالەتتـ
نەقىش ئويۇلىدۇ. تۆت چاسا شەكىللىك ئۇزۇن سىپتا تاختاي ئاستـ
غا رەڭلىك رەخت چاپلىنىپ ئوستىدىن مىخلىنىدۇ، بۇ «شاۋكا» دـ
يىلىدۇ. بۇ بالا ۋە تام سىنجى ياغاچلىرىغا ئالاھىدە گـۈزەللىك بـ
غىشلايدۇ. ئوندىن باشقا بالانىڭ ئارىلىقلىرىدىكى نەقىشلىك پەرمـ
تاختىلىرىنىڭ ئوستى گىرۇھكلىرى، بالانىڭ تۆۋەنكى ئىككى قىر
ۋە تام سىنجى ياغىچى ئوستىگە ئىككى سانتىمېتىر ئاشۇرۇپ مىخلا
غان گوللۇك پەۋاز ياغىچىنىڭ ئاشۇرۇلغان قىسمىنىڭ ئاستى تەرىپ
قاتارلىقلارغا تىلىنغان گوللۇك غوزا قېقىلىپ پوتكول ياغاچنىڭ ئو
مۇمىي قۇرۇلمىسىنى بىر پوتونلۇككە ئىگە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
كۆركەم ئاسماق ئۆينىڭ دەسلەپكى قۇرۇلمىسى ھاسىل بولىدۇ، ھەم
چىغ ۋاسىنىڭ يۇقىرى ماھارەت بىلەن قاتلاممۇ قاتلام تىزىلىشى ۋ
ئۇنىڭ تام دېۋارىنى بويلىغان تۆلۈق ئايلانمىسىنىڭ تۇرلۇك گېئومې
تىرىيەلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىشى بىلەن، ئاسماق ئۆينىڭ ھەر
خىل تۇرلىرى مەيدانغا كېلىدۇ.

ئاسماق ئۆينىڭ تۇرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ئۇ شەكلىگە ئاسا
سەن: پەنتۇس ئاسماق، تۇز ئاسماق، سەككىز بۇرجەكلىك ئاسماق، يۇ
مىلاق ئاسماق، خە (چوڭ لىم) لىق ئاسماق ۋە تەتۇر ئاسماق دېگەن
تۇرلەرگە بۆلىنىدۇ. ئۇنى ئاسماقلىنىش قاتلام سانىغا قاراپ بىر ئاس
ماق، قوش ئاسماق ۋە كۆپ ئاسماق دېگەن تۇرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

پەتنۇس ئاسماق — چىغ ۋاسا ئايلانمىسى ئۆينىڭ تۆت بۇرجىكـ
دە يايسىمان ئەگمە ھاسىل قىلىپ تۆۋەندىن قارىماققا پەتنۇس شەك
لىدە كۆرۈنىدىغان ئۆيلەرنى كۆرسىتىدۇ.

تۇز ئاسماق — تىك بۇلۇڭ شەكلىدە ئېسىلىپ يېپىلىدىغان ئۆي
لەرنى كۆرسىتىدۇ.

سەككىز بۇرجەكلىك ئاسماق — چىغ ۋاسا ئايلانمىسى ئۆينىڭ
تۆت بۇرجىكىدە تۇز سىزىق ئەگمىسى ھاسىل قىلىپ، سەككىز
بۇرجەك ھاسىل قىلىدىغان ئاسماقنى كۆرسىتىدۇ.

يۇمىلاق ئاسماق — چىغ ۋاسا ئايلانمىسى تۇرۇسنىڭ تۆت بۇرجـ

ئەمەت راشىدىن قاتارلىق بىرقانچە كىشىمۇ شۇ خىل شەكىلدە سالـ ماقچى بولغاندا مەتتۇرسۇن چاتا قاتارلىق مەشھۇر خارەتلەر مەتسىدىق روزىنىڭ ئۆيىنى قايتاـقايتا كۆرۈپ ئۇنىڭدىن ئۆگىنىپ ۋە ئۇنىڭدىن ئۇلگە ئېلىپ دەسلەپكى قەدەمدە مۇشۇنداق ئۆي ياپقان ۋە بۇ خىل ئۆيـ لەرنى يېپىشقا ماھىر 17 نەپەر شاگىرت تەربىيەلەپ يېتىشتۇرگەن. شۇـ نىڭدىن كېيىن كېرىيەدە ئاساق ئۆي سېلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ ۋە تەدرىجى تەرەققى قىلىپ، نەپىس، كۆركەم ۋە ئۆزگىچە ئېنىقنۇق تۇرالـ غۇ ئۆي بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ بۇگۈنكى تەرەققىياتىنى رويابقا كەلـ تۈرگەن. بۇ يەردە قۇربانىنياز خارەتنىڭ بۇ مەدەنىيەت خاسلىقىنى قوغداپ قېلىش ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈپ بىرىشتىكى رولى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

(ئابدۇخالىق مەتتۇرسۇن)

§3. تاشتىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۈنەرـسەنئىتى

1. تاشتىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى

بۇرۇنقى دەۋرلەردە نۇرغۇن تۇرمۇش بۇيۇملىرى تاشتىن ياساپ ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، زامانىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل تاش بۇيۇملار تەدرىجى ئازلاپ كەتكەن. ھازىرغىچە يېتىپ كەلـ گەن تاشتىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

1) تاش ھاۋانچا: چوڭ تاش سىلىندىر شەكىللىك، چاسا ياكى ئالـ تە قىرلىق، سەككىز قىرلىق شەكىللەردە ياسىلىپ، ئوستى يۇزىدىن كاتەك ئويۇپ ياسىلىدۇ. سوقما تاشقا تەبئى سوزۇنچاق تاش ئىشلىـ تىلىدۇ. خوتەن رايونىدا تاش ھاۋانچا تىبابەتچىلىكتە دورالـ دەرمەكـ لەرنى سوقۇشقا ئىشلىتىلىپلا قالماي، كۈندىلىك تۇرمۇشتا چايلىق، قىيمىلىق دورالـ دەرمەك سوقۇش، ياڭاق مېغىزى، بادام مېغىزى سوقۇپ، چاي سۈتلەپ ئىچىش، بوۋاقلارغا نان سوقۇش، قۇرۇق ئۇـ

بۇ خىل ئۆي يېپىش شەكلى قەدىمدىن بۇيان كېڭىيىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر قىسىم ئاساسىي ئۆيلەر ھازىرمۇ ساقلانماقتا . مەسىلەن: كۆكيار يېزىلىق قوتاز ئېڭىز مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق 65 ياشلىق بوۋاي مەتسىدىق چۇلۇكنىڭ ھازىرغىچە بېجىرىم ساقلىنىۋاتقان دەرۋازىسى ئاساقلىق ئايۋان ئۆيى بۇنىڭ تىپىك مىسالى . بۇ بوۋاينىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ ئۆي بۇ ۋاسى ساماق چۇلۇكتىن دادىسى يەھيا چۇلۇككە مىراس قالغان ئىكەن. بۇ كۆركەم ۋە مەزمۇت ئۆي تەخمىنەن 150 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، بىر تالمۇ مىخ ئىشلىتىلمىگەن ئىكەن.

تۇرالغۇ ئۆيلەر بىناكارلىقى ئەنئەنىسى بويىچە داۋاملىشىپ ۋە بارغانسىرى بېيىپ كەلگەن بۇ ئولتۇراق ئۆي بىناكارلىق شەكلى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئۇنتۇلۇش ھەتتا يوقىلىپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قېلىشتەك قىسمەتلەرنىمۇ باشتىن كەچۈرگەن. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر ئىشنى ئالاھىدە سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ: 20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى كېرىيە بازىرىدا ئولتۇرۇشلۇق قۇربانىنىياز خارەت مەھەللىسىدىكى مەتسىدىق رۇزىنىڭ ئۆي سېلىشقا تەييارلىق كۆرۈۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ: «بۇ ياغاچلاردا ئادەتتىكى شەكىل بىلەن ئۆي ياپساق بەك ئارتۇق كەتكۈدەك، ناۋادا ماقۇل كۆرسىڭىز مەن بۇنىڭدىن 60 نەچچە يىل مۇقەددەم ئۇستازلىرىم بىلەن بىر خىل ئۆي يېپىش شەكلىدە ئۆي ياپقان ئىدۇق. ھازىر بۇ خىل ئۆي يېپىش شەكلىنى بىلىدىغانلار قالمىدى، مېنىڭمۇ بىر پۈتۈم گۆرگە سالىڭلىدى، ھازىرقى خاتىرلىرىم ئاساسىدا بۇ ئۆينى شۇ خىل شەكىل بىلەن يېپىپ باقسام ھاياتلىقىمدا بۇ ھۇنەر مېنىڭ بىلەن ئۇ دۇنياغا كەتمىسە»، دېگەن سەمىمىيلىك بىلەن ئېيتىلغان تەكلىپىگە مەتسىدىق رۇزىنىڭ خۇشاللىق بىلەن قوشۇلىشى ئارقىلىق، بالىلىرى ۋە شاگىرتلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاساق شەكلىدە يېپىپ چىققان ۋە ئۇنتۇلۇش ئالدىدا تۇرغان بۇ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق مەدەنىيىتىنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈپ بەرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن قاتتىقكۆن كەنتىدە

§4. ياغاچ قاچا-قۇچا ياساش ھۈنەر-سەنئىتى[1]

ئالىملارنىڭ پەرزىگە قارىغاندا، ياغاچ قوراللار مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدىكى كونا تاش-قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يەنى بۈنىڭدىن 50 مىڭ يىلدىن 350 مىڭ يىلغىچە بولغان ۋاقىتلاردا پەيدا بولغانىكەن. بۇ پەرەز ئاساسسىز بولمىسا كېرەك.[2]

خوتەندە ياغاچ قاچا-قۇچا ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتى ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش پائالىيىتىنىڭ مەھسۇلى. نىيا قەدىمىي خارابىسىدىن ياغاچ نوگاي، ياغاچ چۆمۈچ، ياغاچ ئاياق، ياغاچ تەخسە، ياغاچ جام، قۇلاقلىق ياغاچ قەدەھ قاتارلىقلار قېزىۋېلىنغان. 1984 ـ يىلى لوپ سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن ياغاچ رومكا، چۆچەك، جام، چوڭقۇر قورساقلىق كىچىك ئاياق، ئارا ئاياق، چوڭ ئاياق، ياغاچ تەخسە، ياغاچ لېگەن، ياغاچ پەتنۇس، قۇلاقلىق جام، قۇلاقلىق كورا،كىچىك كاسا، ئارا كاسا، چوڭ كاسا، تەڭنە، ياغاچ نوگاي، ياغاچ قوشۇق، ياغاچ تارغاق، سىرغا، ياپقۇلۇق قۇتا، ياغاچ قىسقۇچ قاتارلىلار قېزىۋېلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى خوتەنلىكلەرنىڭ ياغاچ قاچا ـ قۇچا ياساش سەنئىتىگە تەۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى نەپىس، چىرايلىق، كۆركەم ياسالغان. بۇلارنىڭ يىل دەۋرى ئىككى مىڭ يىلدىن ئۇچ مىڭ يىلغىچە دەپ بېكىتىلگەن. بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۈنىڭدىن بىر نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن ياراتقان مول پايدىلىنىش قىممىتىگە ۋە سەنئەت قىممىتىگە ئىگە مەدەنىيەت مىراسلىرىدۇر.

---

① بۇ پاراگرافنىڭ مەزمۇنى «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ــ ياغاچ قاچا-قۇچا ياساش» (تۈزگۈچى: مەتتۇرسۇن ھەسەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007-يىل 7-ئاي 1-نەشرى) ناملىق كىتابچە ئاساسىدا تۈزۈلدى.

② «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، ئۇيغۇرچە، 714-بەت

زۇم بىلەن ياڭاق مېغىزىنى سوقۇپ سوقماق ياساپ يېيىش... قاتا
لىق ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

2) جىنچىراق: كىچىك سوزۇنچاق تاشنىڭ ئۈستى تەرىپىدىن مـ
قۇيۇلىدىغان كاتەك ئويۇلۇپ، كاتەكنىڭ بىر تەرىپىدىن ئۇچلۇق يـ
كى ئۇچلانغان ئۇچىغا قارتىپ كىچىك ئېرىقچە ئويۇلىدۇ. تىگـ
تەكشىلىنىپ، مۇنتىزىم تۇرىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. كاتەككـ
زىرائەت مېيى قۇيۇپ، پاختىدىن پىلىك ئېشىپ سېلىپ، پىلىكنىـ
بىر ئۇچى ئويۇلغان ئېرىقچا ئارقىلىق سىرتقا چىقىرىلىپ ئوت يـ
قىلىدۇ. بۇ جىن چىراقنىڭ ئەڭ ئاددىسى ھېسابلىنىدۇ. قاشتېشـ
دىن سېپتا ئىشلەنگەنلىرىگە ئالدىغا تۇمشۇق (پىلىك چىقىرىش ئۈ
غىزى)، كەينىگە تۇتقۇچ چىقىرىپ، ئەتراپى نەقىشلەپ ياسىلىدۇ.

3) كاتەك تېشى: كاتەك تېشى مۇزا، بوزۇغا، ئېگىر قاتارلىق
دورىلارنى سۇرۇشكە ئىشلىتىدىغان سايمان بولۇپ، يېرىك تاشتىن
ياسىلىدۇ. كىچىكرەك تاش دۇگىلەك ياكى چاسا شەكىللىك ياسـ
لىپ، ئۈستىگە كاتەك ئويۇلىدۇ. سۇرۇلىدىغان دورىغا ئاساسەن،
بىرقانچە ئارا قىلىپ ئويۇلغانلىرىمۇ بولىدۇ. دورا سۇرۇشتە كاتەك-
كە مۇۋاپىق مىقداردا سۇ قۇيۇلۇپ، دورا تاشقا سۇرۇلىدۇ. ئادەتتىكى
ئائىلىلەر كۆپىنچە تەبىئى كاتىكى بار تاشلارنى تېپىپ ئىشلىتىدۇ.
بۇۋاقلارنى ئۇۋلاش خوتەن رايۇنىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت بولغاچ-
قا، ھەممە ئائىلىدە ئاساسەن بىردىن كاتەك تېشى بولىدۇ.

4) قۇرۇلۇش ماتېرىيالى: يوقارقىلاردىن باشقا يەنە ۋاقىتلىپ ئۆي
سېلىشتا، بولۇپمۇ زەيكەش يېرىلىرگە ئۆي سالغاندا، تۇۋرۇك تېگىنىڭ
چىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، تاشنى سىلىندىر شەكىللىك ياساپ،
ئۈستى تەرىپىدىن چوڭ كاتەك ئويۇپ، تۇۋرۇك ئورنىتىلىدىغان جاي-
غا يەر يۈزى بىلەن تەڭ ياكى ئېگىزرەك كۆمۈپ، كاتىكىگە تۇۋرۇك-
نىڭ تېگىنى كەپلەپ بېكىتىپ سالىدۇ. بۇ خىل تاش «كۆتەك تاش»
دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تاشتىن زىندىپاي ياساپ قويۇلىدۇ،
تاش چاسا شەكىللىك ياسىلىپ، پەلەمپەي ياساشقا ئىشلىتىلىدۇ
(سېمونتنىڭ كەڭ ئومۇملىشىشى بىلەن بۇ خىل ماتېرىياللار ئىش-
لىتىلمەيدىغان بولدى).

ئادەتتىكى فار ـ فۇر قاچىلارنىڭ باھاسىدىن نەچچە ھەسسە ئۇستۈن بولۇۋاتىدۇ.

1. ياغاچ قاچا ـ قۇچا ياساش ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ تۈر ـ لىرى ۋە ياساش ئۇسۇلى

ياغاچ قاچا ـ قۇچا ياساش ھۈنەر ـ سەنئەتى ئۆزىگە خاس ئالا ـ ھىدە ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان، ئىنچىكە تېخنىكا بولۇپ، ھەر بىر تۈرى مۇرەككەپ ئىش ھالقىلىرىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن سەنئەتلىك شە ـ كىلگە كىرىدۇ.

تۆۋەندە ياغاچ قاچا ـ قۇچا ياساش ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ ئەنئە ـ نىۋى تۈرىدىن بىر نەچچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1) ئاياق: ھاڭگا تېرەك ، ياڭاق ، قارا سۆگەت ۋە باشقا چىداملىق ياغاچلاردىن ياسىلىدۇ. ئادەتتە ياغاچ تېرىكى تەركىبلىرىنىڭ قەۋزە ـ يەتنى بوشىتىش، ئۇچەي توسالغۇسىنى ئېچىش، يەل تارقىتىش رولى بولۇپ، ئۇنىڭ ياغىچىدىن ياسالغان ئاياقتاتاماق ئىستىمال قىلغاندا، تاماقنى ئاسان سۈۋۈتقىلى بولۇپلا قالماي، يۇتقۇنچاق، قىزىلئۆڭگەچ، ئاشقازان كېسەللىكلىرى كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. سۆگەت تەركىبلىرىنىڭ قىزىتما قايتۇرۇش، ئاغرىق پەسەيتىش، مېڭە، يۇرەكنى قۇۋۋەتلەش، ئۇسسۇزلۇقنى پەسەيتىش تەسىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ ياغىچىدىن ياسالغان ئاياقتا تاماق ئىستېمال قىلغاندا، يۇقىرى قىزىتما، ئاشقازان يالليۇغى، باش ئاغرىقى، يۇرەك رېتمسىز ـ لىقى، يۇقىرى قان بېسىم، كۆپ ئۇسساش قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى ۋە داۋالاش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: ئالدى بىلەن ياغاچ كېسىلىپ قوۋزىقىنى سويىمغان ھالەتتە بىر ئاي ئەتراپىدا كۈن نۇرى چۈشمەيدىغان ئورۇندا تۇرغۇزۇ ـ لىدۇ. ئاندىن تومۇلۇقىغا باراۋەر ئۆزۈنلۇقتا ھەرە بىلەن كېسىلىدۇ، يەنى ياغاچنىڭ توغرا كەسمە يۈزىنىڭ دىئامېتىرى 40 سانتىمېتىر بولسا، ئۇنىڭ ئۆزۈنلۇقىمۇ 40 سانتىمېتىر قىلىپ كېسىلىپ ئوتـ ـتۇرىدىن ئىككى پارچە يېرىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، ياغاچنىڭ يېرىلغان يۈ ـ زى دەل تۆت چاسا شەكىلگە كېلىدۇ. ئاندىن ياغاچنىڭ ئوتتۇرىدىن

ياغاچ قاچا - قۇچا ياساش ھۇنەر - سەنئىتى يونۇش - ئويۇش ۋ قىرمىچىلىق ئۆز ئارا گىرەلەشكەن قول ھۇنەر - سەنئىتى بولۇپ ھازىرقى كۈندە ئۆزىنىڭ نەپىسلىكى، تەبىئىي، ساپ زىيانسىز مەھ سۇلاتلىقى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتماقتا.

ياغاچ قاچا - قۇچا ياساش سەنئىتىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، خەلق تۇرمۇشىدىكى تۇتقان ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. مەدەنىيەت - سەنئەت جەھەتتىكى تەتقىقات قىممىتى يۇقىرى، بازار رىقابىتى دىكى ئورنى كۆچلۈك، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى. مەيلى ھازىر قىرىپ ياسىلىۋاتقان تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولسۇن ياكى بۇنىڭدىن ئىككى - ئۈچ مىڭ يىل ئىلگىرىكى مەدەنىيەتكە تەۋە قەزىۋىلىنغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ھەر خىل سىزىق، شەكىل، نەقىشلەر ئويۇلغان. بۇ نەقىشلەر شەكىل جەھەتتىن مۇڭگۈزسىمان ئەگمە نەقىشلەر، ئاي - قۇياشسىمان چەمبەر، يۇلتۇزسىمان نەقىشلەر، غىش شەكىللىك ھالقىسىمان نەقىشلەردىن ئىبارەت. ئۇنىڭغا خوتەنلىكلەرنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىش، ئىتىقاد چۈشەنچىلىرى چوڭقۇر سىڭگەن.

بۇ خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بازىرى ناھايىتى ئىتتىك. بولۇپ-مۇ، ئىچكىرىدىن ۋە چەت ئەللەردىن شىنجاڭغا كەلگەن سایاھەتچىلەر ياغاچ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى كۆپلەپ سېتىۋېلىۋاتىدۇ. بۇ ھال بازارنى خېلىلا جانلاندۇرۇۋەتتى. خوتەنىنىڭ مەلۇم بىر يېزا - بازىرىدىكى بىر قىرمىچىلىق ئۇستىسىنىڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇشچە، ئۆزىنىڭ دۇكىنىدىن ئايلىق، قوشۇق تۇرىدىكى تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن بىر ھەپتە ئىچىدە تەخمىنەن ئۈچ يۈز دانە ئايلىق، كاسا قاتارلىقلار چوڭ شەھەرلەرگە ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كېتىلىدىكەن. بازار ئېھتىياجىنىمۇ تەستە قامدايدىكەن. قىرىپ ئولگۇرتەلىسىلا خېرىدارلار كۆزىدە -كۆندە كېلىپ تۇرىدىكەن.

ھازىر كىشىلەر تەبىئىي، زىيانسىز مەھسۇلاتلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدىغان بولدى. شۇ سەۋەبتىن، خوتەنلىكلەرنىڭ ياغاچ قاچا - قۇچا ياساش سەنئىتى بارغانسېرى ئۆزىنىڭ قىممىتىنى تېپىۋاتىدۇ. ياغاچ قاچا - قۇچا بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى شۇ تۇرىدىكى

چىقىرىلىدۇ. ئاياق قىرىشنىڭ جەريانى مۇشۇ تەرتىپتە داۋاملىشىدۇ.

ئاياق قىرىندىغان ئۇسكۇنىنىڭ پۇتۇن گەۋدىسى ياغاچتىن ياسالغان، ھەتتا ئوقمۇ ياغاچتىن قىرىلغان. ئوقنىڭ تېز ئايلىنىشى ئۈچۈن شاپتۇل مېغىزىنى سوقۇپ، ئوق ئويۇقچىنىڭ ئىچىگە سېلىپ قويسا، سىلىقلاش مېيىنىڭ رولىنى ئويناىدۇ.

ئاياق مەخسۇس ئاش ـ تاماق يېيىش، ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭدا تاماق يېگەندە، تاماق ئاسان سوۋۇيدۇ، قولنى كۆيدۈرمەيدۇ. ئەڭ مۇھىمى، ئادەم بەدىنىگە زىيانلىق تەرىپى يوق. ئۇ چىدامليقلىقى يۇقىرى مەھسۇلات بولۇپ، نەچچە ئون يىل، نەچچە ئەۋلادقىچە بىمالال ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

ئاياق ھەم تاماق قاچىسى، ھەم سەنئەت بۇيۇمى. چۈنكى، ئۇنىڭغا قىرمىچى ئۇستىلار كۆڭۈل قويۇپ ھەر خىل شەكىللەرنى چىقىرىدۇ، گۈل نۇسخىلىرىنى چېكىدۇ. ئاياق ئويغان ياغاچنىڭ ئۆزىدىنمۇ نۇر-غۇن تەبىئىي گۈل نۇسخىلىرى شەكىللىنىدۇ. بۇنداق نەقىشلەر ۋە گۈل نۇسخىلىرى ئاياق نەچچە ئون يىل ئىشلەتسىمۇ ئۆچۈپ كەتمەيدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن ئاياق يېغىپ ساقلاش قىممىتىگە ئىگە. قىرمىچى ئۇستىلار ئاياقنى ياساپ بولغاندىن كېيىن، ئۆسۈملۈك يېغىدا ئاياقنىڭ ئىچى ـ تېشىنى تەكشى ياغلايدۇ. ئاندىن كۈن نۇرى چۈشمەيدىغان ئورۇندا تۆز ھالەتتە قويۇپ قۇرۇتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، لەگمەن سالغان ئاشنىڭ سۈيىگە ئاياقنى سېلىپ، بىر نەچچە مىنۇت قاينىتاندىن كېيىن قۇرۇق قۇمغا كۆمۈپ قويسىمۇ بولىدۇ. ئۇن ياكى كېپەكنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ قويسىمۇ ئاياق ياخشى قۇرۇيدۇ. ئاياق قۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، قانداق ئۇسۇلدا ئىشلەتسە بولىدىغانلىقىنى ئادەتتە ئاياق ياساشقا قىرىش ئەسۋابىدىن باشقا، يەنە چوڭ قىيدام كەكە، كىچىك قىيدام كەكە، قىرغۇ، ھەرە، تاش بىلەي قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ.ئاياق قىرىندىغان ياغاچنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ئاساسەن چوڭ قىرۇەكلىك ئاياق، ئارا قىرۇەكلىك ئاياق، كىچىك قىرۇەكلىك ئاياق دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

2) دۆشە ئاياق: قارا سۆگەت ياكى ياڭاق ياغىچى قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ.

يارغاندىكى يۇزى سىلىقلىنىدۇ. بۇرجەكلىرى كەكە بىلەن يونۇپ گۈ
لىۋېتىلىپ، يۇمىلاق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. سىلىقلانغان يۈزىنى
ئوتتۇرىسىنى كەكە بىلەن يونۇپ ئىچى تەرىپى ئازراق ئويۇلىدۇ. ئو
تۇرىدىن يېرىلغان ياغاچنىڭ يۈزى ئاياقنىڭ يۈزى بولىدۇ. سىرتقى
تەرىپى يەنى قوۋزاق چاپلىشىپ تۇرغان تەرىپى ئاياقنىڭ ئاستى تەر
پى قىلىنىدۇ. ياغاچنىڭ توغرا كەسمە يۈزىنى ئاياقنىڭ يۈزى قىلىش
قا بولمايدۇ. ئۇنداق قىلىنسا، ئاياق ئاساسەن يېرىلىپ چاك كېتىدۇ.

ئاياق قىرىش جەريانى: بىر مېتىر چوڭقۇرلۇقتا، 80 سانتىمېتىر
كەڭلىكتە ئورەك كولىنىپ، ئورەكنىڭ يەر يۈزى تەكشىلىكىدىكى
ئىككى تەرىپىگە ھارۋا شوتىسى شەكلىدە ئىككى تال ياغاچ مەھكە
ئورنىتىلىدۇ. ئاندىن ئادەمنىڭ بىلىكىدەك توملۇقتا چىلان ياغىچى
دىن بىر تال ئوق تەييارلىنىدۇ. ئوق يان تەرەپتىكى ئىككى ياغاچقا
ئورنىتىلىدۇ. يەنى ئوقنىڭ ئىككى ئۇچى ياغاچتىكى ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل
قىلىپ ئېچىلغان تۆشۈكچىگە سېلىنىدۇ. ئوق ياغاچنىڭ بىر تەرە
پىدىكى توغرا كەسمە يۈزىگە تۆت سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تۆ
تال ئۇچلۇق مىخ قېقىلىدۇ. ئاياق ياساشقا تەييارلانغان ياغاچنىڭ
كەينى تەرىپى بۇ مىخلارغا قارىتىپ قېقىپ چىقتىلىدۇ. ئوق يا
غاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئارغامچا يۆگەپ، ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى
بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى كەتمەن سېپىدەك تومىلۇقتىكى
ئىككى تال تەپكە ياغاچنىڭ بىر تەرىپىگە چېگىلىدۇ. بۇ ئىككى تال
تەپكە ياغاچنىڭ بىر تەرىپى يەرگە تېگىدۇ. ئارغامچا چېگىلگەن تە
رىپى بوشلۇقتا تۇرىدۇ. كولانغان ئورەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تال
ياغاچ توغرا قويۇلىدۇ. بىر ئادەم بالداق ئۇستىدە ئولتۇرۇپ، ئارغام
چا بېكىتىلگەن ئىككى تال ياغاچ تەپكىگە ئىككى پۇتىنى قويۇ
بىردە بىرنى، بىردە يەنە بىرنى كۈچ بىلەن دەسسىگەندە ئارغامچىنىڭ
كۈچى ئارقىلىق ئوق تېز سۈرئەتتە ئايلىنىدۇ. ئوقنىڭ ئايلىنىش
بىلەن ئاياقمۇ تەڭ ئايلىنىدۇ. قىرمىچى ئۇستا ئۆتكۈر تىغلىق قى
غۇ ئارقىلىق، ئاياقنىڭ ئىچىنى ئويىدۇ. ئاياقنىڭ گىرۋەكلىرى چ
قىرىلىدۇ. ئاياقنىڭ ستىرتقى تەرىپى سىلىقلىنىدۇ. ئاخىرىدا ئايا
نىڭ ئاستى تەرىپى سىلىقلىنىپ، نېپىز ئويۇقچە ئارقىلىق شەكىل

شى سىلىقلىنىپ، ئاستى تەرىپىدىن ئويۇقچە ئارقىلىق تاپانلىق چىقىرىلىدۇ، كورىنىڭ ياپقۇچى يەنە ئايرىم ياسىلىدۇ، ياپقۇنىڭ ئۈستىگە يۇمىلاق، كىچىك قىلىپ تۈتقۇچ چىقىرىلىدۇ. ياپقۇچنى ياپقاندا ئاساسەن پۈتۈن شار شەكلىدە بولىدۇ.

كورا خېمىر پىلە قىلىشقا، ھەر خىل گۈلقەنتلەرنى ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ياپقۇچلۇق كورا ئىشلىتىلىش ئوبيېكتلىرى، خام ماتېرىيال ۋە ھەجمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ ھەر خىل شەكىلدە ـ. يەنى: تۈز تاپانلىق ياپقۇچلۇق كورا، كەڭ تاپانلىق ياپقۇچلۇق كورا، تاق قۇلاقلىق ياپقۇچلۇق كورا،قوش قۇلاقلىق ياپقۇچلۇق كورا، چوڭ ياپقۇچلۇق كورا، ئارا ياپقۇچلۇق كورا، كىچىك ياپقۇچلۇق كورا، دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

4) جام: ھاڭگا تېرەك ، قارا سۆگەت ، ياڭاق ياغىچى قاتارلىقلار ـ دىن ياسىلىدۇ. جام شەكىل جەھەتتىن ئايلاقا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ گىرۇنكى بولمايدۇ. ئۇزۇنچاق، تىك ھالەتتە بولىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: ھۆل ھالەتتىكى توم ياغاچنى 25 سانتىمېتىر ئۇزۇن ـ لۇقتا توغراپ، ئوتتۇرىدىن يېرىپ، يېرىلغان يۈزىنى قىيدام كەكە بـ ـ لەن تەكشىلەپ، بۇرجەكلىرىنى يونۇلۇپ، يۇمىلاق ھالەتكە كەلتۈرۈلـ ـ دۇ. ئاندىن قىيدام كەكىدە ئىچىنى ئازراق ئويۇپ كاۋاك ھاسىل قىلـ ـ غاندىن كېيىن، ئاياق قىرىدىغان قىرمىچىلىق ئۇسكۇنىسىنىڭ ئوقـ ـ نىڭ توغرا كەسمە يۈزىگە ئورنىتىلغان مىخقا بېكىتىلىدۇ. ئوقنىڭ ئايلىنىشى بىلەن تەڭ قىرمىچى ئۇستىلار ئۆتكۈر تىغلىق قىرغۇ بىلەن جامنىڭ ئىچىنى تىك ھالەتتە ئويىدۇ. ئاياق، ياپقۇچلۇق كورا، دۆشە ئا ـ ياق قاتارلىقلارنىڭ قورساق قىسمى ئىچكىرىلەپ ئويۇلىدۇ. بىراق، جامنىڭ ئاستى بىلەن ئۇستى ئوخشاش قىلىپ تىك ھالەتتە ئويۇلىدۇ. تېگىدىن نېپىز ئويۇقچە ئارقىلىق تاپانلىق چىقىرىلىدۇ.

جام مەخسۇس تاماق يېيىشكە ئىشلىتىلىدۇ. سۇ ياكى سۇيۇق نەرسىلەرنى ئىچىشكە مۇڭاپىق كېلىدۇ. تاماق ساقلاشقىمۇ ئىشلىتـ ـ لىدۇ. جام چوڭمۇ ئەمەس، كىچىكمۇ ئەمەس بىر خىل ھەجىم، بىر خىل شەكىلدە قىرىلىدۇ.

سۆگەتنىڭ ئۆپكە، يۇرەك خىزمىتىنى ياخشىلاش رولى بولغاچقا، بۇنىڭدىن ياسالغان دۆشىدە چانالغان گۆشنى داۋاملىق ئىستېمال قىلغاندا، يۇرەك رېتىمسىزلىقى، يۇقىرى قىزىتما، ئۆپكە راكى قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: ئاياقنى قىرىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاش. بىراق دۆشە ئاياقنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر يۇمىلاق شەكىللىك دۇمبەلچە دۆشە قىسمى بولغاچقا، ئۇ مۇرەككەپ‌رەك تېخنىكا تەلەپ قىلىدۇ. دۆشە ئاياقنى قىرىشتا، ئاۋۋال توم قارا سۆگەت ياغىچىنى توغرا ئوتتۇرىدىن يېرىپ،يېرىلغان يۈزى تەكشى سىلىقلىنىدۇ ۋە يۇمىلاقلاپ چەمبەر شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. كەسمە يۈزىنىڭ ئوتتۇرا سىغا يەنە بىر چەمبەر شەكىللىك دۆشە دۇمبەلچە قىسمى بەلگە قىلىنىۋېلىپ، دۇمبەلچەكنىڭ ئەتراپى ئويۇلىدۇ. ئاياقنىڭ ئوتتۇرا سىدىكى دۆشە قىسمىنىڭ كەسمە يۈزى سەل كەڭرەك، ئاستى تەرىپى سەل ئىنچىكىرەك بولىدۇ، دۆشە ئاياقتا، ئاياقنىڭ گىرۋىكىدەك گۈل چىقىرىلمايدۇ، تۈز بولىدۇ. دۆشە ئاياقنىڭ ئومۇمىي ئايلانمىسىنىڭ سىرتقى قىسمى، ئاستى تەرىپى ئاياقنىڭ ئايلانمىسى ۋە ئاستىغا ئوخشايدۇ. پەقەت ئىچكى قىسمى ئۆزگىچە شەكىلگە ئىگە بولىدۇ.

دۆشە ئاياق گۆش، پىياز توغراشقا، قىيما قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. قىيما قىلىدىغان گۆش، پىياز قاتارلىقلارنى توغرىغاندا بۇاستە ئاياقنىڭ ئىچىگە چۈشىدۇ. ئۇنى ھەم ئاياق، ھەم دۆشە ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. شەكلى كۆركەم، نەپىس، چىرايلىق ئىشلىتىشكە ئەپلىك.

3) ياپقۇچلۇق كورا: ئاساسەن ياغاچ، چىلان ياغىچىدىن ياسىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: ئاياق قىرىش، ياساش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشايدۇ. ياغاچنىڭ پورلاشمىغان ياغىچىنى ئۆلچەملىك قىلىپ توغراپ توغرالغان ياغاچ ئوتتۇرىدىن يېرىپ ئىككى قىلىنىدۇ. ياغاچنىڭ يېرىلغان يۈزى تەكشىلىنىپ ئاۋۋال قىيدام كەكە ئارقىلىق ئىچى ئويۇلىدۇ. تاشقى قىسمى يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئاياق قىرىدىغان ئەسۋابقا ئىخلىنىپ قىرغۇ بىلەن ئىچى - تېشى سىلىقلىنىدۇ، ئاغزى سەل كىچىك، تار، قورساق قىسمى كەڭ قىلىپ ياسىلىدۇ. گىرۋىكى تۈز بولىدۇ. كورىنىڭ ئىچى ئويۇلۇپ تە

غا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇ ئېگىزلىكى 15 سانتىمېتىر، تاپانلىقىنىڭ كەسمە يۈزى بەش سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، ئېغىزى يەنى كەسمە يۈزىنىڭ دىئامېتىرى بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولسا مۇۋاپىق بولىدۇ. ئېغىزىغا ئايرىم ياپقۇ قىرىلىدۇ.

7) ياغاچ رومكا: ياڭاق، چىلان ياغىچى قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: يىلىم چالغۇنى قىرىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشايدۇ. شەكىل جەھەتتىن يىلىم چالغۇغا سەل ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما يىلىم چالغۇدىن پەرقلىنىدۇ. يىلىم چالغۇنىڭ كەسمە يۈزى بىلەن قورساق قىسمى ئوخشاشلا تۈز، تىك ھالەتتە بولىدۇ. رومكىنىڭ ئېغىز تەرىپى كەڭ، ئاستى تەرىپى تار، سەل يايپاڭراق شەكىلدە بولىدۇ. تاپانلىق قىسمى بىلەن رومكا قىسمىنىڭ ئوتتۇرىدا ئادەم تۇتقىلى بولىدىغان بەل ئويۇقچە ئارىلىقى بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، بۇ ئويۇقچە رومكىنى كۆتۈرۈشكە ماسلاشتۇرۇلغان. رومكا مەي ـ شاراپ، شەربەت ياكى شەربەت دورىلارنى ئىچىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇ چىرايلىق، نەپىس بولغاچقا، مەخسۇس سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارىدا كۆزگە چېلىقىدىغان ئورۇنغا تىزىپ قويۇلىدۇ.

8) ياغاچ چىنە: ياڭاق، چىلان ياغىچى قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ.

ياغاچ چىنىنى قىرىش ئۇسۇلى چۆچەكنى قىرىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاش. ئاۋۋال ئايلانمىسى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان ياغاچنى 12 سانتىمېتىر ئەتراپىدا توغراپ، ئۇنى ئوتتۇرىسىدىن يېرىپ ئىككى قىلىۋالىدۇ. يېرىلغان يۈزى تەكشىلىنىپ، تۆت بۇرجەكى قىيدام كەكە بىلەن ئېلىۋېتىلىپ يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن قىرمىچىلىق دۇكىنى ئوقىغا مىخلىنىپ، ئۆتكۈر تىغلىق قىرغۇ بىلەن ئىچى ئويۇلىدۇ. ئۇستى تەرىپى كەڭ ئاستى تەرىپى تار قىلىپ، تېگىدىن نېپىز تاپانلىق چىقىرىلىپ، ھازىرقى چىنە شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ياغاچ چىنىگە گىرۇھ چىقىرىلمايدۇ. لېۋى تۈز بولىدۇ. ياغاچ چىنىنىڭ ئاستى تاپانلىقى چىنىنىڭ ئۇستى كەسمە يۈزىنىڭ يېرىمىغا تەڭ بولىدۇ. يەنى ئاستا تاپىنى كىچىك، قورساق قىسمى كەڭ بولىدۇ. بۇ خىل چىنە ئاسان سۇنۇپ، چېقىلىپ

5) چۆچەك: ھاڭگا تېرەك ، ياڭاق ، قارا سۆگەت ياغىچى قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ. چۆچەك ياپقۇچلۇق كورىنىك كىچىكىگە سۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. ھازىرقى چاي چىنىسىدىن چوڭراق بولىدۇ. ئۇ مەخسۇس كىچىك بالىلارنىڭ تاماق يېيىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

چۆچەك ئاياق، جام، كورا قىرىشقا چىقىشمايدىغان ياغاچنىڭ ئىنچىكە تەرىپىدە ياسىلىدىغان بولغاچقا، ھەجمى كىچىك، چۆچەك قىرىش مەشغۇلاتى ئاياق قىرىش بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

چۆچەكتە تاماق ئاسان سوۋۇيدۇ. بولۇپمۇ ئەمدىلەتتىن ئۆزى تاماق يېيىشكە ئادەتلەنگەن كىچىك بالىلارغا چۆچەكتە تاماق بەرگەندە، بالىلارنىڭ بەدىنىنى كۆيدۈرۈۋېلىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

6) يىلىم چالغۇ: ھاڭگا تېرەك ، ئۇجمە ، ياڭاق ، جىگدە ياغىچى قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: توم ياغاچنى 15 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا توغراپ ئوتتۇرىدىن يېرىپ، تۆت بۇرجىكى كەكە بىلەن يونىلىپ يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. ياغاچنىڭ يېرىلغان يۈزى سىلىقلىنىپ، ئاستى تەرىپى، يەنى ياغاچنىڭ سول يۈزى قىرمىچىلىق ئۇسكۇنىسىدىكى ئوق ياغاچنىڭ كەسمە يۈزىگە ئورنىتىلغان مىخقا مىخلىنىپ، ئاياقنى قىرىش ئۇسۇلى بويىچە قىرىلىدۇ. ئاۋۋال يىلىم چالغۇنىڭ ئىچى قىرغۇ بىلەن قىرىپ ئويۇلىدۇ. يىلىم چالغۇنىڭ ئىشلىتىلىدىغان ئاساسىي گەۋدىسى بىلەن تاپانلىق قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسى ئويۇپ چىقىرىۋېتىلىپ شەكىل چىقىرىلىدۇ. يىلىم چالغۇنىڭ يۇقىرى قىسمى بىلەن تاپانلىق قىسمىنىڭ كەسمە يۈزى ئوخشاش ھالەتتە بولىدۇ. بۇنداق قىرىشتىن مەقسەت، يىلىم چالغۇنىڭ تىك ھالەتتىكى تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش ئۈچۈندۇر. ئۇنىڭ ئوتتۇرا بەل قىسمىنىڭ ئىنچىكە قىلىپ قىرىلىشى ئۇنى كۆتۈرۈشكە ئەپلىك ھەم شەكىل گۈزەللىكى ئۈچۈندۇر.

يىلىم چالغۇ قىز - ئاياللارنىڭ تەبىئىي تارىنىش بۇيۇمى بولغان جىگدە يىلىمىنى چىلاپ، سۇيۇق ھالەتكە كەلتۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ.

يىلىم چالغۇ كۆركەم، نەپىس، چىرايلىق بولۇپ ھەم تۇرمۇش بۇيۇمى، ھەم سەنئەت بۇيۇمى. ئۇنىڭ شەكلى بويۇنلۇق ئەينەك رومكا-

10) ياغاچ لېگەن: ياڭاق، سۆگەت، ھاڭگا تېرەك ياغىچى قاتار-لىقلاردىن ياسىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: ئايلانمىسى 80 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان ياغاچ 40 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ھەربىلىپ، ئوتتۇرىدىن يېرىپ ئىككى تال قىلىنىدۇ. ياغاچنىڭ يېرىلغان يۈزى تەكشىلىنىپ، تۆت بۇرجىكى ئېلىۋېتىلىپ، يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. يەنە ياغاچ-نىڭ سول يۈزى ئازراق تەكشىلەنگەندىن كېيىن، قىرمىچىلىق ئۇسكۇنىسىنىڭ ئوق بېشىدىكى مىخقا مىخلىنىدۇ. ئوقنىڭ چۆرگە-لىشى بىلەن قىرمىچى ئۇستىلار ئۆتكۈر تىغلىق قىرغۇ بىلەن لې-گەننىڭ ئىچى ۋە سىرتىنى قىرىپ شەكىلگە كەلتۈرىدۇ. گىرۋەكلە-رى چىقىرىلىدۇ. ئاستى تەرىپىدىن نېپىز ئويۇقچە ئارقىلىق تاپا-لىق چىقىرىلىپ، ئىچى ـ تېشى سىلىقلىنىدۇ؛ گىرۋەكلىرىگە پە-چاق ئارقىلىق نەقىش ئويۇلىدۇ. ياغاچ لېگەننىڭ ئىچى تۈز ئويۇلە-دۇ. لېگەننىڭ ئىچىنى ئويۇش ئۇسۇلى تەخسىنى ئويۇش ئۇسۇلىغا ئوخشىمايدۇ، تەخسىنىڭ ئوتتۇرىسى سەل چوڭقۇر قىلىپ ئويۇلىدۇ، لېگەننىڭ بولسا تەكشى قىلىپ ئويۇلىدۇ. لېگەننىڭ گىرۋىكىنى تۈز، نېپىز قىلىپ قىرسا لېگەن چىرايلىق، نەپىس چىقىدۇ. ياغاچ لېگەننىڭ شەكلى ھازىرقى چاقچۇق لېگەننىڭ شەكلىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. ھازىرقى چاقچۇق لېگەنلەر دەل ياغاچ لېگەننىڭ تەقلىدىي شەكلىدۇر.

ياغاچ لېگەن چىداملىق، كۆركەم بولۇپ، ئاسان سۇنۇپ كەتمە-يدۇ، سۇيىتىدىن قالمايدۇ، رەڭگى ئاسان ئۆچۈپ كەتمەيدۇ. ياغاچ لې-گەن ياساش، قىرىشقا كېتىدىغان سايمانلار ئاساسەن باشقا قىرمىچە-لىق سەنئىتىدە ئىشلىنىلىدىغان سايمانلار ــ يەنى ھەرە، قىرغۇ، قىيدام كەكە، تاش بىلەي قاتارلىقلار.

11) ياغاچ پەنئوس: ياڭاق، قارا سۆگەت، جىگدە ياغىچى قاتارلىقلار-دىن ياسىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: پورلاشمىغان، تۈز ئۆسكەن ياغاچ تاللىنىلىدۇ. تاللانغان ياغاچنىڭ ئايلانمىسى 100 سانتىمېتىردىن يۇقىرى بولە-دۇ. ئۇ 45 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ، ئوتتۇرىدىن يېرىپ

كەتمەيدۇ. ئۆسۈملۈك مېيىدا مايلاپ، لەڭمەن سالغان ئاش سۈيى قاينىتىپ پىشۇرۇپ قۇرۇتقاندىن كېيىن ئىشلەتسە، نەچچە ئون يىل ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

چىنە قىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان چىلان ياغىچى ناھايىتى قاتتىق ئاساسەن چىرىمەيدىغان، ئاسان سۇنمايدىغان، غول قىسمى توق سىرىق، تاشقى پوستى قىسمى ئاق رەڭلىك بولغاچقا، بەكمۇ چىرايلىق بولىدۇ.

9) ياغاچ تەخسە: ھاڭگا تېرەك، قارا سۆگەت ۋە ياڭاق ياغىچى قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: ئايلانمىسى 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان ياغاچ ئۈزۈنلۇقى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا توغرىلىپ، ئوتتۇرىسىدىن يېرىپ ئىككى تال قىلىنىدۇ، يېرىلغان يۈزى تەكشىلىنىپ، تۆۋە بۇرجىكى كەكە بىلەن يونۇپ ئېلىۋېتىلىپ، يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. ياغاچنىڭ قوۋزاق تۇرغان سول يۈزى تەكشىلىنىپ، قىرمە چىلىق ئۇسكۇنىسى ئوقىنىڭ كەسمە يۈزىگە بېكىتىلگەن مىخقا مەھكەم مىخلىنىدۇ. ئوق ئايلىنىشى بىلەن قىرمىچى ئۇستىلار ئۆتكۈر تىغلىق قىرغۇ بىلەن تەخسىنىڭ ئىچىنى ئويۇپ چىقىرىدۇ، سىلىقلايدۇ. ئاخىرىدا تەخسىنىڭ سىرتقى قىسمىنى سىلىقلاپ، ئاستى تەرەپىدىن ئىنچىكە ئويۇقچە ئارقىلىق تاپانلىق چىقىرىدۇ.

ياغاچ تەخسىنىڭ ئوتتۇرىسى سەل چوڭقۇر، لېۋى تۈز، نېپىز كەڭ ھالەتتە قىرىلىدۇ. ئۇنىڭ شەكلى ھازىرقى فار - فۇر تەخسىلەرگە سەل ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ يۈزى كەڭ ياپاق بولىدۇ. ياغاچ تەخسە ھۆل، قۇرۇق مېۋىلەرنى تىزىش ھەر خىل قورۇملارنى ئېلىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭغا قىزىق قورۇملارنى ئالغاندىمۇ قولنى كۆيدۈرمەيدۇ. قورۇملارنىڭ سۇيىتىگە، تەمىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

ياغاچ تەخسە چوڭ، ئارا ھەم كىچىك قىلىپ ئوچ خىل شەكىلدە قىرىلىدۇ. قىرمىچى ئۇستىلار بەزىدە ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، شەكىل چىقىرىپ كەڭ گىرۋەكلىك تەخسىلەرنى قىرىپ چىقىرىدۇ.

لۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىچى ئويۇلىدۇ. ئاستى تەرىپىدىن تاپانلىق چىقىرىلمايدۇ. ئەسلىدىكى كەسمە يۈزى قۇتىنىڭ تاپانلىقى قىلىنىدۇ. قۇتىنىڭ ياپقۇچى ئايرىم ئويۇلىدۇ. ياپقۇچنىڭ ئۈستى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كىچىك تۈتقۇچى بولىدۇ. ياپقۇچنىڭ گىرۋىكى پىچاقنىڭ بىسىدەك نېپىز قىلىپ قىرىپ چىقىرىلىدۇ. بۈنداق قىلغاندا، قۇتىنىڭ گىرۋىكى بىلەن ياپقۇچنىڭ گىرۋىكى مەھكەم جىپسىلىشىپ قۇتا ئېغىزى ھىم ئېتىلىدۇ.

ياپقۇچلۇق قۇتىنىڭ تۈرمۈشتىكى رولى چوڭ. ئۇ چۈچۈتۈلگەن سۇ ماي، مۇچ، شوخلا قىيامى، ھايۋانلارنىڭ ئېرىتىلگەن مايلىرىنى قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

13) كاسا: توغراق، ياڭاق، جىگدە، قارا سۆگەت ياغىچى قاتارلىقلار ـ دىن ياسىلىدۇ. كاسىدا يۇغۇرۇلغان خېمىردا تاماق تەييارلاپ ئىستېـ مال قىلغاندا، چىش ئاغرىقى، باش ئاغرىقى، سۇلۇق ئىششىق قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. توغراقنىڭ قان تازىلاش، ئېممونت كۈچىنى ئاشۇرۇش تەسىرى بولغاچقا، بۇنىڭ ياغىچىدىن ياسالغان كاسىدا يۇغۇرۇلغان خېمىردا تاماق تەييارلاپ ئىستېمال قىلغاندا، ھەر خىل تېرە كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: كاسا قىرىشتا، ئايلانمىسى ئىككى مېتىر ئەتراـ پىدا كېلىدىغان، ئىچى پورلاشمىغان، تۈز ئۆسكەن ياغاچ ماتېرىيالى تاللىنىلىدۇ.

توم ياغاچ بىرمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ، ئوتتۇرىدىن يېرىپ ئىككى تال قىلىنىپ، يېرىلغان يۈزى كاسىنىڭ يۈزى قىلىنىدۇ. يا ـ غاچنىڭ يۈز قىسمى تەكشى سىلىقلىنىپ، تۆت بۇرجىكىنى قىيدام كەكە بىلەن ئېلىۋېتىپ، يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئالدى بد ـ لەن كاسىنىڭ سىرتقى يۈزى تەكشىلىنىپ، يېرىم شار شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن قىيدام كەكە بىلەن كاسىنىڭ ئىچى ئويۇلىدۇ. ئىچى، تېشى قىيدام كەكە بىلەن نېپىزلىتىلىپ يېنىكلەشتۈرۈلـ ـ دۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، كاسىنىڭ ئاساسىي ئەمگىكى قىيدام كەكـ ـ دە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاخىرى كاسىنىڭ ئىچىنى سىلىقلاش، گىرۇد ـ كىنى چىقىرىش، سىرتقى قىسمىنى سىلىقلاش تەرتىپلىرى قىرمـ ـ

ئىككى تال قىلىنىپ، يېرىلغان تەرىپى پەتنۇسىنىڭ يۇزى قىلىنى
يۇز تەرىپى ھەم ياغاچنىڭ ئارقا تەرىپى تەكشىلىنىپ تۆت بۇرجەك
ئاز مىقداردا ئېلىۋېتىلىپ، قىرمىچىلىق ئۇسكۇنىسىنىڭ ئوقىنى
كەسمە يۇزىدىكى مىخقا مىخلىنىدۇ. ئوقنىڭ تېز سۇرئەتتە ئايلى
شى بىلەن پەتنۇس ياسىلىدىغان ياغاچمۇ تېز ئايلىنىدۇ. ئاندى
قىرغۇچ بىلەن پەتنۇسنىڭ ئىچى تەكشى قىرىپ چىقىرىلىدۇ.

پەتنۇسنىڭ ئىچكى قىسمىمۇ ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپى
ئىچكى قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسى تۇز، گىرۋەك قىسمى سەل ئېگى
بىلىنەر - بىلىنمەس پەلەمپەيسىمان، بۇ خىل ئويۇقچە پەتنۇسنى
شەكلىگە ئالاھىدە ھۆسن قوشىدۇ. پەتنۇسنىڭ تاپانلىقى پۈتۈن گە
دىسىنىڭ تەگپۈچلۈقىنى ساقلاشقا ماسلاشتۇرۇلغان. پەتنۇسنى
ئىككى يان تەرەپكە يېرىم چەمبەر شەكىللىك ئايرىم تۈتقۇچ چىق
رىلىدۇ، بۇ خىل شەكىل پەتنۇسنى قوش قوللاپ كۆتۈرۈشكە
ماسلاشتۇرۇش ئۇچۇندۇر.

12) ياپقۇچلۇق قۇتا: ئالما، ھاڭگا تېرەك، قارا سۆگەت ياغىچى قا
تارلىقلاردىن ياسىلىدۇ. ئالمىنىڭ زەھەر قايتۇرۇش، ئاغرىق پەسە
يتىش، ئىششىق يانداۇرۇش، ئۇسسۇزلۇقنى پەسەيتىش، ھەزىمى
ياخشىلاش، يۇرەك ھەرىكىتىنى تۇرقلاشتۇرۇش خۇسۇسىيىتى بول
غاچقا، تۇزنى ئالما ياغىچىدىن ياسالغان قۇتىلاردا ساقلاپ ئىشلە
كەندە، تۇزنىڭ يۇرەككە بولغان ئارتۇقچە تەسىرىنى پەسەيتىپ، يۈ
رەك ھەرىكىتىنى ياخشىلايدۇ. بۇ خىل ياغاچ قۇتىدا ماي ساقلا
ئىشلەتكەندە، ئالمىنىڭ ياغ پارچىلاش تەسىرى بولغاچقا، مايىنى
پارچىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۆت-جىگەر يالليۇغى، قان مېيى
يۇقىرىلاش، قان تۇمۇش توسۇلۇش قاتارلىق كېسەللىكلەردە
ساقلانغىلى بولىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: پورلاشمىغان، بېجىرىم ئۆسكەن توم ياغاچ 0
سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ، ئوتتۇرىدىن يېرىپ ئىككى قى
لىنىپ، يېرىلغان يۈزى سىلىقلىنىپ، بۇرجەكلىرى ئېلىۋېتىلىپ
قىرمىچىلىق ئۇسكۇنىسى ئوق ياغىچىنىڭ كەسمە يۇزىدىكى مىخ
مىخلىنىپ، قىرغۇ بىلەن قىرىلىپ ياغاچ يۇمىلاق ھالەتكە كەلتۈر

لىنىدۇ. تەڭنىسى يۆتكەش، كۆتۈرۈشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن ئىككى ئۇزۇن بېشى تەرىپىگە تۈتقۇچ چىقرىلىدۇ. تاش بىلەينى قۇم قەغىزى ئورنىدا يېنىك ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بىراق كۈچ بىلەن سۈركىگەندە ياغاچنىڭ سۈپىتىنى بۇزۇۋېتىدۇ.

تەڭنە كۆپىنچە كىر يۇيۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

15) ھاۋانچا: پەقەت ھاڭگا تېرەك ياغىچىدىنلا قىرىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: ياغاچنىڭ پورلاشمىغان باش تەرىپى تاللاپ كېسىلىپ 20 سانتىمېتىر ئېتراپىدا ھەربەپ تەييارلىنىدۇ (ھاۋانچا قىرىشقا تەييارلانغان ياغاچنى ئوتتۇرىدىن يېرىپ ئىككى تال قىلىشقا بولمايدۇ). ياغاچنىڭ ئەسلى ئۆسۈش ھالىتىدىكى تومۇراق تەرىپى ھاۋانچىنىڭ تاپانلىق تەرىپى قىلىنىدۇ. ياغاچنىڭ ئىنچىكە كەسمە يۈزى ھاۋانچىنىڭ ئۈستى تەرىپى قىلىنىدۇ. ھاۋانچىنىڭ ئىچى ئاۋۇال كىچىك قىيدام كەكە بىلەن ئازراق ئويۇپ ئېلىۋېتىلىپ، ئاندىن ھاۋانچىنىڭ تاپانلىق تەرىپى قىرمىچىلىق ئوقىنىڭ كەسمە يۈزىدىكى مىخقا مىخلىنىدۇ. ئوقنىڭ تېز سۈرئەتتە ئايلىنىشى بىلەن ئۆتكۈر تىغلىق قىرغۇدا ھاۋانچىنىڭ ئىچى قىرىلىدۇ. تاپانلىققا ئۇچ سانتىمېتىر ئېتراپىدا قالغاندا ئىچىنى ئويۇش توختىتىلىدۇ. ھاۋانچىنىڭ باش قىسمى تىك، تېگىگە يەتكەندە يانتۇ ھالەتتە قىرىلىدۇ. بۇنداق قىرغاندا ھاۋانچا تۈۋىنىڭ چىداش مۇددىتىنى ئۇزارتقىلى بولىدۇ. ھاۋانچىنىڭ ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر ئېتراپىدا بولسا ئەڭ مۇۋاپىق بولىدۇ.

ھاۋانچا مەخسۇس چاي، دورا ـ دەرمەكلەرنى سوقۇش، يۇمشىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچ ھاۋانچا ساپ، تەبىئىي زىيانسىز تۇرمۇش بۇيۇمى. ئادەتتە تۆمۇر ۋە تاش ھاۋانچىلارمۇ تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدۇ. بىراق تاش ھاۋانچىدا دورا سوققاندا بەزىدە تاش پارچىلىرى ئۇۋۇلۇپ دورىغا ئارىلىشىپ كېتىدۇ. تۆمۇر ھاۋانچىدا دورا سوققاندا تۆمۇردەكى بەزى دات ـ قاسراقلار ئاجراپ چىقىپ دورىنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ ماددىلار ئادەم بەدىنىگە زىيانلىق بولۇپ، سالامەتلىككە تەسىر يەتكۈزىدۇ. لېكىن، ياغاچ ھاۋانچىنىڭ بۇ خىل زىيانلىق تەرىپى يوق.

چىلىق ئۇسكۇنىسىدە ئورۇنلىنىدۇ. كاسىنىڭ ھەجمى چوڭ، ياغا-
نىڭ ئېغىرلىقى كۆپ، ئايلانمىسى ئۇزۇن بولغاچقا، يەنە كېلى
قىرمىچىلىقتىكى ئاساسىي ئوق ھەم ياغاچ، شۇنداقلا ئادەم كۈچ
ئارقىلىق ئايلاندۇرۇلىدىغان بولغاچقا،بۇنداق چوڭ ھەجمدىكى ي
غاچنى تېز سۈرئەتتە ئايلاندۇرۇش تەسكە توختايدۇ. شۇڭا، كاسىنى
ئاساسىي قىسمى قول ئارقىلىق شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. كاسىنى
ئىچى ئويۇلۇپ يېنىكلىتىلگەندىن كېيىن، ئوق ياغاچنىڭ كەسمە
يۈزىدىكى مىخقا مىخلىنىپ قىرغۇ ئارقىلىق كاسىنىڭ ئىچى سى
لىقلىنىدۇ. گىرۋەكلىرى چىقىرىلىدۇ. سىرتقى قىسمى تەكشىلىنى
ئاخىرىدا تاپانلىق چىقىرىلىدۇ. كاسىغا كۆپ ھاللاردا ئايرىم تاپانلى
چىقىرىلمايدۇ. بەلكى كاسىنىڭ ئۆزىنىڭ سول يۈزى تاپانلىق قىلە
نىدۇ. ئاخىرىدا كاسىنىڭ ئىچى، گىرۋىكى، سىرتقى يۈزلىرى تاش
بىلەي ئارقىلىق تېخمۇ سىلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ.

كاسا ياغاچ ماتېرىيالىنىڭ ھەجمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى
ئىشلىتىلىش ئوبيېكتلىرىنىڭ ئېھتىياجى، كاسا قىرىش ئۇستىلە
رىنىڭ ماھارىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن چوڭ كاسا، ئا
كاسا، كىچىك كاسا دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

14) تەڭنە: تەڭنە كۆپىنچە قارا سۆگەت ياغىچىدىن ياسىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: تەڭنىنىڭ شەكلى ئۇزۇنچاق، يەنى ئىللىپسى
شەكىلىدە بولىدۇ. شۇڭا ئۇنى قىيدام كەكىدە قىرىپ ياساشقا توغ
كېلىدۇ.

تەڭنە قىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان تۇم ياغاچ تەخمىنەن 120 سا
تىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ، ئوتتۇرىدىن يېرىپ، يېرىلغان يۈز
تەڭنىنىڭ يۈز تەرىپى قىلىنىدۇ. ياغاچنىڭ تۆت بۇرجىكى ئېلىۋە
تىلىپ بۇرجەكسىز ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن چوڭ قىيدام كەك
بىلەن تەڭنىنىڭ ئىچى بىر بىرلەپ يونۇپ كاۋاك ھالەتكە كەلتۈرۈ
لىدۇ. تەڭنىنىڭ ئىچى چوڭقۇرلاشقانسېرى كىچىك قىيدام كەك
ئارقىلىق سىلىقلىنىدۇ. گىرۋىكى ئۆتكۈر تىغلىق قىرغۇدا نېپىز
لەشتۈرۈلىدۇ. سىرتى يەنە قىيدام كەكە ئارقىلىق سىلىقلاشتۇرۇل
دۇ. ئاخىرىدا تاش بىلەي بىلەن تەڭنىنىڭ ئىچى ـ سىرتى سىلى

خىل يۆتەل قاتارلىق كېسەللىكلەردىن ساقلانغىلى، قان بۇزۇلۇشتىن كېلىپ چىقىدىغان دانىخورەك، چىقان قاتارلىقلارنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: توم، توز ئۆسكەن ياغاچ (ھۆل بولسىمۇ، قۇرۇق بولسىمۇ بولىۋېرىدۇ) 20 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا توغرىلىدۇ. ئاندىن قوۋزاق ـ قاسراقلىرى ئېلىۋېتىلىپ سىلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ياغاچنىڭ كەسمە يۈزى ئۈستىگە قارىتىلىپ تىك قويۇلۇپ، ھەر بەش سانتىمېتىرنى بىرلىك قىلىپ يېرىلىدۇ. ياغاچ مەيلى قانچە توم بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن ئوخشاش بىر خىل ئۇسۇلدا يېرىلىدۇ. ياغاچنى توك ھەرىسىگە تۈتۈپ پارچىلاشقا ياكى يانتۇ قويۇپ پالتا بىلەن بېرىشقا قەتئىي بولمايدۇ. ياغاچنى تىك قويۇپ ھەر بەش سانتىمېتىر يەرگە پانا قويۇپ يېرىلىدۇ. بۇنداق يېرىپ چىقارغاندا ياغاچ ئۆزىنىڭ ئەسلى ئىچكى توقۇلمىلىرىنىڭ يۆنىلىشى بويىچە بېرىلىدۇ، قوشۇق قىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ مۇشۇ ئۇسۇلدا تال ـ تال قىلىپ تەييارلىنىدۇ. ئاندىن قىيدام كەكىدە ئوك، سول يۈزى سىلىقلىنىپ ساپ چىقىرىلىدۇ. ھەمدە تەكشىلىنىدۇ. ئاندىن قوشۇقنىڭ ئىچى ئويۇلىدۇ. لېكىن تەكشى ئويۇلمايدۇ، شۇڭا كاشكات بىلەن قوشۇقنىڭ ئىچى سىلىقلىنىدۇ. ئاخىردا پىچاق ئارقىلىق قوشۇق كاسىسىنىڭ گىرۋەكلىرى، سېپى قىرىلىپ، نەپىزلىتىلىپ شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. قوشۇقنىڭ سېپىنىڭ ئۇچىغا غىش شەكىللىك نۇسخا چىقىرىلىدۇ. قوشۇقنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر، سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىر، قوشۇق كاسىسىنىڭ توغرا كەسمە يۈزى بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولسا نورمال بولىدۇ. بۇنىڭدىن سەل كىچىكرەك قىرسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. ئادەتتە كىچىك بالىلارغا تاماق يېگۈزىدىغان قوشۇقنىڭ كاسىسى ئېللىپس شەكلىدە قىرىلىدۇ.

قوشۇق كاسىسىنىڭ گىرۋەكلىرى ناھايىتى نېپىز، سېپى ئاسىدىغا سەل ئېگىلگەن ھالەتتە بولىدۇ. سېپىنىڭ ئوك يۈزىگە پىچاق ئارقىلىق سىزىقچە چىقىرىپ نەقىش ئويۇلغان.

16) نوگاي: ھاڭگا تېرەك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ.

17) موشت: (موشتەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چىلان ياغىچىدىن ياسىلىدىغان ياساش ئۇسۇلى: ئايلانمىسى 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان چىلان ياغىچى تەخمىنەن 35 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ تەييارلىنىدۇ. قوۋزاقلىرى پاكىز قىرىۋېتىلىپ، يەنە 15 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يېرىنىڭ ئايلانمىسىنى بويلاپ كېسىلىپ، ئوتۇرا قىسمىغا كەلگەندە ئەتراپلىرى ئېلىۋېتىلىپ تۇتقا چىقىرىلىدۇ. بىر تەرىپى يۇمىلاق شار شەكىللىك ھالەتكە كەلتۇرۇلىدۇ. باشقا كەسمە يۇزىدىن ئويۇقچە ئويۇپ گىرۋەك چىقىرىلىدۇ. باش كەسمە يۇزى قىرمىچىلىق ماشىنىسىنىڭ ئوق كەسمە يۇزىدىكى مىخغا مىخلىنىپ ئوقنىڭ ئايلىنىشى بىلەن تەڭ قىرغۇ بىلەن ئاۋۋال يۇمىلاق شار شەكىللىك قىسمى، ئۇنىڭدىن كېيىن تاپانلىق تەرەپتىكى ئويۇقچە گىرۋىكى، ئاندىن تۇتقۇچى ئەتراپى سىلىقلىنىدۇ. تۇتقۇچى تەرەپنىڭ ئاستىنقى تەرىپىدە يەنە يۇمىلاق شار شەكىللىك ئويۇقچە بولىدۇ. بۇ موشتنى چىڭ تۇتۇش ئۈچۈن قىرىلىدىغان شەكىلدۇر موشتنىڭ ئۇستى تەرىپىگە ئويۇلغان ئويۇقچە گىرۋەك يېرىم غول قىسمى بولىدۇ. موشتنى قىرىش خىلىلا يۇقىرى تېخنىكا تەلەپ قىلمىدۇ. گىرۋىكى سەللا چوڭقۇر ياكى نېپىز ئويۇلۇپ قالسا، تۇتقۇچى سەللا قىيسىق كېتىپ قالسا، ئىشلىتىش مۇمكىن بولمايدۇ.

موشتنى مەخسۇس كىگىزچى ئۇستىلار ئىشلىتىدۇ. كىگىزچى ئۇستىلار كىگىز ياسايدىغان يۇڭنى يۇمشىتىدىغان مەخسۇس دۇكان ئىشلىتىدۇ، موشت بىلەن دۇكانغا تارتىلغان زىمىنى ئۇرىدۇ، موشتنىڭ باش قىسمىدىكى ئويۇقچە گىرۋەك زىيگە تەككەندە، زىمىنى كۇچى ئارقىلىق يۇڭ يۇمشايدۇ، موشت ھازىرمۇ ئىشلىتىلمەكتە.

18) قوشۇق: چىلان، ئۆرۈك، شاپتۇل ياغىچى قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ. ئادەتتە چىلاننىڭ قان تازىلاش، ئاشقازاننى قۇۋۇەتلەش، كۆكرەكنى تازىلاش خۇسۇسىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ياغىچىدىن ياسالغان قوشۇق بىلەن تاماق ئىستېمال قىلغاندا، ياغاچنىڭ تەمى تاماققا سىڭىپ، ھەزىم بۇزۇلۇش، ئىچى سۇرۇش، ئاۋاز پۈتۈپ قېلىش، ھ

§5. ياغاچ قىرمىچىلىقى ۋە ئويمىچىلىق بۇيۇملىرى ھۈنەر ـ سەنئىتى

ياغاچتىن تۈرلۈك تۈرمۈش قوراللىرى ۋە تۈرمۈش بۇيۇملىرىنى ياساش تاش قوراللارغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ ۋە كۆپ بولۇپ، خوتەنلىكلەر ئارىسىدا ياغاچ قىرمىچىلىقى ۋە ئويمىچىلىقى بىلەن ياسالغان تۈرمۈش بۇيۇملىرىنى ئىشلىتىش 20ـئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بىر قەدەر كەڭ ساقلىنىپ داۋاملاشقان. بۇ ھۈنەرـسەنئەتنى چوڭ جەھەتتىن قىرمىچىلىق ۋە ئويمىچىلىق دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1. قىرمىچىلىق ۋە ئويمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى

1) قىرمىچىلىق. ئۇ «يىكچىلىق»، «قىرمىچىلىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يىكچىلىق ئاساسلىقى يىك (يىپ ئىگىرىشتە چاققا ئۇرچۇق ئورنىدا سالىدىغان سايمان. كېرىيە شېۋىسىدە «شىك» دېيىلىدۇ)، چىغىرىق ئوقى قىرىش، چاق، چىغىرىق قۇلىقى ياساش؛ ئەمگەك قوراللىرىنىڭ دەستىسى (كەتمەن، پالتا، كەكە قاتارلىقلارنىڭ سېپى)، نوغۇچ قىرىش، ئارا، كۈيگەك ياساش؛ تۈرمۈش بۇيۇملىرىدىن شۇمەك قىرىش، چالغۇچ، سىقماق سىققۇچ ياساشنى ئاساس قىلىدۇ. يىكچىلىكتە يىك، چىغىرىق ئوقى ۋە ئارا چىشى قاتارلىقلار يۇلغۇن ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ. باشقا قورال-سايمانلار ھەر خىل ياغاچتىن ياسىلىدۇ.

قىرمىچىلىقتا ئاساسلىقى ئاسماق ئۆي، دەرۋازا، ئۆي جاھازلىرى قاتارلىقلارنى زىننەتلەشتە ئىشلىتىدىغان تەسۋى، غوزا، لوكۇقا، سالاسۇن... قاتارلىقلارنى قىرىشنى ئاساس قىلىدۇ. ئىلگىرىكى چاغلاردا ياغاچتىن تۈرلۈك بۇيۇملارنى قىرىش قول ياكى پۇت بىلەن تاسما ئارقىلىق ئايلاندۇرۇلىدىغان دۇكاندا ئېلىپ بېرىلاتتى. ھازىر توك بىلەن ئايلاندۇرۇلىدىغان دۇكانلاردا قىرىلىدۇ. دۇكان ــ مۇزىتمزىم بىر ئوقنىڭ ئۇچىغا ياغاچ ماتېرىيالىنى بېكىتىپ، ئوقنى تاسما ئارقىلىق ئالدى-كەينىگە ئايلاندۇرۇپ، تىغ بىلەن قىرىش ئېلىپ بېرىلىدىغان «يەرلىك ستانوك»تۇر.

قوشۇق تاماق يېيىشكە، بولۇپمۇ سۇيۇق تاماقلارنى يېيىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

قوشۇق قىرىشقا ئىشلىتىلگەن خام ماتېرىيالنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن: چىلان ياغىچى قوشۇقى، ئۆرۈك ياغىچى قوشۇقى، شاپتۇل ياغىچى قوشۇقى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

قوشۇق قىرىشتا چوڭ قىيدام كەكە، كىچىك قىيدام كەكە، پىچاق، ئاتالغۇ، كاشكات، ھەرە قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ.

19) چۆمۈچ: چىلان، ئۆرۈك ياغىچى قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ.

ياساش ئۇسۇلى: چۆمۈچنى مەخسۇس قوشۇق قىرىدىغان قىرمىچى ئۇستىلار قىرىدۇ. چۆمۈچ شەكىل جەھەتتىن قوشۇققا ئوخشايدۇ. ئۇ قوشۇقنىڭ چوڭايتىلغان شەكلى بولۇپ، قىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن قوشۇق قىرىشقا ئوخشايدۇ.

تەكشى ئۆسكەن تۇم ياغاچ 50 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا توغرا كېسىپ تەييارلىنىدۇ. قوۋزاقلىرى ئېلىۋېتىلىپ، ياغاچ تىك قويۇلۇپ ئوتتۇرىدىن يېرىلىدۇ. ئەگەر، ياغاچ تۇم بولسا، ھەر 10 سانتىمېتىردا بىر پانا قويۇپ يېرىلىدۇ. ياغاچ يېرىپ تەييارلانغاندىن كېيىن چوڭ قىيدام كەكە بىلەن ياغاچ تەكشىلىنىدۇ. كىچىك قىيدام كەكىدە چۆمۈچ كاسسىنىڭ ئوتتۇرىسى ئويۇلىدۇ. پىچاق بىلەن چۆمۈچنىڭ سېپى (تۇتقۇچى) قىرىلىپ شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاخىرىدا كاشكات بىلەن چۆمۈچ كاسسىنىڭ ئىچى سىلىقلىنىپ گىرۋەكلىرى نېپىزلەشتۈرۈلىدۇ. پىچاق بىلەن چۆمۈچنىڭ سېپى سىلىقلىنىپ، گۈل - نەقىشلەر ئويۇلىدۇ.

چۆمۈچ قازاندىكى تاماقنى قاچىغا ئېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئائىلە، ئاشخانىلارنىڭ ھەرقاندىقىغا ئىشلىتىشكە باب كېلىدۇ.

(ئابدۇللا سۇلايمان

ــ ياغاچ بىر سانتىمېتىر قېلىنلىقتا، يېرىم سانتىمېتىر كەڭلىكـ تە تىلىنىپ، رەندىلەپ سىلىقلاپ ۋە ئىككى يۈزىگە ئويۇقچە تارتىپ تەييارلانغاندىن كېيىن، چىقىرىلىدىغان گۈل نۇسخىسىغا ئاساسەن بەلگىلىك ئارىلىقتىن چوڭقۇرلۇقى ۋە كەڭلىكىنى يېرىم سانتىمېـ تىرقىلىپ ئوقۇرسىمان ئويۇقچە چىقىرىپ، گۈل، نەقىش نۇسخىـ سىغا ئاساسەن بەلگىلىك ئۈزۈنلۈقتا كېسىپ، ئويۇقچە ئارقىلىق بىر بىرىگە كىرىشتۇرۇپ توقۇلىدۇ ۋە چاسا شەكلىدە رامكىغا ئېلىـ نىدۇ. دېرەۋزىنىنىڭ چوڭ كىچىكلىكى ئىشلىتىش ئورنىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. دەرىزە، ھاۋادانلارغا بېكىتىلىدىغىنى كىچىكرەك بو ـ لىدۇ. ئارا تام، توساق قىلىپ ئىشلىتىدىغىنى نىسبەتەن چوڭ بولـ دۇ. ھەم ئاستى قىسمى تاختىلاپ ياسىلىدۇ.

دېرەۋزۇن ياساش يۇقىرى ماھارەت ۋە سەنئەت تەلەپ قىلىدىغان كەسىپ بولۇپ، ئىلگىرى ھەر قايسى رايونلاردا ئولتۇراق ئۆيلەر ئىچكى قۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى بولۇپ كەلگەن ئـ دى. زامانىۋى ئولتۇراق ئۆيلەر تەرەققىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن دې ـ رەۋزۇن ئىستىمالدىن چۈشۈپ قېلىپ، بۇ خىل تېخنىكىنى بىلىدـ غانلار تۇگەپ كەتتى (بۈگۈنكى دەۋردە دېرەۋزۇنچىلىك تېخنىكىسى يېڭىباشتىن بىخ سۈرۈۋاتىدۇ).

4) كاتساندۇق. خوتەن رايونىدىكى ئاھالىلار ئۇزاق تارىختىن بېرى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئائىلە بويۇمى بولۇپ، قوش پايدىلىنىش رولىغا ئىگە (ئۇنىڭ يان تەرەپلىرى، كارۋات توسۇقلـ رى، قىرمىچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى ئارقىلىق زىننەتلىنىدۇ، ئەل ـ ۋەتتە). «كاتساندۇق» ئاتالغۇسى «كارۋات ساندۇق» دېگەن قوش سۆز ـ دىن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ھاسىل بولغان ئىسىم بولۇپ، كاتساندۇق ھەم كارۋاتلىق ھەم ساندۇقلۇق رولىنى ئوتەيدۇ. شەكلى ۋە چوڭ ـ كىچىكلىكى كارۋات بىلەن ئوخشاش بولۇپ، توت ئەتراپى، ئاستى ياغاچ تاختاي بىلەن تاختىلىنىپ، ئۇستى قىسمىدىن ئېچىـ لىدىغان ئېغىز چىقىرىپ ياسىلىدۇ. بۇزىسى ۋە تاختايلىرى چىرايـ لىق نەقىشلىنىدۇ.

ئۇزۇنلۇقى 2.5 مېتىر، كەڭلىكى 1.3 مېتىر، ئېگىزلىكى

2) بۆشۈكچىلىك. خوتەنلىكلەرمۇ ياغاچنىڭ تۆمۈر قاتارلىق مـ
تاللارغا سېلىشتۇرغاندا تەبىئىي مۆتىدىل بولۇپ، ئاسانلىقچە سـ
غۇق ئۆتكۈزمەسلىك، مەلۇم دەرىجىدە نەملىكنى تارتىش، سىلـ
يەڭگىل ھەم سۇركىلىشكە چىداملىق بولۇشتە خۇسۇسىيەتلىرى
ئاساسەن بۆشۈكنى ياغاچتىن ياساپ ئىشلەتكەن.

بۆشۈك تۈزۈلۈشى ۋە رولىغا ئاساسەن، ياغاچلىق قىسمى، تاڭغـ
چى ۋە قوشۇمچە قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەككە ئايرىلىدۇ.

ياغاچلىق قىسمى كۆپىنچە پىششىق، چىداملىق، پۈرىقى ياخشى
رەڭگى كۆركەم، ئوڭايلىقچە قۇرت چۈشمەيدىغان ئۆرۈك، شاپتۇل
ياڭاق، ئۇجمە، ئارچا، قارا تېرەك قاتارلىقلارنىڭ ئوبدان قۇرىغان يـ
غىچىدىن ياسىلىدۇ. ياغاچلىق قىسمى بۆشۈكنىڭ خالۇسى (تۈتقۇ
سى)، تۈۋرۈكچىلىرى، يورغىسى، تەگ ئاستى لىمى قاتارلىق قۇرۇل
مىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

تاڭغۇچى مەزمۇت، يۇمشاق، ھاۋا ۋە نەملىك ئۆتكۈزۈشى ياخشى
بولغان پاختا، يىپەك رەختلەردىن تەييارلانغان، باش قىسمى كەڭ
ئاخىرقى بۆلىكى تار قولتارتقۇنى؛ ئىچىگە يېكەن توزغىقى، بۇغداي
سامىنى، شال پاخىلى، پۈرچاق-ماشلارنىڭ قۇرۇق پوستى قاتار
لىقلار سېلىنىپ تەييارلانغان تەكىيىنى؛ يۇڭ ياكى پاختىدىن ئىشـ
لەنگەن كۆرپە قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

بۆشۈكنىڭ قوشۇمچە قۇرۇلمىلىرى ئۇۋۇدا، شۇمەك، جاك (كۆل
تۇك)، كالەك، قولتارتقۇنىڭ بېشى باغلىنىدىغان تاياقچە قاتار
لىقلاردىن ئىبارەت.

نۆۋەتتە، ئاستى قۇرۇلمىسى مۇقىم تۇرىدىغان، ئۇستىدىكى ئاس
ما قۇرۇلمىسى تەۋرىتىشكە ئەگىشىپ ھەرىكەتلىنىدىغان قىلىپ يا
ساڭغان ئىككى تەگلىك بۆشۈكلەر بازارلاردا سېتىلىۋاتىدۇ. بۇ خىل
بۆشۈكنى تەۋرەتمەك ئەنئەنىۋى بۆشۈكنى تەۋرەتكەنگە قارىغاندا ئا
سان، يەڭگىل بولسىمۇ، ئەنئەنىۋى بۆشۈككە يەتمەيدۇ.

3) دېرەۋزۇنچىلىك. دېرەۋزۇن - ياغاچنى بىر بىرىگە چېتىش
ئارقىلىق گۈل چىقىرىپ ياسىلىدىغان دېرىزە توساقلىرى ۋە باشقا
توساق بولۇپ، شەرقىي شىنجاڭدا «دېۋەزۇن» دېيىلىدۇ. دېرەۋزۇن

سوغىدا ساقلانغان سۇ سالامەتلىككە پايدىلىق؛ ئۇنىڭدا ساقلانغان سۇ يازنىڭ تومۇز كۈنلىرىدىمۇ خۇددى توڭلاتقۇدا ساقلانغاندەك سوغۇق تۇرىدۇ.

2) كىيىم ئاسقۇ. ئۇ، دىئامېتىرى 10ـ15 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 15ـ2 مېتىر كېلىدىغان بادرا ياغاچتىن ئىككى بېشىغا بوغاق شەكلىدە يول تارتىپ ياسىلىپ، ئىككى بېشى تېشىلىپ ياكى قىناپ شوينا بىلەن باغلىنىپ، ئۇينىڭ قىبلە تەرىپىدىكى تامغا يېقىن جەگىگە چېگىپ ئېسىپ قويۇلىدىغان ئائىلە بۇيۇمى. ئۇ ئاساسلىقى چاپان، تون، كەمزۇل، كۆڭلەك قاتارلىق كىيىم-كېچەكلەر ئارتىلىدۇرۇپ ئېسىپ قويۇشقا ئىشلىتىلگەن.

كىيىم ئاسقۇ ئىككى خىل بولۇپ، يەنە بىرى باش كىيىمىنى ئېلىپ ئېسىپ قويىدىغان ئاسقۇ (قوزۇق)دۇر. دىئامېتىرى بەش سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 30ـ40 سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچنى قىيغۇدا قىيىپ سىلىقلاپ، بىر بېشى كىيىم ئاسقۇغا ئوخشاش چىرايلىق يول تارتىپ ئىشلىنىپ، يەنە بىر بېشى ئۇچلىنىپ ياسىلىدۇ ھەمدە، كىيىم ئاسقۇ بار تەرەپتىكى تامنىڭ خا ياغاچ ئاستىغا بىر قانچە قېقىلىپ، ئۇنىڭغا تەلپەك، تۇماق، دوپپا، سەللە، رومال قاتارلىق باش كىيىملەر ئېسىپ قويۇلىدۇ.

3) تارىشا گۈڭگۈرت (گۈگۈت). خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىدا تېخىمۇ قەدىمىيلىككە ئىگە تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇپ، ئىنسانلار بارلىققا ئاماللار بىلەن ياندۇرۇۋالغان ئوتنىڭ چوغىنى ئۆچۈرمەي ساقلاپ، قايتا ئوت قالاش زۆرۈرىيىتى تېپىلغاندا، ئاشۇ چوغنى يالقۇنجىتىپ ياندۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغان. شۇڭا، ئۇ دەۋردە ئايالارنىڭ پەم - پاراسىتى چوغنى قانچىلىك ئۇزاق ساقلىيالىشى بىلەن ئۆلچەنگەن. بۇ ھەقتە شۇ دەۋردە ياشىغان بىر ئايالنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇمات تىدا: «... تومۇزدا ئوت ساقلايتتىم، زېمىستاندا كۆك ساقلايتتىم...» دەپىلگەن.

تارىشا گۈڭگۈرت ئەنە شۇنداق زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن، تاغ تېرەكنىڭ ھۆل ياغىچىدىن ئۇزۇنلۇقى 35~30 سانتىمېتىر قىلىپ توغرىلىپ، قېلىنلىقى 0.5ـ0.8 سانتىمېتىر تىلىنىپ، بىر بېشى

60-70 سانتىمېتىر قىلىنىپ، ئاستى-ئۈستى ۋە تۆت تەرىپى ئىـ
بىلەن توسۇلغاندىن باشقا، ئىچىمۇ بىر قانچە بۆلەككە ئايرىلىـ
بۇغداي، قوناق، ياڭاق، گۈلە ۋە كىيىم-كېچەك قاتارلىقلارنـ
ساقلايدىغان ئورۇن چىقىرىلىدۇ. بەزى ئائىلىلەر ئۈنئاق ئۈستىگـ
يوتقان كۆرپە يىغىپ قويسا، بەزى ئائىلىلەر چىرايلىق توقۇلغان خـ
تەن گىلىمى، گۈللۈك كىگىز قاتارلىق ئەتىۋارلىق بىساتلىرىنـ
سېلىنچا قىلىپ ئۈخلاش ئورنى قىلىدۇ. كاتساندۇقنىڭ چوڭ-كـ
چىكلىكى قۇيۇلىدىغان ئورۇنغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. ئىلشتىلىدىغا
ياغاچنىڭ قېلىن، پۈختا ۋە قۇرۇق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

كات ساندۇق ئاشلىق، مايلىقدان، يەرلىك قۇرۇق مەھسۇلات ۋە كـ
يىم-كېچەك ساقلاشقا ئەپلىك بولۇپ، بۇلارنى چاشقان ۋە ھاشاراتلارنىڭ
زىياندا شلىقىدىن ساقلاش؛ يوتقان كۆرپىلەرنى رەتلىك، كۆركەم يىغىـ
قويۇش؛ ئۆيى ئىچىگە زىننەت بېغىشلاپ، ئۆينىڭ مۇھىتىنى گۈزەللەشـ
تۇرۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

(ئابدۇرىشات مۇساجان توغرۇل)

2. ياغاچتىن ياسالغان بىر قىسىم تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۇنەر-سەنئىتى

1) سوغا. ئۇ، ئۆستەڭ، قۇدۇق ۋە كۆللەردىن سۇ توشۇپ كېلىپ ئىچىدىغان ھەم سۇ ساقلايدىغان بىر خىل تۇرمۇش بۇيۇمى. ئەجداد-لىرىمىز ئىپتىتدائىي تۇرمۇشى داۋامىدا قاپاقتا سۇ توشۇپ ئىچكەن بولۇپ، قول ھۇنەرۋەنچىلىك تېخنىكىسىنىڭ يېڭىلىنىشىغا ئەگـ
شىپ كىشىلەر بۇ بۇيۇمنى كەشىپ قىلغان. سوغا كەڭلىكى 3-5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بىر سانتىمېتىردىن بىر يېرىم سانتىمـ
تىرغىچە بولغان شال رەندىلەپ سىلىقلىنىپ تىزىلىپ، ئاستى تار، ئۈستى كەڭرەك قىلىپ قوراشتۇرۇلۇش ھەمدە بېلىنى ئوخشاش ئىككى يەردىن سىم بىلەن باغلاش ئارقىلىق ياسالغان (تۇرۇبا سۇيى ئىستېمال قىلىش ئومۇملىشىپ سوغا ئىستېمالدىن قالغاندىن بۇ-يان، ئۇنىڭ شەكلىدە ياسالغان چوڭ-كىچىك سوغىلار «ياملار» دا گۈل ئۆستۇرۇلىدىغان بولدى).

كېيىنچە سوغىنىڭ ئورنىغا چېلەك ئىشلىتىش بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، شويىنا ئورنىغا سىمدىن چىرايلىق زەنجىر ياسىلىپ، بىر ئۇچى ئىلمەكلىك قىلىنىپ، يەنە بىر ئۇچى ياغىچىغا ھالقىسىمان ئىلىندۇرۇپ ئىشلىتىلگەن.

ئەپكەش كىشىلەرنى ئىككى پاي سوغا ياكى چېلەكنى ئىككى قولدا كۆتۈرۈش ئاۋارىچىلىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، بىراقلا مۇرىدە كۆتۈرۈش قولايلىقىنى يارىتقان. ئۇنىڭ بىلەن خېلى يىراق جايلاردىن سۇ قاتارلىق نەرسىلەر يۆتكەپ كەلگەندىمۇ، ئادەمگە ھارغىلىق ھېس قىلدۇرمىغان.

6) تاختا ـ نوغۇچ. ئۇ، خاس سۈيۇقئاش، چۆچۈرە قاتارلىقلارنىڭ خېمىرىنى يېيىشتا ئىشلىتىلىدۇ. يەنى، خېمىرنى نوغۇچقا يۆگەپ، تاختا ئۈستىدە يېنىك ئايلاندۇرغاندا، خېمىر نېپىز يېيىلىدۇ. خېمىر يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، سۈيۇقئاش ياكى چۆچۈرە خېمىرى قىلىپ كېسىلىدۇ.

تاختا ـ نوغۇچنىڭ ياسىلىشى ئاددىي بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 70 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 30 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بەش سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچ شېلىنى سىلىقلاپ، شۇنىڭغا تەڭ ئۇزۇنلۇقتىكى كەتمەن دەستىسىدەك بىر تال ياغاچ يانداپ ئىككى ئۇچى سەل ئىنچىكىرەك، ئوتتۇرىسى تومراق قىلىپ تەييارلىنىدۇ. تاختا ـ نوغۇچ ئىشلىتىلىپ بولغاندىن كېيىن سۈپرىغا يۆگەپ ئېلىپ قويۇلىدۇ. تاختا ـ نوغۇچ ھازىرمۇ كۆپلىگەن ئائىلىلەردە ئىشلىتىلمەكتە.

7) يايغۇ. ئادەتتە گۆشنان، مانتا خېمىرلىرىنىڭ يۈزىنى ئېچىشتا ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم تۇرمۇش بۇيۇمى. يايغۇنىڭ ئوتتۇرىسى توم، ئىككى تەرىپى ئىنچىكە قىلىپ تەييارلىنىدۇ، ئۇنى مەخسۇس قىرمىچى ئۈستىلار قىرىپ تەييارلايدۇ. خېمىرنىڭ يۈزىنى يايغۇ بىلەن ئاچسا، تەكشى، نېپىز ئېچىلىدۇ. يايغۇ قول بىلەن دومىلىتىش ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۇرۇلىدۇ. ئۇ ھازىرمۇ ئائىلىلەردە كەڭ ئىشلىتىلمەكتە.

(مۇھەممەت كامال خۇشخۇي)

گۈڭگۈرت يېغى (گۈڭگۈرت)غا چىلىنىپ، كۈنگەي جايدا قۇرۇتۇ
ئارقىلىق تەييارلانغان. قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن، ھەر قېتىم ئوت ب
قىدىغان چاغدا كەڭلىكى بىر سانتىمېتىر قىلىپ يېرىلىپ ياك
سۇندۇرۇلۇپ، گۈڭگۈرت يېغىغا چىلانغان تەرىپى چوغقا تەگكۈزۈلۈ
بىلەن ئوت ياندۇرۇلغان ۋە ئوتۇنغا ئوت تۇتاشتۇرۇلغان.

4) دەم. خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئولتۇراق ئۆيلىرىنىڭ ئىشە
لىرىنى دەملەش ۋاستىسى قىلىنغان بۇيۇمدۇر. ئۇ ئۆي ئىشكىلىر
نىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، ئېگىز-پاكارلىقىغا قاراپ ياغاچتىن ياس
لىدىغان، كېچىلەردە ئۇخلاشتىن بۇرۇن ئىشىك ئىچىدىن ئىشە
بىلەن ئاراچ ئارىلىقىدىكى قېقىلغان قوزۇققا ياكى سۇكە گىرۇنكا
تىرەپ قويۇش ئارقىلىق ئىشكىنىڭ خالىغان ئادەم ياكى بوران-چا
قۇنۇنىڭ تەسىرىدە ئېچىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان تۇرمۇ
بۇيۇمى ئىدى. دەم ئاساسلىقى ئۇجمە، ئۆرۈك، شاپتۇل ۋە جىگدە يا
غىچىدىن دىئامېتىرى 5 ~ 10 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1 ~ 5.
مېتىر قىلىپ ياسىلاتتى.

دەم ياسىلىشى ئاددىي، تەننەرخى ئەرزان ، ئىشكىلەرنىڭ تاقىلە
شى ئىشەنچىلىك بولۇپ، دەم سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ ئىشكىنى سىر
تىدىن ئېچىش مۇمكىنچىلىكى ئىنتايىن ئاز بولۇشتەك ئالاھىدە
لىككە ئىگە ئىدى.

5) ئەپكەش. بىر جۈپ سوغا، بىر جۈپ چېلەكتە يىراق جايدىك
ئۆستەڭ-ئېرىق، قۇدۇق، كۆللەردىن سۇ توشۇپ كېلىش ئۇچۇ
ئىشلىتىلگەن تۇرمۇش بۇيۇمى.

ئەپكەش، قارا سۆگەت ياغىچىدىن قېلىنلىقى 3~5 سانتىمې
تىر، ئۇزۇنلۇقى 1.2~1.5 مېتىر ئەتراپىدا رەندىلەپ سىلىقلاپ تە
يارلىنىپ، ئىككى بېشىغا بوغماق چىقىرىلىپ، بىر ئۇچىغا ئۇجمە
ئۆرۈك شېخىنىڭ ئاچىماقلىق يېرىدىن چىقىرىلغان ئىلمەك باغلا
نىپ، كەندىرنىڭ قوۋزىقىدا ئېشىپ ياسالغان شوينىنىڭ ئۇچىنى
باغلاپ ئىلمەكلەرگە سوغىنى ئېلىپ سۇ توشۇشقا ئىشلىتىلگەن

غان. كۆپىنچە سۇ يېغى قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

دومبا قاپاق. تەبىئىي كۆرۈنۈشى ئامۇت مېۋىسىگە، شۇنداقلا دومبا چۆگۈننىڭ گەۋدىسىگە ئوخشايدۇ. شۇڭا «دومبا قاپاق» دەپ ئا-تالغان. بۇ خىل قاپاق كۆپىنچە تۇرلۇق قاپىقى قىلىشقا ۋە ئاز مىقدارلىق زىرائەت ئۇرۇقى، گۈل ئۇرۇقى قاتارلىقلارنى قاچىلاپ ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

نوگاي قاپاق. سېپى ئۇزۇن نوكەش، قورسىقى شارسىمان شە-كىلدە بولۇپ، كۆپىنچە قورساق قىسمىنىڭ بىر تەرىپىدىن كىچىك يۇمىلاق ياكى تۇمارچە شەكىللىك تۆشۈك ئېچىپ سۈيۇق نەرسىلەرنى ئۇسۇشقا ئىشلىتىلىدۇ ۋە ئىشلىتىش ئورنىغا قاراپ (سۇ ئۇسۇيدە-غان) نوگاي، ياغ نوگىيى، تۇزلۇق نوگىيى دەپ ئاتالغان. شۇڭا بۇ خىل قاپاق سورتىمۇ نوگاي قاپىقى دەپ ئاتالغان. ئىلگىرى تاماكا چېكىشكە ئىشلىتىلىدىغان چىلىملەرمۇ كۆپىنچە مۇشۇ خىل قاپاق-تىن ياسالغان.

ناچا قاپاق. بۇ، قاپاقنىڭ چوڭراقلىرىدىن بەرگى تەرىپىدىن كىچىك ئېغىز ئېچىلىپ، سەپەرگە چىققان ياكى يىراقراق يەرگە ئەمگەككە بارغان ۋاقىتلاردا سۇ قاچىلىۋالىدىغان سۇدان ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بويۇن دىئامېتىرى ئىككى-ئۈچ سانتىمېتىر كېلە-دىغانلىرىنىڭ قورساق ۋە باش قىسمىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىن سىرتقى ئىككى بېشى كېسىۋېتىلىپ كەڭ گىرۋەك، تار بوغۇزلۇق غالتەك ياسالغان ۋە ئۇنى ئايالار ھەر خىل كەشتە يېپىلىرى، ياماغ يېپىلىرىنى تۇرۇپ قويىدىغان، شۇنداقلا سايانچ پىلە (تۆشۈك، شال-تاق، يارامسىز پىلە غوزىكى) دىن مەشۇت يېپ سوزغاندا يېپ تۇرە-دىغان غالتەك قىلىپ پايدىلانغان. بۇ خىل غالتەكلەر ئادەتتە «قاچاق ناچا» ياكى قىسقارتىلىپ «ناچا» دەپ ئاتىلىدىغانلىقتىن قاپاقنىڭ بۇ خىل سورتىمۇ «ناچا قاپىقى» دەپ ئاتالغان. ناسۇال چېكىدىغانلار-نىڭ كۆپىنچىسى بۇ خىل كىچىك قاپاقلارنى ناسۇال قاچىلايدىغان قۇتا ئورنىدا ئىشلىتىدىغانلىقتىن، بۇ خىل سورت بەزىدە «ناسۇال قاپاق» دەپمۇ ئاتالغان.

ناچا قاپاقنىڭ توخۇ تۇخۇمچىلىك چوڭلۇقتىكى ئەك كىچىك

§6. قاپاق نەقىش سەنئىتى

قاپاق بىر خىل سامان غوللۇق، بىر يىللىق سامان پىلەكلە ئۆسۈملۈك، ئۇنىڭ مېۋىسى ھەم «قاپاق» دېيىلىدۇ. شىنجاڭنى ھەممە يېرىدىن چىقىدۇ، قاپاق باش ئەتىيازدا تېرىلىدۇ، ياز پەسلى دە ئاق رەڭلىك گۈللەپ مېۋە تۇتىدۇ. مېۋىسى 9-10 ئايلاردا قى تىپ پىشىدۇ ۋە يېغىۋېلىنىدۇ. پىشقان مېۋىسىنىڭ سىرتقى پوس قاتتىق، پارقىراق، ئاق ياكى قايماق رەڭلىك بولىدۇ.

تارىم ۋادىسىدا قاپاق ئۆستۈرۈش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ناھ يىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. لوپ ناھىيەسىنىڭ سامپۇل قەدىمىي قە رىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈ رۈشتە ئىككى دانە قاپاق كورا تېپىلغان. بۇلار بوينىغا يېقىن جاي دىن كېسىۋېتىلىپ كورا شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن قاچا بولۇپ، شەك لى يېقىنقى دەۋرلەردىكى تۇزلۇق قاپاقلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ سامپۇل قەبرىستانلىقى بىلەن دەۋرداش بولغان نىيا قەدىمكى شەھ رىدىن قاپاق پارچىلىرى تېپىلغان. قاراقاش ناھىيەسىكى تۆمۈرچۈ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن بوغما بويۇق ئارا قاپاق تېپىلغان. ب ئارخېئولوگىيەلىك پاكىتلار تارىم ۋادىسىدا قاپاق ئۆستۈرۈش ۋە ئۇ نىڭدىن پايدىلىنىشنىڭ ئىككى مىڭ يىللاردىن بېرى داۋام قىلى كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھازىرغا قەدەر تارىم ۋادىسىدا ئۆستۈرۈلىۋاتقان قاپاقنىڭ تەب ئىي سورتلىرى تۆۋەندىكى بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ:

بوغما قاپاق. بۇ، قاپاق سورتلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئۆستۈرۈل دىغان، مېۋىسى ئەڭ چوڭ بولىدىغان بىر تۈر بولۇپ، شۇينا ب باغلاپ ئىشلىتىشكە باب بولغانلىقتىن «بوغما قاپاق» دەپ ئاتالغا كۆپىنچە سۇ قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قىرما قاپاق. بۇ، قاپاقنىڭ تەبىئىي كۆرۈنۈشى خۇددى قىرغۇ قىرىپ چىقىرىلغاندەك چىرايلىق بولغاچقا «قىرما قاپاق» دەپ ئاتا

كە سازاۋەر بولۇپ، بۇ نۇقتا مەزكۇر قاپاق نەقش ئەسىرىنىڭ سىرتتىن كەلگەن بولماستىن، بالمانىنىڭ قەدىمىي يۇرتى بولغان خوتەننىڭ ئۆزىدە بارلىققا كەلگەن ئەسەر ئىكەنلىكىنى يېتەرلىك ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ قاپاق نەقش ئەسەرنىڭ يىل دەۋرى ئىلمىي ئانالىز ئۇسۇلى بىلەن ئۆلچەپ بېكىتىلمىگەن بولسىمۇ، ئارخېئو-لوگلار ئۇنى چىڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان يادىكارلىق دەپ قارا-شىدۇ. يىل دەۋرى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق، يەنى 500 يىل ئىتراپىدا بو-لۇشى مۇمكىن دەپ قارايدىغانلارمۇ بار.

بۇرۇن بۇنداق نوقۇل نەقش قاپاقلاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم قاپاق چىلىملار ۋە ناسۇال قاپاقلىرىغىمۇ نەقش چىكىلگەن. لې-كىن، بۇنداق قاپاق نەقش ئەسەرلىرى بولسۇن ياكى نەقشلىك چې-كىلمىك قوراللىرى بولسۇن، پەقەت ئاز مىقدارىدىلا ئىشلەپچىقىرىل-غان، مۇئەييەن كۆلەم شەكىللەنمىگەن. مەھسۇلات سورتى، مىقدارى جەھەتتە ئىجتىمائىي تاۋار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن. تارىم ۋادى-سىدا ئىلگىرىكى دەۋرلەردە قاپاق نەقشگەرلىكىنىڭ بىر خىل ئىج-تىمائىي كەسىپكە ئايلانغانلىقى، قاپاق نەقش ئەسەرلىرىنىڭ تاۋار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ماددىي پا-كىتلارمۇ، يازما مەلۇماتلارمۇ بايقالغىنى يوق.

1. قاپاق نەقش ئەسەرلىرىنىڭ شەكىل تۈرلىرى ۋە ئالا-ھىدىلىكى

1) تەبىئىي شەكىللىك قاپاق نەقش ئەسەرلىرى

بۇ، قاپاقنىڭ تەبىئىي شەكلىگە ئاساسان ئىشلەنگەن ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. تەبىئىي قاپاق سورتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەب-لىق، بۇ خىل ئەسەرلەرمۇ ئۇچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. (1) بوغما بويۇن قا-پاق نەقش ئەسەرلىرى، (2) نوگاي قاپاق نەقش ئەسەرلىرى، (3) ناچا قاپاق نەقش ئەسەرلىرى

2) چاتما نەقش ئەسەرلىرى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغا ئۇچ خىل قاپاق نەقش ئەسەرلىرىنىڭ شەكلى ۋە نەقشلىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، بىراق، ئوخشاشلا تەبە-

بىر خىلى كەپتەرنىڭ قۇيرۇقىغا باغلىنىدىغان ناچا ياساشقا ئىشلە-
تىلگەن. بۇ خىل قاپاقنىڭ قورسىقىنىڭ بىر تەرىپىگە كىچىك تۆ-
شۈك ئېچىلىپ، كەپتەرنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ قويۇپ بېرىلسە، كەپ-
تەرنىڭ ئۇچۇشى داۋامىدا، ھاۋا ئېقىمىنىڭ ناچا تۆشۈكىگە ئۇرۇلۇ-
شى بىلەن ئۇنىڭدىن غوڭۇلدىغان ياكى چوڭۇلدىغان ئاۋاز چىقىدىغان
بولغاچقا، بۇ خىل ناچا قاپاقلىرى «غۇڭ قاپاق» دەپ ئاتالغان.

ئالماقاپاق: بۇ خىل قاپاقنىڭ مېۋە شەكلى چىلگىسىمان بولۇپ
ئالما مېۋىسىگە ئوخشاپ كەتكەچكە «ئالما قاپاق» دەپ ئاتالغان. دېگا
مېتىرى بەشتىن يەتتە سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. خام ۋاقتىد-
توق يېشىل رەڭلىك، پىشقاندا ئاچ سېرىق رەڭلىك ياكى ئاپەلسىن-
رەڭلىك بولىدۇ. بۇ، قاپاق ئائىلىسىدىكى بىردىنبىر رەڭلىك قاپاق
سورتى بولۇپ، مېۋىلىرى كۆزدە ھويلىغا زىننەت بېرىدۇ. پىشقان
رەڭلىك مېۋىلىرى بالانىڭ ئاستىغا ئېسىپ ياكى تەكچىلەرگە تىزىپ
ئۆي زىننەتلەشكە، قىسمەن ھاللاردا ئېغىز ئېچىپ پاراشوك دورا قا-
تارلىق نەرسىلەرنى قاچىلاشقا ئىشلىتىلگەن.

قاپاق ئىلگىرى خەلقىمىز ئارىسىدا يەنە دورا ئەشيالىق سۈپىتىد-
ئىشلىتىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇر تېبابىتىدە قاپاقنىڭ تەبىئىيتى ھۆل
سوغۇق دەپ قارىلىدۇ. خام قاپاق ۋە پىشىق قاپاقنىڭ پوستى، لې-
شى، ئۇرۇقى ۋە مېغىزى دورا ئەشيالىق ھېسابلىنىدۇ. قىزىتما
قايتۇرۇش، سۈيدۇك ھەيدەش، ئىچنى يۇمشىتىش، ئۇيقۇ كەلتۈرۈش
خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئىسسىقتىن بولغان جىگەر كېسىلى
مېڭە پەردە يالۇغى، سۈيدۇك تۇتۇلۇش، ئۇيقۇسىزلىق قاتارلىق كې-
سەللىكلەرنى داۋالاشتا ئىشلىتىلىدۇ.

قاپاق يۇقىرىقى جەھەتلەردە ئىشلىتىلگەندىن باشقا يەنە ئاز سا-
دىكى نوقۇل قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىمۇ بايقالدى. مەشھۇر رەسسا-
غازى ئەھمەد قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان «ئۇيغۇر قول ھۈنەر-
سەنئەت نەقىشلىرى توپلىمى»غا ئۇچ پارچە قاپاق نەقىش ئەسىرىنىڭ
سۈرىتى كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرسى خوتەندە خەلق ئا-
رىسىدىن يىغىۋېلىنغان نەقىش قاپاق بولۇپ، ھازىر خوتەن مۇزەيىد-
ساقلانماقتا. بۇ ئەسەر بالىمان شەكلىنىڭ نەقىشلەنگەنلىكى دىققەت

چىقىپ تۇرىدىغان تۆت دانە سەپلىمە لامپۇچكا ئورنىتىلغان. قاپاقلار ـ نىڭ ھەممىسىگە نەقىش ئىشلەنگەن.

بۇ ئەسەر 2005ـيىلى خوتەن ۋىلايەتلىك 2ـنۆۋەتلىك قاشتېشى سايامەت بايرىمىدا يەرمەنكىگە قويۇلغان. ھەم گۈزەل سەنئەت قـ ـىمىتىگە، ھەم ئەمەلىي ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگە بولغان بۇ ئـ ـەسەر يەرمەنكە زالىغا ئېسىپ يۇرۇتۇپ قويۇلغاندا، ئەسەرنىڭ شەكىل ۋە سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى يەرمەنكە ئەھلىنىڭ بىردەك ئا ـ پىرىن ئوقۇشىغا ئېرىشكەن.

دېھقان سەنئەتكار ئېلى ھۈشۇر ھازىر ئىشلەۋاتقان «بىزنىڭ ھايات» نامىلىق ئەسەر چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل بولغان 23 دانە بوغما بويۇن قاپاقنى بىرىنىڭ قورسىقىغا يەنە بىرىنى يېرىم كىرگۈزۈپ يەملەپ چېتىش، يانداشتۇرۇپ چېتىش، چوڭ قاپاقلارنىڭ ئارىسىدىكى بوش ـ لۇقلارغا كىچىك قاپاقلارنى كىرگۈزۈپ چېتىش ئارقىلىق ئۆزگىچە شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن. ئۇلار ئىچىدىكى ئالتە دانە قاپاق گەۋدىسىگە ئايرىم ـ ئايرىم كۆرۈنۈشلەر نەقىشلەنگەن ھەمدە ئۇلارغا «قاشتېشى ئىزدەش»، «بىزنىڭ يايلاق»، «بازاردا»، «بەيگە سورۇنى»، «ئېتىزدا»، «مول ھوسۇل» دەپ ئايرىم نام ۋە «بىزنىڭ ھايات» دېگەن ئومۇمىي نام بېرىلگەن. بۇ تىزما قاپاقلارنىڭ ئۈستىگە قاپاق قالپاقچە ياسىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە چەمبىرەك شەكىللىك كۈن نۇرلۇق لامپۇچكا ئورنـ ـىتىلغان. چىراق نۇرىدا قاپاق تىزمىدىكى نەقىشلەر ئۆزگىچە جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. لامپۇچكا قالپاقچىسىنىڭ چېكىسىگە «ئادەم قىممىتى بىلىم ۋە ئەقىلدە» دېگەن ئەقلىيە نەقىش قىلىنغان. تىزما قاپاقلاردىكى سۈ ـ رەتلىك نەقىشلەر «بىزنىڭ ھايات» دېگەن نامنى كونكرېتلاشتۇرۇپ بەرسە، بۇ كونكرېت مەزمۇنلار ئومۇمىي نامنى يۇرۇتۇپ بەرگەن. ئۇ ـ نىڭغا قاپاقلارنىڭ تىزىلىش ـ كىرىشتۇرۇلۇشىنىڭ ئۆزگىچىلىكى قوشۇ ـ لۇپ، ئەسەرنى يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىگە ئىگە قىلغان.

2. قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى

قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنىڭ شەكلى ۋە نەقىش تۈرلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، ئۇلارنى نەقىش ئېلېمېنتلىرىنى گۈرۈپپىلاپ ئىشلىتىش

ئىي قاپاق ئۆز ئەينى ماتېرىيال قىلىنىدۇ ۋە بىر قاپاقتىن بىر ئە-سەر ئىجاد قىلىنىدۇ. چاتما قاپاق نەقىش ئەسەرلىرى بولسا، بىر نەچچە، ھەتتا 10-20 قاپاقنى مۇڭاپىق ئۆلچەملەر بويىچە كېسىپ يەملەش ياكى قوراشتۇرۇش ئارقىلىق بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ ئىشلەنگەن سۈنئىي مۇرەككەپ شەكىللىك قاپاق نەقىش ئەسەرلىرى-نى كۆرسىتىدۇ. چاتما قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىمۇ چېتىش، تىزىش ئۇسۇلى ۋە ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

(1) تولۇق چاتما قاپاق نەقىش ئەسەرلىرى. بۇ، چوڭ-كىچىكلە-كى ۋە شەكلى ھەر خىل بولغان بىر قانچە قاپاقنى كېسىپ يەملەپ چېتىش ئارقىلىق بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ ئىشلەنگەن قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. قاپاق چۆگۈن، قاپاق ئاپتۇۋا، قوشقۇلاق قاپاق ئاپتۇۋا، ئۈزۈن جوغلىق قاپاق داڭقان، قاپاق ساما-ۋەر قاتارلىق قاپاق قاچا تەقلىدىي ئەسەرلەر، شۇنداقلا قاپاق تۇلپار، قاپاق قوچقار، قاپاق تۆگە، قاپاق بۇركۈت قاتارلىق قاپاق ھەيكەل ئەسەرلەر مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مەھسۇلات كەم دېگەندە تۆت دانە قاپاقنىڭ مۇڭاپىق قىسىملىرىنى كېسىۋېلىپ، بىر بىرىگە يەملەپ تۇتاشتۇرۇش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ.

(2) تىزما چاتما قاپاق نەقىش ئەسەرلىرى. بۇ چوڭ-كىچىكلىكى ۋە شەكلى ھەر خىل بولغان 10-20 قاپاقنى كېسىپ يەملەپ چې-تىش، بىر بىرىگە كىرىشتۇرۇش، مېتال ئارقىلىق ئۆز ئارا تۇتاشتۇ-رۇش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدىگە ۋە مۇرەككەپ شە-كىلگە كەلتۈرۈپ ئىشلەنگەن قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، خوتەن شەھەر شوربېغ يېزىسىدىكى ياش دېھقان ئىلى ھۇ-شۇر ئىشلىگەن «قاپاق قەندەل» ناملىق ئەسەر جەمئىي 23 دانە ھەر خىل چوڭلۇقتىكى ۋە ھەر خىل شەكىلدىكى قاپاقلارنى كېسىپ يەم-لەپ چېتىش، ھالقىلاپ چېتىش ئارقىلىق ئىنتايىن نەپىس قەندەلگە ئايلاندۇرۇلغان. ئۇنىڭغا بىر دانە چەمبىرەك شەكىللىك كۈن نۇرلۇق لامپۇچكا، بىر دانە شارسىمان چوڭ لامپۇچكا، ئۇنىڭ ئوربېتىسىغا قاپاق كاسىسى يۇقىرىغا قارىتىلغان ئەگرى ساپلىق قاپاق ئىچىدىن

تىگە تەققاسلىنىشىدۇر. بۇ ئۇسلۇبتىكى ئەسەرلەر ئىككى ئاساسىي نەقىشنىڭ بىرسى ئوك تەرەپتە، بىرسى سول تەرەپتە تۇرغانلىقى بەلەن قارىمۇ-قارشىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، ئەمما، شەكىل ۋە ھەجمىنىڭ ئوخشاش بولغانلىقى بىلەن مۇۋازىنەت (بىرلىك، ماسلىق) قا ئىگە بولىدۇ. بۇ تەبىئەت ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تۇرلۇك-تۈمەن زىد-دىيەت ۋە قارىمۇ-قارشىلىققا تولغان، ئەمما ئۆز ئارا چۈشىنىش، يول قويۇش، مۇرەسسە ئارقىلىق ئورتاقلىققا، تەڭ مەۋجۇت بولۇش ئىم-كانىيىتىگە ئىرىشەلەيدۇ، دېگەن قاراشنىڭ قاپاق نەقىش سەنئىتىدە ئەكس ئەتتۇرۇلىشىدۇر. شۇڭا، جۈپتەك نەقىش ئۇسلۇبىنى «ماس-لىق ئۇسلۇبى» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

3) بۆلمە نەقىش ئۇسلۇبى

بۇ خىل ئۇسلۇبتا، قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنىڭ نەقىشلىرىنى تەشكىل قىلغوچى ئاساسىي گۈل گۈرۈپپىلىرى قاپاقنىڭ سىرتقى دىۋارىغا ياكى سىممېترىك تەڭ بۆلەكلەرگە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇ-لىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئۇسلۇب ئىش قوشۇلمىغان تەبىئىي قاپاقلارغا (بولۇپمۇ ئوتتۇرھال ۋە چوڭ قاپاقلارغا) نەقىش ئىشلەشتە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. يەنى قاپاقنىڭ قورساق قىسمىنىڭ تەگ ئۇستى ۋە بويۇن ئاستىدىكى نىسبىي تەكشىلىككە ئىگە بولغان چوڭراق بىر بۆلىكىنىڭ ئاستى-ئۇستىگە گېئومېترىيەلىك سى-زىقلاردىن تۈزۈلگەن توغرا يۆنىلىشلىك چەمبىرەك كانارا ئىشلە-نىپ، ئاساسىي نەقىش ئورنى ئايرىۋېلىنىدۇ. ئاندىن، چەمبىرەك شەكىللىك بۇ ئاساسىي نەقىش ئورنى بىر قانچە تەڭ بۆلەكلەرگە يا-كى سىممېترىك تەڭ بۆلەكلەرگە ئايرىلىدۇ، بۆلەكلەر چېگرا سىغا ئاستى-ئۇستىدىكى توغرا يۆنىلىشلىك كانارلارغا تۇتىشىدىغان تىك يۆنىلىشلىك بۆلمە كانارلار نەقىشلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاساسىي نەقىش رايونى بىر قانچە پارالللېل تۆت تەرەپلىك ياكى تراپېتسە-يەشەكىللىك تەڭ ھەجملىك ياكى سىممېترىك تەڭ ھەجملىك بۆلەكلەرگە ئايرىلىدۇ.

بۇ بۆلەكلەرگە ھەر خىل گۈل-گىياھ، گېئومېترىك شەكىل، ئادەم ياكى ھايۋانلار ئوبرازى، شېئىر، رۇبائىي قاتارلىقلار نەقىشلە-

ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئەركىن نەقىش ئۇسلۇبى

بۇ خىل ئۇسلۇبتىكى قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنىڭ نەقىشلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى گۈل-نەقىش ئېلېمېنتلىرى قاپاق سىرتقى دۇمباقسىمان ئەركىن ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. نەقىش ئېلېمېنتلىرى ياكى نەقىش گۈرۈپپىلىرىنى بىر بىرىدىن ئايرىپ تۈرغۇچى توغرا ۋە تىك يۆنىلىشلىك كانارا (نەقىشلىك رامكا) ئايرىملىرى بولمايدۇ. ئەسەردە ھەر قانچە كۆپ ئوبرازلار يارىتىلغان بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ئۇلار مەلۇم باغلىنىشقا ئىگە بولغان بىرلا مەنزىرە ياكى بىرلا ئاساسىي تېمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

2) جۈپتەك نەقىش ئۇسلۇبى

بۇ خىل ئۇسلۇبتىكى قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنىڭ نەقىشلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي گۈل گۈرۈپپىلىرى، قاپاق سىرتقى دۇمباقسىمان ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، بۇ خىل ئۇسلۇپ قاپاق چۆگۈن، قاپاق ئاپتۇۋا، قوشقۇلاق قاپاق ئاپتۇۋا قاتارلىق قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنىڭ نەقىش سېتىمىسىدا ئاساسىي نەقىش قىلىنىپ، مەھسۇلاتنىڭ قورساق قىسمىنىڭ ئىككى تەرىپىگە سىممېترىك (قارىمۇ قارشى) ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بۇنداق ئاساسىي نەقىش كۆپىنچە ئېللىپس، چەمبەر، پارالللېل تۆت تەرەپلىك ياكى مېھراپ شەكىللىك لايىھىلىنىدۇ. قايسى خىل شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شەكىل ئەتراپى گۈمبەزسىمان شەكىللەردىن تۈزۈلگەن كانارا بىلەن قورشىلىدۇ.

جۈپتەك نەقىش ئۇسلۇبىدىكى قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىدىمۇ بىر جۈپ ئاساسىي نەقىش بولىدۇ. ئۇلار ئەسەر يۈزىدە گەۋدىلىك ۋە بەقىنىدۇرغۇچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شەكلى، كۆلىمى ئوخشاش بولىدۇ، بۇلار كائىناتتىكى تۈرلۈك-تۈمەن شەيئىلەرنىڭ قارىمۇ-قارشىلىق، بىرلىك مۇناسىۋىتىنىڭ (مەسىلەن كېچە بىلەن كۈندۈز، ئاسمان بىلەن زېمىن، ئوڭ بىلەن سول، قاتتىق بىلەن يۇمشاق قاتارلىقلار سۈپەت جەھەتتىن بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى نەرسىلەردۇر. ئەمما ئۇلارنىڭ بىرى بولمىسا، يەنە بىرى بولمايدۇ) قاپاق نەقىش سەنئىتى

بۇ، ئەسەرنىڭ شەكىل تۈزۈلۈشى، ئۇنىڭدىن يارىتىلغان بەدىئىي ئوبراز ۋە يارقىن نەقىشلەر ئارقىلىق كىشىلەرگە ئىستېتىك زوق بېغىشلايدىغان قاپاق نەقىش ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ، بۇ تۈردىكى ئەسەرلەرنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى مول بولۇپ، تاغ-دەريا، يايلاق، ئورمان، قۇملۇق، مەنزىرىلىك جاي، مەشھۇر قۇرۇلۇش قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلەر؛ دەرەخ، ھەر خىل مېۋە، قاچا-قۇچا، گىلەم، ئەتلەس قاتارلىقلار ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلەر؛ نوقۇل گېئومېترىيەلىك نەقىشلەر ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلەر؛ ھەر خىل ھايۋان ئوبرازى يارىتىلغان ئەسەرلەر؛ ھەر خىل قىياپەتتىكى ئادەملەر ئوبرازى يارىتىلغان ئەسەرلەر مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ. بۇ خىل ئەسەرلەر ئوخشاش بولمىغان نۇقتىلاردىن كىشىلەرگە كۆچلۈك بەدىئىي لەززەت ۋە ئىستېتىك زوق ئاتا قىلىدۇ.

3) قاپاق نەقش ھۆسنىخەت ئەسەرلەر

بۇ، ئەسەرنىڭ نەقش سىستېمىسىنىڭ مەركىزى قىسىملىرىغا شېئىر، روبائىي، ئەقلىيە سۆز، ماقال-تەمسىل قاتارلىقلار نەقىشلىنىپ، كىشىلەرگە بەدىئىي زوق بەخش ئېتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنى مەلۇم تەربىيە، ئىلھام ياكى پەند-نەسىھەتكە ئىگە قىلىدىغان قاپاق نەقش ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

4. قاپاق نەقشگەرلىكى

قاپاق نەقشگەرلىكى ئادەتتىكى قاپاققا نەقش ئىشلەش ئارقىلىق ئۇنى بەدىئىي سەنئەت ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇش كەسپىنى كۆرسىتىدۇ.

1) قاپاق نەقش ئەسەرلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى

گېئومېتىرىك نەقش ئېلېمېنتلىرى ۋە ئۆرنەكلىك نەقش ئېلېمېنتلىرىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

گېئومېتىرىك نەقش ئېلېمېنتلىرى تاق سىزىق، قوش سىزىق، كۆپ قاتلام پارالىل سىزىق، يىلان باغرى (دولقۇنسىمان) سىزىق، ھەرە چىشى سىزىق، مىنگەشمە ھەرە چىشى سىزىق، تىك تۆت تەرەپلىك، پارالىل تۆت تەرەپلىك، تۇمارچە (ئۇچ بۇلۇڭ)، مۇنتىزىم ۋە غەيرىي مۇنتىزىم بەش تەرەپلىك، ئالتە تەرەپلىك، كىچىك چەمبەر،

ئىندۇ. بىر بىرىگە يانداش بولغان تىك بۆلەكلەرنىڭ نەقىشلىرى توغرا ۋە تىك بۆلىمە كانارا نەقىشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاساسىي نەقىشكە ئايلىنىدۇ ۋە ئەسەرنىڭ ئاساسىي تېمىسىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

بۆلىمە نەقىش ئۇسلۇبىدىكى قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىدە بېقىندۇرغۇچى ئورۇندا تۇرىدىغان بىر ئاساسىي نەقىش سېستېمىسى بولىدۇ. بۇ سېستېما ئوخشاش چوڭلۇقتىكى ياكى سىممېترىك ئوخشاش چوڭلۇقتىكى بىر قانچە تىك بۆلەككە بۆلۈنگەن نەقىش گۇرۇپپىلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. بۇنىڭدىكى تەڭ بۆلەككە بۆلۈش ئۇسۇلى كىشىلەرنىڭ تەڭلىك، باراۋەرلىككە ئىنتىلىدىغان پىسخىك ئېڭىنىڭ سەنئەتلىك ئىپادىسىدۇر.

4) چاچما نەقىش ئۇسلۇبى

بۇ ئۇسلۇبتا، ئەسىر تەگلىكى قىلىنغان قاپاقنىڭ سىرتقى دېۋارى توغرا يۆنىلىشلىك ئايلانما كانارا نەقىش، ئايلانما كەسمە كانارا نەقىش، تىك بۆلىمە كانارا نەقىشلەر ئارقىلىق شەكلى، چوڭ-كىچىكلىكى ھەر خىل بولغان نۇرغۇن بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر بۆلەك بىر مۇستەقىل نەقىش رايونى قىلىنىپ، ھەر خىل ئۆسۈملۈك، تۇرمۇش بۇيۇملىرى شەكىللىرى، گېئومېتىرىك نەقىش شەكىللىرى نەقىشلىنىدۇ.

3. قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى

قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن نەقىش، ئوبراز ۋە ھېسسىيات تۇيغۇسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئۇنى تۆرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) قاپاق نەقىش ئىجتىمائىي ئەسەرلەر

بۇ، قاپاق نەقىشلەردە مەلۇم مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئوبرازىنى ياراتىش ياكى ئىشلەنگەن ئەسەرنىڭ مەلۇم سىياسىي تەشكىلاتقا، مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەكىس ئەتتۈرىدىغان بايراق، خاتىرە كۈنلىرىگە تەقدىم قىلىنغانلىقىنى ئىزاھلاش ئارقىلىق روشەن سىياسىي ھېسسىيات مايىللىقى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

2) قاپاق نەقىش بەدىئىي ئەسەرلىرى

سەن، توك ئۇشكىسى ئارقىلىق، قاپاقنىڭ مەلۇم جايلىرىنى پۈتۈنلەي ئويۇپ ئېلىۋېتىش ئارقىلىق قاپاق يۈزىگە تۆشۈك ئەقىش چىقىرىش ئۇسۇلىدۇر.

(5) ماي بوياق ئەقىش ئۇسۇلى. بۇ، ئىجادىيەت لايىھەسىگە ئاساسەن، ماي بوياق ئارقىلىق قاپاق يۈزىگە ئەقىش چىقىرىش ئۇسۇلى بولۇپ، ئاساسەن، ئادەم ۋە ھايۋان، ئۆچار-قۇشلار ئوبرازى يارىتىش-قا، شۇنىڭدەك گۈل-گىياھ ئۆرنەكلىك ئەسەرلەرنى يارىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

(6) ئارىلاش ئەقىش ئۇسۇلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

3) قاپاق ئەقىشگەرلىك ماتېرىيال-سايمانلىرى

قاپاق ئەقىشگەرلىكىدە ھەر خىل تەبىئىي قاپاقلار ئاساسىي خام ئەشيا قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يېلىم، قاپاق قوقىنى، سۇزۇك سىر، ھەر خىل رەڭلىك ئادەتتىكى سىر، ئېلان بويىقى، ماي بوياق، سۇ يېغى، ياغاچ مىخ قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ.

قاپاق ئەقىشگەرلىكىدە يەنە ھەرە، سىركول، سىزغۇچ، سىياھ قەلەم، لوپا ئەينەك، توك داغمىلى، توك ئۇشكىسى، پىچاق، قەلەم-تىراچ، چوپسا، موي قەلەم، چوتكا، ئۆچۈرگۈچ، قۇم قەغەز، بوياق قاچىسى، دەسمال قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

4) قاپاق ئەقىشگەرلىك مەشغۇلاتى

قاپاق ئەقىش ئەسەرلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش تەييارلىق، لايىھە-لەش، ئەقىشلەش، بوياق بېرىش-پەدازلاش باسقۇچىدىن ئىبارەت تۆت باسقۇچلۇق مەشغۇلات ئارقىلىق ئورۇنلىنىدۇ.

تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا قاپاق ئەقىش ئەسەرلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا زۆرۈر بولغان خام ئەشيا، ماتېرىيال ۋە سايمانلار تەييارلىنىدۇ.

لايىھەلەش باسقۇچى: خام ئەشيانىڭ شەكلى ۋە چوڭ-كىچىكلى-كىنى ئوبدان كۆزىتىپ، ئۇنىڭدىن قايسى ئۇسلۇبتىكى ئەسەر ئىشلەپچىقارغىلى بولىدىغانلىقى، قايسى خىل ئەقىش، قانداق ئوبرازلار-نى يارىتىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغانلىقى ئىدىتلىۋېلىنىدۇ. ئاۋال ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن شەكلى ، ئاندىن بۇ ئومۇمىي شەكىلنىڭ ھەر

چوڭ چەمبەر، نۇقتا مەركەزلىك چەمبەر، ئۇرۇنما چەمبەر، كېسىشمە چەمبەر، كۆپ قاتارلىق نۇرغۇن شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۆرنەكلىك نەقىش ئېلىپمېنتلىرى بولسا، تەبىئىي جانلىقلار ئوبرازى ۋە جىسىملار ئوبرازىغا تەقلىد قىلىپ بارلىققا كەلتۈرۈلىدىغان نەقىش ئېلىپمېنتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، هەر خىل قىياپەتتىكى ئادەملەر ئوبرازى؛ ئات، كالا، ئېشەك، بېلىق قاتارلىق هايۋانلار ئوبرازى؛ بۇركۇت، توز، كەپتەر، توخۇ قاتارلىق ئۇچار قۇشلار ناتلار ئوبرازى؛ هەر خىل گۈل-چېچەك، دەرەخ، ئۆسۈملۈك، زىرائەت باشاقلىرى، ئالما-ئۈرۈك، قوغۇن-تاۋۇز قاتارلىق مېۋىلەر شەكىللىرى؛ ئوتياشلارنىڭ غول-پېلەك، يۇپۇرماق-مېۋە شەكىللىرى؛ گەلەس، گۈلۈمرە قاتارلىق رەختلەر؛ گىلەم، چۆگۈن، ئاپتۇۋا، داڭقا قاتارلىق تۈرمۇش بىساتلىرىنىڭ نەقىش ياكى كۆرۈنۈش شەكىللىرى؛ مەشھۇر ئىمارەت، مۇنار، سېپىل قاتارلىق قۇرۇلۇش شەكىللىرى قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى قاپاق نەقىشلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە نەقىش ئېلىپمېنتلىرى بولالايدۇ.

2) قاپاق نەقىش ئەسەرلىرىگە نەقىش چىقىرىش ئۇسۇللىرى

(1) ئاق سىزىق نەقىش ئۇسۇلى. بۇ، توك ئۇشكىسى ئارقىلىق قاپاق يۈزىگە نەقىش چىقىرىش ئۇسۇلى بولۇپ، ئەسەر لايىھىسىگە ئاساسەن ئۇشكە تىغى ئارقىلىق قاپاق يۈزىگە رەڭسىز سىزىق چىقىرىلىدىن ئاندىن سىزىقلارغا ئېھتىياجلىق رەڭ بېرىلىدۇ.

(2) داغلىما نەقىش ئۇسۇلى. بۇ، ئىجادىيەت لايىھەسىگە ئاساسەن توك داغمىلىنى ۋاستە قىلىپ، قاپاق يۈزىگە نەقىش چىقىرىش ئۇسۇلى هېسابلىنىدۇ.

(3) ئويما نەقىش ئۇسۇلى. بۇ، قاپاق نەقىش ئەسىرىنىڭ ئىجادىيە لايىھەسىگە ئاساسەن، قەلەمتىراش ئارقىلىق قاپاقنىڭ سىرتقى پوستىنى ئويۇپ ئېلىۋېتىپ ئويما نەقىش (پېتىنغۇ نەقىش) چىقىرىش ئۇسۇلىدۇر. بۇ ئۇسۇلدا ئويما نەقىش چىقىرىلغاندىن كېيىن ئويۇپ تاشلانغان جايلارغا ئادەتتە قىزىل، قارا، سېرىق، يېشىل قاتارلىق توق رەڭلىك سىر بېرىلىدۇ.

(4) كۆنگۈرە نەقىش ئۇسۇلى. بۇ، ئىجادىيەت لايىھەسىگە ئاس

ئىھتىياجلىق جايلارغا بويىق بېرىلىدۇ. بويىق ئاساسەن سىنتېپ بولغان ۋە تولۇق قۇرۇمىغان ۋاقىتتا سۈرتۈپ پەدازلىنىدۇ. كۆ- پىنچە، توق پور رەڭ، جىگەر رەڭ، چىلان رەڭ قاتارلىق رەڭلەردە تەڭشەلگەن بويىقلار ئىشلىتىلىدۇ. پېتىنقى نەقىش ئەسەرلىرىگىمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا بويىق بېرىشكە بولىدۇ.

(مۇھەممەتئىمىن سابىر)

§7. تۆمۈر ۋە باشقا مېتاللاردىن ياسالغان، قۇيۇلغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۈنەر-سەنئىتى

1. تۆمۈردىن ياسالغان ياغاچچىلىق سايمانلىرى

ياغاچچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان تۆمۈر سايمانلار ئاساسلىقى تۆ- ۋەندىكىچە:

1) ھەرە: خوتەن شېۋىسىدە «ھارى» ياكى «ھارا» دېيىلىدۇ. ھەرە چوڭ جەھەتتىن جادۇ ھەرە، تارتما ھەرە، قول ھەرىسى دەپ ئۈچكە ئايرىلىدۇ. جادۇ ھەرە خوتەن شېۋىسىدە «جادى ھارى» ياكى «جادارى» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ ھەرىلەرنىڭ چوڭى بولۇپ، ھەرە تېغىنىڭ ئىككى بېشىغا قۇلاق چىقىرىپ، ياغاچتىن تۇتقۇچ ئورنۇتۇپ ياسىلىدۇ. ئىككى ئادەم تارتىپ ئىشلىتىدۇ. جادۇ ھەرە دەرەخ كېسىش، چوڭ ياغاچلارنى توغراش، شال تىلىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. تارتما ھەرە H شەكىللىك ياغاچ قۇرۇلمىنىڭ ئاستى ئۈچىغا ھەرە تېغىنى ئورنۇتۇپ، ئۈستى ئۈچى پا- نا بىلەن چىڭىتىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. چوڭ ياغاچلارنى كېسىشتە ئىك- كى ئادەم، كىچىكلىرىنى كېسىشتە بىر ئادەم ئىشلىتىدۇ.

قول ھەرىسى ئۈچى تەرەپ تار، تۆۋى كەڭ ياسالغان ھەرە تېغە- نىڭ تۆۋىگە ياغاچتىن تۇتقۇچ ئورنۇتۇپ ياسالغىنى بولۇپ، كىچىك ياغاچلارنى كېسىشكە ئىشلىتىلىدۇ. قول ھەرىسىنىڭ يەنە ئىنتايىن كىچىك ياسالغانلىرى بولۇپ، چوڭلۇقى يانچۇق پىچىقچىلىك كە- لىدۇ. شەكلى پىچاق بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، ئۈچى ئۇچلۇق بولە-

قايسى بۆلەكلىرىنىڭ نەقىشلىرى لايىھەلىنىدۇ.

نەقىشلەش باسقۇچى: ئەركىن نەقىش ئەسەرلىرىدە كانارا نەقىش بۆلمە نەقىش قاتارلىق «چېگرا سىزىق» لىرى بولمىغاچقا، بۇ خىل ئۇسلۇبتىكى ئەسەرلەرگە تەييارلانغان ماتېرىيال (قاپاق)نىڭ بىر قەدەر تەكشى، ئۆلچەملىك بولغان ئۇدۇل يۈزى بېكىتىلىدۇ. ئاندىن لايىھەدىكى نەقىشنىڭ ئاساسىي قىسمى ماتېرىيالنىڭ ئۇدۇل يۈزىگە نەقىشلىنىدۇ. ئاندىن باشقا قىسىملىرى نەقىشلىنىدۇ.

رەسمىي نەقىش چىقىرىش — ئەسەر لايىھەسى ۋە سەنئەتكارلار نىڭ ئادەتلەنگەن ئۇسۇلى بويىچە توك ئۇشكىسىدە ئاق سىزىق نەقىش ئويۇش، كۇنگۇرە نەقىش ئويۇش، توك داغمىلى ئارقىلىق قارا سىزىق نەقىش ئويۇش، قەلەمتىراچ ئارقىلىق پېتىنغۇ نەقىش ئويۇش، مو قەلەم ئارقىلىق ماي بوياق نەقىش چىقىرىش قاتارلىق ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق بىر بىرلەپ ئورۇنلىنىدۇ.

مۇرەككەپ چاتما نەقىش ئۇسلۇبىدىكى ئەسەرلەرگە نەقىش چىقىرىشتا، «ئاۋال چېتىپ ئاندىن نەقىشلەش» ۋە «ئاۋال نەقىشلەپ ئاندىن چېتىش»دىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. قاپاق ئاپتۇۋا، قوشقۇلاق ئاپتۇۋا، قاپاق چۆگۈن قاتارلىق مۇرەككەپلىك دەرىجىسى تۆۋەنرەك بولغان چاتما نەقىش ئەسەرلىرى ئاۋال چېتىپ بىر پۈتۈن شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن نەقىشلىنىدۇ. قاپاق قەدەل قاتارلىق مۇرەككەپلىك دەرىجىسى يۇقىرى بولغان ئەسەرلەرنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرى ئومۇمىي لايىھەگە ئاساسەن ئاۋال ئايرىم - ئايرىم نەقىشلىنىپ ئاندىن چېتىپ بىر پۈتۈن ئەسەر شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ.

بوياق بېرىش، پەدازلاش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا ئاساسلىقى ئاق سىزىق نەقىش ۋە پېتىنغۇ ئويما نەقىش ئەسەرلىرىنىڭ نەقىشلىرىگە بوياق بېرىلىدۇ. ئاق سىزىق نەقىش ئەسەرلىرىگە بوياق بېرىشتە، ئاپتورنىڭ ئىجادىيەت لايىھەسىگە ئاساسەن، ھەر خىل رەڭدىكى ماي بوياقلار يەككە ھالدا، ياكى مەلۇم نىسبەت بويىچە ئارىلاشتۇرۇپ، سۇ يېغىدا ئېرىتىپ ئېھتىياجلىق بوياق تەييارلىنىدۇ. ئاندىن موي چوتكا ئارقىلىق نەقىش سىزىقلىرى ۋە باشقا

شەكىللىك ئويۇقچا چىقىرىش)قا ئىشلىتىلىدۇ. زەرەندىنىڭ تېغى ئالاھىدە بولۇپ، بىس قىسمى نەقىش چىقىرىشقا ماس ياسىلىدۇ. رەندىنىڭ ئاستى قىسمىغا تېغ بىسى بىلەن ئوخشاش قىلىپ ئويۇق-چە كانارا ئويۇلىدۇ.

5) ئىسكىنە: ياغاچتىن تۆشۈك ئېچىشقا ئىشلىتىلىدىغان سايمان بولۇپ، چاسىلانغان ئۇزۇن تۆمۈرنىڭ بىر ئۇچىنى ياپىلاقلاپ بىس چىقىرىپ، يەنە بىر ئۇچىنى ئۇچلاپ ياغاچتىن دەستە بېكىتىپ يا-سىلىدۇ. تۆشۈك ئېچىشتا، سول قولدا ئىسكىنىنىڭ دەستىسىنىڭ ئاستى تەرىپىدىن تۇتۇپ، بىسىنى ياغاچ ئۈستىگە قويۇپ، ياغاچ توقماق بىلەن دەستىنىڭ ئۈستىدىن ئۇرۇپ مەشغۇلات قىلىنىدۇ. ئىسكىنىدە چاسا شەكىللىك تۆشۈكلەر ئېچىلىپ، چېتىق چېتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

6) يانپۇچۇق: بەزى رايۇنلاردا «ياپۇچۇق» دېيىلىدۇ. بۇ ئىسكە-نىنىڭ نەقىش ئويۇشقا ئىشلىتىدىغان تۈرى بولۇپ، بىسى ئۇچلۇق گۈرجەكنىڭ بىسىدەك ھىلال ئاي شەكىللىك ھەم يېرىم نوكاچ بو-لىدۇ. تۈرلۈك نەقىشلەر ۋە گۈل نۇسخىلىرى يانپۇچۇقتا ئويۇلىدۇ. مەشغۇلات شەكلى ئىسكىنە بىلەن ئوخشاش.

7) ئۇشكە: ياغاچتىن تۆشۈك تېشىدىغان سايمان بولۇپ، قەدىمىي تۈرك تىلىدا ئۇشكە بىلەن تېشىشنى «ئۇشدى» (ئول ئوق ئۇشدى - ئۇ ئوقنى ئۇشكىلىدى) دەيدۇ. ئۇشكىنىڭ تېغى قۇيۇچ (پۇلات)تىن تولغۇما شەكىللىك ياسىلىدۇ. تولغۇما ئۇچىدىن بىس چىقىرىلىدۇ. ئۇشكە ياسىلىش شەكلى ۋە ئىشلىتىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن، تۈز ئۇشكە، ئەگرى ئۇشكە، تارتما ئۇشكە دەپ ئۇچكە ئايرىلىدۇ. تۈز ئۇشكىنىڭ بىر ئۇچىدىن ھالقا شەكىللىك قۇلاق چىقىرىلىپ، ياغاچ دەستە ئۆتكۈزۈپ، قول بىلەن تولغاپ تۆشۈك تېشىلىدۇ. ئەگرى ئۇشكە ⌐¬ شەكىللىك ياسىلىپ، بىر ئۇچىدىن تېغ چىقىرىلىدۇ، يەنە بىر ئۇچىغا ئەركىن ھەرىكەتچان دەستە بېكىتىلىپ، تۆشۈك تەشكەندە دەستىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ، تېغ ئۇچىنى تۆشۈك تېشىلىدىغان جايغا قويۇپ بېسىپ تۇرۇپ، ئەگرى جايىدىن تۇتۇپ تولغاپ ئايلاندۇ-رۇپ مەشغۇلات قىلىنىدۇ.تارتما ئۇشكە تۈز، توم ياغاچنىڭ بىر ئۇ-

دۇ. بۇ خىل ھەرە خوتەن شېۋىسىدە «شاۋكا تىغ» دەپ ئاتىلىپ، مەخسۇس شاۋكا (تاختايدىن ئويۇلغان تەشمە نەقىش) ئويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2) چوت: كەكىنىڭ چوڭ ياسالغان تۈرى بولۇپ، كەتمەن چاپقاندەك ھالەتتە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ ياغاچلارنىڭ دۆمچاقلىرىنى ئېلىش، ئەگرى جايلىرىنى چېپىپ رۇسلاش، يۈزىنى چىقىرىش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچنى چوت بىلەن ياساش «چوتلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ئۆرۈلگەن شال ئېتىزلىرىنى كەتمەن بىلەن تۈزلەشمۇ «چوتلاش» دېيىلىدۇ.

3) كەكە: چوتنىڭ كىچىكلىتىپ ياسالغان تۈرى بولۇپ، قەدىمىي تۈرك تىلىدا «كەركى» دەپ ئاتالغان. ئۇ كىچىك ياغاچلارنى شىلىش، رۇسلاش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. كۈندىلىك تۇرمۇشتا يەنە ئوتۇن يېرىش، شاخ چاتاش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىلگەچكە، خوتەن رايۇنىدا ھەر بىر ئائىلىدە بىردىن كەكە بولىدۇ.

4) رەندە: ياغاچنىڭ يۈزىنى سىلىقلاشقا ئىشلىتىلىدىغان سايمان بولۇپ، ئاساسى گەۋدىسى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇن چاسىلانغان ياغاچنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن بىر تەرىپى قىيىپاش، قالغان تەرىپى تۈز قىلىپ چاسا شەكىللىك تۆشۈك ئېچىلىپ، تۆمۈر-دىن ياسالغان تىغنى تۆشۈكنىڭ قىيىپاچ قىسمىدىن سېلىپ، تىغ بىسىنى رەندە گەۋدىسىنىڭ ئاستىدىن بىلىنەر بىلىنمەس چىقىرىپ چىكتىپ تەييارلىنىدۇ. ئۇستى قىسمىغا ياغاچتىن توغرىسىغا تۇتقۇچ ئورنىتىلىدۇ.

رەندە شەكلى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ كالتا رەندە، ياپسا، زەرەندە دەپ ئۇچكە ئايرىلىدۇ. كالتا رەندىنىڭ گەۋدىسى قىسقا بولۇپ، تىغ تۆشۈكىنىڭ ئالدى ۋە كەينى تەرىپىگە ئىككى تۈتقۇچ ئورنىتىلىدۇ. بۇ ياغاچنى يۈزىنى كۆپرەك قىرىپ سىلىغلايدىغان ئىشقا ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە ئىككى ئادەم تارتىپ مەشغۇلات قىلىدۇ. ياپسا گەۋدىسى بىر قەدەر ئۇزۇن رەندە بولۇپ، ياغاچ يۈزىنى تۈزلەش ۋە سىلىقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. زەرەندە «زەي رەندىسى» دېگەن مەنىدەكى سۆز بولۇپ، ياغاچلارنىڭ يۈزىگە ۋە لېۋىگە زەي تارتىش (كانار

2) بىرەندە: كېپىنەك قانىتى شەكلىدە ئاستى كەڭ، ئۈستى بار ـ غانچە تار قىلىپ ياسىلىپ، ئۈچىنى ئۈچلاپ ياغاچ دەستە ئورنىتىپ ياسالغان پىچاق بولۇپ، ئاستى قىسمى ھىلال ئاي شەكلىدە ئەگىم سوقۇلۇپ، بىس چىقىرىلىدۇ. بىرەندىنىڭ بىسى ھىلال ئاي شەكلىلىك ئەگرى قىلىپ سوقۇلغان پىچاق شەكلىدىكىلىرىمۇ بار بولۇپ، «ئەگرى پىچاق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا «ئەگدۇ» سۆزىگە: "ئەگرى پىچاق، قىلىچ قېنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۈچى ئەگرى پىچاق" دەپ تەبىر بەرگەن. بىرەندە مەخسۇس تېرە، كۆن ـ خىرومىلارنى قىيىشقا ئىشلىتىلىدۇ. بىرەندىنى مۈزدوز، تەلپەكساز، جۇۋىچىلار ئىشلىتىدۇ.

3) بىگىز: بىگىز خوتەن شېۋىسىدە «دىرەپشە» ، قەشقەر شېۋىسىدە «دىيەپشە» دەيىلىدۇ (توغرىسى شۇ). چۈنكى بۇ ئىسىم «دىيەپ تېشە» سۆزىدىن ياسالغان. ئۈچى ئۆتكۈر ئۈچلانغان مىقىسمان تۆمۈرنىڭ يەنە بىر ئۈچىغا ياغاچتىن دەستە بېكىتىپ ياسىلىدۇ. ئۇ تېرە، كۆن ـ خىروم، چەم قاتارلىق يېڭىنە ئىشلىتىش ئەپسىز نەرسىلەرنى تېشىپ، تۆشۈكتىن يېڭىنىنى ئۆتكۈزۈپ تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ. بىگىز تۈز بىگىز ۋە ئىلمە بىگىز دەپ ئىككى خىل بولۇپ، تۈز بىگىز مەخسۇس تۆشۈك تېشىشكە، ئىلمە بىگىز ئۈچىدىن ئاستىغا قىيىپاش قىلىپ يىرىق چىقىرىپ ياسىلىپ، ماتېرىيالنى تېشىپ ئۈچىنى قارشى تەرەپكە چىقىرىپ، يىرىقتا يىپ سېلىپ، تارتىپ ئېلىپ تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

4) جۇۋالدۇرۇز: يېڭىنىنىڭ چوڭى بولۇپ، ئەڭ كىچىكلىرىمۇ 8 ~ 7 سانتىمېتىر بولىدۇ. ئۇرۇشكە ئوخشاش توم يىپتا نەرسە تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ. جۇۋالدۇرۇز جۇۋا تىكىشتە كۆپ ئىشلىتىلىگەندىن سىرت، توقۇم، مۆلە، ئېگەر تىكىشتە ئاساسلىق ئىشلىتىلىدۇ. كۈندىلىك تۇرمۇشتا تاغارنىڭ ئېغىزىنى تىكىش، تاغار ياماش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ. قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان «تاش يېڭىنە»لەر دەل تاشتىن ياسالغان جۇۋالدۇرۇزدۇر. چۈنكى ئۇنىڭ بىلەن تىككۈچىلىك قىلغىلى بولمايدۇ. تاش قوراللار دەۋرىدە يېڭىنە سۆڭەك (ئۇستىخان)دىن ياساپ ئىشلىتىلگەن.

چىغا كىچىك تىغ بېكىتىپ، يەنە بىر ئۇچىغا ئەركىن ھەرىكەتچان دەستە بېكىتىلىپ، تۆشۈك تەشكەندە دەستىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ، تىغ ئۇچىنى تۆشۈك تېشىلىدىغان جايغا قويۇپ بېسىپ تۇرۇپ، كامانچە شەكلىدە ياسالغان تارتقۇنىڭ تانىسىنى ئۇشكە گەۋدىسىگە يۆگەپ، تارتقۇنى تارتىش ئارقىلىق ئۇشكىنى ئوڭ- تەتۇر ئايلاندۇرۇپ مەش- غۇلات قىلىنىدۇ. بۇ خىل ئۇشكىنىڭ تىغى كىچىك، تىغ ئۇچى يا- پىلاق ئۇچلۇق شەكىلدە بولۇپ، كىچىك تۆشۈكلەرنى تېشىشكە ئىش- لىتىلىدۇ.

2. تۆمۇردىن ياسالغان تىككۇچىلىك سايمانلىرى

بۇ — مۇزدوزلۇق، جۇۋىچىلىق، تەلپەكسازلىق، كىيىم- كېچەك تىككۇچىلىكى قاتارلىق كەسپىلەردە ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار بولۇپ، تىككۇچىلىكتە ئىشلىتىدىغان سايمانلار باشقا كەسپ- لەردىكىگە قارىغاندا نىسبەتەن ئاز بولىدۇ. ئۇلارنىڭ يەرلىك تۆمۈر- چى ئۇستىلار تەرىپىدىن ياسىلىدىغان ئاساسلىق سايمانلىرى تۆۋەن- دىكىچە:

1) قايچا: خوتەن شېۋىسىدە «قاچا» («قا» بۇغۇمى سوزۇپ تەلەپ- پۇز قىلىنىدۇ) دېيىلىدۇ(قەدىمىي تۈرك تىلىدا «پىچغۇچ»، چىگىل- چە «قىغتۇ»، ئۇغۇزچە «سىندۇ» دەپ ئاتالغان). كىيىم- كېچەك تىككۇچىلىكىدە رەخ پىچىشقا تىغى ئۇزۇن چوڭ قايچا ئىشلىتىدۇ، بۇ خوتەن شېۋىسىدە «سەيپۇڭ قاچىسى» دېيىلىدۇ. باشقا تىككۇچە- لىكتە ئادەتتىكى قايچا ئىشلىتىلگەندىن سىرت، تېرە، كۆن- خە- رۇم كېسىشكە ماس كېلىدىغان قوپالراق، پۇختا ياسالغان مەخسۇس قايچا ئىشلىتىلىدۇ. مۇزدوزلارنىڭ مەخسۇس قايچىسىنىڭ ئاستى تۇتقۇچى تولۇق ئېگىلمەي، ئۇچى ياپىلاق ياسىلىپ، كىچىك مىقلارنى قومۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ. تەلپەكسازلىقتا مويلارنى قىرقىپ تەكشە- لەشكە كىچىك قايچا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خوتەن شېۋىسىدە «مىخرازا» دەپ ئاتىلىدۇ. گىلەم توقۇشتا مەخسۇس ياسالغان ئالاھىدە چوڭ قايچا ئىشلىتىلىدۇ. ئوڭ قولدا تۇتقۇچىدىن تۇتۇپ، سول قولدا تە- غىنىڭ ئىككى ئۇچىنى تۇتۇپ قىسىپ مەشغۇلات قىلىدۇ.

بۇ خىل پىچاق ۋە قاتلانمايدىغان كىچىك پىچاقلار «بەكە» دەپ ئاتىلىدۇ. خوتەن شېۋىسىدە «يانجۇق پىچىقى» (يانچۇق پىچىغى) دېيىلىدۇ. يانپىچاقلارنىڭ تىغىنى كۆپىنچە قۇيۇچتىن سوقىدۇ. دەستىسى تۈرلۈك نەقىشلەر بىلەن نەقىشلەپ، كۆز قويۇپ، ئىنتايىن نەپىس ئىشلەيدۇ. خوتەن رايۇنىدا پىچاق سوقىدىغان ئۇستىلار مەھسۇلاتلىرىغا تامغا بېسىپ تاۋار ماركىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ھازىر داڭدار ئۇستىلار ئۆز ئىسمىنى ياكى يۇرتنىڭ نامىنى تامغا قىلىپ بېسىپ، تاۋار ماركىسى قىلىپ ئىشلىتىش بارلىققا كەلدى.

2) قىسقاچ: شەكىل جەھەتتىن تۆمۈرچىنىڭ قىسقىچى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، تۆمۈرچى قىسقىچىدىن سىپتا، ئۇچى چوغ، چۈچۈلە قىسمىقا ماس قىلىپ سوقۇلىدۇ. خوتەن رايۇنىدا ئوتۇن، تاشكۆمۈر ئاساسى يېقىلغۇ قىلىنغاچقا، قىسقاچ ھەممە ئائىلىگە ئومۇملاشقان.

3) بەل: نېپىز چاسا تۆمۈرنىڭ ئۇچ تەرىپىدىن گىرۋەك چىقىرىلىپ، ئوچۇق تەرىپىنىڭ قارشىسىغا دەستە (ساپ) بېكىتىپ، تۈتقۇچ چىقىرىپ ياسالغان بۈيۇم بولۇپ، ئائىلىلەردە ۋە تۆمۈرچىلىكتە ئوچاق- مەشەلەرگە كۆمۈرسېلىش، كۈل تارتىش، سۈپۈندە ئېلىش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ. بەلنىڭ سىپتا سوقۇلغانلىرىنىڭ دەستە بېكىتىلىدىغان تەرىپى قول ئالقىنىنىڭ بېغىشى شەكلىدە، ئېغىز تەرىپى كەڭ قىلىپ، كۆركۈم گۈلى شەكلىدە سوقۇلىدۇ.

4) چۆمۈچ: كۈندىلىك تۈرمۈشتا كەم بولسا بولمايدىغان تۈرمۈش بۈيۇمى بولۇپ، ئاش- تاماق ئېتىش، ئۇسسۇش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. قەدىمىي تۈرۈك تىلىدا چۆمۈچ «قامىچ»، ئوغۇزچە «چۆمچە» دەپ ئاتالغان. بۇرۇنقى دەۋرلەردە خوتەن رايۇنىدا چۆمۈچ ياغاچتىن ۋە مىستىن ياسىلىپ ئىشلىتىلگەن. ھازىرقى دەۋردە قارا تۆمۈردىن سوقۇلغان چۆمۈچ ئومۇملىشىپ كەتتى. چۆمۈچنىڭ بەل شەكلىدە ياسالغانلىرى «كەپكۈر» دېيىلىپ، قورۇما قورۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. كەپكۈرنىڭ كىچىك تۆشۈكچىلەر ئېچىپ ياسالغانلىرىمۇ بولۇپ، بۇ مايدا ھەر خىل نانلارنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

3. تۆمۈردىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە باشقا بۇيۇملار ھۇنەر-سەنئىتى

بەزى كەسىپلەر ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا ئىشلىتىلىدىغان تۆمۈردىن ياسالغان بىر قىسىم بۇيۇم-سايمانلار بولۇپ، بۇلاردىن يەرلىك تۆمۈرچىلەر سوقۇپ ئېتىدىغان بۇيۇملار ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

1) پىچاق: ئىنسانىيەت تارىخىدىكى يۈز چوڭ كەشپىياتنىڭ بىرى بولۇپ، ئېپتىدائىي ئىنسانلار تاشتىن، سۆڭەكتىن ياساپ ئىشلەتكەن، مىس قوراللار دەۋرىدە مىستىن، تۆمۈر قوراللار دەۋرىدە تۆمۈردىن ياسالغان. قەدىمىي تۈرك تىلىدا پىچاق «پىچەك» دەپ ئاتالغان. قىلىچ، شەمشىر قاتارلىق جەڭ ۋە ئوۋ قوراللىرى پىچاقتىن تەرەققى قىلىپ مەيدانغا كەلگەن.

پىچاق ئومۇمەن ئائىلىدە ئىشلىتىدىغان پىچاق ۋە يانداً ساقلىنىدىغان پىچاق بولۇپ، ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئائىلىدە ئىشلىتىلىدىغان پىچاقلار ئىشلىتىشكە ئەپلىك، ئۆتكۈر بولۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، نەقىشلەش، كۆركەملەشتۈرۈش، زىننەتلەش شەرت قىلىنمايدۇ، شۇڭا ئائىلە پىچاقلىرىنىڭ سوقۇلۇشى ئاددى، كۆرۈمسىز بولىدۇ. كۆپىنچە مۇڭگۈزدىن ساپ بېكىتىلىدۇ. ئائىلە پىچاقلىرىنىڭ چوڭراقلىرى «قىڭراق» دەپ ئاتىلىدۇ. يانداً ساقلايدىغان پىچاقلاردا كۆركەم، نەقىشلىك، زىننەتلىك بولۇش ئالدىنقى شەرت قىلىنىدۇ. شۇڭا يانپىچاقلار ناھايىتى كۆركەم، بىسى پارقىراق بولىدۇ. يانپىچاقلار يەنە ئۇز ئىچىدىن ئىككىگە ئايرىلىدۇ. بىرى: غىلاپقا سېلىپ، يانداً ساقلىنىدىغان پىچاقلار، بۇ خىل پىچاقلار «غىلاپ پىچىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل پىچاقنىڭ چوڭراق، قوش بىسلىق قىلىپ سوقۇلغانلىرى «خەنجەر» دەپ ئاتىلىدۇ. خەنجەر قەدىمىي تۈرك تىلىدا «بۆگدە» دەپ ئاتالغان. يەنە بىرى: قاتلاپ يانچۇقتا ياكى مەخسۇس غىلاپتا ساقلىنىدىغان كىچىك پىچاقلار. بۇ خىل پىچاقلار باشقا رايۇنلاردا «قەلەمتىراچ» دەپ ئاتىلىدۇ (بۇ پارىسچە ئاتالغۇ بولۇپ، «قەلەم ئۇچلىغۇچ» دېگەن مەنىدە). يەنە بەزى رايۇنلاردا

تولا چۆگىلەپ ئاغامچىغا چىرمىشىپ قالماسلىق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. چارۋىلارنىڭ بوينىغا ئەرگۈلنىڭ بىر ھالقىسى ئۆتكۈزۈلگەن تۇم ئاغامچا ياكى تاسما باغلىنىپ، ئاغامچا ياكى زەنجىر يەنە بىر ھالقىسىغا باغلىنىدۇ (بۇرۇنقى دەۋرلەردە ياغاچتىن ياسالغان ئەر-گۈلمۇ ئىشلىتىلەتتى).

8) قىغا: ئوغاق شەكىللىك ياسالغان، ئوغاقتىن كىچىك تىغ بولۇپ، ئۇزۇن بادرىنىڭ ئۈچىغا بېكىتىپ، دەرەخ شاخلىرىنى قىيىپ چاتاشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە مۇشۇ خىل قىيغا شەكلىدە ياسالغان مەخسۇس پىچاقلارمۇ «قىغا» دەپ ئاتىلىپ، كۆن- خىرومچىلىقتا تېرىلەرنىڭ تۈكىنى چۇشۇرۇشكە ئىشلىتىلىدۇ.

4. قۇيمىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى ۋە مەھسۇلاتلىرى

قۇيمىچىلىق تۆمۈرچىلىكتىن ئايرىلىپ چىققان، تۆمۈر تاۋلاش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن كەسىپ بولۇپ، سوقۇپ بۇيۇم ياسىغىلى بولمايدىغان مېتالدىن بۇيۇم قۇيۇش كەسپىنى كۆرسىتىدۇ. قۇيمە-چىلىقتا تاغدىن چىقىدىغان بىر خىل قۇمنى يارايلىم سۇيىدە نەم-دەپ، قۇيۇلىدىغان بۇيۇمنىڭ قېلىپى ياسىلىدۇ، ئاندىن مەخسۇس چاناقتا ئېرىتىلگەن مېتال سۇيۇقلۇقى قېلىپقا قۇيۇلۇپ، سۇۋىغاندىن كېيىن ئېلىپ، چاقلاش ياكى ئېكەكدەش ئارقىلىق مۇھىم جايلىرى سىلىقلىنىپ تەييارلىنىدۇ. بىر قېتىم ئىشلىتىلگەن قېلىپنى قايتا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. خوتەن رايۇنىدا كۆپ ئىشلىنىدىغان قۇيما بۇيۇملار تۆۋەندىكىچە:

1) قازان: قەدىمىي تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ ساپالدىن ياسىلىپ ئىشلىتىلگەن. مىس قوراللار دەۋرىدە مىستىن، تۆمۈر قوراللار دەۋرىدە تۆمۈر(چۇيۇن)دىن قۇيۇلغان. خوتەن رايۇنىنىڭ قۇيمىچىلىقىدا قازان قۇيۇش ئاساسى سالماقنى ئىگىلەگەچكە، قۇيمىچىلار ئاۋام تىلىدا «قازانچى» دەپ ئاتالغان. قۇيمىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار مەركەزلىك ئورۇنلاشقان مەھەللىلەر «قازانچى مەھەللىسى»، «قازان مەھەللىسى» ياكى «قازانچى كوچا»، «قازان كوچا» دەپ ئاتالغان. قۇيمىچى ئۇستىلارغا «قازان»

5) پالتا: خوتەن رايۇنىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تاشتىن ۋە قاشتېشىدىن ياسالغان پالتىلارنىڭ تېپىلغانلىقى پالتىنىڭ تاش قوراللار دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەدىمكى دەۋردە پالتا قورال بولۇپلا قالماي يەنە ھاكىمىيەت بەلگىسى، دىنىي مۇراسىم بۇيۇملىرى قىلىپمۇ ئىشلىتىلگەن. تارىم ۋادىسى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايۇنىدىكى قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان خوتەن قاشتېشىدا ئويۇلۇپ، نەپىس نەقىشلەنگەن پالتىلار بۇ نوقتىنى ماددى پاكىت بىلەن تەمىنلەيدۇ. پالتا قەدىمىي تۈرك تىلىدا «بالدۇ» دەپ ئاتالغان.

پالتا دەرەخ كېسىش، شاخ چاتاش، ئوتۇن يېرىش قاتارلىق ئىشلاردا ئىشلىتىلىدىغان بويۇم بولۇپلا قالماي، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە جەڭ قورالى قىلىپمۇ ئىشلىتىلگەن. مەخسۇس جەڭ قورالى قىلىپ سوقۇلغانلىرىنىڭ بىسى ھىلال ئاي شەكلىدە كەڭ چىقىرىلغاچقا «ئايپالتا» دەپ ئاتالغان. خوتەن رايۇنىدا پاتىنىڭ چوڭلىرى «پالدا» دېيىلىپ، دەرەخ كېسىش، كۆتەك يېرىش ئىشلىرىغا؛ كىچىكلىرى «تۇەزىن» دېيىلىپ، شاخ چاتاش، ئوتۇن يېرىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. زۇرۇر تېپىلغاندا توڭغۇز ئۇۋلاشتا ئوۋ قورالى قىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. جاڭگال يايلاقلىرىدا توغراق شېخى چاتاشقا ئىشلىتىلىدىغان تۇەزىنلەرنىڭ سېپى ئالاھىدە ئۇزۇن بولۇپ، ئەڭ ئۇزۇن ئۇچ مېتىرغا يېتىدۇ.

6) شۇشاڭ: قايچىنىڭ ئەڭ چوڭى، گىلەم توقۇشقا ئىشلىتىدىغان قايچىدىنمۇ چوڭراق . تېغىنىڭ تۈۋىگە تۇم ۋە ئۇزۇن تۇتقۇچ چىقىرىپ، تۇتقۇچ ئۇچىغا توغرىسىغا قىستا نوكاچ ئورنىتۇپ، ياغاچ ئۆتكۈزۈپ ئىككى تېغىنى چېتىپ ئىشلىتىلىدۇ. شۇشاڭ ئاساسلىقى چارۋىچىلىقتا قوي، ئۆچكىلەرنىڭ يۇڭى چۈپۈرلىرىنى قىرقىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

7) ئەرگۈل: ئىككى تۆمۈر ھالقىنىڭ بىرىدىن تۇز تۇرۇم چىقىرىلىپ، يەنە بىرىنىڭ مەلۇم جايىدىن تۆشۈك ئېچىپ تۇرۇمنى ئۆتكۈزۈپ، تۇرۇمنىڭ ئۇچىنى موللاكلەپ، ئىككى ھالقا ئەركىن ئايلىنايدىغان قىلىپ ياسالغان بۇيۇم بولۇپ، چارۋا ماللارنى باغلىغاندا

تۆمۈر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۈزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزىتىپ با ـ سىدۇ». بۇلاردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەزمال ئىشلىتىش تارىخىنىڭ ئىنتايىن ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

3) ھاۋانچا: تەشتەك شەكىللىك قىلىپ، قورسىقىنى كەڭ، ئېغىزىنى كۆرىماچ قىلىپ قۇيۇلغان بۇيۇم بولۇپ، ئۇزۇنچاق تاش ياكى بىر ئۇچى موللاك قىلىپ قۇيۇلغان مەخسۇس تاش بىلەن قاتتىق نەرسىلەرنى سوقۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. خوتەن رايۇنىدا ھاۋانچا تېبا ـ بەتچىلىكتە دورا ـ دەرمەكلەرنى سوقۇشقا ئىشلىتىلىپلا قالماي، كۈندىلىك تۇرمۇشقىمۇ چوڭقۇر سىڭىپ كىرگەن بولۇپ، ھەممە ئا ـ ئىلىلەردە ھاۋانچا بولىدۇ. ھاۋانچا ئائىلىلەردە چايلىق، قىيمىلىق دورا ـ دەرمەك سوقۇش، ياڭاق ، بادام مېغىزى سوقۇپ چاي سۈتلەپ ئىچىش، بوۋاقلارغا نان سوقۇش، قۇرۇق ئۇزۇم بىلەن ياڭاق مېغىزىنى سوقۇپ سوقماق ياساپ يېيىش... قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. بۇرۇنقى دەۋرلەردە تاشتىن ئويۇلغان ھاۋانچا بىر قەدەر كەڭ ئومۇ ـ مىلاشقان بولسا، ھازىر چۈيۈندىن قۇيۇلغان ھاۋانچىلار كەڭ ئومۇ ـ مىلاشتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قارا تۆمۈر تاختايدىن ياسىلىدىغان مەشنى ھازىر چۈيۈندىن قۇيۇش تېخنىكىسى بارلىققا كېلىپ، تىز ئومۇ ـ لىشۋاتىدۇ. بۇرۇنقى دەۋرلەردە چۆگۈن، ئاپتوۋا، چىلاپچا قاتار ـ لىقلار مىستىن ياكى تۇچتىن سوقۇلاتتى. ھازىر پاناستىن قۇيۇش تېخنىكىسى بارلىققا كەلدى.

(ئابدۇرىشات مۇساجان توغرۇل)

5. تاقىچىلىق

تاقىچىلىق ــ خوتەندە ساقلىنىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنـ ئەنىۋى تۆمۈرچىلىكنىڭ بىرتۈرى. تاقىچىلار ــ خۇددى بەتبەنگە، ئۆتۈكلەرگە ناھال قاقىدىغان موزدوزلاردەك، ئات، قېچىر، ئېشەكلەر (ھاڭگا ئېشەكلەر) نىڭ تۇيىقىغا تاقا قاقىدىغان (مېخلايدىغان) ھۈ ـ نەرۋىنلەرنى كۆرسىتىدۇ.

تاقىچىلاردا تۆمۈرچىلەر ئورتاق ئىشلىتىدىغان چوڭ ـ كىچىك

سۆزى لەقەم بولۇپ، ئەۋلاتلىرىغا مىراس قالغان. قەدىمىي تۈرك تەلىدا قازان «ئاشچ» دېيىلگەن.

خوتەن رايۇنىدا تۇيى - مەرىكىلەردە پولو ئېتىلىدىغان چوڭ قازانلار «داشقازان» دەپ ئاتىلىدۇ. تېگىگە ئۇچ ياكى تۆت پۇت چىقىرىلىپ، دالىدا ئوچاقسىز تاماق ئېتىشكە لايىقلاشتۇرۇپ قۇيۇلغاندىكى «داڭقان» دېيىلىدۇ. داڭقانلىق كىچىك، بىر- ئىككى قاچا تاماق ئەتكىلى بولىدىغانلىرى «دەكچەك» دېيىلىدۇ. خوتەن رايۇنىدا قۇيۇلىدىغان قازان ۋە داڭقانلارنىڭ شەكلى بىر قەدەر ئۆزگىچە بولۇپ، قوساق قىسمى كەڭ، ئاغزى كۆرىماچ، ئېغىزىنىڭ گىرۋىكى كەڭ بولىدۇ. ئوچاققا گىرۋىكىدىن ئېسىلماي، قوسقىدىن ئېسىلىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە ھەر خىل مېتاللاردىن قۇيۇلغان، سوقۇلغان ياكى ياسالغان قازانلار كەڭ ئومۇمىيلاشقان بولسىمۇ، خوتەن رايۇنىدا چۇيۇندىن قۇيۇلغان قازان يەنىلا ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلەيدۇ. خوتەن شېۋىسىدە مىستىن سوقۇلغان قازان «مىس قازان»، چۇيۇندىن قۇيۇلغان قازان «ئەبجۇش قازان»، پاناستىن قۇيۇلغان قازان «پاناس قازان»، ئالىيومىن قازان «رو قازان» دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە تېباھەت دورىلىرىنى قاينىتىش، پىشۇرۇشقا قۇم قازان ئىشلىتىلىدۇ.

2) دەزمال: ئالدى تەرىپىنى ئۇچلۇق، ئىككى يېنى ۋە كەينىنى توز، تاپىنىنى (تېگىنى) سىلىق قىلىپ، ئەتراپىنىڭ تاپان گىرۋىكىدىن تۆشۈكچىلەر قويۇلۇپ ، ئوستىگە ھەرىكەتچان قاپقا ئورنىتىپ ياسالغان بۇيۇم بولۇپ، ئىچىگە چوغ ئېلىپ قىزدۇرۇپ، كىيىم-كېچەكلەردىكى پۇرۇملەرنى توزلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. دەزمال تېكىكۆچىلىكتە ئىشلىتىلىپلا قالماي، ئائىلىلەردىمۇ كەڭ تۇرىدە ئىشلىتىلىدۇ. بۇگۈنكى دەۋردە كەڭ ئومۇمىيلاشقان توك دەزمىلى مۇشۇ خىل ئەنئەنىۋى دەزمال ئاساسىدا تەرەققى قىلىپ بارلىقىقا كەلگەن. كېرىيە ناھىيەسى تەۋەسىدىكى تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان يۇمۇلاققۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن بۇنىڭدىن 2700 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ مىستىن قۇيۇلغان دەزمال تېپىلغان. «تۇركى تىللار دىۋانى»دا دەزمال توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىپ مۇنداق يازغان: «ئوتوك ــ دەزمال. ھاندۇۋا شەكىلىدە بولىدىغان بىر پارچە

ئىشلىتىدۇ.

3) مىخ تەييارلاش. مىخلارنى تاقىچىلار 2 يېرىم س م دىن 3 يې-رىم س م غىچە ئۇزۇنلۇقتا، باش تەرىپى 2 ~ 3 م م كەڭلىكتە، ئۇچلۇق تەرىپىنى سەل پەل ئىگىپ ياسايدۇ. مىخلارنىڭ ئۇزۇنراق-لىرىنى ئات تاقىلاشقا، قىسقىلىرىنى ئىشەك تاقىلاشقا ئىشلىتىدۇ. مىخنىڭ ئىگىلگەن يېرى تۇياقنىڭ سىرتىغا ئۆسۈپ چىققاندىن كېيىن ئامبۇربىلەن قايرىپ سۈندۇرۇۋېتىلىدۇ. ئەگەر مىخ تۇز يا-سىلىپ ئۇدۇل قېقىلسا، تۇياقتىن ئۆتۈپ گوشقا سانجىلىپ دەرھال ئات ياكى ئېشەكنىڭ قارشىلىقىنى قوزغايدۇ.

4) ئاتنى (ئېشەكنى) دارغا ئېسىش. بىرزىت رەخت 3 ~ 4 قات-لىنىپ قېلىن سىيرىپ تىكىلگەن، كەڭلىكى 10سانتىمېتىر، ئۇ-زۇنلۇقى ئىككى مېتىرلىق تاسمىنىڭ بىر ئۇچىغا كەمەرنىڭكىگە ئوخشاش توقا ئورنىتىلىدۇ. يەنە بىر ئۇچىغا 4 ~ 5 سانتىمېتىر ئارلىق قالدۇرۇلۇپ بىر نەچچە پىستانلىق تۆشۈك ئېچىلىدۇ. مۇ-شۇنداق چوڭ كەمەردىن ئىككىنى ئاتنىڭ تۆش ۋە پەشلىرىدىن ئۆتۈ-كۈزۈپ ئات چېتىق قىلىنغان ياغاچقا ئېسىلىدۇ. بۇ چاغدا ئاتنىڭ تويىقى يەرگە تېگە ـ تەگمەي تۇرىدۇ. تۇياقلار يەرگە تولۇق تېگىپ تۇرسا، ئات كۈچ ـ جاسارىتىنى جارى قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇپ باشقۇرماق قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. تويىقى پەقەت يەرگە تەگمەي قالسىمۇ ھەممە ئېغىرلىقى كەمەرگە چۈشۈپ ئاتنىڭ ئىچكى ئەزالە-رى زەخمىلىنىشى مۇمكىن. ئاتنىڭ ئىككى يانغا سىلكىنىشىنى چەكلەش ئۈچۈن توم، ئۇزۇن ئاغامچا قۇرساقنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ ئىككى تۈۋرۈككە ئايلاندۇرۇپ چىڭ چىگىلىدۇ. توسۇن ئاتلارنى جىم تۇرغۇزۇش ئۈچۈن، ئاتنىڭ كالپۇكىنى لەكتەم بىلەن ئولغاپ بىر ئادەم لەكتەمنى مەزمۇت تۇتۇپ تۇرىدۇ.

5) تويا قنى تاقىلاش. تاقىچى ئۇستام ئاتنىڭ تاقىلماقچى بولغان بىر پاچىقىنى مەدىرلىيالمىغۇدەك قىلىپ ئاغامچا بىلەن تۈۋرۈككە چىڭ تاڭىدۇ. ئامبۇر بىلەن تۇياقتىكى كونا تاقا ـ مىخلارنى ئېلە-ۋەتكەندىن كېيىن، تويا قنىڭ ئۆسۈپ قالغان قىسمىنى سىمتاراچ بىلەن قىرىپ، تۇياقنىڭ يۇزىنى تەكشىلەيدۇ (ھايۋانلارنىڭ تويىقىمۇ

بولقا، سەندەل، قىسقۇچ، ئۇچاق، كۆرەك قاتارلىقلاردىن باشقا؛ دار، سىم تاراچ، سۈمبەل، دۇپپى، لەكتەم، توۋلۇ قاتارلىق مەخسۇس ئەسلىھە ۋە سايمانلار بولىدۇ.

1) دار ياساش. ئايلانمىسى 40 ~ 50 سانتىمېتىر، ئىگىزلىكى ئۇچ مېتىر بولغان ئىككى ياغاچ بىر - بىرىدىن ئىككى مېتىر يىراقلىقتا تىكلىنىپ، يەرگە بىر مېتىر چوڭقۇرلۇقتا كۆمۈلىدۇ. تومليقى تۆۋرۈك بىلەن ئوخشاش، ئۇزۇنلۇقى ئىككى يېرىم مېتىر-لىق بىر ياغاچ ئىككى تۆۋرۈكنىڭ يەردىن بىر مېتىر 80 سانتىمېتىر ئىگىز يېرىگە چېتىق قىلىپ پوختىلىنىدۇ. مانابۇ قۇرۇلما دار دەپ ئاتىلىدۇ. دار مەزمۇت، مۇستەھكەم قۇراشتۇرۇلمىسا ئات سىلكىنىگەندە قوزغىلىپ كېتىپ، خەۋپ - خەتەر يۈز بېرىدۇ. دارنى تۆۋرۈكنىڭ يەرگە كۆمۈلگەن قىسمى سىپىق كەتكەنگە قەدەر بىر نەچچە يىل ئىشلەتكىلى بولىدۇ.

2) تاقا تەييارلاش. ئۇزۇنلۇقى 18 ~ 24 سانتىمېتىر، تومليقى 7 ~ 8 مېتىرلىق پولات چۈنۇق، كۆرەكنىڭ پۈۋلىشى بىلەن يالىقۇنچاپ كۆيۈۋاتقان كۆمۈرنىڭ ئۈستىگە تاشلىنىدۇ. پولات چۈنۇق قىزىپ ئوتقا ئايلانغاندىن كېيىن قىسقۇچ بىلەن قىسىپ ئېلىپ سەندەل ئۈستىگە قويۇپ بازغان بىلەن ئۇرۇپ (ل) شەكلىدە ئىگىلىنىدۇ (باشقا شەكىلدىكى پولات - تۆمۈرلەرمۇ قىزىتىپ ئوتقا ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن پولات چۈنۇق شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بازغان ئۇرۇش بىلەن، كۆرەك بىسىش توك كۈچى بىلەن قىلىنىدىغان بولدى). يېرىم يۇمۇلاقلانغان تۆمۈر (پولات) يەنە بىر قېتىم ئوتتا تاۋلانغاندىن كېيىن كەڭلىكى سەككىز م م دىن بىر س م غىچە، قېلىنلىقى 4 ~ 5 م م قىلىپ ياپلاقلىنىدۇ. مانا بۇ تاقا دەپ ئاتىلىدۇ. تاقىچى ئۈستام سۈمبە، توۋلۇ، بولقا، دۇپىلارنى ئىشلىتىپ، تاقىنىڭ بىر تەرىپىگە ئۇچتىن ئىككى تەرەپىگە ئالتە تۆشۈك ئاچىدۇ (ئىشەكنىڭ تۇيىقى ئاتنىڭكىدىن كىچىك بولغاچقا، ئىشەك تاقىسىغا تۆت تۆشۈك ئاچىدۇ). تاقىچى ئۈستام تاقىلارنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ ئۇزۇنراق، قىسقىراق، كەڭرەك، تارراق قىلىپ زاپاس ياساپ، تۇياقتا ماس كېلىدىغانلىرىنى خىلىلاپ

2. سۇپرا

سۇيۇقئاش خېمىرىنى يېيىش، تۇنۇر بېشىدا نان خېمىرىنى تەييارلاش، پوخۇن، خېمىرتۇرۇچنى يۆگەپ ساقلاشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

سۇپرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىر، كەڭلىكى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۇنىڭغا يەرلىك گىلەم پارچىسى ياكى ئادەتتىكى رەخت خام ماتېرىيال قىلىنىدۇ. ئۇ مەيلى گىلەم پارچىسى ياكى رەخت بىلەن تىكىلسۇن، ئوخشاشلا ئەستەرلىنىدۇ.

ئانا تالالىق قىلغان قىزغا سۇپرىغا ئازراق ئۇن ۋە خېمىر تۇ-رۇچنى قوشۇپ سوۋغا قىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت شەكىللەنگەن. يەنە بەزى ئانىلارنىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدا قولىنى سۇپرىدىكى ئۇنغا تەككۈزۈۋالىدىغان ئادەت ھازىرمۇ بىر قىسىم جايلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

3. يەڭلىك

چاپاننىڭ يېڭىگە ئوخشاپ كەتكىنى ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز ئۇ-نىڭغا «يەڭلىك» دەپ ئىسىم قويغان. يەڭلىك خاس زاغرا نان يېقىش-تا ئىشلىتىلىدۇ. يەڭلىكنىڭ شەكلى بىر خىل، ھەجمى ئوخشاش، تىكىلىشى ئاددىي بولۇپ، كۆپ ماتېرىيال كەتمەيدۇ.

يەڭلىك بۆز گىلەم پارچىسى ياكى رەختتە چاپاننىڭ يېڭى شەكلىدە جەينەككىچە قىلىپ تىكىلىدۇ. ئۇ مەيلى گىلەم پارچىسى ياكى رەخت بىلەن تىكىلسۇن، ھەممىسى ئەستەرلىنىدۇ، يەڭلىكنىڭ ئالقان تەرە-پىگە پاكىز رەخت چاپلىنىدۇ، ئەگەر ئادەتتىكى رەخت بىلەن يەڭلىك تىكىشكە توغرا كەلگەندە، يەڭلىكنىڭ ئىچىگە نېپىز قىلىپ پاختا سې-لىنىدۇ. يەڭلىك ھەر قېتىم نان يېقىلىپ بولغاندىن كېيىن قاتلاپ ئې-لىپ قويۇلىدۇ. ئۇ، ھېلىھەم كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلمەكتە.

4. گەزنە

تونۇرغا نان يېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل بۇيۇمدۇر.

گەزنىنىڭ شەكلى، ماتېرىيالى، تىكىلىش ئۇسۇلى ئاساسەن

ئادەمنىڭ تىرنىقىدەك ئۆسۈپ ئۇزىراپ تۇرىدۇ). تويا قىنىڭ كاتىگە-دىكى قېتىپ قالغان تۆپا، ئۇششاق تاشلارنى پاكىزە چىقىرىۋېتىدۇ. ئاندىن تاقىنى تويا قىغا ئۇدۇللاپ تۇزەپ مىخلايدۇ. شۇ تەرتىپتە تۆت تۇياقنى بىر بىرلەپ تاقىلاپ چىقىدۇ. بىر ئاتنى تاقىلاشقا 20 ~ 30 مىنۇت ۋاقىت كېتىدۇ (ئىشەك تاقىلاشمۇ يۇقىرىدىكى مەشغۇلات بو-يىچە بولىدۇ).

تاقىلاش تويا قىنى ئاسراشنىڭ كاپالىتى بولۇپ، ئات ـ ئېشەكلەرنى تاشلىق، قاتتىق يوللاردا تويىقى زەخمىلىنىشتىن، مۇزلۇق يوللاردا تېيىلىپ كېتىشتەك خەۋپ ـ خەتەرلەردىن ساقلاپ قالىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شەھەر ـ يېزىلاردا توك كۇچى بىلەن ھەرىكەتلىنى-دىغان ئۇچ چاقلىق موتسىكلىتلار مەپە-ھارۋىلارنىڭ ئورنىنى ئىگە-لىگەنلىكتىن، ئات، ئىشەك ئىشلىتىدىغانلار ئازىيىپ، تاقىچىلىق خىرىسقا دۇچ كەلمەكتە.

(مۇھەممەتئىمىن قۇربان)

§7. ھەر خىل يىپلاردىن توقۇلغان، رەختتىن تىكىلگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى ھۇنەر-سەنئىتى

1. داستىخان

ئائىلىدە، تويى، نەزىر ئىشلىرىدا ياكى باشقا مېھماندارچىلىق ئىشلىرىدا ھەر قانداق تائامنى داستىخان ئۈستىدە قويۇپ، ئەدەپ-ئەخلاق بىلەن ئولتۇرۇپ يېيىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان خەلقىمىز، داستىخان سالماي تاماق يېيىشنى يامان كۆرىدۇ. ئۇلار ئۆيىگە كەل-گەن مېھمانلىنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ ئاندىن تاماق كەلتۈرىدۇ. قىز چوڭ قىلغانلارنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە بارغاندا ياكى ھازىرلار-نىڭ ئۆيىگە چاي ئىچكۈزگىلى بارغاندا، داستىخانغا ھەر خىل نە-سىلەرنى يۆگەپ ئېلىپ بارىدۇ. داستىخان ناھايىتى پاكىز تۇتۇلغاچ-قا، ئائىلىدە نان ۋە باشقا يېمەكلىكلەر داستىخانغا يۆگەپ قويىلىدۇ.

تۆتىنچى باب

پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر ـ سەنئىتى ۋە سايمانلىرى

§1. ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش، ياغ تارتىش ھۈنەر-سەنئىتى ۋە سايمانلىرى

ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋردىلا يىرىك ئاشلىق ۋە ياغلىق دانىنى پىششىقلاش ھۈنەر ـ تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلغان.

خوتەنلىكلەرنىڭ يىرىك ۋە ياغلىق دان پىششىقلاش قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنى پىششىقلىنىدىغان خام ئەشيا، پىششىقلاش تەلىپى ۋە پىششىقلاش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئۇن تارتىش، ياغ تارتىش ۋە شال ئاقلاشتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1. يارغۇنچاق

يارغۇنچاق يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئەجداد-لىرىمىز كېيىنچە سۇ ئېنېرگىيەسىدىن پايدىلىنىپ تۇڭمەن چۆ-رۈپ، ئاشلىق پىششىقلىغان بولسىمۇ، ئىپتىدائىي مەدەنىيەتنىڭ يادنامىسى بولغان يارغۇنچاق تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە ئىشلىتىلىپ كەلگەن. بۇنى خوتەن رايوندىكى دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ دېگىدەك پە-سىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكى، قىش ـ ئەتىيازدا سۇ ئۆزۈ-لۈپ قالمىغانلىقىدەك بىر قاتار ئالاھىدە ئوبيېكتىپ شارائىت بە-گىلىگەن. دەريا ـ ئېقىنلاردا سۇ توختاپ، تۇڭمەنلەرنى چۆرۈشكە ئىمكان بولمىغان پەسىللەردە ئاشلىق پىششىقلاشتا يارغۇنچاق قو-شۇمچە ۋاستە سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن.

ئوخشاش بولىدۇ. لېكىن يېقىلىدىغان نان ھەجىمىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن، چوڭ، ئوتتۇراھال، كىچىك قىلىپ تىكىلەيدۇ. بۇلار ئادەتتە چوڭ نان (كاكچا) گەزنىسى، ئارا نان گەزنىسى، كىچىك نان (تومنان) گەزنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. گەزنىنىڭ شەكلى يۇمىلاق، تەتۇر يۇزى تۇز ھەم تەكشى، ئوڭ يۇزىنىڭ ئوتتۇرىسى قېلىن، گىرۇھك تەرىپى نېپىزرەك بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا، نان تونۇر يۇزىگە تەكشى چاپلىنىدۇ.

گەزنىنىڭ ياسىلىشى مۇنداق: يۇلغۇن، سۆگەت ياكى توغراقنىڭ پىشقان چۈنقىدىن يۇمىلاق شەكىلدە سېۋەت توقۇلىدۇ، سېۋەتنىڭ ئوڭ يۇزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قېلىنراق، گىرۇكىگە نېپىزرەك قىلىپ پاختا سېلىنىپ، پاكىز رەخت ياكى بۆز گىلەم پارچىسى بىلەن باسىتۇرۇپ تىكىلىدۇ. گەزنىنىڭ تەتۇر يۇزىگە قول پاتقۇدەك قىلىپ يادۇق تىكىلىدۇ.

گەزنىنىڭ يۇزى پاكىز ساقلىنىدۇ، ھەر قېتىم نان يېقىلىپ بولۇپلا گەزنە ئېگىز جايغا ئېلىپ قويۇلىدۇ ھەم ھەر قېتىم نان يېقىشىنىڭ ئالدىدا گەزنىنىڭ يۇزى پاكىز قىرىپ تازىلىنىپ، ئاندىن ئىشلىتىلىدۇ. گەزنە ھېلىھەم كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلىدۇ.

5. تۇكۇچ

ئىلگىرى توخۇ، ئۆردەك، كەپتەر ۋە غاز قاتارلىقلارنىڭ قانات پەيلىرىدە ياسىلاتتى. ھازىر يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە مىخ ۋە سىم قاتارلىقلاردىنمۇ ياسىلىدىغان بولدى.

نانغا تۇكۇچ سېلىپ ياققاندا، نان ناھايىتى چىرايلىق پىشىپ چىقىدۇ. تۇكۇچ سېلىنمىسا نانىنىڭ يۇزى گۇللىمەيدۇ. ئۇ ھازىر قىرمىچى ئۇستىلار ۋە تۆمۈرچى ئۇستىلار تەرىپىدىن تەييارلىنىدىغان بولدى، شەكلىمۇ كۆپخىللاشتى. ھازىرقى تۇكۇچلەر ئەنئەنىۋى تۇكۇچلەرنىڭ راۋاجىدۇر.

(مەتتۇرسۇن ھەسەن)

تېمىتىر چوڭقۇرلۇقتا چىشى كور تۇرۇم (ئوق تۆشۈكى) ئېچىلىدۇ، ئوق ئۇچى مۇشۇ چىشى كور تۇرۇمغا چۈشىدۇ. ئوستى تاش مەركىزىنىڭ 10 سانتىمېتىر نېرىسىدىكى ئىككى نۇقتىغا دىئامېتىرى بەش-ئالتە سانتىمېتىرلىق بىردىن تۆشۈك ئېچىلىدۇ. بۇلارنىڭ بىرسىگە ياغاچ تۈتقۇچ بېكىتىلىدۇ، يەنە بىرسى ئوگۈت تۆشۈكى بولۇپ، بۇ تۆشۈكتىن ئىككى پاي تاش ئارىسىغا ئوگۈت سېلىنىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى خىل يارغۇنچاقنىڭ ئىش پرىنسىپى ئوخشاش، پەرقى: يارغۇنچاق ئىش ھالىتىدە تۇرغاندا، ئۆتمە تۇرۇملۇق يارغۇنچاقنىڭ ئوقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كور تۇرۇملۇق يارغۇنچاقنىڭ ئوقى كۆرۈنمەيدۇ. يارغۇنچاقنىڭ ھەر ئىككى پاي تېشىنىڭ ئىچكى يۈزى بىر بىرىگە ئوبدان جېپسىلىشىشى، شۇنداقلا تاش يۈزى مېتىنداي چوقۇپ مۇدۇر - چوقۇر قىلىنغان بولۇشى كېرەك. بەزى يارغۇنچاق تاشلىرىنىڭ ئىچكى يۈزىگە قىيپاش يۆنىلىشلىك سىزىقچىلار چىقىرىلىدۇ.

2) يارغۇنچاقنىڭ ئىشلىتىلىشى

يارغۇنچاق سۈپرا، داستىخان ياكى پاكىز رەختنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدۇ. بىر قولدا تۇتقۇچنى تۇتۇپ ئىتتىرىپ ئايلاندۇرۇلىدۇ، يەنە بىر قولدا يىرىك ئاشلىق ئوستى تاش تۆشۈكى بىلەن ئوق ئارىلىقىدىكى بوشلۇقتىن ئىككى تاش ئارىسىغا ئاز - ئازدىن چۈشۈرۈلىدۇ. ئوستى تاشنىڭ ئايلىنىشى بىلەن يىرىك ئاشلىق يانجىلىپ، تاش گىرۋىكىدىن تەگلىك ئوستىگە چۈشىدۇ. تاشنىڭ ۋەزنى چوڭ ئەمەس، ئايلىنىشى ئاستا بولغانلىقتىن يارغۇنچاقتا يىرىك ئاشلىقنى بىر قېتىمدىلا تولۇق يۇمشاتقىلى بولمايدۇ. شۇڭا، يىرىك ئاشلىق يارغۇنچاققا بىر قانچە قېتىم سېلىنىپ ئۇن ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئەلگەكتىن ئۆتمىگەن يارما داۋاملىق يۇمشىتىلىدۇ. يارغۇنچاقتا بۇغداي، قوناق، ئارپا، پۇرچاق قاتارلىق يىرىك ئاشلىقلاردىن ئۇن ۋە يارما تارتىشقا، ئوجمە تالقىنى تارتىشقا بولىدۇ.

ياغىچاققا[1] ئاپىرىپ دارقىلغايلا،
نوغۇچقا كىرگەندە شاراقلىغايلا.

① ياغىچاق — يارغۇنچاق دېگەن مەنىدىكى يەرلىك شېۋە.

1) يارغۇنچاقنىڭ تۈزۈلۈشى

يارغۇنچاق تاشچىلىق مەھسۇلاتى بولۇپ، قورام تاشتىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ بىر خىلى ئېگەرسىمان يارغۇنچاق، يەنە بىر خىلى تۈۋىقۇچلۇق يارغۇنچاق دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېگەرسىمان يارغۇنچاق يارغۇنچاقنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلى بولۇپ، ھازىر بايقالغان ئېگەرسىمان يارغۇنچاقلارنىڭ ئاستى تېشىنىڭ ئىككى بېشى ئىنگىز، ئوتتۇرىسى ئويمان، كۆرۈنۈشى ئېگەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «ئېگەرسىمان يارغۇنچاق» دېگەن ئىسىم بۇ خىل يارغۇنچاقنىڭ مۇشۇنداق شەكىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ھازىرقى زامان كىشىلىرى تەرىپىدىن قوبۇلغان.

ئېگەرسىمان يارغۇنچاق ئىككى پارچە تەبىئىي قۇرام تاشتىن تەركىب تاپىدۇ. ئاستى تاشنىڭ ئۈزۈنلۇقى 0.4~0.6 مېتىر، كەڭلىكى 0.2 ~ 0.3 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. قېلىنلىقى ۋە شەكلىگە قارىتا مۇقىم ئۆلچەم بولمايدۇ. پەقەت ئۇستى يۈزىنىڭ تەكشى بولۇشى بىردىنبىر شەرت قىلىنىدۇ. ئۇستى تاشنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچىمى قانداق بولىدىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئېھتىمال سىرتقى يۈزى تەكشى بولغان ھەر خىل شەكىلدىكى تەبىئىي تاشلار ئۇستى تاش قىلىپ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

يارغۇنچاق شەكىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، «ئۆتمە تۈرۈملۇق يارغۇنچاق» ۋە «كور تۈرۈملۇق يارغۇنچاق» دەپ ئايرىلىدۇ.

ئۆتمە تۈرۈملۇق يارغۇنچاقنىڭ ئاستى تاش مەركىزىدىن دىئامېتىرى تۆت-بەش سانتىمېتر چوڭلۇقتا تۆشۈك ئېچىلىپ ياغاچ ئوق بېكىتىلىدۇ، ئۇستى تاش مەركىزىدىن 6 ~ 10 سانتىمېتر چوڭلۇقتا تۆشۈك ئېچىلىدۇ. يارغۇنچاق ئوقى مۇشۇ تۆشۈككە چۈشىدۇ. ئۇستى تاشنىڭ بىر چېتىدىن دىئامېتىرى تۆت سانتىمېتر چوڭلۇقتا تۆشۈك ئېچىلىپ، ئۈزۈنلۇقى 12 سانتىمېتر كېلىدىغان ياغاچ تۈتقۇچ بېكىتىلىدۇ.

كور تۈرۈملۇق يارغۇنچاقنىڭ ئاستى تاش مەركىزىگىمۇ يۇقىرىغا ئوخشاش چوڭلۇقتا تۆشۈك ئېچىلىپ، قىسقا ياغاچ ئوق بېكىتىلىدۇ. ئۇستى تاش مەركىزىدىن ئوخشاش چوڭلۇق ۋە ئۇچ-تۆت ساندا

پەلەك، تاش، خامپا، سۈكەن قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەر ۋە تاقىلدە-غۇچ قاتارلىق ئۇششاق بۆلەكچىلەردىن تەركىپ تاپىدۇ.

(1) كويلا. بۇ، تۇگمەنگە سۇ باشلاش ئېرىقى بولۇپ، ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ چوڭ بولۇشىمۇ، كىچىك بولۇشىمۇ مۇمكىن. كىچىكلىرىدە بىر تاش تۇگمەن، چوڭلىرىدا بىر نەچچە تاش تۇگمەن چۆرۈشكە بولىدۇ. كويلا يەر يۈزىدە نور ئورنىتىشقا باب كەلگۈدەك دەرىجىدە چۇشۇش پەرقى (ئوكلان) بولۇشنى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز يەر تۈزۈلۈشىدىكى تەبىئىي چۇشۇش پەرقىدىن پايدە-لىنىپ تۇگمەن چۆرىگەندىن تاشقىرى، يەر يۈزى يانتۇلۇقى چوڭراق بولغان يەرلەردە يەر يۈزىنى ئويۇش، قاش كۆتۈرۈش چارىسى بىلەن بىر نەچچە ياكى نەچچە ئون يەردە سۇنئىي چۇشۇش پەرقى ھاسىل قىلىش ئارقىلىق، سۇ ئېنېرگىيەسىدىن تەكرار پايدىلىنىپ تۇگمەن چۆرىگەن. بۇنداق تۇگمەنلەر «قاتار تۇگمەن» دەپ ئاتىلىدۇ. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ چىرا ناھىيەسىدە چىرا دەريا ئېقىنىنىڭ «ئاۋاپ» دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ، چىرا بازىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە سوزۇلغان بىر كويلا لىنىيەسىنىڭ 34 يېرىدە 45 تاش تۇگمەن چۆرۈلگەن. ئا-دەتتە، تۇگمەن ئۆيىنىڭ يۇقىرىقى تەرىپىگە چۇشۇرگە ئورۇنلاشتۇ-رۇلىدۇ. چۇشۇرگە سۇ تەڭشەش رولىنى ئويناىدىغان قوشۇمچە ئېرىق بولۇپ، سۇ كۆپ بولسا ئارتۇق سۇ چۇشۇرگىدىن قويۇپ بېرىلىدۇ ۋە تۇگمەننى ئايلىنىپ ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كويلىغا قوشۇلۇپ كې-تىدۇ. سۇ ئازايغاندا چۇشۇرگە بوغۇپ قويۇلىدۇ.

(2) نور (قوغاچ). بۇ، كويلا بىلەن چاقپەلەك ئوتتۇرىسىدىكى چۇشۇش پەرقى چوڭراق بولغان ئورۇنغا بېكىتىلىدىغان، سۇ ئې-نېرگىيەسىنى چاقپەلەككە ئۇزىتىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، تېرەك يا-غىچىدىن ياسىلىدۇ. ئۇستى تەرىپى ئوچۇق بولىدۇ (نور «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قىغىش — قوغۇش»[1] دەپ ئېلىنغان. ئىمەلىيەت-تىمۇ نورنىڭ ياغاچنى ئويۇپ ئولاق شەكلىدە ياسالغىنى «قوغاچ»، ياغاچنىڭ سىرتىنى ساق قويۇپ، مەركىزىي قىسمىنى ئويۇپ ئېلى-ۋېتىپ تۇۋۇنسىز كۆپ شەكلىدە ياسالغىنى «نور» دەپ ئاتاپ پەرقلە-

① مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3- توم، 874 - بەت.

قازانغا كىرگەندە ۋاراقلىغايلا،
ئۇنى ئاغچام ئاياقلىغايلا.

بۇ قوشاقتا يارغۇنچاقنىڭ ئەھلىي تۇرمۇشتىكى رولى روشەن ئىپچىپ بېرىلگەن.

يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن بۇيان، پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولغان يارغۇنچاق ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشتىكى رولىنى يوقىتىپ، تارىخىي مۇزېيغا تەئەللۇق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى.

2. تۇڭمەن

تۇڭمەن سۇ ئېنېرگىيەسى بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىرلەشتۇرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنى يارغۇچاقتا ئادەم كۇچى ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىنسا، تۇڭمەندە سۇ كۇچى ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىنىدۇ. يېرىك ئاشلىقنى تاش ئارىسىغا چۇشۇرۇش، يۇمشىتىش ئۇسۇلى يارغۇنچاقتا ئۇن تارتىش قائىدىسىگە ئاساسەن ئوخشاش.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ تۇڭمەندىن پايدىلانغانلىقى ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتلار بار:

كېرىيە دەرياسى بوغۇزىغا جايلاشقان مارجانلىق خارابىسىدىن «يەنە تۆت پاي تۇڭمەن تېشى تېپىلغان، بۇلار ئاقۇچ قۇرام تاشلارنى يونۇش، چوقۇش بىلەن ياسالغان. بۇ، ئەينى ۋاقىتتا كېرىيە ئەترابىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇڭمەن چۆرۈپ، ئۇن تارتىپ يېگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ». «مىلادىيە 4ـ، 6ـ ئەسىرلەردە بۇ ئاۋات يۇرت پۇتۇنلەي قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان».بۇ جايلاردا تاشچىلىق، چاقپەلەك ئوقى قىرىدىغان قىرمىچىلىق قاتارلىق ھۈنەر ـ كەسىپلەر بارلىققا كەلگەن.

1) تۇڭمەننىڭ تۈزۈلۈشى

تۇڭمەن، تۇڭمەن ئۆيىدىن باشقا، كويلا، نور، غۇلۇڭا، ئاقتا، چاق-

تىك يۆنىلىشلىك بىر تال ياغاچ ئورنىتىلىدۇ. بۇ ياغاچ «قولاق» دەپ ئاتىلىدۇ. قولاقنىڭ ئاستى ئۇچى ئاقتىغا بويۇنتۇرۇقلاپ بېكىتىلىدۇ. ئۇستى ئۇچى خامپىنىڭ كەينىدىكى قولاق شېلى تۆشۈكىدىن تۆگمەن ئېچىگە چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا ئېچىلغان تۆشۈككە ئۆتكۈزۈلگەن ياغاچ شىنىلار «ئۇستى چۈلۈك» دەپىلىدۇ. ئۇستى چۈلۈك قولاقنى ۋە قولاق ئارقىلىق ئاقتىنىڭ كېچىك ئۇچىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش، ئىككى پاي تاشنىڭ چاپلىشىش ئارىلىقىنى تەڭشەش رولىنى ئويناپدۇ. قولاقنى قوپۇرغىدا كۆتۈرۈپ شىنىلارنى كۆپەيتكەن ياكى ئازايتقاندا، ئاقتا شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېگىزلەيدۇ ياكى تۆۋەنلەيدۇ. ئاقتا ئۇستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان چاقپەلەك ئوقىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئېگىزلەپ ياكى تۆۋەنلەپ، ئىككى پاي تاش ئارىسىدىكى بوشلۇقنى چوڭايتىدۇ ياكى تارايتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ يۈمشاق ـ يىرىكلىك دەرىجىسى تىزگىنلىنىدۇ.

(5) چاقپەلەك. بۇ، ئوق، ئەركەك تۇرۇم، قانات، بوي، كان قاتارلىق بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن. بۇ نوردىن چوشكەن سۇ كۈچى تەسىرىدە ئايلانما ھەرىكەت ھاسىل قىلىدىغان ۋە بۇ ھەرىكەتنى ئۇستى تاشقا ئۇزىتىپ بېرىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، تۈگمەندىكى ئەڭ مۇھىم بۆلەكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

چاقپەلەك ئوقى ئۆرۈك ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ، ئاستى توم، ئۇستى كىچىك بولىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئاستى تەرەپتىكى توم قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر بولۇپ، «يۇرەكچە» دەپ ئاتىلىدۇ. ئوقنىڭ چىدامچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئاستى ـ ئۇستى يان سىرتىغا بىر نەچچە رەت تۆمۈر چەمبەر قېقىلىدۇ. يۇرەكچىنىڭ سىرتقى ئايلانما يۈزىدىن تۆشۈك ئېچىلىپ 21~17 تال قانات قېقىلىدۇ. ئەركەك تۇرۇم چاقپەلەك ئوقىنىڭ ئاستى يۈز مەركىزىگە بېكىتىلىدىغان چۈيۈن قۇيما بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپى چاسا بولۇپ، ئوق مەركىزىگە بېكىتىلىدۇ. ئاستى تەرىپى يېرىم چەمبەر شەكلىدە بولىدۇ، ئاستىغا ئورنىتىلغان چىشى تۇرۇم ئوقچىسىغا كىرگۈزۈلىدۇ.

دۇرۇلىدۇ. لېكىن، ھازىر ھەممىسى «نور» دەپ ئاتىلىپ قالدى). نورنىڭ چوڭ باش ئىچكى چوڭقۇرلۇقى ۋە كەڭلىكى 35 × 35 سا‌ن. تىمىپتىر، كىچىك باش ئىچكى چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىكى 16 × 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇ مىقدارىنى «تۇغمەنلىك»، «تاشلىق» دەپ ئاتىشى (سۇ مىقدارىنىڭ ئۆلچەم بىر‌لىكى قىلىشى) شۇنىڭدىن كەلگەن. نورنىڭ 35×35 سانتىمېتىر‌لىق ئېغىزىغا لىق كەلگەن سۇ «بىر تۇغمەنلىك» ياكى «بىر تاش‌لىق» ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھازىرقى ئىلمىي ئۆلچەم بىرلىكى بويىچە 4/1 كۇبىمېتىر/سېكۇنتقا تەڭ. نورنىڭ ئۈزۈنلۇقى چوڭقۇرلۇقى چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. چوڭقۇر پەرقى بىلەن نۇر ئۈزۈنلۇقىنىڭ نىسبىتى 2:1 بولۇپ، چوڭقۇر پەرقى ئىككى مېتىر بولسا، تۆت مېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى نور ئىشلىتىلىدۇ.

(3) غۇلۇڭا. بۇ، تۇغمەن ئۆينىڭ ئاستىغا جايلاشقان ئېرىق بولۇپ، نوردىن چوڭقۇر چاقپەلەكنى ئايلاندۇرغان سۇ مۇشۇ ئېرىقتىن ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ. ئىككى يان تەرەپنىڭ ئاستى ـ ئۈستىگە بىردىن زەـ گۈندە ئورنىتىلىپ زىچ ۋە قاتار ياغاچلار ئارقىلىق چېتىلىدۇ. تۇڭرۇك ياغاچلارنىڭ كەينى شاخ ـ شۇمبىلاردا توشتۇرۇپ كۆمۈلىدۇ. ئۈستى تەرىپى تاختايلار بىلەن يېپىلىپ خامپا ئورنىتىلىدۇ. غۇلۇڭا ئىچىگە ئاقتا، چاقپەلەك قاتارلىق بۆلەكلەر ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

(4) ئاقتا. بۇ، غۇلۇڭا ئىچىگە ئۇزۇنىغا جايلاشقان، چاقپەلەكنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان ياغاچ بولۇپ، ئاسما ھالەتتە بېكىتىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «لەيلەكگۈ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاقتىنىڭ نور تەرەپتىكى باش ئۇچى غۇلۇڭنىڭ ئىككى يان تەرەپ تۇڭرۇكىگە بېكىتىلگەن باشياقتۇ (توغرا تەگلىك ياغاچ) ئۈستىگە قويۇلۇپ مىختا چېتىلىدۇ. ئاقتىـ نىڭ قۇيرۇق يان تەرەپلىرى ئىككى تال دەم ياغاچتا غۇلۇڭا يان تۇڭـ رۇكىگە تىرىلىدۇ. ئاقتىنىڭ باش تەرىپىدىكى چاقپەلەك ئوقى ئور‌ـ نىتىلىدىغان جايغا تۆشۈك ئېچىلىپ، چۈيۈندىن قويۇلغان 3.5 × 3، 5 × 6.5 سانتىمېتىرلىق چىشى تۇرۇم چىقىرىلىدۇ. چىشى تۇرۇم يۇزىدە كىچىك ئويمانچە بولۇپ، چاقپەلەك ئوقى ئاستىغا بېكىتىلـ گەن ئەركەك تۇرۇم مۇشۇ ئويمانچىغا چۈشىدۇ. ئاقتىنىڭ قۇيرۇقىغا

(6) تاش. بۇ، ئۇگۈتنى ئېزىپ يۇمشىتىدىغان چەمبەرسىمان يا-پىلاق تاش بولۇپ، تۈگمەندىكى ئەڭ مۇھىم بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. ئۇ-نىڭ دىئامېتىرى 80~120 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 8~20 سا-نتىمېتىر، مەركىزىي قىسمى قېلىنراق، گىرۋەكلىرى نېپىزرەك بولىدۇ. ھەر ئىككى پاي تاشنىڭ مەركىزىدە دىئامېتىرى 8~15 سانتىمېتىر كېلىدىغان تۆشۈك بولۇپ، ئاستى تاش تۆشۈكىدىن بوي ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇڭا، بۇ تۆشۈك «بوغۇز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بوغۇز بوش-لۇقىدىن بوي ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن كاۋاك قالغان قىسمى ياغاچ شىنىدا چىڭداپ ئېتىلىدۇ، بوغۇز بوشاپ كەتسە، ئۇگۈت سۇغا ئې-قىپ كېتىدۇ.

ئىككى پاي تاشنىڭ شەكلى ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، سۈپىتى تۈپ-تىن پەرقلىنىدۇ. ئاستى تاش قورام تاشلاردىن يۇنۇپ ياسىلىدۇ ۋە زىچلىقى يۇقىرى، قاتتىق، سۇ ئۆتكۈزمەيدىغان بولۇشى تەلەپ قىل-ىنىدۇ. تاش تەركىبىدىكى ئۇششاق شېغىللارنى پەرق ئەتكىلى بول-ىدۇ. شۇڭا، ئاستى ـ ئۈستى تاشلارنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر ئۈستى تاش ئاستى تاش قىلىپ ئىشلىتىلسە، غۇل-ۇندىن چاچرىغان سۇ تاش ئۈستىگە سىزىپ چىقىپ، ئۇننى خېمىر قىلىۋېتىدۇ. ئاستى تاش ئۈستى تاش ئورنىغا سېلىنسا، ئاسانلا قە-زىپ كېتىپ، ئۇن تارتقىلى بولمايدۇ.

(7) خامپا. بۇ غۇلۇنىڭ باش ئۈستى تەرىپىگە ئورنىتىلىدىغان، ئاستى ۋە تۆت ئەتراپى قېلىن شال بىلەن ھىم ئېتىلگەن، ئۈستى ئوچۇق ساندۇقچە بولۇپ، ئۇنىڭ تەڭ يېرىمىنىڭ مەركىزىي قىس-مىغا تاش ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. قالغان قىسمى بوش بولۇپ، تاش ئا-رىسىدىن تارتىلىپ چىققان ئۇن دۆۋىلىنىدۇ.

(8) سۇكەن. بۇ، ئۇچ ياكى تۆت تەرەپلىك ۋارونكىسىمان ياغاچ سا-ندۇق بولۇپ، تۈگمەن ئۆيىنىڭ تورۇسىغا ئېسىپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. ئىچىگە يىرىك ئۇگۈت قاچىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى تۈگمەن تېشى ئېغىزىغا ئۇدۇل تۇرىدىغان كىچىك ئېغىزىغا ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان چاناق بېكىتىلىدۇ. چاناقنىڭ شەكلى جوغىسى بار جامغا ئوخ-شىشىپ كېتىدۇ، سۇكەندىن چاناقنى چۇشكەن ئۇگۈت تاقىلىغۇچنىڭ

قانات نوردىن چۈشكەن سۇدىن ھەربىر كىلوگرامىسى قوبۇل قىلىنىپ ئوقۇش ئايلاندۇرىدىغان، بىر ئوچى ياپىلاق، بىر ئوچى ئۈچ بۇرجەك شادا بولۇپ، ئومۇمەن ئۆرۈك، سېدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. قاناتنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 46～42 سانتىمېتىر، كەڭلىكى يەتتە سانتىمېتىر، تومۇلۇقى ئىككى سانتىمېتىر بولغان تۇرۇم چىقىرىلىپ، يۇرەكچە تۆشۈكىگە قىستۇرۇلىدۇ. قاناتنىڭ ئۈچ بۇرجەك ئۈچىنىڭ تىك دېۋارى قانات ئىتتىرىمىسى، كۇندىلەك دېۋارى قانات پەرىسى دېيىلىدۇ. ئىتتىرمە بىلەن پەرىنىڭ كەڭلىكى ئوخشاشلا تۆت سانتىمېتىر بولۇپ، ئارىلىقتا ھاسىل بولغان تىك بۇلۇڭ ئېرىقچىسى قانات قوغىچى دېيىلىدۇ. نوردىن چۈشكەن سۇ دەل قانات قوغىچىغا ئۇرۇلىدۇ ـ دە، ئىتتىرمە بىلەن پەرىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچراش نەتىجىسىدە قاناتلارنى ئايلاندۇرىدۇ.

بوي ـــ ئاستى ياپىلاق، ئوتتۇرىسى سىلىندىرسىمان، ئۈستى پارالىلېپىپىد شەكلىدە تۆمۇر دېتال بولۇپ، ئوقنىڭ ئايلانما ھەرىكىتىنى كان ئارقىلىق ئۈستى تاشقا ئۇزىتىش رولىنى ئويناىدۇ. ئاستى تەرەپتىكى ياپىلاق قىسمىنىڭ كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتىر، تومۇلۇقى بىر سانتىمېتىر بولۇپ، بوي كەكسى دەپ ئاتىلىدۇ. بوي كەكسى چاقپەلەك ئوقنىڭ ئۈستى توغرا كەسمە يۈزى مەركىزىگە 10 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئويۇپ كىرگۈزۈلىدۇ. بوينىڭ ئۈستى ئۇچىدىكى پارالىلېپىپىد شەكىللىك قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئۈچ سانتىمېتىر، تومۇلۇقى بىر سانتىمېتىر بولۇپ، بوي تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. بوي تىلىنىڭ ئاستىدا چەمبەر شەكىللىك توسۇقچە بولىدۇ. كان بوي بىلەن ئۈستى تاشنى تۇتاشتۇرىدىغان تۆمۇر بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، ئىككى ئۇچىنىڭ كەڭلىكى تۆت سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بىر سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتىر كېلىدۇ. كاننىڭ ئوتتۇرىسىدا بوي تىلى بىلەن ئوخشاش چوڭلۇقتىكى تۆشۈك بولۇپ، بوي تىلى كان تۆشۈكىگە چۈشۈرۈلىدۇ. كاننىڭ ئىككى ئۇچى «كان قانىتى» دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ھەر ئىككى ئۇچىدىن تۆت سانتىمېتىر قىسمى ئۈستى تاش ئويۇقچىسىغا كىرىپ تۇرىدۇ.

يەنە نور ئۇچى بىلەن قانات ئارىلىقىنى تەڭشەش، ئاستى تاشنى تەڭشەش، چاقپەلەكنى تەڭشەش، ئۈستى تاشنى تەڭشەشتىن ئىبارەت تۆت ھالقىنى ئوبدان ئىگىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

(1) نور ئۇچى بىلەن قانات ئارىلىقىنى تەڭشەش: تۇڭمەن نورنىڭ قۇيرۇقى چاقپەلەكنىڭ بىر تەرەپ قانتىنى ئوتتۇرىسىغا ئودۇللاپ ئورنىتىلىدۇ. نورنىڭ كىچىك ئېغىز گىرۋىكىدىن قانات قىرىغىچە بولغان تىك ئېگىزلىك بەش-ئالتە سانتىمېتىر قالدۇرۇلسا، يەنى نورنىڭ تۆۋەنكى ئۇچىدىن كۆزنى قىسىپ قارىغاندا 3.5~4.5 قانات كۆرۈنسە، نور بىلەن قانات ئارىلىقى مۇۋاپىق تەڭشەلگەن بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا سۇ ئېنېرگىيەسىدىن تولۇق پايدىلىنىش مۇمكىنچىلىكى ھازىرلىنىدۇ.

(2) ئاستى تاشنى تەڭشەش: ئاستى تاشنى تەڭشەشتە، تاشنى ئەڭ مۇۋاپىق گورىزونتال تەكشىلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش، ئىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش مەقسىتىگە يېتكىلى بولىدۇ. ئاستى تاشنى تەڭشەشتە سۇ پەركا[1] ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. يەنى تاش بەلگىلەنگەن جايغا قويۇلغاندىن كېيىن گىرۋەكلىرى تو-پىدا توسۇلۇپ، تاش ئۈستىگە سۇ توشتۇرۇلىدۇ ۋە سۇ جىمغان تە-رىپى پەسلىتىلىپ تەكشىلىنىدۇ.

(3) چاقپەلەكنى تەڭشەش: چاقپەلەكنى تەڭشەشتە چاقپەلەك ئوقى ئاقتا بىلەن تىك بۇلۇڭ ھاسىل قىلىشى كېرەك. بۇنىڭدا چاقپەلەك ئايلانغاندا سىلكىنىش ـ سوقۇلۇشتىن خالىي بولۇپ، تۇڭمەننىڭ تاش تاشلىۋېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. چاقپەلەكنى تەڭشەشتە ياغاچ پەركا ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ، يەنى ئاستى تاش تەكشى جايلاش-تۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بوغۇزىدىن ئۆتكەن بوي تىلغا تەكشى رەندىلەنگەن توز تاختايغا ئۇستى تاش ئورنىدا بېكىتىلىدۇ، ئاندىن چاقپەلەك ئاستا ـ ئاستا ئايلاندۇرۇلىدۇ. چاقپەلەككە ئەگىشىپ ئايلانغان ياغاچ پەركا قانتى ئاستى تاشنىڭ قايسى تەرىپىگە تەگسە، چاقپەلەك ئوقىنىڭ شۇ تەرەپكە قىيىسىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرىدۇ

① پەركا ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەكشىلىكنى ئۆلچەش، بېكىتىشتىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى.

يارىمىدە ئىككى تاش ئارىسىغا ئۇزلۇكسىز ئېقىپ چۈشىدۇ.

تاقىلىدىغۇچ پەغەز «T» شەكلىدە بولىدۇ. ئۇزۇن ئۇچى چاناق جوغىسىغا كىرگۈزۈلىدۇ. قىسقا ئۇچى شۇيىنىدا سۈكەنگە ئېسىپ قويۇلىدۇ. بوش قالغان ئۇچى ئۇستى تاشقا تېگىپ تۇرىدۇ. تاش ئايلانغاندا تاقىلىدىغۇچنىڭ تاشقا تېگىپ تۇرغان ئۇچى ئۇزلۇكسىز مىدىرلاپ، چاناق ئىچىدىكى ئۇچىنى ھەربىر تەندۇرۇش ئارقىلىق ئۇگۈتنى ئېقىتىپ چۈشۈرىدۇ.

(9) باشقا سايمانلار. مېتىن: بۇ، ياپىلاق ئۇچلۇق، بولقىغا ئوخشاش سايمان بولۇپ، پولاتتىن ياسىلىدۇ، تاش چوقۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قوپۇرغۇ (قۇياغۇ): بىر ئۇچى ياپىلاقلانغان ياغاچ كالتەك بولۇپ، قۇلاق تەڭشەش، تاش قوزغاش قاتارلىق ئىشلاردا پىشاق قىلىنىدۇ.

بالداق: ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر، دىئامېترى 12 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولغان سىلىندىر شەكىللىك ياغاچ بولۇپ، تاش چۈشۈرۈش ۋە تاش سىلىشتا پىشاق قىلىنىدۇ.

غالتەك: ئىككى بېشى چاقسىمان، ئوتتۇرىسى ئىنچىكە، ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر، چاق دىئامېترى 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. تاش چۈشۈرۈش، سىلىش ۋە يۆتكەشتە تاش تېگىگە قويۇپ، تاش دومىلىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2) تۇگمەننىڭ ئىش پرىنسىپى ۋە تۇگمەن بۆلەكلىرىنى قۇراشتۇرۇش

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن مەلۇمكى، تۇگمەن مېتال قۇيمىچىلىق، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، قىرمىچىلىق، تاشچىلىق قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئومۇملاشتۇرۇپ پايدىلىنىپ، ئەزىكا ۋە گېئومېتىرىيە قانۇنىيەتلىرىنى قوللىنىپ سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىدىغان قۇرۇلما. ئۇنىڭ ئىش پرىنسىپى نوردىن شىددەت بىلەن ئېقىپ چۈشكەن سۇ ئېنېرگىيىسىنى چاقپەلەك يارىدىمىدە ئايلانما ھەرىكەت ئېنېرگىيىسىگە، ئاندىن سۈركەلمە ھەرىكەت ئېنېرگىيىسىگە ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق ئۇگۈتنى يانچىپ يۇمشىتىشتىن ئىبارەت. تۇگمەن ئارقىلىق سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلانماقچى بولغاندا، تۇگمەن بۆلەكلىرىنى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەرتىپ ۋە ئۇلچەملەر بويىچە قۇراشتۇرۇپ قويۇشلا كۇپايە قىلىمايدۇ.

چاقپەلەكنىڭ سول تەرەپ قانات گوتتۇرىسىغا ئۇدۇللاپ ئورنىتىلىدۇ. بۇ ئىككى خىل تۈگمەننىڭ ئايلىنىشى بىر بىرىگە قارىمۇ قارشى بولسىمۇ، لېكىن ئۇن تارتىش ئىقتىدارى ئاساسەن پەرقلەنمەيدۇ.

(2) ئاستى تېشى ئايلىنىدىغان تۈگمەن. ئادەتتە تۈگمەنلەرنىڭ ئاستى تېشى مۇقىم، ئۈستى تېشى ئايلىنىدىغان بولىدۇ. لېكىن ئاستى تېشى ئايلىنىدىغان تۈگمەن دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، ئۈستى تاش تورۇسقا زەنجىرده ئېسىپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. كان ئاستى تاش ئاستىغا چۈشىدۇ. بوغۇز بوشلۇقى خامپا شېلىدىن تېشىلىدۇ. چاقپەلەك ئايلانغاندا ئاستى تاش بىللە ئايلىنىدۇ. بۇ خىل تۈگمەنده تاقىلدىغۇچ بولمىغاچقا، چاناق تىكرەك ئورنىتىلىدۇ. بۇ تۈگمەن تەڭشەش قىيىن ۋە تولا چاتاق كۆرۈلىدىغانلىقى ئۈچۈن كەم ئۇچرايدۇ.

(3) جۇۋاز تۈگمەن. يۇقىرىدىكى بىر قانچە خىل تۈگمەنده سۇ كۆچى ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىنىدۇ. جۇۋاز تۈگمەنده ھايۋان كۆچى ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىش پرىنسىپى جۇۋازنىڭكىگە ئوخشىشىپ كەتكەچكە جۇۋاز تۈگمەن دەپ ئاتىلىدۇ. جۇۋاز تۈگمەن تۆمۈر ــ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۈچ دانە چىشلىق چاق، بىر ئوق، ئىككى ياغاچ غالتەك، بىر دانە چىگە تاسما ۋە ئىككى پارچە تاشتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھايۋان كۆچى ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىنىدۇ. بىرىنچى چىشلىق چاق باشقا چىشلىق چاق، غالتەك ۋە چىگە تاسما ئارقىلىق ئۈستى تاشنى ھايۋانىنىڭ ھەر بىر ئايلىنىشىدا 90～100 قېتىم ئايلاندۇرىدۇ. بۇ خىل تۈگمەن قۇرغاقچىلىق بولۇپ، سۇ تۈگمەنلىرى توختاپ قالغان مەزگىللەردە ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن، ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن، ئۇن تارتىش ئىقتىدارى سۇ تۈگمىنىڭ 6/1 گە توغرا كېلىدۇ، شۇنداقلا چاتاق كۆپ كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، بۇنداق تۈگمەنلەرمۇ ئانچە راۋاج تاپالمىغان.

4) تۈگمەنده يۇمشىتىلىدىغان مەھسۇلاتلار

تۈگمەن ئەڭ دەسلەپتە بۇغداي، قوناق، ئارپا، تېرىق، پۇرچاق قاتارلىق يېرىك ئاشلىقلاردىن ئۇن تارتىشقا ئىشلىتىلگەن. لېكىن پۈتكۈل ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ئوخشاش خوتەنلىكلەرمۇ ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا بۇنىڭ بىلەنلا

ۋە ئاقتا شۇ تەرەپكە سۈرۈلىدۇ. پەركا قانىتى ئاستى تاشنىڭ شەرق تەرىپىگە تېگىپ قالسا، ئاقتا بېشى شەرققە سۈرۈلىدۇ. ئاقتىنىڭ سۈرۈلۈشى ۋە بوغۇزنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا ئوق تۇزلىنىپ، پەركا قاناتلىرى تۇسالغۇسىز ئايلىنىدىغان ھالەتكە كېلىدۇ. ئاندىن بوغۇز بوشلۇقىغا شىنا قېقىپ چىڭىتىلىدۇ.

(4) ئۇستى تاشنى تەڭشەش: ئۇستى تاشنى تەڭشەشتە، تاشنىڭ ئېغىرلىق مەركىزى دەل چاقپەلەك ئوقى ئۇستىدە بولۇشى، يەنى تاش سالپا بولۇپ قېلىپ، دەۋرىيلىك سىلكىنىش ياكى ئاستى تاش-قا سوقۇلۇش نەتىجىسىدە ھادىسە كۆرۈلۈشتىن ساقلىنىش مەقسەت قىلىنىدۇ. ئۇستى تاشنى تەڭشەشتە، تاش كان قانىتى ئۇستىگە سەل-لىنغاندىن كېيىن، چاقپەلەك يېنىك ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئۇستى تاش كاننىڭ بىر قانات ياكى بىر يان تەرىپىگە بېسىپ كەتسە، تاش قار-شى يۆنىلىشكە سۈرۈلىدۇ. شۇ تەرىقىدە تاش ھېچقايسى تەرەپكە بە-سىپ كەتمەي، يېنىك ئايلىنىدىغان بولغۇچە تەڭشىلىپ بەلگە قىلە-نىدۇ، ئاندىن تاش چۇشۇرۈلۈپ، كان قانىتى تاش ئويۇقچىسىغا تۆ-مۈر مىخ قېقىپ قىستاپ مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، بوي تىلغا قايتا سىلە-نىدۇ. تۇگمەننى يۇقىرىقى تەرتىپ ۋە پرىنسىپ بويىچە قۇراشتۇرغان ۋە تەڭشىگەندىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

3) تۇگمەننىڭ تۈرى

خوتەنلىكلەرنىڭ تۇگمەنچىلىك ئەنئەنىسىدە، تۇگمەن نورمىنىڭ تۆۋەندىكى ئېغىزى چاقپەلەكنىڭ ئوڭ قانات ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاش-تۇرۇلىدۇ. تۇگمەن ئايلىنىشقا باشلىغاندا، ئۇستى تاش سائەت ئىس-تىرىلكىسىنىڭ يۆنىلىشىگە قارشى ئايلىنىدۇ. ئەنئەنىۋى ئادەت بو-يىچە تۇگمەنلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇشۇنداق ياسىلىدۇ، بۇ ئوڭ تۇگمەن ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە تۇگمەننىڭ يەنە باشقا خىللىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن.

(1) تەتۇر تۇگمەن. بۇ، ئوڭ تۇگمەنگە قارشى يۆنىلىشتە، يەنى سائەت ئىستىرىلكىسىنىڭ يۆنىلىشىدە ئايلىنىدىغان تۇگمەندۇر. ئۇنىڭ ئوڭ تۇگمەندىن پەرقى: بىرىنچى، چاقپەلەكنىڭ قانات قوغىچى ئوڭ تۇگمەذ-نىڭكىگە قارشى يۆنىلىشتە ئويۇپ ياسىلىدۇ؛ ئىككىنچى، نور ئېغىزى

شەكلى بازغانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ بىر ئۇچى ئۇزۇنراق بولۇپ، تۈمشۇق دېيىلىدۇ. تۈمشۇق بېشى يېرىم چەمبەر شەكلىدە بولىدۇ.

قول سوقىسىدا شال ئاقلاشتا، پاكىز تاسقاپ سورۇلغان شال كۆ ـ تەك كاتىكىگە قويۇلىدۇ، ئاندىن توقماقنىڭ تۈمشۇق ئۇچىدا قايتا ـ قايتا سوقۇپ ئاقلىنىدۇ. شالنىڭ كۆپ قىسمى ئاقلىنىپ بولغاندا كاتەكتىن چىقىرىلىپ، گۈرۈچ ئايرىۋېلىنىدۇ. ئاقلانمىغان قىسمى داۋاملىق سوقۇپ ئاقلىنىدۇ. قول سوقىسى ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولغاچقا، ئائىلىلەردە ئىشلىتىشكىلا باب كېلىدۇ.

2) تەپمە سوقا

تەپمە سوقا بوي، زەگۈندە ۋە چاناق قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەر ـ دىن تۈزۈلىدۇ.

بوي: بوي ئۇزۇنلۇقى تۆت مېتىر، چوڭ باش دىئامېترى 18 سانتىمېتىر، كىچىك باش دىئامېترى 12سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولغان تېرەك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ بېشى چاناققا توغرىلىنىدۇ، كىچىك بېشى زەگۈندىكى تېزلىققا مۇقىملاشتۇرۇ ـ لىدۇ، تىزلىق سىرتىدىكى قىسمى تاپانلىق (دەسسىلىدىغان يەلكە) قىلىنىدۇ. بوينىڭ چاناقتا توغرىلانغان چوڭ بېشىغا تۈمشۇق ئورنە ـ تىلىدۇ. تۈمشۇق ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر، دىئامېترى بەش سانتى ـ مېتىر ئەتراپىدا بولغان ئۇجمە، جىگدە قاتارلىق قاتتىق، قۇرۇق يا ـ غاچتىن ياسىلىدۇ ھەمدە بوي ئىچىگە سەل ـ پەل قىيپاش بېكىتـ ـ لىدۇ. تۈمشۇق ئۇچىنىڭ سىرتى سەل ـ پەل يونۇلىدۇ. مەركىزىي قىسمىدا كىچىك دۇگىلەك تاپانلىق قالدۇرىلىدۇ.

زەگۈندە: زەگۈندە تىزلىق تەگلىكى بولۇپ، بوينى مۇقىملاشتۇ ـ رۇش رولىنى ئوينايدۇ. شۇڭا، ئۇ چوڭراق ۋە ئېغىر ياغاچتىن ياسـ ـ لىپ، قوزۇقتا يەرگە مەھكەم بېكىتىلىدۇ. زەگۈندىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قىلىن تاختايدىن ياسالغان ئىككى تال ئۆرە پاچاق ئورنىتىلغان بو ـ لۇپ، ئۇچ «تىزلىق» دېيىلىدۇ. تىزلىقنىڭ ئۇستىدىن بىر بىرىگە ئۇدۇل تۆشۈك ئېچىلىدۇ. بوي ئىنچىكە ئۇچىنىڭ بىر مېتىرلىق جايىدىن ئېچىلغان تۆشۈكتىن ئۆتكۈزۈلگەن ئوقنىڭ ئىككى بېشى

چەكلىنىپ قالماي، تۇگمەندىن ئۇنۇمبرسال پايدىلانغان. مەسىلەن: جۇۋازدا بىۋاستە ياغ تارتىش قىيىن بولغان چىگىت، زاراڭزا قاتار-لىق قاتتىق قاسراقلىق ياغلىق دانلارنى تۇگمەندە يىرىك يۇمشە-تىش؛ ئۇجمە تالقىنى تارتىش، قۇرۇق كۆكتات پىششىقلاش ئۇسۇلە-نى قوللانغان، يەنى لازا ئۇنى تارتىش، باشقا خام ئەشيالارنى يا-مداش، شور تارتىش قاتارلىقلار بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تۇگمەننىڭ ئىش ئۇنۇمىنى ئۆستۇرۇش، تاشنىڭ ئۆمرىنى ئۇزار-تىش ئۇچۇن، پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان خام ئەشيالارنى ئوبدان تەكشۈرۈپ، نەملىكى يۇقىرى بولغانلىرىنى بىۋاستە پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىش، ئالدى بىلەن ئاپتاپقا سېلىش، سورۇپ ئوبدان قۇرۇتۇش ۋە پاكىز ئادالاش لازىم.

ھازىر، توك تۇگمەنلىرىنىڭ يېزا ـ قىشلاقلارغىچە ئومۇملىشە-شىغا ئەگىشىپ، سۇ تۇگمەنلىرىنىڭ رولى ئاجىزلاپ، ئەمەلدىن قە-لىشقا باشلىدى.

3. سوقا

ئەجدادلىرىمىز شال ئاقلاشتا ئاساسەن سوقىدىن پايدىلىنىپ كەلگەن. سوقا قول سوقىسى، تەپمە سوقا ۋە سۇ سوقىسىدىن ئىبا-رەت ئۇچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقى ئىككى خىلى ئادەم كۈچى بە-لەن، كېيىنكىسى بولسا سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدۇ. روشەن-كى، سۇ سوقىسى تەپمە سوقىنىڭ راۋاجىدۇر.

1) قول سوقىسى

قول سوقىسى تۈزۈلۈشى ئاددىي بولۇپ، سوقا كۆتىكى ۋە توق-ماقتىن تەشكىل تاپىدۇ. سوقا كۆتىكى ئۆرۈك، چىلان، ئۇجمە يا-غاچلىرىدىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 1.50. مېتىر، دىئامېتىرى 0.50 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. كۆتەك توغرا كەسمە يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسە-دىن 40 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا تۆشۈك تېگى يېرىم شار شەكلە-دە، ئۇستى سىلىندىر شەكلىدە، دىئامېتىرى 25~30 سانتىمېتىر بولىدۇ. كۆتەك تۆشۈكى ئۇستىگە قارىتىلىدۇ، ئاستى يەرگە كۆمۈپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. توقماق دەستە ۋە تۇمشۇقتىن تۈزۈلگەن بولۇپ،

بۇ ۋاقىتتا ئايرىلىپ چىققان قوقان «قىلتىرىق قوقان»[1] دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنى ئوغۇت قىلىشقىلا بولىدۇ، ئاندىن سوروپ پاكىزلانغان شال قايتىدىن چاناققا تۆكۈلۈپ، داۋاملىق ئاقلىنىدۇ. شال تولۇق ئاقلىنىپ بولغاندا قايتا تاسقاپ سوروپ، گۈرۈچ ئايرىۋېلىنىدۇ. كېيىنكى قېتىمدا ئايرىلىپ چىققان قوقان ــ «ئاق قوقان» چارۋا بېقىشتا يەم - خەشەك قىلىنىدۇ. تەپمە سوقا مەشغۇلاتىدا ئادەتتە بىر سائەتتە 20 ~ 18 جىك شال ئاقلىغىلى بولىدۇ.

3) سۇ سوقىسى

سۇ سوقىسى تەپمە سوقىنىڭ راۋاجى بولۇپ، شال سۇ ئېنېرگىيەسىدىن پايدىلىنىپ ئاقلىنىدۇ.

سۇ سوقىسى كويلا، تاناي (نور)، غۇلۇڭا، چاقپەلەك، زەگۈندە، بوي، چاناق قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ. كويلا بىلەن غۇلۇڭنىڭ تۈزۈلۈشى تۆگمەننىڭكىگە، زەگۈندە بىلەن بوي تەپمە سوقىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، تۆۋەندە باشقا بىر قانچە بۆلەكنىلا بايان قىلىمىز.

تاناي: تاناي «نور»، «قوغاچ» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىغان ئالغۇ بولسىمۇ، تۈزۈلۈشى نوردىن قىسمەن پەرقلىق بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز بۇ پەرقنى ھېسابقا ئېلىپ «تاناي» دەپ ئاتىغان. تاناي توغرا تاناي ۋە ئۆرە تاناي دەپ ئىككى بۆلەكتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، سۇ ئېنېرگىيەسىنى چاقپەلەككە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان مۇھىم قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ.

توغرا تاناي تېرەك ياغىچىدىن ئويۇپ ياكى قېلىن تاختايدىن چېتىپ ياسىلىدۇ. چوڭ ئېغىز كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر، چوڭقۇر - لۇقى 40 سانتىمېتىر، كىچىك ئېغىز كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى 20×30 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 10~12 مېتىر بولىدۇ، كويلا يانباغرىغا يانتۇ ھالەتتە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. چوڭ ئېغىزى كويلا تېگىگە، كىچىك ئېغىزى ئۆرە تاناي چوڭ ئېغىزىغا ئۇدۇللاپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

ئۆرە تاناي تېرەك ياغىچىنىڭ غولىنى ئويۇپ، يېپىق ھالەتتە يا-

[1] بەزى جايلاردا «يىرىك توپان» دەپمۇ، بەزى جايلاردا «ئۇن توپان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تىزلىق تۆشۈكىگە جايلاشتۇرۇلىدۇ. بويىنى تىزلىققا مۇقىملاشتۇر-غۇچى بۇ ئوق «شۇمەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەشغۇلات قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن بوي تاپانلىقىنىڭ يان تەرىپىگە ياكى تىزلىقنىڭ ئوستى تەرىپىدىكى ئىككى تال تۆۋرۈككە توتقۇچ بېكىتىلىدۇ.

چاناق: چاناق چوڭ ياغاچنى ئويۇپ ياكى ياغاچ ئويۇقچە سىرتىغا تاختاي قېقىپ ئىشلەنگەن، بىر بېشى تار ھەم چوڭقۇر، يەنە بىر بېشى كەڭ ھەم تېيىز بولغان قىسىم بولۇپ، شال قاچىلاپ ئاقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. چاناق ئويۇقچىسى كىچىك بېشىنىڭ كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 50 سانتىمېتىر، چوڭ باش ئويۇقچىسىنىڭ كەڭلىكى 30 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى نۆل سانتىمېتىر بولىدۇ، يەنى چاناق ئويۇقچىسى چوڭ باشتىن كىچىك باشقا قاراپ چوڭقۇرلاپ، تارىيىپ بارىدۇ.

تەپمە سوقىدا شال ئاقلاش مەشغۇلاتى. تەپمە سوقىنىڭ چاناق سىغمچانلىقى كىچىكرەك بولۇپ، ئادەتتە 150~100 جىڭ شال سىغىدۇ. پاكىز سورۇلغان شال چاناققا قاچىلانغاندىن كېيىن، مەشغۇلات قىلغۇچى كىشى تۇتقۇچنى تۇتۇپ تۇرۇپ، بەدەن ئېغىرلىقىنى بىر پۇتىغا چۈشۈرۈپ بوي تاپانلىقىغا دەسسەيدۇ. بويىنىڭ تاپانلىق بېشى ئېغىرلىق كۈچى تەسىرىدە تۆۋەنلەپ ئاخىرقى نۇقتىغا يەتكەندە، مەشغۇلات قىلغۇچى كىشى بەدەن ئېغىرلىق مەركىزىنى يەرگە دەسسەپ تۇرغان يەنە بىر پۇتىغا يۆتكەپ، تاپانلىقنى تېز قويۇپ بېرىدۇ. بۇ چاغدا تاپانلىقنىڭ بېسىلىشى بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ئاخىرقى چەككە يەتكەن تۇمشۇق بويىنىڭ ئېغىرلىق كۈچى تەسىرىدە دەرھال تۆۋەنلەپ چاناقتىكى شالنى يانجىيدۇ. مۇشۇ تەرتىپ بويىچە توختاۋسىز سوقۇش نەتىجىسىدە، چاناقتىكى شال تۇمشۇققا ئەگىشىپ تۆۋەنلەش، چاناق ئاستى دېۋارىنى بويلاپ تېيىز تەرەپكە سۈرۈلۈش، ئاندىن چاناقنىڭ تېيىز بېشىدىن تۇمشۇق تەرەپكە سىلجىشىتىن ئىبارەت ئايلانما ئېقىمنى ھاسىل قىلىدۇ. ئوگۈتنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئۇزلۇكسىز سوقۇلۇشى ئارقىسىدا، شال قاسراقلىرى ئاجراپ تەدرىجىي ئاقلىنىدۇ. شال 50% ئاقلىنىپ بولغاندا چاناقتىن چىقىرىپ بىر قېتىم سورۇپ توپا - ئېخلەتلىرى چىقىرىۋېتىلىدۇ.

رىگە پاراللېل ھالدا ئورنىتىلىدۇ ھەمدە ئۆز ئارا پاراللېل بولغان ھەر بىر جۈپ تاختاي ئارىلىقىدا 20×25 سانتىمېتىر ئارىلىق قالـ دۇرۇلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سىممېتىرىك تۆت قانات تۆت پارالـ لېل گۈرۈپپىسىنى تەشكىل قىلغۇچى سەككىز پارچە تاختايدىن تۈـ زۈلىدۇ. پەشپا ئوقنىڭ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ ئايلىنىدىغان ھەمدە بوي تاپانلىقىنى بېسىپ ھەرىكەتلىنىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، ئۇزۇنـ لۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى12 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى سەكـ كىز سانتىمېتىر بولغان تاختايدىن ياسىلىدۇ. تۆت گۈرۈپپا قىلـ ىنىپ قاناتنىڭ سول تەرىپىگە ھەر گۈرۈپپىغا بىر تالدىن ئورۇنلاشـ تۇرۇلىدۇ.

چاناق: سۇ سوقىسىنىڭ چاناق تۈزۈلۈشى تەپمە سوقا چانىقىـ ىنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ. ئەمما، سىغىمى چوڭراق بولۇپ، بىر نۆۋەتتە 180~220 جىڭ شال سىغىدۇ.

سۇ سوقىسىدا شال ئاقلاش مەشغۇلاتى. تانايغا سۇ باشلانغاندىن كېيىن، ئۆرە تانايدىن كۆچلۈك بېسىم بىلەن چۈشكەن سۇ ئېقىنى ئۆرە تانايـ ىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا تاناي قارىنىغا كىرىپ تۇرغان چاقپەلەك قانـ ىتىغا شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇپ، ئۇنى تۆۋەنگە باسىدۇ. قاناتنىڭ بېسىـ لىشى ئارقىسىدا چاقپەلەك ئوقى ئايلىنىشقا باشلايدۇ. چاقپەلەك ئوقى بىلەن بىللە ئايلانغان پەشپا قاناتلىرى ئۆزلىرىگە ئۇدۇل جايلاشقان بوي تاپانلىقىنى نۆۋەت بىلەن باسىدۇ. پەشپا تاپانلىقىنى بېسىپ مەـ لۇم نۇقتىغا يەتكەندە، تاپانلىق ئۇچىدىن سىيرىلىپ ئۆتىدۇ ــ دە، پەشپا بىلەن بوي ئايرىلىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە تاپانلىقنىڭ بېسىلـ ىشى بىلەن ئەڭ يۇقىرى نۇقتىغا كۆتۈرۈلگەن بوي بېشى شىددەت بـ ـلەن تۆۋەنلەپ تۇمشۇقىدا چاناقتىكى شالنى سوقىدۇ.

سۇ سوقىسىنىڭ چاقپەلىكىگە ئادەتتە تۆت تال پەشپا جايلاشتۇـ رۇلغان ھەمدە تۆت بوي، تۆت چاناق سەپلەنگەن بولۇپ، ئوقنىڭ ھەر بىر ئايلىنىشىدا ھەر بىر بوي بىر قېتىم ھەرىكەتلىنىدۇ. بەزىدە چاقپەلەككە ئىككى تال پەشپا، ئىككى بوي، ئىككى چاناق ئورنىتـ ـلىدۇ. سۇ سوقىسىنىڭ ئىش ئۈنۈمى تەپمە سوقىنىڭكىگە قارىغاندا 10 ھەسسە دېگۈدەك يۇقىرى بولۇپ، بىر سائەتتە 200~180 جىڭ

سىلىدۇ. سىرتقى كۆرۈنۈشى سىلىندىر شەكلىدە، ئىچكى ئويمىسى تۆت قىرلىق نور شەكلىدە بولىدۇ. چوڭ ئېغىزىنىڭ ئۇلچىمى 20× 30سانتىمېتىر، كىچىك ئېغىزىنىڭ ئۇلچىمى 20× 30 سانتىمېتىر بولىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئوچ مېتىر بولۇپ، چوڭ ئېغىزى توغرا تاناي كىچىك ئېغىزىغا ئۇدۇللىنىدۇ. قۇيرۇق تەرىپى غۇلۇڭا تېگىدىكى تەگلىك تاشقا تىرىلىدۇ. ئۆرە تاناي يېپىق قىسمىنىڭ چاقپەلەك قانىتىغا ئۇدۇل تەرىپىدىكى 1.50 مېتىر قىسمى ئوچۇق ھالەتتە بولىدۇ. چاقپەلەك قانىتىنىڭ 40 سانتىمېتىر قىسمى دەل مۇشۇ ئوچۇق جايدىن ئۆرە تاناي ئىچىگە كىرىپ تۇرىدۇ ۋە سۇ بېسىمى تەسىرىدە ئېنېرگىيەگە ئىگە بولۇپ، چاقپەلەك ئوقىنى ئايلاندۇرىدۇ، قاناتنى ئايلاندۇرۇپ ئوتكەن سۇ، سوقا ئۆيى ئاستىدىكى غۇلۇڭا ئارقىلىق چىقىپ كېتىدۇ.

چاقپەلەك: چاقپەلەك قاناتتىن ئېنېرگىيە قوبۇل قىلىپ ئايلىنىش ئارقىلىق بوينى ھەرىكەتلەندۇرىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، تەكىيە (ئوق تەگلىكى)، ئوق، قانات، پەشپا قاتارلىق دېتاللاردىن توزۇلىدۇ. تەكىيە قاتتىق ياغاچتىن پارالىلىپىپىد شەكلىدە ياسالغان، ئۇستۈنكى ئوتتۇرا قىسمىدا يېرىم سىلىندىر شەكىللىك ئويمانچىسى بولغان تەگلىك ياغاچ بولۇپ، ئويمانچىغا جايلاشقان ئوق بېشى ئارقىلىق ئوق گەۋدىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش رولىنى ئويناپىدۇ. ئوق تەرەك ياغىچىدىن پارالىلىپىپىد شەكلىدە ياسالغان دېتال بولۇپ، كەڭلىكى ۋە تومۇلۇقى 25×25 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بەش ئالتە مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئىككى بېشىدىن چىقىرىلغان سىلىندىر شەكىللىك ئوق بېشى تەكىيە ئويمانچىسىغا چۈشىدۇ. ئوق قاناتتىن ئېنېرگىيە قوبۇل قىلىپ، پەشپا ئارقىلىق بويغا ھەرىكەت ئۇزىتىش رولىنى ئويناپىدۇ. قانات ئوق گەۋدىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئۆز ئارا سىممېترىك ھالدا ئورنىتىلغان، سۇ ئېنېرگىيەسىنى قوبۇل قىلىۋېلىپ، ئوقنى ئايلاندۇرىدىغان قۇرۇلمىدۇر. قانات تاختايلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 25 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئالتە سانتىمېتىر بولىدۇ. مۇشۇ ئۆلچەمدىكى بىر جۈپ تاختاي ئوق يۈزىنىڭ ھەر بىر تەرىپىگە تىك بۇلۇڭ ھاسىل قىلغان ۋە بىر بە-

لىرىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە ياغلىق داندىن قانداق پايدىلانغانلىقى نامەلۇم. ئەمما، خەلقىمىز ئاڑسىدا كەندىر ئۇرۇقىدىن قوماچ قورۇپ يېيىش، كەندىر بىلەن جىگدىدە مۆمىلاق ئېتىش، بەزى ياغلىق دانلارنى سوقۇپ مېۋە قاقلىرىدىن چىقىرىلغان شەربەتلەرگە قويۇپ ئىستېمال قىلىش، كۆجە ئاشلارغا ياغلىق دان ياكى مېۋە مېغىزلىرىنى سوقۇپ سېلىش، نان يۇزىگە كۈنجۈت، سىياداڭ سېپىش قاتارلىق ئىستېمال ئادەتلىرىنىڭ يېقىنقى يىللارغىچە، بەزىلىرىنىڭ تا ھازىرغىچە داۋاملىشىۋاتقانلىقىغا ئاساسەن، بۇنداق ئىستېمال ئادەتلىرىنىڭ ياغلىق دانلاردىن ياغ تارتىش ئۇسۇلى كەشىپ قىلىنىشتىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز.

ئەجدادلىرىمىز كېيىنكى ۋاقىتلاردا جۇۋازدىن پايدىلىنىپ ياغ تارتقان. گەرچە جۇۋازنىڭ زادى قايسى ۋاقىتلاردا بارلىققا كەلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتلار كەمچىل بولسىمۇ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى بەزى بايانلار بىزنى بۇ ھەقتىكى يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. « ‹يىم›، زىغىر ئۇرۇقى، بۇ كۈنجۈتكە ئوخشىشىدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن قىزىلراق بولىدۇ. يېغى چىراغقا ئىشلىتىلىدۇ»، « ‹كۆج› كۈنجۈت يېغى ‹كۆج ياغى› دېيىلىدۇ. ئىنەكپىتىنىڭ ئۇرۇقىمۇ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن ‹ئىنەكاڭ كۆجى دېيىلىدۇ› ». بۇ بايانلار بىزگە شۇ دەۋردە جۇۋازدا ياغ تارتىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 3ـ توم، 418 ـ بېتىدە «چاۋا ياغ سۇ يېغىنىڭ ئورنىنى باسالماس» دېگەن ماقال بېرىلگەن. ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغانلىقى، شۇنداقلا تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ ماقال ـ تەمسىل سۈپىتىدە يەكۈنلىنىشى ۋە ئومۇمىي خەلق تىلىغا ئۆزلىشىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزاق جەريان كېتىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالغىنىمىزدا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ جۇۋازنى كەشىپ قىلىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىشى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىن كۆپ زامانلار بۇرۇن ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرەلەيمىز.

1) جۇۋازنىڭ قۇرۇلمىسى

جۇۋاز، جۇۋاز كۆنىكى، ئوق، ئوق بوكى، قىلىچ، قايچا، بويۇن

شال ئاقلاشقا بولىدۇ.

سوقمدا ئاقلىنىدىغان شال ئوبدان قۇرۇتۇلغان بولۇشى كېرەك. شالنىڭ نەملىكى يۇقىرى بولسا، ئىش ئۇنۇمى تۆۋەن بولۇپلا قالماي، گۇرۇچ ئېزىلىپ كېتىپ سۇپىتىگە تەسىر يېتىدۇ.

سوقمدا شال ئاقلانغاندىن سىرت، يەم ـ خەشەك قىلىنىدىغان مەدەكنى ئۇششاقلاشقا، كۇنجۇرە تالقانلاشقىمۇ بولىدۇ.

شال ئاقلاشتا ھازىر سوقا ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى.

4. جۇۋاز

خوتەندىمۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكىگە ئوخشاش تېرىلىدىغان ياغلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ تۇرى كۆپ بولۇپ: قىچا، زاغۇن، زىغىر، كۇنجۇت، كەندىر، مونۇسكا، سىيادان، ئاپتاپپەرەس، زاراڭزا، ئابدىمىلىك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھەر خىل ياغلىق دانلار ۋە ياغلار توغرىسىدىكى بىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاپ بېرىپ كەلگەن. ياغلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ ئۇرۇقلىرىدىن ياغ تارتىقاندىن سىرت پاختا، قوغۇن قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەت ئۇرۇقلىرى؛ ياڭاق، شاپتۇل، ئۆرۈك، بادام قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ مېغىزى؛ تۇرۇپ، چامغۇر، يېسۇئىلەك قاتارلىق كۆكتاتلارنىڭ ئۇرۇقلىرىدىن ياغ تارتىپ پايدىلانغان. ياغ تۇرىنىڭ كۆپىيىشىگە، ياغلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، تەسىرى ھەققىدىكى بىلىملەرنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، ياغلارنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىمۇ كېڭەيگەن. بىر قىسىم ياغلار ئۇيغۇر تېبابىتىدە ئىشلىتىلگەن. بىر قىسىم ياغلار چارۋا ماللارنىڭ كېسىلىنى داۋالاشقا، بەزى ياغلار مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلگەن. بەزىلىرى باشقا قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى خام ئەشيا قىلىنغان بولسا، بەزىلىرى دۇكان ـ قۇرۇلمىلارنىڭ ھەرىكەتچان قىسىملىرىنى سىلىقلاش مېيى قىلىنغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» دا كۇنجۇت، زاراڭزا، زىغىر قاتارلىق ياغلىق دانلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەجداد-

سىلىدۇ. يانجىش ئوقى ۋە ياغ ئوقىدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئوق بېشى، ئوق بوينى، ئوق گەۋدىسى ۋە ئوق تۇرۇمىدىن ئىبارەت تۆت قىسمىدىن تۈزۈلىدۇ.

ياغ ئوقىنىڭ ئوق بېشى ئۇزۇنلۇقى 11 سانتىمېتىر، ئايلانمىسى 42 سانتىمېتىر بولۇپ، ئوق تاپىنى كۆپۈنكى شەكلىدە ياسىلىدۇ. ئوق بوينىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 23 سانتىمېتىر، ئايلانمىسى 28 سانتىمېتىر بولىدۇ. ئوق گەۋدىسى تومراق بولۇپ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئوق تۇرۇمى 10 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ، تۇرۇم ئۇچى دىئامېتىرى ئۇچ سانتىمېتىر كېلىدۇ. يانجىش ئوقى ياغ ئوقىدىن سەل تومراق ۋە ئۇزۇنراق بولىدۇ.

يانجىش ئوقى ياغ تارتىشنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىدا ئۇگۈتنى يانجىپ يۇمشىتىشقا، ياغ ئوقى بولسا، ياغ تارتىشنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا يانجىپ يۇمشىتىلغان ئۇگۈتنى تېخىمۇ ئېزىپ ياغ چىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. جۇۋاز ئىشلەۋاتقاندا ئوق بېشى ئىچ كاتەك دىۋارىنى، ئوق بوينى سىرتقى كاتەك دىۋارىنى بويلاپ ھەرىكەت قىلىدۇ. ئوق تۇرۇمى ئوق بۆكى ئارقىلىق قايچىدىن كەلگەن بېسىمنى قوبۇل قىلىپ ئوق بېشىغا يەتكۈزۈپ بېرىش بىلەن بىللە، قايچىنىڭ سىرتقى ئايلانما ھەرىكىتىنى ئوق بېشىنىڭ ئىچكى ئايلانما ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇپ بېرىش رولىنى ئوينايدۇ.

ئوق بۆكى: ئۇزۇن تەرىپى 50 سانتىمېتىر، قىسقا تەرىپى 40 سانتىمېتىر، تومىلۇقى يەتتە سانتىمېتىر بولغان كەڭ بۇلۇڭلۇق ئەگرى ياغاچ بولۇپ، ئۇزۇن تەرىپى قىلىچقا بويۇنتۇرۇقلىنىپ قايچىغا تۇتىشىدۇ. قىسقا تەرىپىنىڭ تۆۋەن يۈزىدە يېرىم شارسىمان تۆشۈك بولۇپ، ئوق تۇرۇمى مۇشۇ تۆشۈككە چۈشىدۇ (بۇ قۇرۇلما دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ئوق بۆكى دەپ ئاتالغان). ئوق بۆكى ئوققا بېسىم ۋە ھەرىكەت ئۇزىتىپ بېرىش رولىنى ئوينايدۇ.

قىلىچ: بۇ، كامالەك (رەگەتكە) سېپىغا ئوخشاش ئاچا ياغاچ بولۇپ، ئاچا قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، دەستە قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 85 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 10سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئاچا تەرىپى ئوق بۆكىنىڭ ئۇزۇن بوينىغا ياغاچ تاياقچە ئار-

تۇرۇق قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

جۇۋاز كۆتىكى: جۇۋاز كۆتىكى دىئامېتىرى 60 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1.80~3.00 مېتىر بولغان ئۆرۈك ياكى چىلان ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ئادەتتە كۆتەك گەۋدىسىنىڭ 80 سانتىمېتىر قىسمى ئوچۇق قالدۇرۇلۇپ، قالغان قىسمى يەرگە كۆمۈلىدۇ. جۇۋاز كۆتەكنىڭ ئۈستى يۈزى مەركىزىي قىسمىدىن ئۆگۈت كاتىكى ئويۇلىدۇ. ئۆگۈت كاتىكى سىرتقى كاتەك ۋە ئىچ كاتەكتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. سىرتقى كاتەكنىڭ ئۈستى دىئامېتىرى 28 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 18 سانتىمېتىر بولۇپ، شەكلى كۆمتۇرۇلگەن كېسىك كونۇسقا ئوخشىشىدۇ. ئىچ كاتەك كېسىك يۈزى ئۈستىگە قارىغان تەقرىبىي كېسىك شار شەكلىدە بولۇپ، دىئامېتىرى 22 سانتىمېتىر، كېسىك يۈز مەركىزىدىن كاتەك ئاستىغىچە بولغان چوڭقۇرلۇقى 13 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. شار كېسىك يۈزى بىلەن كېسىك كونۇس ئاستى يۈزىنىڭ تۇتاشقان جايىدا دىئامېتىرى 18 سانتىمېتىرلىق بىر بوغۇم بولۇپ، ئۇ «بوغۇز» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىچ كاتەك تېگىدىن جۇۋاز كۆتكىنىڭ سىرتىغا تۇتىشىدىغان، دىئامېتىرى ئىككى سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر تۆشۈك بولۇپ، ئۇ «ياغ تۆشۈكى» دەپىلىدۇ. جۇۋاز كۆتكىنىڭ سىرتقى يۈزى بىر قەۋەت تاختاي بىلەن قاپلىنىپ، تۆمۈر چەمبەردە كۆتەككە مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ (ياغ تۆشۈكىنىڭ ئۈدۈلى ئوچۇق قالدۇرۇلىدۇ). ئۇنىڭ ئۈستى گىرۋىكى كۆتەك يۈزىدىن 13~10 سانتىمېتىر ئېگىز بولۇپ، كۆتەك يۈزى سىرتىدا سىلىندىر شەكىللىك توسۇقچە ھاسىل قىلىدۇ. چۆرىمە تاختاينىڭ ئىككى تۈرلۈك رولى بار. بىرى، ئۇنىڭ كۆتەك يۈزى سىرتىدا ھاسىل قىلغان چەمبىرەك توسۇقچىسى ئۆگۈتنى چېچىلىپ كېتىشتىن ساقلايدۇ. يەنە بىرى، ئۇنىڭ كۆتەكنى ئوراپ تۇرغان سىرتقى دۇۋاري جۇۋاز قاپچىسىنىڭ كۆتەكنى ئۈپرىتىشىدىن ساقلايدۇ.

جۇۋاز ئوقى: ئوق جۇۋازدا ئۆگۈت يانجىش ۋە ياغ چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغۇچى ئەڭ مۇھىم بۆلەك بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1.50مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۆرۈك ياكى چىلان ياغىچىدىن ياسـ

نىڭ قىلىچ بويىنىنى ئىتتىرىشى ۋە چاتما ئارغامچىنىڭ قايچا پاچە-قىنى تارتىشى نەتىجىسىدە، جۇۋازنىڭ ھەربىكەتچان قىسىملىرى ئو-مۇمىيۈزلۈك ھەربىكەتكە كېلىدۇ.

ياغ تارتىشتا ئىشلىتىلىدىغان باشقا سايمانلار

جۇۋازدا ياغ تارتىشتا خىپچا، ياغ قاپىقى، تاش، تالتۇز قاتارلىق سايمانلار ۋە قايچىلار ئىشلىتىلىدۇ.

خىپچا: ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى ئىككى سانتى-مېتىر كېلىدىغان توز ياغاچ بولۇپ، ئوگوت يانجىش باسقۇچىدا ياغ تۆشۈكىنى توسۇپ قويۇش، ياغ چىقىرىش باسقۇچىدا ياغ تۆشۈكىنى خىپچىداپ ئىچ كاتەكتىكى ياغنى ئېقىتىپ چىقىرىش ئۈچۈن ئىش-لىتىلىدۇ.

يۇك تاش: ئېغىرلىقى 70～60 جىڭگىچە بولغان توت پارچە تەبە-ئىي قورام تاش بولۇپ، بېسىم سۇپىسىغا بېسىم بېرىشكە ئىشلىتە-لىدۇ.

تالتۇز: تۆمۈردىن ياسالغان، بەلچە شەكىللىك، ياغاچ ساپلىق ھاي-مان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئوگوت كاتكىدىن كۈنجۈرە ئاجرىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا تاش جۇۋاز دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل جۇۋاز بو-لۇپ، بۇ خىل جۇۋازنىڭ جۇۋاز كۆتىكى بىر پۈتۈن قورام تاشتىن ياسىلىدۇ. قالغان بۆلەكلىرى ياغاچ جۇۋازنىڭكىگە ئوخشاش، ئىش پرىنسىپىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

2) جۇۋازنىڭ ئىش پرىنسىپى

جۇۋازدا ياغ تارتىش مەشغۇلاتىدا ھايۋان كۈچى (ئۆكۈز ياكى ئې-شەك) ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىنىدۇ. ئۆكۈز جۇۋازغا قېتىلغاندىن كېيىن، تەييارلانغان ئوگوت جۇۋاز كاتىكىگە تولدۇرۇلىدۇ (جۇۋاز كاتىكىنىڭ سىغىمچانلىقى ئومۇمەن بىر چارەك، يەنى 18 جىڭ بو-لىدۇ). ئۆكۈزنىڭ بويۇنتۇرۇقىنى ئىتتىرىپ مېڭىشى ئارقىسىدا قاي-چا ئاچىسى جۇۋاز شېلىنىڭ دىۋارىنى بويلاپ ئايلىنىدۇ، شۇنىڭ بە-

قىلىنىق بويۇنتوزۇقلىنىدۇ. دەستە قىسمىنىڭ ئاستى تەرىپى قايچا بويۇن تۆشۈكىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ ئاستى ـ ئۈستىدىن ياغاچ تاياقچىدە بويۇنتۇرۇقلىنىپ، قايچىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. دەستە قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسى بويۇنتۇرۇق ئاچىسىغا بويۇنتۇرۇقلىنىدۇ. دېمەك، قىلىچ تۆۋەن تەرەپتىن قايچا ئارقىلىق بېسىم كۈچ، يان تەرەپتىن بويۇنتۇرۇق ئارقىلىق ئالغا ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قوبۇل قىلىۋېلىپ، ئۇنى ئوق بۆكى ئارقىلىق ئوققا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

قايچا: قايچا ئاچا شەكىللىك ياغاچ قۇرۇلما بولۇپ، بېسىم سۈپىسى ۋە ئىككى پاچاقتىن تۈزۈلىدۇ (تەبىئىي ئاچىسى بولغان ياغاچتىن يونۇپ ياسىلىدۇ). ئاچا دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 120 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر، تومۇقى 12 سانتىمېتىر بولۇپ، بېسىم سۈپىسىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ. ئالدى ـ كەينى پاچاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 75 سانتىمېتىردىن كىچىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۈگىلىرىدا ھاسىل بولغان تۆتاش ياي يېرىم ئىللىپس شەكلىدە بولۇپ، جۈۋاز ھەرىكەت ھالىتىدە تۇرغاندا، ئىللىپس ياي جۈۋاز كۆتىكىنىڭ قاپلىما تاختاي دۈگىلىنى بويلاپ ئايلانما ھەرىكەت قىلىدۇ. بېسىم سۈپىسىنىڭ چوڭ بېشىدىن 80 سانتىمېتىر كېلىدىغان جايدا 12×12 سانتىمېتىرلىق تۆشۈك بولۇپ، قىلىچ بېشى مۇشۇ تۆشۈكتىن ئۆتكۈزۈلۈپ ئاستى ـ ئۈستىدىن بويۇنتۇرۇقلىنىپ بېكىتىلىدۇ.

بويۇنتۇرۇق: بويۇنتۇرۇق 1.50 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئاچا ياغاچتىن ياسالغان قۇرۇلما بولۇپ، ئاچا قىسمى بېسىم سۈپىسى ئۈستىدىن قىلىچ بوينىغا سېلىنىدۇ. بويۇنتۇرۇق دەستە قىسمىنىڭ چوڭ بېشىدا ئارىلىقى 25 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئىككى دانە ھاڭغۇق تۆشۈكى بولىدۇ. بويۇنتۇرۇقنىڭ چوڭ باش ئۇچى ئارغامچىدا قايچىنىڭ كەينى پاچىقىدىكى چاتقۇ تۆشۈكىگە چېتىلىدۇ. جۈۋاز ئىشلەۋاتقاندا بويۇنتۇرۇق بېشى ئۆكۈز بوينىغا قويۇلۇپ، ھاڭغۇق تۆشۈكىدىن ئۆتكۈزۈلگەن ھاڭغۇق (ھاڭغۇق — بويۇنتۇرۇقنى ھايۋان بوينىغا مۇقىملاشتۇرغۇچى ئەگرى تاياق) ئۇچى ئۆكۈزنىڭ بوينى ئاستىدىن قوشۇپ باغلىنىدۇ. ئۆكۈز ماڭغاندا بويۇنتۇرۇق ئاچىسى

قويۇش تەرتىپى بويىچە قالغان بېسىم تاشلىرى ھەر 10 مىنۇتتا بىردىن بېسىم سۈپىسىغا قويۇلۇپ، ئوققا بولغان بېسىم تەدرىجىي ئاشۇرۇلىدۇ. يېرىم سائەت توشقاندا، تاشلار بېسىم سۈپىسىغا تولۇق قويۇلۇپ، بېسىم يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈلىدۇ ۋە شۇ بېسىم بىلەن بىر سائەت ھەيدىلىدۇ. بۇ جەريانداً جۇۋازچى ئۆكۈزنى ھەيدەپ جۇۋاز كۆتكىنى ئايلانغاچ جۇۋاز كۆتكىنىڭ سۈپىسىغا قېچىپ چىقىۋالغان خام ئەشيانى قولىدا جۇۋاز كاتكىگە ئىتتىرىپ چۈشۈرۈپ تۇرىدۇ. مۇشۇ تەرتىپ بويىچە جەمئىي بىر يېرىم سائەت ھەيدەلگەندىن كېيىن، يانجىش باسقۇچى تاماملىنىدۇ.

(3) ياغ چىقىرىش باسقۇچى: يانجىش باسقۇچى تاماملانغاندىن كېيىن، جۇۋاز ھەربىرىنى توختىتىپ، يانجىش ئوقى چىقىرىلىدۇ ۋە ياغ چىقىرىش ئوقى ئالماشتۇرۇلىدۇ. خېچا چىقىرىۋېلىنىپ، ياغ تۆشۈكى ئېچىپ قويۇلىدۇ، ئاندىن ئەڭ كىچىك تاش بېسىم سۈپىسىغا قويۇلۇپ جۇۋاز ھەيدىلىدۇ ھەمدە بىر ياقتىن ھەيدەپ، بىر ياقتىن يانجىلغان ئۇرۇتكە ئاز ـ ئازدىن ئىلمان سۇ چېچىپ نەمدەپ تۇرۇلىدۇ. ئادەتتە كەندىر، زاغۇن قاتارلىق قاتتىق قاسراقلىق ئۇرۇغلىرىنىڭ بىر چارىكىگە 2.5 جىڭ، مېغىز تېپىدىكى ئۇرۇغلارنىڭ بىر چارىكىگە 1.5 جىڭ ئىلمان سۇ چېچىپ نەمدىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بېسىم تاشلىرى يانجىش باسقۇچىدىكى تەرتىپ بويىچە ھەر 15 مىنۇتتا بىردىن بېسىم سۈپىسىغا قويۇلۇپ بېسىم ئاشۇرۇلىدۇ. ياغ يولى خېچىداپ راۋانلاشتۇرۇپ تۇرۇلىدۇ. ياغ چىقىرىش باسقۇچى باشلىنىپ بىر سائەت توشقاندا ياغ چىقىپ بولىدۇ. دېمەك، بىر چارەك ئۇرۇغنى جۇۋازدا پىششىقلاپ ئىشلەشكە جەمئىي ئىككى يېرىم سائەت ۋاقىت كېتىدۇ.

ھازىر ئېلېكتر ئېنېرگىيەسى ئارقىلىق ھەربىرىلىنىدىغان، ياغ تارتىش سۈرئىتى تېز، ياغ چىقىرىش نىسبىتى يۇقىرى بولغان ياغ تارتىش ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، جۇۋاز تەدرىجىي ھالدا ئەمەلىي ئىستېمالدىن قالماقتا.

لەن بىر ۋاقىتتا قىلىچ ۋە ئۇنىڭ ئۇستىگە ئورنىتىلغان ئوق بۆكمۇ ئايلىنىدۇ. بۆك ئويۇقچىسىغا جايلاشتۇرۇلغان ئوق تۇرۇمى بۆكنىڭ ئايلانما ھەرىكىتى ۋە بېسىم كۈچى تەسىرىدە ئۆز ئوقىنى مەركەز قىلىپ ئايلىنىدۇ. نەتىجىدە ئوق بېشى بىلەن ئوق بوينى ئىچ كاتەك ۋە سىرتقى كاتەك دىۋارىغا بېسىم چۈشۈرۈپ، ئۈگۈتنى يانجىپ يۇمۇشىتىدۇ.

3) جۇۋازدا ياغ تارتىش مەشغۇلاتى

جۇۋازدا ياغ تارتىش مەشغۇلاتى تەييارلىق باسقۇچى، ئۈگۈت يانجىش باسقۇچى، ياغ چىقىرىش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى: مەيلى قايسى خىلدىكى خام ئەشيا بولسۇن پىششىقلاپ ئىشلەشتىن بۇرۇن، بىرەك تاسقاپ، سورۇپ پاكىز ئۈگۈت ئېتىلىدۇ. زاغۇن، زىغىر، قىچا،مۇنۇسكا قاتارلىق قاتتىق قاسراقلىق خام ئەشيالار ئىسسىق سۇدا نەمدەپ، ئۈچ سائەت دۇملەپ ئېسىلدۇرۇلىدۇ، زاراڭزا بىلەن چىگىت جۇۋازدا بىۋاستە پىشىقلانسا، ياغ چىقىش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولىدىغانلىقتىن ئۈچۈن ئالدى بىلەن تۇخمەندە يىرىك تارتىپ، مېغىزى ئايرىۋېلىنىدۇ؛ زىغىرنىڭ قاسرىقى بەك سىلىق بولۇپ، جۇۋازدا يانجىش قىيىن بولغاچقا، بىر چارەك زىغىرغا تۆت جىڭ سامان (مۇۋاپىق مىقداردا چىغ) ئارىلاشتۇرۇپ تارتىلىدۇ، ئارىلاشتۇرۇلىدىغان سامان (چىغ) پاكىز يۇيۇپ، قۇرۇتۇپ تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ياڭاق مېغىزىدىن ياغ چىقىش نىسبىتى يۇقىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ياغنى تولۇق ئايرىۋېلىش ئۈچۈن، بىر چارەك ياڭاق مېغىزىغا سەككىز جىڭ پاكىز كۈنجۈرە ئارىلاشتۇرۇلىدۇ.

(2) ئۈگۈت يانجىش باسقۇچى: ياغ تۆشۈكى خىپچىدا توسۇۋېتىلگەندىن كېيىن، يانجىش ئوقى سېلىنىپ، تەييارلانغان ئۈگۈت جۇۋاز كاتىكىگە تولدۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئەك كىچىك (60 جىڭلىق) بېسىم بېشى بېسىم سۇپىسىغا قويۇلۇپ، ئۆكۈز ھەيدىلىدۇ. جۇۋاز ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاۋۇال يېنىكىنى، ئاندىن ئېغىرىنى

1. ئاش ـ تاماق خۇرۇجلىرى

ھەر قانداق تاماق مەلۇم خۇرۇچتىن تەييارلىنىدۇ. بەزى تاماقلاردا ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنمىغان ماتېرىيال باشقا بەزى تاماقلاردا قوشۇمچە خۇرۇچ قىلىنمىغان ئەھۋال دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئاش ـ تاماق خۇرۇچلىرىنى تۇرگە ئايرىش بىر قەدەر قىيىن. شۇنداقتىمۇ خۇرۇچلارنىڭ دائىم ئىشلىتىلمەيدىغانلىقى ۋە كەم بولسا بولمايدىغانلىقىغا ئاساسەن، ئۇيغۇر ئاش ـ تاماق خۇرۇچلىرىنى ئاساسىي خۇرۇچلار ۋە قوشۇمچە خۇرۇچلار دەپ ئىككى تۇرگە ئايرىشقا بولىدۇ (سۇ ھەر قانداق تاماققا ئورتاق خۇرۇچ بولغاچقا، تۇرگە ئايرىشتا نەزەردىن ساقىت قىلىنىدۇ).

1) ئاساسىي خۇرۇچلار

ئاساسىي خۇرۇچلار مىللەت ئۆمۈمىيلىقى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، دائىملىق ئىستېمال قىلىنىدىغان ئاش ـ تاماقلارنى تەييارلاشتا كەم بولسا بولمايدىغان خۇرۇچلاردۇر. ئاساسىي خۇرۇچلارنى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئاشلىقلار، گۆشلەر، تۇخۇملار، ياغلار، كۆكتاتلار ۋە تۇزدىن ئىبارەت ئالتە تۇرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) ئاشلىق. ئاشلىق ئاش ـ تاماق تەييارلاشتا ھەممىدىن مۇھىم خۇرۇچ بولۇپ، سۈپەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۇچ تۇرگە بۆلۈنىدۇ.

يېرىك ئاشلىقلار: بۇ، ئاشلىق دانلىرىدىن بىۋاستە تاماق ئېتىپ ئىستېمال قىلىنىدىغان خۇرۇچلار بولۇپ، بۇغداي، گۈرۈچ، ئارپا، تېرىق، قوناق، پۇرچاق، لوبيا، ماش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇغداي، تېرىق، قوناقلاردىن كۆجە ئاش ئېتىلىدۇ؛ گۈرۈچتىن پولۇ، شويلا قاتارلىق تاماقلار تەييارلىنىدۇ؛ پۇرچاق، لوبيا، ماشلار قاينىتىلىپ، پىشۇرۇلۇپ ئوزۇقلۇق ئۇچۇن، بەزىدە كېسەل داۋالاش مەقسىتىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ؛ ئارپىدىن چۇرۇچ ياسىلىدۇ.

ئۇنلار: بۇ، يېرىك ئاشلىق ئۇنىغا ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن تاماق ئېتىشكە ئىشلىتىلىدىغان خۇرۇچ بولۇپ، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، قوناق، پۇرچاق ئۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي ئۇنى ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

§2. ئاساسىي يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر-سەنئىتى

يېمەك-ئىچمەك ئېھتىياجىنى قامداش — ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق پائا-لىيىتىدە ئەڭ ئالدىنقى زۆرۈرىيەت بولۇپ، يېمەك ـ ئىچمەك ھۈنەرۋەنچە-لىكى ئەڭ بالدۇر — ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ياشاپ كەلگەن مۇھىتتا ئۆستۈرۈلىدىغان بۇغداي، شال، قوناق، ئارپا، تېرىق، پۇرچاق قاتارلىق يىرىك ئاشلىقلار، ئۇلاردىن پىششىقلانغان يارمىلار ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىپ كۆپ خىل قازان تاماق تۈر-لىرىنى، نۇرغۇن تونۇر تاماقلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. چارۋا مال بە-قىش، گۆش ئىستېمال قىلىشنى ياخشى كۆرۈشتەك ئىشلەپچىقىرىش، تۈر-مۇش ئادىتىگە ئاساسەن، كاۋاپ تۈرىدىكى يېمەكلىكلەرنى تەييارلاش تېخ-نىكىسىنى؛ كۆچەت سېلىشقا خۇشتار بولۇش، مېۋە ـ چېۋىنى ياخشى كۆ-رۈش ھەمدە قەنت مىقدارى يۇقىرى بولغان مېۋە ـ چېۋىلەرنى ئۆزاق زامان ئىستېمال قىلىش ئارقىسىدا شەكىللەنگەن تاتلىق يېمەكلىكلەرنى ياخشى كۆرۈش ئادىتىگە ئاساسەن، ھالۋا تۈرىدىكى تاماقلارنى، مۇرابا ۋە شەربەت تۈرىدىكى قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

پۈتكۈل ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئاساسىي يە-مەكلىكلەرنى تەييارلاش ھۈنىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ مەخسۇسلىشىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئاشپەز، لەڭمەنچى، مانتىپەز، گۆشگىردىچى، سامسىپەز، كاۋاپچى، كاللىپەز، زاسۇيىپەز دېگەندەك نۇرغۇن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. لېكىن، ئاش ـ تا-ماق تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسىي خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماس-لىقى ۋە تەييارلاش ۋاستىسىنىڭ پەرقلىق بولۇشىدەك ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئاشپەزلىك، ناۋايلىق ۋە كاۋاپچىلىقتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە؛ ئاش ـ تاماق تۈرىنى بولسا قازان تاماقلىرى، تونۇر تاماقلىرى، گۈلخان تاماقلىرى ۋە كاۋاپتىن ئىبا-رەت تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

يەنە بىۋاستە ياغلار ۋە ۋاستىلىك ياغلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىۋاستە ياغلار ھايۋاناتلارنىڭ چاۋا يېغى ۋە قۇيرۇق يېغىنى كۆر-سىتىدۇ. بۇنداق ياغلارنى ئۇدۇللۇق ئىشلىتىشكىمۇ، دەرھال ئىشلە-تىپ بولالمىغاندا ياكى زۆرۈر تېپىلغاندا توغراپ قازاندا ئېرىتكەن-دىن كېيىن ياغاچ، فارفور ياكى سىرلىق تۇنكە قاچىلارغا ئېلىپ ئۇيۇتۇپ قويۇشقىمۇ بولىدۇ. بۇنداق ياغ «توك ياغ» دەپ ئاتىلىدۇ. توك ياغنى خېلى ئۇزاق ۋاقىت ساقلاشقا بولىدۇ. ئۇزاق سەپەرگە چىققاندا ياندا ئېلىپ يۈرۈشكە بەكمۇ باب كېلىدۇ. ۋاستىلىك ياغلار ھايۋانات سۈت ـ قېتىقلىرىدىن ئېلىنىدىغان ماسكا ياغ ۋە سېرىق-ماينى كۆرسىتىدۇ. ماسكا ياغ ئۇدۇللۇق پىشىلىپ ئىستېمال قىلى-نىدۇ. سېرىقماينى خېلى ئۇزاق ۋاقىت ساقلاشقا بولىدۇ.

سۈياغلىرى ـــ ياغلىق دان ياغلىرى، مېۋە مېغىزى ياغلىرى ۋە چىگىت، قوغۇن ئۇرۇقى ياغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جۇۋازدا ياغ تارتىشتا، ئۇگۈت ئالدىنئالا قورۇلمايدۇ. شۇڭا، سۈياغلىرى ئىشلە-تىلىش ۋاقتىدا قىزدۇرۇپ تاۋلىنىدۇ.

ئەبجەش (قادىي) ياغ ـــ توك ياغ بىلەن سۈيېغىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئۇيۇلغان ياغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئېتىلگەن تاماقلار باشقىچە تەملىك، مەززىلىك بولىدۇ.

(5) كۆكتاتلار. خوتەنلىكلەرنىڭ ئاش ـ تاماق ئىستېمالىدا ئىش-لىتىلىدىغان ئەنئەنىۋى كۆكتاتلىرىنى دائىملىق (رەسمىي) كۆك-تاتلار ۋە سەپلىمە (غەيرىي رەسمىي) كۆكتاتلار دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. يېسىۋىلەك، تۇرۇپ، چامغۇر، سەۋزە، كۈدە، پىياز، سامساق، مۇچ، كەرەپشە، تەرخەمەك قاتارلىقلار دائىملىق كۆكتاتلار ھېسابلىنىدۇ. بۇلار مەخسۇس تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ. بېدە، كاۋا، يۇمران زاغۇن، خام قاپاق، يۇمران لالە قاتارلىقلار سەپلىمە كۆكتات ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، غورا، گۈلە، جىگدە، ماش، پۇرچاق قاتارلىقلارمۇ بەزىدە سەپلىمە كۆكتات ئورنىدا ئاشقا سېلىنىدۇ. دائىملىق كۆكتاتلار ئومۇمىي خەلقە ئورتاق بولسا، سەپلىمە كۆك-تاتلار قىسمەن جاي ۋە قىسمەن ۋاقىتلاردا قىسمەن كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشى بىلەن چەكلىنىدۇ.

يارمىلار: بۇ، يىرىك ئاشلىقتىن يارما تارتىپ ئىشلىتىلىدىغان خۇرۇج بولۇپ، ئىستېمال دائىرىسى تار، مىقدارى ئاز، پەقەت كۆمۈلمىگەن دانلىرى يارما قىلىنىپ يارما پولۇ ۋە يارما ئېشى ئېتىشكە ئىشلىتىلەتتى. ھازىر بۇ خىل تاماق تۈرى ئاساسەن يوقالدى.

(2) گۆشلەر. خوتەنلىكلەر ئىستېمال قىلىدىغان گۆشلەر بىر قەدەر سىم ئۆي ھايۋانلىرى، ياۋايى ھايۋانلار، ئۆي قۇشلىرى، ئۇچار قاناتلار ۋە بېلىق گۆشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئۆي ھايۋانلىرىدىن قوي، ئۆچكە، كالا، تۆگە، ئات، قوتاز، توشقان؛ ياۋايى ھايۋانلاردىن كېيىك، جەرەن، بۇغا، ياۋا قوتاز، ياۋا توشقان؛ ئۆي قۇشلىرىدىن توخۇ، ئۆردەك، غاز، كەپتەر؛ ئۇچار قاناتلاردىن ياۋا غاز، ياۋا ئۆردەك، ياۋا كەپتەر، ئۇلا، قىرغاۋۇل، تورۇلغا، جىگدىچى، ئاق قۇشقاچ قاتارلىقلار (ھالال ھېسابلىنىدۇ ھەمدە بوغۇزلىنىش يا-كى ئوۋ داۋامىدا ئوق، يا ئوقى تېگىپ قېنى ئېقىپ كەتكەن بولۇشى شەرت قىلىنىدۇ). شۇنىڭ بىلەن بىللە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھايۋانلارنىڭ قان، بەز، شەررەك، قارىغۇ ئۇچەي، مېڭە، بېجىدان، چۈيە قاتارلىق ئەزالىرىنى يېيىشكە بولمايدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئۆي قۇشلىرى ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ پەقەت گۆشلا ئىستېمال قىلىنىپ، بارلىق ئىچكى ئەزالىرى (توخۇنىڭ يۇرەك، جىگەر، تاشلىقى بۇنىڭ سىرتىدا)، بېشى ۋە پاچىقىنىڭ تىزىدىن تۆۋەنكى قىسمى ئىستېمال قىلىنمايدۇ. سۇ مەھسۇلاتلىرى ھالال ھېسابلانسىمۇ، ئەجدادلىرىمىز بېلىقتىن ئۆزگە سۇ ھايۋانلىرىنىڭ گۆشلىرىنى ئىستېمال قىلىپ ئادەتلەنمىگەن، شۇنداقلا بېلىقنى بوغۇزلاش شەرت قىلىنمايدۇ. ئىچكى ئەزالىرى ۋە قاسراقلىرى پاكىز تازىلانسىلا بولىدۇ.

(3) تۇخۇملار. گۆشى ھالال ھېسابلىنىدىغان ئۆي قۇشلىرى ۋە ياۋا غاز، ياۋا ئۆردەك، ياۋا كەپتەر، ئۇلا، قىرغاۋۇل تۇخۇملىرى ھالال ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، تۇخۇم شاكىلى، ئېقى سېرىقىغا ئارىلىشىپ كەتكەن تۇخۇم، شۇنداقلا ئېلىپ قالغان تۇخۇمنى يېيىشكە بولمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

(4) ياغلار. بۇ، ھالال ھېسابلىنىدىغان ھايۋانلارنىڭ ياغلىرى، سۇ ياغلىرى ۋە ئەبجەش ياغلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھايۋانات ياغلىرى

سۈيىنى تۇتماچقا قۇيسا، تۇتماچقا رەڭ بېرىدۇ»[1]«ئىينجىغان قاتىپ ـــ قارىقات ياكى قىزىلقات. ئۇنى سىقىپ قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن رەڭ بېرىش ئۈچۈن تۇتماچقا قوشۇلىدۇ».[2]

ئاش ـ تاماق رەڭ خۇرۇچلىرىنى رەڭ پەرقىگە قاراپ ئالتە خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

① قىزىل رەڭ خۇرۇچلىرى: شوخلا (توغراپ ياكى كونسېرۋا قاينىتىپ ئىشلىتىلىدۇ. ھەر خىل قورۇمىلار ۋە ئاشلارغا رەڭ بېرىدۇ). قىزىلمۇچ (توغراپ ياكى پاراشوك قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. ھەر خىل قورۇمىلار، زىخ كاۋاپلىرىغا رەڭ بېرىدۇ). جىگدە (پۇتۇن سېلىندۇ، سۇيۇقئاش ۋە ئۇماچقا رەڭ بېرىدۇ).

② سېرىق رەڭ خۇرۇچلىرى: ھەسەل (بەزى دۇخوپكا مەھسۇلاتلىرىغا رەڭ بېرىش ئۈچۈن ئۇستىگە سۈركىلىدۇ). زاراڭزا چېچىكى (قۇرۇتۇلغان چېچەك سوقۇپ ياكى ئۇۋۇلاپ نان خېمىرى ئۈستىگە سۈركىلىدۇ. نان يۇزىگە رەڭ بېرىدۇ). كاۋا (قەلەمچە قىلىپ توغراپ خېمىرغا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. زاغرا نانغا رەڭ بېرىدۇ). ئالمغورا (پۇتۇن سېلىنىدۇ. سۇيۇقئاش، ئۇماچلارغا رەڭ بېرىدۇ).

③ كۆك، يېشىل رەڭ خۇرۇچلىرى: كۆكپىياز، كۈدە (قىيما قىلىپ سۈركىلىدۇ. نان يۇزىگە رەڭ بېرىدۇ. بەزى قاتلىما ۋە قازان نانلىرىنىڭ خېمىرىغا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ). كۆك ئوتياشلار (توغراپ سېلىنىدۇ. سۇيۇقئاش ۋە ئۇماچلارغا رەڭ بېرىدۇ).

④ قارا رەڭ خۇرۇچلىرى: سىيادان (بۇ، ئوخشاشلا خوتەن رايونىدىمۇ چىقىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك ئۇرۇقى بولۇپ، شەكلى ۋە چوڭ-كىچىكلىكى كۈنجۈتىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئەمما، پوست رەڭگى قارا، مېغىزى ئاق. ئۇيغۇر تېبابىتىدە دورا ھېسابلىنىدۇ. بەدەنگە جۇلا بېرىش، سۈت كۆپەيتىش، سۈيدۈك ھەيدەش، چاچ قارايتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە (ئۇيغۇر ناۋايچىلىقىدا گىرده، كاكا، توقاچ نانلارنىڭ يۇزىگە پۇتۇن ھالەتتە سېپىلىدۇ. نان يۇزىگە قارا توچكا رەڭ بېرىدۇ). ئەينۇلا ۋە قارىئۆرۈك قېقى (پۇتۇن سېلىـ

①ھەمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 2ـ توم، 33 ـ بەت.
②ھەمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 2ـ توم، 102 ـ بەت.

يېقىنقى ئەسىرلەردىن بۇيان كاپوستا، ياڭيۇ، شوخلا، سەي كا-ۋىسى قاتارلىق بىر قىسىم كۆكتات تۈرلىرى باشقا رايونلار ياكى چەت ئەلدىن كىرگۈزۈلۈپ، كۆكتات تۈرى تېخىمۇ بېيىدى.

(6) تۈز. تۈز ئاش تاماقتا كەم بولسا بولمايدىغان تەم تەڭشىگۈچ بولۇپ، ئۈيغۇرلارنىڭ ئاش تاماق ئىستېمالىدا قىسمەن ھورۇنلار ۋە ھالۋا تۈرىدىكى تائاملارغا تۈز ئىشلىتىلمىگەندىن تاشقىرى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئاش ـ تاماقلار تۈزدىن ئايرىلالمايدۇ.

تۈز چىقىش ئورنىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ چۆل تۈزى ۋە كۆل تۈزى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. چۆل تۈزى تاش ـ توپا ئا-رىلاش قاتقان تۈز بولۇپ، تاغ ـ تاشلاردىن، شورلۇق جاڭگاللاردىن كولاپ ئېلىنىدۇ. بۇنداق تۈز ئادەتتە «تاشتۈز» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆل تۈزى تۈزلۇق، داشلاردا تىندۇرۇلۇپ، كرىستاللاشتۇرۇلغان تۈز بو-لۇپ، ئادەتتە «ئاق تۈز» دەپ ئاتىلىدۇ. تاشتۈز كۆپىنچە ئېرىتىپ ئىشلىتىلىدۇ.

ھازىر يود قوشۇپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن پاراشوك تۈز ئىشلە-تىش ئومۇملىشىۋاتىدۇ.

2) قوشۇمچە خۇرۇجلار

قوشۇمچە خۇرۇجلار ئاش ـ تاماقنا رەڭ بېرىش، تەم بېرىش، خۇش پۇراق بېرىش قاتارلىق مەقسەتلەردە ئىشلىتىلىدۇ. بۇلار قو-شۇلمىسا، ئاش ـ تاماق تەبىيارلاشقا تەسىر يەتمەيدۇ، قوشۇلسا، ئاش ـ تاماققا ئۆزگىچە رەڭ، تەم، خۇش پۇراق كىرىپ، داستىخانغا ھۆسن قوشۇلىدۇ. كۆڭۈلنى خۇشخۇي قىلىپ، ئىشتىهانى ئاچىدۇ.

ئاش ـ تاماقلارنى تەبىيارلاشتا ئىشلىتىلىدىغان قوشۇمچە خۇ-رۇجلارنى خاس ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن رەڭ خۇرۇچلىرى، تەم خۇرۇچلىرى، خۇش پۇراق خۇرۇچلىرى، مۇرەككەپ خۇرۇجلار دەپ تۆت تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

(1) رەڭ خۇرۇچلىرى: بۇ، ئاش ـ تاماققا رەڭ بېرىپ، كۆركەملە-كىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە ئىشلىتىلىدىغان خۇرۇجلاردۇر. خەلقە-مىز ئاش ـ تاماق مەدەنىيىتىدە رەڭ خۇرۇجى ئىشلىتىش ئۇزاق تا-رىخقا ئىگە. «يەۋا — ئاق تىكەن. بۇ بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ،

بىتىدە پىننە مۇراببا‌سى، پىننە گۈلقەنتى ياسىلىپ، ئاشقازان كېـ‌سەللىكلىرىنى داۋالاشقا بېرىلىدۇ).

② زىرە (بۇ، ئۆتكۈر خۇش پۇراقلىق، بىر يىللىق ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئۇرۇقى ئىشلىتىلىدۇ. كۆپ قىسىم قىيمىلارغا قوشۇلىدۇ، پولوغا سېلىنىدۇ، زىخ كاۋۇپىغا سېپىلىدۇ).

③ شۇمشە (بىر يىللىق ئۆسۈملۈك. يوپۇرمىقى بېدە يوپۇرمىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇرۇقى تۇرۇپ ئۇرۇقدەك چوڭلۇقتا بولىدۇ. ئۇرۇقىنىڭ تەمى ئاچچىقتا مايىل. يوپۇرمىقى خۇش پۇراقلىق. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا شۇمشە ئىككى جايدا سۆزلەم قىلىپ بېرىلگەن. 3ـ توم، 581 ـ بەتتە: «شۇمشە — يېگىلى بولىدىغان بىر خىل خۇش پۇراق ئوت»، دەپ ئىزاھلانغان. شۇمشە ئۇرۇقى تېببابەتتە دورا ھېسابلىنىدۇ. ئاش ـ تاماقتا خۇش پۇراق بېرىشتە يۇپۇرمىقى ئىشلىتىلىدۇ. ھور قاتلىمىلارنىڭ ئاربىلىرىغا سېلىنىدۇ. سۇغا چىلاپ تېتىقى چىقىرىلىپ، بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ يۇغۇرۇلغان خېمىردىن توقاچ نان يېقىلسا ئالاھىدە خۇش پۇراقلىق بولىدۇ).

④ سىيادان، كۇنجۇت (بۇلار نان يۇزىگە سۇركەلسە، نانغا رەڭ بېرىپلا قالماي، يەنە خۇش پۇراقتا ئىگە قىلىدۇ).

⑤ يۇمغاتسۇت (ئۆتكۈر پۇراقلىق بىر يىللىق ئۆسۈملۈك، ياش يوپۇرماقلىرى ئۇششاق توغراپ شورپا، سۇيۇقئاش، سىقماق ئاش ۋە بىر قىسىم قورۇمىلارغا ئۇسۇلغاندىن كېيىن سېلىنىدۇ. تاماقتا پۇراق بېرىپلا قالماي، ئىسسىقتىن بولغان بەزى كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ).

⑥ سۇت (بىر قىسىم نانلار ۋە دۇخوپكا مەھسۇلاتلىرىنىڭ خېمىرىغا قويۇلىدۇ. بۇنداق پىشۇرۇلغان نانلار سۇت تەمىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، يۇمشاق، مەززىلىك بولىدۇ).

(4) مۇرەككەپ تەسىرلىك خۇرۇجلار: بۇ، ئىككىدىن ئارتۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە خۇرۇجلاردۇر.

① كاۋاۋىچىن، تاشاك، زەنجىۋىل (بۇلار شورپىغا، قورۇمىلارغا سېلىنىدۇ، خۇرۇجلارنى تېز، يۇمشاق پىشۇرۇش ھەم مەززىلىك قىلىش رولىنى ئويناىدۇ).

نىدۇ. سۈيۇقئاشقا توچكا رەڭ بېرىدۇ. بۇنداق ئاشلار كۆپىنچە قەزىتمىسى ئۆرلەپ كەتكەن كىشىلەر ئۈچۈن ئېتىلىدۇ).

⑤ ئاق رەڭ خۇرۇچلىرى: قايماق، شېكەر (خېمىر ئۇستىگە سۈركىلىدۇ. بىر قىسىم دۇخوپكا مەھسۇلاتلىرىنىڭ يۈزىگە رەڭ بېرىدۇ). قېتىق (پولۇ ئۇستىگە تۆكۈلۈپ، ئارىلاشتۇرۇپ يېيىلىدۇ).

(2)تەم خۇرۇچلىرى: بۇ، ئاش ـ تاماققا ھەر خىل تەم بېغىشلايدىغان خۇرۇچلار بولۇپ، تەم پەرقلىرىگە ئاساسەن ئۇچ تۈرگە ئايرىلىدۇ.

① تاتلىق تەم خۇرۇچلىرى: ھەسەل (بەزى دۇخوپكا مەھسۇلاتلىرىنىڭ خېمىرىغا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ ياكى قېيمىسىغا سېلىنىدۇ). شېكەر (بەزى تاماقلارغا قېيما قىلىنىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئۇستىگە سۈركىلىدۇ، بەزىلىرىنىڭ خېمىرىغا قويۇلىدۇ). ھەر خىل مۇرابباء، گۈلقەنت، شىرنىلەر (بەزى تاماقلارغا قېيما قىلىنىدۇ، بەزىسىنىڭ ئۇستىگە سۈركىلىدۇ).

② ئاچچىق تەم خۇرۇچلىرى: ئاقمۇچ، قارىمۇچ (كۆپ قىسىم قېيما، قورۇمىلارغا سوقۇپ سېلىنىدۇ. زىخ كاۋىپىغا سېپىلىدۇ). قىزىلمۇچ، كۆكمۇچ (كۆپ قىسىم قورۇمىلارغا توغراپ سېلىنىدۇ. زىخ كاۋىپىغا پاراشوكى سېپىلىدۇ).

③ چۇچۇك تەم خۇرۇچلىرى: ئاچچىقسۇ، سىركە (سۈيۇقئاش ۋە بەزى قورۇمىلىق ئاشلارغا قويۇلىدۇ). توك غورا (بۇغداي ۋە قوناق ئۇنىدىن ئېتىلگەن سۈيۇقئاش ۋە ئۇماچلارغا سېلىنىدۇ).

(3) خۇش پۇراق خۇرۇچلىرى: بۇ، ئاش ـ تاماقنى خۇش پۇراق بېغىشلايدىغان خۇرۇچلار بولۇپ، ئۇيغۇر ئاش ـ تاماقلىرىنى تەيياراشتا بىر قەدەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر ئاش ـ تاماقلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلىك ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

① پىننە (بۇ، ئۆتكۈر خۇش پۇراقلىق، كۆپ يىللىق ئۆسۈملۈك بولۇپ، يوپۇرمىقى ئىشلىتىلىدۇ. كۆك ھالەتتە ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، سالقىن جايدا قۇرۇتۇلسا، خۇش پۇرىقىنى ئۆز ئەينى ساقلاپ قالىدۇ. ھەر خىل شورپىلار ۋە سۈيۇقئاشلار ئۈسۈلۇش ۋاقتىدا سېلىنىدۇ. پىننىڭ دورىلىق ئۇنۇمىمۇ ياخشى. ئۇيغۇر تېبا-

شەكلىدە بولىدۇ. ئىككى-ئۈچكىچە جىمبىلى بولۇپ، ھور تاماقلـ-
رىنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ھازىر بۇنداق قازانلار ئاز ئۇچرايدۇ.
تاۋا: تۇز تەگلىك، تۇۋاقلىق چويۇن ياكى ئالىيۇمىن قۇيما قازان بولۇپ، داغلاپ پىشۇرۇلىدىغان تاماقلارنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.
چەينەك: مىس، ئالىيۇمىن ۋە باشقا مېتاللاردىن ياسىلىدۇ، چەينەك شورپىسى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ (ھازىر بۇ خىل چەينەكلەر ئور-
نىغا تۇنىكە كۇرۇشكىلار ئىشلىتىلمەكتە).
ياغاچ لېگەن: بۇ، ياغاچتىن قىرىپ ياسالغان لېگەن بولۇپ، يېـ-
مەكلىكلەرنى تىزىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ھازىر ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ.
جاۋۇر: بۇ ياغاچتىن ياسىلىدىغان قاچا بولۇپ، شەكلى ياغاچ لېـ-
گەنگە ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن گىرۋىكى ئۇنىڭدىن ئېگىزرەك بولىدۇ. لەڭمەن پىلتىلىرىنى تىزىشقا ئىشلىتىلىدۇ.
دۆشە ئاياق: بۇ، ياغاچتىن قىرىپ ياسىلىدىغان قىيما قاچىسى بـو-
لۇپ، كىچىكرەك كاساڭنىك ئوتتۇرىسىدا ئېگىزلىكى كاساڭ گىرۋە-
كىدىن ئېگىزرەك بولغان دۆمبەلچىسى بولىدۇ. بۇ دۆمبەلچە گۆش، پە-
ياز قاتارلىقلارنى توغراپ قىيما قىلىشقا، كاساڭ قىسمى بولسا قىيمە-
نى قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. ھازىر ئايرىم ئائىلىلەردىلا تېپىلىدۇ.
چويلا: بۇ، سۆگەت چىۋىقلىرىدىن توقۇلىدىغان چويلا بولۇپ،
لەڭمەن- چۆپلەرنى سۈزۈشكە ئىشلىتىلىدۇ (ھازىر بۇ خىل چويـ-
لىلار ئورنىغا سىم چويلا ئىشلىتىلمەكتە).
كەپكۇر: بۇ، ئۇششاق تۆشۈكچىلىرى بولغان يايپاڭ چۆمۈچ بـو-
لۇپ، ياغدا پىشۇرۇلىدىغان تاماقلارنى تەييارلاشتا ئىشلىتىلىدۇ.
پۇزا: ئوتتۇرىسى توم، ئىككى بېشىدا ئىنچىكە تۇتقۇچى بار ياغاچ
قىرما سايمان بولۇپ، خېمىردىن جىلىت ئېچىشقا ئىشلىتىلىدۇ.
گۇرجەك: تۆمۈردىن ياسىلىدۇ، چوڭ قازاندا پولۇ ئەتكەندە خۇ-
رۇجلارنى ئارىلاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.
ياغاچ چۆمۈچ: ئىچى قىرىپ، سىرتى يونۇپ ياسىلىدۇ، ھازىر ئاز
ئۇچرايدۇ.

2) ئاشپەزلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

خوتەندە ئاشپەزلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئاساسىي خۇرۇچىنىڭ ۋە

② سامساق (بۇ، ئاچچىق ـ چۇچۇك، ئۆتكۈر پۇراقلىق كۆكتات، بەزىلەر ئۇنىڭ پۇرىقىنى ياقتۇرسا، بەزىلەر ياقتۇرمايدۇ، ھەر خىل قورۇمىلارغا سېلىنىدۇ. تەم بېرىش، پۇراق بېرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە).

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، قوشۇمچە خۇرۇجلار ئىچىدە گۈل-قەنت، ھەسەل، سۈت، زىرە، شۇمشە، ئەينۈلا، كۈدە، يۇمغاقسۈت قاتارلىق خىلى كۆپ خۇرۇجلار ماھىيەتتە، مۇرەككەپ تەسىرلىك خۇرۇجلارغا كىرىدۇ. بۇ يەردە تۇرگە ئايرىشتا، ئۇلارنىڭ ئاش ـ تاماق جەھەتتىكى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئاساس قىلىنىدى.

2. ئاشپەزلىك ۋە قازان تاماقلىرى

«ئاشپەز» دېگەن سۆز «ئاش ـ تاماق ئەتكۈچى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن، ھازىرقى ئەمەلىي ئىستېمال مەنىسى كېڭەيگەن بولۇپ، قازاندا پىشۇرۇلىدىغان بارلىق تاماق ـ قورۇمىلار، شۇنداقلا سوغۇق سەي تەييارلىغۇچىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئاشپەزلىك» بولسا، قازان تاماقلىرىنى تەييارلاش كەسپىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ. ئاشپەزلىكتە يىرىك ئاشلىق، ئۇن ۋە كۆكتاتلار ئاساسىي خۇرۇج، قازان قاتارلىق سايمانلار ئاساسىي ۋاستە قىلىنىدۇ.

1) ئاشپەزلىك سايمانلىرى

ئاشپەزلىكتە خىلى كۆپ سايمان ئىشلىتىلىدۇ، بۇ يەردە ھەر قايسى مىللەتلەردە ئورتاق بولغانلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، بەزى ئالاھىدىرەك سايمانلار ئۈستىدىلا توختىلىمىز.

چوڭ قازان: بۇ، ئادەتتىكى چوڭ چويۇن قازان بولۇپ، بىر قېتىمدا بىر نەچچە يۈز مېھمان كۆتۈلىدىغان چوڭ مۇراسىم تاماقلىرىنى (پولۇ، لەڭمەن قاتارلىقلارنى) ئېتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

داڭقان: بۇ، چويۇن قۇيما قازان بولۇپ، ئۇچ ياكى تۆت پاچىقى بولىدۇ. دالادا تاماق ئېتىشكە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل قازان ھازىر ئاسان تېپىلمايدۇ.

مانتا قازىنى: بۇ، مىستىن سوقۇپ ياسىلىدىغان قازان بولۇپ، ئاستى يېرىم شار شەكلىدە، ئۈستى كۆمتۇرۇلگەن كېسىك كونۇس

تىدە سالامەتلىككە پايدىلىق. ئەجدادلىرىمىز ئەمەلىي تۇرمۇش داۋامىدا بۇ قائىدىنى چۈشىنىپ يەتكەن.

ھازىر، خەلقىمىزنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىدا ئىستېمال قىلىنىپ كېلىۋاتقان يىرىك ئاشلىق تاماقلىرىنى خۇرۇج ۋە ئېتىش ئۇسۇلىـ نىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن، پولۇ، شويىلا، كۈجە ئاش، ماش ـ پۇرچاق ئېشى، قاينىتما كۆكۈاش قاتارلىق بەش ئاساسىي تۇرگە بۆـ لۈش مۇمكىن.

پولۇ: گۈرۈچ ئاساسىي خۇرۇج قىلىنىدىغان تاماق بولۇپ، پىياز يالپاقچىسى بىلەن سەۋزە قەلەمچىسى ياغدا قۇرۇلىدۇ (گۆش سېلىنـ ماقچى بولسا، ئاۋۋال گۆش سېلىنىپ قۇرۇلغاندىن كېيىن سەۋزە قەلەمچىسى سېلىنىدۇ)، ئاندىن ئۆلچەم بويىچە سۇ ۋە تۇز قۇيۇلىدۇ. قازان قاينىغاندا گۈرۈچ سېلىنىدۇ. گۈرۈچ سۇنى ئاساسەن سۇمۇرۇپ بولغاندا دۇملىنىدۇ.

پولۇ خەلقىمىز ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل تاماق بۇـ لۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىستېمال قىلىنىشتىن تاشقىرى، ھېيىت ـ بايرام، مېھماندارچىلىق، توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىدا مېھمان كۈتۈشتىكى ئاساسىي تاماق تۇرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، كـ ـشىلەر پولۇنى «داستىخان پادىشاھى» دەپ تەرىپلەيدۇ. پولۇنى بۇغداي دېنى ياكى قوناق يارمىسىنى ئاساسىي خۇرۇج قىلىپ ئېتىشكىمۇ بو ـ لىدۇ. ئادەتتە «پولۇ» دەپلا ئاتالسا، گۈرۈچتە ئېتىلگەنلىكىنى بىلدۈرىـ دۇ. ئەگەر بۇغداي ياكى قوناق يارمىسى ئاساسىي خۇرۇج قىلىنغان بولسا، ئاساسىي گۈرۈچ نامى قوشۇلۇپ «بۇغداي پولۇسى»، «يارما پو ـ لۇسى» دېيىلىدۇ. پولۇنىڭ كېيىنكى ئىككى تۇرى پەقەت ئائىلىدە ئىستېمال قىلىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ، مېھمان كۈتۈشكە ئىشلىـ تىلمەيدۇ. پولۇغا يەنە گۆش، تۇخۇم، مېۋە، كۆكتات قاتارلىق قوشۇمـ چە خۇرۇجلار ۋە زىرە تالقىنى، ئاقمۇچ تالقىنى، زەنجۈبىل تالقىنى قاتارلىق تەم تەڭشىگۈچى ۋە رەڭ بەرگۈچى خۇرۇجلارنى ئىشلىتىدىـ غانلارمۇ بار. ئىشلىتىلىدىغان قوشۇمچە خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىـ قىغا قاراپ پولۇ يەنە نۇرغۇن تۈرگە بۆلۈنىدۇ ۋە ئاساس قىلىنغان قوشۇمچە خۇرۇچنىڭ نامى قوشۇلۇپ گۆشلۈك پولۇ، قىيمىلىق پولۇ،

ئېتىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، يىرىك ئاشلىق تاماقلىرى، ئۇن تاماقلىرى، شورپا ۋە قورۇما دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) يىرىك ئاشلىق تاماقلىرى. ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ دانلىرىنى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىپ تەييارلىنىدىغان تاماقلارنى كۆرسىتىدۇ.

يىرىك ئاشلىق تاماقلىرى خەلقىمىزنىڭ قەدىمىي تاماق تۈرلىرىنىڭ بىرىدۇر. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يىرىك ئاشلىق تاماقلىرى توغرىسىدا مۇنداق مەلۇماتلار بېرىلگەن: «بۇخسې — بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قايىنىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ. تەييار بولغاندا بۇغدىيى يېيىلىدۇ. سۇيى ئىچىلىدۇ». «چۈرۈش — بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋېلىپ ئوتتا پۇچىلاپ يانجىپ تەييارلىنىدىغان يېمەكلىك». بۇ خىل يېمەكلىك قارا قۇرۇم باغرىدىكى چارۋىچىلار ئارىسىدا يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە ئاندا ـ ساندا ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن. ئەمما، بۇغداي باشقىنى ئورنىغا ئارپا باشقىنى ئىشلىتىلىدىكەن. «چۇرۇش» دېيىلمەي، «چۇرۇچ» دېيىلىدىكەن.

يىرىك ئاشلىق تاماقلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي تاماق تۈرى بولۇشى، يەنى ئىپتىدائىي دېھقانچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭلا دېگۈدەك بارلىققا كەلگەن بولۇشى ئېھتىمال. كېيىنچە ئۇن تارتىش تېخنىكىسى ۋە ئۇن تاماقلىرى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يىرىك ئاشلىق تاماقلىرى ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالمىغان. بەزى تاماق تۈرلىرى يوقىلىپ كەتسە، بەزى يېڭى تۈرلەر بارلىققا كېلىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇنىڭدا بۇنداق ئىككى سەۋەب بولۇشى مۇمكىن: بىرى، يىرىك ئاشلىق تاماقلىرىنىڭ (بولۇپمۇ پولۇدىن باشقىلىرىنىڭ) خۇرۇچلىرى بىر قەدەر ئاز، ئېتىش ئۇسۇلى ئاددىي، تېجەشلىك؛ يەنە بىرى، يىرىك ئاشلىق تاماقلىرىنى كۆپرەك چاينىشقا توغرا كېلىدۇ. تالالىرى يىرىك بولغاچقا، ھەزىم قىلىش ئەزالىرىنىڭ ھەرىكىتىنى كۈچەيتىدۇ. بۇ، ئۆز نۆۋىدە

قاينىتىلىپ ئوتتۇراھال دەرىجىدە ئېتىلغۇچە پىشۇرۇلىدۇ. گۆش ۋە كۆكتاتلار لەگمەن قورۇمىسىغا ئوخشاش قۇرۇلىدۇ، ئاندىن كۆجە بىلەن قورۇما ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، بىر قاينىتىپ ئوسۇلىدۇ. ئاچچىقسۇ، ياغلازا قوشۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئاچچىق ـ چۈچۈك، تەملىك بولۇپ ئىشتىھانى ئاچىدۇ. ئادەتتىكى كۆجە ئاش ئېتىشتە بۇغداي ياكى قوناق قاينىتىلىپ ئوبدان پىشۇرۇلىدۇ. قورۇما ئارىلاشتۇرۇلمايلا ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئادەتتىكى كۆجە پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، يۇمشاق سوقۇلغان شاپتۇل مېغىزى سېلىنىدۇ، مېغىز چۈچۈگىچە قاينىتىلىپ ئىستېمال قىلىنسا تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ. كۆجە ئاش ئادەتتە دائىملىق تاماق تۈرى ھېسابلانمايدۇ. ھېيىت ـ بايراملاردا گۆش ـ ياغ ۋە ياغلىق، تاتلىق تاماقلار كۆپ ئىستېمال قىلىنىپ ئىشتىھا تۇتۇلغادا ياكى يىرىك ئاشلىقتىن ئۇن تارتىش ئىمكانىيىتى بولماي قالغان چاغلاردا ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ماش ـ پۇرچاق ئېشى: بۇ، لوبىيا، يېشىل ماش، نوقۇت قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ دانلىرىنى پىشۇرۇپ ئېتىلىدىغان تاماق بولۇپ، ئادەتتە ياغ، گۆش، كۆكتات قاتارلىق باشقا خۇرۇجلار ئارىلاشتۇرۇلمايدۇ. تۇزمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. لوبىيا ئېشى پەقەت تاماق سۇيىتىدىلا ئىستېمال قىلىنىدۇ. يېشىل ماش ئېشى ئوزۇقلۇق ئۇچۇن ئىستېمال قىلىنىشتىن ئۆزگە، قىزىتما قايتۇرۇش ئۇچۇنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. نوقۇتنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولۇپلا قالماي، نۇرغۇن كېسەللىكلەرگە شىپاھ بولىدۇ. بولۇپمۇ دائىم ئىستېمال قىلىنسا ئۆپكە كېسىلى ۋە قەنت كېسەللىكىنى داۋالاشتا ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ.

قاياناتما كۆكۇاش: بۇ، ياخشى تولغان كۆكۇاش قوناقنى مەدىكى بىلەن قوشۇپ قازاندا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىك بولۇپ، ئاىلىدە ئىستېمال قىلىش ئۇچۇن پىشۇرۇلغاندا كۆكۇاش پوستى سويۇپ تاشلىنىدۇ. بازاردا سېتىش مەقسىتىدە پىشۇرۇلسا، قېتىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۇچۇن بىر قەۋەت نېپىز پوستى بىلەن پىشۇرۇلىدۇ. قاياناتما كۆكۇاش ئادەتتە ئاش ـ تاماق تۈرىنى مول قىلىش ياكى سېتىش ئۇچۇن پىشۇرۇلغاندىن تاشقىرى، بالدۇر ئۇششۇك تېگىپ، كۆپلىگەن قوناقلار خام قالغان يىللاردا، كۆكۇاش قاياناتمىسى

تۇخۇم پولۇسى، ئۇزۇم پولۇسى، بېھى پولۇسى، غورا پولۇسى، چامغۇر پولۇسى دېگەندەك خاس ناملار بىلەن ئاتىلىپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. پولۇ- نىڭ يەنە باشقىچە ئالاھىدە تۈرىمۇ بولىدۇ. تۇگۈپ تەييارلانغان مانتا بىلەن بىللە دۈمبلەپ پىشۇرۇلغان پولۇ «ئاشمانتا»، ئۇستىگە ئايرىم قورۇلغان قورۇما ئېلىنغان پولۇ «بەتتە پولۇ» دېيىلىدۇ. ئومۇملاش- تۇرغاندا پولۇنىڭ تۈرى 20 خىلدىن ئاشىدۇ.

پولۇ ئېتىلىدىغان خۇرۇجلارنىڭ نىسبىتى جەھەتتە گۈرۈچ ئا- ساس قىلىنىدۇ. گۈرۈچ بىلەن ياغ نىسبىتى 4:1، گۈرۈچ بىلەن سۇ- نىڭ نىسبىتى 5:4، گۈرۈچ بىلەن سەۋزىنىڭ نىسبىتى 1:1 ياكى 3:2بولىدۇ. پولۇ ئېتىش جەريانى ئوچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى باسقۇچتا ياغ داغلىنىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچتا پىياز، گۆش، سەۋزە قاتارلىق خۇرۇجلار ياغدا قورۇلىدۇ. ئاندىن تۇز ۋە سۇ قۇيۇپ بوشراق قاينىتىلىدۇ. ئۈچىنچى باسقۇچتا يۇيۇپ تەييارلانغان گۈرۈچ سېلىنىدۇ. گۈرۈچ سۇنى ئاساسەن سۇمۇرۇپ بولغاندا قازان ئاغزى ھىم ئېتىلىپ، ئوچاقتىكى چوغ تارتىۋېتىلىپ، 30~25 مىنۇت دەم يېگۈزۈلىدۇ.

شويلا: بۇ، گۈرۈچنى ئاساسىي خۇرۇج قىلىپ، ئۇششاق توغرالغان گۆش، سەۋزە قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇجلار ياغدا قورۇلۇپ، ئاندىن سۇ قۇيۇپ، ئاساسىي خۇرۇج بىلەن بىللە قاينىتىپ پىشۇرۇلىدىغان، قويۇق ـ سۇيۇقلۇقى ئوتتۇراھال بولغان بىر خىل تاماق بولۇپ، ئا- ساسىي خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ گۈرۈچ شويلىسى، سۆك شويلىسى، ئۇزۇم ـ گۈرۈچ شويلىسى، ماش ـ گۈرۈچ شويلىسى، سۈتلۈك شويلا قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

شويلا مەززىلىك، بەكمۇ سىڭىشلىك بولۇپ، كۈندىلىك ئىستېما- لىدىن تاشقىرى، ھەزىم قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتكەن كېسەل كىشىلەرنى كۈتۈشكە تازا باب كېلىدۇ.

كۆجە ئاش: بۇ، بۇغداي،قوناق دانلىرىنى ئاساسىي خۇرۇج قىلىپ ئېتىلىدىغان بىر خىل تاماق بولۇپ، قوشۇمچە خۇرۇچنىڭ ئوخ- شاشماسلىقى سەۋەبلىك قورۇمىلىق كۆجە ۋە ئادەتتىكى كۆجە دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. قورۇمىلىق كۆجە ئېتىشتە، بۇغداي سۇدا

لەڭمەنلەر: بۇغداي ئۇنى خېمىرى پىلتا قىلىنغاندىن كېيىن ئىنچىكە (توم) ياكى ياپىلاقلاپ سوزۇلىدۇ. قاينىتىلغان سۇدا پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇزۇپ ئېلىنىپ سوغۇق سۇدا چايقىلىدۇ. قاچا ـ تەخسىلەرگە ئېلىنغاندىن كېيىن ئۈستىگە قورۇما سېلىپ يېيىلىدۇ. لەڭمەنلەر بىر بىرلەپ سوزۇلغانلىقى ياكى توپلاپ سوزۇلغانلىقىغا قاراپ: پىلتە لەڭمەن، باغلام ئاش دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. پىلتە لەڭمەن سوزۇلغان شەكلىگە قاراپ: پىلتە لەڭمەن، ياپىلاق لەڭمەن، توم لەڭمەن قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. سوزۇش داۋامىدا ئىشلىتىلگەن قوشۇمچە خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: ئاق لەڭمەن، سېرىق لەڭمەن (توغرىغا قوشۇمچە خۇرۇچ قىلىنغاچقا، ئاشىنىڭ رەڭگى سېرىق بولىدۇ)، دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. خېمىر سوزۇش مەشغۇلاتىنىڭ قولدا ياكى ماشىنىدا ئىشلەنگەنلىكىگە قاراپ: سوزما لەڭمەن، كەسمە لەڭمەن دەپ پەرقلەندۇرۇلىدۇ.

قورۇما ئاشلار: بۇ، سۇدا پىشۇرۇلغان چۆپ سۇزۇۋېلىنىپ قورۇپ تەييارلانغان قورۇما بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ، كۆچلۈك ئوتتا قايتىدىن تېز قورۇپ ئالىدىغان بىر خىل تاماق تۈرى بولۇپ، پىشۇرۇلغان لەڭمەن توغراپ ئىشلىتىلگەن بولسا قورۇما لەڭمەن، ئۇزۇپ تاشلاپ ياكى يېيىپ كېسىپ پىشۇرۇلغان چۆپ ئىشلىتىلگەن بولسا، قورۇما چۆپ دېيىلىدۇ (بۇ ئىككى خىل ئاش بوسۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ).

چۆپلەر: بۇ، چىڭ يۇغۇرۇلغان بۇغداي خېمىرى نوغۇچتا يېيىلىپ مەلۇم شەكلىدە كېسىلىپ، قوشۇمچە خۇرۇچلارنىڭ شورپىسىدا ياكى سۇدا پىشۇرۇلۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن، قوشۇمچە خۇرۇچلار چۆپكە ئارىلاشتۇرۇلۇپ، چۆپ بىلەن شورپىسى ئايرىم ئايرىم ئۇسۇلۇپ ئىستېمال قىلىنىدىغان تاماق تۈرى بولۇپ، چۆپ شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ياكى قوشۇمچە خۇرۇچلارنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن: نېرىن چۆپ، ئۇگرە چۆپ، ماش چۆپ، ئاتۇش چۆپى، ياغلىما چۆپ، قايماق چۆپ قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

سۈيۇقئاشلار: بۇ بۇغداي ئۇنى، قوناق ئۇنى قاتارلىقلارنى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىپ، گۆش، كۆكتات ياكى خام مېۋە قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇچلارنى قورۇپ ياكى سۇدا پىشۇرۇپ، ئاندىن ئاساسىي خۇرۇچ ـ

يەنە بىر مەزگىل كۈندىلىك ئىستېمال تامىقى قىلىنىش ئارقىلىق، ئاشلىق ئىسراپچىلىقىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. قاينىتما كۆكۡئاش يەنە پىشۇرۇپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇش ئارقىلىق سۈيۇقئاش ئېتىشتەكى قوشۇمچە خۇرۇج قىلىنىدۇ. يەنە قۇرۇتۇلغان قاينىتما كۆكۡئاش دېنى ئۇۋۇۋېلىنىپ يۇيۇپ بىر نەچچە سائەت سۇغا چىلاپ قويۇلسا، دانلار كۆپۈپ يۇمشايدۇ، ئاندىن ئاشقا سېلىنىدۇ. بۇنداق دانلار يېگىسى كۆكۡئاش تەمسىگە ئىگە بولۇپ، سۈيۇقئاشقا ئۆزگىچە تەم كىرگۈزىدۇ.

(2) ئۇن تاماقلىرى. ئۇن تاماقلىرى ھەر خىل ئۇنلاردىن بىۋاستە ياكى خېمىر يۇغۇرۇپ تەييارلىنىدىغان تاماقلار بولۇپ، ئۇلار خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك ئوزۇقلىنىشىدا ئاساسلىق رول ئويناپدۇ.

ئۇن تاماقلىرىنىڭ خىلى ناھايىتى كۆپ، پىشۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ ئۇلارنى: سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدىغان، ھوردا پىشۇرۇلىدىغان، ياغدا پىشۇرۇلىدىغان ۋە تالقان دەپ تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ھەر بىر تۈردىكى تاماقلار خۇرۇچلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ۋە پىشۇرۇش ئۇسۇلىدىكى قىسمەن پەرقلەر تۈپەيلىدىن يەنە بىر مۇنچە ئۇششاق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدىغان تاماقلار. بۇ خۇرۇجى، شەكلى ھەر خىل بولسىمۇ، سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇلۇشتەك ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە تاماق تۈرى بولۇپ، چۆچۈرە، لەڭمەن، قورۇما ئاش، چۆپ ئاش، سۈيۇقئاش، ئۇماچ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

چۆچۈرلەر: ئۇن بىلەن قېيما ئاساسىي خۇرۇج قىلىنىپ شورپا ياكى سۇدا پىشۇرۇلىدىغان ۋە شورپىسى بىلەن ئىستېمال قىلىنىدىغان تاماق تۈرى بولۇپ، ئاساسەن بۇغداي ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ. ئاۋۇال پېتىر خېمىر مۇۋاپىق قېلىنلىقتا يېيىلىپ، چاسا جىلىت كېسىلىدۇ، ئاندىن ئىچىگە قېيما سېلىپ تۇگۇلدۇ. تۇگۇلگەن چۆچۈرەنىڭ شەكلى يامبۇغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇ، مەززىلىك، سىڭىشلىك بولىدۇ. چۆچۈرە قېيمىسىغا ئىشلىتىلگەن ئاساسلىق خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: گۆش چۆچۈرىسى، تۇخۇم چۆچۈرىسى، قايماق چۆچۈرىسى، مېغىز چۆچۈرىسى، بېدە چۆچۈرىسى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

يارلانغان قورۇما سېلىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. سۈتلۈك زاكىغا پـ-
شۇرۇلغان سۈت قۇيۇپ يېيىلىدۇ. شەربەتلىك زاكى ئېتىشتە، كەندىر
ئۇرۇقى بىلەن زاراكزا ئۇرۇقى قورۇپ سارغايتىلىپ سوقۇلىدۇ. مې-
غىزى ئايرىۋېلىنغاندىن كېيىن قايتا سوقۇپ تالقانلاپ، سىقىپ تەي-
يارلانغان جىگدە شەربەتكە ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن شەربەت سو-
ۋۇتۇلغان زاكى ئۈستىگە قۇيۇلۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ئاتلا: بۇ، بۇغداي ئۇمىچىنىكى بىر تۈرى بولسىمۇ، ئېتىش ئۇ-
سۇلى پەرقلىنىدۇ، يەنى بۇغداي ئۇنى ئازراق ياغ بىلەن ياكى ياغ
قوشمايلا قورۇلىدۇ، ئاندىن قاينىتىلغان سۇغا چېلىپ پىشۇرۇلىدۇ.
ئاتلا ئاشتا ئۆتكۈر ياغ تەمى بولىدۇ.

خۇرۇج مەنبەسى كەك، ئېتىش ئاسان، ۋاقىت تېجەشلىك،
شۇنداقلا سىڭىشلىك بولۇش ئۇماچلارنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى
ھېسابلىنىدۇ.

(3) ھوردا پىشۇرۇلىدىغان تاماقلار: «(جەبىين) ھورنانىنىڭ بىر خە-
لى. نېپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ».[1] بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھور تا-
ماقلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماق تۈرىنىڭ بىرى. ھورتا-
ماقلىرىنى: مانتىلار، خوشاكىلار، ھورنانلار، چۆرە ـ پۆرىلەر دېگەن
تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇلار سۇ ھوردا دۇملەپ پىشۇرۇلۇشتەك
ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە. لېكىن، خۇرۇج ۋە شەكىل قاتارلىق
جەھەتلەردە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

مانتىلار: دۇملەپ پىشۇرۇلىدىغان قىيمىلىق تاماق بولۇپ، خە-
مىرىنىڭ ئۆرلىتىلگەن ـ ئۆرلىتىلمىگەنلىكىگە قاراپ ئىككى خىل-
غا بۆلۈنىدۇ. ئۆرلىتىلمىگەن خېمىردا ئېتىلگىنى «پېتىر مانتا»،
ئۆرلىتىلگەن خېمىردا ئېتىلگىنى «بولاق مانتا» دېيىلىدۇ. پېتىر
مانتىنىڭ قىيمىسى كۆپ، شەربەتلىك، مەززىلىك بولىدۇ. بولاق
مانتا يۇمشاق، سىڭىشلىك بولىدۇ. مانتىلار قىيما تەركىبىدىكى ئا-
ساسىي خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: گۆش مانتىسى، چاۋا
مانتىسى، شېكەر مانتىسى، كۈدە مانتىسى، كاۋا مانتىسى دېگەندەك
تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. قايسى خىلدىكى مانتا بولسۇن، خېمىردىن جە-

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» 1ـ توم، 578ـ بەت

تىن تەييارلانغان چۆپلەرنى سېلىپ پىشۇرۇپ يېيىلىدىغان تاماق تۈرى بولۇپ، چۆپ بىلەن شورپا بىرلىكتە ئۈسۈپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. شۇيۇقئاشلار ئېتىش ئاسان، سىڭىشلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. سۇيۇقئاشلار ئومۇمەن مەلۇم شەكلىدە چۆپ قىلىنىپ، شورپىدا پىشۇرۇلىدىغان بولغاچقا، بەزى ھاللاردا «چۆپ ئاش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۆپ شەكلى ۋە تەمىنىك ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ بۇغداي خېمىرىدىن ئېتىلگەنلىرى: ئۇگرە ئاش، مەنچىزە ئاش، ئۇزۇپ تاشلانغان ئاش، قۇشقاچ تىلى ئاش، ئاسما چۆپ ئېشى دېگەن ناملار بىلەن؛ قوناق خېمىرىدىن ئېتىلگەنلىرى: سىقماق ئاش، كومۇلەك ئاش، شۇڭغۇتماق قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتاپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

ئۇماچلار: بۇغداي، قوناق، تېرىق ياكى پۇرچاق ئۇنلىرىنى قايناۋاتقان سۇغا چېلىپ، چوكىدا تەكشى ئارىلاشتۇرۇپ، ئوتتۇراھال قويۇقلۇقتا ئېتىلىدۇ. ئۇماچقا ئۇششاق توغرالغان گۆش، چامغۇر، سەۋزە، ئاشكۆكى، كاۋا قاتارلىق كۆكتاتلار؛ غورا، گۈلە، جىگدە قاتارلىق قۇرۇق - ھۆل مېۋىلەر؛ سويا پۇرچاق، كۆكۈاش دېنى قاتارلىقلار قوشۇمچە خۇرۇج قىلىنىدۇ. قوشۇمچە خۇرۇج سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇن ئاستا ئاستا سېلىپ قۇچۇلىدۇ. ئۇماچلار ئاساسىي خۇرۇچنىك ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: بۇغداي ئۇمىچى، قوناق ئۇمىچى، تېرىق ئۇمىچى، كۆكۈاش ئۇمىچى، زاك قاتارلىق ناملار بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

شۇنى دەپ ئۆتۈش كېرەككى، كۆكۈاش ئۇمىچى ئېتىشتە، بۇاسىتە قوناق ئۇنى ئىشلىتىلمەستىن كۆك قوناق دانلىرى سوقۇپ ئوبدان يانجىلغاندىن كېيىن قازانغا سېلىپ قاينىتىش ياكى يانجىلغان كۆك قوناق دانلىرىنى سىقىپ كراخمالىنى ئايرىۋېلىپ پىشۇرۇش ئارقىلىق ئېتىلىدۇ. بۇنداق ئاش ئۆزگىچە تەملىك، مەززىلىك بولىدۇ.

زاك: بۇ، قوناق ئۇمىچىنىك بىر تۈرى بولسىمۇ، ئۇماچتىن قويۇق بولىدۇ. تولۇق سوۋۇتۇلغاندىن كېيىن ئوستىگە قوشۇمچە خۇرۇج سېلىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. قوشۇمچە خۇرۇچنىك ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: قورۇمىلىق زاك، سۈتلۈك زاك، شەربەتلىك زاك دەپ ئۇچكە بۆلۈنىدۇ. قورۇمىلىق زاك ئوستىگە ئايرىم قورۇپ تەي-

«پېتىر ھورنان» دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بولاق ھورنانغا قايماقلىق پىياز قېيمىسى، پېتىر ھورنانغا ياغدا داغلانغان پىياز قېيمىسى ئىشلىتىلىدۇ.

شىرنان ــ بۇ، خۇرۇجلاردىن شىرە تەييارلاپ، جىمبىلدە قويۇپ بۇسلاپ پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان بولۇپ، خۇرۇچلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا قاراپ: «شىرلىك نان» ۋە «كۆك شىرنان» دەپ ئىككىگە بۆلۈش مۇمكىن. شىرنان پىشۇرۇشتا، مەلۇم مىقدارداكى قايماق سۈتتە ئېرىتىلگەندىن كېيىن، ئۇستىگە يۇمشاق تارتىلغان قوناق ئۇنى چېلىپ ئۇماچ قىلىنىدۇ. ياۋا كۈدە، زىرە، لازا قاتارلىق تەم تەڭشىگۈچى خۇرۇجلار ۋە ياڭاق مېغىزى، ئۆرۈك مېغىزى، ماش، ئۈزۈم قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇجلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن جىمبىلگە رەخت سېلىنىپ، شىرە قۇيۇلۇپ، دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. ئەگەر بىر-ئىككى سەر زىرىق مېۋىسى قوشۇمچە خۇرۇج قىلىپ سېلىنسا، قىزىتمىسى ئۆرلەپ قالغان كېسەللەرنى داۋالاشقا بولىدۇ. كۆك شىرنان پىشۇرۇشتا، كۆكۈاش، قوناق دانلىرى قىرىپ سوقۇلىدۇ. كۆك ئارپا ئىشلىتىلمەكچى بولسا، كۆك باشاقلار ئۈزۈۋېلىنىپ پاكىز يۇيۇپ سوقۇلىدۇ، ئاندىن رەخت خالتىغا ئېلىپ سىقىش ئارقىلىق كراخمالغا ئايرىۋېلىنىپ، تىرىپلىرى تاشلىۋېتىلىدۇ. كراخمالغا قوشۇمچە خۇرۇجلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ، جىمگىلگە سېلىنغان رەخت ئۈستىگە قويۇپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. شىرنانلار پۈۋەكلىك، يۇمشاق، بەكمۇ سىڭىشلىك بولىدۇ.

چۆرە - پۆرىلەر: بۇ، چالا ئۆرلىگەن خېمىرنى يېيىپ ئارىسىغا قىيما ئېلىپ، يېرىم ئاي شەكلىدە سامسا تۇگۈلگەندىن كېيىن تاۋا ياكى قازاندا دۇملەپ پىشۇرۇلىدىغان تاماق تۈرى بولۇپ، قېيمىسىدىكى ئاساسىي خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن: «گۆش پۆرىسى»، «تۇخۇم پۆرىسى»، «كۆك پۆرىسى»، «پىنىنە پۆرىسى» دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. پۆرىلەر كۆپىنچە تاۋىدا ھەر ئىككى تەرىپى قىزارتىپ پىشۇرۇلىدۇ. قىسمەنلىرى سۇ تولدۇرۇلغان قازانىنىڭ يان

لمت ئېچىپ، قىيما سېلىپ تۆگۈلگەندىن كېيىن قاسقاندا دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ.

خوشاللار: ئۆرلىتىلگەن خېمىردىن ئېتىلىدىغان قىيمىلىق تاماق بولۇپ، قىيمىسىدىكى ئاساسىي خۇرۇچنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ: گۆش خوشاڭ، كاۋا خوشاڭ، كۈدە خوشاڭ، شېكەر خوشاڭ دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. قايسى خىلدىكى خوشاڭ بولسۇن، ئۆرلىگەن خېمىردىن جىلىت ئېچىپ قىيما سېلىپ تۆگۈلگەندىن كېيىن ئاۋۇال قازان ياكى تاۋىدا ھەر ئىككى تەرىپى سارغايتىپ، بىر ئاز قا- تۇرۇلىدۇ، ئاندىن قازانغا تىزىپ، قاينىق سۇ قۇيۇپ ياكى قاسقانغا سېلىپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ.

ھورنانلار: ئۆرلىتىلگەن خېمىردىن ھوردا دۇملەپ پىشۇرۇلىدىغان تاماق تۈرى بولۇپ، قوشۇمچە خۇرۇجلار ۋە نان شەكلىنىڭ ئوخشاش- ماسلىقىغا قاراپ: ھور قاتلىما، ياپما، ھورنان، شىرنان قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

ھور قاتلىما ــ «يۇتازا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئۆرلىتىلگەن خە- مىرنى سوزۇپ نەپىزلىتىپ، خېمىر قاتلىرى ئوستىگە ياغ سۈركەپ تۇگۈلىدۇ. ياغ سۈركەش بىلەن بىللە چىگىردەك بېرىلسە «چىگىر- دەكلىك قاتلىما»، پىياز قىيمىسى بېرىلسە «قىيمىلىق قاتلىما»، ياغ ئورنىغا قايماق، سېرىقماي قاتارلىق باشقا خۇرۇج بېرىلسە، «قايماق قاتلىمىسى»، «سېرىقماي قاتلىمىسى» دېيىلىدۇ.

ياپما ــ گۆش، سەۋزە ۋە باشقا كۆكتاتلار قوشۇمچە خۇرۇج قە- لىنىپ ياغدا قورۇپ، ئازراق سۇ قۇيۇپ قاينىتىپ شورپا قىلىنغان- دىن كېيىن، ئوستىگە خېمىر يېپىلىپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدىغان نان بولۇپ، خېمىرنىڭ ئۆرلىتىلگەن-ئۆرلىتىلمىگەنلىكىگە قاراپ، «بولاق ياپما»، «پېتىر ياپما» دەپ ئايرىلىدۇ.

ھورنان ــ خېمىرنى نەپىز يېيىپ، ئارىلىقىغا قىيما ئېلىپ يا- كى قايماق سۈركەپ، پىياز، يۇمغاقسوت سېپىپ، ئاندىن يۆگەپ ئۇ- زۇن تۈرمەل قىلىپ دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇمۇ «بولاق ھورنان»،

لمت ئۇستىگە قىيما سېلىپ، سامسا شەكلىدە ياپلاق توگۈلگەندىن كېيىن ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. قىيما تەييارلاشتا گۆش، تۇخۇم ياكى كۆكتاتلار ئاساسىي خۇرۇج قىلىنىدۇ.

ساڭزا سېلىشتا يالپاقلاپ توغرالغان پىياز بىلەن كاۋاۋىچىن سۇدا قاينىتىلىپ تېتىقى چىقىرىلىدۇ. سۇ سوۋۇغاندىن كېيىن سۈزۈك قىسمى ئايرىۋېلىنىپ، ئۇستىگە تاۋلاپ سوۋۇتۇلغان سۇ يەغى قۇيۇپ، بۇغداي ئۇنىدىن قاتتىقراق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر 15 مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرۇلغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ، سىرتىنى ياغلاپ داسقا تىزىپ يەنە 15 مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرۇلىدۇ، ئاندىن زۇۋۇلىنى سەل ياپلاقلاپ، ئوتتۇرىسىدىن بارماقتا تۆشۈك ئېچىپ، بارماق ــ ئالقان ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىشىپ ھالقىسىمان پىلتا ياساپ داۋاملىق چوڭايتىلىدۇ. پىلتا تولۇقى ئاش چوكىسىدەك ھالەتكە كەلگەندە، خېمىر پىلتىسى 25 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ھالقىلىنىپ، ئىككى بېشىدىكى ھالقىسىغا بىردىن ئىنچىكە چوكا ئۆتكۈزۈلىدۇ ۋە شۇ ھالەتتە قاينىۋاتقان ياغقا چۆكۈرۈپ داغلىنىدۇ. خېمىر پىلتىلىرى بىر ئاز قېتىشقاندا پىلتا ھالقىسىنىڭ ئىككى بېشى قىيپاش قاتلىنىپ ياغقا سېلىنىدۇ. تەكشى سارغىيىپ پىشقاندا سۈزۈۋېلىنىپ لېگەنگە تىزىلىدۇ.

بۇ خىل تاماقلارنى پىشۇرۇشتا ياغ مىقدارى كۆپرەك بولۇشى، يەنى پىشۇرۇلىدىغان نەرسىلەر تولۇق چۆككۈدەك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. پىشۇرۇش داۋامىدا ياغ سۇس ئوتتا ئاستا قاينىتىپ تۇرۇلىدۇ. يېمەكلىك ئوبدان سارغىيىپ پىشقاندا سۈزۈۋېلىنىدۇ.

ياغدا قورۇپ پىشۇرۇلىدىغان تاماقلار: بۇ خىل تاماق «ھالۋا» دەپ ئاتىلىدۇ. ھالۋىلار پىشىپ چىقىش ھالىتى جەھەتتىن ئۇماچلارغا ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ئىشلىتىلىدىغان خۇرۇج ۋە پىشۇرۇش ئۇسۇلى جەھەتتە ئۇماچلاردىن پەرقلىنىدۇ. تەمى ۋە ئوزۇقلۇق قىممىتى ئۇماچلارنىڭكىدىن ئالاھىدە ئۇستۇن بولىدۇ.

ھالۋا قوي يېغى ياكى سۇ يېغىدا ئاق ئۇن ئاساسىي خۇرۇج، شەكەر

تەرىپىدىكى بوش يەرلەرگە يېقىپ، تېگى قازان ھارارىتىدە، يۈزى ھوردا پىشۇرۇلىدۇ. بۇ «قازان پۈرىسى» دەيىلىدۇ.

(4) ياغدا پىشۇرۇلىدىغان تاماقلار

ياغدا پىشۇرۇلىدىغان تاماقلار خۇرۇجلارنى پىشۇرۇشتا ياغ ئاساسىي ۋاستە قىلىنىدىغان تاماقلار بولۇپ، ئىشلىتىلىدىغان ياغ مىقدارىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ ئوچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ياغدا داغلاپ پىشۇرۇلىدىغان تاماقلار: بۇ، ئازراق ياغدا ھەر ئىككى يۈزى داغلاپ قىزىتىپ پىشۇرۇلىدىغان تاماق بولۇپ، خۇرۇجلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن: پوشكال، قازان كۆمىچى، قازان نېنى، قوتۇرماچ قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. پوشكال بۇغداي ئۇنىغا تۇخۇم قاتارلىق خۇرۇجلارنى ئارىلاشتۇرۇپ، سۇيۇق ئۇماچ ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، چۆمۈچىتە قازانغا قۇيۇپ، نەپىز يېيىتىپ داغلاپ پىشۇرۇلىدۇ. قازان كۆمىچى، قازان نېنى، قوتۇرماچ قاتارلىقلار خېمىردىن زۇۋۇلا ئوزۇپ يېيىلغاندىن كېيىن قازانغا سېلىپ داغلاپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل تاماقنى پىشۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ياغ مىقدارى نانىنىڭ قازانغا چاپلىشىپ كۆيۈپ كەتمەسلىكىگە كۇپايە قىلغۇدەك دەرىجىدە بولسا بولىدۇ. سۇس ئوتتا ئاستا پىشۇرۇلىدۇ.

ياغدا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدىغان تاماقلار: بۇ، قاينىتىلغان ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدىغان تاماق تۈرى بولۇپ، خۇرۇجى ۋە شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: قۇيماق، ھالقا قۇيماق، پىلتا قۇيماق، سامبۇسا، ساڭزا قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. قۇيماق ئۆرلىتىلگەن خېمىردىن ياپىلاق چەمبەر شەكلىدە جىلىت ئېچىپ سۇس قايناۋاتقان ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. ھالقا قۇيماق شەكلى قۇيماققا ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن جىلىت چەمبىرىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كىچىكرەك تۆشۈك ئېچىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىلتا قۇيماق ئۆرلىتىلگەن خېمىر زۇۋۇلىسىنى 20 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا سوزۇپ، ئىككى دانىسىنى بىر جۇپلەپ پىلتا شەكلىدە پىشۇرۇلىدۇ. سامبۇسا پىشۇرۇشتا بولسا، خېمىردىن كىچىك زۇۋۇلا ئوزۇپ نەپىز جىلىت ئېچىلىدۇ. جە-

قورۇما تالقان. بۇغداي، ئارپا ئۇنى ياكى تېرىق ئۇنىنى سۇس ئوتتا بىۋاستە قورۇپ ياكى ئازراق ياغدا قورۇپ ئېلىپ، ئاندىن مەلۇم مىقداردىكى شېكەر ۋە سارغايتىپ سوقۇلغان ياڭاق مېغىزى ئارىلاش-تۇرۇپ ياسىلىدۇ.

سوقما تالقان. تونۇردا ئوبدان قۇرۇتۇپ پىشۇرۇلغان زاغرا نانىنى سوقۇپ تالقانلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا سارغايتىپ سوقۇلغان ياڭاق مېغىزى ۋە شېكەرنى ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ.

قورۇما تالقان بىلەن سوقما تالقان تاتلىق، قۇۋۇەتلىك بولۇپلا قالماي، قاچىلاشقا، سەپەردە ئېلىپ مېڭىشقا ئەپلىك، تاغ - ئېدىر، چۆل - جەزىرىلەردە سەپەر قىلغاندا قايناقسۇ ياكى سوغۇق سۇدا چېلىپ ئىچىشكە ۋە ياكى قۇرۇق پېتى كاپ ئېتىشكە بولىدۇ.

ئارىلاش تالقان. ئارپا، بۇغداي، قوناق قاتارلىق ئاشلىق دانلىرى چوڭ قازاندا سۇس ئوتتا ئوبدان قورۇپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇنداق قورۇل-غان دانلار «قوماچ» دېيىلىدۇ. قوماچ سوۋۇغاندىن كېيىن ئۇجمە قېـ-قى، جىگدە، زاراڭزا، كەندىر قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇجلار مەلۇم مىقداردا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ (بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئارىلاشتۇرۇش شەرت ئەمەس. ئىمكانىيەتكە قاراپ بىر نەچچە خىلى ئارىلاشتۇرۇلسا بولىدۇ. جىگدە ئۇۋۇلاپ ياكى سوقۇپ تاسقاپ ئۇرۇقى ئايرىپ تاشلاـ-غاندىن كېيىن ئارىلاشتۇرۇلىدۇ). يەنە ئاقموچ، قارىموچ، زىرە، ئېـ-گىر، بوزبۇغا، زەنجىۋىل قاتارلىق تەم تەڭشىگۈچلەرمۇ ئارىلاشتۇرۇ-لىدۇ، ئاندىن تۈگمەندە تارتىپ تالقان قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا تالقان تاسقىلىپ زاراڭزا، كەندىر قاسراقلىرى ۋە كېپەك ئايرىۋېتىلىپ تا-غارغا قاچىلىنىدۇ. ئارىلاش تالقان سۇغا چېلىپ دوغاپ قىلىپ ياكى خېمىر قىلىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. خېمىر قىلىپ ئىستېمال قىلـ-ماقچى بولغاندا خېمىر قاتتىق يۇغۇرۇلىدۇ. تالقان خېمىرى شىرە-لىك، ئېلاستىكلىقى كۆچلۈك بولۇپ، خېمىر پىلتا قىلىنىپ چىشـ-لەپ ياكى ئۇششاق كېسىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ئارىلاش تالقان تەمى جەھەتتە گەرچە ئالدىنقى ئىككى خىل تال-

كەر ياكى شىرنە قوشۇمچە خۇرۇج قىلىنىپ، ئۇن قىزىتىلغان يافدا قورۇلغاندىن كېيىن سەل سوۋۇتۇپ، ئۇستىگە قاياناقسۇدا ئېرىتىلـ گەن شېكەر ياكى شىرنە ئېرىتمىسى قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇجلارنى قۇيۇپ سۇس ئوتتا ئازراق قاينىتىپ پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل تاتـ لىق يېمەكلىك بولۇپ، ئىشلىتىلىدىغان ياغ مىقدارى ئۇننى قورۇشـ قا يەتسىلا بولىدۇ. ھالۋا قوشۇمچە خۇرۇچىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: قەنت ياكى شېكەر سېلىنغان بولسا «قەنت ھالۋىسى»، ئۇزۇم شىرنىسى سېلىنسا «شىرنە ھالۋىسى»، ئۇجمە شىرنىسى سېلىنسا «ئۇجمە ھالۋىسى»، قىرىپ ئېزىلگەن قوغۇن ئېتى سېلىنسا «قوغۇن ھالۋىسى» دېيىلىدۇ.

ھالۋا ئۇزۇنچە تەملىك، قۇۋۇشقاق تىلىك بولۇپ، يۇمشاق نان بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ھالۋىنىڭ يەنە بىر تۈرى بۇلماق بو- لۇپ، سۇت پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ئازراق سۇ قوشۇپ، ئاندىن ئۇن چېلىپ شىرنە قىلىپ، ياغ، شېكەر قوشۇپ سۇس ئوتتا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇلماق بوۋاقلارنى بېقىشقا تولىمۇ باب كېلىدۇ.

كەسمە ھالۋا. ھالۋىنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرى بولۇپ، ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق: ئالدى بىلەن بۇغداي ئۇنى سۇس ئوتتا قورۇپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ياغ بىلەن شىرنە ئارىلاشمىسى ياكى ياغ بىلەن شېكەر ئېرىتـ مىسى ئارىلاشمىسىغا سېلىپ ناھايىتى قاتتىق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر كاسىدا ئوچ سائەت ئەتراپىدا تۇرغۇزۇپ ياخشى ئۇزلەشتۈرۈل- گەندىن كېيىن، تاختا ئۇستىدە قويۇپ ياپىلاقلىنىدۇ. ئاندىن چاقماق شەكلىدە كېسىپ تەخسىگە تىزىلىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ.

(5) تالقانلار

تالقان پاراشوك دېگەنلىك بولۇپ، پاراشوك ھالەتتە پىشۇرۇلغان ياكى پىشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن پاراشوك ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن بىر خىل قۇلايلىق يېمەكلىكتۇر. تالقان ياساش ئاسان، پىششىقلاش ئۇ- سۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: «قورۇما تالقان»، «سوقما تالقان» ۋە «ئارىلاش تالقان» دەپ ئوچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

دىن شىرە قۇيۇلىدۇ ۋە بۆك ئاغزىنى چىلك تۆتۈپ يەنە بىر قولدا بۆك سىرتىدىن يېنىك مۇجۇپ بېرىلسە، شىرە ئۆپكىگە ماڭىدۇ. شىرىسى چىقىرىۋېلىنغان خېمىر تىرىپى لازا، سامساق، قارىمۇچ تالقانلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ، بۆككە سېلىنىپ ئاغزى بوغۇلىدۇ. تەتۇر ئۆرۈپ پاكىز يۇيۇلغان ئىنچىكە ئۇچەي 8~10 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلگەن قېرىن سىرتىغا يۆگىلىدۇ. بۇ، «يۆگىمەچ» دېيىلىدۇ. ئاخىرىدا قۇيۇلغان ئۆپكە، يۆگىمەچ ۋە قېرىنلار قاينىۋاتقان قازانغا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن يالپاقلاپ ئاچچىقسۇ، ياغلازىغا تۆگۈرۈپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

قۇيۇلغان ئۆپكە شىرە تەييارلاشقا ئىشلىتىلگەن خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: «سۇتلۇك ئۆپكە»، «تۇخۇم ئۆپكە»، «كۆكۇاش ئۆپكە» قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

ھېسىپ شورپىسى: قوينىڭ ياغلىق ئۇچىيى تەتۇر ئۆرۈپ پاكىز يۇيۇلغاندىن كېيىن، جىگەر، چاۋا ياغ، گۆش ۋە سەۋزىلەر ئۇششاق توغرىلىدۇ، ئاندىن زىرە، قارىمۇچ، تۇز، پاكىز يۇيۇلغان گۈرۈچ سېلىپ، سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇپ گۈرۈچ قىيمىسى تەييارلىنىدۇ. سۇلۇق قىيما تەييار بولغاندىن كېيىن ئۇچەينىڭ ئىنچىكە ئۇچى يېپ بىلەن چىگىلىدۇ. چوڭ ئۇچىدىن قىيما ماڭدۇرۇپ بوشراق تولدۇرۇلغاندىن كېيىن چوڭ ئۇچىمۇ چىگىلىپ قاينىق سۇغا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ.

ئەگەر گۈرۈچ قىيمىسىغا تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلسا «تۇخۇم ھېسىپ» دېيىلىدۇ. ھېسىپ ئىچىدىكى گۈرۈچ يېرىم پىشقاندا ئۇچەي تېرىسىگە يېڭىنە سانجىش ئارقىلىق ئىچىدىكى ئارتۇق سۇ ۋە ھاۋا چىقىرىۋېتىلىدۇ. پىشقاندا 8~10 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا توغراپ، ئايرىم قاچىغا ئېلىنىدۇ. شورپىسى ھەم ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ھېسىپ مەززىلىك، يېيىشلىك بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقى ئالاھىدە ياخشى كۆرىدىغان تاماق تۈرىدۇر.

كاللا شورپىسى: كاللا شورپىسى چوڭ ھايۋان كاللىسىدىنمۇ، قوي، ئۆچكە كاللىسىدىنمۇ تەييارلىنىدۇ. كاللا ــ پاچاقلار ئوت يالاقۇنىدا قايتا ــ قايتا ئۆكلەپ، قۇيقا كۆيۈندىلىرى پاكىز قىرىپ تاش-

قانغا يەتمىسمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىستېمال مىقدارى خېلى زور. تاغ-لىق، چارۋىچىلىق رايونلاردا ئۇدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ، ئوت قالاپ تاماق ئېتىش مۇمكىن بولمىغان ۋاقىتلاردىكى ناھايىتى قۇلاي يې-مەكلىك ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئارىلاش تالقان كۆپ يامغۇرلۇق تاغلىق رايون خەلقىدە ئۆكسۈپ قالسا زادى بولمايدىغان زاپاس يېمەكلىك بولۇپ، ئادەتتە كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

(6) شورپىلار

شورپا گۆش، ئۆپكە ـ ھېسىپ، كاللا ـ پاچاق، توخۇ ـ تۇخۇم قا-تارلىقلارنى ئاساسىي خۇرۇج قىلىپ، دورا ـ دەرمەك، كۆكتات قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇجلاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، قازاندا قاينىتىپ پىشۇ-رۇلىدىغان، شورپىسى بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىنىدىغان يېمەك-لىكتۇر. شورپىلار مەززىلىك قۇۋۇەتلىك، سىڭىشلىك بولۇشتەك ئالا-ھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، خەلقىمىز ياخشى كۆرىدىغان ئەنئەنىۋى تاماق تۈرى ھېسابلىنىدۇ. شورپا ئاساسىي خۇرۇچىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ «گۆش شورپىسى»، «ئۆپكە شورپىسى»، «كاللا شورپىسى»، «توخۇ شورپىسى» دېگەندەك خاس ناملار بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

گۆش شورپىسى: بۇ، قوي، ئۆچكە، كالا ـ قوتاز، ئات ـ تۆگە گۆشلىرى ئاساسىي خۇرۇج قىلىنىدىغان شورپا بولۇپ، گۆش سۇغا سېلىنىدۇ. قازان قاينىغاندىن كېيىن يالپاقلاپ توغرالغان پىياز، سەۋزە، تۇرۇپ ياكى چامغۇر قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇجلار ۋە تەم تەڭشىگۈچلەر سېلىنىدۇ. قازان قاينىۋاتقاندا تۇۋاقنى ياپماي، شورپا سورۇپ ببرىلسە، تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ. شورپا ئۇسۇلغاندىن كې-يىن توغرالغان يۇمغاقسۇت ياكى قۇرۇتۇلغان پىنىنە سېلىپ ئىستې-مال قىلىنىدۇ.

ئۆپكە شورپىسى: قوينىڭ ئۆپكىسى تولۇق ئاقارغۇچە سۇزۇك سۇدا قانسىرىتىلغاندىن كېيىن، پاكىز يۇيۇلغان قېرىن بۆكسىنىڭ ئاستىدىن كىچىك تۆشۈك ئېچىلىپ ئۆپكىنىڭ كانىيىغا تىكىلىدۇ، ئاندىن بۇغداي خېمىرىنى سۇزۇك سۇغا چىلاپ مۇجۇپ شىرنىسى چىقىرىلىدۇ. شىرە ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن تۇزنى تەڭشەپ كانايغا تىكىلگەن بۆككە (كەشتىلىك) ئاۋۇال سۇ يېغى، ئاد-

ئەما تەبىئىتى مۇتىدىل بولغاچقا، چوڭ مال گۆشى، شۈنداقلا ياغ-لىق تاماق يېيىشكە بولمايدىغان كېسەل كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قى-لىشىغا ئەڭ باب كېلىدۇ.

تۇخۇم شورپىسى: تۇخۇم ئاساسىي خۇرۇج قىلىنىدىغان شورپا بولۇپ، سۇغىپىياز، پەمىدۇر، پالەك قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇجلار قاينىتىپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇخۇم قاچىغا چېقىپ قوچۇلىدۇ، ئاندىن قازانغا ئاستا ئاستا قۇيۇلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن ئۇستىگە ئازراق ياغ قۇيۇپ، قاچىغا ئېلىنىدۇ.

(7) سەيلەر

سەيلەر ـــ ئاشپەزچىلىكىمىزنىڭ خۇرۇجى مول، خىللىرى كۆپ بولغان چوڭ تۇرى بولۇپ، پىشۇرۇش ـ تەييارلاش ئۇسۇلىنىڭ ئوخ-شاشماسلىقىغا قاراپ: دۇملىمە سەيلەر، قورۇما سەيلەر، سوغۇق سەي-لەر دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ

دۇملىمە سەيلەر: ئاشپەزلىك مەشغۇلاتىدا سەيلەرنىڭ بەزىسى بىراقلا دۇملىنىدۇ، بەزىسى باشقا ئۇسۇللاردا يېرىم تەييارلىنىپ، ئاندىن دۇملىنىدۇ، بەزىسى قاسقانغا سېلىپ بىۋاستە دۇملىنىدۇ. بەزىسى كوزا ياكى قاچىدىكى باشقا خۇرۇج سۇيۇقلۇقىغا چېلىنىپ، ئاندىن قازاندا ۋاستىلىك دۇملىنىدۇ. بەزىسى دۇملەپ پىشۇرۇلغان-دىن كېيىن پارچىلاپ تىزىپ شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. بەزىسى خام ۋاقتىتا تەخسىگە تىزىپ شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاندىن دۇملىنىدۇ. ئەما، ھەممىسى دۇملەپ (بۇسلاپ) پىشۇرۇش ئىش تەرتىپىدىن ئۆتە-مەي قالمايدۇ. مۇشۇنداق ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان سەيلەر-نى ئومۇملاشتۇرۇپ «دۇملىمە سەيلەر» دەپ ئاتايمىز.

دۇملىمە سەيلەرنىڭ خىلى كۆپ بولۇپ، ئاساسىي خۇرۇجىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: گۆش دۇملىمىلىرى (مەسىلەن، دۇملىمە گۆش، دۇملىمە توخۇ، دۇملىمە قېيما، دۇملىمە بېلىق..)، ھايۋان ئىزالىرى دۇملىمىلىرى (مەسىلەن، دۇملىمە پاچاق، دۇملىمە جىگەر، دۇملىمە ھېسىپ..)، كۆكتات دۇملىمىلىرى (مەسىلەن، دۇملىمە چەيزە، دۇملىمە پەمىدۇر...)، مېۋە دۇملىمىلىرى (مەسىلەن، دۇملىمە بېھى، دۇملىمە نەشپۈت..) قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

لىنىدۇ. تۇياقلىرى ئاجرىتىپ تاشلىنىدۇ، ئاندىن پاكىز يۇيۇلىدۇ (كېپەك سۇرتۇپ يۇيۇلسا ئوبدان پاكىزلىنىدۇ). كاللىنىڭ ئاستىن ـ ئۈستۈن ئېڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىن قولاق تۈۋىنگە يەتكۈزۈپ كېسىپ ئاجرىتىلىپ، ئېغىز ـ دىماغ بوشلۇقلىرى پاكىز يۇيۇلىدۇ.

كاللا ـ پاچاقنى ئايرىم پىشۇرۇپ شورپا قىلسىمۇ، ئۆپكە ـ قېرىن بىلەن قوشۇپ شورپا قىلسىمۇ بولىدۇ.

پاچاق شورپىسى: بۇ، كالا، تۆگە قاتارلىق چوڭ ھايۋان پاچاقلىرىنى ئاساسىي خۇرۇج قىلىپ تەييارلىنىدىغان شورپا بولۇپ، پاچاقلارنىڭ تېرىسى سويۇۋېتىلىپ، تۇياقلىرى ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن يۇيۇپ، سوغۇق سۇغا سېلىپ قاينىتىلىدۇ. ئوبدان پىشۇرۇلسا، پەي ـ سىنىرلار ئېزىلىپ ـ كۆپۈشۈپ، يۇمشاق، مەززىلىك پىشىدۇ، بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىدۇ.

توخۇ شورپىسى: توخۇ بۇغۇزلاپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پەيلىرى پاكىز يۇلىدۇ. قورساق بوشلۇقى ئازراق يېرىلىپ ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. پاچىقىنىڭ تىزىدىن تۆۋەن قىسىم كېسىپ تاشلىنىپ، پۈتۈن سېلىپ شورپا قىلىنىدۇ. توخۇ شورپىسى قاينىتىش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، كونا شورپىدا تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭدا مەخسۇس توخۇ شورپىسى قاينىتىپ توخۇ گۆشى ساتىدىغان تىجارەتچىلەر شورپىنى ساقلاپ داۋاملىق (ھەتتا بىر نەچچە ئاي، بىر نەچچە يىل) ئىشلىتىدۇ. شورپا سۇيى ھەر كۈنى قاينىتىلىپ تۇرغاچقا بۇزۇلۇپ قالمايدۇ، بەلكى بارغانسېرى قويۇقلىشىپ تەملىك، مەززىلىك بولۇپ كېتىدۇ. بۇنداق شورپىدا پىشۇرۇلغان توخۇ گۆشى كۆركەم، تەملىك، قۇۋۋەتلىك بولۇپ، شورپىسى ئېچىلسە بەلغەمنى بوشىتىپ، ئۆپكىنى ياشارتىدۇ. كاناي يالۇغىغا داۋا بولىدۇ. بۇ، خەلقىمىز ئالاھىدە ياقتۇرىدىغان يېمەكلىك ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى، سوغۇق سۇغا سېلىپ قاينىتىپ شورپا قىلىنىدۇ، تەم تەڭشىگۈچى قوشۇمچە خۇرۇجلار سېلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئائىلىلەردە توخۇ شورپىسى تەييارلاشقا باب كېلىدۇ.

باچكا شورپىسى: كەپتەر باچكىسىنىڭ گۆشى سوغۇق سۇغا سېلىپ قاينىتىپ شورپا قىلىنىدۇ. باچكا گۆشى ئۇزۇقلۇقى مول،

3. ناۋايىلىق

ناۋايىلىق خوتەن رايونىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە قول ھۈنەر تۈرىدۇر. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئەتمەكچى»، «ناۋاي»، «تونۇر» دېگەن سۆز-لەر ۋە «نان ياقتى» دېگەن مىسالار بېرىلگەن. «ئەتمەكچى»، «ناۋاي» سۆزلىرى خام ماتېرىيالىنى قىزىتىلغان تونۇرغا يېقىش ئارقىلىق «غىزا تەييارلىغۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئاشپەز بىلەن ناۋاي-نىڭ ھەر ئىككىسى غىزا تەييارلىغۇچى بولسىمۇ، ناۋاينىڭ ئاشپەزدىن تۆپ پەرقى، ناۋاي قازاننى ئەمەس، تونۇرنى غىزا تەييارلاش ۋاستىسى قىلىدۇ. باشقا رايونلاردىكى خەلقنىڭ « خوتەنلىكلەر سۈيۇقئاشتىن باشقىسىنى تونۇردا پىشۇرىدۇ» دېگەن زوقلىنىش، قايىل بولۇش سۆزلىرىدىمۇ، بۇ رايوندا تونۇرنى غىزا تەييارلاش ۋاستىسى قىلىش-نىڭ كامالەتكە يەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

خەلقىمىزنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ناۋايىلىق ئەڭ كەڭ ئومۇ-مىيلاشقان كەسىپ بولۇپ، چوڭ شەھەرلەردىن تارتىپ، يېزا ـ بازارلارغا قەدەر، چوڭ ـ كىچىك كوچىلارنىڭ ھەممىسىدە ناۋايخانىلار بولۇپ، چوڭ يول بويلىرىدا، كەنتلەردىكى كوچا دوقمۇشلىرىدا، ھەتتا قەرەللىك سەيلە ـ تاۋاپ بولۇپ تۇرىدىغان جايلاردىمۇ ناۋايخانىلار ئۇچرايدۇ.

ناۋايىلىقنىڭ كەسىپلىشىشىمۇ بىر قەدەر ئىنچىكە، ناۋايلاردىن خېلى كۆپلىرى مەخسۇس گۆشگىردە، دامان، سامسا، پەرمۇدە، كاك-چا، ياغلىق توقاچ ياكى زاغرا يېقىپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مەخسۇس كاسىنا (زاكاز) ياقىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. ئايالار بولۇپمۇ يېزىلاردىكى ئايالارنىڭ كۆپ قىسمى نان يېقىشنى بىلىدۇ ۋە ئادەت-تىكى ئەھۋالدا ئۆز ئائىلىسىدە ئىستېمال قىلىنىدىغان نانىنى قولۇم ـ قوشنا ئايالار ئۆز ئارا يارەملىشىپ يېقىپ تەييارلايدۇ.

1) ناۋايىلىق سايمانلىرى

ناۋايىلىق تونۇر تاۋاملىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كەسىپ بولۇپ، تونۇر تاۋاملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا تونۇر ئاساسىي ۋاستە قىلى-نىدۇ. ناۋايلىقتا تونۇردىن باشقا يەنە ئۇنتاختا، نانتاختا، پەشخۇن، گەزنە، يەڭلىك (رېپىدە)، تۆكۈچ (تۇكچا)، تارغاق (تاراق)، نانگال،

دۇملىمە سەيلەر سۇلۇق، يۇمشاق پىشىدۇ، ئاسان سىڭىدۇ.

قورۇما سەيلەر: قورۇما سەي ئاشپەزچىلىكىمىزدە خېلى تەرەققىي قىلغان تۈر بولۇپ، ئۇلارنى خۇرۇچلىرى ھەر خىل، تەمى پەرقلىق بولسىمۇ، «قورۇپ پىشۇرۇش» تىن ئىبارەت ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، ئومۇملاشتۇرۇپ «قورۇما سەي» دەپ ئاتايمىز.

قورۇما سەيلەرنى ئاساسىي خۇرۇج خىللىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: گۆش قورۇملىرى، تۇخۇم قورۇملىرى، كۆكتات قورۇملىرى، مېۋە قورۇملىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە، تەركىبىدىكى ئاساسىي خۇرۇجلارنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ: ئاددىي قورۇما (مەسىلەن، گۆش قورۇمىسى، جىگەر قورۇمىسى، تىل قورۇمىسى..)، مۈرەككەپ قورۇما (مەسىلەن، ئەبجەش قورۇما، گۆش ـ لازا قورۇما..) قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە، سۇ ئىشلىتىلگەن ـ ئىشلىتىلمىگەنلىكىگە قاراپ: سۇلۇق قورۇما (مەسىلەن، قورداق، لەڭمەن قورۇمىسى..)، سۇسىز قورۇما (مەسىلەن، قازان كاۋېپى، تۇخۇم قورۇمىسى..) قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. قورۇملار مەززىلىك، تەملىك بولۇپ، ئىشتىھانى ئاچىدۇ.

سوغۇق سەيلەر: سوغۇق سەيلەر خۇرۇجى پىشۇرۇلغان ـ پىشۇرۇلمىغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر سوغۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىنىدۇ، ئاساسىي خۇرۇچلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: گۆشلۈك سوغۇق سەيلەر ۋە كۆكتات سوغۇق سەيلەر دەپ ئايرىلىدۇ؛ خۇرۇچنىڭ پىشۇرۇلغان ـ پىشۇرۇلمىغانلىقىغا قاراپ: پىششىق سوغۇق سەيلەر ۋە خام سوغۇق سەيلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. پىششىق سوغۇق سەي تەييارلاشتا ئاۋۋال خام ماتېرىيال (مەسىلەن، گۆش، قېرىن، تۇخۇم قاتارلىقلار) پىشۇرۇپ سوۋۇتۇلغاندىن كېيىن نېپىز يالپاقلاپ توغرىلىدۇ، خام سوغۇق سەي تەييارلاشتا تەرخەمەك، پەمىدۇر، سەۋزە، تۇرۇپ قاتارلىق ماتېرىياللار يۇيۇپ پاكىزلانغاندىن كېيىن نېپىز يالپاقلاپ ياكى قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ، ئاندىن ئاچچىقسۇ، سىركە، ياغلازا، سامساق قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇجلار سېلىنىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

سوغۇق سەيلەر ئىشتىھانى ئاچىدۇ، ھەزىم قىلىشنى ياخشىلاپ، مەيدىگە ئارام بېرىدۇ.

سەييارە كاۋاپچىلارنىڭ ئىشلىتىشىگە باب كېلىدۇ.

شور تونۇر ماتېرىيالى ئاددىي، ياساش ئاسان، چىداملىق بولۇپ، كەسپىي ناۋايلار ئومۇميۈزلۈك ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، يېزىلاردىكى دېھقان ئائىلىلىرىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. تونۇرنىڭ چوڭ - كىچىك - لىكىگە قارىتا مۇقىم ئۆلچەم يوق، ئېھتىياجىغا قاراپ ياسىلىدۇ.

داپخۇن: تونۇر ئاستى ئىچكى دىۋارىدىن تونۇر سۇپىسى سىرتىغا تۇتىشىدىغان ھاۋا يولى بولۇپ، تونۇرغا ئوت قالاش ۋە داپلاشتا ھاۋا يۇرۇشتۇرۇپ بېرىش رولىنى ئويناپدۇ.

تونۇر سۇپىسى: تونۇر گەۋدىسىنىڭ سىرتىغا توپا توشتۇرۇلۇپ يا - سىلىدىغان سۇپا بولۇپ، ھەم تونۇر گەۋدىسىنى ئاسراش، ئىسسىقلىق ساقلاش، ھەم ناۋاينىڭ پائالىيەت ئورنى بولۇش رولىنى ئويناپدۇ.

ئۇنتاختا: قېلىن تاختايدىن ياسىلىدۇ، خېمىر يۇغۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

نانتاختا: چوڭ تاختاي بولۇپ، نان راسلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

پەشخۇن: چوڭ تاختاي بولۇپ، قومۇرۇلغان نانلارنى قويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

گەزنە: توز سېۋەت سىرتىغا پاختا سېلىپ، سىرتىدىن پاكىز رەختتە ئوراپ تىكىلگەن، ئوڭ يوزى كۆپۈكى شەكلىدە، كەينى يوزى - دە يانچۇقى بولغان يۇمىلاق بۇيۇم بولۇپ، راسلانغان نانىنى تونۇر دىۋارىغا يېقىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

يەڭلىك (رېپىدە): بوز گىلەم پارچىسىدىن ياكى باشقا رەختلەر - دىن تىكىلگەن خالتا شەكىللىك بۇيۇم بولۇپ، كۆپىنچە زاغرا نان يېقىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تۆكۈچ (تۆكچا): ئىككى خىل بولىدۇ، پەي تۆكۈچ — توخۇنىڭ قانات، قۇيرۇق پەيلىرىنى پاكىز يۇيۇپ پەي يىلتىزىنى تەكشى قىلىپ بوغۇپ ياسىلىدۇ. ياغاچ تۆكۈچ — تېرەك ياغىچى بىر بېشى چوڭ، بىر بېشى ئىنچىكە قىرىلغاندىن كېيىن، چوڭ بېشىنىڭ توغرا كەس - مە يۈزىگە ئىنچىكە سىم توغرالانغىرىنى تەكشى قېقىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. تۆكۈچ يان يۈزىگە گۈل چېكىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

تارغاق: چىلان ياكى ئۆرۈك ياغىچىدىن ياسىلىدىغان كىچىك تارغاق بولۇپ، نان گىرۇەكلىرىگە گۈل چېكىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

زىخ، چوقال، كەتمەن قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

تونۇرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە تۈرى: ھەر قانداق تونۇر، تونۇر گەۋدىسى، داپخۇن، تونۇر سۇپىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. تونۇر گەۋدىسى ئىچكى دىۋارى پىتىنقىراق ھالەتتە بولغان كېسىك كونۇس شەكلىدە ياسىلىدۇ. تونۇرنىڭ ياسىلىشى ماتېرىيالىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ.

شور تونۇر: پاكىز ھۆل توپا ياكى قۇمدا كېسىك كونۇس شەكلىدە قېلىپ ياسالغاندىن كېيىن، سوقۇلغان شور بىلەن تونۇر قىزىلى (كونا تونۇر شورى) ئارىلاشمىسىدا لاي يۇغۇرۇلۇپ قېلىپ سىرتىغا چاپلاش، بىر ئاز قۇرىغاندىن كېيىن، ئىچىدىكى قېلىپ توپىسىنى ئېلىۋېتىپ، ئىچكى دىۋارىنى سۇرۇپ سىلىقلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

كۆلال تونۇر: سۇپىتلىك سېغىز لايدىن شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ، خۇمداندا پىشۇرۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. يۆتكەپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

خىش تونۇر: ئادەتتىكى پىششىق خىش ياكى ئوتقا چىداملىق خىشنى لاي بىلەن تىزىپ شەكىلگە كەلتۈرۈش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

شالالىق تونۇر: بۇ، ئادەتتىكى تونۇر تېگىگە شالا ئورنىتىلىپ، ئىككى داپخونلۇق ياسىلىدىغان تونۇر بولۇپ، كۆمۈر قالاشقا باب كېلىدۇ.

ئوچاق تونۇر: داپخۇندىن ئوت قالاشقا ۋە ئۇستىگە قازان ئېسىپ تاماق ئېتىشكە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ياسالغان تونۇر بولۇپ، بىر قېتىم ئوت قالاش ئارقىلىق ھەم تاماق ئەتكىلى، ھەم تونۇرنى قىزىتىپ نان ياقىلى بولىدۇ. بۇ خىل تونۇر ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

مەش تونۇر: بۇ، ئوچاق تونۇرنىڭ بىر خىلى بولۇپ، كۆپىنچە ئۆي ئىچىگە ياسىلىدۇ. داپخۇننىڭ قارشى تەرەپ يۇقىرىسىدىن ئىس تۆشۈكى چىقىرىلىپ مورا ياكى كانايغا تۇتاشتۇرۇلىدۇ. بۇنداق تونۇرنى ئىشلەتكەندە ھەم تاماق ئېتىش، ھەم نان يېقىش، ھەم ئۆينى ئىسسىتىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

كۆچمە تونۇر: بۇ، قول ھارۋىسى ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان تونۇر بولۇپ، ھارۋا ئۈستىدىكى تەگلىك ئوتتۇرىسىغا تونۇر، تونۇر ئەتراپىغا سۇپا ياسىلىدۇ. قول ھارۋىسىنى ئىتتىرىپ خالىغان يەرگە يۆتكەپ بېرىپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ. بۇنداق تونۇر سەييارە ناۋاي ۋە

سىز نانلاردىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ھەر قانداق ئاشلىق-نىڭ ئۇنىدىن قىيمىلىق ۋە قىيمىسىز نانلارنى ياقتىلى بولىدۇ.

(1) قىيمىلىق نانلار

قىيمىلىق نانلار خېمىر ئارىسىغا قىيما ئېلىپ پىشۇرۇلىدىغان نان بولۇپ، شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ بىر نەچچە خىل بولىدۇ.

گۆشگىردە: ئاق ئۇننىڭ پېتىر خېمىرىدىن جىلىت ئېچىلىدۇ، قوي ياكى كالا گۆشى ۋە دۇمبەياغ بىلەن پىيازدا تەييارلانغان قىيما جىلىتكە سېلىنىپ يۇمىلاق تۇگۇلىدۇ، قولدا يېقىپ خۇيلاپ پىشۇ-رۇلىدۇ. نان تېگى ياپىلاق، يۇزى كۆپۈنكى ھالەتتە پىشىپ چىقىدۇ. كۆركەم، شەربەتلىك، مەززىلىك، قۇۋۋەتلىك بولۇپ، خەلقىمىز ئالا-ھىدە ياخشى كۆرىدۇ.

سامسا: خېمىردىن جىلىت ئېچىلىپ، قىيما سېلىنىپ، ئۇچ، تۆت ياكى بەش بۇرجەك شەكىلدە ياپىلاق تۇگۇلۇپ، قولدا يېقىلىدۇ. سامسا خېمىرىنىڭ ئۆرلىتىلگەن - ئۆرلىتىلمىگەنلىكىگە قاراپ: پېتىر سامسا، بولاق سامسا دەپ ئايرىلىدۇ. قىيما ئاساسىي خۇرۇ-چىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن: گۆش سامسىسى، ياغ سامسى-سى، مېغىز سامسىسى، تۇخۇم سامسىسى، كۆك سامسىسى، شېكەر سامسىسى، كاۋا سامسىسى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

پەرمۇدە: چالا ئۆرلىگەن خېمىردىن جىلىت ئېچىلىپ، قىيما سېلىنىپ جۇۋاۋا شەكلىدە تۇگۇلىدۇ، ئاندىن ئالقانغا قويۇپ تۇگۇل-گەن تەرىپىدىن بارماقتا سىقىپ، دولقۇنسىمان شەكىلگە كەلتۈرۇ-لۇپ، ئاچچىقسۇدا ئېرىتىلگەن شۇلتا سۇيىگە تەگكۈزۈپ تونۇرغا يە-سىلىدۇ. چۈرۈك، پارقىراق، تەملىك بولىدۇ.

قىيمىلىق قاتلىما نان: ئۆرلىتىلگەن خېمىرنى يېيىپ نېپىزلە-سىپ، قىيما سېلىپ تۈرمەنلىنىدۇ، ئاندىن تۈرمەل چىيلىنىپ، قىيما خېمىرغا تەكشى ئارىلاشقاندا زۇۋۇلا ئۇزۇپ نان راسلاپ، تۆ-چ ئۇرۇپ تونۇرغا يېقىلىدۇ. قاتلىما نان قىيمىسىنى گۆشتىن ياسالىسىمۇ، چىگىردەكتىن تەييارلىسىمۇ، ياغ ئارىلاشتۇرۇلغان كاتاتتىن تەييارلىسىمۇ بولىدۇ.

نانگال: يۇز لۆڭگىسى چوڭلۇقىدىكى رەخت پارچىسى بولۇپ، خۇيلاپ پىشۇرۇلىدىغان نانلار خۇيلىنىپ بولۇپ، قىزارتىلىش ئال. ددا تونۇر ئىچى دىۋارىنى بويلاپ چۆرۈپ، نان يۈزىنى شامالدىتىپ قۇرۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

زىخ: دىئامېتىرى ئالتە مىللىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولغان تۆمۈر زىخچە بولۇپ، چوڭ بېشىدا ياغاچ تۇتقۇچ، كىچىك بېشىدا ئۇچلۇق ئەگمە تىغى بولىدۇ. تونۇردىن نان قومۇ- رۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چوقال: دىئامېتىرى 1.5 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1.5 مېتىر ئەتراپىدىكى تۆمۈر چىۋىقنىڭ بىر ئۇچىغا ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 10 × 20 سانتىمېتىر بولغان نېپىز تۆمۈردىن تىغ ئورنىتىپ ياسالغان سايمان بولۇپ، تونۇردىكى چوغنى يېغىش ـ يېيىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كەتمەن: ئادەتتىكى كەتمەن بولۇپ، تونۇردىن چوغلارنى ئېلىش ياكى تونۇرغا چوغ سلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2) نان تۇرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

نان خېمىرى مەلۇم شەكىلگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تونۇر دىۋارىغا يېقىپ ئوڭ يۇزى چوغ تەپتىدە، تەتۈر يۇزى تونۇر گەۋدىسى ھارارىتىدە قىزدۇرۇپ پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىك بولۇپ، خەلقىمىز ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. نانلار يېگى ۋاقتىدا مەززىلىك، يۇمشاق، سېگىشلىك بولۇش، قۇرۇتۇلسا ئۇزاققىچە سۇ- پىتى ئۆزگەرمەسلىك، چىلانسا ئاسان يۇمشاشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، شورپىلار، سەيلەر، ھالۋىلار، سوت ـ قېتىقلار، مۇرابا ـ شەربەتلەر بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىشقا باب كېلىدۇ. ئۇنىڭ- دىن باشقا، ئۇزاق سەپەرگە چىققاندا ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولۇپ، ناچار شارائىتتا قاينىق سۇ ياكى سوغۇق سۇ بىلەنلا ئىستېمال قى- لىشقىمۇ بولىدۇ.

نانلار ئاساسىي خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ ئاقنان (بۇغداي نېنى)، تېرىق نېنى، ئارپا نېنى، جۆۋەندە نان، زاغرا نان (قوناق نېنى) قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. قوشۇمچە خۇرۇجلىرى ۋە شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ قىيمىلىق نانلار ۋە قىيمە-

راسلىنىپ يېقىلىدۇ. ياغلىق توقاچنىڭ يەنە بىر خىلى سەپەر توقـ-
چى بولۇپ، خۇرۇچى ياغلىق توقاچنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ. ئەمما، زۇ-
ۋۇلا كىچىكرەك (ئىككى سەرلىكتىن) ئۇزۇلىدۇ.

ياغلىق توقاچ يۈمشاق، مەززىلىك بولۇپ، مېھمان كۈتۈشكە ئىش-
لىتىلىدۇ. سەپەر توقىچى قۇرۇتۇلۇپ، سەپەردە ئىستېمال قىلىنـ-
دۇ. سۇغا سالسىلا يۇمشايدۇ.

بىجاق نان: ئۆرلىتىلگەن خېمىرغا يەنە ئۇن، سۇ قۇيۇپ ياشلـ-
غاندىن كېيىن تۆت-بەش سەرلىكتىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ كاكچا نان قېـ-
لىنلىقىدا راسلىنىپ يېقىلىدۇ. يۇمشاق، چۈرۈك، مەززىلىك بولىدۇ.

ھەمەك نان: چىگىراق يۇغۇرۇپ ئۆرلىتىلگەن خېمىردىن 1.5～2
جىگىلىقتىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، 1～1.5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا چوڭ
راسلىنىپ يېقىلىپ، سىگىدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ. ئۇ، خەلقىمىزنىڭ
ھېيت ـ بايراملىق ئەنئەنىۋى چوڭ نېنى بولۇپ، دەستىلەپ تىزد-
لىپ، ئۇستىگە ياغلىق توقاچلار قويۇلىدۇ.

كاكچا نان: ئۆرلىتىلگەن خېمىردىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ چۆرىسى
0.5 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسى ئۇنىگىدىنمۇ نېپىزرەك راسلىنىپ يې-
قىلىدۇ. كاكچا نانىنىڭ ئۆي نېنى، پېتىر نان، بازار نېنى دېگەندەك
تۇرى بولۇپ، بازار نېنى (بازار نېنى «ناۋاي نېنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)
كاكچا ناندىن قېلىنراق، ئۆي نېنى ئۇنىگىدىنمۇ قېلىنراق بولىدۇ.
بۇ، «تومنان» ياكى «توقاچنان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. پېتىر نان پېتىر
خېمىردىن بازار نېنىغا ئوخشاش تەييارلىنىدۇ. كاكچا نان تونۇردا
قۇرۇتۇپ ئېلىنىدۇ. ئۇزاق ساقلانسىمۇ بۇزۇلۇپ قالمايدۇ. بازار نې-
نى، ئۆي نېنى ۋە پېتىر نان كاكچا ناندىن يۇمشاق، مەززىلىك بول-
سىمۇ، ئۇزاق ساقلاشقا بولمايدۇ. قىسقا مۇددەتتە ئىستېمال قىلىپ
تۈگىتىلىدۇ.

جۆۋەندە نان (ئەبجەش نان): ئاق ئۇن بىلەن قوناق ئۇنى ئا-
رىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇپ ئۆرلىتىلگەندىن كېيىن سەككىز
سەرلىكتىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، 1.5～2 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا
راسلىنىپ يېقىلىدۇ.

شالغۇت نان: بۇمۇ ئارىلاش ئۇننى خۇرۇچ قىلىپ يېقىلىدىغان نان

قىيمىلىق زاغرا: قوناق ئۇنى خېمىرىدىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، ئوتتۇرىسى كاۋاك قىلىنىپ، قىيما سېلىپ توگۈلىدۇ، ئاندىن ياپىلاقلاپ يېقىلىدۇ. زاغرا نان قىيمىسىنى گۆش، چىگىردەك، ياڭاق مېغىزى، كاۋا قەلەم چىسى قاتارلىق خۇرۇچلارنىڭ ھەر قاندىقىدىن تەييارلاش مۇمكىن.

(2) قىيمىسىز نانلار

خېمىر ئارىسىغا قىيما ئېلىنماي پىشۇرۇلىدىغان نانلارنى كۆر- سىتىدۇ. لېكىن، بۇ قىيمىسىز نانلارغا تۇزدىن ئۆزگە ھېچقانداق خۇرۇچ ئارىلاشتۇرۇلمايدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. قىيمىسىز نانلارنى يېقىشتا راسلاپ تەييارلانغان نان يۈزىگە كۈنجۈت، سېيادان قاتارلىق ياغلىق دانلار، پىياز، كۈدە قاتارلىق كۆكتات قىيمىلىرى ياكى سوقۇلغان زاراڭزا چېچىكى قاتارلىق رەڭ بەرگۈچى، تەم تەڭ- شىگۈچى خۇرۇچلار سۈركىلىدۇ. زاغرا نان خېمىرىغا كاۋا قەلەمچە- سى، توغرالغان پىياز، شوخلا ياكى قىرىپ سوقۇلغان كۆكۈاش، قو- ناق دېنى قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇچلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ بە- لەن نان يۈزى رەڭدار بولىدۇ. مەلۇم خۇش پۇراقتا ئىگە قىلىنىپ، مەززىلىك تەمى كۈچەيتىلىدۇ.

قىيمىسىز نانلار ئاساسىي خۇرۇجلىرى ۋە نان شەكلىنىڭ ئوخشىشاسلىقىغا قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

شىرمەننان: خېمىر تۇرۇچ (ئالاھىدە ئۇسۇلدا تەييارلىنىدۇ) سې- لىنغان خېمىردىن بىر جىڭلىقتىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، گىرۋىكى ئۇچ سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسى بىر سانتىمېتىر قېلىنلىقتا راسلىنىپ يېقىلىدۇ، كۆركەم، تەملىك بولىدۇ.

گىردە نان: چىگىراق يۇغۇرۇپ ئۆرلىتىلگەن خېمىردىن ئالتە سەرلىكتىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، چۆرىسى قېلىن، ئوتتۇرىسى بىر بار- ماق تولۇقىدا ئويمان قىلىپ راسلىنىپ يېقىلىدۇ. گىردىنىڭ يەنە بىر خىلى دامان بولۇپ، ئۇنىڭ زۇۋۇلىسى چوڭراق، ئوتتۇرىسىدىكى ئويمانچاق ئۇچ بارماق تولۇقىدا بولىدۇ.

ياغلىق توقاچ: خېمىرى سۈتكە ياغ قوۋۇپ يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن بەش سەرلىكتىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، گىرۋىكى ئىككى سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسى 1.5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا

خۇرۇچلار ئارقىلىق قوناقنىڭ يىرىك تالالىق، ماي تەركىبى تۆۋەن بولۇش قاتارلىق يېتەرسىزلىكىنىڭ ئورنى تولدۇرۇپ كېتىلىدۇ.

رەڭگى جەھەتتە: ئوتنى تەڭشەش ۋە خۇرۇچ ئىشلىتىش قاتارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، نانلار كۆركەملىككە ئىگە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، گۆشگىرده يېقىلىپ بولغاندىن كېيىن يۈزىگە سۇ پۈركۈ - لىدۇ. سامسىنى يېقىشتىن بۇرۇن يۈزى سۇغا چىلىنىدۇ. گىرده ناڭ - نىڭ يۈزىگە شىرنە سۈيى ياكى سۇ ئۇرۇلىدۇ. خۇيلىنىپ بولغاندىن كېيىن داپخۇننى ئېچىپ، ئوتنى يېلىنجىتىپ نان يۈزى قىزارتىلى - دۇ. چۆرىسى ئاق بولىدۇ. ئەسلىده سۇ ئۇرۇلغاچقا يەنە پارقىراقلىققا ئىگە بولىدۇ، يەنى ئاق ئىچىده قىزىل، قىزىل ئىچىده پارقىراقلىق بولۇشتەك سەنئەت قىممىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ. گىرده، توقاچلارنىڭ يۈزىگە كۈنجۈت، سېيادان بېرىلىدۇ. نان پىشقاندا ئاق، قارا، قى - زىل، سېرىق ئارىلىشىپ كەتكەن جۇلالىق كۆرۈنۈش پەيدا بولىدۇ. كاكچا تۇرىدىكى نانلارنىڭ يۈزىگە كۈنجۈت، زاراڭزا چېچىكى، ئۇش - شاق توغرالغان كۈده ياكى پىياز سۇركەش ئارقىلىق ئاق ئىچىده سېرىق، كۆك توچكىلار بولۇشتەك رەڭدارلىق بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ.

شەكلى جەھەتتە: گۆشگىرده كۆپتۈرمە شەكىلده، سامسىلار ھەر خىل بۇرجەكلىك ياپىلاق شەكىلده، گىرده ــ دامانلار ئېگىزلىك قورشاۋىدە - كى ئويمان شەكىلده پىشۇرۇلۇپ، تۇرلۇك گېئومېترىيەلىك ئالاھىدە - لىككە ئىگە قىلىنىدۇ. گىرده، دامانلارغا تارغاق ياكى تۆكۈچ چېكىش، شىرمەننان، جىرىس نانلارغا پىچاقتا سىزىقچە سىزىش، ياغلىق تو - قاچلارنىڭ گىرۇنكىنى چىمدىپ قىر چىقىرىش، كاكچا نانلارغا تۆكۈچ چېكىش ئارقىلىق نان يۈزى نەقىشلىنىدۇ ھەم ئوچاق ــ تونۇرلاردا ئۇرلەپ ئېقىپ چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

دېمەك، ناۋايچىلىقىمىزدا مەزمۇن بىلەن شەكىل، ئىستېمال قىممىتى بىلەن سەنئەت قىممىتى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلگەن بو - لۇپ، خەلقىمىزنىڭ قىممەت قارىشى، سەنئەت قارىشى ۋە گۈزەللىك قارىشى ئاش ــ تاماق مەدەنىيىتىدىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

3) ناۋايلىق مەشغۇلاتى

نان يېقىشتا ئاۋۋال ئوتۇن ياكى كۆمۈر قالاپ تونۇر قىزىتىلى -

بولۇپ، بۇغداي بىلەن پۇرچاق ياكى ئارپا بىلەن قۇناق تەڭ مىقدارda ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۇن تارتىلىدۇ. بۇنداق ئۇن «شالغۇت ئۇن»، شالغۇت ئۇندىن يېقىلغان نان بولسا «شالغۇت نان» دەپ ئاتىلىدۇ. شالغۇت نان كۇندىلىك ئوزۇقلۇق سۇپىتىدە ئىستېمال قىلىشتىن تاشقىرى، دو-رىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، قەنت سىيىش كېسىلى بارلار ئۇزاق مۇددەت ئىستېمال قىلسا ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ.

زاغرا نان: قوناق ئۇنى خېمىرىدىن (سوغۇق سۇدا قول بىلەن يۇ-غۇرۇلغان زاغرا نان خېمىرى، زاغرا نانىنى يېيىشلىك، چايغا تۇگۇر-سە ياكى چىلاپ قويسىلا يۇمشاق بولىدىغانلىقى بىلەن، ئالاھىدە قارشى ئېلىنغان) بەش سەر چوڭلۇقتا زۇۋۇلا ئوزۇلۇپ، قوناق ئۇ-نداا پوخۇنلىنىپ يېقىلىدۇ (خېمىر ئۆرلىتىلسىمۇ بولىدۇ). شورپا، قېتىق ۋە قورداق بىلەن بىللە ئىستېمال قىلىشقا باب كېلىدۇ.

يۇقىرىدا بىز تونۇر مەھسۇلاتلىرىنىڭ مۇھىمراق تۈرىنى ۋە ئۇلارنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. ئەمەلىيەتتە نانلارنىڭ ئالاھىدىلىكى بۇلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. سەنئەتخۇمار خەلقىمىز نانلارنىڭ مەززىلىك، يېيىشلىك بولۇشىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، تۈرلۈك چارە ـ ئاماللار بىلەن نانلارنى تەملىك، كۆركەم، چىرايلىق قىلىشقا تىرىشىدۇ.

تەمى جەھەتتە: گۆش بىلەن ياغ، گۆش ـ ياغ بىلەن پىياز، كۈدە قاتارلىق كۆكتاتلار، قىيمىنىڭ ئاساسىي خۇرۇجلىرى بىلەن ئاق-موچ، قارىمۇچ، زىرە قاتارلىق تەم تەڭشىگۈچى دورا ـ دەرمەكلەر مۇۋاپىق ماسلاشتۇرۇلۇپ ھەر خىل تاماقلار ئۆزگىچىلىككە ئىگە قى-لىنىدۇ. مەسىلەن، گۆشگىردىدە گۆش بىلەن دۇمبە ياغ شەربەت ھا-سىل قىلسا؛ سامسا، قىيمىلىق قاتلىما، پەرمۇدىدە چاۋا ياغ بىلەن گۆش خېمىرغا سىڭىپ كېتىدۇ؛ گىردە نانلار قېلىن يېقىلغاچقا، نان تېگى قاتتىق، چوروك، نان يوزى بولكىغا ئوخشاش يۇمشاق، پوۋەك-لىك بولۇپ، كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى قوزغىسا؛ ياغلىق توقاچلاردا سوت، ياغ تەمى گەۋدىلىنىدۇ. قىيمىلىق زاغرىلاردا گۆش، چىگىر-دەك ياكى ياڭاق قىيمىلىرى ئارقىلىق؛ قىيمىسىز زاغرىلاردا بولسا توغرالغان كاۋا، پەمىدور، كۆكۋاش، قوناق دېنى ياكى پىياز قاتارلىق

لۇق پىشقەنى ئۇدۇللۇق قومۇرۇڭلىنىدۇ. ياغلىق توقاچ، قاتلىما، ھەمەك نانلارنى يېقىشتىن بۇرۇن، بىردەم كاكچا نان يېقىپ، تونۇر ھاۋىسى مۇڭاپىقلاشتۇرۇلىدۇ ھەمدە نان كەينىگە سامسا قىلىنماي، چىمدىپ قىز چىقىرىپ يېقىلىدۇ. بۇ خىلدىكى نانلارنى قىسقا مۇددەت خۇيلىسىمۇ، خۇيلىماي پىشۇرۇپ ئالسىمۇ بولىدۇ.

جۇڭدە نان، زاغرا نانلار قوناق ئۈنىدا قۇغۇنلىنىپ (پۇخۇنلەنىپ) يەڭلىك (رېپىدە) ئۈستىگە قويۇپ ياپلاقلانغاندىن كېيىن چىمدىپ ئىز چىقىرىپ يېقىلىدۇ، 20~30 مىنۇت خۇيلاپ ئاندىن داپخۇن بىلەن تونۇر ئاغزىنى ئېچىپ قىزارتىپ پىشۇرۇلىدۇ. قۇرۇق تۇپ ئېلىنماقچى بولسا، تونۇردا ئۇزاقراق تۇرغۇزۇلىدۇ، بولمىسا ئۇدۇللۇق پىشقەنى ئۇدۇللۇق قومۇرۇڭلىنىدۇ.

4. گۈلخان تاماقلىرى

گۈلخان تاماقلىرى گۈلخان چوغى ياكى قوقاسقا كۆمۈپ ياكى قاقلاپ پىشۇرۇلغان، خەلقىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمىي تاماق تۈرى ھېسابلىنىدۇ. گۈلخان تاماقلىرىنى پىشۇرۇشتا ئوتۇن ياكى قۇرۇق مايماق - تېزەكلەر يېقىلغۇ قىلىنىدۇ. گۈلخان تاماقلىرىنى خۇرۇجلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: كۆك دان تاماقلىرى، كۆمەچلەر ۋە قاقلما نادىن ئىبارەت ئۇچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. كۆك دان تاماقلىرى بۇاستە چوغقا قاقلاش ياكى كۆمۈش ئارقىلىق پىشۇرۇلىدۇ. كۆمەچلەرنىڭ كۆپ قىسمى بۇاستە قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ. ئاز بىر قىسمى ۋاستىلىك ھالدا قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ.

1) گۈلخان تاماقلىرىنى پىشۇرۇش سايمانلىرى

گۈلخان تاماقلىرىنىڭ ماتېرىيالىنى تەييارلاشقا ئادەتتە كاسا (تەڭنە)، پىچاق قاتارلىق سايمانلار، بەزى تۈرلىرىنى پىشۇرۇشقا كۆمەچدان ئىشلىتىلىدۇ.

كۆمەچدان: بۇ، تاۋىغا ئوخشاش توز تەگلىك چۆيۈن قۇيما قازان بولۇپ، تاۋىدىن كىچىكرەك ئەمما چوڭقۇرراق بولىدۇ، يەنى دىئامېتىرى 40 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 25 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، تۆت تەرىپىدە قۇلىقى بولىدۇ. كۆمەچدان تۇڭقىنىڭ گىرۋىكى سەل ئېگىز-

دۇ. ئوت قالمىغاندا تونۇر دىۋارى ئاۋۇال قارىيدۇ، تېمپېراتۇرا ئۆر-
لىگەنسېرى ئاقىرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن تونۇر ئاقارتىش دېيىلدۇ، ئان-
دىن داپخۇن ئېتىلىپ (شالالىق تونۇرلاردا شالا ئېغىزمۇ ئېتىلە-
دۇ)، تونۇر دىۋارىغا شاكىراب تۈز ئۇرۇلۇپ، تونۇر ھاۋىسى تەڭشە-
لىدۇ. نان تۇرىنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك، يېقىش، پىشۇرۇش
ئۇسۇللىرىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. گۆشگىردە، گىردە، دامان قاتارلىق
نانلارنى يېقىشتا، تونۇردىكى چوغنىڭ بىر قىسمى ئېلىۋېتىلىدۇ.
قېپقالغان چوغ تونۇر ئوتتۇرىسىغا يىغىلىپ، ئۇستىگە بىر ئاز سۇ
چېچىلىپ، ئوت يېلىنجاشتىن توختىتىلىدۇ.

نانىنىڭ ئوڭ يۈزى سوغۇق سۇغا چۆكۈرۈلۈپ، ئاندىن تونۇر دىۋا-
رىغا قولدا بىر باشتىن رەتلىك چاپلىنىدۇ (نان يېقىلىپ بولغاندا نان
يۈزىگە سۇ ئۇرۇلىدۇ). نان تولۇق يېقىلىپ بولغاندا تونۇر ئاغزى
ھىم ئېتىلىپ 20~25 مىنۇت ئەتراپىدا خۇيلىنىدۇ. ئاندىن
داپخۇن بىلەن تونۇر ئاغزى ئېچىلىپ، نەملەنگەن نانگال تونۇر ئې-
كى دىۋارىنى بويلاپ ئىككى مىنۇت ئەتراپىدا ئايلاندۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ
بىلەن تونۇر ئىچىدىكى ھور چىقىپ كېتىپ، ئوت يېلىنجايدۇ، تېم-
پېراتۇرا ئۆرلەيدۇ، نان يۈزى قېتىشىدۇ. بۇ چاغدا تونۇردىكى چوغ
دۆڭسى يېيىتىلىپ يېلىنجىتىلىدۇ. چوغ ئاز بولسا لاخشى① سېلە-
نىدۇ. نان يۈزى تولۇق قىزارغاندا قومۇرۇڭلىنىدۇ.

سامسا ۋە پەرمۇدە يېقىشتا چوغ ئېلىۋېتىلمەيدۇ. سامسىنىڭ ئوڭ
يۈزى سۇغا چىلانغاندىن كېيىن قولدا يېقىلىدۇ، ئاندىن تونۇر ئاغزى
ئېتىلىپ، 15 ~ 20 مىنۇت خۇيلىنىدۇ.خۇيلىنىپ بولغاندا داپخۇن
بىلەن تونۇر ئاغزى ئېچىلىپ، ئوتنى يېلىنجىتىش ئارقىلىق نان
يۈزى سۇس قىزارتىلىدۇ. سامسىنى يېقىپ خۇيلىماي پىشۇرۇپ ئې-
لىشقىمۇ بولىدۇ. بۇنداق سامسا «شاكال سامسا» دېيىلىدۇ.

ياغلىق توقاچ، قاتلىما، ھەمەك نان ۋە كاكچا نانلار بىردەك گەز-
نىدە يېقىلىدۇ. يۈزىگە سۇ ئۇرۇلمايدۇ. كاكچا نانلارنىڭ كەينىگە سا-
ما قىلىپ (ئاندا ـ مۇندا تۈز ئۇرۇلۇپ) يېقىلىدۇ. خۇيلانماي ئۇدۇل-

---

①لاخشى: كەسىپ تىلىدا «چوغ». چوغنى چوقچىلايدىغان سايمان نامى — «لاخشە-
گىر» مانا شۇ تۆپ سۆزگە قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان.

خېمىر يۇغۇرۇپ، قوقاستا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان تاماق تۈرىدۇر.

«كۆمەچ» سۆزى «كۆم-ئاچ» ياكى «كۆمىمە ئاش» سۆزلىرىنىڭ ئۇزاق زامانلار مابەينىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغانلىقى سەۋەبلىك ھازىرقى تەلەپپۇز شەكلىگە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. كۆمەچلەرنى ماتېرىيال ۋە پىشۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

كۆمەچدان كۆمىچى: مۇڭاپىق مىقداردىكى سۈتكە تۇز قويۇلىدۇ، ئاندىن بىر جىڭ قوناق ئۇنى، 0.5 جىڭ ئاق ئۇن ۋە 0.5 جىڭ ئارپا ئۇنى ئارىلاشتۇرۇپ چېلىنىپ قويۇق شىرە قىلىنىدۇ. شىرنگە ياۋا كۆدە قېيمىسى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. گۈلخانىڭ ئوتتۇرىسى ئېچىلىپ كۆمەچدان تەكشىلەپ قويۇلۇپ، تۆت سەر سېرىقماي سېلىنىپ تاۋلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر چۆمۈچ خام قايماق سېلىنىپ ئېرىتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەييارلانغان شىرە ئاستا ئاستا قويۇلۇپ، كۆمەچدان توشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن تۆۋاق بەش مىنۇت يېپىپ قويۇلىدۇ. شىرە يۇزى تەكشىلىنىپ، سەل ـ پەل قېتىشقاندا تۆۋاق ئېچىلىپ شىرە ئۈستىگە نېپىز بىر قەۋەت خام قايماق، بىر قەۋەت سېرىقماي سېلىنىپ تۆۋاق ئېتىلىدۇ ۋە قوقاسقا ئاۋايلاپ كۆمۈلۈپ 45~60 مىنۇت دۇملىنىدۇ (ۋاقتىنى ئىگىلەشتە ۋىزىلدىغان ئاۋاز توختىغانلىقى ئۆلچەم قىلىنىدۇ)، ئاندىن قوقاس ئاۋايلاپ ئېچىلىپ، كۆمەچدان گۈلخاندىن چىقىرىلىدۇ. تۆۋاق ئېچىلىپ بىردەم قويۇلىدۇ. كۆمەچ يېرىم ھەسسە سۇۋۇپ، بۇس چىقىپ بولغاندا كۆمەچدان ئۈستىگە كۆمەچ تاختىسى يېپىلىپ، كۆمەچدان دۇم قىلىنىپ كۆمەچ تاختاي ئۈستىگە چۈشۈرۈلىدۇ ۋە ھەر خىل شەكىلگە كېسىپ تەخسىگە تىزىلىدۇ.

كۆمەچدان كۆمىچى رەڭگى سېرىق، پۈۋەكلىك، مەززىلىك بولىدۇ. سېرىقماي، سۈت، كۆدە ھىدى پۇراپ تۇرىدۇ، ئۇزۇنلۇق قىممىتى يۇقىرى بولۇپ، ئاستا ھەزىم بولىدۇ. سوغۇقتىن بولغان بەل، پۇت ئاغرىقلىرىغا روشەن شىپا قىلىدۇ.

بېغىر كۆمەچ: جىگەر، بۆرەك يېغى، ياۋا كۆدە ئۇششاق توغرىلىپ، مۇڭاپىق مىقداردىكى تۇز ئېرىتمىسى قۇيۇلۇپ قېيما قىلىنىدۇ. زىرە، قارىمۇچ قاتارلىق دورا ـ دەرمەكلەر ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بىر

گىزرەك بولۇپ، كۆمەچدانغا كۈل كىرىپ كېتىشتىن ساقلاش رولى بار.

2) گۈلخان تاماقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلارنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى

(1) كۆك دان تاماقلىرى. بۇ، ھەر خىل زىرائەتلەرنىڭ كۆك باشقىنى گۈلخانغا قاقلاپ ياكى كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان تاماق تۈرى بولۇپ،چۈرۈچ، قاقلىما كۆكۈاش قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

چۈرۈچ: بۇ، ئوبدان دان تۈتقان، لېكىن دېنى قاتمىغان ئارپا باشاقلىرىدىن تەييارلىنىدىغان تاماق بولۇپ، ھەر 10 تال ئارپا باشقى بىر باغلام قىلىپ قوقاسقا كۆمۈپ ئېتىلغۇچە پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن گۈلخاندىن ئېلىنىپ، بىر ئاز ۋاقىت ئاپتاپقا سېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇۋۇلاش، تاسقاش ئارقىلىق ئارپا دانلىرى ئايرىۋېلىنىدۇ. مانا بۇ «چۈرۈچ» دېيىلىدۇ. چۈرۈچ كۆپىنچە بىۋاستە ئىستېمال قىلىنىدۇ. قىسمەن ھاللاردا گۆش ياكى كۆكتاتلاردىن تەييارلانغان شورپىغا سېلىنىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. چۈرۈچنى يەنە كۆك لوۋىيا، كۆك سېرىق پۇرچاق باشاقلىرىنى قوقاسقا كۆمۈش ئارقىلىقمۇ تەييارلاش مۇمكىن.

قاقلىما كۆكۈاش: بۇ، كۆمىسقۇناقنىڭ ياخشى دان تۈتقان كۆكۈاشلىرىدىن تەييارلىنىدۇ. قاقلىما كۆكۈاش قوناق باشقىنىڭ پوستى سويۇپ تاشلىنىپ، چوغقا تاشلاپ، ئۇرۇپ ـ چۈرۈپ تەكشى سىڭىشتۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ يەنە بىر تۈرى كۆممە كۆكۈاش بولۇپ، قوناق باشقىنىڭ بىر-ئىككى قەۋەت ئىچكى پوستى قالدۇرۇلۇپ، گۈلخانغا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ. كۆك دان تاماقلىرىدىن ھازىر كۆپ قىسمى ئائىلىدە ئىستېمال قىلىنىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. پەقەت قاقلىما كۆكۈاشلار بازاردا سېتىلىدۇ، شۇنداقلا كۆپىنچە كاۋاپدان قوغىچى (چوغى) ئۇستىدە قويۇلۇپ، زىخ كاۋىپى پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا پىشۇرۇلىدۇ.

كۆك دان تاماقلىرى پۇرىقى كۆچلۈك، مەززىلىك بولۇپ، ئىشتىهانى قوزغايدۇ. لېكىن، پەسىل چەكلىمىسى ۋە خام ئەشيا چەكلىمىسىدىن كۆپ مىقداردا تەييارلىغىلى بولمايدۇ.

(2) كۆمەچلەر. بۇ، ئاق ئاشلىق ياكى قارا ئاشلىق ئۇنلىرىدىن

سوقتا كۆمەچ قۇۋۇەتلىك بولۇپ، ئاستا ھەزىم بولىدۇ.

قىيما كۆمەچ: گۆش، ياغ، پىياز قاتارلىقلار ئۇششاق توغرىلىدۇ، پىياز چانىلىدۇ. تەم تەڭشىگۈچى دورىلار سېلىنىپ، تۇزى تەڭشەلىپ، ئازراق سۇ قۇيۇلۇپ قىيما قىلىنىدۇ. قىيمىنى ھەر خىل مەغىزلاردىن تەييارلاشقىمۇ بولىدۇ. بۇغداي ئۇنىدىن پېتىر خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، بىر سانتىمېتىر قېلىنلىقتا جىلىت ئېچىلىپ، قىيما سېلىنغاندىن كېيىن، تۆت بۇرجەك، چەمبىرەك ياكى يېرىم چەمبىرەك شەكلىدە تۈگۈپ قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ.

قىيما كۆمەچ شەربەتلىك، ئالاھىدە تەملىك، قۇۋۇەتلىك بولىدۇ.

تونۇر كۆمىچى: بۇ، بۇغداي ئۇن خېمىرىدا ئېتىلىدىغان قىيمىلىق كۆمەچ بولۇپ، قىيمىسى قىيما كۆمەچنىڭكىگە ئوخشاش تەييارلىنىدۇ. لېكىن كۆمەچ شەكلى ۋە پىشۇرۇش ئۇسۇلى باشقىچەرەك، يەنى بۇغداي ئۇنىدىن يۇغۇرۇلغان پېتىر خېمىردىن بەش سەر ئەتراپىدا زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، چەمبىرەك شەكلىدە جىلىت ئېچىلىدۇ. جىلىتنىڭ تەڭ يېرىمىغا قىيما سېلىنىدۇ. قالغان يېرىمى قىيمىنىڭ ئۈستىگە قاتلاپ يېپىلىپ، يېرىم چەمبەر شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ، ئاندىن چەمبەر يايسىنىڭ ئاستى قات خېمىرى ئۈستىگە قاتلىنىپ، ياپمىلىق خېمىرغا چىمدىپ تۇتاشتۇرۇلىدۇ. يېرىم چەمبەر شەكلىدە تۈگۈپ تەييارلانغان خام كۆمەچ تونۇر تېگىدىكى قوقاس ئۈستىگە ئاۋايلاپ قويۇلۇپ خۇيلىنىدۇ. كۆمەچنىڭ ئاستى قوقاس ھارارىتىدە، ئۈستى يۇزى تونۇر ھارارىتىدە قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل نان كەسىپ تىلىدا، شۇنداقلا خەلق تىلىدا بىردەك تونۇر كۆمىچى دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قوقاسقا كۆمۈلمەيدۇ. شۇڭا، ئۇنى «قاقلىما كۆمەچ» دەپ ئاتىسا تېخىمۇ مۇۋاپىق بولىدۇ.

تۇخۇم كۆمىچى: مۇۋاپىق مىقداردىكى توغرالغان پىياز ياغدا داغلاپ سارغايتىلىدۇ. بىر نەچچە دانە تۇخۇم چېقىلىپ تەكشى قوچۇلىدۇ، ئاندىن پىياز بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما قىلىنىدۇ. ئاق ئۇندا يۇغۇرۇلغان پېتىر خېمىردىن جىلىت ئېچىلىپ قىيما سېلىنغاندىن كېيىن پاراللېل تۆت تەرەپلىك شەكلىدە تۈگۈپ قوقاسقا كۆمۈلىدۇ. بۇنداق كۆمەچكە خام تۇخۇم قىيما قىلىنغاچقا، تۇخۇم خېمىرغا تەك-

ئۇلۇش بۇغداي ئۇنى، بىر ئۇلۇش قوناق ئۇنى ۋە يېرىم ئۇلۇش ئارپا ئۇنى تۇزى تەڭشەلگەن سۇتكە قۇيۇلۇپ بوشراق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ، ئاندىن خېمىر ئىككى بۆلەككە ئايرىلىپ بىرسى چوڭراق، بىرسى كىچىكرەك بولغان چەمبىرەك شەكلىدە قىلىن يېيىلىدۇ. گۈلخان ئوتتۇرىسى ئېچىلىپ، كۆمەچدان ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، بەش سەر سېرىقماي، ئىككى سەر خام قايماق سېلىنىپ قىزدۇرۇلىدۇ. ئۇستىگە خېمىرنىڭ چوڭ پارچىسى سېلىنغاندىن كېيىن، قىيما سېلىپ تەكشى يېيىتىلىدۇ، ئاندىن كىچىك چەمبىرەك خېمىر قىيما ئۇستىگە يېپىلىپ، تەگلىك خېمىر چەتلىرى يايما خېمىر ئۈستىگە قاتلىنىپ بېسىلىدۇ، ئاخىرىدا ئازراق شىرە تەييارلىنىپ، ئىككى پارچە خېمىرنىڭ تۆتاشقان جايلىرىغا قويۇلۇپ، چاك ئېتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۆۋاق يېپىلىپ، گۈلخانغا كۆمۈپ 30 ~ 35 مىنۇت خۇيلاپ پىشۇرۇلىدۇ. بېغىر كۆمەچنىڭ قېلىنلىقى كۆمەچدان كۆمىچىنىڭكىدىن 15 سانتىمېتىر نېپىز (10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولسىمۇ) بولىدۇ. كۆمەچ پىشقاندا يېرىم ھەسسە سوۋۇتۇلۇپ، كۆمەچ تاختىسىغا چۈشۈرۈپ كېسىپ يېيىلىدۇ.

بېغىر كۆمىچى پۈۋەكلىك، يۇمشاق، مەززىلىك، قۇۋۇتى يۇقىرى بولىدۇ.

سوقتا كۆمەچ: بۇغداي ئۇنىغا ئاز مىقدارىدا يۇمشاق قوناق ئۇنى قوشۇپ قاتتىق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ (خېمىر تۇرۇچ سېلىنمايدۇ). خېمىرغا ئۇششاق توغرالغان كۈدە، پىياز ۋە تەم تەڭشىگۈچى خۇرۇچلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن كىچىك زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ 0.5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا جىلىت ئېچىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن جىلىتلار ئارقاق ـ ئۇرۇش كەلتۇرۇلۇپ دەستىلەپ تىزىلىدۇ. ھەر بىر قەۋەت ئارىسىغا يېرىك ئۇندىن ياكى سوقۇلغان مېغىز، ئۇزۇم قاتارلىقلاردىن پۇخۇن (قۇغۇن) ياكى قىيما بېرىلىدۇ. مۇشۇ رەۋىشتە 6~9 قەۋەت تىزىپ چىقىلىدۇ. ئاخىرىدا بىر زۇۋۇلا خېمىردىن ئۇزۇن تاسما شەكىللىك جىلىت ئېچىلىپ، كۆمەچنىڭ چەتلىرىگە يۆگەپ ئاستى ـ ئۈستىگە قاتلاپ چاك ئېتىلىپ، قوقاسقا كۆمۈلىدۇ. كۆمەچ پىشقاندىن كېيىن قوقاستىن چىقىرىپ پۈۋلەپ سۈرتۈپ پاكىزلىنىدۇ ۋە بىر قەۋەت ـ بىر قەۋەتتىن سويۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

چوغ پوشكىلى ناھايىتى چۈرۈك، مەززىلىك بولىدۇ.

تاش كۆمىچى: گۈلخان تېگىگە يۇزى تەكشى بولغان ياپلاق تاش سېلىنىپ، ئۇستىگە ئوت قالاپ قىزدۇرۇلىدۇ. ئاق ئۇن خېمىرىدىن (ئۆرلىتىلگەن خېمىر ياكى پېتىر خېمىر بولسىمۇ بولۇۋېرىدۇ) چەمبەر ياكى پاراللېل توّت تەرەپلىك شەكلىدە نان راسلىنىدۇ، ئاندىن گۈلخاندىكى تاش يۇزى ئېچىلىپ، پۈۋلەپ پاكىزلىنىدۇ ــ دە، راسلاپ قويۇلغان نان خېمىرى تاش ئۈستىگە قويۇلىدۇ. 10~15 مىنۇتتىن كېيىن يەنە بىر يۇزى ئۆرۈپ قويۇلىدۇ. بۇنداق پىشۇرۇلغان نان كۈل ــ توپىدىن خالىي، مەززىلىك بولىدۇ.

تاش ھارارىتىدە پىشۇرۇلىدىغان بۇنداق نان تىلىمىزدا «تاش كۆمىچى» دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە گۈلخانغا كۆمۈلمەستىن، بەلكى تاشقا قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ. شۇڭا، ئۇنى «تاش قاتلىمىسى» دەپ ئاتاش تېخىمۇ مۇۋاپىق.

5. كاۋاپچىلىق

كاۋاپ خەلقىمىزنىڭ گۆشنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرىدىغان ئەنئەنەۋى يېمەكلىكى بولۇپ، تەملىك، مەززىلىك، يۇمشاق، قۇۋۋەتلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. خوتەنلىكلەرنىڭ كاۋاپچىلىق ئەنئەنىسى بەكمۇ قەدىمى بولۇپ، بىر قىسىم كاۋاپ تۈرلىرى خوتەندىن باشقا رايونلارغا تارقالغان. ھازىر مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ھەر خىل كاۋاپلار قېرىنداش مىللەت خەلقلىرىنىڭمۇ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشمەكتە. «كاۋاپچى» دېگىنىمىز «كاۋاپ ئەتكۈچى» دېگەن مەنىنى، «كاۋاپچىلىق» بولسا «كاۋاپ ئېتىش كەسپى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كاۋاپچىلىقنىڭ ئاشپەزلىك ۋە ناۋايلىقتىن پەرقى شۇكى، بىرىنچىدىن، ئاشپەزلىكتە ئۇن، گۆش، كۆكتاتلار؛ ناۋايلىقتا ئۇن ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنسا، كاۋاپچىلىقتا گۆش ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئاشپەزلىكتە قازان، ناۋايلىقتا تونۇر ئاساسىي ۋاسىتە قىلىنسا، كاۋاپچىلىقتا كاۋاپدان، كەسكۈ، تونۇر، تاۋا، قازان، گۈلخان قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىدۇ.

شى سىڭدۇ، كۆمەچ رەڭگى ساپسېرىق، كۆركەم بولىدۇ.

مېغىز كۆمچى: ياڭاق مېغىزى سوقۇلىدۇ، پىياز ئۇششاق چانلىدۇ. مۇۋاپىق مىقداردا تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىدۇ، ئاندىن قېيما كۆمەچ تۇگۇش ئۇسۇلىدا تۇگۇلۇپ قوقاسقا كۆمۈلىدۇ. مېغىز كۆمەچنى ئۆرلىتىلگەن خېمىردىنمۇ، پېتىر خېمىردىنمۇ ئەتكىلى بولىدۇ.

بۇغداي ئۇنى كۆمچى: بۇ، ئاق ئۇن خېمىرىدىن پىشۇرۇلىدىغان قېيمىسىز كۆمەچ بولۇپ، خېمىر ئۆرلىتىلگەن بولسا «بولاق كۆمەچ»، ئۆرلىتىلمىگەن بولسا «پېتىر كۆمەچ» دېيىلىدۇ. خېمىر ئىككى سائىتمېتىر قېلىنلىقتا ياپىلاقلىنىپ قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل كۆمەچلەرنى پىشۇرۇش ئاسان، ۋاقىت تېجەشلىك بولىدۇ. ئەمما، تەستە ھەزىم بولىدۇ، يەل پەيدا قىلىدۇ.

قوناق ئۇنى كۆمچى: بۇ، قوناق ئۇنى خېمىرىدىن پىشۇرۇلىدىغان كۆمەچ بولۇپ «پوكو»، «پوكاي» دېيىلىدۇ. قېيما سېلىنغان ياكى سېلىنمىغان بولۇشىغا قاراپ، «قېيمىلىق قوناق ئۇنى كۆمچى»، «قېيمىسىز قوناق ئۇنى كۆمچى» دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. قېيما ئادەتتە گۆش، ياغ، چىگىردەك ياكى مېغىزلارنى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىپ، پىياز ۋە تەم تەڭشىگۈچى دورىلار سېلىنىپ تەييارلىنىدۇ. مەيلى قايسى خىلدىكى قوناق ئۇنى كۆمچى بولسۇن شار شەكلىدە راسلىنىپ، ئاندىن سەل ياپىلاقلىنىپ، ئېللىپس شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن قوقاسقا كۆمۈلىدۇ.

قوناق ئۇنى كۆمچىنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى ئاددىي ۋە ئاسان، ۋاقىت تېجەشلىك بولىدۇ. بىر قەدەر ئاسان ھەزىم بولىدۇ.

(3) قاقلىما نان. قاقلىما نانمۇ گۈلخان تاماقلىرىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، كۆمەچلەرگە ئوخشاش چوغ ـ قوقاسلارغا كۆمۈپ ئەمەس، بەلكى گۈلخان چوغلىرىنىڭ ئۈستىگە سېلىپ قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىل نانلاردىن ھازىر ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولغىنى ئىككى تۈرلۈك.

چوغ پوشكىلى: ئاق ئۇنغا تۇخۇم چېقىپ، ئازراق سۇ ئارىلاشتۇرۇپ يۇمشاق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ ۋە ناھايىتى نېپىز جىلىت ئېچىلىدۇ، ئاندىن يېڭى چۈشكەن ئوتۇن چوغى تەكشى يېيىتىلىپ، پوشكال جىلىتى چوغ ئۈستىگە ئاۋايلاپ سېلىپ چوغ ھارارىتىدە قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ.

قۇرۇلما بولۇپ، باش تەرىپى ئوتخانىغا تۇتىشىدۇ. قۇيرۇق تەرىپى ئوچۇق بولىدۇ. ئاستى دىۋارىدا ئۇششاق تۆشۈكچىلەر بولۇپ، كۈل چۈشۈرۈۋېتىش، ھاۋا ئۆتۈشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. چوغدان كاۋاپداندىكى ئەڭ مۇھىم بۆلەك بولۇپ، زىخ كاۋىپى چوغدان ئۈستىگە تىزىپ پىشۇرۇلىدۇ. كۈلدان چوغدانىنىڭ ئاستىغا بېكىتىلىدىغان قوشۇمچە بۆلەك بولۇپ، شەكلى چوغدانغا ئوخشىشىدۇ، ئۈستۈنكى ئىككى گىرۋىكى چوغدان ئاستىغا تۇتاش ياسىلىدۇ، چوڭقۇر-لۇقى 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. چوغدان تۆشۈكلىرىدىن چۈشكەن كۈلنى قاچىلاش، چوغدان تېگىگە ھاۋا يۈرۈشتۇرۇپ بېرىش رولىنى ئوينايدۇ. پاچاق كاۋاپداننى كۆتۈرۈپ تۇرغۇچى بۆلەك بۇ-لۇپ، ئوتخانا ئاستى ۋە چوغدان قۇيرۇقىدا بىر جۈپتىن بولىدۇ، ئۇ-گىزلىكى ئېھتىياجىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

مورىلىق كاۋاپدان: بۇ، كۆپ ئىقتىدارلىق كاۋاپدان بولۇپ، چوغدان، كۈلدان قىسمىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى يۇقىرىقىغا ئوخشىشىدۇ. ئوتخانا قىسمىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇرەككەپرەك، ئوتخانىسى چوڭراق بولىدۇ. ئوتخانا تۆرىگە تۆمۈر تاختايدىن ياسالغان ساماۋار ئورنىتىلىدۇ. ئوتخانا سىرتىدا سۇ قاچىلاش ئېغىزى ۋە قاپاقسۇ جۈمىكى چىقىرىلىدۇ. ساماۋار كەينى تەرەپ ئۇستىگە ئىس يولى چىقىرىلىپ، كاناي بېكىتىلىدۇ. ساماۋار ئۈستىدىن مەلۇم بوشلۇق قالدۇ-رۇلۇپ، تۆمۈر تاختايدىن ئوچاق سۇپىسى ياسىلىدۇ. سۇپىنىڭ كەينى تەرەپ يۈزىگە ئوچاق چىقىرىلىپ قازان ئېسىلىدۇ. سۇپىنىڭ ئوچاق ئالدى يۈزىگە بىرقانچە چەينەك ئوچىقى چىقىرىلىدۇ. چەينەك ئو-چاقلىرى سىلىندىر شەكلىدە بولۇپ، تېگى پوتەي، چوڭقۇرلۇقى ئىككى سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئوچاق سانى بىرنەچچە ياكى ئون نەچچە بولۇپ، چەينەك شورپىسى قاينىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مورىلىق كاۋاپدانلاردا ئوتۇن ياكى كۆمۈر چوغلىرىدىن زىخ كاۋا-چى پىشۇرۇلىدۇ. ئوت يالقۇنى ۋە چوغ تەپتىدىن پايدىلىنىپ چاي قاينىتقىلى، چەينەك شورپىسى پىشۇرغىلى، تاماق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇنداق كاۋاپدانلار بەزىدە «ساماۋەر كاۋاپدان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مورد-لىق كاۋاپداندا ئېنېرگىيەدىن تولۇق پايدىلانغىلى، چىقىمنى تېجە-

1) كاۋاپچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

خوتەنلىكلەرنىڭ كاۋاپچىلىقىدا قوي، ئۆچكە گۆشلىرى ۋە بۆلار-نىڭ جىگەر، بۆرەك، ئۇچەي قاتارلىق ئىچكى ئەزالىرى؛ بېلىق ۋە ئۆي قۇشلىرى، شۇنداقلا بىر قىسىم ئۇچار قۇش گۆشلىرى ئاسا-سىي خۇرۇچ قىلىنىدۇ. شىرە، ياغ، تۇز، زەجىرە، قارىمۇچ، زىرە، قىزىلمۇچ قاتارلىق قوشۇمچە خۇرۇچلار؛ تونۇر، كاۋاپدان، زىخ، يەل-پۈگۈچ، تاۋا قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

شىرە: بۇ، تۇخۇم سېرىقى، ئاق ئۇن ياكى قوناق ئۇنى ۋە تۇزنى ئارىلاشتۇرۇپ، زىرە پاراشوكى قاتارلىق تەم تەڭشىگۈچى خۇرۇچلار قوشۇپ تەييارلىنىدىغان دوغاپ بولۇپ، تونۇر كاۋېسى، زىخ كاۋېسى قىلىنىدىغان گۆشلەرنىڭ يۈزىگە سۈركىلىدۇ.

ياغ: بۇ، ئادەتتىكى سۇ يېغى بولۇپ، تاۋا كاۋاپلىرى ۋە قورۇما كاۋاپلارنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تۇز (پاراشوك تۇز): شىرىسىز كاۋاپلارغا سېپىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

قارىمۇچ، زىرە: بۇلار سوقۇپ تالقانلىنىدۇ، ھەر خىل كاۋاپلارغا سېپىپ تەم تەڭشەش ۋە خۇش پۇراق كىرگۈزۈشكە ئىشلىتىلىدۇ.

قىزىلمۇچ: سوقۇلغان قۇرۇق قىزىلمۇچ بولۇپ، بىر قىسىم كاۋاپلارنى تەييارلاشتا تەم تەڭشەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

تونۇر: بۇ، شەكلى ۋە ياسىلىشى نان تونۇرىغا ئوخشاش، ئەمما چوڭقۇرلۇقى 130~100سانتىمېتىر كېلىدىغان تونۇر بولۇپ، پۈتۈن قوي كاۋاپلىرىنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ياقما كاۋاپ، تىكلىمە كاۋاپ، ئاسما كاۋاپلارنى پىشۇرۇشقا ئادەتتىكى نان تونۇرى ياكى كۆچمە تونۇر ئىشلىتىلىدۇ.

كاۋاپدان: بۇ، قاۋالتىردىن ياسالغان، مەخسۇس زىخ كاۋېسى پى-شۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان سايمان بولۇپ: ئوتخانا، چوغدان، كۈلدان، پاچاق قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تەركىپ تاپىدۇ. ئوت-خانا ئاستى تار، ئۈستى كەڭ، چېلەك شەكلىدىكى قۇرۇلما بولۇپ، ئوت قالاپ، چوغ چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ. چوغدان كەڭلىكى 12~15 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 10~12 سانتىمېتىر، ئۇزۇن-لۇقى 80~100 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولغان قوغاچ شەكىللىك

لۇپ، تونۇر دىۋارىغا تىكلەپ كاۋاپ پىشۇرۇشتا ئىشلىتىلىدۇ. زىخ كاۋاپ زىخى تىكلىمە كاۋاپ زىخىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 35 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. چوڭ بېشىدا كىچىك ياغاچ دەستىسى بولىدۇ.

يەلپۇگۈچ: نېپىز، كىچىك بىر پارچە تاختايىنى ھالقا سىمدا دەستىگە ئېلىپ ياسىلىدۇ، دەستىنى تۇتۇپ يېنىك ئايلاندۇرغاندا 360° ئايلىنىدۇ. زىخ كاۋىپى ئېتىشتە چوغداندىكى ئوتنى يالقۇنجىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تاۋا: چۆيۈندىن قۇيۇلغان سىلىندىر شەكىللىك قازان بولۇپ، دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 13 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. تېگى تۈز بولۇپ، گەۋدە ۋە تۇۋاقتىن تۈزۈلىدۇ. تاۋا كاۋاپلىرىنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2) كاۋاپ تۈرى، ئالاھىدىلىكى ۋە پىشۇرۇش ئۇسۇلى

كاۋاپلارنى پىشۇرۇش ۋاستىسى ۋە ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: تونۇر كاۋىپى، زىخ كاۋىپى، تاۋا كاۋىپى، كۆمە كاۋاپ، قورۇما كاۋاپ، قاقلىما كاۋاپ، داغلىما كاۋاپ قاتارلىق يەتتە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

(1) تونۇر كاۋاپلىرى. تونۇرنى ۋاستە قىلىپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋابلار بولۇپ، پىشۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن: تىكلىمە كاۋاپ، ئاسما كاۋاپ ۋە ياقما كاۋاپ دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ. تونۇر كاۋاپلىرىغا بىردەك شىرە بېرىلىدۇ. شىرە تەييارلاشتا ئاق ئۇن ئۆلچەم قىلىنىدۇ، ئۈچ سەر ئاق ئۇنغا بەش دانە تۇخۇم سېرىقى، زەجىرە، قارىمۇچ، زىرە تالقانلىرىدىن بەش مىسقالىدىن، بەش سەر تۇز تەييارلىنىدۇ، ئاندىن تۇخۇم سېرىقى قوچۇپ تەكشى ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا بىر ئاز سۇ، تۇز ۋە باشقا خۇرۇچ تالقانلىرى چېلىنىپ قوچۇپ قويۇقراق دوغاپ قىلىنىدۇ. شىرە كاۋاپ قىلىنىدىغان گۆش مىقدارىغا ئاساسەن يۇقىرىقى ئۆلچەم بويىچە ئىگىلەپ تەييارلىنىدۇ. ئۇ، كاۋاپقا تەم ۋە خۇش پۇراق كىرگۈزۈش، كاۋاپ سىرتىقى يۈزىنى كۆيۈپ كېتىشتىن ساقلاش رولىنى ئويناىدۇ.

تىكلىمە كاۋاپ: بۇ، گۆشكە ئۆتكۈزۈلگەن زىخ تونۇر گەۋدىسىگە

گىلى بولىدۇ.

گۈلخان كاۋاپدىنى: بۇ، قاقلىما كاۋاپ پىشۇرۇشقا خاس بولغان كاۋابدان بولۇپ، تەگلىك ۋە قاسقاندىن ئىبارەت ئىككى بۆلەكتىن تۇزۇلىدۇ. تەگلىك دىئامېتىرى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى تۆمۈر چەمبىرەككە پاچاق ئورنىتىپ ياسالغان سايمان بولۇپ، قاسقانىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. قاسقان دىئامېتىرلىرى بىر بەرىدىن بىر سانتىمېتىر چوڭ بولغان بىرقانچە تۆمۈر چەمبىرەكنى بىر - بىرىنىڭ ئىچىگە ئېلىپ، بىرنەچچە جايدىن تۆمۈر ۋاختا ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇپ ياسالىدىغان سايمان بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتقى چەمبىر دىئامېتىرى تەگلىك دىئامېتىرىدىن چوڭراق بولىدۇ.

كەسكۈ: بۇ، چەمبىرەك كاۋىپى پىشۇرۇشتا، يالپاقلانغان گۆشلەرنى چەمبىرەك كېسىشكە ئىشلىتىلىدىغان سايمان بولۇپ، قېلىنراق قاتلاتمىردىن سىلىندىر شەكلىدە ياسالىدۇ. سىلىندىرنىڭ ئاستىنقى گىرۋىكىگە ئۆتكۈر بىس چىقىرىلىدۇ. بىس چەمبىرەكنىڭ دىئامېتىرى ئادەتتە تۆت سانتىمېتىر بولىدۇ.

تەگلىك تاختاي: تەكشى رەندىلەنگەن ياغاچ تاختاي بولۇپ، كەسكۈدە چەمبىرەك گۆش كېسىشتە تەگلىك قىلىنىدۇ.

زىخ: بۇ، كاۋاپ قىلىنىدىغان گۆشنى تىرەپ تۇرۇش ياكى كۆتۈرۈپ تۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ، كاۋاپ تۇرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ بىر نەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ. پۇتۇن قوي كاۋاپ زىخى تۆمۈر، يۇلغۇن ياكى ئۆرۈك ياغىچىدىن ياسالىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 150 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. چوڭ بېشىدىن 25 سانتىمېتىرلىق جايدا بىر تال قارماق ياكى ئاچىسى بولۇپ، قوي گۆشىگە زىخ ئۆتكۈزۈلگەندە، گۆشنى تىرەپ تۇرۇش، گۆشنىڭ تونۇر تېگىگە تېگىپ قېلىشىدىن ساقلاش رولىنى ئويناپدۇ. ئاسما كاۋاپ زىخى تۆمۈردىن ياسالىدۇ. ئېگىزلىكى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. تېگىدە تۆمۈردىن ياسالغان چەمبەر شەكىللىك تاپانلىقى بولىدۇ. گەۋدىسىدە تۆت ياكى بەش قەۋەت تۆمۈر قارماق بولۇپ، ھەر قەۋەتتە سىممېتىرىك جايلاشقان تۆت تال قارمىقى بولىدۇ. تىكلىمە كاۋاپ زىخى ئۇزۇنلۇقى 45 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى ياپىلاق، ئۇچى ئۇچلۇق تۆمۈر زىخ بو-

لەن بىللە پىشۇرۇلىدۇ.

پارچە تىكلىمە كاۋاپ: بۇ قوي، ئۆچكىنىڭ لوق گۆشلىرىدىن پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ بولۇپ، گۆش ئىككى بارماق چوڭلۇقىدا يال- چاقلىنىپ زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ، مەلۇم ۋاقىت شىرنگە چىلاپ قويۇلـ- دۇ، ئاندىن تونۇر دىۋارىغا تىكلەپ پىشۇرۇلىدۇ. پارچە تىكلىمە كاۋاپ ئادەتتە كاكچا ياكى سامسا يېقىلغۇاتقان تونۇردا پىشۇرۇلىدۇ، خۇيلانمىسىمۇ بولىدۇ. بۇ خىل كاۋاپنىڭ ئەۋزەللىكى شۈكى، ئۇدۇل- لۇق كەلگەن مېھمانغا ئۇدۇللۇق پىشۇرۇپ بەرگىلى بولىدۇ.

ئاسما كاۋاپ: بۇ، تاپانلىق زىخ قارامالىرغا ئېسىپ پىشۇرۇلە- دىغان كاۋاپ بولۇپ، قوي، ئۆچكە ياكى توخۇ ــ ئۆردەك گۆشلىرىدىن پىشۇرۇلىدۇ.

ئاسما قوي كاۋېپى: قوي گۆشى سۆڭەكلىرى بىلەن بىللە بىر ئىككى جىڭلىقتىن پارچىلىنىپ ئۈستىگە شىرە بېرىلىدۇ، ئاندىن قارامالارغا ئېلىنىپ تونۇرغا سېلىنىپ، 80 مىنۇت ئەتراپىدا خۇيلاپ پىشۇرۇلىدۇ.

ئاسما توخۇ كاۋېپى: توخۇ گۆشى ئۈستىگە شىرە بېرىلىپ (مەلۇم ۋاقىت شىرنگە چىلاپ قويۇلسا تېخىمۇ ياخشى) قارامالارغا ئېلە- نىپ، تونۇرغا سېلىنىپ 70 مىنۇت ئەتراپىدا خۇيلاپ پىشۇرۇلىدۇ. ئاسما توخۇ كاۋېپى بىلەن تىكلىمە باچكا كاۋېپى كۆپىنچە بىرلىكتە پىشۇرۇلىدۇ، يەنى تاپانلىق زىخ تونۇر ئوتتۇرىسىغا تىكلىنىپ توخۇ كاۋېپى، كىچىك زىخ تونۇر چەتلىرىگە تىكلىنىپ، باچكا كاۋېپى پىشۇرۇلىدۇ. تاپانلىق زىختا بىر قېتىمدا 15 ~ 20 توخۇ كاۋېپى پىشۇرۇشقا بولىدۇ. ئۆردەك كاۋېپى پىشۇرۇش ئۇسۇلى ئاسما توخۇ كاۋېپى پىشۇرۇشقا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئاسما كاۋاپلارنىڭ قاقلىنىش يۈزى چوڭ بولغانلىقتىن گۆش تو- لۇق سىڭىپ پىشىدۇ. چۈرۈك، يېيىشلىك بولىدۇ.

ياقما كاۋاپ: بۇ، قىزدۇرۇلغان تونۇر دىۋارىغا نان ياقىقانغا ئوخ- شاش يېقىپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ بولۇپ، قوي، ئۆچكىنىڭ لوق گۆشلىرى ئىشلىتىلىدۇ. لوق گۆش ئالقان چوڭلۇقىدا، بارماق قې- لىنلىقىدا يالپاقلىنىدۇ. بىر يۈزنگە شىرە سۈركىلىدۇ (شىرە بې-

تىرەپ قويۇپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ بولۇپ، پۇتۇن تىكلىمە كاۋاپ ۋە پارچە تىكلىمە كاۋاپ دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

پۇتۇن تىكلىمە كاۋاپ: بۇ، گۆشلەرنى پارچىلىماي، پۇتۇن ھالەتە تونۇرغا سىلىپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ بولۇپ، قوي، ئۆچكە، تو-خۇ، ئۆردەك، كەپتەر گۆشلىرىدىن پىشۇرۇلىدۇ. ئالدى بىلەن قوي (ئۆچكە) سويۇلغاندىن كېيىن، ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. قان داغلىرى سۈرتۈپ تازىلىنىدۇ. زىخنىك كىچىك ئۇچى قوينىك تۆش بوشلۇقى ۋە قۇيرۇق بوشلۇقىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ، گۆش يۈزىگە تۇز چېچىپ، بىر ئاز شامالدىتىلىدۇ، ئاندىن گۆشنىك پۇتۇن يۈزىگە شىرە سۈركىلىپ، قىزىتىلغان، ئەما چوغلىرى ئېلىۋېتىلگەن (بىر قېتىمدا بىر نەچچە قوي گۆشى كاۋاپ قىلىنماقچى بولسا، چوغ ئېلىۋېتىلمەيدۇ) تونۇرغا زىخ ئۇچى يۇقىرىغا تىكلەپ سىلىنىدۇ ۋە دەرھال داپخۇن بىلەن تونۇر ئاغزى بۇس قاچمىغۇدەك دەرىجىدە ھىم ئېتىلىدۇ. بىر يېرىم سائەت ئەتراپىدا دۇملەنگەندىن كېيىن (بىر نەچچە قوي بىراقلا كاۋاپ قىلىنغاندا تېخىمۇ ئۇزۇنراق دۇملىنىدۇ) تونۇردىن ئېلىپ پارچىلىنىدۇ. زۇرۇر تېپىلغاندا، قوينىك كاللىسى بىلەن كاۋاپ قىلىشقا ۋە شۇ پېتى داستىخانغا چىقىرىشقا بولىدۇ. بۇ، خەلقىمىز ئەڭ ياقتۇرىدىغان ئەنئەنىۋى كاۋاپ تۇرى بولۇپ، رەڭگى سېرىق، تېشى چۈرۈك، ئىچى يۇمشاق، مەززىلىك بولىدۇ.

پۇتۇن باچكا كاۋىپى: كەپتەر، باچكىلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ، تۆش تەرىپى يېرىلىدۇ. شىرىگە چىلاپ مەلۇم ۋاقىت تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، تۆش گۆشلىرى ۋە قانات ـ پاچاقلىرى ئىككى يانغا، ئومۇرتقىسى ئوتتۇرىغا قىلىنىپ، قانات ئاستىدىن زىخ ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن زىخلار تونۇر دىۋارىغا تىكلەپ تونۇر ئېغىزى بىلەن داپخۇن ھىم ئېتىلىپ خۇيلاپ پىشۇرۇلىدۇ. ئادەتتە بىر زىخقا ئۇچتىن-تۆتكىچە باچكا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بىر قېتىمدا نەچچە ئون باچكا كاۋاپ قىلىنىدۇ. زىخ تىكلىنىشتىن بۇرۇن تونۇر دىۋارى بە-لەن چوغ ئوستىگە ئازراق تۇز ئۇرۇلۇپ، تونۇر ھاۋىسى تەڭشىلىدۇ. چوغ مىقدارى باچكىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ ئىگىلىنىدۇ. باچكا كاۋىپى چۈرۈك، مەززىلىك بولۇپ، كۆپىنچە ئاسما توخۇ كاۋىپى بە-

ئۇچەي كاۋىپى ئېتىشتە، پاكىز يۇيۇلغان ئۇچەي ئىسسىق شۇلتا ئېـ رىتمىسىگە بىر يېرىم ساۋەتتىن ئىككى ساۋەت ئەتراپىدا چىلاپ كۆپـ تۈرۈلىدۇ. چايقاپ يۇيۇلۇپ، ئۇچ سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا توغرىلىدۇ، ئاندىن چىلانغان پۇرچاق ئۇنى، چانالغان سۇئېچىياز، زەنجىۋىل، گـاچـ چىقسۇ ئارىلاشمىسىغا چىلانغاندىن كېيىن زىخقا ئوتكۈزۈلىدۇ. تـال كاۋىپى ئېتىشتە، ياغ ۋە جىگەر ئۇششاق توغراپ قىيما قىلىنىدۇ. تالىنىڭ يان تەرىپىدىن ئىچىگە قارىتىپ پىچاقتا تۆشۈك ئېچىلىپ قىيما سېلىنىدۇ، ئاندىن زىخقا ئوتكۈزۈلىدۇ.

زىخ كاۋىپى مەززىلىك، تەملىك، قۇۋۋەتلىك بولۇشتەك ئالاھىدـ لىككە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئۇدۇللۇق كەلگەن مېھمانغا ئـۇدۇلـ لـۇق ئېتىپ بېرىشكە، ھەر كىمگە ئۆزى ياقتۇرىدىغان تۇردىكى كاۋاپنى ئېتىپ بېرىشكە ۋە ئـۆزى خالىغان تەم تەڭشىگۈچى خـۇـ رۇچلارنى سېلىپ بېرىشكە بولۇشتەك ئەۋزەللىككە ئىگە بـولغاچقـا، ناھايىتى خېرىدارلىق كاۋاپ تۇرى ھېسابلىنىدۇ.

(3) تاۋا كاۋاپلىرى. ياغنى ۋاستە قىلىپ، تاۋا ھارارىتىدە قىز ـ دۇرۇپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ تۇرى بولۇپ، مال گۆشىدىمـۇ، بېلىـق گۆشىدىمۇ ئېتىلىدۇ.

مال گۆشىدىن تاۋا كاۋىپى ئېتىشتە مال گۆشى بارماق قېلىنلـ ـ قىدا يالپاقلاپ توغرىلىپ ياكى سۆڭەكلىرى بىلەن قوشۇپ بـەش سەر چوڭلۇقتا پارچىلىنىپ، چانالغان پىياز، زىرە، قارىمۇچ تالقىنى سېپىلىدۇ، ئاندىن ئۇنغا مىلەپ ئېلىپ، ئازراق ياغ قۇيۇپ قىزىتىلـ ـ غان تاۋىغا سېلىپ خۇيلىنىدۇ. بىر تەرىپى پىشقاندىن كېيىن يەنە بىر تەرىپى پىشۇرۇلىدۇ. تەخسىگە ئېلىش ۋاقتىدا خېرىدارنىڭ خا ـ ھىشى بويىچە تەم تەڭشىگۈچى خۇرۇچلارنى سېپىشكە بولىدۇ. يۇمـ ـ شاق، تەملىك بولىدۇ.

بېلىق تاۋا كاۋىپى: بۇنىڭدا بېلىقنىڭ قاسرىقى، ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ، قاناتلىرى قىرقىۋېتىلىپ، پاكىز يۇيۇلىدۇ، ئاد ـ دىن تاۋىغا ئازراق ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ، بېلىق قارنى يېرىلىپ ياغقا سېلىنىدۇ. بىر تەرىپى پىشىپ بولغاندا ئۆرۈپ قارشى يۈزى پىشۇ ـ رۇلىدۇ ھەم دورا دەرمەك سېپىپ تەخسىگە ئېلىنىدۇ.

رىلمەي، تۇز بىلەن دورا ـ دەرمەك سېپىلىدۇ)، ئاندىن تونۇر دىۋا-رىغا يېقىپ، 20 مىنۇت ئەتراپىدا خۇيلاپ پىشۇرۇلىدۇ. چۈرۈك، تەملىك بولىدۇ.

تونۇر كاۋىپى زور تۈركۈمدە پىشۇرۇشقا باب كېلىدىغان، پايدا نىسبىتى يۇقىرى بولغان كاۋاپ تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

(2) زىخ كاۋاپلىرى. گۆش توغرالمىلىرىنى دەستىلىك زىخقا ئۆتكۈزۈپ، كاۋاپدان ئۈستىگە تىزىپ، ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ تۈرى بولۇپ، گۆش بىلەن قۇيرۇق ياغ باش بارماقنىكى يېرىم-چىلىك چوڭلۇقتا 0.5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا يالپاقلاپ توغرا-لىپ، بىر زىخقا تۆت تال گۆش، بىر تال ياغ ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن كاۋاپدانلىك ئوتخانىسىغا چۈشكەن چوغ قوغاچقا تارتىلىپ تەكشى يېيىتىلىپ، زىخلار قوغاچ ئۈستىگە توغرىسىغا تىزىلىدۇ ھەمدە ئۈستىدىن يەلپۈگۈچتە يېنىك يەلپۈپ، چوغ يالقۇنجىتىلىدۇ، گۆش ئۈستىگە ئاق تۇز سېپىلىدۇ. ئىككى مىنۇتتىن كېيىن زىخلار ئۆ-رۈلۈپ، گۆشنىڭ ئىككىنچى يۈزى پىشۇرۇلىدۇ، كاۋاپ پىشىشقا ئاز قالغاندا زىرە، قارىمۇچ تالقىنى سېپىلىدۇ. خېرىدار ئىختىيار قىلا-سا، ئۇۋاق قىزىلمۇچ سېپىلسىمۇ بولىدۇ.

زىخ كاۋىپىنىڭ «شىرە كاۋاپ»، «قىيما كاۋاپ»، «پوستۇمبە-كاۋاپ»، «جىگەر كاۋىپى»، «ئوچەي كاۋىپى»، «بۆرەك كاۋىپى»، «تال كاۋىپى» دېگەن تۈرلىرىمۇ بولۇپ، بۇلارنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى ئاساسەن يۇقىرىقىغا ئوخشاش. پەرقلىرى شۇكى، شىرە كاۋاپ ئېتىشتە زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن گۆشكە شىرە بېرىلىدۇ، قىيما كاۋاپ ئېتىشتە گۆش ئۇششاق چانىلىپ، پۇرچاق ئۇنى، تۇخۇم، تۇز، قارىمۇچ تالقىنى قا-تارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما قىلىنىدۇ، ئاندىن قىيما كۆمىلاچ قىلىنىپ ياكى نوكچا شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ، زىخقا ئۆتكۈزۈپ پىشۇ-رۇلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپ «سوقما كاۋاپ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. پوستۇمبە كاۋاپ قوي قۇيرۇقىنىڭ يۇڭى قىرىۋېتىلىپ تېرىسى پاكىزلانغاندىن كېيىن زىخقا ئۆتكۈزۈپ پىشۇرۇلىدۇ. جىگەر كاۋىپى ئېتىشتە، جى-گەر توغرالمىسى يۇمشاق چانالغان پىيازغا مىلىنىدۇ، ئاندىن تۇز پاراشوكى بىلەن ئۇن ئارىلاشمىسىغا مىلىنىپ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

بولغاندىن كېيىن، تۇزغا تۆگۈرۈپ ئىستېمال قىلىنسىمۇ بولىدۇ.

قاقلىما كاۋاپلار پىشۇرۇش ۋاستىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: دەب كاۋاپلىرى، زىخ قاقلىما كاۋاپلىرى ۋە ۋاستىسىز قاقلىما كاۋاپ دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

دەب كاۋابلىرى: كاۋابداننى ۋاستە قىلىپ چوغقا قاقلاپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ بولۇپ، شەكلى ۋە خۇرۇچىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ: ياغ ـ بېغىر دەب كاۋىپى، توشقان قۇلاق دەب كاۋىپى، چەمبىرەك دەب كاۋىپى دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

بۇ يەردە ئاۋۋال «دەب» دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «دەب» گۈلخان، تونۇر، مەش قاتارلىقلاردىن ئوقچىغان قىزىق ھاۋا دولقۇنى دېگەنلىك بولۇپ، خەلق ئارىسىدا «ئوتنىڭ دەبتى»، «تونۇرنىڭ دەبتى»، «تونۇرنى دەبلەش»، «دەبخۇن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇ ئاساستا قۇياش ھارارىتىمۇ «قۇياشنىڭ دەبتى» دېيىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ سۆز «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» دە بىر قېلىپقا چۈشۈرۈلمىگەن، يەنى ھارارەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغاندا «تەپىت ــ ئوتنىڭ تەپتى، قۇياشنىڭ تەپتى» دېگەن شەكىلدە، تونۇرغا مۇناسىۋەتلىك بولغاندا «داب ـ دابخۇن، دابلاش» دېگەن شەكىلدە بېرىلگەن. بۇ ئەندىزە بويىچە، مەش، تونۇر ھارارىتىنىمۇ «مەش تەپتى، تونۇر تەپتى» دېيىشكە، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان گۈلخان ھارارىتىدە پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپلارنىمۇ «تەپ كاۋىپى» ياكى «داپ كاۋىپى» دەپ ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق ئاتالغا، ئېنىقكى، ئۇقۇشماسلىق يۈز بېرىدۇ. سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي تومۇرى «دەب» بولسا كېرەك دەپ قارىدىم ۋە خەلق تىلى بويىچە «دەب كاۋىپى» دەپ ئاتاشنى لايىق كۆردۇم.

ياغ ـ بېغىر كاۋىپى: ئۇي ھايۋانلىرىنىڭ چاۋا يېغىدىن جىلىت كېسىلىدۇ. جىگەر، بۆرەك ئۇششاق توغرىلىدۇ، كۈدە ياكى پىياز ئۇششاق چانىلىپ، دورا ـ دەرمەك سېلىنىپ، تۇز قۇيۇلۇپ قىيما قىلىنىدۇ، ئاندىن چاۋا ياغ جىلىتلىرىغا قىيما سېلىنىپ تۆگۈلىدۇ ياكى پاكىز يۇيۇلغان ياغلىق ئوچەينىڭ بىر دېۋارى تىلىنىپ، قېتى ئېچىلىپ مۇۋاپىق ئۇزۇنلۇقتا كېسىلگەندىن كېيىن ياغ ـ بېغىرد-

تاۋىدا پىشۇرۇلغان بېلىق كاۋىپى چۈرۈك، تەملىك بولىدۇ.

(4) كۆممە كاۋاپ. گۈلخانغا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ، خوتەنلىكلەرنىڭ ئەڭ قەدىمىي تاماقلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. كۆممە كاۋاپ ئېتىشتە، قوي ياكى ئۆچكە قېرىنىنىڭ باش تەرىپىدىن كىچىك تۆشۈك ئېچىپ، تىۋىت يۇزى سىرتىغا ئۆرۈلۈپ پاكىز يۇيۇپ قايتا ئۆرۈلىدۇ. قوي گۆشى ئىككى سېر چوڭلۇقتا (لېكىن سۆڭەكلىرى چېقىلماي، بەدىنىدىن كېسىپ ئاجرىتىپ سېلىنىشى شەرت) توغرىلىپ، تۇز، زىرە، كاۋاۋىچىن تالقىنى، توغرالغان سامساق ۋە پىياز ئارىلاشتۇرۇپ، قېرىن ئىچىگە سېلىنىدۇ ۋە قېرىن ئاغزى مەھكەم بوغۇلىدۇ، ئاندىن گۈلخانىنىڭ قوقاسلىرىغا كۆمۈلۈپ، ئىككى-ئۈچ سائەت ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق دۈملەپ پىشۇرۇلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ خىل كاۋاپ «گۈلخان كاۋىپى» ياكى «قېرىن كاۋىپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

كۆممە كاۋاپ يۇمشاق، تەملىك بولىدۇ. شورپىسى ئىستېمال قىلىنىدۇ، ئەمما قېرىنىنىڭ ئۆزى ئىستېمال قىلىنمايدۇ. ھازىر بۇ خىل كاۋاپ كۆپىنچە دوخوپكىدا پىشۇرۇلىدۇ.

(5) قورۇما كاۋاپ. قازاننى ۋاستە قىلىپ، ئۇلۇغ ئوتتا تېز قورۇپ ئېلىنىدىغان كاۋاپ بولۇپ، ئۇنى ئېتىشتە، قوينىنىڭ لوق گۆشى بارماق چوڭلۇقىدا ياپىلاقلاپ توغرىلىپ، چىلانغان پۇرچاق ئۇنى، تۇخۇم، تۇز ۋە ئۇششاق چانالغان پىياز ئارىلاشمىسىغا چىلاڭغاندىن كېيىن، قىزىتىلغان ياغقا سېلىپ داغلاپ ئېلىنىدۇ، ئاندىن قىزىتىلغان ياغ يۇقى قازانغا پىياز، قىزىل مۇچ سېلىنىپ، تېز تېز قورۇلۇپ، ئارقىدىنلا گۆش سېلىپ قورۇلىدۇ. تەخسىگە ئېلىش ئالدىدا زىرە تالقىنى سېلىنىدۇ. بۇ خىل كاۋاپ گەرچە قازاندا قورۇلسىمۇ، كاۋاپ تەمى قورۇما تەمىنى بېسىپ چۈشىدۇ. رەڭگى سېرىق، گۆشى يۇمشاق، زىرە ھىدى كۆچلۈك بولىدۇ.

(6) قاقلىما كاۋاپلار. بۇاستە چوغقا تاشلاش ياكى مەلۇم ۋاستىلەر يادىمىدە چوغقا قاقلاش ئارقىلىق پىشۇرۇلىدۇ. مال گۆشى ۋە ئىچكى ئەزالىرى، بېلىق گۆشى، باچكا گۆشى، قۇشقاچ، جىگدىچى گۆشلىرىنىڭ ھەممىسىنى قاقلىما كاۋاپ قىلىشقا بولىدۇ. كاۋاپ قىلىش داۋامىدا تۇزلىنىپ، دورا ـ دەرمەك سېپىلسىمۇ، پىشۇرۇپ

رۇپ ئېلىپ ئۇنغا مىلىنىدۇ ياكى ئايرىم تەييارلانغان شىرنگە چىلاپ ئېلىنىپ قاسقانغا تىزىلىدۇ ۋە تەگلىك ئۈستىگە قويۇپ، قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ، چۇرۇك، تەملىك بولىدۇ.

زىخ قاقلىما كاۋاپلىرى: يۇلغۇن شېخىدىن ئۈچلاپ زىخ ياسىلىدۇ ياكى تۆمۇر زىخ تەييارلىنىدۇ. گۆش، جىگەرلەر يالپاقلىنىپ چوك بارماق چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۆرەك ئوتتۇرىدىن تىلىنىپ ئىككى قانات شەكىلگە كەلتۇرۇلىدۇ. بېلىق تازىلىنىپ، قورساق تەرىپىدىن تىلىنىدۇ. قۇشقاچ، جىگدىچى، باچكا گۆشلىرى تۆش تەرىپىدىن يېرىلىپ تەكشى ھالەتكە كەلتۇرۇلىدۇ، ئاندىن زىخقا سانجىپ تۇزغا ياكى سۇيۇق شىرنگە چىلاپ ئېلىنىپ، گۈلخانغا قاقلاپ، پات پات ئۆرۈپ پىشۇرۇلىدۇ.

ۋاستىسىز قاقلىما كاۋاپ: بۇنداق كاۋاپنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە ئۇنى تەييارلاش ئاساسەن يۇقىرىقىغا ئوخشاش. پەقەت گۆش ۋە جىگەر چوڭراق يالپاقلىنىدۇ.

ئاندىن بۇاستە چوغقا تاشلاپ پىشۇرۇلىدۇ. بىر يۈزى پىشىپ بولغاندا ئۆرۈپ يەنە بىر يۈزى پىشۇرۇلىدۇ. ئاخىرىدا تۇزغا تۆگۈرۈپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. بۇ خىل كاۋاپنى پىشۇرۇشتا ئورۇك چوغى تەلەپ قىلىنىدۇ. يۇلغۇن چوغى قاتارلىق سىرتقى يۈزى ئاسانلا ئۆچۈرۈۋالىدىغان چوغلار ئىشلىتىلسە، كاۋاپ كۈل بىلەن بۇلغىنىپ كېتىدۇ.

قاقلىما كاۋاپلار چۇرۇكلۇكى ۋە تەمى جەھەتتە باشقا كاۋاپلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئەمما، گۆش ياكى يېقىلغۇ قاتارلىق چەكلىگۈچى ئامىللار تۇپەيلىدىن كۆپلەپ ئېتىشكە مۇمكىن بولمايدۇ. شۇڭا، ئىشلىدە ياكى ئالاھىدە ئەھۋالدا پىشۇرۇپ ئىستېمال قىلىنىش بىلەن چەكلىنىدۇ.

(7) داغلىما كاۋاپ. ئېتىشتە گۆش، ياغدا پىشۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. ئاق قۇشقاچ گۆشى ئاساسىي ماتېرىيال، قازاندا قاينىتىلغان ياغ پىشۇرۇش ۋاستىسى قىلىنىدۇ. ئاق قۇشقاچ يۇڭدىلىپ ئىچكى ئەزالىرى، پاچىقى ۋە بېشى ئېلىپ تاشلىنىپ پاكىزلانغاندىن كېيىن، قاينىتىلغان ياغقا تاشلاپ سۇس ئوتتا ئاستا داغلاپ پىشۇرۇلىدۇ. ئۆزگىچە تەملىك، مەززىلىك بولىدۇ. سۆڭەكلىرى بىلەن قوشۇپ يېيىلىدۇ.

ئىلگىرى سىرتىدىن يۆگەپ بوغۇلىدىغان ۋە قاسقانغا تىزىلىدىغان كاۋاپدان تەگلىكى چوغ ئۈستىگە جايلاشتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قاسقان قويۇلۇپ، ياغ ـ بېغىر چوغقا قاقلىنىدۇ. ئاستى تەرىپى سارغىيىپ پىشقاندا، ئۆرۈپ يەنە بىر تەرىپى پىشۇرۇلىدۇ.

ياغ ـ بېغىر كاۋىپىنى يەنە بىر خىل پىشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ بار، يەنى قىيما تەييارلاشتا قوي جىگىرى قاياناقسۇغا سېلىنىپ، سارغايغاندا چىقىرىۋېلىنىپ، تارغاق بىلەن تاراپ ئەت قىسمى قىيما قىلىنىدۇ. تومۇر سىڭىرلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. كۆزە ئورنىغا قارا ياۋا (بۇ، قاراقۇرۇم تاغ يايلاقلىرىدا ئۆسىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈك بولۇپ، مايىسى پىياز مايىسىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئىككى خىل سورتى بولۇپ، بىرسى قارا ياۋا ياكى قوي ياۋىسى دېيىلىدۇ. يەنە بىرسى ئۆچكە ياۋىسى دېيىلىدۇ. قارا ياۋا كۆكتات ئورنىدا ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەمى ۋە پۇرىقى كۆدىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۆچكە ياۋىسى ئىستېمال قىلىشقا يارىمايدۇ) توغراپ، جىگەر، دورا ـ دەرمەك بىلەن قوشۇپ قىيما قىلىپ چاۋا ياغقا تۇتۇلىدۇ. پىشۇرۇش ئۇسۇلى يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

ياغ ـ بېغىرنى مۇشۇنداق تۇتۇپ تەييارلاپ تاۋا ئارقىلىق پىشۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. ياغ ـ بېغىر كاۋىپىمۇ دەپ كاۋىپىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، چۇرۇك، شەربەتلىك، تولىمۇ مەززىلىك بولىدۇ.

توشقان قۇلاق دەپ كاۋىپى: ياغسىز گۆشتىن كەتلىكى، قېلىنلىقى بىر سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بەش سانتىمېتىر قىلىپ تاسما ئىلىنىدۇ. ھەر ئىككى تاسما بىر بىرىگە ھالقىلاپ چىگىلىپ، تۈزغا چېلىنىدۇ، ئاندىن بۇغداي ئۇنىغا مىلىنىدۇ. ئاخىرىدا تاسما چىگىلمىگەن ھالقىلىرى ئاستىغا، تاسما ئۇچلىرى يۇقىرىغا قىلىنىپ قاسقانغا تىزىلىپ تەگلىك ئۈستىگە قويۇلۇپ قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ. تاسما ئۇچى خۇددى توشقان قۇلىقىدەك تىك ھالەتتە بولىدۇ. شۇڭا، «توشقان قۇلاق كاۋاپ» دېيىلىدۇ. كۆركەم، چۇرۇك، تەملىك بولىدۇ.

چەمبىرەك دەپ كاۋىپى: ياغسىز گۆش بىر سانتىمېتىر قېلىنلىقتا يالپاقلىنىدۇ. تەگلىك تاختاي ئۈستىگە قويۇلۇپ، كەسكۈنى چىگ بېسىپ چەمبىرەك شەكلىدە كېسىلىدۇ، ئاندىن تۈزغا چۆكۈ-

تۇرۇلىدۇ. ئالتىنچىدىن، ئىچىملىكلەرنىڭ بىر قىسمى ئىچىتقۇلۇق خۇرۇچلارنى قوشۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، يېنىك دەرىجىدە مەست قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئىچ پۇشۇقى ياكى ھاردۇقنى چىقىرىش، كۆڭۈلنى خۇشخۇي قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. يەنە بەزىلىرى مۇز قوشۇلىدىغان بولغاچقا، ئىسسىقنى ھەيدەش، ھاردۇق چىقىرىش، روھنى كۆتۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ.

بۇ تۈردىكى قوشۇمچە يېمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەرنى مەھسۇلات ئالاھىدىلىكى ۋە پىششىقلاش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: تاتلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەر، ئىچىتقۇلۇق يېمەكلىك (ئىچىملىك) لەر، سوغۇق ئىچىملىكلەر ۋە يېمىشلەردىن ئىبارەت تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1.تاتلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەر

خەلقىمىز تاتلىق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. رايونىمىزنىڭ تاتلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىنىڭ تۈرى بىر قەدەر مول، پۈرىقى، رەڭگى، شەكلى ھەر خىل بولسىمۇ، لېكىن تاتلىق بولۇش ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل يېمەكلىكلەرنى تەييارلاشتا ئۇن، شېكەر، ھەسەل ياكى قەنت مىقدارى يۇقىرى بولغان مېۋە - چېۋە ياسالمىلىرى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىدۇ.

تاتلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى تەييارلاش ئۇسۇلى ۋە ۋاستىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: قاقلاپ پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر، ياغدا پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر، قىيام قىلىپ تەييارلىنىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر،قىيام قىلىپ قاتۇرۇلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) قاقلاپ پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر

قاقلاپ پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر دېگىنىمىزدە ئوت ھارارىتىدىن ۋاستىلىك پايدىلىنىپ، دۇملەش - قاقلاش ئارقىلىق پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇشتا دۇخوپكا ئاساسىي ۋاستە قىلىنىدۇ.

دوخوپكا قاڭالتىردىن ياسالىدىغان ساندۇقچە شەكىللىك سايمان

داغلىما قۇشقاچ كاۋىپى ناھايىتى خېرىدارلىق بولسىمۇ، پەسىل چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، يەنى ئەنئەنىۋى ئادەت تۈپەيلىدىن، قۇشقاچ-نى تۇخۇملاش، كۆپىيىش مەزگىللىرىدە ئوۋلاشقا بولمايدۇ. شۇڭا، بۇنداق كاۋاپلار پەقەت كۈز ۋە قىش پەسلىدە ئېتىلىدۇ. ھازىر پايدا-لىق قۇشلارنى ئاسراش يۈزىسىدىن بۇ خىل كاۋاپ ئانچە ئېتىلمەيدۇ.

§3. قوشۇمچە يېمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەرنى پىشىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر-سەنئىتى

قوشۇمچە يېمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەر خەلقىمىزنىڭ ھېيت-بايرام، توي ـ تۆكۈن، مېھماندارچىلىق پائالىيەتلىرىدە مۇھىم ئو-رۇن تۇتىدۇ. گەرچە ئۇلار ئاساسىي يېمەكلىكلەرگە ئوخشاش كۈن-دىلىك تۇرمۇشتا كەم بولسا زادى بولمايدىغان نەرسە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ۋە ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە. بىرىنچى-دىن، قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى قەنت ـ شېكەر، ھەسەل قاتارلىق تاتلىق خۇرۇچلار قوشۇپ تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭ بە-لەن يېمەكلىكلەرگە ئالاھىدە تەم كىرىدۇ. ئىككىنچىدىن، بىر قە-سىم قوشۇمچە يېمەكلىكلەر خۇش پۇراق گۈل ـ چېچەكلەر، خۇش پۇراق ئۆسۈملۈك يوپۇرماقلىرى ياكى ئۇرۇقلىرى قوشۇپ تەييارلە-نىپ خۇش پۇراققا ئىگە قىلىنىدۇ. ئۈچىنچىدىن، بىر قىسىم قو-شۇمچە يېمەكلىكلەر رەڭ بېرگۈچى تەبىئىي خۇرۇچلارنى قوشۇش ياكى پىشۇرۇش داۋامىدا رەڭلەندۈرۈش ئارقىلىق رەڭدارلىقىغا ئىگە قىلىنىدۇ. تۆتىنچىدىن، بىر قىسىم قوشۇمچە يېمەكلىكلەر قايماق، سۈت، ياغ، تۇخۇم قاتارلىق خۇرۇچلارنى قوشۇش ئارقىلىق ياكى خېمىرتۇرۇچ بېرىش ئارقىلىق پۈۋەكلىك، يۇمشاق، سىلىشلىق قە-لىپ تەييارلىنىدۇ. بەشىنچىدىن، بىر قىسىم قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ھەر خىل گېئوگرافىيەلىك شەكىللەردە تەييارلىنىپ كۆركەملەش-

چى، تەييارلاش ئۇسۇلى ياكى شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: كۆپتۈرمىلەر، پىچىنە ـ پىرەنىكلەر، بەلىشلەر دەپ ئۈچ تۈرگە بۆ- لۈشكە بولىدۇ. بۇلارنى تەييارلاشتا ئاق ئۇن، شېكەر ياكى ھەسەل، قەنت مىقدارى يۇقىرى بولغان مېۋىلەر ئاساسىي خۇرۇچ، ياغ، تۇ- خۇم، سۈت ـ قايماق، مېغىز قاتارلىقلار قوشۇمچە خۇرۇچ قىلىنى- دۇ. قەلەمپۇر پاراشوكى، پۇراقلىق مېۋە جەۋھەرلىرى، مۇرابباء ئە- رىس، سودا قاتارلىق رەڭ تەڭشىگۈچى، تەم تەڭشىگۈچى، پۇراق تەڭشىگۈچى ۋە كۆپتۈرگۈچى ماتېرىياللاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىدۇ.

(1) كۆپتۈرمىلەر. خۇرۇچلارنى مەلۇم ئۆلچەم بويىچە ئارىلاشتۇ- رۇپ، ئۇماچتەك شىرە قىلىپ، دوخوپكىدا كۆپتۈرۈپ پىشۇرۇلىدىغان ناتلىق يېمەكلىك تۇرى بولۇپ، باقالى، قات ـ قات، تورت قاتار- لىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

باقالى ئېتىشتە ئاق ئۇن، ئەبجەش ياغ، ھەسەل، شېكەر، ياڭاق مېغىزى، سۈت، سودا پاراشوكى، كاكاۋا پاراشوكى قاتارلىق خۇ- رۇچلار بەلگىلىك ئۆلچەم ۋە تەرتىپ بويىچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ، قويۇق شىرە قىلىنىدۇ، ئاندىن لېسكا قويۇلۇپ دوخوپكىغا سېلىنىدۇ. سىرتى قەھۋە رەڭلىك، ئىچى سېرىق پىشىپ چىقىدۇ.

قات قات ئېتىشتە، ياغ، تۇخۇم، ئاق ئۇن، شېكەر، سودا، سۈت قاتارلىق ماتېرىياللاردىن ناھايىتى بوش خېمىر تەييارلىنىپ، قو- شۇقتا لېسكا نېپىز تەكشىلەپ قويۇلۇپ دوخوپكىدا پىشۇرۇلىدۇ. ئاخىرىدا ئايرىم پىشۇرۇلغان خېمىرلاردىن بىر پارچىسىنىڭ ئۈس- تىگە 0.5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا ئىرىس سۈركىلىپ، ئۈستىگە ئىككىنچى پارچىسى بوش بېسىپ قويۇلىدۇ. مۇشۇ تەرتىپتە ئۈچ يا- كى تۆت قەۋەت قىلىنىپ ئۈستىگە پىچىنە ئۇۋاقلىرى چېچىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۈستى يۇزى چاي رەڭلىك، كەسمە يۇزى يول يول رەڭدار تالالىق قات قات تەييار بولىدۇ.

تورت ئېتىشتە تۇخۇم، شېكەر، ئاق ئۇن قاتارلىق خۇرۇچلار تەكشى ئارىلاشتۇرۇلۇپ، قوچۇپ كۆپتۈرۈلىدۇ ۋە لېسكا قويۇپ دۇخوپكىدا پە- شۇرۇلىدۇ. لېستىن ئېلىنغاندىن كېيىن ئۈستىگە ۋارىنە، كىرىم (سېرىقمايغا ھەسەل، شېكەر ياكى تۇخۇم، سۈت قاتارلىقلارنى ئارىلاش-

بولۇپ، گەۋدە ۋە لېستىن تۈزۈلىدۇ. دوخوپكا گەۋدىسى ئۇچ تەرىپى ھىم ئېتىلگەن، بىر تەرىپىدە ئىشىكى بولغان ساندۇقچە بولۇپ، ئىچكى قىسمىدا لېس سېلىنىدىغان ئارىلىرى بولىدۇ. دوخوپكا گەۋدىسى لېسقا سېلىنغان خام ماتېرىيالىنى قاقلاپ پىشۇرۇش ۋە ئىسنى توسۇش رولىنى ئويناپىدۇ. لېس بولسا، پارالىلىل تۆت تەرەپ-لىك تەخسە بولۇپ، چۆرىسىدە بىر-ئىككى سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە گىرۇنكى بولىدۇ. لېس خام ماتېرىيالىنى تىزىش ياكى قويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. بىر دوخوپكىدا بىر ياكى بىر قانچە لېس بولىدۇ.

دوخوپكىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قارىتا مۇقىم ئۆلچەم بول-مايدۇ. دوخوپكىنى ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلىنىش مەنبەسىگە قاراپ مەش دوخوپكىسى ۋە تام ئوچاق دوخوپكىسى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆ-لۈشكە بولىدۇ (ھازىر كۆپىنچە توك دوخوپكىسى ئىشلىتىلمەكتە). مەش دوخوپكىسى مەشكە سېپلەنگەن بالا مەش ئىچىگە، تام دۇخو-كىسى ئوچاق يېنىدىكى ئىسخانا (تۆتۈن يولى) ئىچىگە ئورۇنلاشتۇ-رۇلىدۇ. لېكىن، بۇلارنىڭ ئىش پرىنسىپى ئوخشاش، مەش ياكى ئو-چاقتىن چىققان ئىسسىقلىق (ئىس ياكى يالقۇن) دوخوپكا سىرتىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دوخوپكىنى قىزدۇرىدۇ. بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ نە-زەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇكى، ئالدىدا تونۇشتۇرۇلغان كۆ-مەچدان ماھىيەتتە دوخوپكىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىدۇر. ئۇلارنىڭ شەكلى ۋە ماتېرىيالى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئىش پرىنسىپى ۋە ئۇلاردا پىششىقلانغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئالاھىدىلىكى تامامەن ئوخشاش. ئاز ـ تولا پەرقى بار دېيىلسە، كۆمەچداندا ئىس ـ يالقۇن ئىمەس، بەلكى گۈلخان چوغ ـ قوقاسلىرى ئېنېرگىيە مەنبەسى قە-لىنىدۇ. قەدىمكى دەۋرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن تېپىلغان پېچىنە ـ پىرەنكىلەر ئەنە شۇنداق كۆمەچدان دوخوپكىلىرىدا پىشۇرۇلغان بو-لۇشى مۇمكىن. بۈگۈنكى كۈندە، ئېلېكتر ئېنېرگىيەسىدىن پايدە-لىنىشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، مەش ۋە ئوچاق دوخۇپكىلىرى ئىستېمال ساھەسىدىن پەيدىنپەي چېكىنىپ، توك دۇخۇپكىلىرىنى ئىشلىتىش ئومۇملاشماقتا.

قاقلاپ پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى خۇرۇ-

لېسقا قۇيۇپ پىشۇرۇلىدۇ.

دېمەك، پېچىنە ـ پىرەنىك ئېتىشتە بەزى خۇرۇچلارنى ئاساس قىلىش، بەزى خۇرۇچلارنى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئوخشاشمىغان تەم ۋە رەڭگە كىرگۈزۈلىدۇ. سىرتقى يۈزىگە تۇخۇم، شېكەر ياكى ھەسەل سۇركەش، مېغىز بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق رەڭدار لىققا ئىگە قىلىنىدۇ. سايمان يارىمى ئارقىلىق خېمىر قېيىقچىلىرى يوپۇرماق، چېچەك، غۇنچە، ھەرە چىشى، يۇمىلاق، كۆپتۇرمە شەكىللىرگە كەلتۈرۈلۈپ، كۆركەملىككە ئىگە قىلىنىدۇ. پېچىنە ـ پىرەنىكلەرنىڭ شەكلى، رەڭگى ھەر خىل بولسىمۇ، ئاۋۇال شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ ئاندىن پىشۇرۇلۇش، سۇ تەركىبى ئاز، چۈرۈك بولۇش ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن پېچىنە ـ پىرەنىكلەرنى خېلى ئۇزاق ساقلاپ ئىستېمال قىلىشقا بولىدۇ.

(3) بەلىشلەر. خېمىر ئارىسىغا مېۋە قاق قېيمىسى ياكى قويۇق مېۋە مۇرابباسىرى سېلىنىپ دوخوپكىدا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىك بولۇپ، خېمىرىغا ئاق ئۇن، ياغ، تۇخۇم، شېكەر، تۇز قاتارلىق خۇرۇچلار ئىشلىتىلىدۇ. ئۇرلىتىلگەن خېمىردىن پىشۇرۇلماقچى بولسا، مەخسۇس تەييارلانغان ئېچىتقۇ سېلىنىدۇ. بەلىشلەرنى لېسقا چىك كېلىدىغان قىلىپ بىر پۈتۈن پىشۇرۇشقىمۇ، پارچە تۇگۈپ تەييارلاپ (ئاۋۇال شەكىلگە كەلتۈرۈپ)، ئاندىن پىشۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇ ھەم كۆپتۈرمىلەرگە، ھەم پېچىنىلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلاردىن پەرقى: بەلىشلەرنىڭ خېمىرى ئارىسىغا «مېۋە قېيمىسى» سېلىنىدۇ، يەنى ئۆرۈك، ئەنجۈر قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ قاقلىرى پاكىز يۇيۇلۇپ، دۈملەپ يۇمشىتىلغاندىن كېيىن ئۇششاق چاناپ قېيما قىلىنىدۇ. خام ئالما ئىشلەتمەكچى بولسا، ئالما ئېتى يالپاقلىنىپ توغرىلىپ خېمىر ئۈستىگە تىزىپ ئازراق شېكەر سېپىلگەندىن كېيىن ئۈستىگە خېمىر يېپىپ تۇگۈلىدۇ يا كى ئۆرۈك، شاپتۇل، ئەنجۈر قاتارلىق مېۋىلەردىن قويۇقراق ئىشلەنگەن مۇرابباىلار قېيما ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بەلىشلەر قېيما پەرقى يا كى شەكىل پەرقىگە ئاساسەن: قاقلىق بەلىش، ئالما بەلىش، قاقلىق پاشتېت، قاتلىما پاشتېت، پىروك، قاق بانتىك دېگەندەك

تۈرۈپ تەييارلىنىدىغان قىيام) قاتارلىقلار ھەر خىل شەكىلدە سۈركەپ گۈل چىقىرىپ بېزىلىدۇ. تورتنى ئىككى قەۋەتلىك ئېتىشكىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدا ھەر بىر قەۋىتى ئايرىم پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، قەۋەت ئا-رىسىغا كىرىم سۈركەپ جۈپلەشتۈرۈلىدۇ. تورت ئاساسىي خۇرۇچنىڭ ئوخشاشلىقىغا قاراپ: تۇخۇم تورت، ماي تورت، بال تورت، ئۇرالما تورت قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. تورتلارنىڭ ئۈستى رەڭدار، گۈللۈك، كەسمە يۇزى رەڭدار تالالىق، تولىمۇ كۆركەم بولىدۇ.

باقالى، قات قات، تورت قاتارلىقلارنىڭ خۇرۇچلىرى، رەڭگى ئوخشاش بولمىسىمۇ، بىرەك دوخوپكىدا كۆپتۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ. بىر پۈتۈن پىشۇرۇلۇپ كېسىپ تەخسىگە تىزىلىدۇ، يەنى ئاۋۋال پە-شۇرۇلۇپ، ئاندىن شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. رەڭلىك، كۆركەم، پۈۋەك-لىك، يۇمشاق بولىدۇ.

كۆپتۈرمىلەر كۆركەم، مەززىلىك بولسىمۇ، سۇ تەركىبى يۇقە-رى، يۇمشاق بولغاچقا، ئۇزاق ساقلاشقا باب كەلمەيدۇ. قىسقا مۇددەت-تە ئىستېمال قىلىپ تۈگىتىلىدۇ.

(2) پېچىنە-پىرەنىكلەر. ياغ، ئاق ئۇن، تۇخۇم، شېكەر، سۈت، سودا قاتارلىق خۇرۇچلارنى بەلگىلىك ئۆلچەم بويىچە خېمىر قىلىپ يېپىلغاندىن كېيىن، مەخسۇس قېلىپ ياكى قېيىقچە پىچىقى قاتار-لىق سايمانلار ياردىمىدە كېسىپ ياكى قوشۇقتا لېسقا قۇيۇپ شە-كىلگە كەلتۈرۈلۈپ، دوخوپكىدا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىك تۈرى بو-لۇپ، خۇرۇچلىرى، رەڭگى ياكى شەكلى جەھەتتىكى پەرقىگە ئاسا-سەن: ئاق پېچىنە، سېرىق پېچىنە، بانتىك پىرەنىك، بال پىرەنىك، سېرىقماي پىرەنىك، مېغىز پىرەنىك، رىشالە پىرەنىك دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئاق پېچىنە خېمىرى ياغ، ئاق ئۇن، تۇخۇم، شېكەر، سۈت، سودا قاتارلىق خۇرۇچلاردىن تەييارلىنىدۇ. ئەگەر بۇ خۇرۇچلاردىن تۇخۇم ئورنىغا تۇخۇم سېرىقى ئىشلىتىلسە سېرىق پېچىنە بولىدۇ. سۈت ئورنىغا ھەسەل ئىشلىتىلسە بال پىرەنىك، سۈت قوشۇلماي مېغىز تالقىنى قوشۇلسا مېغىز پىرەنىك بولىدۇ. رىشالە پىرەنىك بولسا، تۇخۇم ئېقى بىلەن شېكەرنى قوچۇپ، كۆپۈكلەشتۈرۈپ، قوشۇقتا

لۇقمدا ئۇزۇقۇپلىنىپ، سىم ئەلگەك ياكى چويلا ئۇستىگە بېسىپ دۇ-
مىلىتىپ گۈل چىقىرىلغاندىن كېيىن قىزىق ياغقا سېلىپ پىشۇرۇ-
لىدۇ. سۇزۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ.

چەلپەك، قۇش تىلى، گۈلبەنەك، ئەتىرگۈل چېچىكى قاتارلىقلارنى تەييارلاشتا تۇخۇم سېرىقىغا شېكەر قوشۇپ كۆپتۇرۇلىدۇ، ئاندىن سۇت، ئۇن، تۇز ۋە ئازراق سودا ئارىلاشتۇرۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. چەلپەك ئېتىشتە خېمىردىن كىچىك زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، بىر-ئىككى مىللىمېتىر قېلىنلىقتا يېيىپ قىزىق ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. قۇش تىلى ئېتىشتە خېمىردىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ، نېپىز يېيىلغاندىن كېيىن قېيىقچە پىچقىدا ئىككى سانتىمېتىر كەڭلىكتە تاسما كېسىلىدۇ، ئاندىن تاسمىلار تۆت-بەش سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا روم-ىا شەكلىدە كېسىپ ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، گۈلبەنەك ئېتىشتە خېمىردىن 0.5 جىڭلىق زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ نېپىز قىلىپ دۆگىلەك يېيىلىدۇ، ئاندىن تۆت سانتىمېتىر كەڭلىكتە تاسما كېسىلىپ، تاسمىلارنىڭ ئىككى ئۇچى پىچاقتا ئۇششاق تىلىنىپ، بىر باشتىن يۆگەپ تۇرۇلىدۇ ۋە ئوتتۇرىدىن كېسىلىدۇ. ئاخىرىدا ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئەتىرگۈل چېچىكى ياساشتا، نېپىز يېيىلغان خېمىر كىچىك دۆگىلەك قىلىپ كېسىلىدۇ ۋە ئۇچ-تۆت پارچىسى بىر دەستىلەپ تىزىلىپ، دەل ئوتتۇرىسىدىن بارماقتا بېسىپ جۇپلەش-تۇرۇلىدۇ. چەتلىرى بىر قانچە يەردىن تىلىپ قويۇلىدۇ، ئاندىن ياغ-قا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. يۇقىرىقى ئۇسۇللار بويىچە تەييارلانغان خام ماتېرىياللار قىزىق ياغدا پىشۇرۇلۇش داۋامىدا كۆپۈپ، شەكلى مۇ-قىملىشىدۇ، يەنى چەلپەك يۇمىلاق كۆپتۇرمە شەكلىدە، قۇش تىلى كۆپتۇرمە رومبا شەكلىدە، گۈلبەنەك بىلەن ئەتىرگۈل چېچىكى ئې-چىلغان گۈل شەكلىدە پىشىپ چىقىدۇ. بۇلارنىڭ قايسى خىلى بولـ-مىسۇن، سۇزۇپ ئېلىنغان ھامان ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ.

تۇش ئېتىش ئۇسۇلى باشقىچەرەك، بۇنىڭدا ئۇن بىلەن تۇخۇمغا ئازراق سودا قوشۇپ يۇمشاق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. تۆت سەر چوڭلۇق-تا زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ نېپىز يېيىلغاندىن كېيىن ئۇچ سانتىمېتىر كەڭلىكتە تاسما كېسىلىدۇ، ئاندىن خېمىر تاسمىلىرى ئۇگرە كەس-

نۇرغۇن تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

بەلىشلەرنىڭ قىيمىسى بەلىش تۇرى ۋە شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك يېپىق، ئۈستىدىن كۆرۈنىدىغان ياكى ياندىن كۆرۈنىدىغان قىلىپ تەييارلىنىدۇ. ياپما بەلىش ۋە توقۇما بەلىشلەرنىڭ يېپىشتۇرۇلغان، توقۇلغان جايلىرىغا ھەر خىل چىمدىما نەقىشلەر چىقىرىلىدۇ. نەقىش ۋە بەلىش ئۈستىگە تۇخۇم سۈركەش، شېكەر سېپىش، پېچىنە ئۇۋۇقى سېپىش ئارقىلىق رەڭدارلىققا ئىگە قىلىنىدۇ. خىمىر ئارىسىغا مېۋە قىيمىسى ئېلىنىش ۋە مەلۇم بىر خىل مېۋە تەمىگە ئىگە بولۇش بەلىشلەرنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

2) ياغدا پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر

بۇ ئاساسىي خۇرۇچ بىلەن قوشۇمچە خۇرۇچلاردىن مۇڭاپىق پايدىلىنىپ يۇغۇرۇلغان خىمىر ئارقىلىق شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ياغدا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىكلەر بولۇپ، بۇنداق يېمەكلىكلەرنى تەييارلاشتا ئاق ئۇن بىلەن شېكەر ئاساسىي خۇرۇچ، تۇخۇم، سۈت، تۇز، سودا قاتارلىقلار قوشۇمچە خۇرۇچ قىلىنىدۇ. كۆپىنچە پىشۇرۇپ ئېلىنغان ھامان ئۈستىگە شېكەر سېپىلىدۇ. قىزىتىلغان ياغ پىشۇرۇش ۋاستىسى قىلىنىدۇ. ياغدا پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەر شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ تۇش، بوغۇرساق، چەلپەك، قۇش تىلى، گۈلبەنەك، ئەتىرگۈل چېچىكى قاتارلىق تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ياغدا پىشۇرۇلىدىغان قوشۇمچە تاتلىق يېمەكلىكلەر قاتلام پىلتا، مۇناقى ئۇزۇم، تاسما، رومبا،گۈل چېچەك، چەمبەرەك قاتارلىق ھەر خىل شەكىللەردە تەييارلىنىدۇ. ئۇلارنى شەكلىگە كەلتۈرۈش ئىشى قولدا ئورۇندىلىدۇ.

بوغۇرساق ئېتىشتە ئۇن، ياغ، شېكەر، تۇخۇم، سۈت قاتارلىق خۇرۇچلارغا ئازراق سودا قوشۇپ، قاتتىقراق خىمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خىمىردىن زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ، لەڭمەن تومۇقىدا پىلتا ئېشىلگەندىن كېيىن، ئىككى-ئۈچ سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ، قىزىدۇرۇلغان ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ ياكى خىمىر مۇناقى ئۇزۇم چوڭ-

كۆتۈشته ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىده دورا سۈ- پىتىده ئىشلىتىلىدۇ. ئوبدان ياسالغان ۋە ياخشى قاچىلانغان گۈل- قەنتلەرنى بىر-ئىككى يىل ساقلاشقا بولىدۇ. گۈلقەنتلەرنىڭ خۇش پۇرىقى كۆچلۈك، قۇۋۋىتى زىياده بولۇپ، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، روھ- نى كۆتۈرۈش تەسىرىگه ئىگه.

(2) مۇرابباالار. مۇراببا ھەر خىل مېۋە، كۆكتات ۋە دورا ئوت ـ چۆپلىرى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىپ، شېكەر قىيامىدا پىشۇرۇلىدە- غان شىرىلىك ياسالمىلارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئاساسىي خۇ- رۇچى، ياساش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىش ئورنى جەھەتتىكى پەرقلىرىگه ئاساسەن: مېۋە مۇرابباسى ۋە دورا ـ دەرمەك مۇرابباسى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

مېۋە مۇرابباسى: ھەر خىل دەرەخلەر ۋە چاتقال ئۆسۈملۈكلەرنىڭ مېۋىلىرى، مېۋە قاقلىرى، قوغۇن، قوغۇن قېبقى ۋە تاۋۇزنىڭ ئاق ئېتى قاتارلىقلارنى شېكەر قىيامىدا پىشۇرۇش ئارقىلىق تەييارلە- نىدۇ. مېۋە مۇرابباسى ھۆل مېۋە مۇرابباسى ۋە قۇرۇق مېۋە مۇرا- بباسى دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

ھۆل مېۋە مۇرابباالىرىنى تەييارلاشتا، ياخشى پىشقان، زەخمە- لەنمىگەن، قۇرت چۈشمىگەن مېۋىلەر تاللىنىپ پاكىز يۇيۇلىدۇ. شاپتۇل، توغاچ قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ ئۈچكىسى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. ئالما، بېھى قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ پوستى سۈيۈۋېتىلىدۇ. ئۇرۇقلىرى ئېلىۋېتىلىپ كىچىك چاقماقلىنىپ ياكى يالپاقلىنىپ توغرىلىدۇ. قوغۇنىنىڭ شاپاق ۋە ئۇرۇقلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. تاۋۇزنىڭ ئېتى ئېلىۋېتىلىپ تاش پوستى ئاقلىنىدۇ. ئاق ئەت قىسمى چاقماقلىنىپ توغرىلىدۇ، ئاندىن تەييارلانغان خام ماتېرىياللار بەلگىلىك سۈدا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. مېۋىلەر كۆپۈپ يۇمشىغان، ئەمما تېخى ئې- زىلمىگەن ۋاقىتتا سۈزۈپ ئېلىپ، سۈيىگە ئۆلچەم بويىچە شېكەر سېلىپ قىيام قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا، پىشۇرۇلغان ھۆل مېۋىلەر قە- يمىغا سېلىنىپ يەنە 10~15 مىنۇت ئىتىلىدۇ. ئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ كۆك غورىسىدىنمۇ مۇرابا تەييارلاشقا بولىدۇ. ئۈچكە- سى ئېلىۋېتىلمەيلا قاينىتىلىدۇ. ياخشى پىشقان ھۆل مېۋە مۇرابا-

كەندەك ئىنچىكە كېسىلىدۇ ـ دە، قىزىق ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەسەل ۋە شېكەردىن قېيام تەييارلەـ نىپ، ياغدا پىشۇرۇپ ئېلىنغان خېمىر پىلتىلىرى ئۈستىگە قۇيۇپ ئارىلاشتۇرغاندىن كېيىن، قېلىپ ياكى پەتنۇسقا سېلىنىپ، قولنى سوغۇق سۇغا چىلاپ ئۈستىدىن بېسىپ قاتۇرۇلىدۇ. ياغدا پىشۇرۇلـ غان تاتلىق يېمەكلىكلەر تاتلىق، چۇرۇك، يېيىشلىك بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇزاقراق ساقلاشقا باب كېلىدۇ.

3) قېيام قىلىپ تەييارلىنىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر

بۇ شېكەر ياكى خۇرۇچنىڭ ئۆزىدىكى شېكەردىن پايدىلىنىپ قېيام قىلىپ تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر بولۇپ، خۇرۇچى ۋە تەيـ يارلىنىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن: گۈلقەنت، مۇرابباء، شەربەت ۋە شىرنە دەپ تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) گۈلقەنتلەر. گۈلقەنت گۈل ئارىلاشتۇرۇلغان قەنت دېگەنلىك بولىدۇ. بىر قىسىم گىياھلارنىڭ گۈل چېچەكلىرى ئوبدان ئېچىلـ غان ۋاقىتتا گۈل بەرگىلىرى ياكى خۇش پۇراق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى پۈتاپ ئېلىنىپ، سوقۇپ (قولدا ئۇۋۇلاپ ياكى ئۇش ـ شاق چاناپ يۇمشاتسىمۇ بولىدۇ) ئۇچ ـ تۆت ھەسسە شېكەر قوشۇلۇپ (ھەسەل قوشۇلسىمۇ بولىدۇ) ياسىلىدۇ.

گۈلقەنت ياساش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، گۈل بەر ـ گىلىرى يۇمشىتىلغاندىن كېيىن ئۆلچەم بويىچە شېكەر ياكى ھەسەل قوشۇپ ئوبدان ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن كوزا ياكى ئەينەك قاچىغا قاچىلىنىپ ئاغزى ھىم ئېتىلىپ 50 كۈن ئەتراپىدا ئاپتاپقا سېلـ نىدۇ. ھەپتىدە بىر نۆۋەت قوچۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا يا ـ سالغان گۈلقەنتلەر «ئاپتاپى گۈلقەنت» دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىرى، ئۇچ ھەسسە شېكەر تەييارلىنىپ قېيام قىلىنىدۇ. سەل سوۋۇغاندىن كېيىن، قائىدە بويىچە يۇمشىتىلغان گۈل بەرگىسى قېيمىسى ئا ـ رىلاشتۇرۇلۇپ قاچىغا ئېلىنىدۇ.

گۈلقەنتلەر قىزىلگۈلقەنت، بىنەپشە گۈلقەنت، ئانار گۈلقەنتى، پىنىنە گۈلقەنتى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. گۈلقەنتلەر كۈندىلىك تۇر ـ مۇشتا نان بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىنغاندىن تاشقىرى، مېھمان

پارلىرى توڭگەندە سىرلىق قاچىلار، ئەينەك ياكى فارفۇر قاچىلارغا ئېلىنىپ، ئاغزى ھەملىنىپ ساقلىنىدۇ. سىرلانمىغان مېتال قاچىلارغا قاچىلاشقا بولمايدۇ. ئۆلچەم بويىچە تەييارلانغان مۇرابباالارنى ساقلاش داۋامىدا سۇ بىلەن ئۆچرىشىپ قالمىسا، بىر نەچچە ئاي، ھەتتا بىرەر يىلغىچە ساقلاشقا بولىدۇ.

(3) شەربەتلەر. ھەر خىل خۇرۇچلار، سۇ ۋە ئازراق شېكەرده قايىنىتىپ تەييارلىنىدىغان شىرىلىك سۇيۇقلۇقتۇر. ئۇنىڭ مۇرابباالار دىن پەرقى: مۇرابباغا شېكەر كۆپرەك سېلىنىدۇ، تەكرار قايىنىتىپ قىيام قىلىنىدۇ. ئۇزاققىچە ساقلاشقا بولىدۇ. شەربەتلەرگە شېكەر ئازراق سېلىنىدۇ. بىر قېتىملا قايىنىتىلىدۇ. بەزىلىرىگە شېكەر سېلىنماي بىۋاستە قايىنىتىپ شەربەت قىلىنىدۇ.

شەربەتلەرنى ئاساسىي خۇرۇچى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ مېۋە شەربىتى ۋە دورىلىق ئوت ـ چۆپ شەربىتى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

مېۋە شەربىتىنى ئانار، ئەنجۈر، ئەينۈلا، چىلان، ئالما، نەشپۈت قاتارلىق مېۋىلەردىن بادام، شاپتۇل قاتارلىق بەزى مېۋىلەرنىڭ مېغىزىدىن، جىگدە قاتارلىق بەزى مېۋىلەرنىڭ قاقلىرىدىن تەييارلاشقا بولىدۇ. ھۆل، قۇرۇق مېۋە شەربەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئادەتتىكى ئۈزۈقلۇق ئېھتىياجى ۋە تېبابەت ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۈزۈقلۇق ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان شەربەتلەرنىڭ كۆپ قىسمىغا شېكەردىن باشقا خۇرۇچ قوشۇلماي ئاددىي شەربەت تەييارلىنىدۇ. تېبابەت ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان شەربەتلەرنىڭ بىر قىسمىغا بەزى دورا ماتېرىياللىرى قوشۇلۇپ مۇرەككەپ تەركىبلىك شەربەت تەييارلىنىدۇ. تېبابەت ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان شەربەتلەر دورىلىق ئوت ـ چۆپلەرنىڭ مېۋىسى، ئۇرۇقى، چېچىكى، شاخ ـ يوپۇرمىقى، يىلتىزى قاتارلىقلاردىن تەييارلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىغا باشقا مۇناسىۋەتلىك دورىلار قوشۇپ قاينىتىلىپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك شەربەت قىلىنىدۇ. بۇ يەردە پەقەت ئۈزۈقلۇق ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان بىر قىسىم ئاددىي تەركىبلىك شەربەتلەرنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلىنىلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

لىرى تاتلىق، شىرىلىك بولىدۇ. مېۋە تەمى ھەم ساقلىنىدۇ. غورا مۇرابباسى بولسا تاتلىق ـ چۈچۈك تەمگە ئىگە بولىدۇ.

قۇرۇق مېۋىلەردىن مۇراببا تەييارلاشقا شاپتۇل قېقى، ئەنجۈر قېقى قاتارلىق ئالاھىدە قاتتىق قاقلار پاكىز يۇيۇلۇپ تازىلانغاندىن كېيىن ئىككى سوتكا ئەتراپىدا، ئۆرۈك قېقى، چىلان قاتارلىقلار بىر سوتكا ئەتراپىدا، قوغۇن قېقى، جىگدە قاتارلىق ئاسان يۇمشايدىغان قاقلار بىر نەچچە سائەت سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىدۇ. شېكەر سۇدا قاينىتىپ قېيام قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا، چىلاپ يۇمشىتىلغان مېۋە قېقى قېيامغا سېلىنىپ، 5~15 مىنۇت قاينىتىلىدۇ.

مېۋە مۇرابباللىرى مول ئوزۇقلۇق قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، روشەن دورىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. خوتەندە ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان مۇرابباللار ئادەتتە ئائىلىدە تەييارلىنىدۇ. خالىغان ۋاقىت ۋە خالىغان مىقداردا نان بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ، مېھمان كۈتۈش ۋە بەزى تاتلىق يېمەكلىكلەرنى تەييارلاشتا ئىشلىتىلىدۇ. دورا ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان مېۋە مۇرابباللىرى كۆپىنچە تېۋىپلار تەرىپىدىن تەييارلىنىدۇ. كۆرسەتمە بويىچە بەلگىلىك ۋاقىت ۋە بەلگىلىك مىقداردا مەلۇم مەزگىلگىچە ئىستېمال قىلىنىدۇ.

دورا ـ دەرمەك مۇرابباللىرى: ئاساسىي خۇرۇچنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ كۆكتات مۇرابباسى ۋە دورا ماتېرىياللىرى مۇرابباسى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. كۆكتات مۇرابباللىرى سەۋزە، تەرخەمەك، چامغۇر، پىياز، سامساق قاتارلىق كۆكتاتلاردىن تەييارلىنىدۇ. دورا ماتېرىياللىرى مۇرابباسى بولسا، دورىلىق قىممىتىگە ئىگە ئۆسۈملۈك مېۋىلىرى، مېغىزلىرى، چېچەكلىرى، يوپۇرماقلىرىدىن تەييارلىنىدۇ. كۆكتات مۇرابباللىرى ۋە ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرى مۇرابباسىنى قىسمەن ھاللاردا قوشۇمچە يېمەكلىك قىلىشقا بولىسىمۇ، ئۇلارنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك بولغاچقا، كۆپ ئىستېمال قىلىشقا بولمايدۇ. ئاساسلىقى تېۋىپلار تەرىپىدىن مەخسۇس ياسلىپ، كېسەل داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مۇرابباللار ياغ يۇقى بولمىغان مىس قازان ياكى سىرلىق قاچىلاردا قاينىتىلىدۇ. سالقىن جايدا قويۇپ تولۇق سوۋۇتۇلۇپ، سۇ

سۈيى سۈزۈۋېلىنىدۇ. كەندىر ياكى زاراڭزا ئۇرۇقى قورۇپ پىشۇرۇ-لۇپ، چالا سوقۇلىدۇ. تاسقاپ مېغىزى ئايرىۋېلىنغاندىن كېيىن يۇمشاق سوقۇلۇپ، ئىسسىق سۇغا چىلاپ قوچۇلىدۇ، ئاندىن ئەل-گەكتىن ئۆتكۈزۈپ، تىرىپى سۈزۈۋېتىلىپ، سۈيى شەربەتكە ئا-رىلاشتۇرۇلىدۇ. بۇنداق تەييارلانغان جىگدە شەربىتى تاتلىق، خۇش پۇراق بولىدۇ. ئالقات شەربىتى چۇچۇمەلرەك بولىدۇ. بۇ ئىككى خىل شەربەت ئۇسسۇزلۇقنى بېسىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئىل-گىرى يېزا شەھەرلەردە خېلى كەڭ ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن، ھازىر ئىستېمال دائىرىسى تارايغان بولسىمۇ، ئايرىم جايلاردا ھېلە-ھەم ئىستېمال قىلىنىدۇ.

شەربەتلەرنىڭ تەركىبىدە سۇ مىقدارى كۆپرەك بولغاچقا، ھاۋا ئىسسىق مەزگىللەردە ئۇزاق ساقلاشقا بولمايدۇ.

(4) شىرنىلەر. ھەر خىل ھۆل ـ قۇرۇق مېۋىلەر قاينىتىپ قە-يامغا كەلتۈرۈلۈپ تەييارلىنىدۇ، ئۇنىڭ گۈلقەنت، مۇرابا ۋە شەر-بەتلەردىن تۈپ پەرقى شۇكى، شىرنە ياساشتا شېكەر ئىشلىتىلمەي-دۇ، بەلكى مېۋە تەركىبىدىكى فروكتوزا (مېۋە شېكىرى) دىن پايدە-لىنىدۇ. تۆۋەندە كۆپرەك ئۇچرايدىغان بىر نەچچە خىل شىرنە قاي-نىتىش ئۇسۇلىنى بايان قىلىمىز.

ئۇزۇم شىرنىسى: ئۇزۇم شىرنىسى قۇرۇق ئۇزۇمدىمۇ، ھۆل ئۇ-زۇمدىمۇ ياسىلىدۇ. قۇرۇق ئۇزۇمدە ياسىماقچى بولغاندا، ئۇزۇم يا-كىز تازىلىنىپ تولۇق كۆپۈشكىچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن سىقىپ ئېزىلىدۇ. ھۆل ئۇزۇمدە ياسىماقچى بولسا، ئوبدان پىشقان ئۇزۇملەر تاللاپ يۇيۇلغاندىن كېيىن مۇجۇپ ئېزىلىدۇ ۋە خالتىغا ئېلىپ سىقىپ ئۇزۇم سۈيى ئايرىۋېلىنىدۇ. ئۇزۇم سۈيى سۈس ئوتتا قىيام بولغۇچە قاينىتىلىدۇ. قىيام كۆپۈكلىشىپ يېپىتەك سوزۇلىدىغان ھالەتكە يەتكەندە پىشقان بولىدۇ.

ئۇجمە شىرنىسى: ياخشى پىشقان ئۇجمىلەر (ئاق ئۇجمە، قارا ئۇجمە، چېقىر ئۇجمىنىڭ قايسىسى بولسا بولىدۇ) ئوبدان تازىلاپ سۇدا چايقالغاندىن كېيىن بىردەم قاينىتىلىدۇ، ئاندىن خالتىغا ئې-لىپ سىقىپ، تىرىپى ئايرىۋېتىلىپ، سۈيى سۈس ئوتتا قىيام بول-

ئالما شەربىتى: پىشقان ئالمىنى ئاقلاپ، ئۇرۇقلىرىنى ئېلىۋېتىپ، ئۇششاق توغراپ، ئوبدان چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇپ، سۇس ئوتتا قاينىتىمىز. يۇمشاپ پىشقاندا داكا خالتىغا ئېلىپ سىقىپ تېرىپ-لىرى سۈزۈۋېتىلىدۇ، ئاندىن 1:1 نىسبەتتە شېكەر سېلىپ بىر قا-ينىتىپ ئېلىنىدۇ.

جىنەستە شەربىتى: جىنەستىنى قاينىتىپ پىشۇرۇپ، تېرىپلىرى سىقىپ ئېلىۋېتىلىدۇ، ئاندىن 1:4 نىسبەتتە (جىنەستە بىر ئۇ-لۇش) شېكەر سېلىپ، 3/1 قىسمى قالغۇچە قاينىتىپ ئېلىنىدۇ.

ئۈزۈم شەربىتى: ئوبدان پىشقان ئۈزۈمنى سىقىپ سۈيى ئايرى-ۋېلىنىدۇ، ئاندىن 2:1.5 نىسبەتتە سۇ قوشۇپ 3/1 قىسمى قالغۇچە قاينىتىپ ئېلىنىدۇ.

ئاچچىق ئانار شەربىتى: ئاچچىق ئانارنىڭ دانلىرى ئاجرىتىپ ئې-لىنىپ سىقىپ سۈيى ئايرىۋېلىنىدۇ. 1:0.2 نىسبەتتە شېكەر تە-يارلاپ قاياناقسۇدا ئېرىتىلىدۇ، ئاندىن ئانار سۈيى شېكەر ئېرىتمە-سىگە ئارىلاشتۇرۇلىدۇ.

ئەينۇلا شەربىتى: پىشقان ئەينۇلا سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. سىقىپ تېرىپلىرى ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن، سۈيىگە 2:5 نىسبەت-تە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ 10 مىنۇت قاينىتىپ ئېلىنىدۇ.

چىلان شەربىتى: چىلان ئوبدان يۇمشىغانغا قەدەر قاينىتىپ پىشۇ-رۇلىدۇ، ئاندىن سىقىپ تېرىپلىرى ئايرىپ تاشلىنىپ سۈيىگە 1:2 نىسبەتتە شېكەر ئېرىتمىسى قوشۇپ بىرەم قاينىتىپ ئېلىنىدۇ.

ئۈجمە شەربىتى: پىشقان ئۈجمە سۇدا قاينىتىلىپ، تېرىپلىرى سۈزۈۋېتىلىدۇ. سۈيىگە 2:1 نىسبەتتە شېكەر قوشۇپ بىرەم قاينە-تىپ ئېلىنىدۇ.

بېھى شەربىتى: بېھى ئاقلىنىپ ئۈرۇقلىرى ئېلىپ تاشلانغاندىن كېيىن نېپىز توغرلىپ قاينىتىلىدۇ، ئاندىن داكىغا ئېلىپ سىقىپ تېرىپلىرى سۈزۈۋېلىنىپ، سۈيىگە 1:2 نىسبەتتە شېكەر قوشۇپ يېرىمى قالغۇچە قاينىتىپ ئېلىنىدۇ.

جىگدە، ئالقات شەربىتى: جىگدە ياكى ئالقات يۇيۇلغاندىن كېيىن سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن سىقىپ داكىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ

رۇلىدىغان يېمەكلىكتۇر. گەرچە ناۋات شېكەردىن ئىشلەپچىقىرىلـ
سىمۇ، لېكىن ئۇلار ئارىسىدا شەكىل پەرقىدىن باشقا خۇسۇسىيەت
پەرقىمۇ بار. ئۇيغۇر تېبابىتىدە شېكەر قۇرۇق ئىسسىق، ناۋات ھۆل
ئىسسىق دەپ قارىلىدۇ. شېكەر بىۋاستە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلـ
مەستىن، بەزى دورىلارنى ياساشقا خۇرۇچ قىلىنىدۇ. ناۋات بولسا
بىۋاستە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. يۆتەل، كۆكرەك ئاغرىقى، خا ـ
پىغان، بەزى ئەزالار تىترەش قاتارلىقلاردا داۋالاش رولىغا ئىگە. شې ـ
كەر كۆندىلىك تۇرمۇشتا تاتلىق يېمەكلىكلەرنى تەييارلاشقا خۇرۇچ
قىلىنىدۇ؛ ناۋات بولسا، ناۋات چاي دەملەش، داستىخان بېزەش قا ـ
تارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

ئاق ناۋات شېكەر قىيامىدىن تۇنجى قېتىم ئېلىنىدىغان مەھ ـ
سۇلات بولۇپ، ئاق، سۈزۈك، پارقىراق، جۇلالىق ۋە ئالاھىدە تاتلىق
كېلىدۇ.

شېكەر قىيامىدىن ناۋات ياساش داۋامىدا ئاق ناۋات ياسىلىش بە ـ
لەنلا قالماي، سېرىق ناۋات ۋە پەۋادە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. سېرىق ناۋات
شېكەر قىيامىدىن ئېلىنىدىغان ئىككىلەمچى مەھسۇلات بولۇپ، رەڭ ـ
گى سۇس سېرىق بولغاچقا «سېرىق ناۋات» دېيىلىدۇ. شەكىل جەھەت ـ
تە ئاق ناۋاتقا ئوخشاش بولسىمۇ، تەمى، خۇسۇسىيىتى جەھەتتە ئۇ ـ
نىڭدىن تۆۋەن تۇرىدۇ. پەۋادە شېكەر قىيامىدىن ئېلىنىدىغان ئۈچ ـ
لەمچى مەھسۇلات بولۇپ، قالدۇق قىيامنى قېلىپقا قۇيۇپ قاتۇرۇش
ئارقىلىق ياسىلىدۇ. رەڭگى سېرىق بولۇپ، قوشۇمچە يېمەكلىك قە ـ
لىنىشتىن تاشقىرى بەزى كېسەللەرنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈش كېرەككى، خوتەن رايونىدا بۇرۇن
ئاق شېكەر ئىشلەپچىقىرىلغانلىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار بولمىسە ـ
مۇ، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا بىر قانچە جايدا شېكەرنىڭ ئىشلە ـ
نىلىشى توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلگەن.①

خەلقىمىزنىڭ قوغۇن ـ تاۋۇز ئۆستۈرۈشى ناھايىتى ئۇزاق تا ـ
رىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. قوغۇننىڭ ناھايىتى تاتلىق

①مەھمۇد كاشغەرىي: «تۇركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 192 ـ، 528 ـ بەت. 2ـ تۇم 239ـبەت.

غۇچە قاينىتىلمىدۇ. شەربەت قىيام بولغاندا كۆپۈكلىشىدۇ. بۇ چاغدا ئوت توختىتىلىپ، چوغدا قاينىتىلمىدۇ، بۇ چاغدىمۇ يەنە كۆپۈك-لەشسە، چوكىدا ئىلغاندا يىپتەك سوزۇلسا قىيام پىشقان بولىدۇ.

قوغۇن ـ تاۋۇز شىرنىسى: ياخشى پىشقان ياكى پىشمىپ ئۆتۈپ كەتكەن قوغۇن ياكى تاۋۇزنىڭ ئۇرۇقى ۋە شاپىقى ئېلىۋېتىلمىدۇ. ئېتى سىقىپ ياكى توغراپ ئېزىلگەندىن كېيىن بىردەم قاينىتىلە-دۇ، ئاندىن خالتىغا سېلىپ سىقىپ تىرىپلىرى ئايرىۋېتىلىپ سۈيى سۈس ئوتتا قاينىتىپ قىيام قىلىنىدۇ.

شاتۇت شىرنىسى: ياخشى پىشقان شاتۇتنى ئېزىپ، سۈيى ئايرىۋې-لىنغاندىن كېيىن، كوزا ياكى سىرلىق قاچىغا قۇيۇپ، ئاغزىغا داكا يېپىپ ئاپتاپقا قويۇلىدۇ. ئاپتاپ تەپتىدە سۈيى پارلىنىپ كېتىپ قىيام ھالەتكە كېلىدۇ.

شىرنىلەر رەڭگى، مېۋە تۈرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، تۇق سېرىق، سېرىق ياكى قارامتۇل بولىدۇ. ياخشى ئىشلەنگەن شىرنە-لەرنى بىر نەچچە ئاي، ھەتتا بىرەر يىل ساقلىغىلى بولىدۇ. شىرنە-لەر سۈيۈلدۈرۈلۈپ نان بىلەن ئىستېمال قىلىنغاندىن سىرت، سو-غۇق ئىچىملىك تەييارلاشقا ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىدۇ.

گۈلقەنت، مۇرابباء، شەربەت ۋە شىرنىلەرنى ساپال، ئەينەك، ياغاچ قاچىلاردا ياكى سىرلىق قاچىلاردا، شۇنداقلا قۇرغاق، سالقىن جايلاردا ساقلاش، سۇ بىلەن ئۇچراشتۇرماسلىق لازىم.

4) قىيام قىلىپ قاتۇرۇپ تەييارلىنىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر

بۇ خىل يېمەكلىكلەر شېكەر ياكى ئاشلىق دانلىرىنى مەلۇم ۋاسىتە ۋە ئۇسۇللاردا قىيام قىلىپ، ئاندىن قىيامنى سوۋۇتۇپ، قا-تۇرۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدىغان ھەر خىل قاتتىق، تاتلىق يېمەك-لىكلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق يېمەكلىكلەرنى خام ئەشيا ۋە مەھ-سۇلات ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى پەرقلىرىگە قاراپ ناۋاتچىلىق، پەشمەكچىلىك، پېچەكچىلىك ۋە ماتاڭچىلىقتىن ئىبارەت تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) ناۋاتچىلىق

ناۋات ئاق شېكەر سۇدا قاينىتىپ قىيام قىلىنىپ، ئاندىن قاتۇ-

بەلچە. كىچىك تاختاينى ساپلاپ ياسالغان گۈرجەك شەكىللىك سايمان بولۇپ، قىيام قوچۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قېلىپ. ياغاچ، مىس ياكى قاتمالىتىردىن ياسالغان تۈز تەگلىك، ھەر خىل شەكىللىك قاچا بولۇپ، پەۋادە قىيامىنى قاچىلاپ قاتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

نوغۇچ. بۇ، خېمىر يايىدىغان نوغۇچقا ئوخشاش ياغاچ سايمان بولۇپ، پەۋادە قىيامىنى قوچۇپ كۆپتۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ناۋاتچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى:

تەييارلىق باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا قىيام قازانلىرى ۋە ناۋات قازانلىرى پاكىز يۇيۇپ سۈرتۈلىدۇ. ناۋات قازانلىرى يەرنى ئويۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ناۋات قىيامىنىڭ ئاستا ئاستا سوۋۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن قازان ئاستى ۋە ئەتراپىغا قېلىن بىر قەۋەت سامان سېلىنىدۇ، ئاندىن قازان تېگىدىن 20 سانتىمېتىر چوڭقۇر لۇقتىكى قىسمى بوش قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناۋات يېپى تارتىلىدۇ. ئادەتتە قۇر ئارىلىقى بەش سانتىمېتىر، قەۋەت ئارىلىقىمۇ بەش سانتىمېتىر قىلىپ بەش قەۋەت يېپ تارتىلىپ، يېپ ئۈچلىرى قازان دېۋارىغا سىرىچتا مەھكەم چاپلاشتۇرۇلىدۇ. ھەر قەۋەتتىكى يېپلار ئاستى ـ ئۈستى قەۋەتتىكى يېپلارنىڭ قۇر ئارىلىقىغا ئۇدۇل كەلتۈرۈلۈپ پاراللېل يۆنىلىشتە تارتىلىدۇ. باشقا ماتېرىيال ۋە سايمانلارمۇ تەلەپ بويىچە تەقلىنىدۇ.

ئاق ناۋات ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچى. قىيام قازىنىغا 5:3 نىسبەتتە (200 جىڭ شېكەر ئۈچۈن 120 جىڭ) سۈزۈك سۇ قۇيۇلۇپ، ئۈستىگە شېكەر سېلىنىدۇ ۋە ئوچاقتا ئوت يېقىلىدۇ. سۇ تېخى ئىسسىمىغان ۋاقىتتا ئىككى تۈخۈمنىڭ ئېقىغا بىر ئاز سۇ قۇيۇلۇپ، ئوبدان قوچۇپ كۆپۈكلەشتۈرۈلۈپ، قازانغا قويۇلىدۇ، ئاندىن قازاندىكى شېكەر بەلچىدە توختىماي قوچۇپ بېرىلىدۇ. قازان تولۇق قاينىغاندىن كېيىن ئوت پەسلىتىلىپ، سۇس ئوتتا داۋاملىق قاينىتىلىدۇ ۋە ئۈچ مىسقال ئەتراپىدا توك ياغ (قوي يېغى) سېلىنىدۇ.قازاننىڭ سۇس قاينىشىغا ئەگىشىپ خام قىيام يۈزى كۆپۈكلىشىدۇ، شۇنداقلا قازاننىڭ بىر تەرىپىگە يىغىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا يىغىلغان كۆپۈك ئېلىپ

بولغان بەزى سورتلىرى «شېكەر سۈيى»، «پاقلان ناشېكەر»، «ئاق ناۋات» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. دېمەك، بۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغىنىمىزدا، خەلقىمىزنىڭ شېكەرنى بىلىشى ۋە شېكەرنى خام ئەشيا قىلىپ تاتلىق يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز.

ناۋاتچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ـ سايمانلار:

ناۋات يىپى. بۇ، ئىنچىكە بۆز يىپ بولۇپ، قازان دېۋارىغا تارتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. چوكا ناۋات مۇشۇ يىپلارنى مەركەز قىلىپ قېتىشىدۇ.

سىرىچ. بۇ، يېپىشقاقلىقى يۇقىرى بولغان بىر خىل شىلىم بولۇپ، ناۋات يىپىنى قازان دېۋارىغا چاپلاپ مۇقىملاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. سىرىچ ياساش ئۇسۇلى مۇنداق: سۇپەتلىك ئاق ئۇندىن خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ، ئاندىن خېمىر سۇغا چىلاپ مۇجۇلۇپ كراخمالى سۇغا چىقىرىلىدۇ (بۇ كراخمال «شىرە» دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ئۆپكە قوپۇشقا ئىشلىتىلىدۇ). يېپىشقاقلىقى يۇقىرى بولغان خېمىر تىرىپى «سىرىچ» دەپ ئاتىلىدۇ. سىرىچ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن پارچىلىنىپ ئۇن تارتىلىدۇ. بۇ «سىرىچ ئۇنى» دېيىلىدۇ. ناۋات ياساشتا سىرىچ ئۇنىدىن سىرىچ شىلىمى تەييارلىنىدۇ. سىرىچ ئۇنى بولمىغاندا ئادەتتىكى ئاق ئۇندىن ياخشى شىلىم تەييالاپ ئىشلەتىلسىمۇ بولىدۇ.

تۇخۇم. ئۇ شېكەر قېيمىنى تازىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ياغ. ئادەتتىكى سۇ يېغى بولۇپ، پەۋادە قېلىپلىرىنى تازىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە ئازراق توك ياغمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

ئوت ـ چۆپ دورىلىرى. بۇ، پىننە، قىزىلگۈل، رەۋەن، كەرەپشە ئۇرۇقى، ئاق سەندەل، مەستىكى قاتارلىق ئوت ـ چۆپ دورىلار بولۇپ، چىلاپ تېتىقى چىقىرىلىپ ياكى يۇمشاق سوقۇلۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلۈپ، پەۋادە قېيمىغا قوشۇلىدۇ. پەۋادىنىڭ رەڭگىنى، تەمىنى ياخشىلاش، شۇنداقلا بەزى كېسەللىكلەرگە شىپا بولۇش رولىنى ئويناىدۇ.

قازان. بۇ، ئادەتتىكى چوك چۆيۈن بولۇپ، شېكەرنى قېيام قىلىش ۋە قېيام قاچىلاپ ناۋات قاتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. بىرى، ئاق ناۋات ئىشلەپچىقىرىشتىن ئېشىپ قالغان قىيامغا 10:1 نىسبەتتە سۇ قوشۇلۇپ قايتا قىيام قىلىنىدۇ. كۆپۈك ناھايىتى ئاز چىقىدىغان بولغاچقا تۇخۇم ئېقى سەلمىنايدۇ. يەنە بىرى، ئاق ناۋات ئېلىنىپ ئېشىپ قالغان قىيامغا 2:1 نىسبەتتە ئاق شېكەر، كونا قىيامغا 10:1 نىسبەتتە، يېڭى قوشۇلغان شېكەرگە 5:3 نىسبەتتە سۇ قوشۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە قىيام قىلىنىدۇ. بىر تۇخۇمنىڭ ئېقى سېلىنىپ كۆپۈك تازىلىنىدۇ. قالغان ئىش تەرتىپلىرى ئاق ناۋات ئىشلەپچىقىرىشنىڭكىگە ئوخشاش بولىدۇ. ناۋات قازىنى بىرەر كۇن بۇرۇن ئېچىلىدۇ. بۇنداق ئىككىلەمچى ناۋاتنىڭ رەڭگى سارغۇچ، دۇغراق بولغاچقا «سېرىق ناۋات» دەپ ئاتىلىدۇ. سېرىق ناۋات مەيلى جۇلاسى ياكى قۇۋۇتى جەھەتتە بولسۇن، ئاق ناۋاتتىن تۆۋەن تۇرىدۇ. بۇنداق ئىككىلەمچى ناۋاتنىڭ خام ئەشيا بىلەن مەھسۇلات نىسبىتى ئادەتتە 2:0.9~2:1 ئەتراپىدا بولىدۇ.

سېرىق ناۋاتتىن ئېشىپ قالغان قىيامدىن قايتا ناۋات ئىشلەشكە بولمايدۇ، كۆپىنچە پەۋادە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. پېچىنە - پىرەنىك، ماتاڭ، مۇرابا ياساشقا ياكى شىرنە - دوغاپ ياساشقا خام ئەشيا قىلىنىدۇ.

پەۋادە ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچى. پەۋادە ناۋاتچىلىقتىكى ئاخىرقى مەھسۇلات بولۇپ، رەڭگى سېرىق، پۇۋەكلىك، چۇرۇك بولىدۇ (پەۋادە بەزى جايلاردا «ئەدرەك» دەپ ئاتىلىدۇ). پەۋادە ياساشتا سېرىق ناۋات قىيام قالدۇقى قايتىدىن قاينىتىلىپ قىيام قىلىنىدۇ. قىيام قايناپ كۆپۈكلەشكەن ھەمدە نوغۇچقا يۇقتۇرۇلغان قىيام قالدۇقى (سۇيۇق-لۇق) نى بارماقتا ئەشكەندە قولغا چاپلىشۇڭماي بۇغداي - قوناق دانىسى چوڭلۇقىدا ئېشىلىپ مونەكلەشسە قىيام پىشقان ھېسابلىنىدۇ، قازان دەرھال ئوچاقتىن ئېلىنىپ، قىيام نوغۇچتا كۆچەپ قوچۇلىدۇ. قوچۇش داۋامىدا قىيام كۆپۈكلىشىپ كۆپىيىدۇ. قىيام دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ياغلاپ تەييارلانغان قىيام قېلىپلىرىغا قويۇلۇپ، سايە يەردە قۇرۇتۇلىدۇ. پەۋادە قىيامى تەييارلاشتا، 100:0.1نىسبەتتە پىننە، قىزىلگۈل، رەۋەن، ئاق سەندەل، مەستىكى قاتارلىق دورىلار-نىڭ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلگەن تالقىنى (ئۇلارنىڭ چىلاپ تەييارلانغان

تاشلىنىدۇ (كۆپۈكنى پاكىز ئېلىپ تاشلاش مۇھىم بىر ھالقا بولۇپ، پاكىز ئېلىنمىسا، قازان تېشىپ كېتىپ ئىسراپچىلىق يۈز بېرىدۇ. ناۋات دۇغ، جۇلاسىز چىقىپ قالمىدۇ)، ئاندىن ئوت ئۇلغايتىلىپ بىر يېرىم سائەتتىن ئىككى سائەت ئەتراپىدا قاينىتىلىدۇ (ھازىر تاشكۆ-مۇر يېقىلغۇ قىلىنىپ، شامالدۇرغۇچ ئىشلىتىلگەچكە بىر سائەتتىن بىر يېرىم سائەتكىچە قاينىتىلىدۇ). قىيام پىشقاندىن كېيىن (قىيام نوگايدا سورۇغاندا ئاخىرقى قىيام قالدۇقلىرى بىر نەچچە تال يىپەك سوزۇلۇپ چۈشسە، قىيام پىشقان ھېسابلىنىدۇ) ئوت توختىتىلىپ، قىيام ناۋات قازىنىغا يىپ تارتىلماي دۈزارى تەرەپتىن نوگايدا ئاستا ئاستا قۇيۇلۇپ، ئۈستۈنكى قەۋەتتىكى يىپلار بىر ئىككى سانتىمېتىر چۆككۈچە توشتۇرۇلىدۇ.

تەييارلانغان قىيام ناۋات قازانلىرىغا قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، قازان تۆۋىنى يېپىلىپ ئۈستىدىن پاكىز رەخت ۋە كۆرپە يۆگەپ دۇملىنىدۇ. قىيامنىڭ ئاستا ئاستا سوۋۇشىغا ئەگىشىپ، شېكىر قىيامى ناۋات يىپلىرىنى مەركەز قىلىپ كرىستاللىشىپ قېتىشىدۇ. يازدا قىيام قۇيۇلۇپ بەش سوتكا، باشقا پەسىللەردە (قىش پەسلىدە ئۇي ئىچىگە مەش قۇيۇلىدۇ) ئالتە سوتكا ئۆتكەندىن كېيىن، تۇۋاق ئېچىلىپ بىر كۈن شامالدىتىلىدۇ، ئاندىن ناۋات قازىنى ئۇيۇقتىن چىقىرىلىپ يېنى قىلىنىپ، قىيام قالدۇرقى تۆكۈۋېلىنىدۇ. ناۋات چوكىلىرىنىڭ ئۈستىگە ئىسسىق سۇ چېچىلىپ قىيام قالدۇقى تازىلىنىدۇ. ئاخىرىدا ناۋات قازاندىن چىقىرىلىپ، سالقىن جايدا قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن چېقىلىدۇ.

شېكەر قىيامىدىن ئىشلەپچىقىرىلغان تۈنجى قېتىملىق ناۋات رەڭگى ئاق، سۈزۈك، پارقىراق بولغاچقا «ئاق ناۋات» دەپ ئاتىلىدۇ. ناۋاتنىڭ يېپقا يېپىشىپ قالقان قىسمى «چوكا ناۋات»، قازان دىۋارىغا يېپىشىپ قالقان قىسمى «تاپان ناۋات» دېيىلىدۇ. شېكەر بىلەن ئاق ناۋات نىسبىتى 2:1 بولۇپ، 200 جىڭ شېكەردىن 100 جىڭ ناۋات ئېلىشقا بولىدۇ. چوكا ناۋات بىلەن تاپان ناۋات نىسبىتى 1:1 بولىدۇ.

سېرىق ناۋات ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچى. سېرىق ناۋات ئاق ناۋات ئىشلەپچىقىرىشتا ئېشىپ قالغان قىيامدىن ياسىلىدۇ. بۇنىڭدا ئىككى

پۈۋلەپ سوۋۇتۇپ، چىشلىگەندە بوشقىنا كىرىسلىغان ئاۋاز چىقسا قىيام پىشقان ھېسابلىنىدۇ)، سوغۇق سۇ تولدۇرۇلغان چوڭ داسقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان كىچىك داسقا قۇيۇپ ئۆمەللىنىدۇ. قىيام بىر ئاز سوۋۇپ خېمىر ھالىتىگە كەلگەندە داستىن چەمبىرەك شەكىلدە پىلتىلاپ ئېلىنىپ، تۇزۇككە بېكىتىلگەن قوزۇقتا ئېلىپ سوزۇ - لىدۇ. قىيام خېمىرى سوزۇلۇپ رەڭگى ئاقارغاندا قوزۇقتىن ئېلىپ، ئۇنتاختا ئۈستىگە چەمبىرەك شەكىلدە قويۇلىدۇ ۋە قورۇپ تەي - يارلانغان ئۇن ئۇنتاختا ئۈستىگە تۆكۈلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، تۆت ئادەم تاختىنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇپ، قىيام چەمبىرەكنى پۇخۇن (قۇغۇن) ئۈستىدە دومىلىتىپ چوڭايتىدۇ. چەمبىرەك چوڭىيىپ مەلۇم چەك - كە يەتكەندە بىر ئۆرۈپ جۇپ ھالقا شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ ــ دە، ئال - دىنقى ھەرىكەت تەكرارلىنىدۇ.

قىيام چەمبىرەكى قورۇلغان ئۇندا پوخۇنلاپ ئۇزلۇكسىز چوڭاي - تىلىش ۋە قايتا قايتا ھالقىلاپ قاتلىنىش ئارقىلىق سوزۇلۇپ، ئىنچىكىلەپ، سىرتى بىر قەۋەت ئۇن بىلەن قاپلانغان، دىئامېتىرى 0.5 مىللىمېتىردىن كىچىك بولغان قىيام يىپچىلىرىغا ئايلىنىدۇ. قىيام يىپچىلىرى قورۇلغان ئۇننى تولۇق ئۆزىگە تارتىپ بولغاندا قىيام سوزۇش مەشغۇلاتى توختىتىلىپ، قىيام يىپچە ھالقىسى 15 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بوّلەكلەرگە ئايرىپ كېسىلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ چوڭ بارماق تومۇقىدىكى يىپچە باغلىرىغا ئايلىنىدۇ ۋە گەۋدە - سى ئىككى-ئۈچ سانتىمېتىر كەڭلىكتە يېيىلغاندىن كېيىن بارماق ھەرىكىتى ئارقىلىق كېسىلگەن ئىككى ئۈچى ئوتتۇرىغا، كېسىك گەۋدە قىسمى سىرتقا چىقىرىپ قاتلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇخۇم چوڭلۇقتىكى پەشمەك تەييار بولىدۇ. پەشمەك تولىمۇ چۈرۈك بو - لۇپ، بېسىلىشقا ۋە سوزۇلۇشقا چىدامسىز كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇدۇللۇق تەييارلانغان پەشمەك لېگەن، داس قاتارلىق قاچىلارغا ئۇدۇللۇق رەت - لىك تىزىپ قويۇلىدۇ.

(3) پېچەكچىلىك

پېچەك ئەملىيەتتە بىر خىل كەمپۈت بولۇپ، شېكەر خام ئەشيا قىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. شەكلى ۋە ياسىلىش ئۇسۇلىنىڭ

سۈيى ياكى مۇشۇ دورىلارنىڭ بىر نەچچە خىلى) ئارىلاشتۇرۇلسا، بۇنداق پەۋادە «دورىلىق پەۋادە» دەپ ئاتىلىدۇ. دورىلىق پەۋادە مەلۇم خۇش پۇراق ۋە رەڭگە بولۇپلا قالماي، تەپ (تۆۋەن قىزىتما)، مەيدە كۆپۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ. شۇڭا، دورىلىق پەۋادە بەكمۇ خېرىدارلىق بولىدۇ.

(2) پەشمەكچىلىك

پەشمەك شېكەردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلات بولۇپ، رەڭگى ئاق، چۈرۈك، مەززىلىك، تۈخۈم چوڭلۇقىدا بولىدۇ، ئىنچىكە سوزۇلغان قىيام يىپلىرىنى قورۇلغان ئۇندا پوخۇنلاپ يۆگەپ ياسىلىدۇ. بىر قاراشتا خۇددى يۆگەپ قويۇلغان ئاق يىپەك كاللىكىگە ئوخشىشىدۇ.

پەشمەك ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ـ سايمانلار:

ماتېرىيال: ئاق شېكەر (تۆت جىك)، ئاق ئۇن (تۆت جىك)، سۇ (ئىككى چىنە)، ئەبجەش ياغ (بىر جىك)، ھەسەل (بىر جىك).

چوپۇن قازان: قىيام قاينىتىش، ئۇن قورۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

داس: بىر چوك، بىر كىچىك قاڭالتىر داس. چوك داس سۇ قاچىلاشقا، كىچىك داس قىيام قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇنتاختا: بىر كۆادرات مېتىر ئەتراپىدىكى تاختاي بولۇپ، پەشمەك ياساشتا مەشغۇلات سۇپىسى قىلىنىدۇ.

كاسا، لېگەن: بۇلار تەييار بولغان پەشمەكنى قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

پەشمەك ياساش مەشغۇلاتى: ئۆلچەم بويىچە تەييارلانغان ئۇن داسقا قۇيۇلىدۇ. ئەبجەش ياغ ئوبدان قىزىتىلىپ تاۋلانغاندىن كېيىن، ئۇن ئۈستىگە قۇيۇلۇپ، ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. بىر ئاز سوۋۇغاندا قول ـ بارماقلاردا ئۆۋۈلاپ، ئۇن بىلەن ياغ تەكشى ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۇششاق دانچىلىق تالقان قىلىنىدۇ، ئاندىن قايتىدىن قۇرۇق قازانغا سېلىپ سۇس ئوتتا تەدرىجىي قىزىتىپ قورۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قىيام تەييارلىنىدۇ، يەنى شېكەر بىلەن سۇ باشقا بىر قازانغا قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ. قازان دەسلەپ قاينىغاندا بىر جىك ھەسەل قۇيۇلىدۇ (ھازىر ھەسەل ئورنىدا ئازراق لېمون سېلىنىدۇ)، ئاندىن داۋاملىق قاينىتىلىپ، قوچۇپ قىيام قىلىنىدۇ. قىيام پىشقاندا (قىيامنى چوكىدا ئېلىپ، سوزۇلۇپ چىققان قىيام يىپچىسىنى

گۈل، پىننە قاتارلىق رەڭ بەرگۈچى ماتېرىياللار ئايرىم ھالدا قىزىق سۇغا تولۇق يۇمشىغانغا قەدەر چىلاپ قويۇلىدۇ، ئاندىن مۇ-جۇپ سۇغا تېتىقى چىقىرىلغاندىن كېيىن تىرىپلىرى داكىدا سۈزۈپ ئېلىۋېتىلىدۇ. قېپقالغان رەڭدار سۇيۇقلۇقتا يۇقىرىقى ئۈسۈل بو-يىچە ئايرىم ئايرىم ھالدا شېكەر قېيامى تەييارلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەكشى يەرگە چوڭراق داستىخان ياكى پاكىز رەخت سېلىنە-دۇ. يۇلغۇن چوكىسىنىڭ ئۈچى قېيامغا 10 سانتىمېتىرچە چوڭقۇر-لۇقتا چۆكۈرۈپ ئېلىنىپ، رەخت ياكى داستىخان ئۈستىگە ئۇدۇللاپ قاتتىق سىلكىنىدۇ. بۇ چاغدا چوكىغا يۇقۇپ چىققان قېيام چوكە-دىن ئاجراپ، رەخت ئۈستىگە چۈشىدۇ. بۇ مەشغۇلات تاكى قېيام تۈگىگەنگە قەدەر داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەر خىل شە-كىل، ھەر خىل چوڭلۇقتىكى چاچما پېچەك ھاسىل بولىدۇ. پېچەك رەخت ئۈستىدە تۈرغۇزۇپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن يىغۇۋېلىپ قاچە-لىنىدۇ. رەڭگى رەڭ بەرگۈچى خۇرۇچ تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، يەنى قېيام تەييارلاشقا قىزىلگۈل سۇيى ئىشلىتىلگەن بولسا پېچەك قىز-غۇچ، پىننە سۇيى ئىشلىتىلگەن بولسا كۆكۈش بولىدۇ.

ناۋات، پەشمەك، پېچەك ئادەتتىكى تېمپېراتۇرىدا ئېرىپ كەتمە-دۇ. شۇڭا، بۇ خىل مەھسۇلاتلارنى خېلى ئۇزاققىچە ساقلاپ ئىستې-مال قىلىشقا بولىدۇ.

(4) ماتاڭچىلىق

ماتاڭ ئاشلىق دانلىرى ۋە بىر قىسىم قەنت مىقدارى يۇقىرى بولغان مېۋىلەرنى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىپ ياسىلىدىغان تاتلىق يې-مەكلىك بولۇپ، خەلقىمىز ئىنتايىن ياقتۇرۇپ ئىستېمال قىلىدىغان قوشۇمچە يېمەكلىك ھېسابلىنىدۇ.

ماتاڭچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى: ماتاڭچە-لىقنىڭ ئاساسىي مەھسۇلات تۈرى ئاق ماتاڭ ۋە سېرىق ماتاڭدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ، ئاق ماتاڭ ئاشلىق دانلىرىدىن، سېرىق ماتاڭ مېۋە شىرنىلىرىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ماتاڭ تاتلىق، شىرە-لىك، يېپىشقاقلىقى يۇقىرى، شۇنداقلا مەلۇم خۇش پۇراقىغا ئىگە. ئاق ماتاڭ بىلەن سېرىق ماتاڭ بىرلەشچى مەھسۇلات بولۇپ، ئۇلاردىن

ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن «كەسمە پىچەك» ۋە «چاچما پىچەك» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. كەسمە پىچەك ئاق، قاتتىقلىقى ئوتتۇراھال بولىدۇ. بىر نەرسە قاچىلاپ ئاغزى ئىزمىلانغان تاغار ياكى سىلىندىر شەكلىدە بولىدۇ. چاچما پىچەك ئاق، قىزغۇچ، سېرىق، كۆكۈش رەڭلەردە، كەسمە پىچەكتىن قاتتىقراق، شەكلى ۋە چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل بولىدۇ.

پىچەك ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

ماتېرىيال: ئاق شېكەر تۆت جىڭ، سۇ ئىككى چىنە، ئۇن مۇزاپىق مىقدارىدا، سېرىق سەنبەر گۈل، قىزىلگۈل، پىننە مۇزاپىق مىقدارىدا.

سايمان: قىيام تەييارلاش سايمانلىرى پەشمەك ياساش سايمانلىرىغا ئوخشاش.

قايچا ياكى پىچاق: قىيام پىلتىسىدىن كەسمە پىچەك كېسىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

داستخان ياكى پاكىز رەخت: كەسمە پىچەك كۆمۈش ياكى چاچما پىچەك چىچىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

يۇلغۇن چوكا: كىچىك يۇلغۇن چىۋىقلىرىنىڭ پوستى ئاقلىنىپ 30 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىدۇ. 30～40 تال چوكا بىر قەلەمنىپ، چوڭ بېشى باغلاپ دەستە قىلىنىدۇ. كىچىك بېشى سەل كېرىلىدۇ. چاچما پىچەك ياساشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كەسمە پىچەك ياساش مەشغۇلاتى: شېكەر پەشمەك قىيامىنى تەييارلاش ئۈسۈلى بويىچە قىيام قىلىنىدۇ. داستىن ئۆمەللەپ ئېلىنغان قىيام خېمىر قوزۇقتا ئارتىلىپ سوزۇپ ئاقارتىلىدۇ، ئاندىن ئۇزۇنىغا ئۈستىگە ئېلىپ بىر ئۆچىدىن سوزۇپ، 1～1.5 سانتىمېتىر تولۇقتا پىلتا قىلىنىپ، قايچا ياكى پىچاقتا 1.5 ～ 2 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىدۇ. كېسىلىپ بولغان پىچەك دانىچىلىرى داستىخانغا نېپىز يېيىتىلىپ ئۈستىگە ئۇن سېپىلىدۇ ياكى نېپىز بىر قەۋەت ئۇن بىلەن كۆمۈپ ئىسسىق ساقلىنىدۇ. ئۆچ كۈندىن كېيىن پىچەك قېتىپ شەكلى تۇراقلىشىدۇ. بۇ چاغدا ئەلگەكتە تاسقاپ، پىچەك ئۈندىن ئايرىۋېلىنىپ قاچىلىنىدۇ.

چاچما پىچەك ياساش مەشغۇلاتى: قىزىلگۈل، سېرىق سەنبەر

ئورنىتىلىدۇ. خام ئەشيا دۇملەپ شەربەت چىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كاسا (كاسائ): ياغاچ تەخنە بولۇپ، كېرەكلىك ماتېرىياللارنى قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

گۈرجەك: ياغاچتىن ياسىلىدۇ، قىيامنى ئۆرۈپ پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تەگلىك رەخت: ئىككى كۋادرات مېتىر چوڭلۇقتىكى رەخت بولۇپ، خام ئەشيانى ئارىلاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئاسقۇ: سىرتقى دىۋارى تەكشى سىلىقلانغان سىلىندىر شەكىللىك توغرا بالداق بولۇپ، سوزۇلغان ماتاك پىلتىلىرىنى ئېسىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

يېپ: يېپەك ياكى چىگىدىن ئىشلەنگەن ئىنچىكە يېپ بولۇپ، ماتاك كېسىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

قىرغۇ: ئادەتتىكى قىرغۇ بولۇپ، قەنت قىزىلچىسىنى قەلەمچە قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تاختاي: تەكشى رەندىلەنگەن تاختاي بولۇپ، ئارىلاش ماتاكلارنى ياساشقا تەگلىك قىلىنىدۇ.

پۇزا: جىلىت ئېچىشقا لازىم بولىدىغان ياغاچ پۇزا بولۇپ، ئارىلاش ماتاكلارنىڭ ئۈستىنى تەكشىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ماتاكچىلىق مەشغۇلاتى: ماتاك ياساش ئىشى ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، تەييارلىق باسقۇچى ۋە ماتاك ياساش باسقۇچى دەپ ئىككى باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

تەييارلىق باسقۇچى: ئاق ماتاك ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان تېرىق، كۆممىقۇناق ياكى سۆك قاتارلىق يېرىك ئاشلىقلار پاكىز تاسقىلىپ، ئۇگۇت ئېتىلىپ، تۆگمەندە يېرىك يارمىداپ تارتىلىدۇ. ئارپا كاسىغا چىلاپ ئۇندۇرمە قىلىنىدۇ، ئاندىن يېيىپ قۇرۇتۇلۇپ، تۆگمەندە يارمىداپ تارتىلىدۇ. ئىشلىتىش ئالدىدا سۇغا چىلاپ كۆپتۈرۈلىدۇ. كېرەكلىك سۇيۇقىغى قىزدۇرۇپ تاۋلىنىدۇ.

سېرىق ماتاك ياساشقا ئىشلىتىدىغان ئۇزۇم، ئۇجمە، جىگدە قاتارلىق مېۋىلەر ياكى ئۇلارنىڭ قاق ـ ژاسالغۇلىرى پاكىز ئادالىنىدۇ. قىزىلچا يۇيۇپ ئاقلىنىپ قىرغۇدا قەلەمچە قىلىنىدۇ.

يەنە ياغاچ ماتىكى، كۈنجۈت ماتىكى، كەندىر ماتىكى، ئۇزۇم ماتىكى قاتارلىق ئىككىلەمچى مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇنداق ئىككىلەمچى مەھسۇلاتلار ھەم تاتلىق، ھەم قوشۇمچە خۇرۇچ تەمگە ئىگە بولغانلىقى ئۈستىگە، ئۇزۇقلۇق قىممىتىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. كەندىر ماتىكى بىلەن كۈنجۈت ماتىكىغا ئارىلاشتۇرۇلىدىغان كەندىر بىلەن كۈنجۈت ئىشلىتىشتىن ئىلگىرى قورۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل ماتاڭلار چۈرۈك ھەم خۇشبۇي بولىدۇ.

ماتاڭنىڭ ئېرىش نۇقتىسى تۆۋەن بولۇپ، ھاۋا ئىسسىق مەزگىللەردە ئاسانلا ئېرىپ شەكلى ئۆزگىرىپ قالىدۇ، ھەتتا ئېرىپ كاللەكلىشۇالىدۇ. شۇڭا، ماتاڭ ئادەتتە كەچكۈزدىن باش باھارغىچە بولغان تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق مەزگىللەردە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. دەمالىلىققا ئىستېمال قىلىنمايدىغان ئەھۋالدا ماتاڭنى سوغۇق، ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان جايدا ساقلاش كېرەك.

ماتاڭچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ـ سايمانلار: ماتاڭ ياساشتا ئاشلىق دانلىرى، ئارپا يارمىسى، سۇ يېغى، مېۋە شىرنىلىرى، قىزىلچا، قۇرۇق ئۈزۈم، ياغاچ، كەندىر، كۈنجۈت قاتارلىق ماتېرىياللار؛ قازان، چۆمۈچ، قاقما سوغا، كۈپ، كاسا، گۈرجەك، تەگلىك رەخت، ئاسقۇ، يىپ، قىرغۇ، تاختاي، پۇزا قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ.

قازان: ئادەتتىكى چوڭ چۆيۈن قازان بولۇپ، خام ئەشيا بۇسلاش ۋە قىيام تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چۆمۈچ: چوڭ ـ كىچىكلىكى بىر خىل ۋە سىلىق بولغان يۇلغۇن چۆمۈچلىرىنى بىر بىرىگە يانداپ، شوينىدا چېتىپ توقۇلغان جىمبىل بولۇپ، چەمبەر شەكلىدە ياسىلىدۇ. بۇسلىنىدىغان خام ئەشيانى كۆتۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ.

قاقما سوغا: بۇ، ياغاچ تاختايلارنىڭ يان تەرەپلىرىنى رەندىلەپ ياپساغا كەلتۈرۈپ، سىرتىغا چەمبەر قېقىپ ياسىلىدىغان تۆۋەنسىز سوغا بولۇپ، دىئامېتىرى قازان گىرۋىكىگە دەل كەلگۈدەك ياسىلىدۇ. قازان گىرۋىكىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، ئىچىگە خام ئەشيا تۇشتۇرۇپ، بۇسلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كۈپ: بۇ، چوڭ ياغاچ سوغا بولۇپ، ئاستى يان تەرىپىگە جۆمەك

لىدۇ. قىيامنى ئۆرۈپ گۈرجەكتە سوققاندا چاچرىغان قىيام پارچە-لىرى سۈيۈق بولماستىن، بەلكى ئاق قۇقان ھالىتىدە بولسا قىيام پىشقان ھېسابلىنىدۇ ۋە قىيام قازىنىدىن باشقا قازانغا ئېلىپ،بىر ئاز سوۋۇتۇلۇپلا بىرەر جاڭ كەلگۈدەك چوڭلۇقتا ئۆرۈپ كاللەكلەپ سوزۇلىدۇ. سېرىق، پىشىشق قىيام كاللەكلىرى سوزۇلۇش نەتىجە-سىدە ئاقىرىدۇ. مانا بۇ ئاق پىلتىلار «ئاق ماتاڭ» دېيىلىدۇ. سوزۇ-لۇپ بولغان ئاق ماتاڭ پىلتىلىرى ياغاچ ئاسقۇغا ئارتىلدۇرۇپ ئېسىپ قويۇلىدۇ.

قىيام تەييارلاشتىن قىيام كاللەكلىرى سوزۇلۇپ بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا ئۆي ئىچى ئىسسىق، بۇسلاش ھالىتىدە بولۇشى لازىم. قى-يام سوزۇلۇپ ئاسقۇغا ئېسىلغاندىن كېيىن (ماتاڭ پىلتىلىرى تو-لۇق قۇرۇماي تۇرۇپلا) ئۆينىڭ ئىشىك ــ تۆشۈكلىرى ئېچىلىپ ئۆي ئىچى تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ما-تاڭ پىلتىلىرى ئىنچىكە يىپەك يىپ ياكى چىگە يىپتا سىرتىدىن ئورىلىپ، ئىككى ئۇچىدىن تارتىش ئارقىلىق كېسىلىدۇ. قىسقا قىسقا كېسىلگەنلىرى دۇگىلەك ھالەتتە بولۇپ، «يۇمىلاق ماتاڭ» دې-يىلىدۇ. ئۇزۇنچاق كېسىلگەنلىرى «پىلتا ماتاڭ» دېيىلىدۇ (بەزى جايلاردا تاڭگازا دەپمۇ ئاتايدۇ). سوزۇلغاندىن كېيىن كېسىلمەي سەللە شەكلىدە يۆگەپ كاللەكلەنگەن ماتاڭ «چاقما ماتاڭ» دېيىلىدۇ.

سۆك، كۆممىقۇناقلاردىن ماتاڭ ياساش ئۈسۈلىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش. تېرىق، سۆك قاتارلىقلاردىن ئادەتتە 2:1 ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرىراق نىسبەتتە ئاق ماتاڭ ئىشلەپچىقارغىلى بولىدۇ. ناۋات قى-يامى قالدۇقىدىن ئاق ماتاڭ ئىشلەشكە بولسىمۇ، لېكىن سۈپىتى ياخشى بولمايدۇ، شۇڭا ئۇ تېرىق قىيامىغا مۇۋاپىق ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ.

سېرىق ماتاڭ ياساش: سېرىق ماتاڭ ياساشتا ئۈزۈم، ئۇجمە، جىگدە قاتارلىق مېۋىلەر ئالدىنقى ماۋزۇلاردا سۆزلەنگەن شىرنە يا-ساش ئۇسۇلى بويىچە شەربەت قىلىنىدۇ. قەنت قىزىلچىسىدىن ماتاڭ ياساشقا توغرا كەلگەندە، قىرىپ تەييارلانغان قىزىلچا قەلەمچىسىگە مۇۋاپىق مىقداردا سۇ قوشۇلۇپ، بىر نەچچە سائەت قاينىتىپ پىشۇ-

ئىككىلەمچى ماتاك ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان ياڭاق چىقىپ مەخسۇس ئايرىۋېلىنىدۇ. قۇرۇق ئۇزۇمنىڭ ساپىقى ئاجرىتىلىدۇ. توپا يۇقى، مىجىلىپ سۇپىتى ئۆزگىرىپ كەتكەن ئۇزۇملەر شالىلۇېتىلىدۇ. كۈنجۈت، كەندىر قاتارلىقلار پاكىز تاسقىلىپ قۇرۇتۇلىدۇ. ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار تەقلىنىپ پاكىزلىنىدۇ.

ماتاك ياساش باسقۇچى: خۇرۇچنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبلىك، ئاق ماتاك بىلەن سېرىق ماتاكنى ياساش ئۇسۇلى پەرقلىق بولىدۇ.

ئاق ماتاك ياساش: قازانغا يېرىم سۇ قويۇلۇپ، قازان گىرۋىكىگە يېقىن جايغا 2 ~ 3 تال تىرەك ياغاچ ۋە چۈمەك قويۇلىدۇ، ئۇستىگە رەخت سېلىنىدۇ. قازاننىڭ تاش گىرۋىكىگە تۇۋىسىز قاقما سوغا بۇس قاچمىغۇدەك قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن تېرىق يارمىسى ئۇچ قېتىم چايقاپ يۇيۇلۇپ، قاقما سوغىغا توشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇستى ھىملىنىپ قاينىتىپ بۇسلىنىدۇ. بىر سائەت بۇسلانغاندىن كېيىن سوغا ئاغزى ئېچىلىپ، خۇرۇچ ئۇستىگە سۇ چېچىلىپ، ئۆرۈپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن يەنە بىر يېرىم سائەت بۇسلىنىدۇ. ۋاقىت توشقاندىن كېيىن سوغىدىن چىقىرىلىپ، پاكىز رەخت ئۈستىگە يېيىتىلىپ، سۇغا چىلاپ كۆپتۇرۇلگەن قوشۇمچە خۇرۇچ — ئارپا يارمىسى 18:1 نىسبەتتە تەكشى ئارىلاشتۇرۇلۇپ كۈپكە قاچىلىنىدۇ. كۈپنىڭ ئاستىدىكى جۈمەك ئاغزى پۈختا ئېتىلىپ، 1:2 نىسبەتتە، يەنى بىر جىڭ خۇرۇچقا ئىككى جىڭدىن ھېسابلاپ قايناقسۇ قويۇلۇپ، كۈپ ئاغزى يۆگىلىپ بەش سائەت دۇملىنىدۇ. دۇملىنىپ بولغاندىن كېيىن، جۆمەك ئاغزى ئېچىلىپ، كۈپ ئىچىدىكى سۇ كاسىغا ئېقىتىپ چۈشۈرۈلىدۇ. سۇس يېشىل بولغان بۇ سۇ «تېرىق شەربىتى» دېيىلىدۇ.

تېرىق شەربىتى قايتىدىن قازانغا قويۇلۇپ، 18:0.2 نىسبەتتە (18 جىڭ شەربەتكە ئىككى سەر ياغ) تاۋلانغان ياغ قويۇلۇپ قاينىتىلىدۇ. شەربەت بىر قاينىغاندىن كېيىن قىيام بولغان ھېسابلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئوت توختىتىلىپ، قىيام تاكى ئوماچ ھالىتىگە كەلگۈچە داۋاملىق چوغ تەپتىدە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن قازاندا تۇرغۇزۇلۇپ گۈرجەكتە ئۇياقتىن بۇياقتا ئۆرۈپ يېرىم سائەت گۈرجەكلەپ سوقۇ-

ساندىكى ئائىلىلەر ئۆزلىرى ياساپ ئىستېمال قىلىدۇ. قىيام قىلىپ ياسىلىدىغان گۈلقەنت، مۇرابىا، شىرنە، شەربەتلەردىن كۈچلۈك دو ـ رىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغانلىرى ئۇيغۇر تېبابەت دورىخانە ـ لىرى، شىپاخانىلار ۋە تېۋىپلار تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئو ـ زۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولغانلىرى تېۋىپلار تەرىپىدىن ئىشلەـ ـگەندىن باشقا، كۆپلىگەن ئائىلىلەردىمۇ ياسىلىپ ئىستېمال قىلـ ـىندۇ. ناۋات، ماتاق قاتارلىق قاتۇرۇپ ياسىلىدىغان يېمەكلىكلەرنىڭ كۆپ قىسمى مەخسۇس ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

2. ئېچىتقۇلۇق يېمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەر

ئېچىتقۇلۇق يېمەكلىك، ئىچىملىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال قىلىش خوتەن رايونىدىمۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا ئېچىتقۇلۇق يېمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەر ـ دىن ھاراق، شاراب، بوزا، سىركە، قىمىز، قېتىق، قۇرۇت قاتارلىق خېلى كۆپ مەھسۇلاتلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. بەزىلىرىنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. خوتەن بۇددىستلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ھاراق ياساش ۋە ئىستېمال قىلىش ئادەتلىدىن قالغاندىن سىرت، قالغان ئېچىتقۇلۇق مەھسۇلاتلار يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە ئىشلەپچىقىرىلىپ ۋە ئىستېمال قىلىنىپ كەلدى. شاراب، بوزا قاتارلىق قىسمەن ئېچىتقۇلۇق مەھسۇلاتلار ھا ـ زىر سانائەت ئىچىملىك مەھسۇلاتلىرىغا ئورۇن بوشاتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىر قىسىم ئېچىتقۇلۇق يېمەكلىكلەر ۋە ئىچىملىكلەر ھېلىھەم ئىشەپچىقىرىلىۋاتىدۇ ۋە ئىستېمال قىلىنىۋاتىدۇ.

خەلقىمىزنىڭ ئىستېمال قىلىۋاتقان ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىكلە ـ رىنى خام ئەشيا ماتېرىيالى، تەمى، رەڭگى ۋە خۇسۇسىيىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن بوزا، سىركە، مۇسەللەس، مەيزاپ، ئاچ ـ چىقسۇ، قېتىقتىن ئىبارەت ئالتە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. بۇلارنىڭ ئورتاقلىقى شۇكى، بىردەك ئېچىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىشلەپچە ـ قىرىلىدۇ. لېكىن، ئۇلار ئوزۇقلۇق قىممىتى، خۇسۇسىيىتى ۋە ئىستېمال ئورنى جەھەتتىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىق.

رۇلغاندىن كېيىن، بىر كېچە دۇملەپ قويۇلىدۇ، ئاندىن سقىپ شەربىتى ئايرىۋېلىنىپ تىرىپى سۇزۇۋېتىلىدۇ. سېرىق ماتاك يا- ساشتا قوشۇمچە خۇرۇچ (ئارپا يارمىسى) ئىشلىتىلمەيدۇ. مېۋە شەر- بەتلىرى ياكى قىزىلچا شەربىتى سۇس ئوتتا ياكى چوغ تەپتىدە قاي- نىتىپ قىيام قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىش تەرتىپلىرى ئاق ماتاك ياساشنىڭكىگە ئوخشاش.

ئىككىلەمچى ماتاك ياساش: ياڭاق ماتىكى، ئۇزۇم ماتىكى، كۈنجۈت ماتىكى، كەندىر ماتىكى قاتارلىق ئىككىلەمچى ماتاڭلار ئاق ماتاك يا- كى سېرىق ماتاك قىيامىغا قوشۇمچە خۇرۇچلارنى ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ياڭاق ماتىكى ياساشتا، ياڭاق مېغىزى بىر ئاز ئۇششاقلىنىپ، قازانغا سېلىنىپ، سۇس ئوتتا سارغايتىپ پىشۇرۇ- لىدۇ (ياڭاق چېقىلىشتىن بۇرۇن قوقاسقا كۆمۈپ ياكى تونۇردا خۇيلاپ سارغايتىلسىمۇ بولىدۇ). تەييارلانغان مېغىز، ئۇزۇم قاتار- لىقلار قىزىق قىيامغا سېلىپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئاندىن تۇز تەگلىك قاچىلارغا ئېلىپ سوۋۇتۇلىدۇ ياكى ياڭاق مېغىزى بىلەن ئۇزۇم ئايـ- رىم ئايرىم قاچىغا سېلىنىپ ئۇستىدىن سۇيۇقراق تەييارلانغان قە- يام قۇيۇپ سوۋۇتۇلىدۇ. سوۋۇغاندىن كېيىن ئۇستىدىن پۇزىدا بە- سىپ چىڭدىلىدۇ. كۈنجۈت ماتىكى ياساشتا، ماتاك پىلتىسى ئىنچە- كىرەك سوزۇلغاندىن كېيىن بەلگىلىك ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ، كۈن- جۈت يېيىتىلغان تاختاي ئۇستىدە دومىلىتىلىپ سىرتقى يۈزىگە كۈنجۈت يېپىشتۇرۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. كەندىر ماتىكى ماتاك پىلتىسى نېپىز ياپىلاقلىنىپ، سىرتقى يۈزىگە كەندىر يېپىشتۇرۇ- لۇپ ئۇستىدىن چىڭدالغاندىن كېيىن بەلگىلىك چوڭلۇقتا كېسىلە- دۇ، ياڭاق ماتىكى ياساش ئۇسۇلى ئارقىلىقمۇ ياساشقا بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تاتلىق يېمەكلىكلەردىن قاقلاپ پىشۇ- رۇلىدىغان يېمەكلىكلەر، يەنى كۆپتۇرمىلەر، پېچىنە ـ پىرەنىك، بە- لىشلەر؛ ياغدا پىشۇرۇلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەر، يەنى تۇش، بو- غۇرساق، چەلپەك، قۇشتىلى، گۈلبەنەك قاتارلىقلارنى ياساش تېخ- نىكىسى بىر قەدەر ئاددىي بولغاچقا، مەخسۇس ھۇنەرۋەنلەر تەرىپە- دىن ئىشلەپچىقىرىپ بازارغا سېلىنغاندىن تاشقىرى، خېلى كۆپ

بورا (ئادەتتىكى قومۇش بورا): خېمىر تۇرۇچ پىشۇرىدىغان ئۆيگە تەگلىك قىلىنىدۇ.

چىغ (ئۆسۈملۈكنىڭ غولى): كېسەك قەۋەت ئارىسىغا سېلىنىدۇ.

ئارپا خېمىر تۇرۇچى تەييارلاش مەشغۇلاتى: تەييارلىق باسقۇچى ۋە پىشۇرۇش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى: ئارپا ياخشى تاسقاپ پاكىزلانغاندىن كېيىن تۆگمەندە يارما قىلىنىدۇ. ئاق ئۇن كېپەكسىنى قايتا تاسقاش ئارقىلىق دۆۋاز ئۇن ئايرىۋېلىنىدۇ، ئاندىن ئارپا يارمىسى بىلەن دۆۋاز 7:3 نىسبەتتە تەكشى ئارىلاشتۇرۇپ كاسىغا قۇيۇلۇپ، سۇ بىلەن نەمدىلىدۇ ۋە قېلىپقا سېلىپ قاتتىق چىڭدىلىپ كېسەككە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

(2) خېمىرتۇرۇچ پىشۇرۇش باسقۇچى: خېمىر تۇرۇچ كېسەكلىرى ئۆي تېگىگە سېلىنىدىغان بورا ئۈستىگە تېك ھالەتتە رەتلىك تىزىلىدۇ. ئىككى قوشنا كېسەك ئارىلىقىدا 3~2 سانتىمېتىر بوشلۇق قالدۇرۇلىدۇ. بىرىنچى قەۋەت كېسەكلەر تىزىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۈستىگە نېپىز بىر قات چىغ سېلىنىدۇ. ئاندىن بىرىنچى قەۋەتتەكى كېسەكلەرنىڭ چاك ئارىسىغا ئۇدۇللاپ ئىككىنچى قەۋەت كېسەك تىزىلىدۇ. مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە 5~4 قەۋەت كېسەك تىزىلغاندىن كېيىن ئىشلەش ـ دېرىزىلەر ھىم ئېتىپ، سىرتى كاكىل لايدا سۇۋىلىدۇ. خېمىر تۇرۇچنى قىش كۈنلىرى ئىشلەشكە توغرا كەلسە، ئۆي سىرتىدىن تام مەشكە ئوت قالاپ ئۆي ئىچى ئىسسىتىلىدۇ. تەخمىنەن بەش كۈندىن كېيىن كېسەكلەر ئېچىيىدۇ ۋە خېمىر تۇرۇچ ھىدى سىرتقا تارايدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىشلەش ـ دېرىزىلەر ئېچىلىپ، ئاچچىق بۇس چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئاستى قەۋەتتىكى كېسەكلەر ئۈستىگە، ئۈستى قەۋەتتىكى كېسەكلەر ئاستىغا يۆتكىلىپ ئاۋۋالقى ئۇسۇل بويىچە قايتىدىن تىزىلىدۇ ۋە ئىشلەش ـ دېرىزىلەر ھىم ئېتىلىدۇ (سۇۋالمىسىمۇ بولىدۇ). تەخمىنەن 10 كۈندىن كېيىن كېسەكلەرنىڭ ئىچكى قىسمى قىزغۇچ ياكى سېرىق چېچەكلەپ پىشىدۇ ھەمدە قۇرۇپ قالىدۇ. مۇشۇ ئۇسۇلدا پىشۇرۇپ قالىۇرۇلغان كېسەك «ئارپا خېمىرتۇرۇچى» ياكى «قاتتىق خېمىر تۇرۇچ»

ئوزۇقلۇق قىممىتى جەھەتتە، قېتىق ۋە قېتىق مەھسۇلاتلىرى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ، باشقىلىرى ئۇنىڭغا يەتمەيدۇ.

خۇسۇسىيىتى جەھەتتە، سىركىنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپلىگەن مۇرەككەپ دورىلارنى ياساشقا خۇرۇچ قىلىنىدۇ. يەككە دورا قىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى تۆۋەنرەك، قالغانلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولۇپ، قىسمەن ھاللاردا دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىستېمال قىممىتىگە كەلسەك، بوزا، مۇسەللەس، مەيزاپ قاتارلىقلار كۆپىنچە ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش، كۆكۈل ئېچىپ كەيپ سۈرۈش مەقسىتىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. سىركە، ئاچچىقسۇ، قېتىق بولسا، ئاش - تاماق تەمىنى تەڭشەش، تاماقنىڭ ھەزىم بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالاش مەقسىتىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ئېچىتقۇلۇق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشتا كۆپىنچە ئارپا خېمىر تۇرۇچى ئېچىتقۇ قىلىنىدۇ ياكى ئارپا خېمىر تۇرۇچىدىن پايدىلىنىپ مەخسۇس تەييارلانغان ئېچىتقۇ ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا، ئارپا خېمىر تۇرۇچى تەييارلاش ئۇسۇلىمۇ ئالاھىدە بايان قىلىنىدۇ.

1) ئارپا خېمىر تۇرۇچى تەييارلاش

ئارپا خېمىر تۇرۇچى ھاراق، شاراب، بوزا قاتارلىق ئىسپىرت مىقدارى يۇقىرى، مەست قىلىش خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك بولغان ئۆتكۈر ئىچىملىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىشتا بىۋاستە ئېچىتقۇ قىلىنىدۇ. ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىشتا ۋاستىلىك ئېچىتقۇ قىلىنىدۇ.

ئارپا خېمىر تۇرۇچى ئىشلەپچىقىرىشتا پايدىلىنىدىغان خۇرۇچ ۋە سايمانلار: ئارپا بىلەن دۇۋاز ئون خۇرۇچ قىلىنىدۇ.

سايمانلاردىن: كاسا (ئادەتتىكى چوڭ كاسا) خام ئەشيا قاچىلاش ۋە نەمدەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

قېلىپ (ياغاچتىن ياسالىدىغان خام كېسەك قېلىپىغا ئوخشاش سايمان): تەييارلانغان خام ئەشيادىن كېسەك ياساشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئەلگەك (ئادەتتىكى ئەلگەك): خام ئەشيانى تاسقاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كوزا قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ. سوقا شال ئاقلايدىغان قول سوقىسىغا ئوخشاش ياغاچ سايمان بولۇپ، كۆك دانلارنى سوقۇپ ياذ-جىشقا ئىشلىتىلىدۇ. كاسا خام ئەشيا قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. كوزا بوزا ئېچىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كۆك بوزا ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى تەييارلىق باسقۇچى ۋە پىشۇرۇش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

تەييارلىق باسقۇچى: بۇغداي، ئارپا، كۆممىقۇناق باشاقلىرى، پۇرچاق چوكىلىرى يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن بۇغداي، ئارپا باشاقلىرىنىڭ غول، يوپۇرماقلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ. كۆممىقۇناق باشقىنىڭ پوستى سويۇلۇپ قوناق دانلىرى قىرىۋېلىنىدۇ. پۇرچاق چوكىلىرى تېشىلىپ دېنى ئايرىۋېلىنىدۇ (بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر قوشۇپ تەييارلاش شەرت ئەمەس، قايسىبىر خىلى بولسا بولۇۋېرىدۇ)، ئاندىن خام ئەشيا پاكىز تازىلانغان سوقا چانقىغا قاچىلىنىپ توقماقتا سوقۇلىدۇ. باشاق ۋە دانلار بەلگىلىك دەرىجىدە يانجىلىپ بولغاندا بۆز خالتىغا قاچىلىنىپ كۆچەپ سىقىش ئارقىلىق كراخمال ئايرىۋېلىنىدۇ. خالتىدا قالغان تىرىپلىرى يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە يەنە بىر-ئىككى نۆۋەت ياندۇرمىلاپ سوقۇپ سىقىلىدۇ.

بوزا پىشۇرۇش باسقۇچى: باشاق ـ دانلاردىن ئايرىۋېلىنغان كراخمال كوزىغا قاچىلىنىپ ئارپا خېمىرتۇرۇچى سېلىنىدۇ. ئاغزى بىر نەچچە قات داكا رەختتە يۆگەپ بۇغۇلۇپ، ئاپتاپقا سېلىنىدۇ. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن كراخمال قاينايدۇ ۋە بىر نەچچە كۈن قايناپ ئۆزىچە توختايدۇ. بۇ، بوزىنىڭ پىشقانلىقىنىڭ ئالامىتى بولۇپ، سال قاچا، سىرلىق قاچا ياكى مەخسۇس ئىشلەنگەن تولۇمغا قاچىلىنىپ ساقلىنىدۇ ۋە ئەھۋالغا قاراپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

كۆك بوزا ئىشلەپچىقىرىشى خام ئەشيانىڭ چەكلىمىسىگە كۆپ ئۇچرايدىغان بولغاچقا، پەقەت ئائىلىلەردە تەييارلاپ ئىستېمال قىلىشقىلا باب كېلىدۇ.

3) سىركىچىلىك

سىركە چۇچۇمەل تەملىك سۇيۇقلۇق بولۇپ، ئۇزۇم، ئەنجۇر قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ سۈيى، ھەسەل، شۇنداقلا ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ

دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق خېمىر تۇرۇچ سالقىن، قۇرغاق جايدا قويۇپ ساقلانسا بىر نەچچە يىلغىچە ئىشلەتكىلى بولىدۇ.

2)بوزىچىلىق

بوزا ئېچىتقۇ يارىتىلغان تەييارلانمىدىغان ئېچىملىك بولۇپ، شارابنىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ. «ببخسۇم — بوزا. تېرىقتىن ياسالمىغان ئېچىملىك»، «يۇشدې — ئاقتۇردى. ئۇ كۆپىنىڭ جۈمكىدىن بوزىنى ئاقتۇردى. بوزا — بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىقلاردىن ياسالمىغان ئېچىملىك»[1]

بۇ بايانلاردىن بوزىنىڭ ئاشلىق دانلىرىنى ئېچىتىش ئارقىلىق ياسالمىغان قەدىمىي ئېچىملىك ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ.

بوزا رەڭگى ئاق، دۇغلۇق، قاڭسىقراق سۈيۇقلۇق بولۇپ، كۆپرەك ئىستېمال قىلىنسا مەست قىلىدۇ. ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر شەھەرلەردە يېرىم ئاشلىقنى خام ئەشيا قىلىپ بوزا ئىشلەپچىقىرىش ـ سېتىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەسىپي بوزىچىلار ۋە بوزىخانىلار بولغان، كېيىنچە سۈپەتلىك سانائەت ئېچىملىكلىرىنىڭ كۆپىيىشى، ئاشلىقتا نورمىلىق تەمىنلەشنىڭ يولغا قويۇلۇشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يېرىم ئاشلىقتىن بوزا ئىشلەپچىقىرىش ئاساسەن ئاخىرلاشقان. بۇنداق بوزا ئىشلەپچىقىرىشتا يېرىم ئاشلىق خام ئەشيا قىلىنمىدىغانلىقى، ئارپا خېمىر تۇرۇچى ئېچىتقۇ قىلىنمىغانلىقى ئايان بولسىمۇ، لېكىن كونكرېت ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئېنىق ئەمەس. ئەمما، قاراقۇرۇم تاغلىق رايونلىرىدا ياشىغۇچى خەلقىمىز ئارىسىدا يەنە بىر خىل بوزا ياساش ئۇسۇلى يېقىنقى يىللارغىچە ساقلانغان. بۇ خىل بوزا پىششىق ئاشلىقلاردىن ئەمەس، تېخى قاتمىغان كۆك دانلاردىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل بوزىنى «كۆك بوزا» دەپ ئاتايدۇ.

كۆك بوزا ئىشلەپچىقىرىشتا، ئوبدان تولغان، ئەمما قاتمىغان بۇغداي، ئارپا، كۆممىقۇناق، پۇرچاق دانلىرى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىدۇ، ئارپا خېمىر تۇرۇچى ئېچىتقۇ قىلىنىدۇ، سوغا، كاسا،

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 توم، 631 ـ بەت، 2 ـ توم 81 ـ بەت

ئىشلەپچىقىرىلىۋاتىدۇ ۋە ئىستېمال قىلىنىۋاتىدۇ.

مەيزاپ تەركىبىدە مەلۇم مىقداردا ئىسپىرت بولۇپ، ئىككى خىل مەقسەتتە ئىشلىتىلىدۇ: بىرى، كەيپ سۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كۆپرەك ئىچىلسە كىشىنى مەستخۇش قىلىدۇ. ۋاقىتلىق لەززەت بېغىشلايدۇ. يەنە بىرى، ئۈيغۇر تېبابىتىدە بەدەندىكى زىيانلىق مادىلارنى يوقىتىش، تارقىتىش ۋە جىنسىي ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ.

مەيزاپچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار: مەيزاپ ئىشلەپچىقىرىشتا ھۆل ۋە قۇرۇق ئۈزۈم ئاساسىي خۇرۇچ، ئارپا خېمىرتۇرۇچى ئىچىتقۇ قىلىندۇ. كاسا، قازان، كوزا، قاقما سوغا قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ. كاسا ئۈزۈمنى سىقىپ سۈيىنى ئايرىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. قازان ئۈزۈم سۈيىنى قاينىتىپ تازىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. قاقما سوغا (سىلىندىر شەكىلدىكى چوك سوغا) مەيزاپ ئىچىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۈنۈك تۆت قات كىگىز، بۆز گىلەمدە قاپلانغان قېلىن تۇۋۇنقا بولىدۇ. كوزا مەيزاپ قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مەيزاپ ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى: ياخشى پىشقان ھۆل ئۈزۈم يۇيۇپ تازىلانغاندىن كېيىن، ئۈزۈم دانچىسى ساپقىدىن ئاجرىتىۋېلىنىپ كاسىغا سېلىپ قاتقىق مۇجۇپ ئېزىلىدۇ ۋە ئۈزۈم بىلەن تەڭ مىقداردا سۇ قۇيۇلغان قازانغا سېلىپ ئۈزۈم پوستى ئاقارغۇچە (يېرىم سائەت ئەتراپىدا) قاينىتىلىدۇ، ئاندىن قازاندىن ئېلىنىدۇ ۋە سۈزۈغاندا خالتىغا ئېلىپ سىقىش ئارقىلىق سۈيى ئايرىۋېلىنىدۇ. خالتىدا سۈزۈلۈپ قالغان تېرىپلىرى قايتىدىن قازانغا سېلىنىپ، تەڭ مىقداردا سۇ قۇيۇپ يەنە يېرىم سائەت قاينىتىلىدۇ ۋە يۇقىرىقى ئۇسۇلدا سۈيى ئايرىۋېلىنىپ، بىرىنچى قېتىم ئايرىۋېلىنغان ئۈزۈم سۈيى بىلەن بىللە قازانغا قۇيۇپ سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ. سۈيۇقلۇق ئۈستىگە يېغىلغان كۆپۈك ئۈدۈللۇق ئېلىۋېتىلىدۇ. تاكى كۆپۈك چىقمايدىغان بولغانغا قەدەر قاينىتىلغاندىن كېيىن ئوت ئۆچۈرۈلىدۇ. سۈيۇقلۇق سەل تىندۇرۇلغاندىن كېيىن سۈزۈك قىسمى كاسىغا ئېلىنىدۇ. سوۋۇغاندىن كېيىن قاقما سوغىغا قۇيۇلىدۇ. شۇنۈك بىلەن بىللە 150:1 نىسبەتتە ئارپا خېمىرتۇرۇچى سېلىنىـ

دانلىرى خۇرۇچ قىلىنىپ، كونا سىركە ئېچىتقۇ قىلىنىپ تەييار-لىنىدۇ. ئۇزۇم سىركىسىنىڭ سۇيۇقى ھەممىدىن ياخشى ھېسابلە-نىدۇ. سىركە ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار مەيزاپ، چىلىق سايمانلىرىغا ئاساسەن ئوخشىشىدۇ.

ئۇزۇم سىركىسىنى ئىشلەپچىقىرىشتا چالا چېكىلگەن ئۇزۇم يە-غىۋېلىنىپ پاكىز يۇيۇلىدۇ. 100:1 نىسبەتتە كونا سىركە ئېچىتقۇ قىلىپ قۇيۇلىدۇ.

سىركە ئىشلەپچىقىرىشتا ئېچىتقۇ سېلىش چوقۇم ئورۇنداشقا تېگىشلىك شەرت ئەمەس. باشقا شەرتلەر ئورۇندالسا، ئېچىتقۇ سې-لىنمىسىمۇ، ئوخشاشلا ئاپتاپ تەسىرىدە قاينىپ سىركىگە ئايلىنە-دۇ. بىراق، ئېچىتقۇ سېلىنسا سۇيۇقى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. كوزا ئاغزى داكىدا يۆگەپ (ئەڭ ياخشىسى داكا سىرتىدىن لاي چاپلىنىپ) ئاپتاپقا قويۇلىدۇ. ئاپتاپنىڭ قىزىتىشى ۋە ئېچىتقۇنىڭ تەسىرىدە ئۇزۇم سىركىسى ئېچىپ قاينىپ مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئۆزىچە توختايدۇ (ئادەتتە ئاپتاپقا سېلىپ پىشۇرۇش ۋاقتى بىر-ئىككى ئاي بولىدۇ). شۇنىڭ بىلەن سىركە تەييار بولىدۇ.

سىركە ئىشلەپچىقىرىش خوتەنلىكلەر ئارىسىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولسىمۇ ئۇنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىكى ئىستېمال دائە-رىسى كەڭ ئەمەس. ئايرىم ھاللاردا ئاچچىقسۇ ئورنىدا ئاش ـ تاماقلا تېتىتقۇ قىلىنىدۇ. لېكىن، ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپرەك ئىشلىتىلە-دۇ. يەككە ھالەتتە ياكى باشقا دورىلار بىلەن قوشۇپ كېسەللىكلەرنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ. يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغاندا كېسەللىك-تىن مۇداپىئەلىنىش مەقسىتىدە تۇرالغۇ جايلارغا چېچىلىدۇ.

4) مەيزاپچىلىق

مەيزاپ ئۇزۇم سۈيىدىن ئېچىتقۇ ۋاستە قىلىپ تەييارلىنىدىغان ئىچىملىك بولۇپ، رەڭگى سۇس قوڭۇر، تەمى چۈچۈك بولىدۇ. مەيزاپ شارابنىڭ بىر تۈرى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مەيزاپ توغرىسىدا بىۋاستە ئۇچۇر بېرىلمىگەن بولسىمۇ، شاراب توغرىسىدا كۆپ جايدا مەلۇمات بېرىلگەن (1 ـ نوم، 70 ـ بەتكە قارالسۇن). ھازىر بۇغداي شارابى ئىشلەپچىقىرىلايدىغان بولسىمۇ، لېكىن مەيزاپ خېلى كەڭ دائىرىدە

ۇمشتىش، باھنى قوزغاش، ئاغرىق پەسەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مۇسەللەس ئادەتتە كەيپ قىلىش ۋە كىسەل داۋالاشتىن ئىبارەت ئىككى خىل مەقسەتتە ئىشلىتىلىدۇ. مۇسەللەس تەركىبىدە ئاز مىقداردا ئىسپىرت بولۇپ، كۆپرەك ئىستېمال قىلىنسا، مەيزاپقا ئوخشاش تەسىر كۆرسىتىپ، نېرۋىنى غىدىقلاپ كۆڭۈلنى مەستخۇش قىلىدۇ. تېببىي مەقسەتتە بەلگىلىك مىقداردا مەلۇم مەزگىلگىچە ئىستېمال قىلىنسا، كىسەللىكلەرنى داۋالاش ئۈنۈمىنى بېرىدۇ.

مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېريال ۋە سايمانلار:

مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشتا ياخشى پىشقان ئۇزۇم ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىدۇ. خېمىرتۇرۇچ ئىشلىتىلمەيدۇ. كەيپ ئۇچۇن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مۇسەللەسكە بەزىدە باچكا گۆشى سېلىنىدۇ. مۇسەللەس قاياناش داۋامىدا باچكىنىڭ گۆشلىرى پۈتۈنلەي ئېرىپ سۇيۇقلۇققا ئايلىنىپ كېتىدۇ، كەيپ قىلىش خۇسۇسىيىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ.

تېببىي ئېھتىياج ئۈچۇن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مۇسەللەسكە بەزىدە لاچىندانە، جويۇز، قەلەمپۇر قاتارلىق ئىسسىق تەبىئەتلىك خۇشبۇي دورىلار قوشۇلۇپ، پۈرىقى ياخشىلىنىپ شىپالىق ئۈنۈمى ئۆستۇرۇلىدۇ.

مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار مەيزاپ-چىلىق سايمانلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى:

مۇسەللەس تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ:

(1) ئاپتاپتا پىشۇرۇش ئۇسۇلى. ئوبدان مەي باغلاپ پىشقان ئۇ-زۇم يېغىۋېلىنىپ، ساپاقلىرىدىن ئاجرىتىلىپ كاسىغا سېلىپ مۇ-جۇپ ئېزىلىدۇ ۋە خالتىغا سېلىپ سقىلىپ سۇيى ئايرىۋېلىنىدۇ. مەلۇم ۋاقىت تىندۇرۇلغاندىن كېيىن سۇزۇك قىسمى كوزىغا قاچە-لىنىدۇ. كوزىنىڭ ئاغزى بىر نەچچە قات داكىدا يۆگەپ بوغۇپ ئاپ-تاپقا سېلىنىدۇ. بىر نەچچە كۈن ئاپتاپقا قاقلىنىش نەتىجىسىدە كوزىدىكى سۇيۇقلۇق قىزىپ ئېچىپ قاينايدۇ. بەلگىلىك ۋاقىتتىن كېيىن ئۆزلۈكىدىن توختايدۇ. بۇ، مۇسەللەس پىشقانلىقىنىڭ ئالا-مىتىدۇر. بۇ ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىلغان مۇسەللەسنى قاچىلاشتا

دۇ (خېمىرتۇرۇچنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن سو-قۇپ، ئۇششاقلاپ بىر تال تاش بىلەن قوشۇپ خالتىغا قاچىلىنىپ ئاغزى بوغۇلۇپ سوغا تېگىگە چۆكتۈرۈلىدۇ. ئارپا خېمىرتۇرۇچى بولمىسا، ئارپا بىلەن ئاق ئۇن خېمىرتۇرۇچى 1:1 نىسبەتتە قوشۇلۇپ يۇقىرىقى مىقدار بويىچە سېلىنسىمۇ بولىدۇ). ئۇنىڭدىن كېيىن سوغا ئاغزى تۇۋاقتا پۈختا يۆگەپ دۇملىنىدۇ. خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ 4~3 كۈندىن كېيىن ئۇزۇم سۈيى قايناشقا باشلايدۇ ۋە بىر ھەپتە قاينىغاندىن كېيىن ئۆزلۈكىدىن توختايدۇ. بۇ، مەيزاپ پىشقانلىقىنىڭ ئالامىتى بولۇپ، مەلۇم ۋاقىت تىندۇرۇلغاندىن كېيىن سۈزۈك قىسمى ئايرىۋېلىنىپ كوزا، سىرلىق قاچا ياكى فارفور قاچىلارغا قاچىلىنىپ ساقلىنىدۇ. ئادەتتە ئىككى ئاي ئەتراپىدا ساقلاشقا بولىدۇ. كىچىك ئېغىزلىق ئەينەك بوتۇلكىلارغا قاچىلانسا يېرىم يىل ئەتراپىدا ساقلاشقا بولىدۇ.

قۇرۇق ئۈزۈمدە مەيزاپ ئىشلەپچىقىرىشقا توغرا كەلگەندە، ئۈزۈم تاسقاپ ئادالىنىپ، ئۈزۈم مىقدارىدىن ئارتۇقراق سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ. ئۈزۈم دانچىلىرى ئېسىلىپ، پوستى يېرىلغاندا قازاندىن ئېلىپ سوۋۇتۇپ ۋە خالتىغا ئېلىپ سىقىپ سۈيى ئايرىۋېلىنىدۇ، تىرىپلىرى قايتىدىن قازانغا سېلىنىپ بىر ئاز سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىپ، ئىككىنچى قېتىم سۈيى ئايرىۋېلىنىدۇ. باشقا ئىش تەرتىپلىرى ھۆل ئۈزۈمدىن مەيزاپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭكىگە ئوخشاش.

بۇگۈنكى كۈندە، مەيزاپ ئائىلىلەردە ئىشلەپچىقىرىلىپ ئىستېمال قىلىنىش بىلەنلا قالماي، ئىچىملىك زاۋۇتلىرى تەرىپىدىن زامانىۋى ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىلماقتا. بۇ خىل مەيزاپ تېخىمۇ ساپ ۋە تازىلىق ئۆلچىمىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئىستېمالچىلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشمەكتە.

5) مۇسەللەسچىلىك

مۇسەللەس ئۈزۈم سۈيىنى ئاپتاپقا قۇيۇپ قاينىتىپ ئېچىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدىغان ئىچىملىك بولۇپ، رەڭگى قوڭۇر، تەمى ئاچچىق ـ چۈچۈككە مايىل كېلىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىق بولۇپ، كۆكرەك ۋە ئۆپكە كېسەللىكلىرىگە مەنپەئەت قىلىدۇ. ئىچنى

دۇ. شۇ سەۋەبتىن مەيزاپ ئېچىتقۇ ۋاستىسى بىللە تەييارلىنىدىغان ئىچىملىك — شاراب ھېسابلىنىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ شارابنىڭ ئېچىتقۇ ئارقىلىق ياسىلىدىغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. مەيزاپ دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى تەھلىل قىلىپ كۆرگەندە، بۇ ئىسلىدە مەي+ ساپ = مەيساپ (ساپ مەي، ھەقىقىي مەي، شاراب) دېگەن سۆز بولۇشى، كېيىنچە تەلەپپۇزدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ «مەيزاپ» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مۇسەللەس بولسا ئۈنىڭدىن سۈپەت جەھەتتە پەرقلىنىدىغان باشقا بىر تۈردىكى ئىچىملىك — ئېچىتقۇسىز ئىچىملىك ھېسابلىنىدۇ (شۇنداق تۇرۇقلۇق مۇسەللەسنىڭ ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىكلەر قاتارىغا قويۇلۇشى، بىرىنچىدىن، ئاپتاپتا قاينىتىش داۋامىدا ئۈنىڭمۇ سۇ-پىتىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، مەلۇم مىقداردا ئىسپىرت تەركىبىگە ئۆگە بولىدىغانلىقى، ئىككىنچىدىن، مەيزاپ بىلەن سېلىشتۇرۇپ بايان قىلىشقا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈندۇر).

مەيزاپ بىلەن مۇسەللەسنىڭ سۈپەت جەھەتتە پەرقلىق بولغان ئىككى خىل ئىچىملىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر كىتابلاردىمۇ ئاساس تاپالايمىز. شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دورىلار» دېگەن كىتابتا ئۇلارنىڭ تەركىبى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى مۇنداق بايان قىلىنىدۇ.

«مۇسەللەس. خەنزۇچە نامى葡筛洒 : (لاتىنچەVINO)، تەركىبى: ... ئوتتۇرا ھېساب بىلەن مۇسەللەس تەركىبىدە سۇ 70%~85%، قەنت (مېۋە قەنتى، ئۈزۈم قەنتى) 10%~30%، ئورگانىك كىسلاتا 0.9%~0.2%، ئاچچىق ئۈزۈم كالىي تۇزى 0.6%~0.2%، ئازوتلۇق ماددىلار 0.5%~0.2%، مىنېرال جىسىملار 0.5%~0.3 نى ئىگىلەيدۇ... تەركىبىدە ئىسپىرت ئادەتتە 10%~17% كېچە بولۇشى مۇمكىن.

خۇسۇسىيىتى: كۆكرەك، ئۆپكە ۋە قاپارتقۇ چېچەكلەرگە مەنپەئەت قىلىش، ئىچنى يۇمشىتىش، باھنى قوزغاش، ئاغرىق پەسەيتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

تونۇش: بۇ، ئۈزۈم سۈيى. بولۇپ، تەمى ئاچچىق - چۈچۈك تەرەپكە

ئىشلىتىلىدىغان سايمانلارنىڭ ھۆل بولماسلىقى تەلەپ قىلىنىدۇ.

(2) قاينىتىپ پىشۇرۇش ئۇسۇلى. پىشقان ئۇزۇم پاكىز يۇيۇلۇپ، شىرنىسى سىقىپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، سۇزۇپ تازىلىنىپ قازاندا توكۇلىدۇ، ئاندىن ئۇستىگە سۇ قۇيۇلۇپ (ئۇزۇم شىرنىسى بىلەن سۇنىڭ نىسبىتى 1:2 بولىدۇ)، دەسلەپتە كۈچلۈك ئوتتا، كېيىن سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن پاكىز يۇڭداپ تازىلانغان 2~1 باچكا، بىر قانچە باش كۆممىقوناق تاشلىنىپ بىرلىكتە قاينىتىلىدۇ. ئۇزۇم شىرنىسىنىڭ 2/ 3 قىسمى قالغاندا، يەنە ئوخشاش نىسبەتتە سۇ قوشۇلۇپ تاكى ئۇزۇم شىرنىسى قويۇلغۇچە (تامچىسىنى تېمىتقاندا يېيىلىپ كەتمەيدىغان بولغۇچە) داۋاملىق قاينىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇسۇپ ئېلىنىپ سۈزگۈچتىن ئۆتكۈزۈپ، ئىدىشلارغا قاچىلىنىدۇ. ئىدىشلارغا ئىسسىق ۋاقتىدا قاچىلانسا 12 كۈندىن كېيىن سۈزۈلىدۇ. مانا بۇ مۇسەللەس دەپ ئاتىلىدۇ. قازاندىن ئېلىپ سوۋۇغاندىن كېيىن ئىدىشلارغا قاچىلانسا، 15 كۈن ئەتراپىدا ئىچىيدۇ. ئۇزۇم شىرنىسىنى ئىدىشلارغا قاچىلىغاندىن كېيىن، ئاغزى ھىم ئېتىلىپ، لايدا مەھكەم چاپلاپ ئاپتاپقا سېلىنسا ئىچىيدۇ.[1] بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزىلەر مەيزاپ بىلەن مۇسەللەس بىر نەرسە دەپ قارايدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. گەرچە ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى كۆڭۈلنى خۇشخۇي قىلىش ۋە مەلۇم كېسەللىكلەرگە شىپا بولۇشتەك ئوخشاش تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئارىسىدا زور پەرق بار. بىرىنچىدىن، مەيزاپقا ئارپا خېمىرتۇرۇچى ئىچىتقۇ قىلىنىدۇ، شۇڭا ئۇنى ئاپتاپقا سالماي-مۇ پىشۇرۇش مۇمكىن؛ مۇسەللەسكە بولسا خېمىرتۇرۇچ سېلىنماي-دۇ، ئۇنى پىشۇرۇشتا ئاپتاپقا سېلىش شەرت قىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، مەيزاپ ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇم سۈيىگە يەنە سۇزۇك سۇ قوشۇلىدۇ ۋە قازاندا قاينىتىلىدۇ؛ مۇسەللەس ئىشلەپ-چىقىرىلىدىغان ئۇزۇم سۈيىگە بولسا بەزىدە سۇ قوشۇلمايدۇ، شۇنداقلا قازاندا قاينىتىلماي بىۋاستە ئاپتاپقا سېلىپ قاينىتىلە-

---

[1] بۇ بىر ئابزاس «شىنجاڭ تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە) 1996-يىل 3-سان 40- بەتتىن ئېلىندى.

قوڭۇر رەڭلىك، ئاچچىق - چۈچۈك بولىدۇ. تەم تەڭشەش، ھەزىم قىلىشنى ياخشىلاش، ئىشتىھانى ئېچىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. قو- رۇما قورۇش ۋە سوغۇق سەيلەرنى تەييارلاشقا خۇرۇچ قىلىنغاندىن ئاشقىرى، تەستە ھەزىم بولىدىغان ياغلىق، گۆشلۈك تاماقلار بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ئاچچىقسۇچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار: بۇغداي كېپىكى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چۇ- چۈكبۇيا يىلتىزى، سېرىقچېچەك، ئارپىبەدىيان، ئاق تۇز، ئارپا قا- تارلىق قوشۇمچە خۇرۇچلار، قازان، قاقما سوغا، ساندۇق، كوزا، گۈرجەك، غەلۋىر، ئەلگەك قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

چۈچۈكبۇيا يىلتىزى — قاينىتىلىپ خام ئەشيانى نەمدەشكە ئىشلىتىلىدۇ. سېرىقچېچەك، ئارپىبەدىيانلار — تالقانلىنىپ خام ئەشياغا چېچىلىدۇ، بۇلار ئاچچىقسۇنىڭ تەمى، پۇرىقىنى ياخشىلاش رولىغا ئىگە. ئاق تۇز — پىششىق خۇرۇچقا ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. خۇ- رۇچنىڭ سۇپىتى ئۆزگىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئويناىدۇ. ئارپا — ئاچچىقسۇ خېمىرتۇرۇچى تەييارلاشتا ئاساسىي خۇ- رۇچ قىلىنىدۇ. قازان —(ئادەتتىكى چوڭ چۆيۈن قازان) ئارپا قورۇش ۋە پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. قاقما سوغا — بۇ ياغاچ تاختايلارنى ياپ- ما كەلتۈرۈپ چەمبەرلەپ ياسالغان سىلىندىر شەكىللىك بىر جۈپ سوغا بولۇپ، بىرى ئاچچىقسۇ خېمىرتۇرۇچى تەييارلاشقا ئىشلىتىلە- دۇ، يەنە بىرىنىڭ ئاستى تەرىپىگە جۆمەك بېكىتىلگەن بولۇپ، خام ئەشيا قاچىلىنىپ ئاچچىقسۇ چىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ساندۇق — بۇ ئاستى تار، ئۈستى كەڭرەك بولغان ئوقۇر شەكىللىك ياغاچ ساندۇق بولۇپ، ھىم ياسىلىدۇ، كېپەك ئېچىتىش ۋە پىششىق خۇرۇچ قا- چىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. كوزا — ئاچچىقسۇ قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. گۈرجەك — (ئادەتتىكى گۈرجەك) خام ئەشيانى ئۆرۈش، ئارىلاشتۇ- رۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. غەلۋىر، ئەلگەكلەر — خام ئەشيانى تاسقاپ يا- كىزلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى: ئاچچىقسۇ ئىشلەپچە- قىرىش ئىشى تەييارلىق باسقۇچى، خۇرۇچ پىشۇرۇش باسقۇچى،

مايىل. قاينىتىشتا 3/2 ھەسسىدىن ئارتۇق خورىمايدۇ. قويۇق بولىدۇ.

«ئۈزۈم شارابى. خەنزۇچە葡萄酒 (لاتىنچە SPIRITUSVINI)». ئۈزۈم شارابى ئۈزۈمدە بولىدىغان پايدىلىق تەركىبلەردىن تەييارلىنىدۇ، نېرۋا مەركەزلىرىنى دەسلەپتە قوزغاتقۇچى، ئارقىدىن پالەچلەندۈرگۈچى تەسىرگە ئىگە بولغان بىر قانچە ھىدروكسىل گۇرۇپپىسى — فېنوللار بولىدۇ.. شاراب تەسىرىدىن.. مەستلىك چوڭقۇرلاشقانسېرى نېرۋىلار پالەچلىنىپ، قان تومۇرلار تارىيىدۇ. يۈرەك مەركىتى ئاستىلىشىدۇ. ئەگەر كۆپ مىقداردا ئىستېمال قىلىنسا زەھەرلەپ بىھوش قىلىپ قويىدۇ.

خۇسۇسىيىتى: ماددىلارنى پىشۇرۇش ۋە تارقىتىش، باھنى قۇۋۋەتلەش ۋە قوزغاش، ئىچكى ئەزالارنى قىزىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

تونۇش: بۇ بىر خىل شاراب بولۇپ، مۇسەللەس ۋە سۇ بىلەن تەييارلىنىدۇ.

«جۇڭگو تېبابىتىدە: مۇسەللەس قۇرۇق ئىسسىق، ئازراق زەھەرلىك. ئۈزۈم شارابى: قۇرۇق، 1 ـ دەرىجىدە ئىسسىق. زور دەرىجىدە زەھەرلىك»

دېمەك، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانلاردىنمۇ مەيزاپ بىلەن مۇسەللەسنىڭ ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە، لاتىنچە تىللاردىمۇ ناملىرى پەرقلىق بولغان، تەركىبى ۋە خۇسۇسىيىتىمۇ پەرقلىق بولغان ئىككى خىل ئىچىملىك ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

ئەمدى، سىركە بىلەن مۇسەللەسنىڭ پەرقىگە كەلسەك، بىرىنچىدىن، سىركىگە چالا پىشقان ئۈزۈم، مۇسەللەسكە ياخشى پىشقان ئۈزۈم خۇرۇچ قىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، سىركىگە ئېچىتقۇ (كونا سىركە) ئىشلىتىلىدۇ. مۇسەللەسكە بولسا، ئېچىتقۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەگەر ئېچىتقۇ — خېمىرتۇرۇچ ئىشلىتىلسە، ئۇ ھالدا تەييار بولغان مەھسۇلات مۇسەللەس بولماستىن، بەلكى مەيزاپ، يەنى ئۈزۈم شارابى بولىدۇ.

6) ئاچچىقسۇچىلىق

ئاچچىقسۇ مەخسۇس تەييارلانغان ئاچچىقسۇ خېمىرتۇرۇچىدا كېپەك ئېچىتىلىپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان سۇيۇقلۇق بولۇپ، قېنىق

چۆكبۈيا سۈيى قۇيۇلۇپ نەمدىلىدۇ (ئاچچىقسۇ خېمىرتۇرۇچى بىلەن چۆچۈكبۈيا سۈيى 1:1 نىسبەتتە تەڭشەپ قۇيۇلىدۇ)، ئاندىن يۇقىرىقى خۇرۇچلار قايتا قايتا ئۆرۈپ تەكشى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. كېپەك مۇ-جۇلسا كاللەكلىشىدىغان، قويۇپ بېرىلسە ئېسىلىپ چېچىلىدىغان ھالەتكە كەلگەندە نەملىكى مۇۋاپىق بولغان بولىدۇ ھەمدە ئېچىتىش ساندۇقىغا قاچىلىنىدۇ. نەمدەلگەن كېپەك ساندۇققا قاچىلىنىپ 12 ~24 سائەتتىن كېيىن تەبئىي ھالدا قىزىيدۇ. بۇ ۋاقىتتا كېپەك ساندۇقتىن چىقىرىلىپ، كاللەكلىرى بوشتىلىپ، ئۆي ئىچىگە يېيىپ سوۋۇتۇلىدۇ، ئاندىن يەنە ساندۇققا قاچىلاپ قىزىتىلىدۇ. يەنە چىقىرىپ سوۋۇتىلىدۇ. قاچىلاش، قىزىتىش، چىقىرىش، سوۋۇتۇش يەنە قاچىلاش.. تىن ئىبارەت ئىش تەرتىپى ئۈزا 20~17 كۈن داۋاملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، كېپەك قىزىشتىن توختاپ ئۆزلۈكىدىن سوۋۇيدۇ. بۇ ۋاقىتتا كېپەك پىشقان ھېسابلىنىدۇ.

كېپەك پىشقاندىن كېيىن، قايتىدىن ساندۇققا ئوبدان چىڭدىلىپ بېسىلىدۇ ھەمدە 20:1 نىسبەت بويىچە ئاق تۇز ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. ئەگەر كېپەك ئارىسىغا سېرىقچېچەك بىلەن بەدىيان تالقىنى چېچەتۇتىلسە، ئاچچىقسۇ تېخىمۇ پۇراقلىق بولىدۇ. پىشۇرۇلغان كېپەك يۇقىرىقى ئىش تەرتىپى بويىچە ساندۇققا قاچىلىنىپ بولغاندا پىشىق خۇرۇچ تەييارلانغان ھېسابلىنىدۇ. پىششىق خۇرۇچ قاچىلانغان ساندۇق ئاغزى رەختتە يۆگىلىپ ئوبدان ساقلانسا، ئۇچ يىلغىچە سۇپىتى ئۆزگەرمەيدۇ. پىششىق خۇرۇچ ساندۇققا بېسىلىپ ئىككى ئايدىن كېيىن ئېھتىياجىغا قاراپ، بىر چەتتىن ئۇدۇللۇق كېسىۋېلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

(3) ئاچچىقسۇ چىقىرىش باسقۇچى: پىششىق خۇرۇچتىن ئاچچىقسۇ چىقىرىشتا قاقما سوغىنىڭ جۇمىكى ئوبدان ئېتىلىپ، سوغىغا پىششىق خۇرۇچ قاچىلىنىدۇ، ئاندىن (1:4بىر ئۇلۇش خۇرۇچقا تۆت ئۇلۇش) نىسبەت بويىچە قاياناقسۇ قۇيۇلۇپ، سوغىنىڭ ئېغىزى رەختتە ئېتىلىدۇ، ئىككى سائەت دۇملەنگەندىن كېيىن خۇرۇچ ئۆزىچە قاينايدۇ. 12 سائەتتىن كېيىن ئاچچىقسۇ تەييار بولىدۇ ۋە سوغىنىڭ ئاستىدىكى جۆمەك ئارقىلىق ئېقىتىپ چۈشۈرۇلۇپ كوزىغا

ئاچچىقسۇ چىقىرىش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا خام ئەشيا تازىلاش، چۈكبۈيا قاينىتىش، دورا تالقانلاش ئاچچىقسۇ خىمىرتۇرۇچى تەييارلاش قاتارلىق خىزمەتلەر ئورۇندىلىدۇ.

خام ئەشيا تازىلاشتا: ئاچچىقسۇ چىقىرىشقا ئىشلىتىدىغان كېپەك ئاۋۇال ئەلگەكتە تاسقىلىپ، دۇۋاز ئۇن ئايرىۋېتىلىدۇ، ئاندىن غەلۋىرە تاسقىلىپ، ئەخلەت، قوقانلار چىقىرىپ تاشلىنىدۇ. ئاچچىقسۇ خىمىرتۇرۇچى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ئارپا تاسقىلىپ ئادالىنىدۇ.

چۈچۈكبۈيا قاينىتىش: چۈچۈكبۈيا يىلتىزى پىچاقتا قىرىپ توپا قالدۇقلىرى بىلەن سېسىق قوۋزاق چىقىرىپ تاشلىنىدۇ. پاكىزلانغان چۈچۈكبۈيا يىلتىزى قازاندا قاينىتىلىپ تېتىقى چىقىرىلىپ، بىر ئاز تىندۇرۇلغاندىن كېيىن، سۈزۈلگەن سۈيۇقلۇق ئايرىۋېلىنىدۇ.

دورا تالقانلاش: سېرىقچېچەك، ئارپىبەدىيان قاتارلىق دورىلار سوقۇپ پاراشوك ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ.

ئاچچىقسۇ خىمىرتۇرۇچى تەييارلاش: تاسقاپ پاكىزلانغان ئارپا قازانغا قۇيۇلۇپ، سۇس ئوتتا قورۇپ ئېتىلدۇرۇلىدۇ، ئاندىن قازانغا سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ. ئارپا قاينىپ، پۈتۈنلەي ئېزىلىپ بوتقا ھالەتكە كەلگەندە قازاندىن ئېلىپ، چوك قاقما سوغىغا قۇيۇپ سۈزۈۋېلىنىدۇ. 40:1 نىسبەت بويىچە ئارپا خىمىرتۇرۇچى سېلىنىپ، قوچۇپ، تەكشى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن سوغىنىڭ ئاغزى رەختتە ھەم ئېتىلىدۇ. تەخمىنەن 12 سائەتتىن كېيىن بوتقا ئېچىپ قاينىتىپ باشلايدۇ. قاينىغان چاغدا سوغىنىڭ ئاغزى ھەر كۈنى بىر قېتىم ئېچىپ چىلىپ،پىشكاپتا قوچۇپ تۇرۇلىدۇ. بوتقا 17~20 كۈن ئەتراپىدا قاينىغاندىن كېيىن پىشىپ تەييار بولىدۇ ۋە ئۆزلۈكىدىن قاينىشتىن توختايدۇ. ئېچىپ پىشقان بۇنداق بوتقا «ئاچچىقسۇ خىمىرتۇرۇچى» دېيىلىدۇ. بۇ باسقۇچتا يەنە بارلىق سايمانلار يۇيۇپ تازىلىنىدۇ.

(2) خۇرۇچ پىشۇرۇش باسقۇچى: بۇ، ئاچچىقسۇ ئىشلەشتىكى ھالقىلىق باسقۇچ بولۇپ، خام ئەشيا پىشۇرۇپ تەييارلىنىدۇ، يەنى تاسقاپ تازىلانغان بۇغداي كېپەكىگە ئاچچىقسۇ خىمىرتۇرۇچى بىلەن چۈ-

سۈت يۇزىدە قاتقان ياغ پەردە قوشۇق ياكى كەپكۈردە سۈزۈۋېلىنىدۇ. خام قايماق قايماقچاي ۋە بەزى تاماقلارنى تەييارلاشقا خۇرۇچ قىلىنىدۇ، تەبئىتى ھۆل ئىسسىق بولۇپ، بەدەننى سەمرىتىش، ئاۋازنى ياخشىلاش، يۆتەلنى داۋالاش، ئىششىق ياندۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

(2) پىششىق سۈت: بۇ، بىر قاينىتىپ ئېلىنغان سۈت بولۇپ، چاي ئورنىدا ئىچىلىدۇ ياكى نان بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبئىتى مۆتىدىل بولۇپ، مېڭە ۋە يۈرەكنى قۇۋۋەتلەيدۇ. كۆز، بۇرۇن، ئوچەي كېسەللىكلىرىگە شىپا بولىدۇ.

(3) پىششىق قايماق: بۇ پىشۇرۇلغان سۈت سوۋۇتۇلغاندىن كېيىن سۈت يۇزىدە قېتىشقان ياغ پەردە بولۇپ، تەسىر ۋە ئىشلىتىلىشى جەھەتتە خام قايماققا ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئەمما، خام قايماقتىن ئۇزاقراق ساقلاشقا بولىدۇ.

(4) قېتىق: بۇ پىشۇرۇلغان سۈتكە كۈنەلگۈ سېلىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئېچىتقۇلۇق مەھسۇلات بولۇپ، رەڭگى ئاق، ئۇماچ ھالىتىدە بولىدۇ. تەمى چۈچۈمەل، تەبئىتى ھۆل سوغۇق بولۇپ، مېڭىگە ھۆللۈك يەتكۈزۈپ، ئۇيقۇنى ياخشىلاش، ئۇسسۇزلۇقنى بېسىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. خەلقىمىز ئارىسىدا قېتىقنىڭ ئىسسىق تەبىئەتلىك دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، پولۇ، نان بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىشقىمۇ، شۇ پېتى ياكى قۇرۇتۇپ ئىستېمال قىلىشقىمۇ بولىدۇ. قېتىق ھەممىگە ياقىدىغان داستىخان نېمىتى بولۇپ، ئاددىي مېھمان ئالدىدا ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ. كاتتا مېھمان ئالدىدا چېنىپ قالمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ماسكا ياغ، قۇرۇت قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە سوغۇق ئېچىملىكلەرنى تەييارلاشقا خام ئەشيا قىلىنىدۇ. قېتىقنىڭ ھەزىم قىلىشنى ياخشىلاش، ئىشتىھانى ئېچىش ئۇنۇمىمۇ ناھايىتى كۆرۈنەرلىك. «قېتىق بار ئۆيدە ئىكى چارەك نانغا زىيان» دېگەن ماقال شۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىققان.

(5) سۈزمە: قېتىق ئۇزاق ساقلانسا ئېچىپ بۇزۇلۇپ قالىدۇ. ئۇنى مەلۇم ئېھتىياج سەۋەبىدىن ئۇزاقراق ساقلاشقا توغرا كەلسە، پاكىز خالىتىغا ئېلىپ سالقىن جايدا ئېسىپ قويۇش ياكى سېغىزدىن ئويۇلغان ئويمانچىغا سېلىپ قويۇش ئارقىلىق سۈسىزلاندۇرۇلۇپ،

قاچىلىنىدۇ. بۇ «تۇنجى ئاچچىقسۇ» دەپىلىدۇ.، تۇنجى ئاچچىقسۇ چۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، جۆمەك ئېتىلىپ، سوغىدىكى قالدۇق خۇرۇچقا 1:10 نىسبەت بويىچە قايناقسۇ قۇيۇلۇپ 12~10 سائەت دۇملىنىدۇ، ئاندىن ئىككىنچى قېتىملىق ئاچچىقسۇ ئېقىتىپ چۈشۈرۈلىدۇ. بۇ، «كەنجى ئاچچىقسۇ» دەپىلىدۇ. ئاخىرىدا تۇنجى ئاچچىقسۇ بىلەن كەنجى ئاچچىقسۇ ئوبدان ئارىلاشتۇرۇلۇپ قاچىلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل بويىچە بىر ئۇلۇش پىششىق خۇرۇچتىن 10~8 ئۇلۇش ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىشقا بولىدۇ.

7) سۇت ـ قېتىقچىلىق

خەلقىمىز كالا، قوي، ئۆچكە، قوتاز، تۆگە ۋە ئات سۈتلىرىنى ئىستېمال قىلىدۇ. سۇت تەركىبىدە ياغ،ئاقسىل، ۋىتامىن قاتارلىق ئوزۇقلۇق ماددىلار ناھايىتى مول بولۇپ، خوتەنلىكلەرنىڭ ئاش ـ تاماق ئىستېمالىدىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. سۈتلەر ئىچىدە مەھسۇلاتى ئەڭ كۆپ ۋە ئىستېمالى ئەڭ ئومۇملاشقىنى كالا سۈتى بولۇپ، دېھقان ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سېغىن مېلى بولغانلىكى ئائىلىلەردە سۇت سېغىلىدۇ ۋە بىر قىسىم سۇت مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

سۇت مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى: سۇت مۆتىدىل خۇسۇسىيەتلىك بولۇپ، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، زەھەر قايتۇرۇش، چىرايىنى ياخشىلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. سۇت مەھسۇلاتلىرىنى ۋاستىلىك سۇت مەھسۇلاتلىرى ۋە بىۋاستە سۇت مەھسۇلاتلىرى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ۋاستىلىك سۇت مەھسۇلاتلىرى دېگىنىمىزدە، سۇت قوشۇپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان قازان تاماقلىرى، تونۇر تاماقلىرى، گۈلخان تاماقلىرى، سۇت قوشۇپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ۋە سۈتلۈك چاي كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىۋاستە سۇت مەھسۇلاتلىرى دېگىنىمىزدە، خام قايماق قاتارلىق بىرلەمچى مەھسۇلاتلار، قېتىق قاتارلىق ئىككىلەمچى مەھسۇلاتلار، ماسكا ياغ قاتارلىق ئۈچلەمچى مەھسۇلاتلار، سېرىقماي قاتارلىق تۆتلەمچى مەھسۇلاتلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(1) خام قايماق: يېڭى سېغىلغان سۇت سوۋۇتۇلغاندىن كېيىن،

ئەلگەك ــ (ئادەتتىكى توق ئەلگەك) سۈتنى سۈزۈپ پاكىزلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. قازان (ئادەتتىكى قازان) سۈت پىشۇرۇش ۋە سېرىقماي تاۋلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چىنە قاچا ــ قېتىق ئۈيۈتۈشقا ئىشلىتىلىدۇ. كۈپ (ياغاچىنىك ئەچى ئويۇلۇپ ياسىلىدىغان سوغا) ــ سوغا ۋە پىشكاپتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ. كۈپىنىك چوڭ ـ كىچىكلىكى ئېھتىياجىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. كىچىك كۈپىنىك ئېگىزلىكى 70~80 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 15سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئائىلىدە ئاز مىقداردا ماسكا ياغ چىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. چوڭ كۈپىنىك ئېگىزلىكى بىر مېتىر، دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. كۆپ مىقداردا سۈت، قېتىق ۋە قېتىق مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئورۇنلار ياكى ئائىلىلەردە قېتىق ئۈيۈتۈش، ماسكا ياغ چىقىرىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

پىشكاپ ــ چېلەك شەكىللىك تاختايىنى تىك دەستىگە ئېلىپ ياسىلىدىغان سايمان بولۇپ، ئۇنىڭ دىئامېتىرى كۈپ دىئامېتىرىدىن كىچىكرەك، دەستە ئۇزۇنلۇقى كۈپ ئېگىزلىكىدىن ئارتۇقراق بولىدۇ.

خېمىرپەش ــ بۇ، ئارىسىغا پاختا سېلىپ تىكىلگەن كۆرپىگە ئوخشاش يايۋە بولۇپ، قېتىق قاچىلىرىنىڭ ئۈستىنى يۆگەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

خالتا (ماتا، خەسە ياكى يۇڭ جاۋدىدىن تىكىلگەن خالتا، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئېھتىياجىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ)ــ قېتىق سۈزمە قىلىش، ئايراننى سۈسىزلاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. كەپكۇر ــ كاسا قىسمىدا نۇرغۇن ئۇششاق تۆشۈكلىرى بولغان ياپىلاق چۆمۈچ بولۇپ، ماسكا ياغ سۈزۈشكە ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتىكى چۆمۈچ بولسىمۇ بولىدۇ. كاسا ــ ماسكا ياغنى توڭلىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تاۋاق ــ ماسكا ياغنى سۈسىزلاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. كوزا (ياغاچتىن قىرىپ ياسالغان سىلىندىر ياكى كۆپۈنكى قورساقلىق كۈنۈس شەكىللىك ياپقۇلۇق قاچا) ــ تاۋلانغان سېرىقمايىنى قاچىلاش، توڭلىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قېرىنقاپ (قوي قېرىنىدىن ياسالغان قاپ) ــ خام سېرىقمايىنى قاچىلاش ـ ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قويۇق شىلىمشىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. بۇنداق سۇسىزلانغان قېتىق «سۇزمە» دەپىلىدۇ. سۇزمە چۆل باياۋانلاردا، ئەمگەك قىلغان ياكى ئۇزاق سەپەرگە چىققاندا ئېلىپ يۈرۈشكە قولاي بولۇپ، ئىستېمال قىلىشقا توغرا كەلگەندە، سۇ قوشۇپ قوچۇپ سۈيۈقلاندۇرۇلىدۇ. سۇزمىنىڭ تەمى چۈچۈمەل، تەبىئىتى ھۆل سوغۇق بولۇپ، كۈندىلىك ئىستېمالدىن تاشقىرى تېببابەتتە ئاشقازان ئۇچەي، بۆرەكنى قۇۋۇتلەش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ.

(6) ماسكا ياغ: قېتىقتىن ئايرىۋېلىنىدىغان ئاق كۆپۈكسىمان ياغ بولۇپ، تەبىئىتى ھۆل سوغۇق، قىزىتما قايتۇرۇش، قان بېسىمىنى چۈشۈرۈش، مىجەزنى، ھەزىم قىلىشنى ياخشىلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

(7) قۇرۇت: قۇرۇت ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى قېتىقتىن بېۋاستە ياسىلىدۇ. بۇ «قايماقلىق قۇرۇت» دەپىلىدۇ. يەنە بىرى، ماسكا يېغى ئايرىۋېلىنغان دوغاپتىن ياسىلىدۇ. بۇ «ئايران قۇرۇت» دەپىلىدۇ. تەبىئىتى ئىسسىق بولۇپ، ئوزۇقلۇق سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. بەدەننى قۇۋۇتلەيدۇ، ئىچ سۇرۇشنى داۋالايدۇ.

(8) سېرىقماي: بۇ، ماسكا ياغنى پىششىقلاش ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىر خىل ياغ بولۇپ، ھايۋانات ياغلىرىغا ئوخشاش ئىستېمال قىلىنىدۇ. سوغۇق تېمپېراتۇرىدا ئۇزاققىچە ساقلاشقا بولىدۇ. كۆپ خىل ئۇن تاماقلىرىنى ئېتىشتە خۇرۇچ قىلىنىدۇ. سېرىقماي قوشۇلغان يېمەكلىكلەر يۇمشاق، پۇراقلىق، مەززىلىك بولىدۇ. ئاسان ھەزىمىلىدۇ. سېرىقمايىنىڭ تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق بولۇپ، بەدەننى قۇۋۇتلەيدۇ. ئاشقازان، ئۇچەي كېسەللىكلىرگە شىپا بولىدۇ.

قېتىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېريال ۋە سايمانلار: قېتىق ئۈيۈتۇشتا سۇت ئاساسىي خۇرۇچ، كونا قېتىق كۆنەلگۈ (ئېچىتقۇ) قىلىنىدۇ. ماسكا ياغ، سېرىقماي، قۇرۇت قاتارلىقلارنى ئىشلەشتە بولسا قېتىق ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىدۇ. قېتىق ئۈيۈتۇش ۋە قېتىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئەلگەك، قازان، چىنە قاچا، كۇپ، خېمىر، پەشخالتا، كەپكۇر، كاسا، تاۋاق، كوزا، قېرىنقاپ، چۈنقبورا، بورا، سۇزمە سۇپىسى، تاختاي پىچاق قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

كۆنەلگۈ سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قاچا ئۈستى كىچىك تاختايدا يېپىلىپ، ئۈستىگە داستىخان ۋە خېمىر پەش يېپىلىدۇ. ھاۋا سوغۇق پەسىللەردە يەنە پاختىلىق چاپان قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن پۈختا يۆگەپ ئىسسىقلىقنى ساقلاش لازىم. سۈتكە كۆنەلگۈ سېلىنغاندىن كېيىن، قىشتا بىر سوتكىدا، باشقا پەسىللەردە 10~12 سائەتتە قېتىق ئۈيۈپ تەييار بولىدۇ. قېتىق ئۈيۈتۈشتا كۆنەلگۈ سېلىش ۋاقتىنى ئىگىلەش ئىنتايىن مۇھىم، قېتىقنىڭ ئوبدان ئۈيۈش ـ ئۈيۈماسلىقى تېمپېراتۇرا بىلەن زور دەرىجىدە باغلىنىشلىق. بۇنىڭدا ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەك: بىرى، كۆنەلگۈ سېلىش ۋاقتىنى ئوبدان ئىگىلەش. چوقۇم سۈت سوۋۇپ، ئىلمان 38℃ ~ 37℃(ئەتراپىدا بولسا ئاڭ ياخشى) ھالەتكە كەلگەندە سېلىش كېرەك، سۈتنىڭ تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى بولسا كۆنەلگۈ پىشىپ قېلىپ، كۆنەلگۈ تەركىبىدىكى ئېچىتقۇ باكتېرىيەلىرى رولىنى يوقىتىدۇ ـ دە، سۈت پىشلاق بولۇپ قېلىپ، قېتىق ئۈيۈمايدۇ. يەنە بىرى، قاچا يۆگەلگەندىن كېيىن تېمپېراتۇرىنىڭ بەك تېز تۆۋەنلەپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش لازىم. تېمپېراتۇرا بەك تېز تۆۋەنلەپ كەتسىمۇ ئېچىتقۇ باكتېرىيەلىرى ئوخشاشلا رولىنى جارى قىلدۇرالمايدۇ ـ دە، قېتىق ئوبدان ئۈيۈمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن قىش كۈنلىرى قېتىق ئۈيۈتمدىغان ئۈيگە مەش قويۇپ ئۆينى ئىسسىتىش، شۇنداقلا قېتىق قاچىلىرىنىڭ ئۈستىنى قېلىنراق يۆگەش لازىم. ياغاچ قاچىلارنىڭ ئىسسىقلىق ئۆتكۈزۈشچانلىقى تۆۋەن بولغاچقا، ياغاچ قاچا ئاسان سوۋۇپ كەتمەيدۇ، شۇڭا ياغاچ قاچىدا ئۈيۈتۈلغان قېتىقنىڭ سۈپىتى ئاڭ ياخشى بولىدۇ.

(3) ماسكا ياغ پىشلىدۇرۇش باسقۇچى: ماسكا ياغ پىشلىدۇرۇش ئۈچۈن تەييارلانغان قېتىق كۈپكە قۇيۇلىدۇ ۋە پىشكاپتا قوچۇپ سۈيۈلدۇرۇلىدۇ (كۈپتە ئۈيۈتۈلغان قېتىقمۇ ئوخشاش ئۈسۈلدا سۈيۈلدۇرۇلىدۇ). ئۈنىڭ ئۈستىگە ئۈچ ھەسسە ئىلمان سۈزۈك سۇ قۇيۇلۇپ، پىشكاپ يۇقىرى ـ تۆۋەن ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ داۋاملىق قوچۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەت «ياغ پىشلىدۇرۇش» دېيىلىدۇ. 15~10 مىنۇت پىشلىدۇرغاندىن كېيىن، قېتىق تەكشى ئېرىپ دوغاپ بولىدۇ. قېتىق تەركىبىدىكى ياغ ئاق كۆپۈككە ئايلىنىپ دوغاپنىڭ ئۈستىگە لېيلەپ چىقىدۇ. مانا بۇنداق كۆپۈك ھالەتتىكى ياغ «ماسكا ياغ» دەپ

چۈنقبورا — دەرەخ چۈنقلىرىنى بىر ـ بىرىگە يانداپ تىزىپ، شوينىدا بىر نەچچە رەت چېتىپ توقۇلىدىغان يۆگمە بورا بولۇپ، قايماقلىق قۇرۇت ياساشقا تەگلىك قىلىنىدۇ. ئۆلچىمى 1× 2 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

بورا — ئادەتتىكى قومۇش بورا بولۇپ، چۈنق بورا ئۈستىگە سېلىنىدۇ. سۇزمە سۇيىسى — چۈنق بورا بىلەن ئوخشاش چوڭلۇقتىكى پاكىز رەخت بولۇپ، بورا ئۈستىگە سېلىنىپ قېتىق سۈزۈلەندۇرۈشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تەگلىك تاختاي — تەكشى رەندىلەنگەن تاختاي بولۇپ، سۇزمە قاتلىرىدىن قۇرۇت كېسىشتە تەگلىك قىلىنىدۇ. پىچاق — قۇرۇت كېسىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

8) سۈت ـ قېتىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش جەريانى

سۈت ـ قېتىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش تەييارلىق باسقۇچى، قېتىق ئۈيۈتۈش باسقۇچى، ماسكا ياغ پىشلىدۇرۇش باسقۇچى، سېرىقماي ئىشلەش باسقۇچى، قۇرۇت ياساش باسقۇچىدىن ئىبارەت بەش باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

(1)تەييارلىق باسقۇچى: سۈت ـ قېتىق قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بارلىق سايمانلار يۇيۇپ تازىلىنىدۇ. ھاۋا سوغۇق پەسلىدە قېتىق ئۈيۈتۈلىدىغان ئۆي، مەش قويۇپ ئىسىتىلىدۇ. خام سېرىقماي ئىشلەنمەكچى بولسا، قېرىنقاپ تەييارلىنىدۇ، يەنى قوي قېرىنى تەتۈر ئۆرۈلۈپ پاكىز يۇيۇلغاندىن كېيىن، ئىچىگە پۇڭلەپ يەل توشۇرۇلۇپ ئاغزى چىلك بوغۇپ قۇرۇتىلىدۇ. قايماقلىق قۇرۇت ياسالماقچى بولسا، تۆت تال پاچاق ۋە بىر نەچچە تال چېتىق ياغاچتا بىر مېتىر ئېگىزلىكتە چاچۇپ ياسىلىدۇ.

(2) قېتىق ئۈيۈتۈش باسقۇچى: يېڭى سېغىلغان سۈت توق ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلۈش ئارقىلىق سۈت سېغىش داۋامىدا ئارىلىشىپ قالغان قىيىل ـ چۈپۈر قاتارلىق نەرسىلەر ئايرىۋېتىلىدۇ. تازىلانغان سۈت قازاندا قايناتمىپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، سۈپا ئۈستىدىكى تېگى ۋە ئەتراپلىرىغا چۈشەك پاختا سېلىنغان ئۈيۈقچىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان قاچىلارغا قۇيۇلىدۇ. كۆپ مىقداردا قېتىق ئۈيۈتۈلماقچى بولسا، پىشۇرۇلغان سۈت بىۋاستە چوك كۆپلەرنىك 3/1 قىسمىغىچە قاچىلىنىدۇ. قاچا ۋە كۆپلەرگە قاچىلانغان سۈت سوۋۇپ ئىلمان ھالەتكە كەلگەندە كۆنەلگۈ سېلىنىدۇ.

لىنىدۇ. بىر قېرىنقاپقا 30~20 جىلك ياغ قاچىلاشقا بولىدۇ.

سېرىقماي ئادەتتە 9 ـ، 7 ـ ئايلاردا، يەنى يايلاقتىكى ماللار ئوبدان سەمرىگەن مەزگىللەردە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. 10 جىلك قېتىقتىن بىر-ئىككى جىلك سېرىقماي ئايرىۋېلىشقا بولىدۇ. سېرىقماي تاماق ئېتىش ۋە قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاشتا خۇرۇچ قىلىنغاندىن ئۆزگە، ئۇيغۇر تېبابىتىدە دورا قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، بولۇپمۇ تېڭىپ ساقايتىلغان بولسىمۇ، ئەگىرى تۆتۈشۈپ قېلىشى سەۋەبلىك كىشىلەرنىڭ جىسمانىي گۈزەللىكىگە نۇقسان يەتكۈزۈپ قويغان سۇنۇقلارنى ئاجرىتىپ قايتا تېڭىشقا توغرا كەلگەندە، سېرىقماي سۇنۇق ئاجراتقۇچى ئەڭ ياخشى دورا ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇستىخان-لىرى سۇنۇپ، تېڭىپ ساقايتىلغىنىغا بىرەر يىل بولمىغان كىشىلەر سېرىقماي ئىستېمال قىلىشتىن قاتتىق ساقلىنىش (پەرھىز قىلىش) لازىم، بولمىسا سۇنۇپ ساقايغان ئۇستىخان قايتىدىن ئاجراپ كېتىدۇ.

(5) قۇرۇت ياساش باسقۇچى. ئايران قۇرۇت ياساش ئۇسۇلى: ماسكا ياغ ئايرىۋېلىنغاندىن كېيىن، كۈپتە قېپقالغان دوغاپ «ئايران» دەپ ئاتىلىدۇ. ئايران پاكىز يۇيۇلغان خالىتىغا قاچىلىنىپ، ئاغزى بوغۇلۇپ ئېسىپ قويۇلىدۇ. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۇ ساقىپ، قېتىق دوغىپى قويۇلۇپ، سۇزمە ھالىتىگە كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئايران سۇزمىسى خالىتىدىن ئېلىنىپ، ئۇششاق توقاچ قىلىنىپ پاكىز رەخت ئۈستىگە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. بۇ مەھسۇلات «ئايران قۇرۇت» دەپ ئاتىلىدۇ. ئايران قۇرۇت سۇس سېرىق، قاتتىق، تەمى چۈچۈمەل بولىدۇ. ئايران قۇرۇت ئادەتتە قوشۇمچە يېمەكلىك قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئېغىز تاغدا مەشغۇلات قىلغاندا شۇمۇپ بېرىلسە، تۈتەك تەسىرىدىن (ئىلمىي نامى بويىچە ئېيتقاندا تاغ رېئاكسىيەسى ياكى ئوكسىگېن يېتىشمەسلىكتىن) ساقلانغىلى بولىدۇ.

قايناقلىق قۇرۇت ياساش: بۇ،قېتىقتىن بۇۋاستە ياسىلىدىغان قۇرۇت بولۇپ، چاچۇپ ئۈستىگە چۈشۈق بورا ۋە قومۇش بورا سېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە پاكىز يۇيۇلغان سۇزمە سۇپرىسى سېلىنىپ، قۇرۇت ياسىلىدىغان قېتىق سۇپرىغا تەكشى يېيىلىدۇ. قېتىق ئۈستىگە پاكىز رەخت يېپىلىدۇ. نەتىجىدە قېتىق تەركىبىدىكى سۇ ساقىپ كېتىدۇ. تەخمىنەن ئىككى كۈندىن كېيىن، قېتىق سۇسىزلىنىپ، قاتمىغا ئايلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قاتـ

ئاتىلىدۇ. ماسكا ياغ كەپكۈردە سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن، كۈپتە قالغان دوغاپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا داۋاملىق ئىككى قېتىم پىشىلدۇرۇلۇپ تەركىبىدىكى ياغ تولۇق ئايرىۋېلىنىدۇ.

ماسكا ياغ پىشقاندا دىققەت قىلىش كېرەككى، قېتىق ئۈستىگە چوقۇم ئىلمان سۇ قۇيۇلۇشى، تەدرىجىي ھالدا سوۋۇتۇلۇشى كېرەك. سۇ قىزىق ياكى بەك سوغۇق بولۇپ قالسا، ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا ياغ چۈشمەيدۇ. سۈزۈۋېلىنغان ماسكا ياغ ئۆز پېتى ياكى باشقا دورىلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ماسكا ياغنى ئۇزاق ساقلاشقا بولمايدۇ.

(4) سېرىقماي ئىشلەش باسقۇچى: سېرىقماي سۈت ـ قېتىقنى تۇركۈملەپ سىرتقا توشۇش قېيىن بولغان رايونلاردا ئىشلەپچىقىرىلمىدۇ. سېرىقماي ماھىيەتتە ماسكا ياغنىڭ ئۆزگەرگەن تۇرى بولۇپ، ئاق سېرىق ياكى سۇس سېرىق بولغاچقا «سېرىقماي» دەپ ئاتالغان.

سېرىقماي ئىشلەشتە قېتىق ماسكا ياغ پىشىلدۇرغاندەك پىشىلدۇرۇلۇپ ماسكا ياغ ئايرىۋېلىنىدۇ، ئاندىن ماسكا ياغ سوغۇق سۇ تولدۇرۇلغان كاسىغا سېلىنىپ، چوكا ياكى قولدا قوچۇلىسا، ماسكا ياغنىڭ كۆپۈك قىسمى يوقىلىپ، ياغ قىسمى توڭلاپ كاللەكلىشىدۇ. ياغ كاللەكلىرى سۈزۈۋېلىنىپ قولدا ياپىلاقلىنىپ، تۇق ئەلگەك يا-كى تاۋاققا ئۈستى ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىلىپ سۈيى ساقىتىلىدۇ. سۈسىزلىنىپ قېتىشقان بۇنداق ياغ «سېرىقماي» دېيىلىدۇ.

سېرىقماي ئېلىنغاندىن كېيىن، پات ئارىدا ئىستېمال قىلىنماقچى بولسا، قازانغا سېلىپ ئېرىتىلىدۇ. ياغ قىزىپ تاۋلانغاندا ئارىلاشما ماددىلار كۆپۈكلىشىپ ئۆرلەپ چىقىدۇ. كۆپۈكلىرى ئېلىنىپ تازىلانغان ياغ كورا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قاچىلارغا ئېلىپ قويۇلسا، ھاۋاڭ ياغلىرىدەك توڭلاپ قاتىدۇ ۋە ئۇدۇللۇق ئىشلىتىشكە بولىدۇ. سېرىقمايىنى ئۇزاق ساقلاشقا توغرا كەلسە، تاۋلانمايلا قېرىنقاپقا قاچىلىنىدۇ (قېرىنقاپنىڭ بوغۇلغان ئاغزى قايماقتا ياغلاپ يۇمشىتىلغاندىن كېيىن سېرىقماي قاچىلىنىپ مەھكەم بوغۇلىدۇ. قېرىنقاپتىن باشقا نەرسىگە قاچىلانسا سىزىپ كېتىدۇ). سېرىقماي قاچىلانغان قېرىنقاپلار تەسكەي، سوغۇق يەردە ياكى مۇزخانىدا ساق-

غۇق شەربەت ۋە سوغۇق چىلانمىلاردىن ئىبارەت ئۇچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. ئىلگىرى، مەيلى قايسى خىلدىكى سوغۇق ئىچىملىكلەرنى تەييارلاشتا بولسۇن، بىردەك تەبئىي مۇز سوۋۇتۇش ۋاستىسى قىلىناتتى. تەبئىي مۇز مەخسۇس ياسالغان مۇزخانىلاردا ساقلىناتتى. تارىم ۋادىسىدىكى ھەممە كەنتلەردە دېگۈدەك بىر ياكى بىر قانچە مۇزخانا بولاتتى.

1) مۇزخانا ۋە مۇز ساقلاش

مۇزخانا مۇز ساقلاشتىكى ئاساسىي ۋاستە بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز، قۇرغاق، تەسكەي ئورۇندىن تەرەپ ئۈزۈنلىقى 3×3 ياكى 4×4 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 4 ~ 6 مېتىر ئۆلچەمدە قۇدۇق شەكلىدە ئورەك كولىنىدۇ. تۆت بۇرجىكىگە تۈۋرۈك قويۇلۇپ، تورا بالداقلار ئارقىلىق بىر ـ بىرىگە چېتىلىدۇ. بۇ، «مۇزخانا چېدىلەش» دېيىلىدۇ. چېدە بىلەن مۇزخانا تېمى ئارىسىغا ۋە تېگىگە يىكەن، شاخ ـ شۇمبا چىڭدىلىپ سېلىنىپ، مۇز بىلەن توپىنىڭ بىۋاستە ئۇچرىشىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. ئۈستى قېلىن يېپىلىپ، كىچىك تۆڭلۈك قويۇلىدۇ. 1ـ، 2ـ ئايلاردا پاكىز توڭلىغان كۆل ياكى ئۆستەك مۇزلىرى قومۇرۇپ كېلىنىپ مۇزخانىغا سېلىنىدۇ ۋە تۆڭلۈك قېلىن يېپىلىپ ساقلىنىدۇ. ياز پەسلى كىرگەندىن كېيىن، مۇز ئېھتىياجىغا قاراپ ئۈدۈللۇق ئېلىپ ئىشلىتىلىدۇ. قۇرۇلۇشى پۇختا، چوڭراق بولغان مۇزخانىلاردا مۇزنى 8 ـ ئايلارغىچە ساقلاشقا بولىدۇ. مۇزخانا يەنە گۆش، سېرىقماي قاتارلىقلارنى ساقلاشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

2) سوغۇق ئىچىملىكلەرنى ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

سوغۇق ئىچىملىكلەرنى ياساشتا سۈت ـ قېتىق مەھسۇلاتلىرى، شىرنە، شەربەت ۋە مېۋە قاقلىرى ئاساسىي خۇرۇچ، تەبئىي مۇز سوۋۇتۇش ۋاستىسى قىلىنىدۇ. قىرغۇ (ۋاشاق) ۋە كورا، چىنە، قوشۇق قاتارلىق ئادەتتىكى قاچا ـ قۇچىلار ئىشلىتىلىدۇ.

قىرغۇ: راخاپچىلىقتىكى (دوغچىلىقتىكى) ئاساسىي سايمان بولۇپ، كەڭلىكى 5 ~ 4 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 30 ~ 40 سانتىمېتىر كېلىدۇ، تۆمۈردىن ياسىلىدۇ، ئۇچىغا ھەرە چىشىغا ئوخشاش چىش چىقىرىلىدۇ (بەزى جايلاردا تىغنىڭ ئىككى قىرىدىكى چىشلار قارىمۇ

ما بىر نەچچە پارچىغا بۆلۈنۈپ ئاۋايلاپ سويۇۋېلىنىپ، تەگلىك تاختاي ئۈستىگە قويۇلۇپ، خالىغان شەكىل ۋە چوڭلۇقتا كېسىلىدۇ، ئاندىن قايتا يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. بۇ مەھسۇلات «قايماقلىق قۇرۇت» دەپ ئاتىلىدۇ. قايماقلىق قۇرۇت ئاق، تاتلىق ئاربلاش چۇچۇمەل، ئايران قۇرۇتتىن يۇمشاقراق، مايلىق بولىدۇ. ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولۇپ، شۇموپ يا-كى چاپىناپ ئىستېمال قىلىشقىمۇ، سوغۇق قاپىناق سۇغا چىلاپ قويۇپ، قېتىق ھالىتىگە كەلتۈرۈپ ئىستېمال قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

قۇرۇت ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، خەلقىمىز قەدىمدىن تار-تىپ ياساپ ۋە ئىستېمال قىلىپ كېلىۋاتقان باشلانغۇچ دەرىجىدىكى سۈتلۈك كەمپۈتتۈر.

3. سوغۇق ئىچىملىكلەر

خوتەنلىكلەرنىڭمۇ سوغۇق ئىچىملىكلەرنى ياساش ۋە ئىستېمال قى-لىش ئادىتى ۋە ھۈنەر ـ سەنئىتى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا، مۇزخانا، قاردۇ (مۇز كرىستالى، ھازىر فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش سەۋەبىلىك بۇ سۆز «قاردا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ)، شۇنىڭدەك پىشۇرۇلغاندىن كېيىن مۇز سېلىپ يېيىلىدىغان «ئۇۋا» نامىلىق بىر خىل تاماق توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. خەلقىمىزدە سوغۇق ئىچىملىك ئى-چىش ئىنتايىن ئومۇملاشقان بولۇپ، ھەر قانداق شەھەر ـ بازارلاردا مەخ-سۇس سوغۇق ئىچىملىك ياساپ ساتىدىغان كاسىپلار بولىدۇ. خەلقىمىز-نىڭ سوغۇق ئىچىملىككە خۇشتار بولۇشى ئۇلار ياشاۋاتقان مۇھىت ياز كۈنلىرى ئىنتايىن ئىسسىق ۋە قۇرغاق، بەزى جايلاردا ھاۋا تېمپېراتۇرا-سى 40℃ ~ 50℃ قا يېتىپ بارىدۇ. سوغۇق ئىچىملىكلەرنى ياساش ۋە ئىستېمال قىلىش ئادىتى دەل مۇشۇنداق ئالاھىدە شارائىتتا بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭدا تەشنالىقنى قاندۇرۇش، بەدەن تېمپېراتۇرىسىنى تەڭ-شەش، ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش مەقسەت قىلىنىدۇ. دېمەك، سوغۇق ئىچىملىكلەرنى ياساش ۋە ئىستېمال قىلىش پۈتكۈل ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش خوتەنلىكلەرنىڭمۇ تەبىئەتنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا لايىقلىشىش يولىدىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى سوغۇق ئىچىملىكلىرىنى راۋاپ (دوغ)، سو-

ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ قېتىق دوغاپ، شىرنە دوغاپ، ئەبجەش دوغاپ قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ، يەنى دوغاپقا رەڭ ۋە تەم بېرىدىغان خۇرۇچ قېتىق بولسا «قېتىق دوغاپ»، شىرنە بولسا «شىرنە دوغاپ»، قېتىق بىلەن شىرنە ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلگەن بولسا «سارىق دوغاپ» دېيىلىدۇ. دوغاپ ياساشتا بىر ئۇلۇش مۇزغا ئىككى ئۇلۇش سۇ ۋە 1/10 ئۇلۇش تەم خۇرۇچى ئىشلىتىلىدۇ. قاردا بىلە دوغاپنىڭ پەرقى شۇكى، بىرىنچىدىن، قاردىغا مۇز كرىستالى ئىشلىتىلىدۇ. سۇ قوشۇلمايدۇ. دوغاپقا بولسا ئۇششاق چېقىلغان مۇز پارچىلىرى سېلىنىدۇ ۋە سۇ قوشۇلىدۇ. ئىككىنچىدىن، قاردىدا سوغۇقلۇق (تۆۋەن تېمپېراتۇرا) بىلەن تەم تەڭشەشكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىلسە، دوغاپتا سوغۇقلۇق ئاساس، تەم تەڭشەش قوشۇمچە قىلىنىدۇ.

4) سوغۇق شەربەتلەر

سوغۇق شەربەت شىرنە، شەربەتلەرنى تەم ۋە رەڭ بەرگۈچى خۇرۇچ، تەبئىي مۇز سۇۋۇتقۇچ قىلىپ ياسىلىدىغان سوغۇق ئىچىملىك تۈرى بولۇپ، ئۇزۇم شىرنىسى، ئۇجمە شىرنىسى، جىگدە شەربىتى، ئالقات شەربىتى، زىرىق شەربىتى قاتارلىقلار خۇرۇچ قىلىنىدۇ. سوغۇق شەربەت ياساش ئۇسۇلى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، شىرنە ۋە شەربەتلەر ئالدىنقى ماۋزۇدا سۆزلەنگەن ئۇسۇل بويىچە تەييارلانغاندىن كېيىن چوڭراق قاچىغا (ئەڭ ياخشىسى كاسىغا) قۇيۇلۇپ، ئۇستىگە مۇزاپىق سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ ۋە پاكىز يۇيۇلغان چوڭ چوك مۇز پارچىلىرى سېلىنىدۇ.مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن، مۇز پارچىلىرىنىڭ ئېرىشى نەتىجىسىدە شەربەتنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلەپ سوغۇق ئىچىملىككە ئايلىنىدۇ.

5) سوغۇق چىلانمىلار

سوغۇق چىلانما (چۈلە) مېۋە قاقلىرىنى چىلاپ يۇمشىتىپ، ئاندىن مۇز سېلىپ ياسىلىدىغان ئىچىملىكلەرنى كۆرسىتىدۇ. سوغۇق چىلانمىلارنى ياساشتا قۇرۇق ئۇزۇم، قارائۆرۈك قېقى، چىلان، گۈلە ۋە شاپتۇل قېقى قاتارلىق قۇرۇق مېۋىلەر تەم بەرگۈچى خۇرۇچ قىلىنىدۇ. يەنى بۇنداق قۇرۇق مېۋىلەر پاكىز يۇيۇلغاندىن كېيىن، قاينىقسۇغا چىلاپ دۇملىنىدۇ. بىر قانچە سائەتتىن كېيىن قاتتىق

قارشى يۆنىلىشلىك بولۇپ، بىر تەرەپتىكى چىشلار ئوڭغا، يەنە بىر تەرەپتىكى چىشلار سولغا قىيپاش بولىدۇ). قىرغۇ چوڭ چوڭ مۇز پارچىلىرىنى قىرىپ قاردا (مۇز كرىستالى) قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

3) راخاپچىلىق

راخاپ (دوغ، دوغاپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مۇز بىلەن قايماق، قېتىق، شىرنە قاتارلىق خۇرۇچلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسىلىدىغان سوغۇق ئىچىملىكلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، راخاپچىلىق كەسىپ نامى، راخاپچى كاسىپ نامىنى بىلدۈرىدۇ. راخاپ ئىشلىتىلگەن مۇزنىڭ قاردا ياكى مۇز پارچىلىرى ئىكەنلىكىگە قاراپ قاردا، دوغاپ دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) قاردا: قاردا مۇز كرىستاللىرى سوۋۇتقۇچ قىلىندىغان سوغۇق ئىچىملىكلەرنىڭ نامى بولۇپ، تەم خۇرۇجلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ قايماق قاردا، قېتىق قاردا، شىرنە قاردا، ئارىلاش قاردا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قاردا ياساش ئۇچۇن پاكىز مۇز چاچۇپتەكى داستىخان ئۈستىگە قويۇلىدۇ. راخاپچى بىلىگە تارتقان پەشتامىنىڭ بىر ئۇچىنى داستىخان ئاستىغا قىستۇرىدۇ، ئاندىن مۇزنى قىرغۇدا ئۆزى تەرەپكە قارىتىپ كۇچ بىلەن قىرىدۇ. قىرغۇ چىشلىرىنىڭ مۇزنى تىلغاپ قىرىشى نەتىجىسىدە بىر پۈتۈن مۇز، مۇز كرىستاللىغا ئايلىنىپ پەشتامىغا چۈشىدۇ. بۇنداق مۇز كرىستاللىرى «قاردا مۇز» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇز قاردىغا ئايلاندۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن كاسىغا بېسىپ سىلىنىپ، ئۈستىدىن يۆگىلىدۇ ۋە ئۇدۇللۇق ئىشلىتىلىدۇ.

قاردا ياساشتا تەم ۋە رەڭ تەڭشەش ئۇچۇن ئوخشاشمىغان خۇرۇچلار ئىشلىتىلسىمۇ، سوغۇقلۇق ئۇچۇن بىردەك قاردا مۇز ئىشلىتىلىدىغان بولغاچقا، بۇنداق ئىچىملىكلەر «قاردا» دېيىلىدۇ. قاردا مۇزغا قايماق ئارىلاشتۇرۇپ ياسالسا «قايماق قاردا»، قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ ياسالسا «قېتىق قاردا»، ئۇزۇم ياكى ئۇجمە شىرنىسى ئارىلاشتۇرۇپ ياسالسا «شىرنە قاردا»، قېتىق بىلەن شىرنە ئارىلاشتۇرۇپ ياسالسا «ئارىلاش قاردا» دەيىلىدۇ. قاردا ياساشتا خۇرۇچلار ئومۇمەن 3:1 نىسبەت (ئۇچ ئۇلۇش قاردا مۇز، بىر ئۇلۇش باشقا خۇرۇچ) بويىچە ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ.

(2) دوغاپ: دوغاپ ئۇششاق مۇز پارچىلىرى سوۋۇتقۇچ قىلىنىدىغان ئىچىملىكلەرنىڭ نامى بولۇپ، قوشۇمچە تەم خۇرۇجلىرىنىڭ

§4. يېمەشلەر ۋە ئۇلارنى قۇرۇتۇش، ساقلاش

يېمەشلەر ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە، ۋە قوغۇن ـ تاۋۇزلارنى كۆز ـ ستىمدۇ. قاتتىق ئۆلچەم بويىچە ئېيتقاندا، يېمەشلەر قول ھۈنەرچىلىك مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى تەبىئەت ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان نېمەت ـ لەردۇر. لېكىن، تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھەر خىل ياۋا دەرەخ، ياۋا قوغۇن ـ تاۋۇزلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، سورتىنىڭ كۆپەيتىلىشى ۋە مەھسۇلات سۈپىتىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى، كونكرېت ماكان ـ زامانىدىن ئېيتقاندا، مېۋىلەرنىڭ يېغىۋېلىنىشى ۋە مېۋە مەھسۇلاتلىرىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىنىشى ئىنسان ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. بۇلارنىڭ بەزىلىرىگە ھۈنەر كېتىدۇ، بەزىلىرىگە ئاددىي ئەمگەك كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بېرىقى ئىجتىمائىي تۈر ـ مۇشىدا مېۋە ۋە مېۋە مەھسۇلاتلىرى تۈرى كۆپ، مىقدارى زور بولغان قوشۇمچە ئوزۇقلۇق بولۇپ كەلگەن.

1. قاق قۇرۇتۇش ۋە ھۆل ـ قۇرۇق مېۋىلەرنى ساقلاشتا ئىشلىتىلىدىغان ئەسلىھە ـ سايمانلار

خوتەندە مېۋىلەرنى ھۆل پېتى ئىستېمال قىلغاندىن تاشقىرى، ھۆل پېتى ساقلاش، قاق قۇرۇتۇش ۋە قاقلارنى ساقلاشقا دائىر كۆپ ـ لىگەن ئۇسۇللارنى بارلىققا كەلگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا مېۋە ساقلاش، قاق قۇرۇتۇش ئەسلىھە ـ سايمانلىرى يازلىق ئاشقۇن، قازناق، گەمە، مۇزخانا، چۇنچە، بالىخانا، كۆپ، تاغار، سە ـ ۋەت، بورا، شىددىشاپ، تور شوينا، پىچاق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) تاغار: (ئادەتتىكى تاغار) قاقلارنى قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

سېۋەت: ھۆل ـ قۇرۇق مېۋىلەرنى قاچىلاپ ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2) بورا (قومۇش توقۇلما بورا): قاق قۇرۇتۇشتا تەگلىك قىلى ـ نىدۇ. بورا ئىككى ئۇچىنى بىر قىلىپ يۇلغۇن شېخى ئارقىلىق

مېۋىلەر يۇمشاپ كۆپىدۇ ۋە تەمى سۇغا چىقىدۇ. چىلانما تولۇق سو-ۋۇغاندا مۇز پارچىلىرى سېلىنىپ سوغۇق چىلانمىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

سوغۇق چىلانمىلار ھاۋا ئىسسىق، جىددىي ئەھۋال قىلغان ۋاقىتلاردا ئىستېمال قىلىنىدۇ. سۈيى ئىچىلىدۇ، مېۋىسى يېيىلە-دۇ. ئوزۇقلۇق بولۇپلا قالماي، بەدەننى سەگىتىپ، ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

سوغۇق چىلانمىلار خۇرۇجلىرى ئاز، تەييارلاش ئۇسۇلى ئاددىي بولغاچقا، خالىغان ۋاقىتتا ئۇدۇللۇق تەييارلىنىپ، ئۇدۇللۇق ئىس-تېمال قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان راخاپ، سوغۇق شەربەت ۋە سوغۇق چىلانمىلار ماتېرىيالى ئاددىي، ماتېرىيال مەنبەسى مول، تەييارلاش ئاسان بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، بۇلارنى تەييارلاش ۋە ئىستې-مال قىلىش كەڭ ئومۇملاشقان، شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ ئىستېمالىدا بەزى پەرقلەر بار. بۇ پەرق كاسىپلارنىڭ مەخسۇسلىشىش دەرىجىسى ۋە بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ بازاردا تۇتقان ئورنى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

بۇلار ئىچىدە راخاپچىلىقنىڭ مەخسۇسلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى، راخاپ مەھسۇلاتلىرى ئومۇمەن كەسپىي راخاپچىلار تەرىپىدىن تەييار-لىنىدۇ. مەھسۇلاتلىرى كۆپىنچە تولۇق يۇرۇشلۇك بولىدۇ. راخاپچىلىق-نىڭ تاۋارلىشىشىمۇ بىر قەدەر يۇقىرى. يېز كۇنلىرى چوڭ شەھەرلەردىن كىچىك بازارلارغىچە مەخسۇس راخاپ مەھسۇلاتلىرى سېتىلىدۇ، ھەتتا بۇنداق راخاپ بازارلىرى ناھايىتى باس باس بولۇپ كېتىدۇ.

شەربەتچىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شەربەتلەرنىڭ بىر قىسمى ئائىلىدە تەييارلىنىپ ئىستېمال قىلىنسا، جىگدە شەربىتى، ئالقات شەربىتى، زىرىق شەربىتى قاتارلىق بەزىبىر تۇرلىرى بازارغا سېلىنىدۇ. بەزى كىچىك شەھەر، بازارلاردا مەخسۇس شەربەت ياساپ ساتىدىغان كاسىپلار بولىدۇ. ئۇلار «شەربەتچى» دەپ ئاتىلىدۇ. چوڭ چوڭ كاسىلاردا شەربەت ياساپ پارچە ساتىدۇ. «شەربەتچىنىڭ كاسە-سىدەك» دېگەن ئىدىئوم دەل مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن كېلىپ چىققان.

سوغۇق چىلانمىلار بازارغا سېلىنمايدىغان، ئائىلىدە تەييارلىنىپ ئىستېمال قىلىش بىلەنلا چەكلىنىدىغان مەھسۇلاتتۇر.

تالىنىڭ ئۇزۇن شاخلىرى چىگىلىدۇ. پىشقان ئۈزۈملەر يىغىۋېلىنىپ، زەخىملەنگەن، سېسىغان ئۈزۈملەر ئېلىپ تاشلىنىدۇ، ئاندىن ئۈزۈم ساپاقلىرى چۈنچە قوزۇقلىرىغا ئېسىلىدۇ ياكى شاخلارغا چىغىرتماق يوپۇرمىقى بىلەن باغلىنىدۇ. ئۈزۈملەر ئېسىق ھاۋا بىلەن شامالنىڭ تەسىرىدە مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن قۇرۇيدۇ (ئۈزۈمنىڭ سورتى ۋە ئېسىلىدىغان ۋاقتى ئوخشاش بولمىغاچقا قۇرۇش ۋاقتىمۇ پەرقلىق بولىدۇ)، ئاندىن يىغىۋېلىنىپ، ئادالىنىپ تاغارغا قاچىلىنىدۇ.

چۈنچىدە قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم پاكىز، رەڭدار، جۈلالىق بولىدۇ.

قاقلاپ قۇرۇتۇش: خوتەن رايونىدىمۇ ئۈزۈم كۆلىمى ۋە مەھسۇلاتى خېلى زور. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ئېسىپ قۇرۇتۇپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا ئۈزۈمنىڭ خېلى بىر قىسمى قاقلاپ قۇرۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن بىر پارچە قۇرغاق، قۇمساز يەر تاللىنىپ، تەكشى تۈزلىنىدۇ. ئەخلەت ـ چاۋار قاتارلىق نەرسىلەر پاكىز ئادالىنىدۇ، ئاندىن يىغىۋېلىنغان ئۈزۈملەر ساپاقلىرى بىلەن يەرگە نېپىز يېيىلىپ ئاپتاپقا قاقلىنىدۇ. قۇرۇغاندىن كېيىن يىغىپ ئادالىنىپ قاچىلىنىدۇ. بۇنداق ئۈزۈملەرنىڭ سۈپىتى تۆۋەنرەك بولىدۇ، رەڭگى قارىغا مايىل بوز كېلىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يەنە ئوچۇقچىلىق يەرگە بىر مۇنچە تۈرۈك بېكىتىلىپ، ئۇلار ئارىسىغا تارتىلغان سىملارغا ئۈزۈم ساپاقلىرىنى ئېسىپ قۇرۇتۇش ئۇسۇلى بارلىققا كەلدى. بۇ ئۇسۇلدا قۇرۇتۇلغان ئۈزۈملەرنىڭ جۈلاسى كەمرەك بولسىمۇ، سۈپىتى يېيىپ قۇرۇتۇلغان ئۈزۈمنىڭكىدىن كۆپ ياخشى بولىدۇ. ھەر خىل قۇرۇق ئۈزۈملەر ئەسلىي سورت نامى بىلەن «كىشمىش ئۈزۈم»، «سايۇا ئۈزۈم»، «قىزىل ئۈزۈم» دەپ ئاتىلىدۇ.

گۈلە: بۇ، ئۈرۈك قېقى بولۇپ، ياخشىراق ئۈرۈك سورتلىرى ئۆگزە ياكى ئوچۇقچىلىق يەرگە سېلىنغان بورغا يېيىلىپ قۇرۇتۇلىدۇ. خەشەك (تۈكلۈك) ئۈرۈكلەرنىڭ كۆپىنچىسى پاكىز يەرگە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. ئۈرۈك گۈلىسىمۇ ئۈرۈك سورتى نامى بىلەن قوشۇلۇپ ئاقياغلىق گۈلە، خۇۋەينى گۈلە، جانانى گۈلە، خەشەك گۈلە دەپ ئايرىپ ئاتىلىدۇ.

خىپچىداپ سىلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ ھەر خىل قۇرۇق قاقلارنى قاچىلاپ ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. سىلىندىر شەكىللىك بۇنداق بورا قاپ «بورا قەنەر» دەپىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چىغ ۋە چۆپ بوربلارمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

3) شىدىشاپ: ماتا قاتارلىق رەختلەردىن (ھازىر خەسىدىن) ئەدىلەپ تىكىلىدىغان چوڭ داستىخان. 10~6 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئۇجمە قاتارلىق ئاسان ئېزىلىپ بۇلغىنىپ كېتىدىغان مېۋىلەرنى يىغىۋېلىشتا يەرگە سېلىپ تەگلىك قىلىنىدۇ.

4) تور شوينا: قوغۇننى ھۆل پېتى ئېسىپ ساقلاشقا ئىشلىتىلىدىغان شوينا تور.

5) پىچاق (ئادەتتىكى پىچاق): قوغۇن قېقى ئىشلەشتە، قوغۇن شاپاقلىرىنى ئاقلاشتا ئىشلىتىلىدۇ.

2. مېۋىلەردىن قاق قۇرۇتۇش ئۇسۇللىرى

خوتەنلىكلەر ئىشلەپچىقىرىدىغان مېۋە قاقلىرىنى سۈپىتىنىڭ پەرقىگە قاراپ: ئۇرۇقچا قاق، يارما قاق، مېغىز قاق ۋە تىلما قاقتىن ئىبارەت تۆت خىلغا بۆلۈش مۇمكىن. قۇرۇتۇلغان مېۋىلەر گەرچە «قاق» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالسىمۇ، يەنە بىر بىرىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن خاس ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. قاقلارنى قۇرۇتۇش ۋاستىسى ئوخشاش بولىدۇ. يەنى قۇياش نۇرى ئېنېرگىيەسى قاق قۇرۇتۇشتىكى بىردىنبىر ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىنىدۇ. قاقلار دەل قۇياش نۇرىغا قاقلىنىپ قاتۇرۇلىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «قاق» دەپ ئاتالغان.

ئۇرۇقچا قاقلار: ئۇرۇقچىسى بىلە بىللە قۇرۇتۇلغان قاقلارنى كۆرسىتىدۇ.

قۇرۇق ئۇزۇم: ئېسىپ قۇرۇتۇش ۋە قاقلاپ قۇرۇتۇش ئۇسۇلىدا قۇرۇتۇلىدۇ.

ئېسىپ قۇرۇتۇش: ئېسىپ قۇرۇتۇشتا، چۇنچىدىن پايدىلىنىدۇ. چۇنچە ئىچىگە نۇرغۇن ياغاچ قوزۇقلار ئورنىتىلغان ئىنچىكە بادرا تۈۋرۈكلەر قاتار ۋە زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ ياكى چۇنچىنىڭ بالاسىغا

لىدۇ. يەم ـ خەشەك قىلىنىدىغان ئۇجمە شىدىشاپ ئارقىلىق يىغـ
ۋېلىنغاندىن تاشقىرى (ئۇجمە بەك كۆپ بولغاچقا)، ئۆزى يەرگە چۈ
شۈپ ۋاسالغۇ بولغانلىرىمۇ يىغىۋېلىنىدۇ.

شاتۇت ۋاسالغۇسى: شاتۇتنىڭ ساپىقى بەك چىڭ بولىدۇ. شۇڭا،
پىشقان شاتۇتلار ئۆزۈپ يىغىۋېلىنىپ، بوريغا يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

يارما قاقلار: پىشقان مېۋىنى يېرىپ ـ ئاجرىتىپ ئۇرۇقچىسى
ئېلىۋېتىلىپ قۇرۇتۇلىدىغان قاقلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق قاقلار
نىڭ تۈرى كۆپ ئەمەس.

ئۆرۈك قېقى: پىشقان ئۆرۈكلەر يارما قىلىنىپ، ئۇچكىسى ئېلىپ
تاشلىنىپ، بوريغا يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

شاپتۇل قېقى: شاپتۇللار ئۇچكىسىدىن ئاجرايدىغانلىقى ياكى ئاج
رىمايدىغانلىقىغا قاراپ يارما شاپتۇل ۋە ئەششاپتۇل دەپ ئىككىگە بۆ
لۈنىدۇ. شاپتۇل قېقى قۇرۇتۇشقا يارما شاپتۇل ئىشلىتىلىدۇ. يارما
شاپتۇلنىڭمۇ سورتى بەك كۆپ. سۈلۈق، شەربەتلىك شاپتۇللاردىن قاق
سېلىنسا، قاق بەك ئورۇق چىقىپ قالىدۇ. شۇڭا، قاق سېلىشقا «قاق
شاپتۇلى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل شاپتۇل ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل
شاپتۇلنىڭ سۇيى ئاز، ئېتى چىڭ بولۇپ، قېقى ئەتلىك قۇرۇيدۇ. قاق
سېلىش ئۈسۈلى ئۆرۈك قېقى سېلىشقا ئوخشاش.

مېغىز قاقلار: قاق ئارىسىغا مېغىز تۇگۈلىدۇ، «خورما قاق» دەپمۇ
ئاتىلىدۇ. ئۆرۈك قېقى بىلەن شاپتۇل قېقىدىن ياسىلىدۇ، يەنى
ئاۋۋال ئۆرۈك قېقى ۋە شاپتۇل قېقى سېلىنىدۇ. ئۆرۈك ئۇچكىسى
چېقىلىپ، مېغىز تەييارلىنىدۇ. قاقلار 60% ئەتراپىدا قۇرۇغاندا،
ھەر بىر قاقنىڭ ئەسلىدىكى ئۇچكىسى ئورنىغا بىردىن مېغىز سە
لىنىپ قاقنىڭ ئىككى پارچىسى ئوراپ يۆگىلىدۇ ۋە
داۋاملىق ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ. ئۆرۈك مېغىزى ئورنىغا بادام
مېغىزى ياكى مۇڭاپىق چوڭلۇقتا پارچىلانغان ياڭاق مېغىزى ئىش
لىتىشكىمۇ بولىدۇ. بۇنداق قاق بەك تەملىك، يېيىشلىك بولىدۇ.
ئەما، ھازىر كۆپ ئىشلەپچىقىرىلمايدۇ.

تىلما قاق (قوغۇن قېقى): ئوبدان پىشقان قوغۇنلار تىلىنىپ ئۇ
رۇقلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ، شاپاقلىرى سويۇۋېتىلىدۇ، ئاندىن قو

ھونەك: بۇ، توغاچتىن قۇرۇتۇلىدۇ. توغاچنىڭ سۇيى ئاز، گۆشـ-لۈك بولغان بىر خىل سورتنىڭ مېۋىلىرى 90% پىشقاندا يىغىۋېلـ-ىنىپ بورىغا يېيىپ قاقلاپ قۇرۇتۇلىدۇ. 90% قۇرۇغاندا يىغىۋېلـ-ىنىپ قاچىلىنىدۇ. بىر نەچچە ئاي ساقلاشقا بولىدۇ. مونەكتە توغاچـ-ىنىڭ ئەسلىي تەمى خېلى ئەينەن ساقلىنىدۇ ۋە چىرايلىق قۇرۇيدۇ.

ئەنجۈر قېقى: ئەنجۈر ئوبدان پىشقاندا ئۈزۈۋېلىنىپ، بورىغا يـ-يىلىپ قاقلاپ قۇرۇتۇلىدۇ. تولۇق قۇرۇغاندا يىغىۋېلىنىدۇ.

ئەينۈلا قېقى: ئەينۈلا پىشقاندا ئۈزۈۋېلىنىپ ئاپتاپقا سېلىنىدۇ. بورىغا يايسىمۇ، يەرگە يايسىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، ئەينۈلىنىڭ پوستى سىلىق بولۇپ، يەرگە يېيىلسىمۇ توپا ئانچە چاپلاشمايدۇ.

قارىمۇرۇك قېقى: ئەينۈلا قېقى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا قۇرۇتۇلىدۇ.

قۇرۇق چىلان: چىلاننىڭ بەرگى مەزمۇت بولۇپ، ئاسانلىقچە ئۆزلۈكسىدىن ئاجراپ چۈشمەيدۇ. شۇڭا، چىلان شاختا قۇرۇغاندا قـ-ېقىپ يىغىۋېلىنىدۇ ياكى 70%~80% پىشقاندا قېقىپ يىغىۋېلـ-ىنىپ، ئۆگزىگە يېيىپ قۇرۇتۇلسىمۇ بولىدۇ.

جىگدە قېقى: جىگدىنىڭ سورتى كۆپ بولسىمۇ، ئاق جىگدە، ئـۆ-چەت جىگدىسى (يېمىش جىگدە)، قاغا جىگدىسى دەپ ئۈچ چوڭ تۈر-گە بۆلۈنىدۇ. ئاق جىگدە بىلەن ئۆچەت جىگدىسى 85%~90% پىشـ-قاندا قېقىپ يىغىۋېلىنىپ، ئۆگزىگە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. 95% قـۇ-رۇغاندا، يىغىۋېلىنىدۇ. بەك قۇرۇپ كەتسە مېۋە پوستى سويۇلـۇپ، مېۋە ئېتى سۇرۇلۇپ كېتىپ سۇيىتىگە تەسىر يېتىدۇ. قاغا جىگـ-دىسى شېخىدا قۇرۇغاندا شىدىشاپقا قېقىپ ياكى يەرگە قېقىپ سـۇ-پۇرۇپ تاسقاپ يىغىۋېلىنىدۇ. جىگدە بەك كۆپ بولغاچقا، بەزىلىرى شېخىدا قالىدۇ. قىش كۈنلىرى چارۋا ـ ماللارغا قېقىپ بېرىلىدۇ.

ۋاسالغۇ: بۇ، ئۇجمە قېقى بولۇپ، يىغىش، قۇرۇتۇش ئۇسۇلى ئىش-لىتىش ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن پەرقلىق بولىدۇ.

شىرنە قاينىتىش ۋە ئۈزۈقلۇق، تالقان قىلىش ئۇچۇن كېرەك-لىك بولغان ئۇجمە چوقۇم شىدىشاپ ئارقىلىق يىغىۋېلىنىدۇ، يەنى بىر نەچچە ئادەم شىدىشاپنى ئېچىپ كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئاندىن ئۇجمە ئىرغىتىپ شىدىشاپ ئۇستىگە چۈشۈرۈلۈپ، بورىغا يېيىپ قۇرۇتـۇ-

غانلىقىنى بىلىشى ناتايىن بولسىمۇ، لېكىن مېۋىلەرنى گەمە ياكى ئۆيلەرگە ئەكىرىشتىن بۇرۇن بىر تەرەپ قىلىش كېرەكلىكىنى بىلگەن ھەمدە ئاپتاپقا سېلىپ بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلىنى تاپقان.

مېۋىلەر بىر مەزگىل ئاپتاپقا سېلىنسا، يېنىك زەخىملەنگەن جايلار قەۋەج باغلاپ قېتىشىدۇ، يۇقۇملىنىش پۇرسىتى ئازىيىدۇ. تەركىبىدىكى سۇ مىقدارى بىر ئاز تۆۋەنلەيدۇ. ئىچكى زەخمىسى ئېغىرراق بولغانلىرىنىڭ زەخمىسى ئاشكارا بولۇپ چىقىدۇ. بۇنداق مېۋىلەر شاللىۋېتىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مېۋىلەرنى بىخەتەر ساقلاشقا دەسلەپكى ئاساس يارىتىلىدۇ.

ئادەتتە قوغۇن ـ تاۋۇزلار ئاپتاپ ئوبدان چۈشىدىغان جايغا بىر ئاز ئارىلىق قالدۇرۇپ رەتلىك تىزىلىدۇ ۋە 25 كۈن ئەتراپىدا ئاپتاپقا سېلىنىدۇ. ئانار سىرتتا 20~15 كۈن ئەتراپىدا تۇرغۇزۇلۇپ ئاپتاپقا سېلىنىدۇ. ئالما، ئامۇت، نەشپۈت، بېھى قاتارلىقلار سۇس ئاپتاپ چۈشىدىغان يەرگە دۆۋىلىنىپ ئاپتاپقا سېلىنىدۇ، ئاندىن يەنە بىر قېتىم ئىلغاپ زىدە ـ زەخمىسى ئاشكارا بولغانلىرى شاللىۋېتىلىدۇ، مۇزاپىق پەيتتە گەمىگە ياكى ئۆيگە ئەكىرىلىدۇ.

ھۆل ساقلىنىدىغان ئۈزۈم كۆپىنچە كۆتۈرمە گەمە ياكى ئايۇانلارغا ئېسىپ ساقلىنىدۇ. بۇنداق ئۆيلەردىن ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغانلىقى ۋە نەملىكنى تەڭشەش ئوڭايراق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۈزۈم ئاپتاپقا سېلىنماي ئۈدۈللۇق ئۈزۈپ، ئۈدۈللۇق ئىلغاپ، ئۈدۈللۇق ئېسىلىدۇ.

(2) گەمىگە سېلىپ ساقلاش: قوغۇن ـ تاۋۇز، ئالما، نەشپۈت قاتارلىقلار ئادەتتە تۈز گەمىدە ساقلىنىدۇ. ئەمما، بۇ مېۋىلەرنىڭ تېمپېراتۇرا ۋە نەملىككە بولغان تەلىپى ئوخشاش بولمايدۇ.

قوغۇن ئانچە نەملىك خالىمايدۇ. تاۋۇزغا قارىغاندا سوغۇققا چىدامليق كېلىدۇ. شۇڭا، ساقلىنىدىغان قوغۇن ئادەتتە جەنىڭ ئۇستۈنكى قەۋەتلىرىگە مەلۇم ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ رەتلىك تىزىلىدۇ. قوغۇن ئۈزاق ساقلانماقچى بولسا، 90% ئەتراپىدا پىشقان، شاپەقى قېلىن ۋە قاتتىق، بېجىرىم قوغۇنلار تاللىنىدۇ،ئاندىن ساپاق تەرىپىنى تۆۋەنگە، بۇنچىكىنى يۇقىرىغا قارىتىپ شوينا تورغا بىردىن

غۇن ئېتى تىلىنىپ ياكى چاقماقلاپ كېسىلىپ، يېڭى بورا ئۈستىگە، ئەك ياخشىسى بوريغا سېلىنغان پاكىز شىددىشاپ ئۈستىگە يېيىپ ئاپتاپتا قۇرۇتۇلىدۇ.

3. مېۋە، قاقلارنى ساقلاش ئۇسۇلى

خەلقىمىز ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئەھلى ئىستى داۋامىدا ھۆل ۋە قۇرۇق مېۋىلەرنى ساقلاشنىڭ ياخشى ئۇسۇللىرىنى تاپقان.

ھۆل مېۋىلەرنى ساقلاش ھۆل مېۋىلەرنىڭ تېمپېراتۇرىغا ۋە ھاۋانىڭ نەملىك دەرىجىسىگە بولغان سەزگۈرلۈكى بىر قەدەر كۈچلۈك. تېمپېراتۇرا يۇقىرى بولسا، ئاسانلا سۇسىزلىنىپ قۇرۇپ قالىدۇ، تۆۋەن بولسا مۇزلاپ قالىدۇ. ھاۋانىڭ نەملىكى يۇقىرى بولسا، ئاسانلا پىخسىپ قالىدۇ. نەملىكى تۆۋەن، قۇرغاق بولسا سولىشىپ قۇرۇلۇپ قالىدۇ. دېمەك، مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا ۋە نەملىك شارائىتى ھازىرلاش ھۆل مېۋىلەرنى ياخشى ساقلاشتىكى ئاچقۇچ ھېسابلىنىدۇ. خەلقىمىزنىڭ ئۇجمىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشىدا ھۆل ساقلىنىدىغان مېۋىلەر قوغۇن ـ تاۋۇز، ئالما، ئانار، بېھى، ئامۇت، نەشپۈت، ئۈزۈم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنى ھۆل ساقلاشتا تېمپېراتۇرا ۋە نەملىكتىن ئىبارەت ئىككى ھالقىنى چىڭ تۇتقاندىن سىرت، يەنە ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئىش كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەجدادلىرىمىز مېۋىلەرنى ھۆل ساقلاشتا، ئاپتاپقا سېلىپ بىر تەرەپ قىلىش، گەمگە سېلىپ ساقلاش ۋە كۆمۈپ ساقلاش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللانغان.

(1) ئاپتاپقا سېلىش: ھەر خىل مېۋىلەر ئۇزۇش، يۆتكەش داۋامىدا ئانچە مۇنچە زەخمىلىنىدۇ. بۇ زەخمىلەرنىڭ بەزىلىرىنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بەزىلىرىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. مېۋىلەر بىر تەرەپ قىلىنمايلا گەمگە سېلىنسا، ئىسسىقلىق ۋە نەملىك مۇۋاپىق بولغان شارائىتتا زەخمىلەنگەن جايلىرى ئاسانلا باكتېرىيە ۋە زەمبۇرۇغلارنىڭ تەسىرىدە بۇزۇلۇپ، سېسىپ كېتىدۇ. ئەجدادلىرىمىز باكتېرىيە ۋە زەمبۇرۇغلارنىڭ سېسىتىش، بۇزۇش رولىنى ئوينايدىغان

(بۇغداي، قوناق دانلىرى ئارىسىغا) كۆمۈش ئارقىلىقمۇ ئوبدان ساقلىغىلى بولىدۇ. خوتەن يېزىلىرىدىكى ئائىلىلەردە كات ساندۇق، ئۆرە ساندۇق دېگەندەك مەخسۇس يېرىك ئاشلىق ساقلايدىغان ساندۇقلار بولىدۇ. بۇنداق ساندۇقلارنىڭ ئاشلىق سىغىمچانلىقى 2000~1000 جىڭ بولۇپ، بىر نەچچە يۈز جىڭ ئالما، ئانارنى ئاشلىق ساقلىسىغا قەۋەتلەپ تىزىپ ساقلىغىلى بولىدۇ. ئاشلىقنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ تېمپېراتۇرىسى بىر قەدەر تۆۋەن بولغاچقا، ئاشلىققا كۆمۈلگەن مېۋىلەرنى بىر نەچچە ئاي ىبخەتەر ساقلاش مۇمكىن.

سامانغا كۆمۈش: ئانار، ئالما قاتارلىق مېۋىلەرنى سامانغا كۆمۈش ئارقىلىقمۇ بىر نەچچە ئاي ياخشى ساقلاش مۇمكىن. بولۇپمۇ تاغ ئالمىسى قاتارلىق بەزى خۇش پۇراقلىق ئالمىلار سامانداسا ساقلانسا، پۇرىقىمۇ ياخشى ساقلىنىدۇ.

يۇقىرىقى ئۇچ خىل ئۇسۇلدىن ئاشلىققا كۆمۈش ۋە سامانغا كۆمۈش ئۇسۇلىنىڭ يېتەرسىزلىكى كۆپرەك. پات پات تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە ئەپسىز، چاشقانلىنىڭ زىيىنىدىن ساقلىنىشمۇ قىيىن. پەقەت ئائىلىدە ئىستېمال قىلىنىدىغان ئاز مىقداردىكى مېۋىلەرنىلا ساقلاشقا بولىدۇ.

گەمىدە ساقلاش بىلەن قۇمغا كۆمۈش بىرلەشتۈرۈلسە، كۆپ مىقداردىكى يازلىق مېۋىلەرنى ياخشى ساقلىغىلى بولىدۇ. قەرەللىك تەكشۈرۈپ، ئىشلەك ــ تۈگىلۈكنى ئېچىش ياكى تاقاش ئارقىلىق تېمپېراتۇرىنى تەڭشىگىلى، سۇ چېچىپ نەملىكنى تەڭشەپ تۇرغىلى بولىدۇ. بۇنداق گەمىلەرنىڭ ئىشلەك ياكى تۈگىلۈك ئۈدۈلىغا دائىم دېگۈدەك بىر چېلەك سۇ قويۇپ قويۇلۇشى دەل مۇشۇنىڭ ئۈچۈندۇر.

(4)قاقلارنى ساقلاش: قاقلارنى ساقلاش ھۆل مېۋىلەرنى ساقلاشتىن ئاسان. ئادەتتىكى ئەھۋالدا تېمپېراتۇرا ۋە نەملىكنى تەڭشەشكە باش قاتۇرۇش بىھاجەت. قاقلارنى ساقلاشتىكى ئەڭ گەۋدىلىك مەسىلە قۇرت زىيانداشلىقىدىن ساقلىنىش. ئەجدادلىرىمىز قۇرتتىن ساقلىنىشتا «توسۇش، قاچۇرۇش، قاقلاش» تىن ئىبارەت ئۇچ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ كەلگەن.

قاقلارنىڭ كۆپ قىسمى كۈز پەسلىدە قۇرۇتىلىدۇ. پەقەت ئۇجمە ۋاسالغۇسى بىلەن ئۆرۈك قېقىلا ياز پەسلىدە قۇرۇتىلىدۇ. خەلقىمىز

سېلىپ گەمە توروسىغا ئېسىلىدۇ. بۇنداق قوغۇننى كېلەركى يىلـ
نىڭ 4 ـ ئاي ئاخىرلىرىغا قەدەر ساقلىغىلى بولىدۇ. شۇڭا، خوتەن
يېزىلىرىدا قىشلىق قوغۇنلارنى يەپ، شۇ قوغۇنىنىڭ ئۇرۇقىنى تې-
رىيدىغان ئادەت بار.

تاۋۇز سوغۇقتا چىدامسىز، ئەمما شاپىقى قېلىن ۋە قاتتىق، نەـ
لىمكتىن ئانچە قورقمايدۇ. شۇڭا، ئادەتتە جەنىنىڭ ئاستى قەۋەتلىرى-
گە تېزلىدۇ. ئەمما، تاۋۇز دىمىق ئىسسىققا چىدامسىز. قاتتىق
سوغۇق ئايلاردا گەمە ئاغزى ھەمىشە ئېتىكلىك توڕىدىغان بولغاچقا،
گەمە ئىچى بىر قەدەر دىمىق بولىدۇ. شۇڭا، تاۋۇزنىڭ ساقلىنىش
ۋاقتى ئادەتتە بىرىنچى ئايدىن ئاشمايدۇ.

ئالما، نەشپۈت ئىسسىققىنىمۇ، سوغۇققىنىمۇ، قۇرغاق ھاۋادىنمۇ
قورقىدۇ. شۇڭا، بۇلار گەمىنىڭ تېگىگە تىزىپ كۆمۈپ ساقلىنىدۇ.

بېھىنىڭ ساقلىنىش مىقدارى كۆپ بولمايدۇ. ئادەتتە، قىشلىق
ئۆيلەرنىڭ تەكچىلىرىگە تىزىپ ياكى ئۆي تورۇسىغا بىر بىردىن
ئېسىلىپ ساقلىنىدۇ. بېھى ئۆيگە خۇش پۇراق بېرىدۇ.

ئۇزۇم ئىسسىققىتىن قورقىدۇ. شۇڭا كۆتۈرمە گەمىلەرگە ئېسىپ
ساقلىنىدۇ.

(3) كۆمۈپ ساقلاش: ئالما، نەشپۈت، ئانار قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ
جۇغى كىچىك بولغاچقا، بىر نەچچەئاي ساقلاش داۋامىدا ھامان سۇيى
قېچىپ سولىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇنداق مېۋىلەر كۆمۈپ ساقلـ-
نىدۇ. كۆمۈش ۋاستىسىگە كەلسەك، قۇمغا كۆمۈش، ئاشلىققا كۆ-
مۈش، سامانغا كۆمۈش ئادىتى بار.

قۇمغا كۆمۈش: تۇز گەمىدە ساقلىنىدىغان ئالما بىلەن نەشپۈت
نەم قۇمغا كۆمۈلىدۇ. ساقلىنىش مىقدارى كۆپ بولسا، بىر قەۋەت
قۇم، بىر قەۋەت مېۋە تەرتىپى بويىچە تۆت-بەش قەۋەت تىزىپ كۆ-
مۈلىدۇ. قۇم قۇرۇپ قالسا، ئاز پاز سۇ چېچىلىدۇ. بۇنداق ئۇسۇلدا
كۆمۈلگەن مېۋىلەرنى كېلەركى يىلنىڭ 5 ـ ئايلىرىغىچە يېگىلى پېتى
ساقلاشقا بولىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا قىشلىق ئۆيلەرنىڭ كارىۋات ئاستىلـ-
رىدىمۇ ئاز مىقداردىكى مېۋىلەرنى ساقلاشقا بولىدۇ.

ئاشلىققا كۆمۈش: ئانار، ئالما قاتارلىق مېۋىلەرنى ئاشلىققا

يېيىپ، كۆچلۈك ئاپتاپقا قاقلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ كەلگەن. قۇرت ـ مىتىلەر ئىسسىقتا چىدامسىز بولۇپ، كۆچلۈك ئاپتاپتا ئۇچ-تۆت سائەت قاقلانسا، تامامەن ئۆلىدۇ، ئاندىن قۇرۇق يېمىش قايتا تاسقىلىپ، غازاك ئارىلاشتۇرۇپ قاچىلىنىدۇ. ئۇجمە ۋاسالغۇ-سى، قۇرۇق ئۇزۇم قاتارلىق كۆل ياكى غازاك ئارىلاشتۇرۇشقا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان قۇرۇق يېمىشلەردە بولسا، پات پات ئاپتاپقا سېلىش، تاسقاش ئۇسۇلى بىلەن قۇرت چۈشۈشتىن ساقلانغان.

بۇ ئۇسۇللار يېزىلاردا ھېلىمۇ قوللىنىلىدۇ.

§5. يىپ ئېگىرىش، ئارغامچا تالاش ھۈنەرـ سەنئىتى①

بۆز يىپنىڭ پاختىدىن ئېگىرىلىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. بىراق، بۆز بىلەن پاختىنىڭ مۇناسىۋىتى ھازىرغا قەدەر تازا ئايدىڭلاشمىدى. شۇڭا، بۆز يىپ ئېگىرىش ئۇستىدە توختىلىشتىن بۇرۇن، بۆز بىلەن پاختىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەر ئۇستىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

بۆز پاختا ← بۆز يىپ ← بۆز رەخت (خام ئەشيا نامى) ← كاسىپ نامى ← (كەسىپ نامى) تەرتىپى بويىچە تىزىپ تەھلىل قىلغىنىمىزدا، ئۇلار ئارىسىدا ئەقىلگە ئىنتايىن مۇۋاپىق ئىچكى باغلىنىش بارلىقى، يەنى بۆز رەختنىڭ بۆز يىپتىن، بۆز يىپنىڭ بۆز پاختىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئايان بولىدۇ. «بۆز» نىڭ تەلەپپۇزىدا «بۆز» گە ئايلىنىپ كېتىشى بولسا، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ياكى ئاجىزلىشىش قانۇنىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ھېچقانداق مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ. ئەمدى «بۆز

① يىپەكچىلىك ھۈنەر ـ سەنئىتى ئەسلىدە رەت تەرتىپى بويىچە مۇشۇ پاراگرافنىڭ ئالدىدا بايان قىلىنىاتتى. بىراق بۇ مەزمۇندا مۇشۇ يۇرۇشلۇك كىتابلارنىڭ 4 ـ تومىدا «خوتەن يىپەكچىلىكى» دېگەن سەۋلەۋھىلىك مەخسۇس ماقالىدا تەپسىلىي توختالغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە قايتا يېزىلمىدى (ت)

مىزدە «قىش غېمىنى يازدا قىل، ياز غېمىنى قىشتا» دېگەن ماقال بار. قاق قۇرۇتۇشتا قىش ۋە كېلەركى يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىلىق تۇرمۇشىنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈش مەقسەت قىلىنىدۇ. يازدا قۇرۇتۇلغان قاقلارنى كەچكۈزگىچە ياخشى ساقلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، يازلىق قاقلارنى قۇرتتىن ساقلاش دېگەندە ئاساسلىقى ۋاسالغۇ بىلەن ئۆرۈك قېقىنى قۇرتتىن ساقلاش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

توسۇش: ئۇجمە ۋاسالغۇسىنىڭ قەنت مىقدارى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، ئاسانلا قۇرت چۈشىدۇ. شۇڭا، ئادەتتە ئۇجمە ۋاسالغۇسى تۈۋى چىڭ ۋە يېرىنقلىرى بولمىغان كۈپكە قاچىلىنىپ ئاغزى ھېم ئېتىلىدۇ، ئۇستىدىن يۆگەپ قويۇلىدۇ.بۇنىڭ بىلەن قۇرت لېچىنكىلىرىنىڭ كۈپكە كىرىش توسۇلىدۇ.

قاچۇرۇش: تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردا ئۆرۈك ناھايىتى كۆپ، مەھسۇلاتىمۇ ئاز ئەمەس. ئۆرۈك قاقلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۈپكە سىغدۇرۇپ كەتكىلى بولمايدۇ. كۆپ قىسمى تاغار، ھەر خىل سېۋەت ۋە بورا ـ قەنەر قاتارلىقلارغا قاچىلىنىپ يازلىق ئاشقۇن، قازناق ياكى ئۆگزىلەردە قويۇپ ساقلىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۆرۈك قاقلىرىغا ئاسانلا قۇرت چۈشىدۇ. قۇرتتىن ساقلىنىشتا، ئەجدادلىرىمىز ياڭاق غازىكى، بۇيا يوپۇرمىقى ۋە ئوچاق كۈللىرىدىن پايدىلىنىپ كەلگەن.

ياڭاق غازىكى ۋە بۇيا يوپۇرمىقىنىڭ تەمى ئاچچىق، قۇرت ـ ھاشارات ياقتۇرمايدىغان پۇراق تارقىتىدۇ. ئۆرۈك قاقلىرىغا ياڭاق ۋە بۇيىنىڭ ھۆل غازاڭلىرى قەۋەت قەۋەتلەر بويىچە ئارىلاشتۇرۇپ قاچىلانسا ياكى پاكىز تاسقالغان ئوتۇن كۈلى چېچىلسا، خېلى بىر مەزگىلگىچە قۇرت چۈشۈشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. غازاڭ قويۇش ئۇسۇلى ئىلگىرى ئۆيلەرده گىلەم ـ كىگىزلەرنى كۆيىدىن ساقلاش مەقسىتىدىمۇ قوللىنىلغان.

قاقلاش: يۇقىرىقى ئىككى ئۇسۇل مەلۇم مەزگىل ئۇنۇم بەرسەمۇ، لېكىن قۇرت زىياندىشىدىن ئۇزاق ۋاقىت ساقلانغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز ساقلىنىۋاتقان قۇرۇق مېۋىلەرنى ھاۋا ئىسسىق مەزگىللەردە پات پات شىددىپاپ ياكى بورىغا تۆكۈپ، نېپىز

1. چېغرىق ۋە پاختا چۆرۈش

بۇز يىپ ئېگىرىشتە ئاۋۋال پاختا تالاسىنى چىگىتتىن ئايرىشقا توغرا كېلىدۇ. چېغرىق دەل مۇشۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىغۇچى سايماندۇر. چېغرىق ئارقىلىق پاختا تالاسى بىلەن چىگىتنى ئايرىش مەشغۇلاتى خەلق تىلىدا «پاختا چۆرۈش» (پاختا چىقىرىش) دەپ ئاتىلىدۇ.

1) چېغرىقنىڭ تۈزۈلۈشى

چېغرىق ئىككى تال ئوقنىڭ قارىمۇ قارشى يۆنىلىشلىك ئايلانما ھەرىكىتى ئارقىلىق پاختا چۆرۈش (پاختا چىقىرىش) نى ئەملگە ئاشۇرغۇچى سايمان بولۇپ، قۇرۇلما جەھەتتىكى پەرقىگە ئاساسەن قول چېغرىقى ۋە تەپمە چېغرىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ.

(1) قول چېغرىقى: بۇ، قولدا ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان چىگىت ئايرىش ئۈسكۈنىسى بولۇپ، پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ. چېغرىق ئومۇمەن تاپانلىق، پاچاق ۋە ئوقتىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسىي بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ.

تاپانلىق: چېغرىق پاچىقى جايلاشتۇرۇلىدىغان تەگلىك ياغاچ بولۇپ، ئادەتتە تەرەك، ئۇجمە ياكى جىگدە ياغاچلىرىدىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. تاپانلىقنىڭ ئالدى يان تەرەپ ئوتتۇرىسىغا ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر بولغان باسقۇ تاختاي ئورنىتىلىدۇ. ئىككى بېشىغا تۆشۈك ئېچىلىپ، پاچاق بېكىتىلىدۇ.

پاچاق: چېغرىق ئوقىنى مۇقىملاشتۇرغۇچى بۆلەك بولۇپ، ئېگىزلىكى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى سەككىز سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئۈچ سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئىككىلى پاچاقنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدىن بىر نەچچە سانتىمېتىر ئورۇن قالدۇرۇلۇپ، بىر بىرىگە ئۇدۇل قارىشىپ تۇرىدىغان تۆشۈك ئېچىلىدۇ. بۇ «ئوق تۆشۈكى» دېيىلىدۇ. پاچاقلارنىڭ يان تەرىپىدىن ئۈستى قىرى ئوق تۆشۈكىگە ئۆتۈشىدىغان تۆشۈك ئېچىلىدۇ. بۇ تۆشۈكلەر «پانا تۆشۈكى» دېيىلىدۇ. پاچاقلارنىڭ ئوق تۆشۈكىدىن تۆۋەن تەرەپتىكى بوشلۇق قىسمىغا تاختاي سېلىپ توسۇلىدۇ.

پاختا» بولسا، دەل پاختىنىڭ ئەسلىي ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولۇپ، قەدىمكى زامانىدا پاختا رەڭگىنىڭ ئاق ئەمەس، بەلكى بۆز ئىكەنلىكىنى ھەمدە كىۋىز تالاسىنىڭ نامى دەل ئۇنىڭ رەڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «بۆز» دەپ ئاتالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «بۆزچى» بولسا، بۆز پاختىدىن رەخت ئىشلەپچىقارغۇچى دېگەن سۆز بولۇپ، خۇددى قەدىمكى زامانىدا ئاشلىق تېرىغۇچىنىڭ «تېرىغچى» (تېرىغ — ئاشلىق). ئاش ئەتكۈچىنىڭ «ئاشپەز» دەپ ئاتالغىنىدەك ئۆز-ئۆزىدىنلا چۈشىنىشلىك بىر گەپكى، بۇ ھەقتە ئار-تۇقچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش بىھاجەت.

يۇقىرىقىلاردىن خۇلاسىگە كېلەلەيمىزكى، قەدىمكى زامانىدا يەنى ئەجدادلىرىمىز كىۋىزنى ئەمدىلا ئۆزلەشتۈرۈشكە باشلىغان ۋاقىتلاردا پاختىنىڭ رەڭگى (ھېچبولمىغاندا تارىم ۋادىسىدا) ئاق بولماستىن، بوز، مەللە ۋە قارا رەڭلەردە ئىدى. بۇ سورتلار ئىچىدە بوز رەڭلىك پاختىنىڭ رەڭگى ئاققا ھەممىدىن يېقىن بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئۇ-نىڭ ھەر خىل رەڭلەردە بويىاپ ئىشلىتىشكە باب كېلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىنى تونۇپ يەتكەن ھەمدە ئاڭلىق ھالدا تالاپ تېرىغان. نۇرغۇن ئەسىرلىك تالاش — ئېكىش ۋە تەبىئىي تاللىنىش نەتىجىسىدە سۈپىتى تېخىمۇ ياخشى بولغان يېڭى سورت — ئاق پاختا بارلىققا كەلگەن. ئەمما، پاختىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلات نامى ۋە كاسىپ نامىدا پاختىنىڭ ئەنە شۇ قەدىمكى رەڭ ئالاھىدىلىكى بولغان «بوز ←بۆز» سۆزى ساقلىنىپ قالغان ۋە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. «لىياڭنامە» نىڭ ئاپتورى كۆرگەن ۋە بايان قىلغان «ئاپئاق رەخت» دەل بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان تالاش - تاللىنىش، يېتىشتۈرۈش باسقۇچى تاماملىنىپ بولغاندىن كېيىنكى مەھسۇلات-تىنلا ئىبارەت خالاس.

بۆز يىپ ئېگىرىشتە بۇرۇن بوز، مەللە، قارا ۋە ئاق رەڭلىك پاختىلار خام ئەشيا قىلىنغان. ھازىر باشقا سورتلار يوقالغان بولغاچقا، بىردەك ئاق پاختا خام ئەشيا قىلىنىدۇ. يىپ ئېگىرىش پاختا چۆرۈش، پاختا ئېتىش، ئۇچ ياساش ۋە يىپ ئېگىرىش قاتارلىق تۆت باسقۇچلۇق مەشغۇلات ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

ئاكتۇال ھەربىرىدە قىلىدىغانلىقى ۋە چىش (چىشلىق چاق) ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئۇستىدىكى ئوقنى ئايلاندۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن «ئەركەك ئوق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇستۈنكى ئوق ئاستىنقى ئوقتىن ئېنىرگىيە قوبۇل قىلىپ، پاسسىپ ماسلاشما ھەربىرىدە قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «چىشى ئوق» دەپ ئاتىلىدۇ.

(2) تەپمە چېغىرتىق: بۇ، قول چىغىرتىنىڭ ئىسلاھ قىلىنغان شەكلىدىن ئىبارەت. تەپمە چىغىرتقا پاختا چۆرۈشتە پۈت ھەربىتى ئاساس، قول ھەربىتى قوشۇمچە قىلىنىدۇ. تەپمە چېغىرتىق پەلتەك، تىزلىق، ئوق، توقماق، تەپكە قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

پەلتەك: بۇ، ئۇزۇنلۇقى 1.20 مېتىر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بەش سانتىمېتىر بولغان تاختايغا ئىككى جۈپ پاچاق سېلىش ئارقىلىق ياسالغان ئۇزۇنچاق ئورۇندۇق بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئۇچىغا تىزلىق، پاچىقىغا تەپكە بېكىتىلىدۇ. بوش قالغان ئۇچى مەشغۇلات ۋاقتىدا ئورۇندۇق قىلىنىدۇ. دېمەك، پەلتەك ھەم تەپمە چىغىرتىنىڭ دۈكان تەگلىكى، ھەم مەشغۇلات مەيدانى بولۇش رولىنى ئوينايدۇ.

تىزلىق: بۇ، ئېگىزلىكى 22 سانتىمېتىر، كەڭلىكى سەككىز سانتىمېتىر، قېلىنلىقى تۆت سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى بىر جۈپ تاختاي بولۇپ، پەلتەكنىڭ بىر بېشىغا كەڭ يۇزى بىر بىرىگە ئودۇل قىلىپ تۇرغۇزىلاپ بېكىتىلىدۇ. ئارىلىقلىرى 32 سانتىمېتىر بولىدۇ. ھەر ئىككى تىزلىقنىڭ ئوستى تەرىپىدىن بىر نەچچە سانتىمېتىر ئورۇن قالدۇرۇلۇپ، ئوق تۆشۈكى، ئۇنىڭ ئاستىغا راسلىق تۆشۈكى ئېچىلىدۇ. تىزلىق ئوقنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش ۋە مۇقىملاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ.

ئوق: تەپمە چىغىرتقىمۇ ئوخشاشلا بىر جۈپ ئوق بولىدۇ. ئەمما، ئوقلا چىش چىقىرىلمايدۇ. ئەركەك ـ چىشى دەپ ئايرىلمايدۇ. ئوقلارنىڭ بىرى تۆمۈردىن، يەنە بىرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئادەتتە، تۆمۈر ئوق «ئوق»، ياغاچ ئوق بولسا «پۈزا» دەپ ئاتاپ پەرقلەندۇرۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ئوخشاشلا 50 سانتىمېتىر بولىدۇ. ئوق دىئامېتىرى 1.5 سانتىمېتىر، پۈزا دىئامېتىرى تۆت سانتىمېتىر بولىدۇ. ھەر ئىككىسىدە 10 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا پارالىلىپىپىد شەكىل-

ئوق: ئوق قارىمۇ قارشى ئايلانما ھەرىكەت نەتىجىسىدە پاختا تالاسى بىلەن چىگىتنى ئاجراتقۇچى بۆلەك بولۇپ، چىغرىقتا پاختا چۆرۈشنى ئەملگە ئاشۇرغۇچى ئەك مۇھىم زاپچاس ھىسابلىنىدۇ. بىر چىغرىقتا بىر جۈپ ئوق بولۇپ، بىرسى «ئەركەك ئوق»، يەنە بىرسى «چىشى ئوق» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككى ئوق دەز يېرىقلىرى بولمىغان، چىدامچانلىقى يۇقىرى، تولۇق قۇرۇتۇلغان ياڭاق ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ. گەۋدە دىئامېترى ئوخشاشلا ئوچ سانتىمېتىر، ئوق بېشىنىك دىئامېترى 3.5 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئەمما ئۇزۇنلۇقى ئوخشاش بولمايدۇ. ئەركەك ئوق ئوق بېشى (ئوق چىشى)، ئوق گەۋدىسى، قۇلاقلىقتىن ئىبارەت ئوچ قىسمىدىن تۇزۇلىدۇ. ئادەتتە ئوق بېشىنىك ئۇزۇنلۇقى ئالتە سانتىمېتىر، ئوق گەۋدىسىنىك ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، قۇلاقلىق بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئوق بېشىغا كۆپىنچە ئوق بويىغا يۆنەلگەن (قىسمەن ئوقلاردا بولسا ئوق بويىغا پاراللېل بولغان) ئوچ دانە چىش چىقىرىلىدۇ. چىش ئارلىقىدا چىش ئېرىقچىسى ھاسىل بولىدۇ. قۇلاقلىق ئۇزۇنلۇقى تۆت سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئىككى سانتىمېتىر، توملۇقى 1.5 سانتىمېتىر بولغان پاراللېلىپىپىد شەكىللىك قىسىم بولۇپ، ئۇنىڭغا ئوخشاش ئۆلچەمدە تۆشۈك ئېچىلغان جەينەك شەكىللىك ياغاچ قۇلاق بېكىتىلىدۇ. قۇلاق ئادەم كۆچىنى ئوققا يەتكۈزۈپ، ئوقنى ئايلانما ھەرىكەت قىلدۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

چىشى ئوق بولسا، ئوق بېشى ۋە ئوق گەۋدىسىدىنلا تۇزۇلىدۇ. ئوق بېشىغا ئەركەك، ئوق چىشلىرىغا ئوخشاش ئۆلچەمدە ئوچ تال چىش چىقىرىلىدۇ. ئەركەك ئوق پاچاقلاردىكى ئوق تۆشۈكىنىك ئاستى تەرىپىگە، چىشى ئوق ئۈستى تەرىپىگە جايلاشتۇرۇلىدۇ. ئوق بېشى سول پاچاق سىرتىغا، قۇلاقلىق ئوق پاچاق سىرتىغا چىقىپ تۇرىدۇ. ئوق گەۋدىسى بولسا ئىككى پاچاق ئارىسىغا چۈشىدۇ. ئوقلار يۇقىرىقى پرىنسىپ بويىچە سېلىنغاندىن كېيىن، پانا تۆشۈكىگە پانا قېقىلىپ، ئەركەك ئوق يۇقىرىغا قىستىلىدۇ. نەتىجىدە ئوق چىشلىرى بىر بىرىگە كىرىشىپ، ئوق گەۋدىسى جۈپلىشىدۇ. ئادەتتە، ئاستى تەرەپتىكى ئوق قۇلاق ئارقىلىق ھەرىكەت قوبۇل قىلىپ،

2) پاختا چۆرۈش مەشغۇلاتى

ئالدى بىلەن چىگىتلىك پاختىغا ئارىلىشىپ قالغان ئەخلەتلەر پاكىز تازىلىنىپ، پاختا ئاپتاپقا سېلىپ ئوبدان قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن چېغىرىق ئوقى تەڭشىلىدۇ. ئوقلار ئايلانغان ۋاقىتتىكى سۈركىلىش ئاۋازىنى يوقىتىش ۋە ئوقنىڭ سىلىق، تەكشى ئايلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئوق بوينى بىلەن ئوق تۆشۈكى دېۋارى ياڭاق ياكى شاپتۇل مېغىزى سۈركەپ ياغلىنىدۇ، ئاندىن ھەر ئىككى پاچاقتىكى پانا بوش ۋە تەكشى ئۇرۇلۇپ، ئەركەك ـ چىشى ئوقلار (تەپمە چىغىرىقتا بولسا ئوق بىلەن پۈزا) بىر بىرىگە ھىملاشتۇرۇلىدۇ. ئوق ئارىلىقىدىن قارىغاندا قارشى تەرەپتىن يورۇقلۇق كۆرۈنمىگۈدەك ياكى قۇلاق چۆرۈلگەندە ئوقلار نېپىز قەغەزنى چىشلەپ ئالغۇدەك ھالەتكە كەلگەندە چېغىرىق مۇڭاپىق تەڭشەلگەن ھېسابلىنىدۇ.

پاختا تالاسى بىلەن چىگىتنى ئايرىش ئىشى گەرچە ھەر ئىككى خىل چىغىرىقتا ئوقلارنىڭ قارىمۇ قارشى يۆنىلىشلىك ئايلىنىشى ئارقىلىق ئورۇندالسىمۇ، لېكىن چىغىرىقلارنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق تۈپەيلىدىن مەشغۇلات جەريانى پەرقلىق بولىدۇ.

(1) قول چىغىرىقىدا پاختا چۆرۈشتە مەشغۇلات قىلغۇچى باسقۇ تاختايىنى بېسىپ ئولتۇرۇپ، ئوڭ قولىدا قۇلاقنى ئوڭ يۆنىلىشتە چۆرۈيدۇ. قۇلاقنىڭ چۆرۈلۈشى ئارقىسىدا ئايلانما ھەرىكەتكە كەلگەن ئەركەك ئوق چىشلىرى چىشى ئوق چىشلىرىنى سول يۆنىلىشتە ئايلاندۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئەركەك ـ چىشى ئوقلار بىر بىرىگە قارىمۇ قارشى يۆنىلىشلىك، جىپسىلاشما ئايلانما ھەرىكەت قىلىدۇ. مەشغۇلات قىلغۇچى سول قولىدا چىگىتلىك پاختىنى تۇتاملاپ ئېلىپ، ئوقلار ئارىسىغا تەكشى چىشلىتىدۇ. ئوقلارنىڭ توختاۋسىز ھەرىكەت قىلىشى ئارقىسىدا، ئوق ئارىسىغا چىشلىتىلگەن چىگىتلىك پاختىنىڭ تالالىرى سوزۇلۇپ، ئوق ئارىسىدىن ئۆتۈپ، قارشى تەرەپكە چۈشىدۇ. چىگىت بولسا تالادىن ئايرىلىپ ئاجراپ چېغىرىق ئالدىغا چۈشىدۇ.

(2) تەپمە چىغىرىقتا پاختا چۆرۈشتە مەشغۇلات قىلغۇچى پەلتەڭنىڭ بوش ئۇچىغا مىنىپ ئولتۇرۇپ، ئوڭ قولىدا پوزىنىڭ قۇلىقىنى ئوڭ يۆنىلىشتە ئايلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوڭ پۇ ـ

لىك قۇلاقلىق بولىدۇ. ئەمما، قۇلاقلىقنىڭ جايلىشىشى قارىمۇ قارشى يۆنىلىشلىك بولىدۇ. پەلتەڭ ئۈچىدىكى تىزلىقنى A بىلەن پەلتەڭ ئوتتۇرىسىدىكى تىزلىقنى B بىلەن ئىپادىلىسەك، ئوڭ قۇلاقلىقى A تىزلىق سىرتىغا، پۈزا قۇلاقلىقى B تىزلىق سىرتىغا چىقىپ تۇرىدۇ. ئوق ئۇستىدە، پۈزا ئاستىدا تۇرىدۇ، ئوق قۇلاقلىقىغا توقماق بېكىتىلىدۇ. پۈزا قۇلاقلىقىغا بولسا جەينەكسىمان ياغاچ قۇلاق بېكىتىلىدۇ. ئوق بىلەن پۈزا ئايلانما ھەرىكەت قىلىپ، پاختا تالاسىنى چىگىتتىن ئايرىش رولىنى ئويناىدۇ. پۈزا ئاستىدا ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى سەككىز سانتىمېتىر، تومۇلۇقى تۆت سانتىمېتىرلىق يەنە بىر تال ياغاچ بولۇپ، «راسلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى بېشى تىزلىقتىكى راسلىق تۆشۈكىگە چۈشىدۇ. راسلىقنىڭ ئىككى بېشىنىڭ ئاستىغا پانا قېقىش ئارقىلىق ئوق بىلەن پۈزا بىر بىرگە جىپسلاشتۇرۇلىدۇ.

توقماق: بۇ، ئۇزۇنلۇقى 75 سانتىمېتىر، ئىككى بېشىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسىنىڭ دىئامېتىرى بەش سانتىمېتىر بولغان ياغاچ بولۇپ، ئۇرۇك قاتارلىق زىچلىقى يۇقىرى بولغان ئېغىر ياغاچلاردىن ياسىلىدۇ. توقماق بوينىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلىپ، تۆمۈر ئوق مۇشۇ تۆشۈككە كىرگۈزۈپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. توقماقنىڭ قۇلاق تۆشۈكىدىن سەككىز سانتىمېتىر نېرىدىكى جايغا 12 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى يەنە بىر تال قوزۇق بېكىتىلىدۇ. ئۇ «كىندىك قوزۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. كىندىك قوزۇق تەپكىدىن كەلگەن ھەرىكەتنى توقماققا ۋە توقماق ئارقىلىق ئوققا ئۆتكۈزۈش رولىنى ئويناىدۇ.

تەپكە: بۇ، ئۇزۇنلۇقى 1.40 مېتىر، دىئامېتىرى بەش سانتىمېتىر بولغان بىر تال تاياق بولۇپ، چوڭ بېشى پەلتەڭنىڭ كەينىدىكى ئوڭ پاچاق ئاستىدىن 10 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى جايغا ھەرىكەتچان ھالەتتە بېكىتىلىدۇ. كىچىك بېشىغا تەپكە بېغى باغلىنىدۇ. تەپكە بېغىنىڭ ئۇچىغا ياغاچ توقۇناق ياكى تۆمۈر ھالقا بېكىتىلىدۇ. توقماقتىكى كىندىك قوزۇق گەۋدىسىگە ئېلىندۇرۇلىدۇ. تەپكە پۇت ھەرىكىتىنى توقماققا ئۇزىتىپ بېرىش رولىنى ئويناىدۇ.

بولىدۇ. قول چىغرىقىدا پەقەت بىر يۈرۈش ھەرىكەت بولۇپ، بىرلا ئوق ئاكتىۋال ھەرىكەت قىلىدۇ. ئوقلارنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى ئاستا، ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولىدۇ. بىر ئەمگەك كۈچى بىر كۈندە تۆت جىك پاختا چۆرىيەلەيدۇ.. شۇڭا، بۇ خىل چىغرىق پەقەت ئائىلىلەردە ئىشلىتىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. تەپمە چىغرىقتا ئىككى يۈرۈش ھەرىكەت بولىدۇ، ھەر ئىككى ئوق ئاكتىۋال ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېنېرگىتسىيەلىك ھەرىكەت قائىدىسىدىن پايدىلىنىلغانلىقتىن، ئوقلار (بولۇپمۇ تۆمۈر ئوق) نىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى تېز، ئىش ئۈنۈمى يۇقىرى بولىدۇ. بىر ئەمگەك كۈچى بىر كۈندە 16 ~ 18 جىك پاختا چۆرىيەلەيدۇ. شۇڭا، بۇ خىل چىغرىق بەزى جايلاردا «توقماق چىغرىق» دەپ ئاتىلىدۇ. تەپمە چىغرىق كۆپىنچە ئاتقۇچى، يىپچى، تورچى قاتارلىق پاختا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كىدە ئىشلىتىلىپ كەلگەن.

يېقىنقى 30~40 يىلدىن بۇيان، تۆمۈرچاق، رېزىنكە ئوقلۇق تەپمە چىغرىقلار، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا ئېلېكتر ماتورلۇق چىغرىقلارنىڭ ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا ياغاچ قۇرۇلمىلىق قول چىغرىقى ۋە تەپمە چىغرىقلار ئەمەلىي ئىستېمالدىن قالدى.

2. ئاتقۇچىلىق ۋە پاختا ئېتىش

پاختا، يۇڭ قاتارلىق تەبىئىي تالالارنى سايمان ئارقىلىق ئېتىپ - تىتىپ يىپ ئېگىرىش، تور ياكى كىگىز ياساشقا لايىق كەلگۈدەك دەرىجىدە يۇمشىتىش «پاختا ئېتىش» ياكى «يۇڭ ئېتىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ كەسىپ «ئاتقۇچىلىق»، ئاتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار بولسا «ئاتقۇچى» دەپ ئاتىلىدۇ. «ئاتقۇچىلىق» ۋە «ئاتقۇچى» ھەم تۇردەش ئىسىم، ھەم خاس ئىسىم بولۇپ، ئادەتتە كىگىز چىلىك، تورچىلىقنىڭ ياكى كىگىزچىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. كىگىزچى ۋە تورچىلارنى پەرقلەندۈرۈپ كونكرېت ئاناشقا توغرا كەلگەندە «كىگىزچى، تورچى»، «كىگىزچىلىك، تور - چىلىق» قاتارلىق خاس ناملار قوللىنىلىدۇ. ھازىر بۇ خىل يۇزلە-

تىنى تەپكە گەۋدىسىگە دەسسەيدۇ (بۇ ۋاقىتتا توقماقنىڭ كىندىك قوزۇق تەرەپتىكى ئۇچى يۇقىرىغا قارىتىپ قويۇلغان بولىدۇ). تەپكەندىكى تۆۋەنگە بېسىلىشى ئارقىسىدا، تەپكە ببغى كىندىك قوزۇقىنى، كىندىك قوزۇق بولسا توقماق بېشىنى تۆۋەنگە تارتىپ سول ئايلانما ھەرىكەت قىلدۇرىدۇ. توقماقنىڭ كىندىك قوزۇق بېشى تۆۋەنلەپ، يەر يۈزىگە تېگىپ بۇلۇڭ ھاسىل قىلىشتىن بۇرۇن، تەپكەندەكى پۇت يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ، بېسىم ئۇزۇلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا توقماق بېشى ئۆز ئېغىرلىقى تەسىرىدە ئىنېرتسىيە كۈچىگە ئىگە بولۇپ، داۋاملىق يۇقىرىلاپ تۆمۈر ئوق ئۇستىگە كەلگەندە، ئوڭ پۇت ئىككىنچى قېتىم تەپكىگە دەسسىلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەرىكەت يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە داۋاملىشىدۇ. توقماقنىڭ ئايلىنىش قېتىم سانى ئارتىشىغا ئەگىشىپ، ئېنېرتسىيە كۈچىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئېشىپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن توقماق گەۋدىسىگە بېكىتىلگەن تۆمۈر ئوقنىڭ ھەرىكەت سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلىشىدۇ، مەشغۇلات قىلغۇچى كىشى سول قولىدا چىگىتلىك پاختىنى ئوقلار ئارىسىغا چىشلىتىپ بېرىدۇ.

مەيلى قايسى خىل چىغىرىقتا پاختا چۆرۈلسۇن، ئوقنى مۇڭايسىقىتەڭشەش، پاختىنى ئوبدان قۇرۇتۇش مۇھىم ھالقا ھېسابلىنىدۇ. ئوقلار ئوبدان جىپسىلاشمىسا، ئاسانلا چىگىت چىشلىۋېلىش، چىگىت چېقىش ئەھۋالى يۈز بېرىپ، چۆرۈلگەن پاختىنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ. پاختىنىڭ نەملىكى يۇقىرى بولسا، تالانىڭ چىگىتىنى ئاجرىشى قىيىن بولۇپ، ئوخشاشلا چىگىت چىشلىۋېلىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ. چېغىرنىڭ ئوقى چىگىت چىشلىۋالغاندا، قۇلاقنى زورمۇزور ئايلاندۇرماسلىق، بەلكى قۇلاقنى كەينىگە يېرىم يانداۋرۇپ، چىشلىۋېلىنغان چىگىتنى چىقىرىۋېلىپ، تالانى يېنىك سوزۇپ بېرىش ئارقىلىق چىگىت چېقىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، ئوققا پاختا چىشلىتىشتە بىراقلا بەك كۆپ چىشلەتمەي، ئاز ئازدىن ئۇدۇللۇق ۋە تەكشى چىشلىتىش لازىم.

قول چېغىرقى بىلەن تەپمە چىغىرقنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى ۋە مەشغۇلات تەرتىپىدىكى پەرقلەر سەۋەبلىك ئىش ئۇنۇمىمۇ پەرقلىق

مۇشتىنىڭ زەربىسىدە سىلكىنمە ھەرىكەت قىلىپ، پاختا ياكى يۇڭ-نى تىتىپ يۇمشىتىش رولىنى ئويناپدۇ.

مۇشتا: مۇشتا چىلان ياكى ئۆرۈك ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدىغان توقماق بولۇپ، دەستىسىنىڭ دىئامېتىرى ئۇچ سانتىمېتىر، ئۇزۇن-لۇقى ئىككى سانتىمېتىر، گەۋدىسىنىڭ دىئامېتىرى 11 سانتىمې-تىر، ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. گەۋدە قىسمىنىڭ ئاستىدا چوڭقۇرلۇقى 1.5 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى ئايلانما ئېرىنچە، ئۇنىڭ ئاستىدا دىئامېتىرى مۇشتا گەۋدىسىنىڭ دىئامېتىرى بىلەن ئوخشاش بولغان گىرۋەك بولىدۇ. مۇشتا ئادەتتە بىر كىلوگرام ئې-غىرلىقتا بولۇپ، زەيگە ئۇرۇلۇپ، ئۇنى تىترىتىش رولىنى ئويناپدۇ.

2) پاختا ئېتىش مەشغۇلاتى

پاختا ئېتىشتا، چۆرۈپ تەييارلانغان پاختا پاكىز رەخت ياكى بورا ئۈستىگە دۆۋىلىنىدۇ. ئاندىن ئاتقۇچى دۇكىنىنىڭ زېيى قاتتىق چىڭىتىپ تەڭشىلىدۇ. ئاتقۇچى دۇكان سۇرۇخنىڭ قارنى تاختاي تە-رەپتىكى ئۇچىنىڭ بىر قىسىم جايىدىن سول قولىدا تۇتىدۇ، سۇ-رۇخنى ئېگىزرەك كۆتۈرۈپ زەينى پاختا دۆۋىسىنىڭ بىر چېتىگە تەگكۈزۈپ ئوڭ قولىدىكى مۇشتا ئارقىلىق زەينىڭ سول قول ئۈدۈ-لىدىكى جايىغا تۆت-بەش قېتىم يېنىك ئۇرىدۇ. زەينىڭ يېنىك تەۋ-رىنىشى نەتىجىسىدە بىر بۆلۈك پاختا زەيگە يۆگىشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، ئاتقۇچى سول قولىدا دۇكاننى سەل ئېگىزلىتىپ كۆتۈرۈپ، زەيگە ئارقا ئارقىدىن كۆچلۈك مۇشتا ئۇرىدۇ. مۇشتىنىڭ قاتتىق زەربىسى ۋە زەيدىن ئايرىلىش ۋاقتىدا مۇشتا گىرۋىكىنىڭ زەينى ئېلىپ تار-تىشى ئارقىسىدا، زەي قاتتىق سىلكىنگەنلىكتىن پاختا تالالىرى تىتىلىپ، زەيدىن ئاجراپ ئۇچۇپ چىقىپ قارشى تەرەپكە دۆۋىلىنە-دۇ. زەيگە يۆگەلگەن پاختا تالالىرى تولۇق ئاجرىلىپ چىقىپ بول-غاندا، يۇقىرىقى ھەرىكەت تەكرارلىنىدۇ ۋە پاختا تولۇق يۇمشاپ بولغانغا قەدەر داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

پاختا ئېتىش مەشغۇلاتىدا، زەينى ئوبدان چىڭىتىش ۋە پاختىنى ئوبدان قۇرۇتۇش زۆرۈر. زەي بوش بولۇپ قالسا، تىترىشى كۈچسىز بولۇپ قالىدۇ ـ دە، پاختا تالالىرىنىڭ تىتىلىشى قىيىنلىشىپ،

ىنىش بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىۋاتىدۇ.

1) ئاتقۇچىلىق دۇكىنىنىڭ تۈزۈلۈشى

ئاتقۇچىلىقتا سايمان كۆپ ئىشلىتىلمەيدۇ. پەقەت ئاتقۇچىلىق دۇكىنى بولسىلا كۆپايە. ئاتقۇچىلىق دۇكىنى شەكىل جەھەتتە ئىلگەك يىڭنىگە ئوخشاش سايمان بولۇپ، دۇكان گەۋدىسى، زەي، مۇشتا قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

دۇكان گەۋدىسى: ئاتقۇچىلىق دۇكىنىنىڭ گەۋدىسى سۈرۈخ، باشلىق ۋە قارنى تاختايدىن تۈزۈلىدۇ. سۈرۈخ چوڭ بېشىنىڭ ئايلانمىسى 20 سانتىمېتىر، كىچىك بېشىنىڭ ئايلانمىسى 16 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 195 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى تېرەك ياغىچىدىن ياسالغان دەستە ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ بېشىغا قارنى تاختاي، كىچىك بېشىغا باشلىق ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. باشلىق تۆت سانتىمېتىر تومۇلۇقتىكى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسالغان ھاسا بېشى شەكىللىك ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇن ئۇچى ياپىلاقلىنىپ، سۈرۈخ ئۇچىغا ياريېلىم ۋە ياغاچ مىخ ئارقىلىق مەھكەم تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستۇنكى ئەگمە ئۇچىدا زەي مىخى، سىرتقى ياي يۈزىدە زەي ئويمانچىسى بولىدۇ. قارنى تاختاي كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى تېرەك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، سۈرۈخنىڭ چوڭ باش يان يۈزىگە مەھكەم مىخلاپ بېكىتىلىدۇ. ئۇنىڭ كەينى تەرىپىدە سۇڭلۇق ياغاچنى مۇقىملاشتۇرغۇچى زەي ھالقا، سىرتقى يۈزىدە زەي ئويمانچىسى بولىدۇ. دۇكان گەۋدىسى زەينى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە زەيگە تەي بېرىش (سوزۇلما كۆچكە ئىگە قىلىش) رولىنى ئوينايدۇ.

زەي: ئۆچكە ياكى كېيىك تېرىسىدىن تاسما تىلىپ، تۆت قات تالانغان ئىنچىكە شوينا بولۇپ، دىئامېتىرى ئوچ مىللىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. باش ئۇچى دۇكان سۈرۈخ ياغىچىغا يۆگەپ بېكىتىلىدۇ. يەنە بىر ئۇچى زەي مىخىغا ئىلىنىپ، باشلىقنىڭ زەي ئويمانچىسىدىن ۋە قارنى تاختاينىڭ زەي ئويمانچىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، سۇڭلۇق ياغاچقا بېكىتىلىدۇ، ئاندىن سۇڭلۇق ياغاچ قارنى تاختاينىڭ سىرتقى يان يۈزىگە چاپلىنىپ، زەي ھالقىغا كىرگۈزۈپ چىڭىتىلىدۇ. زەي

غۇرۇژلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر تال ئۇچ پۈتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەشغۇلات يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

ئۇچ ياساش داۋامىدا، چوكىنى قاتتىق بېسىپ دومىلىتىشقا، بەك كۆپ دومىلىتىشقا ۋە تەييارلانغان ئۇچلارنى قاتتىق چىڭداپ قاچىلاشقا بولمايدۇ. بولمىسا، پاختا تالالىرى چىڭ ئېشىلىپ قېلىپ يىپ سۇپىتىگە تەسىر يېتىدۇ.

4) بۆز يىپ ئېگىرىش مەشغۇلاتى

بۆز يىپ خەلقىمىز ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ماتا، تالما، بۆز چەكمەن، داكا، داستىخان، پوتا،گىلەم، تاغار، خۇرجۇن تو-قۇش ۋە تانا، ئارقان تالاشتىكى ئاساسىي ماتېرىيال بولۇپ، ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلىدۇ.

(1) بۆز يىپ ئېگىرىش سايمانلىرى. بۆز يىپتىن توقۇلىدىغان رەختلەر تۇرلۇك تۈرمۇش بۇيۇملىرى ۋە تانا، ئارقان قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان يىپنىڭ تومـ ئىنچىكىلىكى زور دەرىجىدە پەرقلەندۇرۇلسىمۇ لېكىن بۆز يىپ بىردەك يىكچاق ۋە ئۇ-نىڭغا سەپلەپ ئىشلىتىلىدىغان يىڭ، تۈۋىيىك، قومۇش، تاناب، چۆگـ-مەچ قاتارلىق سايمانلارنى ۋاستە قىلىپ ئېگىرىپ تەييارلىنىدۇ.

يىكچاق: بۇ، يىپ ئېگىرىش مەشغۇلاتىنى ئورۇنداشتىكى ئەڭ مۇھىم سايمان بولۇپ، خەلق تىلىدا ئادەتتە «چاق» دەپلا ئاتىلىدۇ. يىكچاق بۆز يىپ ئېگىرىشكە ئىشلىتىلىپلا قالماي، يۇڭ يىپ ئېگىـ-رىشكىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن، يۇڭ يىپ يىكچاق ئارقىلىقلا ئە-مەس، ئۇرچۇق، قولچاق (چىلەك) ئارقىلىقمۇ ئېگىرىلىدۇ. چاق بە-لەن چىلەكنىڭ تۆپ پەرقلىرىدىن بىرى شۇكى، چاققا چوقۇم يىڭ سەپلىنىدۇ. چىلەككە بولسا يىڭ سەپلەنمەيدۇ. شۇڭا، چاقنى چىلەك-تىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن «يىكچاق» دەپ ئاتايمىز.

يىكچاق تاپانلىق، پاچاق، ئوق، قانات قاتارلىق ئاساسىي بۆلەك-لەردىن تۈزۈلىدۇ.

تاپانلىق: بۇ، يىكچاقنىڭ باشقا بۆلەكلىرىنى كۆتۈرۈپ تۇرغۇچى ۋە مۇقىملاشتۇرغۇچى بۆلەك بولۇپ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئالدى بۇزا، ئارقا بۇزا ۋە چېتىقتىن تەشكىل تاپىدۇ. ئالدى بۇزىنىڭ ئۈزۈنلۇق ۋە

ئىش ئۇنۇمىگە تەسىر يېتىدۇ. پاختىنىڭ نەملىكى يۇقىرى بولۇپ قالسا، پاختا تالالىرى ئاسانلا زەيگە يۆگىشىپ كاللەكلىشۇالىدۇ ـ دە، ئوخشاشلا ئىش ئۇنۇمىگە تەسىر يېتىدۇ.

3) ئۈچ ياساش

ئېتىپ تەييارلانغان پاختىدىن يىپ ئېگىرىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۈچ ياساشقا توغرا كېلىدۇ. ئۈچ پاختا پىلتىسى دېگەنلىك بولۇپ، تەقرىبىي سىلىندىر شەكلىدە، ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى ئىككى-ئۈچ سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۈچ يۈمشاق، ئاپئاق، پۈۋلەسە ئۈچۈپ كەتكۈدەك يېنىك بولىدۇ. شۇڭا، «ئۈچ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان «چاچ ـ ساقاللىرى ئۈچتەك ئاقارغان» دېگەن ئوخشىتىش دەل ئۈچنىڭ يۇقىرىقى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن بارلىققا كەلگەن.

(1) ئۈچ ياساش سايمانلىرى: ئۈچ ياساشتا ئۈچ تاختىسى، ئۈچ چوكىسى، تەگلىك سۈپرا قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ. ئۈچ تاختىسى تەكشى رەندىلەنگەن ئادەتتىكى تاختاي بولۇپ، ئۇزۇنلىقى 4×30×50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئۈچ ياساشتا تەگلىك قىلىنىدۇ.ئۈچ چوكىسى توز ۋە قورۇق يۇلغۇن ياغىچىدىن سىلىق قىرىپ ياسىلىدۇ. دىئامېتىرى 0.5 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۈچ ياساشتا ساپلىق قىلىنىدۇ. تەگلىك سۈپرا مەلۇم چوڭلۇقتىكى پاكىز رەخت ياكى ئەدىيال بولۇپ، پاختا ۋە ئۈچلارنىڭ كىر ـ ئەخلەتلەر بىلەن بۇلغىنىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن تاختا ئاستىغا تەگلىك قىلىنىدۇ. كىگىز ـ گەمىلەرنى تەگلىك قىلىشقا بولمايدۇ.

(2) ئۈچ ياساش مەشغۇلاتى: ئېتىپ يۇمشىتىلغان پاختىدىن كىچىك بىر پارچە ئۇزۇۋېلىنىپ، ئۈچ تاختىسى ئۈستىگە قويۇلۇپ، سەل پەل ياپلاقلىنىدۇ، ئاندىن ئۈچ چوكىسى پاختا پارچىسىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ چوكا گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ ۋە ئالقاندا يېنىك بېسىلىپ ئىككى-ئۈچ قېتىم دومىلىتىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پاختا پارچىسى چوكا گەۋدىسىگە يۆگىلىپ تەقرىبىي سىلىندىر شەكلىگە كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۈچنىڭ بىر تەرىپىدىن تۈتۈپ تۇرۇپ، چوكا سۈ-

بوغۇملىرى زەي ئارقىلىق بىر بىرىگە تارتىپ چىگىتلىدۇ. ئوقنىڭ قانات بىلەن پاچاق ئارىلىقىدىكى قىسمىغا ياپىلاق ياغاچ غالتەك سېلىنىدۇ. بۇنداق غالتەكلەر «ئوينىغۇچ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئوينىغۇچلار قانات تاختايلىرىنى پاچاقتا بۇراستە سۇركىلىشتىن ساقلاپ، چاقنىڭ راۋان ئايلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

تاناب: تاناب بۆز يىپتىن ئېشىلگەن، دىئامېتىرى ئىككى-ئۈچ مىللىمېتىر بولغان ھالقا شەكىللىك شوينىدىن ئىبارەت. ھالقىنىڭ بىر تەرىپى چاق قاناتلىرىنى تۇتاشتۇرغۇچى زەينەك سىرتىغا، يەنە بىر تەرىپى مەدەككە ئورنىتىلغان يىكنەك تانابلىقىغا سېلىنىدۇ. تاناب چاقنىڭ ئايلانما ھەرىكىتىنى يەككە يەتكۈزۈپ بېرىش رولىنى ئويناىدۇ.

يىك: بۇ، يىكچاقتىكى ئەك مۇھىم سەپلىمە سايمان بولۇپ، يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسىلىدۇ ۋە يىپ ئېگىرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

تۇۋىيك: شەكلى يىككە ئوخشاش، ئەمما يىكتىن تومراق ۋە ئۇزۇنراق بولغان سايمان بولۇپ، يىپ تۇرۇشكە ئىشلىتىلىدۇ. يىك بىلەن تۇۋىيكنىڭ ئۆلچىمى ۋە ياسىلىشى كېيىن ئايرىم بايان قىلىنىدۇ.

قومۇش: دىئامېتىرى ئىككى سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى بورا قومۇشتىن كېسىپ ياسالغان سايمان بولۇپ، تۇۋىيككە كىيدۈرۈپ يىپ تۇرۇشكە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

چۆگمەچ: چۆگمەچ بېشى سۇنۇپ كەتكەن يىك قۇيرۇقى بولۇپ، كىچىك ئۇچىنى قۇلاق تۆشۈكىگە ئۆتكۈزۈپ قۇلاقنى ئايلاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

(2) بۆز يىپ ئېگىرىش مەشغۇلاتى. بۆز يىپ ئېگىرىشتە ئالدى بىلەن قول ئىشى ئارقىلىق ئۇچتىن 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا يىپ سوزۇپ چىقىرىلىدۇ ۋە ھۆللەپ يىككە چاپلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوڭ قولدىكى چۆگمەچ ئارقىلىق قۇلاق سائەت ئىستېرىلكىسى يۆنىلىشىدە ئايلاندۇرۇلىدۇ. قۇلاقنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق يىكچاق ئوقى ۋە قاناتلار ئايلانما ھەرىكەت قىلىشقا باشلايدۇ، ئاندىن تاناب ۋاستىسى ئارقىلىق قاناتلارنىڭ ئايلانما ھەرىكىتى يىككە ئۇزىتىلىدۇ. دەسلەپتە چاقنى ئاستا ئايلاندۇرۇپ، ھۆللەپ يىككە چاپلاشتۇرۇلغان يىپ ئۇچى يىككە بىر نەچچە ئورام يۆگىلىدۇ. ئار-

كەڭلىكى 18× 22 سانتىمېتىر، ئارقا بۇزۇنلۇق ئۈزۈنلۇق ۋە كەڭلىكى 20× 40 سانتىمېتىر، چېتىقنىڭ ئۈزۈنلۇقى ۋە كەڭلىكى 8× 18 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بىرەك 6～4 سانتىمېتىر بولىدۇ.

پاچاق: يىكچاقتا ئالدى پاچاق ۋە ئارقا پاچاقتىن ئىبارەت ئىككى گۈرۈپپا پاچاق، ھەر بىر گۈرۈپپىدا ئىككى تالدىن پاچاق بولىدۇ. ئالدى پاچاقلار ئادەتتە كەينى پاچاقلاردىن پەرقلەندۈرۈلۈپ، «مەدەك» دەپ ئاتىلىدۇ. مەدەكلەك ئالدى بۇزۇنغا بېكىتىلىدۇ. ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى ئۈچ سانتىمېتىر، ئارىلىق كەڭلىكى ئۈچ سانتىمېتىر بولىدۇ. مەدەكلەرنىڭ كەينىدىكى بىرسىگە لاتا يۆگىلىپ يىلك بېشى ئورنىتىلىدۇ. ئالدىدىكى بىرسىنىڭ سىرتقى يۈزىگە ئىنچىكە ئاچا ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇ «چەمەك» دەپ ئاتىلىدۇ. چەمەك يىكنىڭ خەرنىلىكىنى تېرەپ تۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. كەينى پاچاقلار كەينى بۇزۇنغا بېكىتىلىدۇ. ئېگىزلىكى 35 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى ئالتە سانتىمېتىر، ئارىلىقى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. كەينى پاچاقلار چاق ئوقىنى مۇقىملاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. ئالدى ـ كەينى پاچاقلار بىرەك تېرەك ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ، قىرما — بوغما نەقىش ۋە رەڭدار ئايلانما نەقىش ئارقىلىق بېزىلىدۇ. چاق ئوقىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 45 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 1.5 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ئوقنىڭ ئىككى پاچاق ئارىسىدىكى قىسمىغا قانات، ئالدى تەرەپ سىرتقى ئۇچىغا قۇلاق بېكىتىلىدۇ. قانات تېرەك ياغىچىدىن ياسالغان، قېلىنلىقى بىر سانتىمېتىر، كەڭلىكى يەتتە سانتىمېتىر، ئۈزۈنلۇقى 35 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى تاختاي بولۇپ، ئىككى ئۇچى يونۇپ ئىنچىكىلىتىپ بوغۇم چىقىرىلىدۇ. ئوتتۇرىسىدىن ئوق دىئامېتىرى بىلەن ئوخشاش چوڭلۇقتا تۆشۈك ئېچىلىپ، ئوق ئۆتكۈزۈلىدۇ. بىر چاقتا ئىككى گۈرۈپپا قانات، ھەر بىر گۈرۈپپىدا 6～4 تالغىچە تاختاي بولىدۇ. ئىككى گۈرۈپپا قاناتنى كېرىپتۇرۇش ئۈچۈن، ئوقنىڭ ئىككى گۈرۈپپا قانىتى ئوتتۇرىسىدىكى قىسمىغا پاچاق دىئامېتىرى بىلەن ئوخشاش تومۇقتا قىرىپ ياسالغان كەرگە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كەرگە «يۇرەكچە» دەپ ئاتىلىدۇ. قاناتلارنىڭ ئۇچ

يىپ ئۇزۇلۇشىدىن ئىبارەت ئاۋارىچىلىق كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. ئۇچىنىدىن، چاقنىڭ ئايلانما ھەرىكىتى بىلەن ئۇچنى سوزۇش ھەرىكىتىنىڭ سۈرئىتى مەلۇم ماسلىقتا ئىگە قىلىنىشى كېرەك. چاقنىڭ ئايلانما ھەرىكىتى بەك تېز، ئۇچنى سوزۇش ھەرىكىتى بەك ئاستا بولۇپ قالسا، ئېگىرىلىۋاتقان يىپ زىيادە ئېشىلىپ كېتىدۇ ـ دە، تېخى تولۇق سوزۇلۇپ بولمىغان ئۇچ تور يەپ قېلىپ، يىپ ئالاڭغۇ بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق يىپنى ئىشلەتكەندە ئۆزلۈكىدىن ئېشىلىپ قېلىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ؛ چاقنىڭ ئايلىنىشى بەك ئاستا، ئۇچنىڭ سوزۇلۇشى بەك تېز بولۇپ كەتسە، تېز سوزۇلۇش نەتىجىسىدە يىپ ئۇچى تورلىنىشقا ئۇلىگۈرمەي ئۇزۇلۇپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇ ئۇچ ھالقىنى ئوبدان ئىگىلەش بۆز يىپ سۈپىتى ۋە ئىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

بۆز يىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان يىپنىڭ توم ـ ئىنچىكىلىكىگە بولغان تەلەپ ئوخشاش بولمايدۇ. داكا، تالما قاتارلىقلارغا ئىنچىكە، سىپتا ئېگىرىلگەن يىپ ئىشلىتىلىدۇ. بۆز گىلەم، تاغار ـ خۇرجۇن قاتارلىقلارغا توم ئېگىرىلگەن يىپ ئىشلىتىلىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىش تەرتىپى ۋە پرىنسىپلار گەرچە بۆز يىپ ئېگىرىشتىكى ئومۇمىي قائىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا تايىنىپلا يىپنىڭ ئىنچىكە ياكى توملۇقىغا كاپالەتلىك قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. يىپنىڭ توم ـ ئىنچىكىلىكىنى تەلەپكە لايىق قىلىش ئۇچۇن، يەنە ئۇچ تۆتۇش توغرا بولۇشى، ماتېرىيال توغرا بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۇچۇن ئۇچى كىچىك چىقىرىلىدۇ. يىپنى سوزۇش ھەرىكىتى نىسپىي ھالدا تېز بولىدۇ، شۇنداقلا تاالاسى ئۇزۇن، چىدامچانلىقى يۇقىرى بولغان باش تېرىم پاختىلار تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ. توم يىپ ئېگىرىشتە، ئۇچنىڭ بارماق ئارىسىدىن سىرتىغا ئاشۇرۇپ تۆتۇلىدىغان قىسمى تومراق قويۇپ بېرىلىدۇ. يىپنى سوزۇش ھەرىكىتى نىسپىي ھالدا ئاستا بولىدۇ، شۇنداقلا تالاسى قىسقىراق، چىدامچانلىقى تۆۋەنرەك بولغان ئوتتۇرا ۋە كەنجى تېرىم پاختىلار ئىشلىتىلىدۇ.

قىدىن ئۇچىنى تۆتۈپ تۇرغان سول قول يىنك ئۇچى تەرەپكە سىلجىتىلىپ، يىنك ئۇچىدىن پاختا ئۇچىغا تۆتاشقان يىپ بىلەن يىكنىك تۆز سىزىق ئوقى ئارىسىدا 40℃ ~ 45℃ لۇق بۇلۇك ھاسىل قىلىنىدۇ. مۇشۇ ھالەتتە چاق تېز تېز ئايلاندۇرۇلۇش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا سول قولدىكى ئۇچ تەكشى سىزىق بويلاپ، ئېگىز كۆتۈرۈلىدۇ. نەتىجىدە يىكنىك ئايلانما ھەرىكىتى يىنك ئۇچى ئارقىلىق سوزۇلۇۋاتقان يىپقا ئۆتۈپ، يىپ ئېشىلىپ بارىدۇ. سوزۇلغان يىپ مەلۇم ئۇزۇنلۇققا يېتىپ، قولنىك كۆتۈرۈشى چېكىگە يەتكەندە، چاقنى ئايلاندۇرۇش توختىتىلىپ، سول قول يىنك ئۇستىگە تىنك تەككۈزۈلۈپ چاق ئاستا سۈرۈتە ئاۋۇالقىغا قارشى يۆنىلىشتە ئايلاندۇرۇلىسا، يىنك قۇيرۇقىدىكى يىپ ئورامى بىر ئاز سوزۇلۇپ چىقىپ، يىپ تۆۋى بىلەن يىپ ئۇچى بىر تەكشى تىنك سىزىققا كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا چاق ئاۋۇالقى يۆنىلىشتە چۆرۈلۈپ، يىپ يىككە يۆگىلىدۇ. ئازغىنا يىپ قالغاندا، ئۇچ تۆتقان سول قول يىنك ئۇچىنىنىك يۇقىرىسىغا كۆتۈرۈلۈپ، ئاۋۇالقى ھەرىكەت تەكرارلىنىدۇ. مۇشۇ تەكرار ھەرىكەت ئارقىلىق يىپ ئېگىرىش مەشغۇلاتى داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

يىكچاق ئارقىلىق بۆز يىپ ئېگىرىشتە، يىپ سوزۇش بۇلۇڭى توغرا بولۇش، يىپ تۇرۇش مەشغۇلاتى توغرا بولۇش، يىپ سوزۇش ھەرىكىتى توغرا بولۇشتىن ئىبارەت ئۇچ ھالقىنى ئوبدان ئىگىلەش زۆرۈر، يەنى بىرىنچىدىن، يىنك يۆنىلىشى بىلەن يىپ يۆنىلىشى ئاسىدىكى بۇلۇك بەك چوڭ ياكى بەك كىچىك بولۇپ كەتمەسلىكى كېرەك. بۇلۇك بەك چوڭ بولۇپ كەتسە، يىكنىك ئايلانما ھەرىكىتى يىپقا ئۆتەلمەيدۇ، ھەتتا سوزۇلۇۋاتقان يىپ يىنك ئۇچىغا يۆگىلىپ قېلىپ ئۇزۇلىدۇ؛ بۇلۇك بەك كىچىك بولۇپ قالسا، يىنك گەۋدىسىگە تۇرۇلۇپ بولغان يىپ سۇغۇرۇلۇپ چىقىشى مۇمكىن. ئىككىنچىدىن، سوزۇلۇپ بولغان يىپنى يىنك گەۋدىسىگە تۇرۇشتە يىپ يىنك گەۋدىسىگە گورىزونتال تۇرۇشى، ئاۋۇال يىنك تۆۋىگە، ئاندىن ئۇچىغا ياكى ئاۋۇال يىنك ئۇچىغا، ئاندىن يىنك تۆۋىگە تۇرۇلۇپ قالماسلىقى لازىم. ئۇنداق بولمىسا، يىككە توشقان يىپلارنى قومۇشقا يۆتكەپ تۇرۇش داۋامىدا ياكى يىپ يۆگىمىسى سۇغۇرۇلۇپ چىقىش ۋە ياكى

3. چىگە، ئارغامچا مەھسۇلاتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى

چىگە، ئارغامچا تالاشتا، بۇز يىپ، قوتاز چۇپۇرى، تۆگە جوغدىيى، ئۆچكە چۇپۇرى، قوي يۇڭى، كەندىر قاۋزىقى، قىزىل چىگە قاتارلىقلار خام ئەشيا قىلىنىدۇ. «چىگە، ئارغامچا» دېگەن سۆز تۈردەش ئىسىم بولۇپ، يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن تاللانغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئومۇمىي نامى ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت ئەھۋالدا چىگە، ئارغامچىلار يەنە ماتېرىيالىنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك خاس ناملار بىلەن ئاتاپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

چىگە، ئارغامچا خەلقىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىسى بولۇپ، مەخسۇس ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلىپلا قالماي، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ كۆپىنچىسى چىگە، ئارغامچا تالاشنى بىلىدۇ. چىگە، ئارغامچىلار ئىشلىتىلگەن خام ئەشيانىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك، ئارقان، ئارغامچا، چىگە قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئارقان

ئارقان — بۇز يىپتىن تاللانغان شوينا ـ ئارغامچىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، توم ـ ئىنچىكىلىك پەرقىگە ئاساسەن، «تاناپ»، «تانا»، «ئارقان» دەپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

تاناپ: بۇ، يىكچاقتا ئېگىرىلگەن بۇز يىپنى بىر نەچچە نەختىن ئون نەچچە نەخكىچە جۈپلەپ، سىكارقات (يالاڭقات) ياكى ئىككى قات تاللانغان ئىنچىكە شوينا بولۇپ، دىئامېتىرى 10 مىللىمېتىردىن تۆۋەن بولىدۇ. تاناپ تەكشى، سۈپەتلىك ئېگىرىلگەن يىپلاردىن تەييارلىنىدۇ. يىكچاق تانىبى، تىككۈچىلىك تانىبى، ياغاچچىلىق تانىبى قاتارلىقلارنى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. تاناپ كۆپىنچە مۇشۇنداق ئىشلاردا ئىشلەتىلگەنلىكتىن، «تاناپ تارتتى»، «تاناپ چەكتى» دېيىلسە، ئەمەلىيەتتە «ئۆلچىدى»، «سىزىق سالدى» دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ.

تانا: بۇز يىپتىن ئۇچ ـ تۆت قات قېتىلغان ئارغامچا بولۇپ، دىئامېتىرى بىر ـ ئىككى سانتىمېتىر ئارىلىقىدا بولىدۇ. ئات ـ ئۇلاغلارغا نۇقتا ياساش ۋە چۈلۈۋۇر قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىلگىرى بۆز توقۇلمىلارنىڭ خەلقىمىز تۇرمۇشىدىكى ئىجتىمائىي ئىستېمالى ناھايىتى زور بولۇپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىيىم ـ كېچەكلەر ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى بۆز رەختلەردىن تىكىلەتتى. شۇڭا، بۆز رەخت ۋە بۆز بۇيۇملار توقۇمىچىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك كەسىپلەرمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان ئىدى. شەھەر ـ يېزىلاردا مەخسۇس پاختا چۆرۈش، پاختا ئېتىش، يىپ ئېگىرىپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ سەييارە ھۇنەر قىلىدىغانلىرىمۇ، ياللىنىپ ئىشلەيدىغانلىرىمۇ، مۇقىم دۇكانلاردا ئادەم يالالاپ يۇرۇشلەشكەن مەشغۇلات بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرىمۇ بولاتتى. ئۇنىڭدىن ئۆزگە يېزىلاردىكى دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك قول چېغىرىقى ۋە يىكچاق بولاتتى. دېھقان ئايالىرىنىڭ خېلى بىر قىسمى ئۆزى پاختا چۆرۈش، ئۆزى يىپ ئېگىرىش ۋە كاسىنا رەخت توقۇتۇش (ھاۋالە بويىچە خام ئەشيانى پىششىقلاپ ئىشلەپ بېرىش) ئارقىلىق، بىر قىسىم تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدايتتى. ئائىلىدە پاختا چۆرۈش، ئۆچ ياساش، يىپ ئېگىرىش ئىشلىرىدا لاپقۇتلىشىش (ئەمگەككە ئەمگەك قايتۇرۇش) ئۇسۇلىمۇ خېلى ئومۇملاشقان ئىدى.

يېقىنقى بىر ـ ئىككى ئەسىردىن بۇيان، زامانىۋى توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا پەيدىنپەي ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، يەرلىك بۆز توقۇلمىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋە ئىستېمال مىقدارى زور دەرىجىدە ئازايدى. ھازىر قول چېغىرىقى ۋە تەپمە چېغىرىق ئاساسەن ئىشلىتىلىشتىن قالدى. يىكچاق ئارقىلىق يىپ ئېگىرىش ھېلىھەم ئىنتايىن ئاز ساندا مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن بۇ كەسىپ دائىملىق كەسىپ بولۇشتىن، كىشىلەرنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش مەنبەسى بولۇشتىن قالدى. يىكچاقتا ئېگىرىلگەن يىپلارنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىمۇ تارىيىپ، پەقەت ماتا ۋە گىلەم، تاغار قاتارلىقلارنىڭ ئارقاق يىپقا ئىشلىتىلىش بىلەنلا چەكلىنىدىغان بولدى.

قاراپ: قوتاز ئارغامچىسى، تۆگە ئارغامچىسى، چۈپۈر ئارغامچا دەپ ئا-تىلىپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئاتنىڭ يالى ــ قۇيرۇق قىللىرىدىن تالانغان بولسا قىل ئارغامچا دېيىلىدۇ (قىل ئارغامچا كەمدىن ـ كەم ئۇچرايدۇ). ماتېرىيال رەڭگىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: ئاق ئارغامچا، كۆك ئارغامچا، بوز ئارغامچا، قارا ئارغامچا، چار ئارغامچا دەپ ئاتاپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. چار ئارغامچا چىگە، ئارغامچا مەھسۇلاتلىرى ئىچىدىكى بىردىنبىر گۈللۈك مەھسۇلات بولۇپ، ئۇنىڭ قاتلىرى ئىچىدە مەلۇم بىر خىل (مەسىلەن، ئاق) شويىنا ئاساس، باشقا بىر خىل (مەسىلەن، قارا) شويىنا قوشۇمچە قىلىش ئارقىلىق تالىنىدۇ. ئاق رەڭ ئاساس قىلىنغان بولسا ئاق چار ئارغامچا، قارا رەڭ ئاساس قىلىنغان بولسا قارا چار ئارغامچا دەپ ئاتىلىدۇ.

ئارغامچىنىڭ قات سانى قانچە كۆپ بولسا چىدامچانلىقى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. چىدامچانلىق ۋە سۈپىتى جەھەتتە قوتاز ئارغامچىسى 1 ـ ئورۇندا، تۆگە ئارغامچىسى 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. ئارغامچا ھارۋا تىرانسپورتى، ئۇلاغ تىرانسپورتى، يەر ھەيدەش، تېرىش قاتارلىق ساھەلەردە كەڭ ئىشلىتىلىدۇ.

3) چىگە

چىگە ئۆسۈملۈك پوستى تالالىرىدىن پايدىلىنىپ تالىنىدىغان شوي-نا-ئارغامچىلارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، چىگە مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا كەندىر ۋە سېرىق چىگە پوستى خام ئەشيا قىلىنىدۇ.

سېرىق چىگە تارىم ۋادىسىدىكى قۇملۇق چۆللەردە ئۆسىدىغان بىر خىل ياۋا ئۆسۈملۈك بولۇپ، 150~80 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە ئۆسىدۇ. يوپۇرمىقى تار، ئۇزۇنچاق ۋە شالاڭ-راق بولىدۇ. كۈز پەسلىدە پىشىدۇ. شاخ، غوللىرىنىڭ ئىچى كاۋاك بولۇپ، يا-غىچى قاتتىق ئەمەس، كېسىپ ياكى ئورۇپ يىغىۋېلىنىدۇ. پوستىنىڭ تالا ئۇزۇنلۇقى 100~60 سانتىمېتىر، رەڭگى ئاچ سېرىق ياكى قىزغۇچ سېرىق بولىدۇ. شۇڭا، «سېرىق چىگە» دېيىلىدۇ. بەزى جايلاردا «قىزىل چىگە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سېرىق چىگە قاۋزىقى چىگە ـ ئارغامچا تاللاشقا ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، بەزى پىشقەدەملەرنىڭ ئەسلىشىچە بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا سېرىق چىگە ئۆسۈملۈكى ياخشى قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن

ئارقان: بۇز يىپتىن 21~3 قاتقىچە قېتىپ ياسىلىدىغان توم ئارغامچا بولۇپ، تۆت ئاتلىق ھارۋىلارغا جابدۇق قىلىشقا، ئېغىر يۈكلەرنى باغلاپ تېڭىش ۋە ئارقان تارتىشىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئارقانلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئاپتاپقا، نەملىككە، سوزۇلۇشقا چىداملىق. سىرتقى يۈزى سىلىق بولۇپ، مااللارغا زەخمەت يەتكۈزمەيدۇ. ئەمما، بەزى ھايۋانلار ئۇنى چاينap ئۈزۈپ تاشلايدۇ.

2) ئارغامچا

ئارغامچا چاۋا مااللارنىڭ يۇڭ ـ مويلىرىدىن تاللانغان شوينا-ئارغامچىلارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، توم ـ ئىنچىكىلىك پەرقىگە ئاساسەن، «يۇڭ شوينا»، «تاران»، «ئارغامچا» قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

يۇڭ شوينا: يۇلۇچ يۇڭ، جوغداي، چۆپۈر قاتارلىقلاردىن سىڭارقات شوينا تالانغاندىن كېيىن، ئىككى-ئۈچ نەخىي بىر جۈپلەپ تالىنىدۇ. دىئامېتىرى 1~0.5 سانتىمېتىر بولىدۇ. يۇمشاق، پاتسىز بولۇپ، مۆلە ـ توقۇم تىكىش، چورۇق ـ گوجەي باغلاش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. يۇڭ شوينىنىڭ يەنە بىر تۈرى قىل شوينا بولۇپ، ئاتنىڭ يالى، قۇيرۇق قىللىرىدىن ئىككى قات تالىنىدۇ. يۇڭ شوينىدىن ئىنچىكە، يىرىك، قاتتىق بولىدۇ، ئات ـ قېچىرلارنىڭ نوختا ـ بېزەكلىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تاران: بۇ، مەخسۇس قوي يۇڭىدىن ئىككى قات تالانغان ئارغامچا بولۇپ، دىئامېتىرى بىر-ئىككى سانتىمېتىر كېلىدۇ. يۇمشاق، پاتسىز، سوزۇلۇشقا چىدامسىز بولۇپ، چىڭىتقانسېرى سوزۇلۇپ كېتىدۇ. شۇڭا، كۆپ ئىشلەپچىقىرىلمايدۇ. پەقەت سىملانغان يۇڭلارنى تايلاپ تېڭىشقىلا ئىشلىتىلىدۇ.

ئارغامچا: ئارغامچا يۇلۇچ يۇڭ، جوغداي ۋە چۆپۈر قاتارلىقلاردىن تالىنىدۇ. 3، 4، 6، 8، 9، 21 قات بولىدۇ. ئۇچ-تۆت قاتلىق ئارغامچىلار سىڭارقات تالانغان ئۇچ-تۆت تال شوينىنى بىرلەشتۈرۈپ قېتىش ئارقىلىق، ئالتە-سەككىز قاتلىق ئارغامچىلار سىڭارقات تالانغان ئۇچ-تۆت تال ئارغامچىنى بىرلەشتۈرۈپ قېتىش ئارقىلىق ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ. ئارغامچىنىڭ دىئامېتىرى 3 ~ 5.1 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئارغامچىلار ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا

تۆمۈر دۆكان قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

ئاتقۇچىلىق دۆكىنى: ئارغامچا تالىنىدىغان خام ئەشيانى ئېتىپ يۇمشىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تالغۇچ: دىئامېترى بىر-ئىككى سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى 50~40 سانتىمېتىر كېلىدىغان تاياق بولۇپ، تاناپ، تانا، شوينا تالاش ۋە ئىنچىكىرەك ئارغامچىلارنى قېتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تالام قوزۇقى: دىئامېترى تۆت-بەش سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچ قۇزۇق بولۇپ، چىگە تالاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

غالتەك دۆكان: بۇ تانا، شوينا، چىگە تالاش ۋە ئىنچىكىرەك چىگە ئارغامچا قېتىشقا ئىشلىتىلىدىغان دۆكان بولۇپ، دۆكان گەۋدىسى، تاناپ، تاشچۆپ، مۇشتەك قاتارلىق تۆت ئاساسىي بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ.

دۆكان گەۋدىسى: بۇ، غالتەك دۆكاندىكى ئاساسىي قۇرۇلما بولۇپ، گۈندا،پەغەز ۋە غالتەكتىن تەركىپ تاپىدۇ.

گۈندا: ئۇزۇنلۇقى 1.50 مېتىر، دىئامېترى 10 سانتىمېتىر بولغان ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئۇچى يەرگە كۆمۈپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. ئۇستۇنكى ئۇچىغا بىر-ئىككى پەغەز بېكىتىلىدۇ.

پەغەز: ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەسمىسى ئالتە سانتىمېتىر، توملۇقى ئۇچ سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچ تاختاي بولۇپ، گۈندىنىڭ ئۇستى ئۇچىغا توغرا يۇنىلىشتە بېكىتىلىدۇ. پەغەزنىڭ ھەر بىر قانات ئۇچىدا بىردىن ئوق بولۇپ، غالتەكلەرنى مۇقىملاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

غالتەك: ئۇزۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، دىئامېترى ئالتە سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچ قىرما غالتەك بولۇپ، بوي مەركىزى قىسمىدا سىلىندىر شەكىللىك ئوق تۆشۈكى بولىدۇ. ئوق تۆشۈكى ۋە پەغەز تۆشۈكىدىن ئۆتكۈزۈلگەن ئوق ياغاچ پەغەز كەينى تەرىپىدىن شىنىلاپ ياكى بويۇنتۇرۇقلىنىپ پەغەزگە مەھكەم بېكىتىلىدۇ. ئوق دىئامېترى بىلەن ئوق تۆشۈكى دىئامېترى ئارىسىدا مەلۇم بوشلۇق بولۇپ، غالتەك ئوق دۆارىنى بويلاپ ئەركىن ئايلىنالايدۇ. غالتەكنىڭ سىرتقى دۆارىدا بىر بىرىگە پاراللېل بولغان بەش دانە بوغما ئېرىقچە بو-

دۆۋىلەپ غولدا[1] بىلەن يۇمشاق سوقۇلىدىكەن، ئاندىن ياغاچ قىسمى ئايرىپ تاشلىنىپ قاۋزىقىدىن يىكچاقتا يىپ ئېگىرلىپ، بۆز يىپ بىلەن قوشۇپ زىلچا ـ گىلەم توقۇشقا ئارقاق قىلىنىدىكەن. ئەمما، بۇنىڭ تەپسىلاتى مەلۇم ئەمەس. كەندىر ۋە سېرىق چىگە تالالىرىدىن تاللانغان ئارغامچىلار ئادەتتە «چىگە» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدۇ. چىگە مەھسۇلاتلىرى توم ـ ئىنچىكىلىك پەرقىگە قاراپ «شوينا»، «چىگە»، «چىگە ئارقان» قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

چىگە شوينا: كەندىر ياكى سېرىق چىگە قاۋزىقىدىن سىكارقات ئىنچىكە شوينا تالانغاندىن كېيىن ئىككى قات ئېشىلگەن شوينا بولۇپ، دىئامېتىرى بىر سانتىمېتىردىن تۆۋەن بولىدۇ، پاتلىق، يېرىك، چىداملىق كېلىدۇ. مۆلە ـ توقۇم تىكىش ۋە ھەر خىل نەرسە-لەرنى باغلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چىگە: قاۋزاقتىن 0.7~0.5 سانتىمېتىر تومۇقتا تالانغان سە-كارقات شوينىنى ئۈچ-تۆت قات قېتىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلە-دۇ. يېرىك، قاتتىق، چىداملىق بولۇپ، ھارۋا-ئۇلاغ ترانسپورتىدا، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ۋە چارۋا ماللارنى باغلاشتا كەڭ ئىشلىتىلىدۇ.

چىگە ئارقان: قاۋزاقتىن 0.5 سانتىمېتىر تومۇقتا تالانغان سىكارقات شوينىنى ئىككى-ئۈچ قات قېتىپ، ئاندىن يەنە ئىككى ياكى ئۈچ قاتنى بىرلەشتۈرۈپ تەكرار قېتىش ئارقىلىق ئىشلەپچە-قىرىلىدىغان ئارقان بولۇپ، ئالاھىدە قاتتىق، چىداملىق كېلىدۇ، ئاساسلىقى چوڭ ئات ـ كالا ھارۋىلىرىنى سۆرەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

سېرىق چىگە مەھسۇلاتلىرى چىدامچانلىق جەھەتتە كەندىر چىگە مەھسۇلاتلىرىدىن خېلىلا تۆۋەن تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭدىن ئارقان تالانمايدۇ، پەقەت شوينا ۋە چىگە تالىنىدۇ.

4) چىگە-ئارغامچا تالاش سايمانلىرى

چىگە-ئارغامچا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئاتقۇچىلىق دۆكىنى، توقماق، تاشچۆپ، تالىغۇچ، تالام قوزۇقى، غالتەك دۆكان،

[1] غولدا — باش قوناق، شور قاتارلىقلارنى سوقۇش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان ياغاچ كالتەك

تۆمۈر دۇكان: بۇ، تومراق قېتىلىدىغان چىگە، ئارغامچىلارنى قېتىشقا ئىشلىتىلىدىغان دۇكان بولۇپ، ئاساسىي قىسىملىرى ياغاچ تەن ياسالسىمۇ، ھەربىرى ھاسىل قىلغۇچى قۇلاقلىرى تۆمۈردىن ياسالغاچقا، «تۆمۈر دۇكان»، «تۆمۈر قۇلاقلىق دۇكان» دەپ ئاتالغان.

تۆمۈر دۇكان تۇرچاچۇپ، يۇرچاچۇپ، مۇشتەك قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

تۇر چاچۇپ: بۇ، تۆمۈر دۇكاندىكى ھەربىر ھاسىل قىلغۇچى ئاساسىي قۇرۇلما بولۇپ، پاچاق، پەغەز، قۇلاق، پەررەك قاتارلىقلار دىن تەركىپ تاپىدۇ. پاچاق تۇرچاچۇپنىڭ باشقا بۆلەكلىرىنى كۆتۈرۈپ تۇرغۇچى بىر جۈپ ياغاچ پاچاق بولۇپ، چوڭ بېشى يەرگە كۆمۈپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. يەر يۈزىدىكى قىسمىنىڭ ئىگىزلىكى 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. پەغەز پاچاقلارنىڭ ئۈستىگە بىكىتىلگەن توغرا ياغاچتۇر. ئۇنىڭ ئۈزۈنلۇقى بىر مېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى تۆت سانتىمېتىر كېلىدۇ. گەۋدە قىسمىدا ئارىلىقلىرى 10 سانتىمېتىر بولغان سەككىز قۇلاق تۆشۈكى بولىدۇ. ئۇ قۇلاق دېئامېتىرى بىر سانتىمېتىر كېلىدىغان تۆمۈر چۈنقىتىن ئەگمە چىقىرىپ ياسالغان زاپچاس بولۇپ، بىر ئۇچى ئوق، بىر ئۇچى تۈتقۇچ دېيىلىدۇ. قۇلاق ئوقلىرى پەغەز تۆشۈكىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ ۋە پەغەزنىڭ ئالدى ـ كەينى يۈزىگە چاپلىنىپ تۆمۈر توسۇقچە (ئويىنغۇچ) سېلىنىپ بويۇنتۇرۇقلىنىدۇ. بۇلار ئوقنى قۇلاق تۆشۈكىگە ھەربىرىتچان ھالەتتە مۇقىملاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. ئوقنىڭ پەغەز ئىچىدىكى ئۇچىدا قارماق بولۇپ، تالىنىدىغان شوينا ئۇچىنى چىگىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

پەررەك: ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر، كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتىر بولغان تاختاي بولۇپ، گەۋدە قىسمىدا ئۆز ئارا ئارىلىقى 10 سانتىمېتىر بولغان سەككىز دانە قۇلاق تۆشۈكى بولىدۇ. تۆمۈر قۇلاق ئۇچلىرى مۇشۇ تۆشۈكلەردىن ئۆتكۈزۈلىدۇ، پەررەك قۇلاقلارنى چۆرۈپ ئايلانما ھەربىكەتكە كەلتۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. چىگە، ئارغامچا قېتىلمۇاتقاندا تۇرچاچۇپ قۇرۇلمىلىرى چىگە قاتلىرىنى ئايلانما ھەربىكەت قىلدۇرسىمۇ، لېكىن

لۇپ، كەسىپ تىلىدا «ئارەك» دەپ ئاتىلىدۇ. ئارەككە ھەربىرىنى تاناپ سېلىنىدۇ. ئوقنىڭ غالتەك سىرتىغا ئاشقان قىسمىدا توسۇقچە بولۇپ، غالتەكنىڭ ئوقتىن چىقىپ كېتىشىنى تىزگىنلەيدۇ. غالتەك سىرتقى توغرا يۇزىدە ئوق توسۇقچىسىنىڭ سىرتىدىن ئۆتىدىغان زەي ھالقا (مېتال ھالقا) بولۇپ، ئۇنىڭغا تۆمۇر قارماق بېكىتىلىدۇ. تۆمۇر قارماققا تالىنىدىغان چىگە ئوچى باغلىنىدۇ.

تاناپ: بۇ، بۆز تانىدىن ياسالغان ھالقىسىمان بۇيۇم بولۇپ، ئادەم كۆچى ئارقىلىق غالتەكلەرنى ئايلانما ھەربىرىت قىلدۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

تاشچۆپ: بۇ، قېتىلىدىغان چىگە ـ ئارغامچىنىڭ قۇيرۇق ئۇچىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بۆلەك بولۇپ، تاش، ئەرگۈل بېغى، ئەرگۈل قاتارلىقلاردىن توزۇلىدۇ. تاشچۆپ ئۇزۇنچاق تەبىئىي تاش بولۇپ، تالىنىدىغان بۇيۇم تومۇقىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ40 ~ 5 جىڭغىچە بولغان تاش ئىشلىتىلىدۇ. ئەرگۈل بېغى ئادەتتىكى تانا بولۇپ، چىگە، ئارغامچا تالاشتا ئۇنىڭ بىر ئۇچى تاش گەۋدىسىگە، بىر ئۇچى ئەرگۈل ھالقىسىغا باغلىنىدۇ، قېتىلىدىغان چىگە ياكى ئارغامچىنى تارتىپ تۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. ئەرگۈل بىر تال مېتال ھالقا ۋە مېتال ھالقا گەۋدىسىگە بېكىتىلگەن بىر تال ھەربىرىگە مېتال ئىلمەكتىن توزۇلىدۇ، تالىنىۋاتقان چىگە ئوچى ئىلمەككە باغلىنىدۇ. ئىلمەك بېشى ئەرگۈل ھالقا تۆشۈكىدە ئەركىن ئايلىنالايدۇ. چىگە قېتىش داۋامىدا غالتەكتىن كەلگەن ئايلانما ھەربىرىت زىيادە بولۇپ قالسا، ئەرگۈل ئىلمىكى قۇرۇق ئايلىنىش ئارقىلىق قېتىۋالغان چىگىنى چىگىشلىشىپ قېلىشتىن ساقلايدۇ.

مۇشتەك: كەسىك كۇنۇس شەكىللىك ياغاچ بولۇپ «چېلەك» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 15 ~10 سانتىمېتىر، چوڭ باش دىئامېترى 10 ~ 8 سانتىمېتىر، كىچىك باش دىئامېترى تۆت سانتىمېتىر بولىدۇ. سىرتقى دىۋارىدا چوڭ بېشىدىن كىچىك بېشىغا يۆنەلگەن ئۇچ-تۆت دانە پاراللىل ئېرىقچىلار بولىدۇ. بۇ ئېرىقچە كەسىپ تىلىدا «ئارەك» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇشتەك چىگە ئارغامچا قاتلىرىنى تەكشى جۇپلەپ بېرىش رولىنى ئويناىدۇ.

سانجىلغان قوزۇقغا بېكىتىلىدۇ. يىپ ئۇچلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئېگىزرەك جايغا بېكىتىلگەن گىجەك ياكى ئىلمەكتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن تالىغۇچ ياكى چېلەك، ئۇرچۇقتا تالىنىدۇ.

تالىغۇچتا تالاشتا، يىپ ئۇچى تالىغۇچ گەۋدىسىگە بىر نەچچە قات يۆگەپ مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، تالىغۇچ دەستىسى ئوڭ قول بارماقلىرى ئارقىلىق بوش تۆتۈلۈپ، ئوڭ (سائەت ئىستېرىلكىسى يۆنىلىشىدە) ئايلاندۇرىدۇ.

جۇپلەنگەن يىپ سول قول بارماقلىرى ئارىسىدىن ئاستا ئاستا يۇرۇشتۇرۇپ چىقىرىپ بېرىلىدۇ. تالىغۇچىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئايلىنىشى ئارقىسىدا جۇپلەنگەن يىپلار تورلىنىپ ئېشىلىدۇ. 50~40 سانتىمېتىرچە يىپ ئېشىلىپ بولغاندا تالىغۇچ گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ، ئاندىن يۇقىرىقى ھەرىكەت تەكرارلىنىدۇ. بۇنداق تالانغان يىپ «خام تالاغ يىپ» «سىكارقات ئېگىرىلگەن، قايتا ئېشىلمىگەن يىپ» دېيىلىدۇ. تاناپ سىكارقات پېتى ئىشلىتىلمەكچى بولسا، خام تالاغ يىپ تالىغۇچتىن چىقىرىپ ئىشلىتىلسىلا بولىدۇ. ئەگەر ئىككى قات تالانماقچى بولسا، خام تالاغ يىپ تۈۋرۈك ياكى دەرەخكە بېكىتىلگەن ئىلمەككە ئىلىنىدۇرۇلۇپ، ئۇچى سول قولدا تارتىلىدۇ. تالىغۇچ گەۋدىسىدىكى يىپ ئۇزلۇكسىز چۈۋۈلىدۇ. يىپ تولۇق چۈۋۈلۈپ بولغاندا باش ئۇچى بىلەن ئاياغ ئۇچى بىرلەشتۈرۈلۈپ تالغۇچ گەۋدىسىگە ئازراق يۆگىلىدۇ، ئاندىن تالىغۇچ تەتۈر (سائەت ئىستېرىلكىسىغا قارشى يۆنىلىشتە) ئايلاندۇرۇلۇپ جۇپلەپ تالىنىدۇ. جۇپلەپ تالاشتا خام تالاغ ئۇسۇلى بويىچە ئاز ئازدىن تالاشقىمۇ، يىپنى چېكى تارتىپ تۇرۇپ، بىراقلا تالاشقىمۇ بولىدۇ. خام تالاغ ئۇسۇلى قوللىنىلسا، تاناب پاتلىق، چېكى، چىداشلىق بولىدۇ. بىراقلا تالانسا پاتىسىز، بوشراق چىقىدۇ.

چېلەكتە تاناب تالاشتا، ئېھتىياجغا ئاساسەن جۇپلەپ گىجەكتىن (مېتال ھالقا، يىپ جۇپلەش، تۇرۇش، يۇرۇشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ) ئۆتكۈزۈلگەن يىپ ئۇچى چېلەكنىكى بىر قانىتىغا باغلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن چېلەكتە يۇڭ يىپ ئېگىرىش ئۇسۇلى بويىچە ئاز ئازدىن تور يېگۈزۈلۈپ، چېلەك گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ. بۇ خام تالاغ

ئۆزى قوزغالمايدۇ. شۇڭا، «تۈرچاپۇپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۈرچاپۇپ: بۇ، تۆمۈر دۆكاندىكى پاسسىپ ھەرىكەتچان قۇرۇلما بولۇپ، پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ. تەگلىك، چېتىق، پاچاق، پەغەز قاتارلىق بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

تەگلىك ئۆلچىمى: 10×10×70 سانتىمېتىر بولغان ئىككى تال ياغاچ بولۇپ، چاپۇپ قۇرۇلمىلىرىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

چېتىق: ئۈزۈنلۇقى بىر مېتىر بولغان بىر جۈپ ياغاچ بولۇپ، تەگلىكنىڭ ئىككى بېشى چېتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

پاچاق: ئېگىزلىكى 60 سانتىمېتىر، كەڭلىكى سەككىز سانتىمېتىر، تومۇلۇقى ئالتە سانتىمېتىر كېلىدىغان ئىككى تال ياغاچتىن ئىبارەت. ھەر ئىككى تەگلىكنىڭ بىر بېشىغا بىر تالدىن تىك ھالەتتە ئورنىتىلىدۇ، پەغەزنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

پەغەز: ئىككى تال پاخال چوققىسىنى تۇتاشتۇرغۇچى توغرا ياغاچ، ئۇلچىمى 4×8×100 سانتىمېتىر. پەغەزنىڭ ئالدى يۈزىدە ئارىلىقلىرى 40 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئىككى دانە تۆمۈر قارماق بولىدۇ. قارماقلار قېتىلۇاتقان چىگىنىڭ قۇيرۇق ئۇچىنى باغلاپ بېكىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ. يۈرچاپۇپنىڭ ئۆزىدە تەشەببۇسكار ھەرىكەت بولمايدۇ. ئەمما، قېتىلۇاتقان چىگىنىڭ قىسقىرىشى ۋە تارتىلىشى ئارقىسىدا تۈرچاپۇپ تەرەپكە قاراپ ئاستا ـ ئاستا سىرىلما ھەرىكەت قىلىدۇ. شۇڭا، «يۈرچاپۇپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇشتەك: بۇ،چىگە، ئارغامچا قاتلىرىنى تەكشى جۈپلەپ بەرگۈچى سايمان بولۇپ، شەكلى غالتەك دۆكان مۇشتىكىگە ئوخشىشىدۇ. ئەمما، گەۋدىسى ۋە ئارەكلىرى ئونىڭكىدىن چوڭراق. گەۋدە قىسمىدا ئۈزۈن بوينىغا تىك يۆنەلگەن خېچا تۆشۈكى بولىدۇ.

5) چىگە، ئارغامچا تالاش مەشغۇلاتى

چىگە، ئارغامچا مەھسۇلاتلىرىنىڭ ماتېرىيالى ۋە تۇم ـ ئىنچىكىلىكى ئوخشاش بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئىشلەشتە ئوخشاش بولمىغان ۋاستە ۋە ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ.

(1) تاناب تالاش (تورلاش، ئېشىش): ئېھتىياجىغا ئاساسەن بىر نەچچە ياكى ئون نەچچە يىپ قومۇشى تەڭۋان شادىسىغا ياكى يەرگە

گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ، ئاندىن ئوك قولدا تالىغۇچ تەتۇر ئايلاندۇرۇ ـ لۇپ، شويىنا تالىنىدۇ. تالىنىپ بولغان قىسمى تالىغۇچقا يۆگەلگەن ـ دىن كېيىن، ئىككى قول بارماقلىرى ئارقىلىق پىلتىدىن يەنە بىر ئاز شويىنا سوزۇپ چىقىرىلىپ تالىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەش ـ غۇلات يۈقىرىقى تەرتىپ بويىچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

خام تالاغ مەشغۇلاتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن جۈپلەپ تالىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈسۈلى تالىغۇچتا بۆز تاناب تالاش ئۈسۈلىغا ئوخشاش.

تاران (قوي يۇڭىدىن ئىككى قات تالانغان ئارغامچا) تالاش ئۈسۈ ـ لىمۇ تالىغۇچتا يوڭ شويىنا تالاش ئۈسۈلىغا ئوخشاش. ئەمما، تاران شويىنىدىن تومراق ۋە خامراق تالىنىدۇ.

(3) چىگە شويىنا تالاش: چىگە شويىنا تالاشتا سويۇپ تەييارلانغان كەندىر ياكى سېرىق چىگە قوۋزىقىدىن مۇڭاپىق مىقدارداپ ئېلىپ، قوۋزاق ئۈچى تالىغۇچ گەۋدىسىگە بىر قات يۆگىلىدۇ، ئاندىن قوۋزاق ئۈچى بىلەن قوۋزاق گەۋدىسى بىرلەشتۇرۇپ تۈتۈپ تۇرۇلۇپ تالىغۇچ ئايلاندۇرۇلىدۇ. قوۋزاقنىڭ ئۈدۈللۇق تورلىنىشىغا ئەگ ـ شىپ، قوۋزاق تالاسى سول قول بارماقلىرى ئارىسىدىن ئۈدۈللۇق چىقىرىپ بېرىلىدۇ. قوۋزاق مەلۇم ئۇزۇنلۇقتا تالىنىپ بولغاندىن كېيىن تالىغۇچ گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ، ئاندىن يۇقىرىقى ئۇسۇل بو ـ يىچە داۋاملىق تالىنىدۇ. قوۋزاقنىڭ ئاساسىي قىسمى تالىنىپ بو ـ لۇپ، قۇيرۇق تەرىپىگە بارغاندا، تەبىئىي ھالدا ئىنچىكىلەپ قالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا تالاش توختىتىلىپ، ئىككى قول بارماقلىرى ئارقىلىق قوۋزاق ئارىسى يىمىرىلىپ، يەنە بىر بۆلۈك قوۋزاق قوشۇلىدۇ. بۇ «قات قوشۇش» دېيىلىدۇ. قات قوشۇش خام تالاغ چىگىنىڭ تەكشى، سۈپەتلىك چىقىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. تالىنىۋالغان چىگە بىلىنەر ـ بىلىنمەس ئىنچىكىلىگەندىلا قات قوشۇش، ئەمما بىراقلا بەك كۆپ قوشماسلىق، قات ئۇچىنى ئىلگىرى ـ كېيىنرەك قىلىپ قوشۇش كېرەك.

خام شويىنا تالىنىپ بولغاندا ياندۇرۇپ، ئوتتۇرىسىدىن ئىلمەككە ئېلىپ جۈپلىنىدۇ، ئاندىن تالىغۇچتا ئاز ئازدىن تالانسىمۇ ياكى چىك تارتىپ تۇرۇپ بىراقلا تالان پۈتكۈزۈلسىمۇ بولىدۇ.

تاناپ بولىدۇ. ئەگەر ئىككى قات تالانماقچى بولسا، يىپ كاللىكىدىن ئاۋۋال چىلەك ئوقى، ئاندىن چىلەك قاناتلىرى سۇغۇرۇۋېلىنىدۇ، ئاخىرىدا چىلەك قايتىدىن قۇراشتۇرۇلىدۇ. خام تالاغ تانابنىڭ باش ئۇچى بىلەن ئاياغ ئۇچى بىرلەشتۇرۇلۇپ، چىلەك قانىتىغا باغلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن جۈپلەپ تالىنىدۇ. جۈپلەپ تالاشتا ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. بىرى، يۇڭ يىپ ئېگىرىش ئۇسۇلى بويىچە ئاز ئازدىن تالىنىپ چىلەك گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ. يەنە بىرى، توز ۋە كەڭرىرەك مەيداندا تۇرۇپ، چىلەك ئۆز ئوقىدا ئايلاندۇرۇلۇغاندىن كېيىن، جۈپلەنگەن تاناب ئۆزۈنراق قويۇپ بېرىلىپ باش ئۇستىدىن ئايلاندۇرۇلىدۇ. چىلەك مەشغۇلات قىلغۇچىنى مەركەز قىلىپ ھەر بىر ئايلىنىشتا يەرگە بىر-ئىككى قېتىم تېگىپ قاڭقىدۇ. نەتىجىدە چىلەكنىڭ ئۆز ئوقىدىكى ئايلانما ھەرىكىتى بىلەن ئادەمنى مەركەز قىلغان ئايلانما ھەرىكىتى تېزلىشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا تاناب ئۆزلۈكسىز قويۇپ بېرىلىپ،بەش-ئالتە مېتىر ئۇزۇنلۇققا يەتكۈزۈلىدۇ. بۇ چاغدا تانابنى قويۇپ بېرىش توختىتىلىپ، ئايلانما ھەرىكەت داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. جۈپلەنگەن تاناب يېتەرلىك دەرىجىدە تالىنىپ بولغاندىن كېيىن، چىلەك توختىتىلىپ، تالىنىپ بولغان تاناب چىلەك گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ، ئاندىن يۇقىرىقى ھەرىكەت تەكرارلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا تاناب تالىغاندا ئىش ئۇنۇمى ئالدىنقى ئۇسۇلدىكىدىن يۇقىرى بولىدۇ.

(2)يۇڭ شوينا تالاش: يۇڭ شوينا تالاشتا ئاۋۋال تەييارلانغان يۇڭ ئاتقۇچىلىق دۇكىنىدا ئېتىلىپ ياكى ساۋاغ چىۋىقىدا ساۋاپ يۇمشىتىلىدۇ، ئاندىن بىر باشتىن سوزۇپ، بوشراق ئېشىپ، ئىككى-ئۈچ سانتىمېتىر تومۇقتا پىلتا قىلىنىدۇ ۋە تالىنىدۇ. يۇڭ شوينا تالاشتا، ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. شوينا ئىنچىكە تالانماقچى بولسا، چىلەك ئىشلىتىلىدۇ. خام تالاغ ئۇسۇلى چىلەكتە يۇڭ يىپ ئېگىرىش ئۇسۇلىغا، جۈپلەپ تالاش بولسا، چىلەكتە بۆز تاناب تالاش ئۇسۇلىغا ئوخشاش. ئەگەر شوينا تومراق تالانماقچى بولسا تالىغۇچ ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدا يۇڭ پىلتىسى سول بىلەككە يۆگىلىدۇ. پىلتا ئۇچىدىن ئازراق شوينا ئېشىپ چىقىرىپ تالىغۇچ

تالاغ) شوينا تەك ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ بەلگە سېلىنىدۇ. چۈشە- نىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، بۇ ئۇچ بۆلەك شوينىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا A، B، C بىلەن، شوينىنىڭ كېسىك نۇقتىلىرىنى «a، b، c، d» بىلەن ئىپادىلىسەك يالغۇچ قېتىش (بىرلا ئادەم تانا قېتىش) ئۇسۇلى مۇناسىپ بولىدۇ: شوينىنىڭ «C،B» بۆلىكى تالە- غۇچقا يۆگىلىپ، «A» بۆلىكى ياندۇرۇلىدۇ ۋە شوينا ئۈچى «A» قارشى تەرەپ تۈۋرۈكتىكى قارماقتا بېكىتىلىدۇ، ئاندىن سول قولدا «b» نۇقتا چېكىك تارتىپ تۇرۇلۇپ، تالىغۇچ ئوڭ قولدا «A» شوينە- نىڭ ئوڭ تەرەپ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ (بۇ چاغدا سول قولدا تالە- غۇچ دەستىسى تۆتۈپ بېرىلىدۇ. ئوڭ قول بوشتىلىپ «A» شوينە- نىڭ سول تەرىپىدىن تالىغۇچ ئىلىنىپ يەنە «A» شوينىنىڭ ئوڭ تەرەپ ئاستىدىن سول تەرىپىگە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تالىغۇچ گەۋدىسىدىكى شوينا «B» ئۇدۇللۇق ياندۇرۇلۇپ، شوينا «A» نىڭ گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ. مانا بۇ ھەربىكەت «تانا قېتىش» دېيىلىدۇ. تانا قېتىش داۋامىدا «A، B» شوينىلارنى ئوخشاش كۈچ بىلەن تارتىپ تۇرۇپ قېتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بىرسى بوش، بىرسى چېكىك تارتە- لىپ قېتىلسا، بوش تارتىلغان شوينا چېكىك تارتىلغان شوينا ئۇستە- گە يۆگىلىپ قېلىپ، تاناسىنىڭ سۇپىتى ۋە چىداملىقىغا تەسىر يېتىدۇ. يۇقىرىقى ئۇسۇلدا قېتىش داۋاملاشتۇرۇلۇپ، «c» نۇقتا «a» نۇقتا ئۇستىگە يانقاندىن كېيىن، «a» نۇقتا قارماقتىن چىقە- رىلىپ «b» نۇقتىدىكى قاتلاق ھالقىسى قارماققا ئىلىنىدۇ، ئاندىن ئىككى قات قېتىلغان شوينىنىڭ «a,c» نۇقتىسى سول قولدا چېكىك تارتىلىپ، تالىغۇچتا قېپقالغان «c» بۆلەك شوينا يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە «AB» شوينىغا قېتىلىدۇ.

ئىككى ئادەم قېتىش: بۇ، تانا قېتىش مەشغۇلاتىنى ئىككى ئادەم ئارقىلىق ئورۇنداش دېگەنلىك بولۇپ، ئۇسۇلى مۇناسىپ: خام شوينە- نىڭ «a» نۇقتىسى قارماققا چىگىلىپ، «A» بۆلەك شوينا ياندۇرۇ- لىدۇ. بىرىنچى ئادەم شوينىنىڭ «b» نۇقتىسىدا تۇرۇپ، سول قو- لىدا «b» نۇقتىنى تۆتۈپ، شوينا «A» نى چېكىك تارتىدۇ. ئىككىنچى ئادەم تالىغۇچنى ئېلىپ شوينا «B» نى ياندۇرۇپ «a» نۇقتىغا بارە-

(4) تانا تالاش ۋە قېتىش: تانا تالاش ئىشى مۇۋاپىق ئۇلۇچمەنكى بوۋى يىپنى جۈپلەپ خام شوينا تالاش ۋە تالاپ تەييارلانغان بىر نەچچە تال خام شوينىنى بىرلەشتۈرۈپ قېتىشتىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچ-لۇق مەشغۇلات ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ. ھەر بىر باسقۇچلۇق مەشغۇلاتنى ئوخشاشمىغان ۋاستە ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق ئورۇنداشقا بولىدۇ.

خام شوينا تالاش باسقۇچى: تانا قېتىشقا كېرەكلىك خام شوينىنى قولدا تالاشقىمۇ، غالتەك دۇكاندا تالاپ تەييارلاشقىمۇ بولىدۇ.

(1) قولدا تالاش: مۇۋاپىق تومۇقتا جۈپلىنىپ گىجەكتىن ئۆتكۈ-زۇلگەن بوۋ يىپ ئۇچى تالىغۇچقا بېكىتىلىدۇ، ئاندىن قول ھەرىكىتى ئارقىلىق ئاز ئازدىن تالىنىپ، تالىغۇچ گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ. (2) غالتەك دۇكاندا تالاش: مۇۋاپىق تومۇقتا جۈپلىنىپ گىجەكتىن ئۆتە-كۈزۈلگەن بوۋ يىپ ئاۋۋال شار شەكلىدە يۆگىلىپ كاللەكلىنىدۇ، ئاندىن ئۇچ-تۆت كاللەك يىپنىڭ باش ئۇچى ئايرىم ئايرىم ھالدا غال-تەك دۇكاننىڭ قارماقلىرىغا باغلىنىدۇ. ئاياغ ئۇچى بىرلەشتۈرۈلۈپ، تاشچۆپتىكى ئەرگۈل قارمىقىغا باغلىنىدۇ. بۇ چاغدا غالتەك دۇكاننىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىلمەك قوزۇق قېقىلىدۇ. دۇكان تانىپى بىر غالتەك-نىڭ ئارىكىگە يۆگىلىپ، قالغان غالتەكلەرنىڭ ئارىكىدىن ۋە قوزۇق ئىلمىكىدىن ئۆتكۈزۈپ سېلىنىدۇ، ئاندىن دۇكان تانىبى ئادەم كۆچى ئارقىلىق يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىلىپ سىيرىپ تارتىلىدۇ. نەتىجە-دە بارلىق غالتەكلەر ئايلانما ھەرىكەتكە كېلىدۇ. غالتەكلەرنىڭ ئايلا-ما ھەرىكىتى نەتىجىسىدە، غالتەكلەر بىلەن تاشچۆپ ئارىلىقىغا تار-تىلغان يىپلار سول ئايلىنىپ تورلىنىدۇ. يىپنىڭ تورلىنىپ قىسقە-رىشىغا ئەگىشىپ، تاشچۆپ تارتىلىپ مەلۇم ئارىلىققا سىلجيدۇ، بۇ-نىڭ بىلەن خام تالاش مەشغۇلاتى ئاياغلىشىدۇ.

تانا قېتىش باسقۇچى: تالاپ تەييارلانغان بوۋ شوينىدىن تانا قې-تىشتا قولدا قېتىش ۋە دۇكاندا قېتىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ.

قولدا قېتىش: قول ھەرىكىتى ئارقىلىق تانا قېتىشتا، ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ ئۇچ خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ.

يالغۇز قېتىش: تالىغۇچتا تالاپ تەييارلانغان خام تالاغ (سىكارقات

ئەرگۈل تەرەپكە قارىتىلىدۇ، شوينىلار مۇشتەكىنىڭ ھەر بىر ئارد-
كىگە بىرىدىن چۈشىدۇ). ئاخىرىدا بىر ئادەم غالتەك تانىبىنى تارتىپ
غالتەكلەرنى ھەربىرىكە كەلتۈرۈپ، شوينىلارغا تور بېرىدۇ.

ئىككىنچى ئادەم مۇشتەكىنى ئاستا ۋە تەكشى سۈرۈتە دۇكان
تەرەپكە يۈرۈشتۈرۈپ بېرىدۇ. نەتىجىدە مۇشتەك كىچىك بېشى ئال-
دىدا تۆت تال شوينا بىرلىشىپ تەكشى قېتىلىدۇ. بۇ مەشغۇلات تانا
تولۇق قېتىلىپ بولغۇچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

(5) ئارغامچا تالاش ۋە قېتىش: ئارغامچا تالاش ۋە قېتىشنىڭ
ئومۇمىي قائىدىسى بۆز تانا تالاش ـ قېتىش قائىدىسىگە ئوخشىشىپ
كەتسىمۇ، لېكىن ئىشلىتىلىدىغان خام ئەشيا ئوخشاش بولمايدىغان-
لىقى ئۈچۈن تالاش ـ قېتىش ئۇسۇلىدا بەزى پەرقلەر بولىدۇ. ئار-
غامچا ئادەتتە تالىغۇچ ئارقىلىق تالاپ قېتىش ۋە دۇكاندا تالاپ قې-
تىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

تالىغۇچتا ئارغامچا ئىشلەش يۇڭ شوينا تالاش ۋە ئارغامچا قې-
تىشتىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

تالاش باسقۇچى: ھەر خىل يۇڭ ـ چۈپۈرلار سورتى بويىچە ئايرىپ
ئېتىلىپ پىلتا قىلىنىدۇ، ئاندىن تالىغۇچتا يۇڭ شوينا تالاش ئۇ-
سۇلىدا خام تالىنىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدە تەرىپى شۇكى، ئارغامچا ئۇچ
قات تالانماقچى بولسا، خام شوينا تومراق، 6~9 قات تالانماقچى
بولسا ئىنچىكىرەك تالىنىدۇ. شوينا تالىنىپ بولغاندىن كېيىن يا-
دۇرۇلۇپ، ئارىلىقى 15~20 مېتىر بولغان تۈۋرۈك ياكى دەرەخكە
قېقىلغان قوزۇققا بىر نەچچە قات قىلىپ تارتىلىپ بىر نەچچە كۈن
تۇرغۇزۇلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا شوينا ئۆزىنىڭ ئېغىرلىق كۈچىدە سوزۇ-
لۇپ، چىڭدىلىپ، شەكلى مۇقىملىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قوزۇق-
تىن چۈشۈرۈلۈپ، ئاز پاز تور بەرگەچ تالىغۇچقا يۆگىلىدۇ.

قېتىش باسقۇچى: ئادەتتە تالىغۇچتا ئۈچ، ئالتە، توققۇز قاتلىق
ئارغامچا قېتىشقا بولىدۇ.

ئۈچ قات ئارغامچا قېتىش: يۇقىرىقى ئۇسۇلدا تەييارلانغان خام
تالاغ شوينا ئۈچ قاتلىق تانا قېتىش ئۇسۇلىدا قېتىلىدۇ. ئارغامچا
ئىككى ئادەم قېتىش ئۇسۇلىدا قېتىلىدۇ.

دۇ ھەمدە تالىغۇچنى «A» شوينىنىڭ ئوڭ ئاستى تەرىپىدىن ئېلىپ ئايلاندۇرۇپ بېرىدۇ. بىرىنچى ئادەم ئوڭ قولىدا «B» شوينىنى تۇتۇپ، يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە «A» شوينا قاتىدۇ. «A، B» ئىككى بۆلەك قېتىلىپ بولغاندا، شوينىنىڭ «a» ئۇچى قارىماقتىن چىقىرىلىپ «b» نۇقتىدىكى قاتلاق ھالقىسى قارىماقا ئىلىنىدۇرۇلىدۇ. بىرىنچى ئادەم شوينىنىڭ «c،a» ئۇچىنى تارتىپ تۇرىدۇ. ئىككىنچى ئادەم تالىغۇچتىكى شوينىنىڭ ئاخىرقى «c» بۆلىكىنى ياندۇرۇپ قارماق يېنىدا تۇرۇپ، تالىغۇچنى ئايلاندۇرۇپ بېرىدۇ، ئاندىن يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە «c» بۆلىكىنى ياندۇرۇپ قارماق يېنىدا تۇرۇپ، تالىغۇچنى ئايلاندۇرۇپ بېرىدۇ، ئاندىن يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە «c» شوينا «AB» شوينىغا قېتىلىدۇ.

ئىككى ئادەم ئارقىلىق تاناب (چىگە، ئارغامچا) قاتقاندا، ئىش سۈرئىتى تېز بولۇپلا قالماي، مەھسۇلات سۈپىتىمۇ ياخشى بولىدۇ.

ئۇزۇن قېتىش: مەلۇم ئېھتىياج تۈپەيلىدىن، تانا ئالاھىدە ئۇزۇن قېتىلماقچى بولسا، ئايرىم ئايرىم ھالدا ئۇچ تالىغۇچتا خام شوينا تالاپ تەييارلىنىدۇ، ئاندىن يۇقىرىقى قېتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق قېتىلىدۇ. پەرق شۇكى، تالىغۇچنى ئايلاندۇرۇپ بەرگۈچى ئىككىنچى ئادەم بىراقلا قارماق يېنىغا بېرىۋالماي، بىرىنچى كىشىدىن بەش مېتىرچە نېرىدا تۇرۇپ تالىغۇچنى ئايلاندۇرۇپ بېرىدۇ ۋە تاننىڭ قېتىلىشىغا ئەگىشىپ پەيدىنپەي كەينىگە سىلجىپ بارىدۇ.

دۇكاندا قېتىش: يۇقىرىقى ئۇچ خىل ئۇسۇلدا تۈت قاتلىق تانا قاتقىلى بولمايدۇ. زورمۇزور قېتىلسا، تۈتىنچى قېتى پورشېن شەكلىدە يۆگىشۈپلىپ مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا، تۈت قاتلىق تانا قېتىشتا غالتەك دۇكان ياكى تۆمۈر دۇكان ئىشلىتىلىدۇ. دۇكاندا قېتىش ئۇسۇلى مۇنداق: قولدا ياكى غالتەك دۇكاندا تالاپ تەييارلانغان تۈت تال خام تالاغ بۇز شوينا ئۇچى ئايرىم ئايرىم ھالدا غالتەك دۇكاننىڭ تۈت غالتىكىدىكى قارماقتا ئىلىنىدۇ. ئاياغ ئۇچى بىرلەشتۈرۈلۈپ، تاشچۆپتىكى ئەرگۈل ئىلمەكنىگە بېكىتىلىدۇ، ئاندىن مۇشتەك ئەرگۈل ئىلمەكنىڭ ئالدى تەرىپىگە — تۈت تال شوينىنىڭ ئارىسىغا سېلىنىدۇ (مۇشتەكنىڭ كىچىك بېشى

يۈكلاردىن ئازراق شوينا ئېشىپ چىقىرىدۇ ۋە شوينا ئۈچلىرى دۇكان غالتىكىدىكى قارماقلارغا باغلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا يەنە بىر ئادەم دۇكان تانىبىنى تارتىپ غالتەكلەرنى ئايلاندۇرىدۇ. شوينا سوزغۇچى باشقا ئادەملەر قارماققا باغلانغان شوينىلارنىڭ ئېشىلىشىگە ئەگىشىپ پىلتىلارنى مۇۋاپىق تومۇقتا ئۈدۈللۇق سوزۇپ بېرىدۇ.

بۇ مەشغۇلاتتا، شوينا سوزۇش ھەربىرى بىلەن شوينا ئېشىش ھەربىرى ئايرىم ئايرىم كىشىلەر ئارقىلىق ئورۇندىلىدىغان بولغاچقا، ئىش سۈرئىتى خېلىلا تېز بولىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا بىر نەچچە تال شوينا تالاشقا بولىدۇ.

ئىككىنچى، يەككە قېتىش: ئۈچ-تۆت قاتلىق ئارغامچا تالانماقچى بولسا، ئۈچ-تۆت تال شوينا ئۈچى ئەرگۈل قارمىقىغا باغلىنىپ، قات ئارىسىغا مۇشتەك سېلىپ غالتەكلەرنى ئوك ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق قېتىلىدۇ.

ئۈچىنچى، تەكرار قېتىش: تۆت قاتتىن ئارتۇق بولغان ئارغامچىلارنى بىراقلا قاتقىلى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا تەكرار قېتىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ، يەنى ئالتە ۋە سەككىز قاتلىق ئارغامچا قېتىشتا، ئاۋۋال خام تالاغ شوينىلاردىن دۇكاندا ئىككى قاتلىق شوينا تالىنىدۇ، ئاندىن ئىككى قاتلىق شوينىدىن ئۈچ-تۆت دانىسى دۇكانغا تارتىلىپ، قات ئارىسىغا مۇشتەك سېلىپ تەكرار قېتىلىدۇ. توققۇز ۋە 12 قاتلىق ئارغامچا تالاشتا، ئاۋۋال يەككە قېتىش ئۇسۇلىدا ئۈچ قاتلىق شوينا تالىنىدۇ، ئاندىن ئۈچ قاتلىق شوينىدىن ئۈچ - تۆت دانىسى تەكرار قېتىلىپ توققۇز ياكى 12 قاتلىق ئارغامچىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، قات سانى ئاز بولغان ئارغامچىلار-نىڭ خام تالاغ شوينىسى تومراق، قات سانى كۆپ بولغان ئارغامچىلار-نىڭ خام تالاغ شوينىسى ئىنچىكىرەك تالىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن قات سانى ئاز بولغان ئارغامچىلارنىڭ چىدامچانلىقى تۆۋەنرەك، قات سانى كۆپ بولغانلىرىنىڭ چىدامچانلىقى يۇقىرىراق بولىدۇ.

غالتەك دۇكاندا ئارغامچا تالاشتا، ئادەم كۆچى ئېنېرگىيەسى مېخانىكىلىق ھەرىكەت ئېنېرگىيەسىگە ئايلاندۇرۇلغانلىقتىن بىرلا

ئالته قات ئارغامچا قېتىش: بۇنىڭدا ئاۋۋال خام تالاغ شوينا ئىككى قات قىلىپ پىششىق تالىنىدۇ، ئاندىن ئىككى قات تالانغان ئۇچ تال شوينا ئۇچ قاتلىق تانا قېتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق قېتىپ ئالته قاتلىق ئارغامچىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

توققۇز قات ئارغامچا قېتىش: بۇنىڭدا ئاۋۋال خام تالاغ شوينا ئۈچ قاتلىق ئارغامچا قېتىش ئۇسۇلىدا ئۈچ قات قېتىلىدۇ، ئاندىن پىششىق تالىنىپ تالىغۇچقا يۆگىلىدۇ. ئاخىرىدا ئۈچ قاتلىق ئۈچ تال شوينا ئۈچ قاتلىق ئارغامچا قېتىش ئۇسۇلىدا تەكرار قېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن (ئۈچ يەرده ئۈچ) توققۇز قاتلىق ئارغامچا تەييار بولىدۇ.

تالىغۇچتا تالىنىدىغان ئارغامچىلار كۆپىنچە كۆچمەنچىلىك خاراكتېرى كۈچلۈك، مۇقىم قورۇلمىلىق دۆكانلارنى ئىشلىتىش ئەپسىز بولغان تاغلىق رايونلاردىكى چارۋىچىلار تەرىپىدىن ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئارغامچىلار يەنه «تاغ ئارغامچىسى» دەپ مۇ ئاتىلىدۇ. تاغ ئارغامچىسى تەكشى، چىڭ، سوزۇلۇشقا چىداملىق بولۇپ، سۇپەت جەھەتته دۆكان ئارغامچىسىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئالاهىده خېرىدارلىق بولىدۇ.

دۆكاندا ئارغامچا تالاش ۋە قېتىش: تالىغۇچتا ئارغامچا تالاشنىڭ ئۆزىگه يارىشا ئارتۇقچىلىقى بولسىمۇ، لېكىن ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن. ئۇنىڭ ئۈستىگه تالىغۇچتا تۆت، سەككىز، 12 قاتلىق ئارغامچىلارنى قاتقىلى بولمايدۇ. غالتەك دۆكان بۇنداق يېتەرسىزلىكلەردىن خالى بولۇپ، ئۇنىڭدا سىكىرقات شوينا تالاشقا، 2~21 قاتقىچه بولغان هەر قانداق شوينا ئارغامچىلارنى تالاش، قېتىشقا مۇمكىن بولۇپلا قالماي، ئىش ئۈنۈمىمۇ يۇقىرى.

غالتەك دۆكاندا ئارغامچا تالاش ۋە قېتىش ئىشى شوينا تالاش، يەككه قېتىش ۋە تەكرار قېتىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچلۇق مەشغۇلات ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

بىرىنچى، شوينا تالاش: ئارغامچا تالاشقا تەييارلانغان جوغداي، قىل يۇڭ، چۇپۇر قاتارلىقلار ئاتقۇچىلىق دۆكىنىدا ئېتىپ يۇمشىتىلغاندىن كېيىن توم ۋە ئۇزۇن پىلتا قىلىنىدۇ، ئاندىن ئېهتىياجىغا قاراپ، ئىككى، ئۈچ، تۆت ئادەم ئايرىم ھالدا پىلتا

ئايلىنىپ، چىگە قاتلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئەشكىلى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا تۆمۈر دۆكان ئىشلىتىلىدۇ.

تۆمۈر دۆكاندا چىگە قېتىشتا، تالام قوزۇقى ياكى غالتەك دۆكاندا خام تالاغ قىلىنغان ئۇچ-تۆت تال شوينىنىڭ باش ئۇچى تۆمۈر قۇلاق ئىلمەكلىرىگە ئايرىم ئايرىم باغلىنىدۇ. ئاياغ ئۇچى بىرلەشتۈرۈپ يۇرچاچۇپ قارمىقىغا باغلىنىدۇ. شوينىلارنىڭ بىرلەشكەن ئۇچىغا مۇشتەك سېلىنىدۇ، ئاندىن تۆمۈر قۇلاق ئۇچىغا بېكىتىلگەن پەررەك ئادەم كۆچى ئارقىلىق دەۋرىي رەۋىشتە ئۇزلۇكسىز ئايلاندۇرۇلىدۇ. قۇلاق ئىلمەكلىرىنىڭ ئايلانما ھەرىكىتى ئارقىسىدا بارغاز-سېرى چىڭ ئېشىلگەن شوينىلار مۇشتەك ئىنچىكە بېشى تەرەپتە بىرلىشىپ قېتىلىدۇ ۋە مۇشتەكنى ئاستا ئاستا كەينىگە سىلجىتىپ، ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. پەررەك چۆرۈش ھەرىكىتى ناكى مۇشتەك قۇلاق تۈۋىگە قايتىپ كېلىپ، چىگە قېتىلىپ بولغانغا قەدەر داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. چىگە قېتىش داۋامىدا چىگە قاتلىرىنىڭ ئېشىلىپ قىسقىرىشىغا ئەگىشىپ، يۇرچاچۇپ ئالدىغا تارتىلىدۇ - دە، ئاستا ئاستا سىيرىلما ھەرىكەت قىلىپ تۇرچاچۇپ تەرەپكە سىلجيدۇ. يۇرچاچۇپنىڭ سىلجىتىش ھەرىكىتى بەك تېز بولۇپ كېتىپ، چىگىتنىڭ ئېشىلىشى يېتەرلىك بولماي قالسا، چاچۇپ كەينى چېتىقى ئۇستىگە مۇۋاپىق چوڭلۇقتىكى باسما تاش قويۇش ئارقىلىق سىلجىتىش ھەرىكىتى تىزگىنلىنىدۇ.

چىگە ئارقان قېتىش: چىگە ئارقان دىئامېتىرى چوڭ، چىدامچانلىقى يۇقىرى مەھسۇلات بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلىدىغان خام تالاغ شوينا تالام قوزۇقى ياكى غالتەك دۆكاندا تالىنىدۇ. قېتىشتا بولسا بىردەك تۆمۈر دۆكان ئىشلىتىلىدۇ. قېتىش ئۇسۇلى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان چىگە قېتىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. پەرقى شۇكى، خام تالاغ شوينا ئىنچىكىرەك تالىنىپ، يەككە قېتىش ئۇسۇلىدا 3—2 قات قېتىلغاندىن كېيىن، يەنە ئۇچ-تۆت تال يەككە قېتىلغان چىگە بىرلەشتۇرۇپ تەكرار قېتىلىدۇ.

تۆمۈر دۆكاندا بىرلا ۋاقىتتا ئىككى چىگە (ئارقان) قېتىشقىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدا 6~8 تال شوينا ئۇچى ئايرىم ئايرىم تۆمۈر قۇلاق

قېتىمدا بىر نەچچە تال شوينا تالىغىلى؛ شوينا تالاش، يەككە قېتىش، تەكرار قېتىش مەشغۇلاتلىرىنى ئارقىمۇ ئارقىدىن ئېلىپ بارغىلى، شۇنىڭدەك ھەر خىل ئۆلچەمدىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئىش ئۈنۈمى يۇقىرى بولۇپ، مەھسۇلاتلارنى تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقارغىلى بولىدۇ.

(6) چىگە ۋە چىگە ئارقان تالاش ـ قېتىش: چىگە قوۋزاق شوينىدىن ئۇچ ـ تۆت قات قېتىلمىدىغان مەھسۇلات بولۇپ، تالىغۇچ غالتەك دۇكان ۋە تۆمۇر دۇكان ئارقىلىق قېتىلمىدۇ. چىگە ئارقان بولسا، تۆت قاتتىن ئارتۇق شوينىدا تۆمۇر دۇكان ئارقىلىق قېتىلمىدۇ.

چىگە تالاش: چىگە، شۇنداقلا چىگە ئارقان ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلمىدىغان چىگە شوينا ئۇچ خىل ئۇسۇلدا تالىنمىدۇ، يەنى بىرىنچىدىن، تالىغۇچتا ئېشىپ، قولدا قات بېرىش ئارقىلىق تالىنمىدۇ. بۇنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى تالىغۇچتا قوۋزاق شوينا تالاشقا ئوخشاش. ئىككىنچىدىن، تالام قوۋزۇقى ۋاستە قىلىنىپ، قولدا ئېشىلمىدۇ. بۇنىڭدا تالام قوزۇقى يەرگە قېقىلىپ مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇۋاپىق تومۇقتىكى قوۋزاق تالاسىنىڭ باش ئۇچى قوزۇق گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ. ئېشىلىۋاتقان قوۋزاق سىل ـ پەل ئىنچىكىلەپ قالغاندا قات بېرىلىدۇ. ئېشىلگەن شوينا 60 ~ 50 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇققا يەتكەندە، قوزۇق گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەشغۇلات يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. بۇ ئۇسۇل تومراق تالىنمىدىغان چىگە شوينىلارنى ئېشىشكە باب كېلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، غالتەك دۇكاندا تالىنمىدۇ. ئۇسۇلى غالتەك دۇكاندا يۇڭ شوينا تالاشقا ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت خام ئەشيا پىلتىدىن سوزۇپ بېرىلمەستىن، بەلكى قات بېرىش ئارقىلىق يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ.

چىگە قېتىش: چىگە قېتىش ئۇسۇلى قولدا قېتىش ۋە دۇكاندا قېتىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. قولدا قېتىش ئۇسۇلى قول مەشغۇلاتى ئارقىلىق تاناً، ئارغامچا قېتىش ئۇسۇلىغا ئوخشاش.

دۇكاندا قېتىشتا ئىنچىكىرەك قېتىلمىدىغان چىگىلەر غالتەك دۇكاندا يەككە قېتىش ئۇسۇلىدا قېتىلىدۇ. چىگىنىڭ تولۇقى چوڭراق بولسا، غالتەك دۇكاننىڭ تانىبى غالتەكلەردىن سىيرىلىپ

§6. توقۇمىچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى

ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، خوتەن زېمىنىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن خېلى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭ بىلەن بەزى قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسىپلىرى مۇ بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە، يۇڭ توقۇمىچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغان. شۇ دەۋرىدىكى قەبرىلەردىن چىققان يۇڭ پالاس، كىگىز قالپاق، يۇڭ يېپىتا توقۇلغان كۆڭلەك قاتارلىقلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ①

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىدا نېمە ئۈچۈن يۇڭ توقۇمىچىلىقىنىڭ ئالڭ ئاۋۋال بارلىققا كەلگەنلىكىگە كەلسەك، بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى مۇھىم سەۋەب رول ئويناغان:

بىرىنچىدىن، ئەجدادلىرىمىز مۇقىم ئولتۇراقلىشىشنى بەلگە قىلغان يېزا ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشتىن بۇرۇن كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.چارۋا مالالرنىڭ گۆش ۋە سۈت مەھسۇلاتلىرى ئۇلارنى ئاش ـ ئوزۇق بىلەن تەمىنلىسە، يۇڭ ـ تېرىلىرى كىيىم ـ كېچەك خام ئەشياسى بىلەن تەمىن ئەتكەن. ئىككىنچىدىن، قوي يۇڭىنىڭ تالاسى ئۇزۇن، ئەۋرىشىملىكى ياخشى، سوزۇش ـ ئېگىرىش ئاسان بولۇپ، بىر تال تاياق يارىدىمىدە شوينا تالغىلى، ئۇچ تال تاياقتىن تەركىب تاپقان چېلەك يارىدىمىدە يىپ ئېگىرگىلى بولاتتى. ئۇلار قوي يۇڭىدىن يىپ ئېگىرىدىغان بۇنداق قولايلىقتىن پايدىلىنىشنى بىلگەن ۋە شۇ ئاساستا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يەتتە تال قوزۇق، ئۇچ پاچاق ئاچا ۋە ئىككى تال تاختايدىن توزۇلغان يۇڭ توقۇمىچىلىق دۇكىنىنى كەشپ قىلىپ، يۇڭ رەختلەرنى ئىشلەپچىقارغان. بۇنداق دۇكانلار تۇزۇلۇشى ئاددىي، يېنىك

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە)، 1993 ـ يىل 3ـ، 4ـ بىرلەشمە سان، 22 ـبەت.

ئىلمەكلىرىگە باغلىنىدۇ. شوينىلارنىڭ ئاياغ ئۇچىدىن ئۇچ-تۆت دانىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئايرىم ئايرىم ھالدا يۈرچاچۇپتىكى ئىككى قارماققا باغلىنىدۇ. ئىككى يۈرۈش شوينا قاتلىرى ئارىسىغا سېلىنغان مۇشتەكلەرنىڭ خىپچا تۆشۈكىگە بىر تال خىپچا ئۆتكۈزۈپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن پەررەك چۆرۈلۈپ قېتىش مەشغۇلاتى باشلىنىدۇ.

چىگە، ئارغامچا مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئوڭ تالاپ سول قېتىشقىمۇ، سول تالاپ ئوڭ قېتىشقىمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە بۇ خىل مەھسۇلاتلارنىڭ خام ماتېرىيالى بىردەك سول تالىنىپ، ئوڭ قېتىلىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى، چارۋا مالىلار دالادا باغلاقتا ئوتقا قويۇلغاندا، باغلاقنى ئۈزۈۋەتمەسلىك ئۈچۈن ھەمىشە سول ئالدى پاچاق تۈياق ئۈستىدىن باغلاپ قويۇلىدۇ، شۇنىڭدەك چارۋا مالىلار ھامان ئوڭ ئايلىنىپ ئوت ـ چۆپ يەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، باغلاق بۈيۈم سول قېتىلغان مەھسۇلات بولسا، ئاسانلا خىمىغا يېنىپ ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ. چىگە ئارغامچا مەھسۇلاتلىرىنى سول تالاپ ئوڭ قېتىشتا دەل مۇشۇنداق ئەھۋالدىن ساقلىنىش كۆزدە تۇتۇلغان.

تالىغۇچتا تالىنىدىغان چىگە، ئارغامچا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش خوتەنلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىدا كۆپىنچە ئالىي قوشۇمچە ئىگىلىكى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن. غالىتەك ۋەتۆمۈر دۆكانلاردا تالىنىدىغان چىگە، ئارغامچا مەھسۇلاتلىرى بولسا، كەسىپلەشكەن قول ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىلىپ، تاۋار بازىرىغا سېلىنىپ كەلگەن. يېقىنقى چارەك ئەسىردىن بۇيان تەبىئىي ۋە سۈنئىي تالالاردىن ئىشلەپچىقىرىلغان سانائەت چىگە، ئارغامچا مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپلەپ بازارغا سېلىنىشى، كەندىر تېرىشنىڭ چەكلىنىشى، يۇڭ باھاسىنىڭ ئۆرلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ئەنئەنىۋى غالىتەك دۆكان ۋە تۆمۈر دۆكان، چىگە، ئارغامچا قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئاساسەن ئەمەلدىن قالدى. تالىغۇچتا چىگە، ئارغامچا تالاش ئىشى چەت يىراق جايلاردا ئاندا ساندا ئۇچرايدۇ. مەھسۇلاتلىرىمۇ بازارلاردا ئانچە مۇنچە كۆزگە تاشلىنىپ قالىدۇ.

لەر كوچىسى بارلىققا كەلگەن.

يېقىنقى بىر-ئىككى ئەسىردىن بۇيان، زامانىۋى پاختا توقۇل-مىلارنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئومۇملىشىشى ئار-قىسىدا، قول ھۈنەر بۇز توقۇمىچىلىقى پەيدىنپەي رولىنى يوقاتتى. بۇزچىلىك مەھسۇلات تۇرىنىڭ زور كۆپ قىسمى يوقالدى، پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسمىلا ئاز مىقدارىدا ئىشلەپچىقىرىلدى. بۇ كە-سىپنى پىششىق بىلىدىغان كاسىپلارنىڭمۇ كۆپ قىسمى ئالمىدىن ئۆتتى. بەزى بۇز توقۇلمىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، توقۇش ئۇسۇلى قا-تارلىقلارنى ئېنىقلاش قىيىن بولۇپ قالدى. شۇنداقتىمۇ تۆۋەندە كۆپ قىسىم بۇزچىلىك مەھسۇلاتىنىڭ تۇرى، ئالاھىدىلىكى ۋە توقۇش ئۇسۇلى ھازىر ئىگىلەش مۇمكىن بولغان دائىرىدە بايان قىلىنىدۇ.

1) بۇز توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى

بۇز توقۇلمىلار ماتا، تالىما، بۇز چەكمەن، داكا، ئەستەر، داستە-خان، پوتا، ياغلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇز توقۇلمىلار-نى رەڭ پەرقىگە قاراپ سىدام توقۇلمىلار ۋە رەڭدار توقۇلمىلار دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ماتا، تالىما، چەكمەن داكا قاتارلىقلار سىدام توقۇلىدۇ. داستە-خان، پوتا، ياغلىق قاتارلىقلار كۆپىنچە رەڭدار توقۇلىدۇ. سىدام تو-قۇلمىلار ئىككى تەپكىلىك دۇكاندا، رەڭدار توقۇلمىلاردىن داستىخان بىلەن پوتا تۆت تەپكىلىك دۇكاندا، ياغلىق بىلەن بەلباغلىق ئىككى تەپكىلىك دۇكاندا توقۇلىدۇ.

(1) سىدام بۇز توقۇلمىلار. ماتا. بەزى شېۋىلەردە «خام» دەپمۇ ئا-تىلىدۇ. ماتا توقۇشقا ئومۇمەن پاختىدىن ئىگىرىلگەن سىكارقات خام يىپ ئىشلىتىلىدۇ. ماتانىڭ كەڭلىكى 56~50 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى يەتتە مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ (بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇرۇن خەلقىمىز بۇز توقۇلمىلارنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەشتە «قېرى» نى ئۆلچەم بىرلىكى قىلىپ كەلگەن ئىدى. ماتا، تالىما، بۇز چەكمەنلەرنى ئۆلچەيدىغان «قېرى» — ياغاچتىن ياسالغان ئۆلچىگۈچنىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ پەرقلىق ئىدى. ماتا ئۆلچەيدىغان قېرى-نىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 67 سانتىمېتىر، تالىما ئۆلچەيدىغان

بولۇپ، يۆتكەش، قۇراشتۇرۇش ئاسان، كىچىككىنە بىر پارچە تۈز يەر بولسىلا دۇكان قۇراشتۇرۇپ رەخت توقۇغىلى، زۇرۇر تېپىلغاندا توقۇلۇۋاتقان رەخت بىلەن قوشۇپ يىغۋېلىپ يېڭى چۈشكۈنگە بار-غاندىن كېيىن قايتىدىن قۇراشتۇرۇپ داۋاملاشتۇرۇپ توقۇغىلى بولاتتى. شۇڭا، بۇنداق دۇكانلار ئايرىم تاغلىق رايونلاردا تا ھازىرغىچە ئىشلىتىلمەكتە. كېيىنكى دەۋرلەردە، بىر قىسىم ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ئەگىشىپ، پاختا تېرىش، پىلە بېقىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە پاختا ۋە يىپەك توقۇمىچىلىقى بارلىققا كەلگەن. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا 18 خىل يىپەك رەختىنىڭ نامىنى ئاتاپ ئۆتكەن.

1. بۆز توقۇمىچىلىق

بۆز توقۇمىچىلىق دېگىنىمىزدە بۆز يىپىنى ئاساسىي خام ئەشيا قىلىپ، تۈرلۈك توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش كەسپى (پاختا توقۇمىچىلىق) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىلگىرى خەلقىمىز ئارىسىدا بۇ خىل كەسىپ نامى «بۆزچىلىك»، بۆزچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەرۋەنلەر «بۆزچى» (خوتەن شېۋىسىدە «بوچچى») دەپ ئاتىلاتتى. بۆز توقۇلمىلار خەلقىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئاساسىي ماتېرىيالى بولۇپ كەلگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ كەسىپ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ۋە كەڭ ئومۇملاشقان، ھەممە كەنت - مەھەللىلەردە بۆزچىلىك بارلىققا كەلگەن.

كەسىپ جەھەتتىكى مەخسۇسلىشىشمۇ خېلىلا گەۋدىلىك بولغان، مەخسۇس چەكمەنچىلىك، ماتاچىلىق، ئەستەرچىلىك، داكىچىلىق شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار ئاز ئەمەس ئىدى. بەزىلەرگە ھەتتا مۇشۇنداق كەسىپ نامى لەقەم بولۇپ سىڭىپ كەتكەن. بۆزچىلىك مەھسۇلاتلىرى يەنە خوتەن رايونىدىمۇ تاشقى سودىدىكى ئاساسلىق ئېكسپورت تاۋار بولغان. بۇنداق زور ئىچكى - تاشقى ئىستېمال تەلىپىنىڭ تۈرتكىسىدە بەزى جايلاردا بۆزچىلەر كەنتى، بۆزچە-

لەپچىقىرىلىدۇ. ئاق ھالەتتە ياكى نەل، كۆك، قارا رەڭلەردە بويىاپ يازلىق، قىشلىق كىيىملەر، يوتقان ـ كۆرپە، سۇپرا قاتارلىق تۇر-مۇش بويۇملىرىنى تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

تالىما توقۇمىچىلىقى ھازىر ئاساسەن يوقالدى، پەقەت مەخسۇس بۇيرۇتما بولغاندىلا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

بۆز چەكمەن: بۇ، بىرىنچى، ئىككىنچى خىل پاختا يىپتىن توقۇ-لىدىغان رەخت بولۇپ، كەڭلىكى 35~30 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 16~8 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۆز چەكمەننىڭ باشقا بۆز رەختلەر-دىن پەرقى ئۇرۇش يىپى ئىككى نەخ يىپ بىر قىلىپ جۇپلىنىپ تالاپ ئىشلىتىلىدۇ، ئارقاق تالانماي سىكارقات سېلىنىدۇ. ئۇرۇش 50 لۇت (ھەر بىر لۇتتە سەككىز نەخ) بولىدۇ. بۆز چەكمەننىڭ ئارقاق، ئۇ-رۇشى زىچ، قېلىن بولۇپ، پاتلىق ۋە چىداشلىق بولىدۇ. چىدامچانلە-قى جەھەتتە بۆز رەختلەرنىڭ سەرخىلى ھېسابلىنىدۇ.

بۆز چەكمەن ئىشلىتىلگەن ماتېرىيال پەرقىگە قاراپ: ئاق چەك-مەن ۋە مەللە چەكمەندىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئاق چەكمەن ئاق پاختا يىپتىن توقۇلىدۇ. ئېھتىياجىغا ئاساسەن قارا، كۆك، نەل رەڭ، ماش رەڭ قاتارلىق ھەر خىل رەڭلەردە بويىاپ ئىش-لىتىلىدۇ. مەللە چەكمەن مەخسۇس بۆز (مەللە) رەڭ پاختىدىن ئې-گىرىلگەن يىپتىن توقۇلىدۇ. ئاساسەن بويىالماي ئىشلىتىلىدۇ. مەل-لە چەكمەن تەبىئىي رەڭلىك توقۇلما بولغاچقا، كۆركەم، يېقىشلىق ھەمدە كىر ۋە چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈشلۈك بولىدۇ. شۇڭا، ئاق چەك-مەندىن ئەتىۋار ئورۇندا تۇرىدۇ.

بۆز چەكمەن ئەرەنچە تون، چاپان، يەكتەك، كەمزۇل قاتارلىق كىيىم ـ كېچەكلەرنى ۋە قاپ، جىلتا قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى-نى تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ. بۆز چەكمەن توقۇمىچىلىقى ھازىر پۈ-تۈنلەي يوقالدى.

داكا: بىرىنچى دەرىجىلىك پاختىدىن ناھايىتى ئىنچىكە ۋە سۈ-پەتلىك ئېگىرىلگەن يىپتىن توقۇلىدۇ. ئۇرۇشى 80~70 لۇت (بىر لۇت 16 نەخ) يۇگۇرۇلىدۇ. ئۇرۇش ـ ئارقاقلا بىرەك سىكارقات يىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇزۇنلۇق ۋە كەڭلىكى 100~80 سانتىمېتىرغىچە

قېرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 73 سانتىمېتىر، بۇز چەكمەن ئۇل-چىدىغان قېرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر كېلەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ خىل توقۇلمىلار سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدا «قېرى» ئۇلچىمى بويىچە ئەمەس، بەلكى «بىر كىيىملىك» دېگەن ئۇلچەم بو-يىچە ھېسابلىناتتى. ئادەتتە بىر كىيىملىك ماتا 10~9 قېرى بولاتـ-تى. چۇشىنىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن بۇ جايدا ھەر بىر كىيىملىك ماتا، تالما، چەكمەنلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى مېتىر سىستېمىسىدىكى ئۇلچەمگە سۈندۇرۇپ بايان قىلىندى). ماتانىڭ ئۇرۇشى 40~30 لۇتكىچە (ماتا ئۇرۇشىدە ھەر 16 نەخ يىپ بىر لۇت ھېسابلىنىدۇ) بولىدۇ. لۇت سانى كۆپ بولسا ماتا قېلىنراق، ئاز بولسا نېپىزرەك پۈتۈپ چىقىدۇ. لۇت سانىغا قارىتا مۇقىم ئۇلچەم يوق، خام ئەشيا مىقدارى ۋە بۇيرۇتما تەلىپىگە ئاساسەن ئىگىلىنىدۇ. ماتا گۈلسىز ئاق رەخت بولغاچقا، سىرگەز، زەدىۋال، ھەمزەك قاتارلىق گۈللۈك رەختلەرنى ئىشلەپچىقىرىشقا خام ماتېريال قىلىنىدۇ. يازلىق كە-يىملەرنى تىكىشكە، نىل ياكى كۆك رەڭلەردە بويالغان ئەستەرلىك قە-لىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ماتا بۇزچىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە كۆركەملىكى ياكى چىدامچانلىقى جەھەتتە تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ. ماتا توقۇمىچىلىقى ھازىر ئاساسەن يوقالدى، ئالاھىدە بۇيرۇتما بولغان ئەھۋالدا دەسمال قىلىش ئۈچۈن ئىنتايىن ئاز مىقدارىدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

تالما: بۇ، بىرىنچى، ئىككىنچى خىل پاختىدىن پىششىق ئېگـ-رىلگەن يىپتا توقۇلىدىغان ئاق رەخت بولۇپ، كەڭلىكى 50~40 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى ئالتە مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئارقاق-ئۇرۇشلەرنىڭ ھەممىسىگە جۈپلەنمىگەن يىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇرۇش لۇت سانى ماتانىڭكىدىن كۆپرەك بولىدۇ.

تالمىنىڭ ماتادىن پەرقى شۇكى، ماتا يىپلىرى چاقتا ئېگىرىلـ-گەن پېتى ئىشلىتىلىدۇ. تالما يىپلىرىغا بولسا، يەنە بىر قېتىم تالاپ تور كىرگۈزۈلىدۇ. تالما يىپلىرى سۈپەتلىك، ئارقاقلىرى زىچ بولۇپ، ماتادىن كۆركەم ۋە چىداملىق بولىدۇ. تالمىدىن پايدـ-لىنىپ سىرگەز، ھەمزەك، زەدىۋال قاتارلىق گۈللۈك رەختلەر ئىشـ-

خان ئۇرۇشلىرى ھەر 16 نەخ بىر لۇت قىلىنىپ 70~40 لۇت ئۇ-رۇشتە يوگۇرۇلىدۇ.

توقۇلما داستىخان گۈل شەكلى ۋە گۈل چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ «ئاق ئۇرۇش داستىخان» ۋە «چىشلەتمە داستىخان» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئاق ئۇرۇش داستىخان: ئۇرۇشلىرى ئادەتتە پۈتۈنلەي ئاق يىپتىن يوگۇرۇلىدۇ، قىسمەن ھاللاردا ئاق ئۇرۇشلەرگە مەلۇم كەڭلىكتە رەڭلىك ئۇرۇشلەر ئارىلاشتۇرۇپ يوگۇرۇلىدۇ. بۇنداق رەڭلىك ئۇ-رۇش يوللىرى «پەتلە» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا، ئاق ئۇرۇش داستىخا-نى ئۇرۇش رەڭگىنىڭ پۈتۈنلەي ئاق ياكى رەڭدار يىپ ئارىلاش يۇ-گۇرۇلگەنلىكىگە قاراپ «پەتلىسىز ئاق ئۇرۇش داستىخان» ۋە «پەتلە-لىك ئاق ئۇرۇش داستىخان» دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. كەسىپ تىلىدا پەتلىسىز ئاق ئۇرۇش داستىخان «ئاق ئۇرۇش داستىخان» دەپ، پەتلىلىك ئاق ئۇرۇش داستىخان بولسا «ئاق ئۇرۇش چاچما نۇسخا داستىخان» دەپ ئاتىلىدۇ.

پەتلىسىز ئاق ئۇرۇش داستىخان ئۇرۇشىگە پۈتۈنلەي ئاق يىپ، ئارقىغا قىزىل ياكى كۆك بويالغان رەڭدار بۆز يىپ ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق داستىخاننىڭ گۈللىرى گېئومېتىرىيەلىك شەكىلدە بولۇپ، ئۇزۇنىسىغا ۋە توغرىسىغا قاتار تىزىلغان رومبىلارنىڭ تۈز پەتلىك داۋام قىلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

پەتلىسىز ئاق ئۇرۇش داستىخان گۈللىرىنىڭ (رومبا شەكلىد-رىنىڭ) چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن «ئۇي كۆزى داستىخان»، «قوي كۆزى داستىخان» ۋە «قۇشقاچ كۆزى داستىخان» دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. مەيلى قايسى خىلدىكى نۇسـ-خىدا بولسۇن، ھەر بىر گۈل بىرىنىڭ ئىچىگە بىرى جايلاشقان بىر نەچچە قەۋەت رومبىدىن تەشكىل تاپىدۇ. مەسىلەن، ئۇي كۆزى نۇسخىلىق گۈلىنىڭ چوڭلۇقى ئۇي كۆزى نۇسخىلىق داستىخان گۈلىنىڭ 3/2 قىسمىغا، قۇشقاچ كۆزى نۇسخىلىق داستىخان گۈلى بولسا 2/1 نىگە باراۋەر كېلىدۇ ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا رومبا قەۋەت سانىمۇ ئازراق بولىدۇ.

بولۇپ، كۈادرات شەكلىدە توقۇلىدۇ. ھەر بىر پارچە داكا توقۇلۇپ بولغاندا ئالتە سانتىمېتىر ئەتراپىدا چۈچىلىق ئورنى تاشلىنىپ يەنە بىر پارچە داكا توقۇلىدۇ. ھەر 10 پارچە داكا بىر توپ قىلىنىپ قاچىلىنىدۇ. داكا كۆپىنچە يازلىق ياغلىق قىلىشقا، يازلىق كۆڭلەك ۋە بەزى ئىچ كىيىملەرنى تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ. داكا توقۇمچىلىق قىمۇ ھازىر تولۇق ئۆچكەن تۇر ھېسابلىنىدۇ.

ئەستەر: بۇ، سۇپىتى تۆۋەنرەك بۆز يىپلاردىن توقۇلىدىغان ئاق توقۇلما بولۇپ، ئۇرۇشى 16 نەختىن 30～20 لۇت يۇگۇرۇلىدۇ. كەڭلىكى 45～40 سانتىمېتىر بولىدۇ. ئەستەرنىڭ ئۇرۇش ـ ئار-قاقلىرى شالاڭ، پاتسىز، چىدامچانلىقى تۆۋەن بولۇپ، كۆپىنچە پاخ-تىلىق كىيىملەرگە قوش ئەستەر قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئەستەر ھازىر ناھايىتى ئاز مىقداردا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، ئاساسەن دەسمال قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

(2) رەڭدار بۆز توقۇلمىلار. رەڭدار بۆز توقۇلما دېگىنىمىزدە، ئۇ-رۇش ـ ئارقاق يىپلارنىڭ ھەمىسىنى ياكى بىر قىسمىنى بويالغان تو-قۇلىدىغان، توقۇش داۋامىدا ئاددىي گۈل چىقىرىلىدىغان توقۇلمىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە كۆپ قىسىم گۈللۈك بۆز رەختلەر توقۇش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى بويالغۇچىلىق ئارقىلىق ئىش-لەپچىقىرىلىدۇ، بۇ خىل توقۇش ئارقىلىق پەقەت داستىخان، پوتا، ياغلىق قاتارلىق گۈللۈك تۇرمۇش بۇيۇملىرىلا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

خەلقىمىزنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە داستىخان بىۋاستە تو-قۇش ۋە باسما بويالغا بېرىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇلارنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ «توقۇلما داستىخان» ۋە «باسما بويالغا داستىخان» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

بۆز توقۇلما داستىخان ئىشلەپچىقىرىشتا، ئىككىنچى، ئۈچىنچى خىل پاختىدىن ئېگىرىلگەن بۆز يىپ ئىشلىتىلىدۇ. توقۇلما داستىخاننىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قارىتا مۇقىم ئۆلچەم يوق. ئا-دەتتە كەڭلىكى 75～65 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 3～1 مېتىرغىچە بولىدۇ. ئۇرۇش ـ ئارقاق يىپلىرى جۈپلەپ سىلىنىشمۇ، يىپ تومراق ۋە پىششىق بولسا سىڭارقات سىلىنىشمۇ مۇمكىن. داستە-

كۆركەم بولىدۇ.

چىشلەتمە نۇسخا داستىخان: بۇنداق داستىخان ئادەتتە قىزىل ئۇ-رۇش، كۆك ئارقاقتىن توقۇلىدۇ. ئارقاقتا داستىخاننىڭ ئىككى بە-شىدىن ئازراق ئارىلىق تاشلاپ بىر يول سىرىق پەتلە، ئوتتۇرا قە-سىمدا ھەر 50 سانتىمېتىر ئارىلىق تاشلىنىپ، بىر يولدىن سىرىق پەتلە سېلىنىدۇ. ھەر بىر پەتلە تۆت قۇر، ھەر بىر قۇر كەڭلىكى بىر-ئىككى سانتىمېتىر بولىدۇ. قۇر ئارىلىقى ئارقاق رەڭ يوللىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، چىشلەتمە نۇسخا داستىخان گۈللىرى رەڭلىرى ئوخشاش بولمىغان ئارقاق ـ ئۇرۇشلەرنىڭ كېسىشىپ ئوتۇشىدىن ھاسىل بولغان چاقماق گۈللەردىن تەشكىل تاپىدۇ، چاقماقلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىك پەرقى ۋە رەڭ پەرقى ئارقىلىق كۆركەملەشتۈرۈلىدۇ.

ئەنئەنىۋى داستىخان توقۇمىچىلىقى ھازىر يوقىلىشقا يۈزلەندى، پەقەت ئايرىم جايلاردا ئىنتايىن ئاز مىقداردا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

بۆز توقۇلما پوتا. بۇ، بەلۋاغنىڭ بىر تۈرىدىن ئىبارەت. بۆز تو-قۇلما بەلباغ، يەنى بۆز پوتا تۆت تەپكىلىك بۆزچىلىك دۇكىنىدا تو-قۇلىدۇ. ئادەتتە كەڭلىكى 0.50 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1.80 مېتىر بو-لىدۇ. ئۇرۇشى 30 لۇت (ھەر بىر لۇت 16 نەخ) يۇگۇرۇلىدۇ. قارا ياكى كۆك رەڭدە بويىلىپ، ئارقىنى ئاق ياكى بويالغان يىپتىن سە-لىنىدۇ. بۆز پوتا گۈل نۇسخىلىرىدىن ھازىر ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولغىنى ئىككى خىل بولۇپ، ئايرىم ئايرىم ھالدا «سۇرە تارانلىق پوتا» ۋە «ياندۇرما تارانلىق پوتا» دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇرە تارانلىق پوتىنىڭ گۈل نۇسخىسى ئاددىي بولۇپ، توقۇلما گۈللەر (توقۇش داۋامىدا رەخت يۈزىدە ھەر خىل يۇنىلىشلىك سە-زىقلارنى چىقىرىش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنىدىغان گۈل) بولمايدۇ. پەقەت ئۇرۇش ۋە ئارقاقتا بىر نەچچە يول پەتلە سېلىش ئارقىلىق گۈل چىقىرىلىدۇ. پەتلە ئادەتتە پوتا بويىغا تۆت قاتار، پوتىنىڭ ئىككى بېشىدىكى ئارقاقتا ئۈچ-تۆت قاتار سېلىنىدۇ. ھەر بىر پەتلە بىر نەچچە خىل يىپ يوللىرىنىڭ يانداش جايلىشىشىدىن تۈزۈلىدۇ. دېمەك، سۇرە تارانلىق پوتىدا ئوخشاشمىغان رەڭدىكى ئارقاق ـ ئۇ-

ئاق ئۇرۇش چاچما نۇسخا داستىخانىنىڭ ئۇرۇشىگە ئاق يىپ ئا-ساس قىلىنىش بىلەن بىللە، بىر نەچچە يول رەڭلىك يىپ ئارىلاش-تۇرۇپ يۇگۇرۇلۇش ئارقىلىق پەتلە چىقىرىلىدۇ، يەنى ئاق ئۇرۇش يىپلار ئارىسىغا 10~8 سانتىمېتىر ئارىلىق تاشلاپ بىر يول پەتلە (رەڭدار ئۇرۇش) سېلىنىدۇ. ھەر بىر پەتلىنىڭ كەڭلىكى بەش سا-تىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، قىزىل، سېرىق، كۆكتىن ئىبارەت ئۈچ خىل رەڭنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان پەتلە قۇر رەڭدار سىزىقتىن تەركىب تاپىدۇ. قىزىل رەڭنى A، سېرىق رەڭنى B، كۆك رەڭنى C بىلەن ئىپادىلىسەك، ھەر بىر پەتلىنىڭ رەڭدار قۇرلىرىنىڭ تىزىلىش تەرتىپى ۋە رەڭ تەكرارلىقى ABCBCBA تەرىپىدە بولىدۇ. ھەر بىر پەتلىنىڭ رەڭدار قۇرلىرىنىڭ ئەڭ چە-تىكىلىرى 0.5 سانتىمېتىر كەڭلىكتە بولىدۇ. مەركەزگە يېقىنلاش-قانسېرى قۇر كەڭلىكى پەيدىنپەي چوڭايتىلىپ بىر سانتىمېتىر كەڭلىكتە سېلىنىدۇ. بۇ خىل داستىخانىنىڭ ئۇرۇشىگە پەتلە سې-لىنغاندىن سىرت، ئارقاقىمۇ ھەر 25 سانتىمېتىر ئارىلىققا بىر يول كۆك ياكى قىزىل يىپتىن بىر رەڭلىك پەتلە سېلىنىدۇ. پەتلە كەڭلىكى 4~2 سانتىمېتىر بولىدۇ ياكى بىر نەچچە خىل رەڭلىك يىپتىن تېخىمۇ كەڭرەك پەتلە سېلىنىدۇ. ئاق ئۇرۇش چاچما نۇسخا داستىخانىنىڭ گۈل ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ خىل داستىخان يۇزىدە توقۇش ئارقىلىق (ئۇرۇش بىلەن ئارقانىنىڭ كېسىشىشى ئارقىلىق) رومبا شەكىللىك گۈللەر، ئارقاق ـ ئۇرۇش پەتلىرىنىڭ كېسە-شىشى ئارقىلىق چوڭ ـ كىچىك رەڭدار چاقماق گۈللەر ھاسىل قە-لىنىدۇ. دېمەك، ئاق ئۇرۇش داستىخانىدا ئاق ئۇرۇش بىلەن رەڭدار ئارقاقنىڭ كېسىشىشى ئارقىلىق ھەر خىل رومبا شەكىللىرى چە-قىرىلىدۇ. گۈللىرى ئاددىي، رەڭدارلىقى كەمرەك بولىدۇ. ئاق ئۇ-رۇش چاچما نۇسخا داستىخاندا بولسا، رومبا شەكىللىرىنى ھاسىل قىلغۇچى يىپ رەڭلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇرۇش ۋە ئارقاقلا بىر نەچچە يول پەتلە سېلىنىدىغانلىقى سەۋەبلىك ھەم رومبا شەكىللىك، ھەم چاقماق شەكىللىك گۈللەر ھاسىل قە-لىنىدۇ. بۇ خىل داستىخان ئاق ئۇرۇش نۇسخىدىكى داستىخاندىن

نىدۇ. ياغلىق يۈزىدە ئارقاق ـ ئۇرۇش يىپلارنىڭ كېسىشىشى ئارقـ-
لىق چوڭ ـ كىچىكلىكى، رەڭگى، رەڭ قېلىنلىقى ئوخشاش بولمىغان
چاقماق گۈللەر ھاسىل بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ خىل ياغلىق «چاق-
ماق ياغلىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇرۇش ـ ئارقاقلاردا قايسى خىل رەڭ-
لىك يىپ ئاساس قىلىنغان بولسا، شۇ خىل رەڭ نامىنى قوشۇپ «پور
رەڭ چاقماق ياغلىق»، «يېشىل چاقماق ياغلىق» دەپ ئاتاپ، رەڭ تۈرى
پەرقلەندۈرۈلىدۇ. بۇز توقۇلما ياغلىقنىڭ تۆت تەرىپىدىن چۈچا چـ-
قىرىلىدۇ. بوي چۈچىلىرى ئۇرۇشتىن قالدۇرۇلىدۇ. ئەن چۈچىلىرى
بىر بۆلۈك ئۇرۇشنى سۈغىرىپ تاشلاش ئارقىلىق چىقىرىلىدۇ. بىر
نەچچە تال چۈچا يىلتىزى بىر قىلىپ ياغلىق گىرۋىكىدىن بوغۇلىدۇ.
چۈچا ياغلىقنى ئاسراش ۋە زىننەتلەش رولىنى ئويناىدۇ.

بۇز ياغلىق توقۇش كەسپى ھازىر تولۇق يوقالدى.

بۇز قولياغلىق: قول ھۈنەر توقۇمىچىلىقىمىزدا يىپەك قولياغ-
لىقتىن باشقا بۇز قولياغلىقمۇ توقۇلغان. بۇز قولياغلىق توقۇشقا
سۈپەتلىك پاختىدىن ئىنچىكە ۋە پىششىق ئېگىرلىگەن يىپ ئىشلـ-
تىلىدۇ. چوڭ ـ كىچىكلىك ئۆلچىمى، لۇت سانى، رەڭدار يىپلاردىن
پەتلە چىقىرىش ۋە توقۇش ئۇسۇلى يىپەك قولياغلىقىنىڭكى بىلەن
ئوخشاش.

بۇز قولياغلىق گەرچە چىدامچانلىقى ۋە كۆركەملىكى جەھەتتە
يىپەك قولياغلىققا يەتمىسىمۇ، لېكىن يۇمشاق، ياغ ۋە كىر ئاسان
چىقىپ كېتىدىغان، باھاسى ئەرزان بولۇشتەك ئەۋزەللىكلەرگە ئە-
گە. ئەينى زاماندا بۇز قولياغلىق مەھسۇلاتى ئىچكى بازار ئېھتىيا-
جىنى قامدىغاندىن باشقا، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگىمۇ مەلۇم
ساندا ئېكسپورت قىلىنغان.

يۇقىرىقى داستىخان، پوتا، ياغلىق قاتارلىق رەڭلىك بۇز توقۇ-
مىلارنىڭ يىپلىرى قېنىق بويىلىدۇ. بىر پۇتۇن ياغلىق يۈزىدە رەڭ
پەرقى چوڭ، رەڭ سىلىشتۇرمىسى ئېنىق بولۇپ، ياغلىق شوخ،
كۆركەم تۇسكە ئىگە قىلىنىدۇ. داستىخان ۋە پوتا رەڭدار يىپلىرى
ئاچراق بويىلىدۇ. ياغلىق يۈزىدە ئاق يىپلار بىلەن رەڭلىك يىپلار-
نىڭ كېسىشىشى ئارقىلىق رەڭ پەرقى تېخىمۇ سۈسلاشتۇرۇلىدۇ.

رۇشلەرنىڭ كېسىشىشىدىن ھاسىل بولغان چوڭ - كىچىك چاقماق گۈللەر بولىدۇ. چاقماق گۈللەرنىڭ رەڭگى توق، رەڭ پەرقى روشەن بولۇپ، توچكا گۈللەر ئارىسىدا ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

ياندۇرما تارانلىق پوتىنىڭ گۈل نۇسخىسى مۇرەككەپرەڭ بولۇپ، پوتا يۇزىدە چاقماق گۈللەردىن تاشقىرى توچكا سىزىقلىق ھەرە چەشى گۈللىرى بولىدۇ. چاقماق گۈللەرنى چىقىرىش ئۇسۇلى سۈرە تارانلىق پوتىنىڭ چاقماق گۈللىرىنى چىقىرىشقا ئوخشىشىدۇ. ھەرە چىشى گۈللىرى بولسا شانا باغلاش، تەپكە دەسسەش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلى ئارقاق يىپلارنىڭ ئۇرۇش يىپلارنى بىسىپ ئۆتكەن جايىدا قىيپاش سىزىقلارنى ھاسىل قىلىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ. يانداش جايلاشقان ھەر بىر لۇتلەردىكى ئۇرۇش نەخلىرىنى بىسىپ ئۆتكەن ئارقاق يىپلار ئۆز ئارا قارشى يۆنىلىشلىك قىيپاش سىزىقلارنى ھاسىل قىلىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ قىيپاش سىزىقلار تۈتاشقان جايلاردا ھەرە چىشى چوقىقىسى ۋە ھەرە چىشى ئويمىنى ھاسىل بولىدۇ. دېمەك، ياندۇرما تارانلىق پوتىدا ھەم چوڭ - كىچىك قېنىق رەڭلىك كاتەكچە گۈللەر، ھەم تۈز بەتلىك داۋام قىلغان توچكا سىزىقلىق ھەرە چىشى شەكىللىك گۈللەر بولىدۇ.

بۆز توقۇلما پوتىلارنىڭ ھەر قايسى نۇسخىسىدا ئىككى ئۈچىدا ئۇرۇش يىپلاردىن چۈچا چىقىرىلىدۇ، چۈچا ھەم پوتا ئارقاقلىرىنىڭ تارىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش، ھەم پوتىغا زىننەت بېرىش رولىنى ئويناىدۇ.

بۆز توقۇلما پوتىلار ھازىر ناھايىتى ئاز ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. لېكىن، پوتا باغلاش ئادىتى خەلق ئارىسىدا، بولۇپمۇ دېھقان - چارۋىچىلار ئارىسىدا ھېلىھەم خېلى ئومۇميۈزلۈك ساقلانماقتا.

بۆز ياغلىق: سۈپەتلىك پاختىدىن ئېگىرىلگەن بوز يىپتىن توقۇلىدۇ، ئۇلچىمى ئەڭ چوڭلىرىنىڭ 1.00×1.00 مېتىرغىچە بولىدۇ. ئۇرۇشى 60 لۇت (ھەر بىر لۇت 16 نەخ) يۈگۈرۈلىدۇ ھەمدە ئوخشاشلا قىزىل، پور رەڭ، چەش رەڭ، كۆك، يېشىل رەڭلەردە بويىلىدۇ. رەڭدار يىپلار ئۇرۇش - ئارقاقتا بىر نەچچە يول پەتلە قىلىپ سىلە-

لەرنى لۇت ئايرىش ۋە گىرە ئايرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

يىكچاق: بۇ ئىلگىرى سۆزلەنگەن يىپ ئېگىرىش چاقى بولۇپ، تالىما ئۇرۇشلىرىنى تالاش، بۆز چەكمەن ئۇرۇشلىرىنى جۈپلەپ تالاش ۋە ناچىغا يىپ تۇرۇشكە ئىشلىتىلىدۇ.

چىرا: بۇ، دىئامېتىرى ئالتە سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى تېرەك ياغىچىدىن ياسىلىدىغان سىلىندىر شەكىللىك سايمان بولۇپ، توغرا كەسمە يۈزىنىڭ بىر تەرەپ مەركىزىدە بويىغا سوزۇلغان تۆشۈك، يەنە بىر تەرەپ كەسمە يۈز مەركىزىدە چاق ئوقىغا ئوخشاش تومۇقتىكى قىسقا ئوق بولىدۇ. سىلىندىر سىرتقى يۈزىدە بويىغا يۆنەلگەن چىشلىق چاق شەكىللىك قىرلىرى بولىدۇ. چىرا تالانغان ئۇرۇشلەرنى تۇرۇشكە ئىشلىتىلىدۇ (چىرا بەزى جايلاردا «كۆدا» دەپ ئاتىلىدۇ).

قازان: ئادەتتىكى چويۇن قازان بولۇپ، يىپ پىشۇرۇش، پاتلاش ۋە بوياشقا ئىشلىتىلىدۇ.

بۆزچىلىك دۇكىنى: بۆزچىلىك دۇكىنى دۇكان تەگلىكى، تەپكە، شانا، دەپتىن، تۇرگە، لەڭگەر چۆپ قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۇزۇلىدۇ. ئومۇمىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىش پرىنسىپى جەھەتتىن ئەتلەس توقۇش دۇكىنىغا ئوخشاش بولۇپ، قىسمەن جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. بۇ يەردە پەرقلىق تەرەپلىرىلا بايان قىلىنىدۇ. دۇكان تەگلىكى كۆپىنچە يەرگە كولانغان ئورەك ۋە باشقا ياغاچ قۇرۇلمىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. ئورەكنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئورۇندۇق، تۇرگە تىزلىقى، دەپتىن، جەينەك پاچىقى قاتارلىق قۇرۇلمىلار ئورەك ئەتراپىغا تاختاي قويۇش، قوزۇق قېقىش ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ.

بۆزچىلىك دۇكىنىدا ئىككى ياكى تۆت تەپكە بولۇپ، ئورەك تېگىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. تەپكىنىڭ كەينى ئۇچى بىر تال قوزۇق ئارقىلىق يەرگە مەركەتچان ھالەتتە بېكىتىلىدۇ. بۇ «سونجاق قوزۇق» دېيىلىدۇ. تەپكىنىڭ ئالدى ئۇچىدا يەنە بىردىن تۆشۈك ئېچىلىدۇ. تەپكىلەرنىڭ ئۇچى دىئامېتىرى تۆشۈك دىئامېتىرىدىن كىچىكرەك بولغان قوزۇقلار ئارقىلىق يەرگە بېكىتىلىدۇ. بۇلار «كىن-

دېمەك، ياغلىق رەڭلىرىدە، قىز ـ ئاياللارنىڭ قېنىق، شوخ رەڭلەرنى ياخشى كۆرۈشىدە پسىخىك ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار بېرىلىدۇ. داستىخان ۋە پوتا رەڭلىرىدە بولسا، ئۇلارنىڭ ئاسان كىرلىشىش ئالاھىدىلىكى نەزەردە تۇتۇلۇپ، ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتىگە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

2) بۆزچىلىك ماتېرىياللىرى ۋە دۇكان ـ سايمانلار

بۆز رەخت توقۇمىچىلىقىدا بۆز يىپ، تەبىئىي ياكى سۈنئىي بو-ياق ماتېرىياللىرى، قوناق ئۇنى قاتارلىق ماتېرىياللار: تەگۈان، تا-نكا، يىكچاق، يىك، چىرا، تەپىلە، قازان قاتارلىق سايمانلار ۋە تو-قۇمىچىلىق دۇكىنى ئىشلىتىلىدۇ.

قوناق ئۇنى: ئۇرۇش يىپلارنى پاتلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تەگۈان: يىپ جۇپلەشكە ئىشلىتىلىدىغان سايمان بولۇپ، ئېگىز-لىكى 70 سانتىمېتىر بولغان ئىككى تال پاچاق ۋە بىر مېتىر ئۇ-زۇنلۇقتىكى ئىككى تال چېتىق ياغاچتىن تۇزۇلىدۇ. چېتىقلارنىڭ بىرسى ئىككى پاچاقنىڭ ئاستى تەرىپىنى، يەنە بىرسى ئوتتۇرا قىسمىنى تۇتاشتۇرىدۇ. چېتىقلار دەل سەككىز بۆلەكىكە بۆلۈنۈپ، سەككىزدىن كور تۆشۈك تېشىلىپ شادا سېلىنىدۇ. شادا ئەركىن ئېلىپ ـ سېلىشقا بولىدىغان ياغاچ چوكا بولۇپ، دىئامېتىرى يەتتە مىللىمېتىر، تۇز يۇلغۇن شېخىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ، شادىلار يىپ تۇرۇلگەن قومۇشلارنى كىيدۇرۇشكە ئىشلىتىلىدۇ.

تانىكا: بۇ، ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى تال پاچاق، تۆت-بەش مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى تال چېتىقتىن ياسىلىدىغان ياغاچ قۇرۇلما بولۇپ، چېتىق ئارقىلىق پاچاقلارنىڭ ئاستى ـ ئۈس-تى چېتىلىدۇ. پاچاقلارنىڭ ئارقا يۈزىگە بىردىن تەرەك ياغاچ ئور-نىتىلىدۇ. پاچاقلارنىڭ ئالدى يۈزىگە 10 نەچچە تالدىن 15 سانتې-مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچ قوزۇقلار بېكىتىلىدۇ. تانىكا تەگۈاندىن لۇتلەپ چىقىرىلغان يىپلارنى يۆگەپ ئۇرۇش تەييارلاشقا ئىشلىتىلە-دۇ. تانىكا ئۈستۈنكى چېتىقىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۆت تال ياغاچ قو-زۇق بولۇپ، ئالدىنقى ئىككىسى «گىرە قوزۇقى»، كەينىكى ئىككە-سى «لۇت قوزۇقى» دېيىلىدۇ. بۇلار تانىكىغا يۆگۈرۈلۈۋاتقان ئۇرۇش-

سىپ، يۇمغاقنى چىڭىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. تاشنىڭ ئېغىرلىق ئۆلـ چىمى توقۇلىدىغان رەختنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ، يەنى بۆز چەكمەنگە 28 جىڭ، ماتاغا 25 جىڭ، تالمىغا 22 جىڭ، داكىغا 20 جىڭلىق ئاسما تاش ئېسىلىدۇ. ئادەتتە كەڭلىكى 70 سانتىمېتىردىن تۆۋەن بولغان رەختلەرنىڭ يۇمغاق بېغىغا بىر دانە تاش، كەڭلىكى 70 سانتىمېتىردىن يۇقىرى بولغان رەختلەرنىڭ يۇمغىقىغا ئىككى دانە تاش ئېسىلىپ، رەختنىڭ ئېنى كىرىپ كېـ تمىشنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. ئەمما، تاشنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى يۇـ قىرىقى ئۆلچەم بويىچە بولىدۇ.

ھوكا: شەكلى ئەتلەس موكىسىغا ئوخشىشىدۇ، ئەمما ئۆلچىمى چوڭراق بولىدۇ.

3) بۆز توقۇمىچىلىق مەشغۇلاتى

بۆز رەخت توقۇمىچىلىقى تەييارلىق باسقۇچى، ئۇروش يۇگۇروش باسقۇچى، توقۇش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچلۇق مەشغۇلات ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا يىپ جۇپلەش، يىپ گىرە ـ لەش، يىپ تالاش، ئۇروش لۇتلەش (يۇمغاق تەييارلاش)، يىپ پاتلاش، بوياش قاتارلىق تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلىنىدۇ.

يىپ جۇپلەش، گىرەلەش: بەزى بۆز توقۇلمىلارنىڭ ئۇروش، ئار ـ قاقلىرى جۇپلەپ سېلىنىدۇ. بۇنىڭ بەزىلىرى يەنە بوياپ ئىشلىتە ـ لىدۇ. ھەر قانداق بۆز توقۇلمىنىڭ ئۇروشى پاتلاپ ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا، سىڭارقات ئېگىرىلگەن يىپنى جۇپلەپ ئىشلىتىشكە لايىقلاش ـ تۇروشقا توغرا كېلىدۇ. يىپلارنى قومۇش بىلەنلا بوياشقا، پاتلاشقا بولمايدۇ. يىپنىڭ تەكشى رەڭ ئېلىشى، ئالا بۇلىماچ بولۇپ قالماس ـ لىقى ئۈچۈن قومۇشقا تۇرۇلگەن يىپلارنى پاتلاش، بوياشقا لايىقلاش ـ تۇروشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، پوتا قاتارلىق بەزى توقۇلمىلارنىڭ جۇپلىنىپ، ئەمما بويالماي ئىشلىتىلىدىغان ئارقاقلىرى ئادەتتە پە ـ يىككە يۆگەپ جۇپلەپ پىلتا قىلىنىدۇ. داستىخان، ياغلىق قاتارلىق بەزى توقۇلمىلارنىڭ ھەم جۇپلەپ، ھەم بوياپ ئىشلىتىلىدىغان ئار ـ قاقلىرى ئادەتتە ئەتلەس ئارقاقلىرىنى تەييارلاش ئۇسۇلى بويىچە تە ـ

دىك قوزۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. كىندىك قوزۇق تەپكە بېسىلغاندا تەپكە-نىڭ قېيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. بۆزچىلىك دۇكىنىدا تەپ-كە قۇرۇلمىسىغا ماس ھالدا 4~2 يۇرۇش شانا بولىدۇ. شانىلار تەپ-كە بېغى ئارقىلىق تەپكىگە، شانا بېغى ۋە ئويىنغۇچ ۋاستىسى ئار-قىلىق باشقا شانا تاياقلىرىغا چېتىلىدۇ. دۇكاننىڭ قارشى تەرىپىدە لەڭگەر چۆپ قۇرۇلمىسىلا بار، چېلەك يوق، لەڭگەر چۆپتە ئۇستۇن-كى چېتىقلا بولىدۇ، ئوتتۇرا قىسمىدا دەۋرۇن غالتىكى بولمايدۇ.

بۆزچىلىك دۇكىنىدا يەنە لۇت شادىسى، يىرىغ شادىسى، كەينى شادا، كەرگە، ئاسما تاش، موكا قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

لۇت شادىسى: تومۇقى بىر سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئۇچ سانتى-مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولغان ئىككى تال يا-غاچ بولۇپ، يۇمغاقنى (يۇمغاق — دۇكانغا تارتىلغان ئۇرۇش يىپ) بىر لۇتتىن گىرەگە ئايرىش رولىنى ئويىنايدۇ.

يىرىغ شادىسى («دەم شادىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ): دىئامېتىرى 1~1.50 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولغان سىلىندىر شەكىللىك ئىككى تال تاياقچە بولۇپ، لۇت شادىسىنىڭ ئالدىغا چۈ-شىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسى ھەر بىر لۇت ئۇرۇشنى 2/1 نىسبەت بويە-چە، ئىككىنچىسى 4/1 نىسبەت بويىچە گىرەگە ئايرىيدۇ.

كەينى شادا: ئۆلچىمى يىرىغ شادىسىغا ئوخشاش بولغان بىر تال تاياقچە بولۇپ، بىر لۇت ئۇرۇشنى 8/1نىسبەت بويىچە گىرەگە ئاي-رىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كەرگە: ئېلاستىكلىقى ياخشى بولغان يۇلغۇن شېخىنى ياپىلاقلاپ يونۇپ، ياي شەكلىدە ئېگىپ ياسالغان تاياقچە بولۇپ، كەڭلىكى بىر سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئىككى ئۇچىدىكى تۈز كېسىلگەن جاينىڭ بىر گىرۇپكىدە كىچىك مەگەن (چىش) قالدۇرۇلىدۇ. توقۇ-لۇۋاتقان بۆز رەختنىڭ ئېنى كىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەگىنى رەخت گىرۇپكىگە سانجىلىپ، ئىچىدىن سىرتقا قارىتىپ كېرىپ قويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئاسما تاش: ئادەتتىكى سوقمىچاق تاش بولۇپ، دۇكانغا تارتىلغان ئۇرۇشنىڭ لەڭگەر چۆپ كەينىگە چۈشۈرۈلگەن يۇمغاق بېغىغا ئې-

كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يىپ تالاش مەشغۇلاتى ئۇرۇش يۈ-گۈرۈشكە ئاز قالغان ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك.

ئۇرۇش لۇتلەش: ئۇرۇش لۇتلەش دېگىنىمىز، ھەر 16 نەخ ئۇرۇش يىپنى (بۆز چەكمەن توقۇشتا ھەر سەككىز نەخ ئۇرۇش يىپنى) بىر جۈپلەپ تانىكا قوزۇقلىرىدىن ئايلاندۇرۇپ يۆگەپ، توقۇش دۆكىنىغا تارتقۇدەك ھالەتكە كەلتۈرۈش دېگەنلىك بولىدۇ. لۇتلەش ئۇسۇلى مۇنداق: قومۇش ياكى كۈدىلار تەگۈان شادىلىرىغا سېلىنىدۇ، (16 چەكمەندە سەككىز) قومۇشتىكى يىپ ئۇچلىرى بىر قىلىنىپ گە-چەكتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن بۇ بىر لۇت يىپ ئۇچى تانىكا ئولۇق پاچىقىنىڭ چوققىسىدىكى باشلاش قوزۇقىغا چىگىلىپ، يىپ قۇي-رۇقى بىرىنچى گىرە قوزۇقىدا ئىككى نەختىن، ئىككىنچى گىرە قوزۇقىدا تۆت نەختىن گىرە قىلىنىپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئارقىدىنلا بىرىنچى لۇت قوزۇقىدا سەككىز نەختىن، ئىككىنچى لۇت قوزۇقىدا 16 نەختىن (بىر لۇتتىن) گىرە قىلىپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. يىپ قۇيرۇقى داۋاملىق سوزۇپ چىقىرىلىپ تانىكا پاچاقلىرىدىكى قوزۇقلارغا نۆ-ۋەت بىلەن يۆگىلىدۇ. يىپ يۆگۈرۈلۈپ ئاخىرقى قوزۇقتا يەتكەندە، كەينىگە قايتۇرۇلۇپ، ئاۋۋالقىغا قارشى يۆنىلىشتە يۆگەپ لۇت ۋە-گىرە قوزۇقلىرىغا كەلگەندە يەنە يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە گىرە قىلىنىپ ئۆتكۈزۈلۈپ، باشلاش قوزۇقىدىن ئايلاندۇرۇلۇپ كەينىگە قايتۇرۇلىدۇ. بۇ مەشغۇلات تاكى تەلەپ قىلىنغان لۇت سانىغا يەت-كەنگە قەدەر داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

ئۇرۇش لۇتلەش داۋامىدا مۇنداق بىر قانچە نۇقتىنى ياخشى ئىگد-لەش تەلەپ قىلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، گىرە ۋە لۇت ئايرىش توغرا بو-لۇشى لازىم، يەنى ئۇرۇشلار بىرىنچى گىرە قوزۇقىدىكى تەرتىپى بو-يىچە ئىككىنچى گىرە قوزۇقى ۋە لۇت قوزۇقلىرىدىن ئۆتكۈزۈلۈشى كېرەك، ئۇرۇننى ئالماشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن، داستىخان، ياغلىق قاتارلىق جۈپلەنگەن ئۇرۇش ئىشلىتىلىدىغان رەختلەرگە ئۇرۇش لۇتلەشتە، يىپ جۈپلەش بىلەن ئۇرۇش لۇتلەشنى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىشقا، يەنى 32 تال يىپنى گىچەكتىن بىراقلا تارتىپ چىقىرىپ 16 نەخ ھېسابىدا تانىكىغا تارتىشقا بولىدۇ، ئەمما

پىلىگە يۆگەپ جۈپلەش بىلەن بىللە گىرەلىك ھالقا قىلىنىدۇ. پىلىتا قىلىنغان ياكى گىرە قىلىنغان يىپلار بويىاش داۋامىدا چۈۋۈلۈپ چىگىشلىشىپ قالماسلىقى ئۈچۈن پىلتا ھالقىسى ياكى گىرە ئارىسىدىن شوينا ئۆتكۈزۈپ چىگىلىدۇ، بۇنىڭدا چىگىمەك ئورنىنىڭ رەڭنى ياخشى ئىلىشى ئۈچۈن شوينا ھالقىسى بوشراق چىڭتىلىپ، چىگىمەك چىگىكى چىڭ بوغۇلىدۇ.

يىپ تالاش: بۇز چەكمەن، تالما قاتارلىق تالانغان ئورۇش ئارقىلىق توقۇلىدىغان رەختلەرگە كىرەكلىك ئورۇش يىپلار تەلەپ بويىچە قايتا تالاپ تور كىرگۈزۈلىدۇ.

بۇز چەكمەن ئورۇشى تەييارلاشتا، ئىككى قومۇش يىپ تەگۈان شادىسىغا سىلىنىپ يىپ ئۈچلىرى جۈپلىنىپ، گىجەكتىن ئۆتكۈزۈلۈپ يىكچاقتىكى يىككە يۆگىلىدۇ. چاق تانىبى بىر ئالماپ «8» شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ، يىك خەرنىلىكىگە سىلىنىدۇ، ئاندىن بىر قولدا يىكچاق قۇلىقى چۆرۈلۈپ، بىر قولدا يىپ تۇتۇلۇپ پاختىدىن يىپ ئېگىرىش ئۇسۇلى بويىچە ئاز ئازدىن تالىنىپ يىككە تۈرۈلىدۇ. تالما ئورۇشى تەييارلاشتا، ئېگىرىپ قومۇشقا تۈرۈلگەن يىپلار قومۇش بىلەنلا قازانغا سىلىنىپ 20~10 مىنۇت قاينىتىلىپ پىشۇرۇلىدۇ. يىپ ئارىسىغا تولۇق سۇ ئۆتۈشكەندىن كېيىن قاينىقسۇدىن ئىلىپ سوغۇق سۇغا سىلىپ سوۋۇتۇلىدۇ، ئاندىن قومۇشتىن يىككە يۆتكەپ تۈرۈلىدۇ. يىپ تالاش ۋاقتىدا يىپ تۈرۈلگەن يىك، يىكچاق مەدىكىگە سىلىنىدۇ. يىكچاقنىڭ ئوق بېشى چىرا تۆشۈكىگە سىلىپ چىڭتىلىدۇ. يىكچاق قۇلىقى چىرا ئوقىغا بېكىتىلىدۇ. يىكتىكى يىپ ئۇچى چىقىرىلىپ چىرا گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ. مەشغۇلات قىلغۇچى ئوڭ قولدا قۇلاقنى ئايلاندۇرۇپ، سول قولدا يىپنى يېنىك تۇتۇپ بېرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا يىپ چىرا گەۋدىسىگە تەك، يىك گەۋدىسىگە پارالليل بولغان سىزىققا كېلىدۇ ۋە يىكتىن سوزۇلۇپ چىقىش بىلەن بىر ۋاقىتتا تالىنىپ چىرا گەۋدىسىگە يۆگىلىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا تالىنىپ بولغان يىپلار شامالدىتىلغاندىن كېيىن قومۇشقا يۆتكەپ تۈرۈلىدۇ.

تالما ئورۇشنى تالاشتا، يىپنىڭ ئېچىپ سۇپىتى تۆۋەنلەپ

سۈنئى مىقدارى يىپ تولۇق چۆككۈدەك بولسا بولىدۇ. يۇمغاقنى قاينىتىش داۋامىدا تۆت قېتىم ئۆرۈلىدۇ، ئاندىن يۇمغاق بەندىۋا ھالقىسىغا چوپسا (نوغۇچ) ئۆتكۈزۈلۈپ قايتا ـ قايتا سۈغا چۆكۈرۈپ ئۇن قالدۇقلىرى قازانغا ئېقىتىلغاندىن كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ، قازان ئۈستىگە 20 مىنۇت ئېسىپ قويۇلۇپ، سۈيى ساقىتىلىدۇ، ۋاقىت توشقاندا يۇمغاقنىڭ ئىككى تەرەپ ھالقىسىدىن چوپسا ئۆتكۈزۈپ تولغاپ سقىلىدۇ. ئاخىرىدا بەندىۋا چىگمەكلىرى يېشىلىپ، يىپ باغلىرى خادا چۆپكە تىزىپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ. تولۇق قۇرۇغاندا يۇمغاق بېغىنىڭ ئاياغ ئۇچىدىن باشلاپ يۇمىلاقلاپ يۆگىلىدۇ، بۇ «يۇمغاق كۇمىلەكلەش» دەپ ئاتىلىدۇ.

يىپ بويىش: داستىخان، ياغلىق، پوتا قاتارلىق بۆز توقۇلمىلارنىڭ بويىغا ئىشلىتىلىدىغان ئۇرۇش ـ ئارقاقلىرى ئېھتىياجىغا ئاساسەن بويىغا تەييارلىنىدۇ، يەنى پىيىكتە جۇپلەنگەن ئارقاق، تەپلىدە گىرە-لەنگەن ئارقاق باغلىرىدىن، شۇنداقلا تانىكىدا لۇتلەنگەن ئۇرۇش باغلىرىدىن بويىشقا تېگىشلىك قىسمى بويىقا سېلىنىدۇ (كونكرېت بويىش ئۈسۈلى كېيىن تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ). بۇنىڭ ئىچىدە ئۇرۇشنىڭ بويىقا تېگىشلىك قىسمى لۇتلەنگەن يۇمغاقتىن ئايرىۋېلىنىسۇ، ئايرىم لۇتلەپ بويالسۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك پاتلاش بىلەن بويىش بىراقلا ئورۇندا ئورۇندالسۇ بولىدۇ. پاتلاش بىلەن بويىش مەشغۇلاتىنى بىرلىكتە ئېلىپ بارغاندا، ئاۋۋال پات سۈيى تەييارلاش، ئاندىن رەڭ سېلىش، ئاخىرىدا بويىلىدىغان يىپنى سېلىش، شۇنداقلا چوقۇم سوغۇق پاتلاش ئۈسۈلىنى قوللىنىش كېرەك.

(2) ئۇرۇش يۈگۈرۈش باسقۇچى: لۇتلەپ ـ ئايرىپ تەييارلانغان ئۇرۇش يۇمغاق كاللىكى لەڭگەر چۆپكە ئېسىلىدۇ. ئۇرۇشنىڭ تانىكىدا گىرە ئايرىپ يىپ چىگىلگەن ئۇچى دۇكان ئالدىغا قەدەر چۈ-ۋۈلىدۇ. لۇت ۋە گىرە ئارىسىغا ئۆتكۈزۈپ چىگىلگەن يىپ چىگمىكى يېشىپ تاشلىنىپ، ئورنىغا لۇت شادىسى، يىرىغ شادىسى ۋە كەينى شادىلار ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن ئۇرۇشلەرنىڭ ئۇچى كەينى شادىدا گىرە ئايرىلغان تەرتىپلىرى بويىچە شانىدىكى گۈل ھالقىلىرىدىن ۋە دەپتىن تىغلىرىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرگىگە بېكىتىلىدۇ (ئەملىي

بىر نەخ قىلىنغان ئىككى تال يىپ گىرە ۋە لۇت قوزۇقلىرىدا ئال-ماشتۇرۇپ قويۇلماي، باشتىن ـ ئاخىر بىر جۇپ قىلىپ ئۆتكۈزۈ-لۈشى كېرەك. ئۇچىنچىدىن، لۇت سانى بىلەن لۇت ئۇزۇنلۇقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى ئىگىلەش كېرەك. مەسىلەن، 50 لۇت ئۇرۇش-لۇك بىر بۆلۈك ماتا توقۇلماقچى بولغاندا، تەييارلانغان يىپ ئازراق بولۇپ قالسا، قوزۇققا يۆگىلىدىغان لۇت سانىنى كېمەيتمەستىن، قوزۇق سانىنى، يەنى لۇت ئۇزۇنلۇقىنى قىسقارتىش كېرەك.

ئۇرۇش يۇقىرىقى تەلەپ بويىچە تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن، گىرە ۋە لۇت قوزۇقلىرىدا گىرە ئايرىلغان ئارىلىققا شوينا ئۆتكۈزۈپ چىگىلىدۇ. ئۇرۇشنىڭ باشلاش قوزۇقىدىكى ھالقىسى كېسىپ تاش-لىنىپ بوغۇلىدۇ. ئاخىرقى قوزۇقتىكى ھالقىسى كېسىلمەيلا چىگە-لىدۇ، ئاندىن قوزۇقتىن غۇلاچلاپ ئېلىپ ھالقا قىلىنىپ، ئىككى يەردىن بوشراق چىگىلىدۇ. بۇ «بەندىۋا چىگىش» دەپىلىدۇ. بەندىۋا چىگىلىپ بولغان يىپ يۆگىمى «يۇمغاق» دەپ ئاتىلىدۇ.

يىپ پاتلاش: يىپ پاتلاشتا بۆز يىپلارنىڭ يېپىشقاقلىقىنى كە-مەيتىپ، چىدامچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق، رەخت سۇپىتىگە كا-پالەتلىك قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ. بۆز توقۇمىچىلىقىدا ئۇرۇش-لەرلا پاتلىنىپ، ئارقاقلار پاتلانمايدۇ. يىپ پاتلاشقا سۇ بىلەن يۇمشاق تارتىلغان قوناق ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ. يىپ پاتلاش مەشغۇلاتى «سوغۇق پاتلاش» ۋە «قاينىق پاتلاش» دېگەن ئىككى خىل ئۇسۇل بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئىشلىتىلىدىغان ئۇن مىقدارى پەرقلىق بولۇپ، سوغۇق پاتلاشتا 10 ئۆلۈش يىپقا ئۇچ ئۆلۈش ئۇن، قاينىق پاتلاشتا، 15 ئۆلۈش يىپقا ئۇچ ئۆلۈش (جىڭ ھېسابىدا) ئۇن كېتىدۇ. سوغۇق پاتلاشتا، قازانغا سوغۇق سۇ قويۇلۇپ ئاۋۇال يۇ-غاق چىلىنىدۇ. يۇمغاق تولۇق ھۆللەنگەندىن كېيىن سۇزۇۋېلىنىپ ئۇن چېلىنىدۇ. ئوچاققا ئوت يېقىپ سۇ قىزىغاندا يۇمغاق قايتا سە-لىنىدۇ. قاينىق پاتلاشتا ئۇن ئايرىم قاچىدىكى سۇغا چېلىنىپ تەك-شى ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، قازاندىكى قىزىق سۇغا قويۇلىدۇ. ئارقىدىنلا قۇرۇق يۇمغاق سېلىنىدۇ. قايىسلا ئۇسۇلدا بولسۇن پات سۇيىگە يۇمغاق سېلىنغاندىن كېيىن، يەرىم سائەت قاينىتىلىدۇ.

ئۆتكۈزۈش ئۈسۈلى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇي كۆزى داستىخان ئۈ-
رۈشلىرىنى ئوك تەرەپتىن باشلاپ رېتى بويىچە A، B، C، D، E،
F... بىلەن، تۆت تەپكىگە باغلانغان تۆت شاننى (شانا گۈل ھالقىلە-
رىنى) ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا a، b، c، d بىلەن ئىپادىلىسەك، ئۈ-
رۈشلىرىنىڭ گۈل ھالقىلىرىدىن ئۆتكۈزۈلۈشى A ← b، B ← b، C
← a، D ← c تەرتىپى بويىچە بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بارلىق
ئۇرۇشلار ھەم مۇشۇ قائىدە بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ھەر بىر ئۈرۇش
ئۈزىنى ھالقىغا ئالغان شاننىڭلا تىزگىنلىشىدە بولىدۇ.

ياندۇرما تارانلىق نۇسخىدىكى پوتىنىڭ ئۇرۇشلىرىنى ئوك تەرە-
تىن رەت تەرتىپى بويىچە A، B، C، D... بىلەن، تۆت باغلانغان شا-
نىلاردىكى گۈل ھالقىلىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا a، b، c، d بىلەن
ئىپادىلىسەك، ئۇرۇشلىرىنىڭ گۈل ھالقىلىرىدىن ئۆتكۈزۈلۈشى A
← b، B ← b، C ← a، D ← c تەرتىپى بويىچە داۋام قىلىدۇ. ھەر
بىر ئۇرۇش ئۈزىنى ھالقىغا ئالغان شاننىڭلا تىزگىنلىشىدە بولىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى دەپ ئۆتۈش كېرەككى، ياغلىقتىن ئۆزىگە بۆز تو-
قۇلمىلارنىڭ ئىككى گىرۇپكىدە ئىككى نەختىن جۈپلەنگەن قىرغاق
ئۇرۇشلىرى بولىدۇ، ئۇرۇشلىرنى شانا گۈل ھالقىلىرىدىن ئۆتكۈ-
زۈشتە قىرغاق يىپ بىرلا گۈل ھالقىسىدىن ئۆتىدۇ. قالغان ئۇرۇش-
لىرنىڭ ھالقىدىن ئۆتۈش رەت تەرتىپىنى ئىگىلەشتە گىرۇپك يىپ
نەزەردىن ساقىت قىلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن قىرغاق يىپ يەنە «ئەر-
كەك ئۇرۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قىرغاق ئۇرۇشنىڭ جۈپلەپ سېلىنى-
شى رەختلەرنىڭ قىرغاق چىداملىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈندۇر.

(3) توقۇش باسقۇچى: بۆز توقۇلما ئۇرۇشلىرى قائىدە بويىچە
دۇكانغا تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن، تەپكە قوزۇقلىرى، تەپكە ۋە
شانا باغلىرى، دەپتىنىڭ ھەركەتچان قىسمىلىرى تەكشۈرۈپ كۆ-
رۈلىدۇ. يۈمغاق كاللىكگە ئاسما تاش ئېسىلىدۇ. قولاقچۈپنى يەرگە
تەرەش ئارقىلىق تۇرگە مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. ئارقاق يىپلار ناچىغا
تۇرۇلۇپ موكىغا سېلىنىدۇ، ئاندىن توقۇش مەشغۇلاتى باشلىنىدۇ.
مانا، تالما، بۆز چەكمەن ۋە داكا بىردەك ئىككى تەپكىلىك دۇكاندا
توقۇلىدىغان بولغاچقا، توقۇش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولىدۇ، يەنى

مەشغۇلات داۋامىدا بىر قېتىمدا ئون نەچچە پارچە بۆز توقۇلما ئۇ-
رۇشى بىر قېتىمدىلا يۇگۇرۇلىدۇ. ھەر قېتىمقى توقۇش مەشغۇلاتى
داۋامىدا پۈتكۈزۈلگەن بىر نەچچە پارچە بۆز توقۇلما ئۇدۇللۇق كې-
سىلىپ تۇرگىدىن چىقىرىۋېلىنىدۇ. بىر قېتىم يۇگۇرۇلگەن ئۇرۇش
تولۇق توقۇلۇپ بولغاندا ئۇرۇش ئۇچىدىن بىر قىسىمى دەپتىن ۋە
شانا گۈلى ھالقىلىرىدا قالدۇرۇپ قويۇلىدۇ، كېيىنكى قېتىم ئۇرۇش
تارتقاندا ئۇرۇش ئۇچلىرى گۈل ھالقىلىرى ۋە دەپتىن تىغلىرىدىن
بىر بىرلەپ ئۆتكۈزۈلمەستىن، بەلكى ئاۋۋالقى قېتىمدا قالدۇرۇپ
قويۇلغان ئۇرۇش ئۇچلىرىغا ئۆز نۆۋىتى بويىچە ئۇلىنىدۇ). بۆز تو-
قۇلمىلارنى توقۇش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغاچقا، گۈل ھالقىلىرى-
دىن ئۇرۇش ئۆتكۈزۈشمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ماتا، تالىما، بۆز چەكمەن ۋە داكا قاتارلىقلار بىردەك ئىككى تەپ-
كىلىك دۇكاندا توقۇلىدۇ. بۇنداق دۇكانلاردا ئىككى يۈرۈشتىن شانا
(گۈل ھالقىسى) بولىدۇ. ھەر ئىككى نەخ ئۇرۇش بىر گىرە گۇرۇپ-
پىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئوڭ تەرەپتىن باشلاپ ھەر بىر گىرە گۇ-
رۇپپىسىدىكى ئىككى نەخ يىپنى A ۋە B بىلەن، ئىككى رەت شانە-
دىكى گۈل ھالقىلىرىنى a ۋە b بىلەن (بىرىنچى شانىدىكى گۈل
ھالقىلىرىنى a بىلەن، ئىككىنچى شانىدىكى گۈل ھالقىلىرىنى b
بىلەن) ئىپادىلىسەك، A ئۇرۇشلىرى بىردەك نۆۋەت بويىچە a ھال-
قىلاردىن، B ئۇرۇشلىرى بىردەك b ھالقىلاردىن ئۆتىدۇ. A ئۇرۇش-
لىرى b ھالقىلارنىڭ، B ئۇرۇشلىرى a ھالقىلارنىڭ سىرتىدىن ئۆتىدۇ،
يەنى A ئۇرۇشلىرى b شانىنىڭ، B ئۇرۇشلىرى a شانىنىڭ تىزگىنە-
لىشىگە ئۇچرىمايدۇ.

توقۇلما داستىخان ۋە پوتا بىردەك تۆت تەپكىلىك دۇكاندا توقۇ-
لىدۇ. لۇت شادىسى، يىرىغ شادىسى ۋە كېينى شادىلاردىن ئۇرۇش
ئۆتكۈزۈش، گىرە ئايرىش ئۇسۇلى يۇقىرىقىغا ئاساسەن ئوخشىشىپ
كېتىدۇ. پەرقى شۇكى، داستىخان ۋە ياغلىقتا ھەر ئىككى تال يىپ
بىر تال ئۇرۇش قىلىنىدىغان بولغاچقا، گىرە ئايرىشتا ھەر ئىككى
تال يىپ بىر نەخ ھېسابىدا گىرەگە ئايرىلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ
گۈل نۇسخىلىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، گۈل ھالقىلىرىدىن ئۇرۇش

بىلەن ئىپادىلىسەك، بىر دەۋرىيلىك تەپكە دەسسەش قائىدىسى:
(AD) ← (AC) ← (BC)←(BD)←(AD)←(AC)←(BC) ← (BD)
بولىدۇ. ھەر قېتىمدا بىر گۇرۇپپىدىكى ئىككى تەپكە بىراقلا دەسسىلىدۇ. ھەر بىر گۇرۇپپا دەسسەلگەندە بىر قېتىم موكا ئېتىپ ئارقاق سېلىنىدۇ.

قىسقىسى، ئىككى تەپكىلىك دۇكاندا توقۇلىدىغان شايى قاتارلىق يىپەك رەختلەر، بۇز چەكمەن قاتارلىقلارنىڭ كەڭلىكى، لۇت سانى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇرۇش يۇگۇرۇش، ئۇرۇشلەرنى كىرە ئايرىش، گۇل ھالقىلىرىدىن ئۆتكۈزۈش ۋە تەپكە دەسسەش قائىدىسى تامامەن ئوخشاش بولىدۇ. مەشغۇلات قائىدىسى ئاددىي، ئەگىلەش ئوڭاي، ئىش ئۇنۇمى يۇقىرى بولىدۇ. تۆت تەپكىلىك دۇكانلاردا بولسا، مەشغۇلات قائىدىسى بىر قەدەر مۇرەككەپ، ئوخشاش بولمىغان تۈردىكى توقۇلمىلارنىڭ، يەنى داستىخان پوتا، ياغلىق قاتارلىقلارنىڭ ئۇرۇشلىرىنى گۇل ھالقىلىرىدىن ئۆتكۈزۈش ۋە تەپكە دەسسەش قائىدىسى پەرقلىق بولۇپلا قالماي، بىر تۈرگە مەنسۇپ بولغان، ئەمما گۇل نۇسخىسى ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئۇرۇشلىرىنى گۇل ھالقىلىرىدىن ئۆتكۈزۈش ۋە تەپكە دەسسەش قائىدىسىمۇ پەرقلىق بولىدۇ.

يۇقىرىقى بۇز توقۇلمىلارنى توقۇش مەشغۇلاتى داۋامىدا ئەتلەس دۇكىنىدىكىگە ئوخشاشلا رەختنىڭ ئېنى كىرىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن تۈرگە ئالدىدىكى توقۇلۇپ بولغان رەخت يۇزىگە كىرگە سېلىنىدۇ ۋە ھەر 15 ~ 10 سانتىمېتىر توقۇلۇپ بولغاندا يۆتكەپ تۈرۈلىدۇ. پۈتكۈل توقۇش مەشغۇلاتى داۋامىدا تەپكە ھەرىكىتى، دەپتەن ھەرىكىتى، موكا ھەرىكىتى ۋە تۈرگە ھەرىكىتىدىن ئىبارەت تۆت يۈرۈش ھەرىكەت بولىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ ھاسىل بولۇشى، ئورۇنلىشى ۋە تاماملىنىش قائىدىلىرى ئەتلەس دۇكىنىدىكىگە ئوخشاش بولىدۇ. ئەمما، رەخت نۇسخىلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبلىك، دەپتەن ھەرىكىتىنىڭ كۆچلۈك ــ ئاجىزلىق دەرىجىسى پەرقلىق بولىدۇ. بۇز چەكمەن توقۇشتا دەپتەنىنىڭ سىلجىش ئارىلىقى يىراق، توقۇلۇشى كۆچلۈك بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. تالما، داستىخان قا-

ئىككى تەپكە نۆۋەتلەشتۈرۈپ دەسسىلىدۇ. ھەر قېتىم تەپكە دەسسەلگەندە بىر قېتىم موكا ئېتىلىپ ئۇرۇش گىرەسى ئارىلىقىغا ئارقاق چۈشۈرۈلىدۇ.

توقۇلما داستىخان ۋە پوتىغا گۈل چىقىرىش ئېھتىياجى سەۋەبلىك توت تەپكىلىك دۆكاندا توقۇلىدىغانلىقى ۋە گۈل ھالقىسىدىن ئۇرۇش ئۆتكۈزۈش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، توقۇش مەشغۇلات قائىدىسى مۇرەككەپرەك بولىدۇ.

ئۇي كۆزى نۇسخىلىق داستىخان توقۇشتا، دۆكان تەپكىلىرى گۈرۈپپا بويىچە دەسسىلىدۇ، يەنى ھەر ئىككى تەپكە بىر گۈرۈپپا قىلىنىپ بىراقلا دەسسىلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇي كۆزى نۇسخىدىكى داستىخان گۈللىرىنى تەشكىل قىلغۇچى رومبا تەرەپ سىزىقلىرى 61 گۈرۈپپا تەپكىنى دەسسەش ئارقىلىق پۈتكۈزۈلىدۇ. تەپكىلەرنى سولدىن ئوڭغا قاراپ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا A، B، C، D بىلەن ئىپادىلىسەك، بىر دەۋرىيلىك تەپكە گۈرۈپپىلىرىنىڭ دەسسىلىش رەت تەرتىپىنى مۇنداق ئىپادىلەش مۇمكىن: (AD)← (AC)←(AD) ←(BD)←(BC)(AD)← (BD)←(AC) ← (AD) ←(BD) ←(BC) ← (BC) ←(AC)← (AD) ←(BD)(AD)← (BC) تەرتىپ بويىچە ھەر بىر گۈرۈپپا تەپكە دەسسەلگەندە بىر قېتىم موكا ئېتىپ ئارقاق سېلىنىدۇ.

چىشلەتمە نۇسخىلىق داستىخان توقۇشتىمۇ گۈرۈپپا بويىچە تەپكە دەسسىلىدۇ. ئەمما، گۈرۈپپىلاش ۋە تەپكە دەسسەس ئۇسۇلى پەرقلىق بولىدۇ. توت تەپكىنى A، B، C، D بىلەن ئىپادىلىسەك، تەپكە دەسسەش رەت تەرتىپى (C ← A ← C ← A ← C ← A) ← (B ← D ← B ← D ← B ← D) شەكلىدە دەۋر قىلىدۇ، يەنى بىرىنچى، ئۈچىنچى تەپكە نۆۋەتلەشتۈرۈپ ئۇدا توت قېتىمدىن دەسسەلگەندىن كېيىن توتىنچى ۋە ئىككىنچى تەپكە نۆۋەتلەشتۈرۈپ ئۇدا توت قېتىمدىن دەسسىلىدۇ.

پوتا توقۇشتىمۇ تەپكە ئوخشاشلا گۈرۈپپا بويىچە دەسسىلىدۇ. پوتا يۈزىدىكى ھەرە چىشى شەكىللىك گۈل سىزىقلىرى سەككىز گۈرۈپپا تەپكە دەسسەشتە بىر دەۋر قىلىدۇ. تەپكىلەر A، B، C، D

توقۇمچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ئىزى ئۆچۈپ كېتىشتىكى ئاساسىي سەۋەب ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، يىپەك ۋە پاختا توقۇمچىلىقى، يىپەك، پاختا مەھسۇلاتلىرى يۇقۇ توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا قارىغاندا كۆپلىگەن روشەن ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇ توقۇمچىلىقنىڭ خام ئەشياسى بولغان يۇڭنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى قىسقا مەزگىل ئىچىدە كۆپلەپ ئاشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، ئەمما پاختا مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئانچە كۆپ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، يەنى تېرىلغۇ كۆلىمىنى كۆپەيتىش ئارقىلىق بىر ئىكى يىل ئىچىدىلا پاختىغا بولغان ئىجتىمائىي ئېستېمال تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشقىلى بولىدۇ.

2) چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ كۆچمەن خاراكتېرى، توزۇلۇشى مۇرەككەپ، ئېغىر ۋە قوزغالماس قۇرۇلمىلىق توقۇمچىلىق دۇكانلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى چەكلىمىگە ئۇچرىتىدۇ. يىپەك ۋە پاختا مۇقىم ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولغاچقا، قوزغالماس قۇرۇلمىلىق، مۇرەككەپ توقۇمچىلىق دۇكانلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ.

3) يۇقۇ توقۇلمىلار ۋەزنى ئېغىر ۋە قېلىن بولۇپ، بىر كىيىملىك يۇقۇ چەكمەن 5~7 جىڭ كېلىدۇ. ئەستەرلىك ياكى پاختىلىق قىلىپ تىكىلىلگەندىن كېيىن، ئېغىرلىقى تېخىمۇ ئېشىپ كېتىدۇ. بۇنداق ئېغىر ۋە قېلىن كىيىملەر شىنجاڭنىڭ قىروسىز مەزگىلى ئۇزاق، يامغۇر يېشىنى ئاز، شۇنداقلا يازدا قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان تۇزلەڭلىك رايونلىرىدا (ھالبۇكى، ئاھالىنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى تۇزلەڭلىكتىكى بوستانلىقلارغا جايلاشقان) كىيىشكە باب كەلمەيدۇ. يىپەك ۋە بۆز توقۇلمىلار دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە يېنىك ۋە نېپىز بولىدۇ. بىر كىيىملىك دەييارە بىر-ئىككى سەر ئەتراپىدا، بىر تاقا ئەتلەس 2.5 سەر ئەتراپىدا، بىر كىيىملىك شايى ئۈچ سەر ئەتراپىدا، بەقەسەم ئالتە سەر ئەتراپىدا بولىدۇ. بىر كىيىملىك بۆز رەختمۇ بىر-ئىككى جىڭدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. ۋەزنى يېنىك، ھاۋا ئۆتكۈزۈشچانلىقى ياخشى بولغاچقا، ئىسسىق تۇزلەڭلىك رايونلىرىدا كىيىشكە تازا باب كېلىدۇ.

تارلىقلارنى توقۇشتا، دەپتىننىڭ ھەربىكتى ئوتتۇراھال بولىدۇ. ماتا ـ داكا قاتارلىقلارنى توقۇشتا، دەپتىننىڭ سىلجىش ئارلىقى قىسقىراق، سوقۇلۇشى ئاجىزراق بولىدۇ. بۇ تۆت يۇرۇش ھەربىكەتتىن دەپتىن ھەربىكتى ئىنتايىن مۇھىم، ھەر بىر خىل توقۇلمىنى توقۇشتا دەپتىن ھەربىكتىنىڭ تەكشى بولۇشى، يەنى باشتىن ئاخىر ئوخشاش ئارلىقتا ئىتتىرىلىپ ئوخشاش كۈچ بىلەن سوقۇلۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا ئارقاق زىچلىقى بەزىدە يۇقىرى، بەزىدە تۆۋەن بولۇپ قېلىپ رەخت سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ.

2. يۈك توقۇمىچىلىق

ئەجدادلىرىمىز ئەينى زاماندا يۈك پىشۇرما مەھسۇلاتلارنى، يۈك توقۇلمىلارنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى بىلمىگا قالماي، ئىلمە توقۇلما مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىمۇ بىلگەن، تېخى ئىلمە توقۇلما تون ۋە قىسقا چاپانلارنى توقۇپ چىققان. تەبىئىي رەڭلىك رەختلەرنى توقۇشنى بىلمىگا قالماي، ھەر خىل رەڭلىك، جۇلالىق رەختلەرنى توقۇشنىمۇ بىلگەن. سىدام رەختلەرنى توقۇشنى بىلمىگا قالماي، ھەر خىل گۈل ـ گىياھ، ھايۋانات رەسىملىرى چۈشۈرۈلگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ بىلگەن. سوكنا، سارجىغا ئوخشاش قېلىن رەختلەرنى، شايىدەك نېپىز، نەپىس يۈك رەختلەرنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن. بۇ پاكىتلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئەقىل ـ پاراسەت ۋە غەيرەت ـ شىجائىتىنى جارى قىلىپ پارلاق تارىم مەدەنىيىتىگە ئۈل سالغانلىقىنى يېتەرلىك ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئەپسۇسكى، ھازىر ئۇيغۇر قول ھۇنەرۋەنچىلىكىدە ساقلىنىپ قالغان يۈك پىشۇرمىچىلىق، يۈك توقۇمىچىلىق كەسىپ تۈرلىرى ۋە مەھسۇلاتلىرى، بولۇپمۇ يۈك توقۇلما رەختلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. ساقلانغانلىرىمۇ ئاساسەن چەت، يىراق تاغلىق رايونلار ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا. يۈك توقۇمىچىلىققا قارىغاندا خېلىلا كېيىن بارلىققا كەلگەن يىپەك ۋە پاختا توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئەنئەنەۋى يۈك توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئورنىنى ئالغانلىقى، يۈك

پەلتو، ساراپان، ئۇزۇن كۆڭلەك، يوپكا، جىلىتكە، مايكا، ئىشتان قاتارلىقلارنى؛ پايپاق، بوۋاقلار ئايىغى قاتارلىقلارنى؛ باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى: پوتا، قول سومكىسى، چاچ بېغى، تام بېزەيدىغان مەنزىرلىك توقۇلما قاتارلىق يەنى، ھەر خىل توقۇلما قونچاق ۋە قونچاق كىيىملىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇرۇن قول ھۈنەر خىپچە توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ھەر بىر بۇيۇمنىڭ خاس ئىسمى ئالدىغا «تور» دېگەن ئېنىقلىغۇچى قوشۇلۇپ تور كۆڭلەك، تور پوسما، تور ياغلىق، تور ئىشتان، تور پوتا.. دەپ-گەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىپ، ئوخشاش خىلدىكى باشقا بۇيۇملاردىن پەرقلەندۈرۈلەتتى، ھازىر بۇنداق مەھسۇلاتلارنىڭ ئاتالغۇسىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى. تور كۆڭلەك «پوپايكا» دەپ، تور پوسما، تور ئىشتان قاتارلىقلار «يۇڭ پوسما، يۇڭ ئىشتان» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ خىل بۇيۇملارنىڭ يۇڭ يىپتىن تورلاپ توقۇلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىنى توپتوغرا كۆرسىتىپ بېرىدىغان خاس ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىنى، بۇنداق بۇيۇملارنىڭ يۇڭنى خام ئەشيا قىلىپ ئىشلەپچىقىرىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان مۇجمەل ئاتالغۇلار ئالدى.

قول ھۈنەر خىپچە توقۇمىچىلىقىمىز ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇرۇن ئاممىۋىلىشىش بىلەن كەسىپلىشىشتىن ئىبارەت ئىككى ياقلىما ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. خېلى كۆپ ئائىلە ئايالىلىرى ئۆزى يىپ ئېگىرىپ، ئۆزى توقۇپ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بىر قىسىم تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىغاندىن سىرت، يەنە تور كۆڭلەك، تور ئىشتان، تور پوتا قاتارلىقلارنى توقۇپ تىجارەت قىلىدىغان مەخسۇس ھۈنەرۋەنلەرمۇ بار ئىدى. يېقىنقى يېرىم ئەسىردىن بۇيان سانائەت ئىلمە توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا، قول ھۈنەر خىپچە توقۇمىچىلىقىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر كېلىپ چىقتى. بىر تەرەپتىن سانائەت ئىلمە توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى تۇرمۇش ئىستېمالىدا ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتتى. قول ھۈنەر خىپچە توقۇلمىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار ئاساسەن تىجارەتتىن توختىدى. خىپچە توقۇمىچىلىقى مەخسۇس ھۈنەر بولۇشتىن قېلىپ، ئائىلە قوشۇمچە كەسىپكە ئايلاندى. تور پاي-

4) يۇقۇ رەختلەرنىڭ رەڭ تاللاشچانلىقى كۈچلۈك ئەمەس، پەقەت ئاق يۇقۇ رەختلەرنىلا خالىغان رەڭدە بوياشقا بولىدۇ. بوز، كەرەت، قوڭۇر رەڭلىك يۇڭنى بوياشتا رەڭ تاللاش دائىرىسى چەكلىك بولىدۇ. قارا يۇقۇ ھەر قانداق رەڭنى ئالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقۇ رەختلەرنى بوياشتا ئىشلىتىلىدىغان رەڭ مىقدارى كۆپ بولۇپ، تەنەرخى ئېشىپ كېتىدۇ. يىپەك ۋە بوز توقۇلمىلارنىڭ رەڭ تالىشىچانلىقى ياخشى، رەڭ سەرپىياتى ئاز، خالىغان رەڭدە بوياشقا بولىدۇ.

5) يۇقۇ رەختلەرنىڭ يوزى نىسبەتەن يىرىك، قوپال، پارقىراقلىقى كەم، يىپەك ۋە بوز توقۇلمىلارنىڭ يوزى نىسبەتەن تەكشى ۋە سىلىق، بولۇپمۇ يىپەك رەختلەر جۇلالىق، كۆركەم كېلىدۇ.

6) يۇقۇ توقۇلمىلار ئاسانلا كۆيە زىياندىشلىقىغا ئۇچرايدۇ. ئەكسىچە يىپەك ۋە بوز توقۇلمىلارغا كۆيە چۈشمەيدۇ.

يۇقىرىقى سەۋەبلەر قول ھۇنەر يۇقۇ توقۇمىچىلىقىمىزنىڭ نېمە ئۈچۈن چېكىنىپ كەتكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ خۇددى بۇگۈنكى كۈندە سۈنئىي تالالىق توقۇلمىلارنىڭ پاختا توقۇلمىلىرى بازىرىنى كاساتلاشتۇرۇپ قويغىنىدەكلا بىر ئىش.

1) يۇقۇ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى

قول ھۇنەرۋەنچىلىكىمىزدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ياكى ھازىر ئېنىقلاش مۇمكىن بولغان يۇقۇ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن: خىپچە توقۇلمىلار، موكا توقۇلمىلار ۋە پىلتىكۈچ توقۇلمىلار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) خىپچە توقۇلمىلار: خىپچە توقۇلمىلار يۇقۇ يىپتىن چۈشۈق خىپچىنى ۋاستە قىلىپ، قولدا توقۇلىدىغان بۇيۇملارنى كۆرسىتىدۇ. خىپچە توقۇلمىلارنى ئىستېمال ئورنى ۋە ئىستېمال ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى پەرقىگە ئاساسەن كىيىم ـ كېچەكلەر، باشقا تۈرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئويۇنچۇقلاردىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

خىپچە توقۇلما كىيىم ـ كېچەكلەر ئىستېمال ئورنى پەرقىگە ئاساسەن: باش كىيىملىرى، ئۈست كىيىملىرى، ئاياغ كىيىملىرى، يەنى: شارپا، ياغلىق، پوسما، شەلەپە، شەپكە قاتارلىقلارنى؛ پوپايكا،

لەر كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. ئۆرنەكلىك گۈل ئېلېمېنتلىرى كۆ- پىنچە يەككە، بەزىدە ئاددىي گۈل گۈرۈپپىسى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەر كۆپىنچە گۈرۈپپىلاپ ئىشلىتىلىدۇ.

خىپچە توقۇلمىلارنى گۈل چىقىرىلىدىغان - چىقىرىلمايدىغانلە- قىغا قاراپ: گۈلسىز توقۇلمىلار ۋە گۈللۈك توقۇلمىلاردىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. تور ئىشتان، تور پايپاق، بوۋاقلار ئا- يىغى قاتارلىق مەھسۇلاتلارغا ھېچقانداق گۈل چىقىرىلمايدۇ. شۇڭا، بۇلار گۈلسىز مەھسۇلاتلار ھېسابلىنىدۇ. گۈللۈك توقۇلمىلارنى گۈل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ: شەكلەن گۈللۈك مەھسۇلاتلار ۋە رەڭدار گۈل- لۈك مەھسۇلاتلار دەپ ئىككى خلغا ئايرىشقا بولىدۇ. شەكلەن گۈل- لۈك مەھسۇلاتلاردا تەگلىك رەڭ ۋە گۈل رېڭى ئايرىمىسى بولمايدۇ، يەنى مەھسۇلات يۈزىدە بىر خىللا رەڭ بولىدۇ. گۈل - نەقىشلەر تەگلىكتىن پەقەت شەكىل جەھەتتىلا پەرقلىنىدۇ، يەنى ھالقىلاپ توقۇش داۋامىدا نەخ يېگۈزۈش، نەخ ئاۋۇتۇش قاتارلىق ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىپ مەھسۇلات تېگىدىن تۇمارچە تىزما، رومبا تىزما، كا- تەكچە تىزما، غازاك تىزما، گارمون قاتلاق سىزىق قاتارلىق گۈل شەكىللىرى چىقىرىلىدۇ. بۇنداق گۈللەر كۆپىنچە ئەرلەر كىيىمى ۋە ياغلىق، پەلتو، ئۈزۈن كۆڭلەك قاتارلىقلارغا چىقىرىلىدۇ. رەڭدار گۈللۈك مەھسۇلاتلاردا تەگلىك رەڭ بىلەن گۈل رېڭى ئايرىمىسى ئېنىق بولۇپ، گۈللەر تەگلىكتىن ھەم شەكىل، ھەم رەڭ پەرقى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. گۈللەرنىڭ بەزىسى بىر خىللا رەڭلىك بېپ ئارقىلىق ھاسىل قىلىنسا، بەزىلىرى بىر نەچچە خىل، ھەتتا 10 خىلدىن ئارتۇق رەڭدار يىپلارنى دەۋرىي ھالدا ئىشلىتىش ئارقە- لىق مۇرەككەپ رەڭدارلىققا ئىگە قىلىنىدۇ. بۇنداق گۈل شەكىللىرى پوپايكا، مايكا، بولۇپمۇ بالىلار پوپايكىلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

خىپچە توقۇمىچىلىقىمىزدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار- نىڭ گۈل، رەڭ نۇسخىلىرى بەك كۆپ. بۇ يەردە شۇلار ئىچىدىكى ئالاھىدىرەك بىر تۈر — تور پوتىنى تونۇشتۇرىمىز.

تور پوتا — بەلۋاغ تۇرىدىكى مەھسۇلات بولۇپ، خىپچىنى ۋاسە- تە قىلىپ ئىلمە توقۇلما ئۇسۇلىدا توقۇلىدىغانلىقى ئۈنىڭ باشقا

چاق، تور پوتا قاتارلىق بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى زور دەرىجىدە ئازايدى. يەنە بىر تەرەپتىن خىپچە توقۇمىچە. لمقىدا سانائەت يۇك يىپلىرى قول ھۈنەر يۇك يىپلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى، سانائەت ئىلمە توقۇلمىلىرىنىڭ نۇسخىسى، گۇل نۇسخىسى قاتارلىق بەزى ئالاھىدىلىكلىرى قوبۇل قىلىندى. شارپا، شىلەپە، شەپكە، قول سومكىسى قاتارلىق بىر قىسىم مەھسۇلاتلار كۆپەيدى. گەرچە ھازىر خىپچە توقۇمىچىلىق پەقەت بىر خىل قوشۇمچە ئىگىلىك بولۇش ئورنىغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما بىر قىسىم ئايالىلار، بولۇپمۇ شەھەر ئايالىرىنىڭ خېلى كۆپلىرى خىپچە توقۇمىچىلىقىنى بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدۇ. خام ئەشيا سۇپىتىنىڭ ئۆسۈشى، ئىلغار توقۇش تېخنىكىسى ۋە گۇل نۇسخىلىرىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى ئارقىسىدا، خىپچە توقۇلمىلىرىنىڭ تۇرى كۆپەيدى، مەھسۇلات سۈپىتى ۋە سەنئەت قىممىتى ئۆستى.

ئەنئەنىۋى خىپچە توقۇلمىلارنىڭ خام ئەشياسىغا تۆگە يۇڭى بىلەن قوي يۇڭىدىن ئېگىرلىگەن يىپلار ئىشلىتىلىدۇ. رەڭ ئالاھىدىلكى جەھەتتە تەبىئىي رەڭلىك يىپ قوشۇمچە، بويالغان رەڭدار يىپلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. تۆگە يۇڭى بويالماي تەبىئىي رەڭ تۇرى بويىچە ئايرىپ ئېگىرىپ ئىشلىتىلىدۇ. قوي يۇڭىدىن ئېگىرلىگەن يىپلارنىڭ كۆپ قىسمى بويىاپ ئىشلىتىلىدۇ. رەڭ تۇرىدە قىزىل، ھال، سېرىق، جىگەر رەڭ، پور رەڭ، يېشىل، كۆك، زۇتنە، قارا قاتارلىق بىر قەدەر توق رەڭلەر تاللىنىدۇ.

گۇل نۇسخىلىرى جەھەتتە خىپچە توقۇلمىلارنىڭ گۈللىرى ئۈرنەكلىك گۇل ئېلىمېنتلىرى ۋە گېئومېتىرىيەلىك گۇل ئېلىمېنتلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئۈرنەكلىك گۇل ئېلىمېنتلىرى ئىچىدە گۇل، غۇنچە، چېچەك، يوپۇرماق، شاخ، پېلەك قاتارلىق شەكىللەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئاپتاپپەرەس، بۇغداي، كۆممىقوناق باشقى قاتارلىق ئاز ساندىكى زىرائەت شەكىللىرىمۇ ئۈرنەك قىلىنىدۇ. گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەردىن سىزىق، ئۇچبۇلۇڭ (تۈمارچە)، رومبا، تۆت تەرەپلىك، چەمبەر قاتارلىق شەكىل-

ھاجەت چۈشمەيدۇ. شۇڭا، خىپچە توقۇمىچىلىقى خالىغان جايدا يۇ-
ۇشۇۋېرىدۇ.

ۋاقىت تېجەش ئەۋزەللىكى: خىپچە توقۇمىچىلىقىنىڭ تېخنىكـ-
سى بىر قەدەر ئاددىي، سەل پەل كۆڭۈل قويسىلا ئۆگىنىۋالغىلى
بولىدۇ. خىپچە توقۇلمىلارنى ئولتۇرۇپمۇ، مېڭىپ كېتىۋېتىپمۇ،
ئۆيدىمۇ، دالىدىمۇ توقۇغىلى بولىدۇ.

ماتېرىيال تېجەش ئەۋزەللىكى: خىپچە توقۇلمىلارنى ئىشلەپچـ-
قىرىشتا پىچىش ـ كېسىش بىھاجەت بولغاچقا، كېرەكسىز ماتېرىيال
چىقمايدۇ. يىپ ئېشىپ قالغان تەقدىردىمۇ يەنە باشقا بۇيۇملارنى تو-
قۇغىلى بولىدۇ.

كۇچ تېجەش ئەۋزەللىكى: خىپچە توقۇمىچىلىقى يۇرۇشلەشكەن
مەشغۇلات بولۇپ، يۇقىرى ئەمگەك سىجىللىقىنى تەلەپ قىلمايدۇ.
شۇڭا، ياشانغان ئاجىز، مېيىپ كىشىلەرمۇ ئۇنى بىمالال ئىشلەپ
كېتەلەيدۇ.

ياشارتىش ئەۋزەللىكى: خىپچە توقۇلمىلارنىڭ ئېلاستىكىلىقى
ياخشى، سەل چوڭ ياكى سەل كىچىك كېلىپ قالسا چانمايدۇ. بەك
چوڭ ياكى بەك كىچىك بولسا بۇزۇپ قايتا توقۇشقا بولىدۇ. رەڭگى
ئۆڭۈپ قالسا قايتىدىن بويىقا سېلىپ ياشارتىشقا بولىدۇ.

كۆپ ئىقتىدارلىق: خىپچە توقۇلمىلارنىڭ ئەۋرىشىملىكى يۇقـ-
رى، مۇڭاپىق سوزۇلۇش ياكى يىغىلىش ئارقىلىق بەدەن گەۋزەللىكـ-
نى نامايان قىلالايدۇ. ئىسسىق ساقلاش ئىقتىدارى ياخشى، ۋەزنى يې-
نىك، چىدامچانلىقى يۇقىرى، ھەر قانداق جىنىس ۋە ھەر قانداق
ياشتىكىلەر كىيىشكە باب كېلىدۇ.

خىپچە توقۇمىچىلىقىغا خاس بولغان ئەۋزەللىكلەر ئۇنىڭ كۆچـ-
لۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇشىنى بەلگىلىگەن، خىپچە توقۇمىچـ-
لىقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەتنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا لايىقلىشىش
بولىدىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ يارقىن نامايەندىسىدۇر. ھازىر سانائەت
ئىلمە توقۇمىچىلىقى قول ھۈنەر خىپچە توقۇمىچىلىقىنىڭ ئورنىنى
ئالغان، قول ھۈنەر خىپچە توقۇمىچىلىقىنىڭ دائىرىسى تارىيىپ،
مەھسۇلاتى ئازايغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئەۋزەللـ-

بەلۋاغلاردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكىدۇر. تور پوتا شەكلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبلىك ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ.

خالتا پوتا: تار ۋە ئۇزۇن خالتا شەكلىدە توقۇلىدىغانلىقى بۇ خىل پوتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، «خالتا پوتا» دەپ ئا-تىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 1.80~2.00 مېتىر، كەڭلىكى 25~30 سانتى-مېتىر كېلىدۇ. توقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئىككى بېشىغا قول ئىشى ئارقىلىق پىششىق يۇڭ يىپتىن چۇچا چىقىرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خالتا ئاغزى ئېتىلىدۇ. ئەمما، توقۇش داۋامىدا پوتا ئۇچىدىن 50 سانتىمېتىرچە نېرىغا ئېغىز چىقىرىلىدۇ. يېمەكلىك ۋە باشقا لازى-مەتلىكلەر شۇ ئېغىزدىن «خالتا» غا قاچىلىنىدۇ ۋە بەلگە باغلىنىدۇ.

تۇز پوتا: بۇ خىل پوتىنىڭ ئۆلچىمى ۋە توقۇش ئۇسۇلى خالتا پو-تىغا ئوخشىشىدۇ. ئەمما، شەكلى خالتا شەكلىدە ئەمەس، بەلكى سە-كارقات بولۇپ، شارپىغا ئوخشىشىدۇ، شۇڭا «تۇز پوتا» دەپ ئاتىلىدۇ.

تور پوتىلار كۆپىنچە تەبىئىي رەڭلىك يۇڭ يىپتىن پىششىق ۋە چىڭ توقۇلىدۇ. ئادەتتە پوتا يۈزىدە گۈل بولمايدۇ. قىسمەنلىرىنىڭ ئىككى بېشىغا رەڭدار يىپتىن بىر نەچچە پەتلە سېلىنىپ بالداق گۈل چىقىرىلىدۇ، ئىككى بېشىغا چۇچا چىقىرىلىدۇ. چۇچىلارنىڭ ئۇچىغا پۇپۇك توگۈپ ياكى ھەر خىل رەڭلىك مارجانلار ئۆتكۈزۈلۈپ زىننەتلىنىدۇ. تور پوتا تاغلىق، چارۋىچىلىق رايونلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئۇ ئاساسلىقى ياش يىگىتلەرگە خاس بولۇپ، بەلگە باغلە-غاندا، ئىككى ئۇچىنىڭ بەل چىگمىكىدىن ئاشقان قىسمى بەلگە قىستۇرۇلماي قورساق ئالدىغا سالمىگىلىتىپ قويۇلىدۇ. چۇچا ئۇچە-دىكى پۇپۇك ياكى مارجانلار رەڭدار لەپلىمە ھاسىل قىلىپ، يىگىت-لەرگە ئالاھىدە سۆلەت بېغىشلايدۇ. شۇڭا، قىزلار ياخشى كۆرگەن يىگىتلەرگە مۇشۇنداق تور پوتىلارنى سوۋغا قىلىش ئادىتى شەكىل-لەنگەن. تور پوتا توقۇمىچىلىقى ھازىر ئاساسەن يوقالدى.

خىپچە توقۇمىچىلىقى ۋە خىپچە توقۇلمىلار توقۇمىچىلىقىنىڭ باشقا ھەر قانداق تۈرىدە تېپىلمايدىغان ئۆزىگىلىكىگە ئىگە.

سايمان ئۆزىگىلىكى: خىپچە توقۇمىچىلىقىغا پەقەت بىر نەچچە تال خىپچە بولسىلا بولىدۇ. ھېچقانداق ئېغىر، مۇرەككەپ سايمانلارغا

ئامراق ئېگىرلىدۇ. ئۇرۇش ـ ئارقاق يېپلارنىڭ دىئامېتىرى بىر سىللىمېتىردىن تۆۋەن بولىدۇ. يۇڭ چەكمەن سىگار قات يېپتىن ئىششىق توقۇلىدۇ. ئېنى 18~20 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 12 مۇلاچ (16~18 مېتىر) بولىدۇ. بۇ، بىر كىيىملىك رەخت ھېسابلىنىدۇ.

يۇڭ چەكمەن ئاق، بوز، مەللە رەڭلەردە بولىدۇ. ئۇرۇش ـ ئار-قىلارغا پەتلە سېلىنمايى سىدام توقۇلىدۇ. توقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئېھتىياجغا ئاساسەن تەبىئىي ياكى سۈنئىي بويياقلاردا بويياپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

يۇڭ چەكمەن چىداملىق، ئىسسىق بولىدۇ، يامغۇر ئۆتمەيدۇ. ئۇڭا، ھۆل ـ يېغىن كۆپ، ھاۋاسى تولا ئۆزگىرىدىغان تاغلىق ۋە يارۇچىلىق رايونلىرىدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. كۆپ قىسمى ئۆز جا-يىدا ئىشلىتىلىدۇ. يۇڭ چەكمەندىن تون، چاپان، يەكتەك، ئىشتان، كالپاق قاتارلىقلار تىكىلىدۇ.

پايتىما: بۇ، چارۇچىلارنىڭ ئىشتان پۇچقىقى سىرتىغا ئورىۋالى-غان يۇڭ توقۇلما رەخت بولۇپ، تېرە چورۇق بىلەن بىر يۈرۈش قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ يېپ ئۆلچىمى رەڭ ئالاھىدىلىكى ۋە توقۇلۇش ئۇسۇلى يۇڭ چەكمەننىڭكىگە ئوخشىشىدۇ. پەرقى: ئېنى ئىختا، ئادەتتە 15 سانتىمېتىر بولىدۇ، ئۇزۇنلۇقىغا قارىتا مۇقىم ئۆلچەم يوق، چەكمەنگە ئوخشاش ئۇزۇن توقۇلۇپ، ئېھتىياجغا قاراپ كېسىپ ئىشلىتىلىدۇ.

جاۋا: جاۋا بەزى شېۋىلەردە «گىلەم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئوي، تۆگە يۇڭلىرى، ئۆچكە چۈپۈرى ۋە قوتازنىڭ يۇلۇچ يۇڭىدىن ئېگىرلىگەن يېپ ئىشلىتىلىدۇ. ئېنى 20~30 مېتىرغىچە بولىدۇ، كېسىپ ئەنلەپ ئىشلىتىلىدۇ. جاۋىنىڭ سىدام توقۇلىدىغانلىرى-نىم ئۇچرايدۇ. مۇتلەق كۆپ قىسمى تەبىئىي رەڭلىك يېپ ياكى بو-يالغان يېپتىن گۈللۈك توقۇلىدۇ. گۈل نۇسخىلىرى بىر قەدەر ئاد-دىي، ئۇرۇشىگە پەتلە سېلىش ئارقىلىق گۈل چىقىرىلىدۇ. ئارقاقتا-نىلە چۈشمەيدۇ. ئاساسەن گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەردىكى گۈل-لەر چىقىرىلىدۇ.

كى ۋە ئەملىي قىممىتى يوقالمىدى.

(2) موكا توقۇلمىلىرى: بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان موكا توقۇلمىلىرى بۆزچىلىك دۆكىنىدىن پايدىلىنىپ تەپكە تېپىپ، گىرە ئېچىپ، موكا ئېيتىپ، ئارقاق سېلىپ توقۇلىدىغان يۈك توقۇلمىلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق بۇيۇملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ توقۇلۇش تېخنىكىسى ئاللىقاچان يوقالغان، پەقەت يۈك پوتا توقۇمىچىلىقلا يېقىنقى زامانغىچە ساقلىنىپ كەلگەن.

يۈك پوتا ئىنچىكە ئېگىرىلگەن يۇڭ يىپتىن توقۇلىدۇ. ئېنى 0.50 مېتىر، بويى 1.80 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۇرۇشى ۋە ئارقاقمۇ تەبىئىي رەڭلىك يۈك يىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئىككى بېشىغا بويالغان رەڭدار يىپلاردىن ئۈچ-تۆت قاتاردىن ئارقاق پەتلىسى سېلىنىدۇ. ئۇرۇشى 20~25 لۇت (بىر لۇت 16 نەخ يىپ) يۇگۇرۇلىدۇ. گۈل نۇسخىلىرى ئاددىي بولۇپ، رەڭلىك پەتلە سېلىنىش ئارقىلىق بالداق گۈللەر ھاسىل قىلىنىدۇ. ئىككى بېشىدا چۇچا قالدۇرۇلىدۇ ۋە بىر نەچچە تال چۇچا يىلتىزى تۆۋىدىن چىگىلىدۇ.

يۈك رەخت موكا توقۇمىچىلىقى ھازىر پۈتۈنلەي يوقالدى.

(3) پىلتىكۈچ يۈك توقۇلمىلىرى: پىلتىكۈچ ئارقىلىق ئارقاق ئۆتكۈزۈپ توقۇلىدىغان بۇيۇملارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ موكا توقۇمىچىلىقىدىن پەرقى شۇ يەردىكى، ئارقاق يىپ ئۇرۇش گىرەسىگە موكا ۋاستىسى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئارقاق يىپ يۆگەلگەن پىلتىكۈچ ياغاچنى ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق سېلىنىدۇ. پىلتىكۈچ يۈك توقۇلمىلار يۈك چەكمەن، پايتىما، جاۋا گىلەم قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، يۈك چەكمەن بىلەن پايتىما رەخت ھېسابلىنىدۇ. يۈك جاۋا بولسا، گىلەم تۇرىگە كىرىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ توقۇلۇش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئورتاقلىقى نەزەردە تۇتۇلۇپ يۈك جاۋا توقۇمىچىلىقى مۇشۇ قاتاردا بايان قىلىنىدۇ.

يۈك چەكمەن. قوي، تۆگە يۇڭىدىن ئېگىرىلگەن تەبىئىي رەڭلىك يىپتىن توقۇلىدۇ. ئۇرۇش يىپنى ئۇرچۇق ياكى قولچاقتا ئىنچىكە، پىشىق ئېگىرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئارقاق يىپ قولچاقتا ئېگىرىلسىمۇ، يىكچاقتا ئېگىرىلسىمۇ بولىدۇ. ئەمما، ئۇرۇشكە قارىغاندا

قارا ۋە ئاق ئۇرۇش «AABAA» تەرتىپىدە بىر قانچە نەختىن سەـ لمنسا، سۇلاغ يولىدا ئاق ۋە قارا توپكىلار ھاسىل بولىدۇ. بۇ نۇسخا «قوي كۆزى نۇسخىسى» دەپىلىدۇ.

يۇك گىلىمى نەپىسزەك، تالا گۈللىرى زىچ، رېڭى شوخ، كۆركەم بولىدۇ. ئەدىيال، كارىۋات ئايىغى، داستىخان، سۇپرا، ئاسما سومكا قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ. يەر گىلىمى يۇك گىلىمىگە قارىغاندا قېلىنراق، گۈللىرى شالاڭ، رېڭى ئاددىي بولىدۇ. تاغار، جاۋا گىلەم (پالاس)، توۋرا تىكىشكە، توقۇم يۈزلۈكى قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. جاۋىدىن ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تىكشتە ئىككى قىرغىقى يۆمەپ تىكىپ ئەنلىنىدۇ. ئىككى بوي بەـ شىغا ئىزما تىكىلىدۇ.

يۇك چەكمەن ۋە جاۋا توقۇمىچىلىقى ھەم ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى ھازىر زور دەرىجىدە ئازايدى، پەقەت چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاندا ـ مۇندا ئۇچرايدۇ.

2) يۇك توقۇمىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

يۇك توقۇمىچىلىقىدا ئۇن، توز قاتارلىق ماتېرىيال؛ خىپچە، قازان، توقۇمىچىلىق دۇكىنى قاتارلىق دۇكان ـ سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇن، توز: بۇلار يۇك پوتا ۋە يۇك چەكمەن ئۇرۇشلىرىنى پاتلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. 20 جىڭ سۇغا ئىككى-ئۈچ سەر ئاق ئۇن ياكى تېرىق ئۇنى، بىر-ئىككى سەر توز سېلىنىدۇ. ئۇن ئورنىغا كېپەك ئىشلەـ تىشكىمۇ بولىدۇ. لېكىن، مىقدار سەل كۆپرەك بولۇشى كېرەك.

خىپچە: بۇ، بامبۇك ياكى يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسىلىدىغان چوكا بولۇپ، دىئامېتىرى ئىككى-ئۈچ مىللىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 40~20 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئىككى بېشى ئۇچلۇق بولىدۇ. ئىلمە توقۇلما بۇيۇملارنى توقۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قازان: ئادەتتىكى چۆيۈن قازان بولۇپ، ئۇرۇش پاتلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

دۇكان: يۇك پوتا 4~2 تەپكىلىك بوزچىلىك دۇكىنى ئارقىلىق توقۇلىدۇ. يۇك چەكمەن، پايتما ۋە يۇك جاۋا توقۇشتا يۇك چەكمەن توقۇمىچىلىق دۇكىنى ئىشلىتىلىدۇ. يۇك چەكمەن دۇكىنى گەرچە دۇكان دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن مۇقىم دۇكان ئۆيى ۋە قوزغالماس قۇـ

جاۋا يېپ ئۆلچىمى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى. غا ئاساسەن «يۈك گىلىمى» ۋە «يەر گىلىمى» دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

يۈك گىلىمىنىڭ ئۇرۇش ـ ئارقاقلىرى سىڭارقات سېلىنىدۇ، دىئامېتىرى بىر-ئىككى مىللىمېتىر بولىدۇ. ئۇرۇش پەتلىسى كۆپىنچە قىزىل، يېشىل، شاپتۇل چېچىكى، سېرىق رەڭلەردە بويالغان يېپلاردىن يول چىقىرىپ سېلىنىدۇ. جاۋا يۈزىدە ئۇچ-تۆت خىل رەڭدار يېپ يوللىرى بىر گۇرۇپپا پەتلە ھاسىل قىلىدۇ ۋە دەۋرىي ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ھەر بىر رەڭدار يول بىر-ئىككى سانتىمېتىر كەڭلىكتە بولىدۇ.

يەر گىلىمىنىڭ ئۇرۇش ـ ئارقاقلىرى كۆپىنچە سىڭارقات يېپ-تىن، قىسمەن ھاللاردا ئۇرۇش جۈپلەپ تالانغان يېپتىن سېلىنىدۇ. دىئامېتىرى ئىككى-ئۈچ مىللىمېتىر بولىدۇ. ئۇرۇش پەتلىسى ئاساسەن ئاق ۋە قارا يېپلاردىن يول چىقىرىپ سېلىنىدۇ. جاۋا يۈزىدە ئاق يېپ تەگلىك قىلىنىدۇ. قارا يېپتىن گۈل نۇسخىسى چىقىرىلىدۇ. بىر ئەن يەر گىلىمى يۈزىدە 3~4 كىچە پەتلە بولىدۇ. ھەر بىر پەتلە 5~3 قاتار قارا يولدىن تەركىپ تاپىدۇ ھەمدە ئاق تەگ يوللار ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. رەڭدار يوللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر يول كەڭرەك (تۆت-بەش سانتىمېتىر) بولۇپ، «تاختا» دەپ ئاتىلىدۇ. تاختىنىڭ ئىككى چېتىدىكى رەڭدار يوللار تارراق (بىر ئىككى سانتىمېتىر) بولۇپ، «سۇلاغ» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۈك گىلىمى بىلەن يەر گىلىمىنىڭ يۈزىدە رەڭدار يوللۇق گۈل-لەر بولغاندىن باشقا توچكا ياكى كاتەكچە گۈللەرمۇ چىقىرىلىدۇ. بۇنداق گۈللەر شەكىل پەرقىگە ئاساسەن «قوي كۆزى نۇسخىسى»، «موزاي چىشى نۇسخىسى»، «چۈكە نۇسخىسى» دەپ ئايرىلىدۇ. بۇ خىل گۈللەر ئاساسەن تەبىئىي رەڭدار يوللۇق گىلەملەرنىڭ سۇلاغ يولىدىن چىقىرىلىدۇ، يەنى تاختا يولىنىڭ ئىككى چېتىدىكى سۇلاغ يولىغا ئاق ۋە قارا ئۇرۇش «ABAB» تەرتىپى بويىچە يەتتە نەختىن سېلىنسا رەخت يۈزىدە تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 2×0.5 سانتىمېتىر بولغان قارا پاراللېل تۆت تەرەپلىك گۈل قاتارى ھاسىل بولىدۇ. بۇ نۇسخا «موزاي چىشى نۇسخىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر سۇلاغ يولىغا

گىرە تاختىسى: بۇ، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بىر سانتىمېتىرلىق ئىككى پارچە تاختاينى ئىككى بېشىدىن پاچاق ئارقىلىق چېتىپ ياسالغان پارالليل تۆت تەرەپلىك سايمان بولۇپ، ئىككى تاختاي ئارىسى بەش سانتىمېتىر كېلىدۇ. گىرە تاختىسى دۆكانغا تارتىلغان ئۇرۇشتىن چىشى گىرە ئېچىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

باسقۇ: بۇ، ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئۇچ سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بىر سانتىمېتىرلىق ياغاچ تاختاي بولۇپ، ئۇرۇشلەردىن ئەركەك گىرە ئېچىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تارتقۇ: بۇ، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر، دىئامېترى تۆت سانتىمېتىر بولغان نوغۇچ شەكىللىك تاياق بولۇپ، ئۇرۇش ھالقىسىغا ئوزۇپ ئۇرۇشنى چىڭىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئارغامچا: بۇ، ئادەتتىكى ئارغامچا بولۇپ، تارتقۇنىڭ ئىككى بېشىغا باغلاپ، قوش قوزۇققا تارتىپ ئۇرۇشنى چىڭىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

پلتىكۇچ: ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر، دىئامېترى بىر سانتىمېتىر بولغان ياغاچ تاياقچە بولۇپ، ئارقاق يۆگەشكە ئىشلىتىلىدۇ، يۈك توقۇمىچىلىقىدا موكا رولىنى ئۆتەيدۇ.

3) يۈك توقۇمىچىلىق مەشغۇلاتى

ئوخشاش بولمىغان يۈك توقۇلما بۇيۇملار ئوخشاش بولمىغان دۇكان ـ سايمانلار ئارقىلىق توقۇلىدۇ.

(1) خىپچە توقۇلمىلىرىنى توقۇش: خىپچە توقۇلمىلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمىي كىيىم تۇرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئىپتىدائىي كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدە تاياقتا شوينا تالاش ۋە قولچاقتا يىپ ئېگىرىشنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، ئۇ چاغلاردا يۈك يىپلاردىن ئايرىم ئايرىم تاسما توقۇپ، ئاندىن ئۇلارنى چېتىپ كىيىم تىكىلگەن، ئەمما بۇنىڭ تەپسىلاتى مەلۇم ئەمەس.

خىپچە توقۇلمىلىرى تەييارلىق باسقۇچى ۋە توقۇش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچلۇق مەشغۇلات ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

رۇلمىلار بولمايدۇ. ئادەتتە چۈۋۈپ بوغۇپ قويۇلۇپ، ئىشلىتىش ۋاقتىدا دالاغا قۇراشتۇرۇلىدۇ. چەكمەن توقۇش دۇكىنى قوش قوزۇق، ياقا قوزۇق، چىۋىلداق قوزۇق، كۈزۈك قوزۇقى، كىندىك قوزۇقى، ئۇچ پاچاق ئاچا، قىلىچ، گىرە تاختىسى، باسقۇ، تارتقۇ، ئار-غامچا، پىلتىكۈچ قاتارلىق بۆلەكلەردىن تۇزۇلىدۇ.

قوش قوزۇق، ياقا قوزۇق: بۇلار دىئامېتىرى تۆت سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىرلىق ياغاچتىن ئۇچلاپ ياسىلىدۇ. چەكمەن ياكى جاۋا ئۇرۇشىنى تارتىشتا ئاساسلىق مۇقىملاشتۇرغۇچى قوزۇق قىلىنىدۇ.

چىۋىلداق قوزۇقى: دىئامېتىرى بىر-ئىككى سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر جۈپ قوزۇق بولۇپ، كۈزۈك تانىبىنى باغلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كۈزۈك قوزۇقى: بۇ، ئۆلچىمى چىۋىلداق قوزۇقى بىلەن ئوخشاش بولغان ياغاچ قوزۇق بولۇپ، دۇكانغا تارتىلغان ئۇرۇشلەرنى ئەركەك يىپ ۋە چىشى يىپقا ئايرىش، چىشى ئۇرۇشلەرنى كۈزۈك ھالقىسىغا ئىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كىندىك قوزۇق: ئۆلچىمى چىۋىلداق قوزۇقى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قوش قوزۇقنىڭ ئوڭ-سول تەرەپلىرىدىن تارتىلغان ئۇرۇش-لەرنىڭ ھالقىسىنى تۇتۇپ تۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

ئۇچ پاچاق ئاچا: بۇ، دىئامېتىرى ئۇچ-تۆت سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1.50 مېتىر ئەتراپىدىكى ئۇچ تال تاياقنىڭ بىر ئۇچىنى باغلاپ ياسالغان ئۇچ پاچاقلىق ئاچا بولۇپ، كۈزۈك تايىقىنىڭ يىپىنى ئېسىپ قويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قىلىچ: بۇ، شەكلى قىلىچقا ئوخشاش سايمان بولۇپ، چىلان ياكى ئۆرۈك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. دەستە ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر، تىغ ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، چۈلدا تومۇقى ئىككى سانتىمېتىر بولىدۇ. تىغ چۈلدىسىنىڭ قارشى تەرىپى نېپىز قىرلىق بولىدۇ. تىغ گەۋدىسىنىڭ دەستە قارشىسىدىكى بۆلۈكىنى قىيپاش كېسىلىدۇ ۋە «بارماقلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. قىلىچ ئۇرۇش گىرەسى ئارقىسىغا سېلىنغان ئارقانى ئۇرۇپ چىڭداشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قىلاشقا قارشى يۆنىلىشلىك ھالقا چىقىرىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇ-سۇلدا توقۇلغان بۇيۇم يۈزىدە يىپ قىرلىرى ۋە يىپ ئېرىقلىرىدىن تۈزۈلگەن گارمون قاتلىقى ھاسىل بولىدۇ. يەڭ ئۇچى، ئېتەك گىر-ۋەكى قاتارلىقلار كۆپىنچە مۇشۇ ئۇسۇلدا توقۇلۇپ، يۇقىرى ئېلاس-تىكلىققا ئىگە قىلىنىدۇ.

خىپچە توقۇلمىلارغا گۈل چىقىرىش مەشغۇلاتى ھالقىلاش ئۇسۇ-لىنى ئۆزگەرتىش، نەخ كۆپەيتىش، نەخ يېدۇرۇش، يىپ يەڭگۈشلەش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ.

ھالقىلاش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش: بۇ، ئوڭ ھالقىلاش، تەتۇر ھال-قىلاش، تاق ھالقىلاش، جۈپ ھالقىلاش ئۇسۇللىرىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئارقىلىق گېئومېتىرىيەلىك شەكىل ئۆزگىرىشى ھاسىل قىلىپ گۈل چىقىرىلىدۇ.

نەخ كۆپەيتىش: بۇ، ئاستىنقى رەتتىكى ھالقىلاردىن ئۈستۈنكى رەتتىكى ھالقىلارنى چىقىرىشتا بىر ھالقىدىن ئۈدا ئىككى ھالقا ئې-لىپ چىقىرىپ، توقۇلۇۋاتقان بۇيۇمنىڭ نەخ سانىنى (ھالقا سانىنى) كۆپەيتىشنى كۆرسىتىدۇ. نەخ كۆپەيتىش ئارقىلىق توقۇلمىنىڭ يۈ-زىنى كېڭەيتىپ ياكى كۆپتۈرۈپ ئىستېمال ئېھتىياجىغا لايىقلاش-تۇرغىلى بولىدۇ. نەخنى ھەر بىر ھالقىلاردىن كۆپەيتىشكىمۇ، نەخ ئاتلاپ كۆپەيتىشكىمۇ، گىرۋەكتىن كۆپەيتىشكىمۇ بولىدۇ، ئېھتە-ياجغا ئاساسەن مۇۋاپىق ئىگىلىنىدۇ.

نەخ يىگۈزۈش: بۇ، نەخ ئازايتىش دېگەنلىك بولۇپ، ئاستىنقى رەتتىكى ھالقىلاردىن ئۈستۈنكى رەتتىكى ھالقىلارنى چىقىرىشتا ئىككى ھالقا ئىچىدىن بىر نەخ يىپ ئۆتكۈزۈپ بىر ھالقا ئېلىپ چىقىرىش ئارقىلىق بىر نەخ ئازايتىلىدۇ. نەخ ئازايتىش ئارقىلىق توقۇلۇۋاتقان بۇيۇم يۈزىنى تارايتىپ، بۇيۇم ئۆلچىمىنى ئىستېمال تەلىپىگە لايىقلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

نەخ كۆپەيتىش ياكى نەخ ئازايتىش ئارقىلىق توقۇلۇۋاتقان بۇيۇم ئۆلچىمىنى تەڭشەشتىن ئۆزگە، يىپ ھالقىلىرىنىڭ (شۇنىڭ بىلەن بىللە يىپ قىرلىرى، يىپ ئېرىقلىرى ۋە ھالقا تۆشۈكلىرىنىڭ) يۆ-نىلىشىنى ئۆزگەرتىپ ئۆرنەكلىك گۈللەر ۋە گېئومېتىرىيەلىك

تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا، توقۇلماقچى بولغان بۇيۇمنىڭ تۈرى، چوڭ ـ كىچىكلىكى، گۈل نۇسخىسى ۋە رەڭ تۈرى بېكىتىلىدۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن يىپ تەييارلىنىدۇ. جۈپلەشكە تېگىشلىك يىپلار جۈپلىنىدۇ. جۈپلەپ تالاشقا تېگىشلىك يىپلار يىكچاق ياكى قولچاقتا جۈپلەپ تالىنىدۇ. ئاقارتىشقا تېگىشلىك يىپلار پاتلاپ ياكى كىر سوپۇندا يۇيۇلۇپ كىر، داغلار تازىلاپ ئاقارتىلىدۇ. بوياشقا تېگىشلىك يىپلار تەپلىمە ياكى كالۇۋ قوزۇقىدا كالۇۋ قىلىنىپ، ئاندىن قاينىتىما بويىقتا بويىلىدۇ. تەييارلانغان يىپلار يۆگەپ كاللەكلىنىدۇ.

توقۇش باسقۇچى: ھازىر قول ھۈنەر خىچە توقۇمىچىلىقىمىزدا يۇقۇ يىپتىن ھەر خىل توقۇلمىلارنى ئىشلەپچىقىرىشتا تۆۋەندىكى بىر قانچە خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ.

باشلاش ئۇسۇلى: باشلاش خىچە توقۇلمىلىرىنى توقۇشتىكى تۇنجى ئىش ھالقىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدا كۆپىنچە ئوق ھالقىلاپ باشلاش، ئوق ـ تەتۈر ھالقىلاپ باشلاش، تاق ھالقىلاپ باشلاش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ. ھازىرقى ۋاقىتتا سانائەت ئىلمە توقۇمىچىسىدىكى ئارتۇقچىلىقلار قوبۇل قىلىنىپ، نۇرغۇن يېڭى باشلاش ئۇسۇللىرى بارلىققا كەلدى. باشلاش ئۇسۇلىنىڭ قانداق بولۇشى مەھسۇلاتنىڭ گىرۇەك كۆرۈنۈشى ۋە ئىلاستىكىلىقىنىڭ قانداق بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. ھەر خىل ئۇسۇلدا باشلانغان مەھسۇلاتلارنىڭ گىرۇەك كۆرۈنۈشى پەرقلىق بولىدۇ. سوزۇلۇشچانلىقىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا، ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلاتلار ئىستېمال تەلىپى بويىچە ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار تاللىنىپ باشلىنىدۇ.

توقۇش، گۈل چىقىرىش ئۇسۇلى: خىچە توقۇلمىلارنىڭ بەت كۆرۈنۈشى، ئىلاستىكىلىقى ۋە گۈل نۇسخىلىرىغا بولغان تەلەپ ھەر خىل بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى توقۇشتا كۆپىنچە ئوق ھالقىلاش، ئوق ـ تەتۈر ئارىلاش ھالقىلاش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ. ئوق ھالقىلاش دېگەنلىك بارلىق ھالقىلاردىن يېڭى ھالقا ئىلىپ چىقىرىشتا، بىر خىل يۆنىلىشتە ھالقا چىقىرىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا توز بەتلىك شەكىل ھاسىل بولىدۇ. ئوق ـ تەتۈر ئارىلاش ھالقىلاش يېڭى ھالقا چىقىرىشتا نەخ ئارىلاپ ياكى بىر قانچە نەخ ئارىلاپ ئوق ھال-

دىغان پۈتكۈزۈش ئۇسۇلى بىراقلا پۈتكۈزۈش، بۆلۈپ پۈتكۈزۈش ۋە چېتىپ پۈتكۈزۈشتىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

بىراقلا پۈتكۈزۈش. بۇنىڭدا توقۇلىدىغان بۇيۇم بىر باشتىن باشلىنىپ بىراقلا پۈتكۈزۈلىدۇ. بۇ ئۇسۇل قۇرۇلمىسى ئاددىي، تۈز بەتلىك ياكى سىلىندىر، كونۇس شەكىللىك بۇيۇملارنى، يەنى شارپا، تاغلىق، تۈز پوتا، خالتا پوتا، پوسما قاتارلىقلارنى توقۇشقا باب كېلىدۇ. بۇيۇمنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ 5~2 تالىغىچە خىپچە ئىشلىتىلىدۇ.

بۆلۈپ پۈتكۈزۈش. بۇنىڭدا توقۇلىدىغان بۇيۇملارنىڭ مەلۇم قىسمى ئاۋۋال پۈتكۈزۈلۈپ، ئاندىن قالغان قىسمى پۈتكۈزۈلىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئاچا شەكىللىك قۇرۇلمىسى بولغان بۇيۇملارنى، مەسىلەن تور ئىشتان، تور مايكا قاتارلىقلارنى توقۇشقا باب كېلىدۇ. بۇنداق بۇيۇملار ئاۋۋال پۈتۈن تەرىپىدىن باشلاپ توقۇلىدۇ. ئىشتان ئېغى، مايكا كۆكسى قاتارلىق ئاچا ئايرىلمىش نۇقتىسىغا كەلگەندە، بىر تەرەپتىكى ئاچا قىسمى توختىتىلىپ، يىپ ھالقىلىرى خىپچە ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇپ قويۇلۇپ، يەنە بىر ئاچا قىسمى توقۇپ پۈتكۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن توختىتىپ قويۇلغان قىسمى پۈتكۈزۈلىدۇ.

چېتىپ پۈتكۈزۈش. بۇنىڭدا توقۇلىدىغان بۇيۇملارنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرى ئايرىم ئايرىم توقۇلۇپ پۈتكۈزۈلگەندىن كېيىن چېتىپ پۈتۈنلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ بولغان پوپايكا، ئۇزۇن يەڭ كۆڭلەك قاتارلىق بۇيۇملارنى توقۇشقا باب كېلىدۇ. بۇنداق بۇيۇملارنىڭ گەۋدە قىسمى بۆلۈپ پۈتكۈزۈش ئۇسۇلىدا توقۇلىدۇ. ئىككى يېڭى ئايرىم ئايرىم توقۇلىدۇ، ئاندىن گەۋدىسى بىلەن يېڭى يېپتا، خىپچىلاپ چېتىپ پۈتكۈزۈلىدۇ. ھازىر بۇنداق بۇيۇملارنى بۆلۈپ پۈتكۈزۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق توقۇشقىمۇ ئۆزلەشتۈرۈلدى. بۇنىڭدا توقۇش مەشغۇلاتى كىيىمنىڭ ياقىسىدىن باشلىنىدۇ. ياقا ۋە بويۇن قىسمى توقۇلۇپ بولغاندا، تۆت تەرەپكە قارىتىپ نەخ كۆپەيتىلىپ، مۇرە قىسمى شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. يەڭ چېكى خىپچىدا مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، گەۋدىسى پۈتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن ئىككى يېڭى ئايرىم ئايرىم توقۇپ پۈتكۈزۈلىدۇ.

شەكىللەردىكى گۈللەر ھاسىل قىلىنىدۇ.

يىپ يەڭگۈشلەش: بۇ، ھەر خىل رەڭدار يىپلاردىن گۈل چىقىرىلىدىغان بۇيۇملارنى توقۇشتا دائىم قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل بولۇپ، مەلۇم بىر خىل رەڭدە توقۇلىدىغان گۈل پۈتكەندە (گۈلنىڭ ھەر بىر قۇرىنى تەشكىل قىلىدىغان ھالقىلار گىرۋەككە يەتكەندە)، ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە باشقا بىر خىل رەڭلىك يىپ يەڭگۈشلەپ ئىشلىتىلىدۇ. يىپ يەڭگۈشلەشتە ھەر خىل رەڭلىك يىپلارنى ئۆزۈپ ئۇلاپ ئىشلىتىشكەمۇ، ۋاقتىنچە رولى بولمىغان يىپنى ئۆزمەي توختىتىپ قويۇپ، باشقا رەڭلىك يىپ يەڭگۈشلەپ داۋاملاشتۇرۇپ توقۇشقا، مۇشۇ رەۋىشتە ھەمىسىنى ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە ھالقىلاپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

يۇقىرىقى توقۇش ئۇسۇللىرىدىن ئايرىم قوللىنىلىدىغىنى ئاز ئۇچرايدۇ، يەنى سىدام توقۇلىدىغان پوتا، شارپا قاتارلىق ئاز سانىدىكى بۇيۇملارنىلا بىر خىل ئۇسۇلدا توقۇپ چىققىلى بولىدۇ. كۆپ قىسىم مەھسۇلاتلارنى بىر خىل ئۇسۇل ئارقىلىقلا توقۇپ چىققىلى بولمايدۇ. شۇڭا، كۆپىنچە ھەر خىل توقۇش ئۇسۇللىرى ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، رەڭگى ئوخشاش بولمىغان ئىككى-ئۈچ قات يىپنى بىر جۈپلەپ توقۇش ئارقىلىق چىپار توچكا گۈللەر چىقىرىلىدۇ. تەكشى بەتلىك بۇيۇملار يۈزىدە ئوخشاشمىغان بىر نەچچە خىل يىپنى يەڭگۈشلەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق رەڭدار بالداق گۈللەر چىقىرىلىدۇ. سىلىندىر شەكىللىك بۇيۇملار يۈزىدە بىر نەچچە خىل يىپنى يەڭگۈشلەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق پورشىن شەكىللىك رەڭدار ئايلانما گۈللەر چىقىرىلىدۇ. نەخ كۆپەيتىش، نەخ يېگۈزۈش، ھالقىلاش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، توقۇلما يۈزىدە تىك رومبا تىزما، قىيپاش رومبا تىزما، تىك غازاڭ تىزما، قىيپاش غازاڭ تىزما شەكىللىرى چىقىرىلىدۇ. بۇنىڭدا يەنە رەڭدار يىپلارنى يەڭگۈشلەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق ئارىلاش رەڭلىك تىزما گۈللەر چىقىرىلىدۇ.

خىپچە توقۇلمىلارنىڭ بەت شەكلى ۋە قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى مەھسۇلاتلار بىراقلا توقۇپ پۈتكۈزۈلىدۇ، بەزىلىرى بۆلەكلەر بويىچە توقۇلۇپ، بىر نەچچە باسقۇچلۇق مەشغۇلات ئارقىلىق پۈتكۈزۈلىدۇ. قول ھۈنەر خىپچە توقۇمىچىلىقىمىزدا كۆپ ئۇچرايدىغان

باسقۇچى، ئۇرۇش يۈگۈرۈش باسقۇچى، توقۇش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچلۇق ئىش تەرتىپى ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

① تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا ئۇرۇش پاتلاش، يىپ بوياش، ئارقاق يۆگەش، دۇكان قۇراشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلار قىلىنىدۇ.

ئۇرۇش پاتلاش: قازانغا ئۆلچەم بويىچە سۇزۇك سۇ قۇيۇپ ئوت يېقىلىدۇ. سۇ قاينىغاندا ئۇن ۋە تۇز سېلىپ قوچۇلىدۇ، ئاندىن ئېگىرىپ تەييارلانغان چەكمەن، پاتما ئۇرۇش (جاۋا ئۇرۇشى پاتلانمەسمۇ بولىدۇ) كاللەكلىرى سېلىنىدۇ ھەمدە توختاۋسىز قوچۇپ بېرىلىدۇ. 15مىنۇت ئەتراپىدا قاينىتىلغاندىن كېيىن، يىپ كاللەكلىرى ئارىسىغا سۇ ئۆتۈپ قازان تېگىگە چۆكىدۇ. بۇ، ئۇرۇشنىڭ پاتلىنىپ پىشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا يىپ كاللەكلىرى دەرھال سۇزۇۋېلىنىپ سۇيى ساقىتىلىدۇ. چەكمەن ئۇرۇشنى پاتلاش ئارقىلىق يىپنىڭ يېپىشقاقلىقى تۆۋەنلىتىلىپ، توقۇش مەشغۇلاتى داۋامىدا يىپ ئۈزۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، چەكمەن سۈپىتىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

يىپ بوياش: يۈك گىلىمنىڭ رەڭدار يوللىرىغا ئىشلىتىلىدىغان ئۇرۇش يىپلار تەلەپ بويىچە كالۇۋ قىلىنىپ، قاينىتىما بوياقتا بويىلىدۇ.

ئارقاق يۆگەش: چەكمەن، پاتما ۋە جاۋىنىڭ ئارقاق يىپلىرى پىلتىكۈچنىڭ گەۋدىسىگە ئىككى بېشىدىن ئايلاندۇرۇلۇپ، ئوتتۇرىسىدىن گىرە كەلتۈرۈلۈپ «8» رەقىمى شەكلىدە يۆگىلىدۇ. يىپ يۆگىمى بەك توم بولۇپ كەتمەسلىكى كېرەك.

دۇكان قۇراشتۇرۇش: يۈك چەكمەن توقۇش دۇكىنىنى قۇراشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇزۇنلۇقى 15 مېتىر، كەڭلىكى بەش مېتىر ئەتراپىدا بولغان تۇز يەر تاللىنىپ پاكىزلىنىدۇ، ئاندىن يەرنىڭ بىر بېشىغا قوش قوزۇق ئوك ــ سولغا بۆلۈپ قېقىلىدۇ. بۆلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئوك قوزۇق»، «سول قوزۇق» دەپىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىلىقى 40 سانتىمېتىر بولۇپ، دەل ئوتتۇرىسىغا كىندىك قوزۇق قېقىلىدۇ. مەيداننىڭ يەنە بىر بېشىغا كىندىك قوزۇقتا ئۇدۇللاپ ياقا قوزۇق قېقىلىدۇ. سول قوزۇقنىڭ ئالدىدىن 30 سانتىمېتىر كېلىدە-

خىمىچە توقۇلمىلارنى توقۇشتا، بۇرۇن تور كۆڭلەك قاتارلىق قۇ-رۇلمىسى مۇرەككەپرەك بولغان مەھسۇلاتلار ئارقا بوي، ئوك پەش، سول پەش، يەك قاتارلىقلارنى ئايرىم ـ ئايرىم توقۇپ، ئاندىن چېتىپ پۈتۈنلەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، ھازىر بۇ ئۇسۇل ئەمەلدىن قالدى.

قىسقىسى، ئۇيغۇر قول ھۈنەر خىمىچە توقۇمىچىلىق مەھسۇلات-لىرىنىڭ تۈرى، گۈل نۇسخىسى ۋە رەڭ خىللىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، باشلاش، توقۇش، گۈل چىقىرىش ئۇسۇللىرىمۇ كۆپ. بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

(2) موكا توقۇلمىلىرىنى توقۇش: بۇ، بۆزچىلىك دۇكىنىدا يۈك رەختلەرنى توقۇشنى، يەنى يېقىنقى زامانغىچە ساقلىنىپ كەلگەن يۈك پوتا توقۇشنى كۆرسىتىدۇ.

يۈك پوتا توقۇشتا ئىككى تەپكىلىك ۋە تۆت تەپكىلىك بۆزچىلىك دۇكىنى ئىشلىتىلىدۇ.

يۈك پوتا توقۇش مەشغۇلاتى تەييارلىق باسقۇچى، ئۇرۇش يۆگۈ-رۇش باسقۇچى، توقۇش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ. ھەر قايسى باسقۇچلاردىكى ئىش تەرتىپلىرى ۋە مەش-غۇلات قائىدىلىرى بۆز توقۇلمىلارنى توقۇشنىڭكىگە ئوخشاش. پەر-قى: يۈك يىپ تومراق بولغاچقا، ئومۇمىي ئۇرۇش سانى ئازراق بولە-دۇ، يەنى ھەر 16 نەخ يىپ بىر لۇت قىلىنىپ 25~20 لۇت ئۇرۇش يۆگۈرۈلىدۇ. ئىككى تەپكىلىك دۇكاندا توقۇلغان پوتىلارغا سۈرە تارانلىق بۆز پوتا ياكى ياندۇرما تارانلىق بۆز پوتا گۈللىرىگە ئوخ-شاش گۈللەر چىقىرىلىدۇ.

يۈك پوتا قايسى خىل دۇكاندا، قايسى نۇسخىدا توقۇلسۇن، بىر-دەك ئىككى بېشىدا ئۇزۇنراق چۇچا قالدۇرۇلىدۇ. بىر نەچچە تال چۇچا يىلتىزى بىر قىلىپ چىگىلىدۇ.

(3) پىلتىكۇچ توقۇلمىلىرىنى توقۇش: يۈك چەكمەن، پايتىما، جاۋا قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى توقۇشتا پىلتىكۇچ ئارقىلىق ئارقاق سېلىنىدىغان مەخسۇس دۇكان ئىشلىتىلىدۇ. ئۇرۇش ـ ئارقاق تەي-يارلاش ۋە توقۇش مەشغۇلاتى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، تەييارلىق

بارلىق ئۇرۇشلەر ھالقا سىرتىدا قالىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئۇرۇشلەر «ئەركەك ئۇرۇش» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇرۇش يىپى يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە تارتىلىپ، كۆزۈك تانىبى باغلىنىپ بولغاندىن كېيىن، كۆزۈك قوزۇق يۇلۇپ تاشلىنىدۇ. كىندىك قوزۇقى يۇلۇپ چىقىرىلىپ قوش قوزۇق سىرتىغا توغرا قويۇلىدۇ. چۈشلداق قوزۇقمۇ يۇلۇپ ئېلىنىپ ئۇرۇش ئۈستىگە توغرا قويۇلىدۇ. بۇ چاغدا ياقا قوزۇق يۇلۇپ ئېلىنىپ بىر مېتىر ئەتراپىدا كەينىگە يۆتكەپ قېقىلىدۇ، ئاندىن كىندىك قوزۇقتىكى ئۇرۇش ھالقىسىغا تارتقۇ ئۆتكۈزۈلۈپ، تارتقۇنىڭ ئىككى بېشى ئارغامچىدا باغلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن كىندىك قوزۇق قوش قوزۇق سىرتىدىن قوش قوزۇق ئىچىگە ئېلىنىپ، تارتقۇ باغلانغان ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى ئوڭ ـ سول قوزۇقلارغا چىڭ تارتىپ باغلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن دۇكانغا تارتىلغان ئۇرۇشلەر ياقا قوزۇق تەرەپتە تىك ھالقا، قوش قوزۇق تەرەپتە كۈندىلىك ھالقا ھاسىل قىلىپ يەر يۈزىدىن 20~15 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە مۇئەللەق تارتىلىپ تۇرغان ھالەت شەكىللىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۈچ پاچاق ئاچا تارتقۇ ئالدىدىكى 60 سانتىمېتىرلىق جايغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، چۈشلداقنىڭ ئىككى ئۇچىغا باغلانغان ئاسما يىپ ھالقىسى ئۈچ پاچاق ئاچىنىڭ چوقىقا ئاچىسىغا ئىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يۇڭ چەكمەن توقۇش ھازىرلىقى پۈتىدۇ.

③ توقۇش باسقۇچى: ئاسما يىپ ئۈچ پاچاق ئاچىغا ئىلىنغاندىن كېيىن، كۆزۈك ھالقىلىرىنىڭ ئۈستىگە تارتىلىشى نەتىجىسىدە، تارتقۇ ياغىچىنىڭ ئۈستىدىن ئۆتكەن بىر تاختا ئۇرۇشتىكى بارلىق چىشى ئۇرۇشلەر ئۈستىگە 10~8 سانتىمېتىر ئەتراپىدا تارتىلىدۇ. ئەركەك ئۇرۇشلەر ئەسلىي تەكشىلىكتە قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئارىسىدا گىرە ئېچىلىدۇ. بۇ چاغدا كۆزۈك ئالدىدىكى گىرە ئارىسىغا قىلىچ ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن قول ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەركەك ئۇرۇشلەر چىشى ئۇرۇشلەرنىڭ ئۈستىگە تارتىلىپ، كۆزۈك كەينىدە ئەركەك ئۇرۇشلەرنىڭ ئاستى ۋە چىشى ئۇرۇشلەرنىڭ ئۈستىدىن

غان جايغا كۆزۈك قوزۇقى قېقىلىدۇ. كۆزۈك قوزۇقىنىڭ سىرتقى يان تەرىپىدىن 10 سانتىمېتىر كېلىدىغان جايغا چۈشلىداق قوزۇقى قې-قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۆكان قۇراشتۇرۇلۇپ بولىدۇ.

② ئۇرۇش يۈگۈرۈش باسقۇچى: تەييارلانغان ئۇرۇش يىپ ئۇچى كىندىك قوزۇق تۈۋىگە باغلىنىپ، يىپ قۇيرۇقى ئوڭ قوزۇق سىر-تى، ياقا قوزۇق سىرتى، كۆزۈك قوزۇق ئىچى، سول قوزۇق سىرتى-دىن ئايلاندۇرۇلۇپ كىندىك قوزۇققا يەتكۈزۈلىدۇ. ئۇرۇش يىپ كىن-دىك قوزۇق گەۋدىسىگە يېرىم يۆگىلىپ كەينىگە قايتۇرۇلۇپ، سول قوزۇق سىرتى، كۆزۈك قوزۇق سىرتى (كۆزۈك قوزۇق بىلەن چې-ڭىلداق قوزۇقى ئارىسى) دىن ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن ياقا قوزۇق ۋە ئوڭ قوزۇق سىرتىدىن ئايلاندۇرۇلۇپ كىندىك قوزۇق گەۋدىسىگە يېرىم يۆگىلىپ كەينىگە قايتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەشغۇلات يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. دېمەك، دۆكانغا تارتىل-غان ئۇرۇش يىپلىرى قوش قوزۇق ۋە ياقا قوزۇقلارنىڭ سىرتىنى ئايلىنىپ ئۈتۈپ ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن سولغا ئايلاندۇرۇلۇپ كېلىنگەن بارلىق ئۇرۇشلەر كۆزۈك قوزۇق ئىچىدىن، سولدىن ئوڭغا ئايلاندۇرۇپ تارتىلغان بارلىق ئۇرۇشلەر كۆزۈك قوزۇق سىرتىدىن ئۆتىدۇ.

ئۇرۇش تارتىش داۋامىدا كۆزۈك تانىبىنىڭ بىر ئۇچى چۈشلىداق قوزۇقىنىڭ تۈۋىگە باغلىنىدۇ، يەنە بىر ئۇچى كۆزۈك قوزۇقىنىڭ سىرتىدىن ئۆتكەن ئۇرۇشنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ كۆزۈك قو-زۇقىنىڭ سىرتىدىن ئايلاندۇرۇلۇپ، كۆزۈك قوزۇق سىرتىدىن ئۆتكەن ئۇرۇش ئۈستىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن سول چۈشالداق قوزۇقى سىرتىدىن ئايلاندۇرۇلۇپ ئوڭ چۈشلىداق قوزۇقى گەۋدىسىگە بىر يۆگىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەشغۇلات يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. دېمەك، ئۇرۇش يۆگۈرۈش داۋامىدا كۆزۈك تانىبى كۆزۈك قوزۇقى سىرتىدىن ئۆتكەن بارلىق ئۇرۇشلەرنى بىر بىرلەپ كۆزۈك ھالقىسىغا ئالىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ھالقىغا ئېلىنغان ئۇرۇش-لەر «چىشى ئۇرۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆزۈك قوزۇق ئىچىدىن ئۆتكەن

پىلتىكۈچلۈك دۈكاندا توقۇلىدىغان يۈك توقۇلمىلارنى توقۇش مەشغۇلاتى داۋامىدا تۆۋەندىكى بىر قانچە مۇھىم نۇقتىنى ئىگىلەش كېرەك. ئىككىنچىدىن، ئۇروش يۈگۈروشتە رەڭدار ئۇروشلەرنى ئالماش تارتىشقا توغرا كەلسە، ئۇلاق تۆگۈنچىسى چوقۇم كىنديك قوزۇق ئەتراپىغا كەلتۈرۈلۈشى لازىم، بولمىسا، رەخت گۇللىرىنىڭ رېتىمى بۇزۇلۇپ كېتىپ، مەھسۇلات سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ. ئۇچىنچىدىن، توقۇش مەشغۇلاتى داۋامىدا قىلىچ ھەرىكىتى، گىرە تاختىسى ھەرىكىتى، باسقۇ ھەرىكىتى، ئۇچ پاچاق ئاچا ھەرىكىتى، پىلتىكۈچ ھەرىكىتىدىن ئىبارەت بەش يۈروش ھەرىكەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قىلىچ ھەرىكىتى ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، قىلىچ ھەرىكىتىنىڭ ئوخشاش بېسىم بىلەن تەكشى داۋاملاشتۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. بولمىسا، ئارقاق بەزىدە زىچ، بەزىدە شالاڭ چۈشۈپ قېلىپ مەھسۇلات سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ.

يۈك چەكمەن، پايتىما ۋە جاۋا توقۇش مەشغۇلاتىدا قول - پۇتلارنىڭ ئىش تەقسىماتى ئەتلەس ۋە بۆز توقۇمىچىلىق مەشغۇلاتىدىكىدەك بولمايدۇ. بارلىق مەشغۇلاتلار دېگۈدەك قول ھەرىكىتى بىلەن ئورۇندىلىدۇ. بۇ ھال ئىش سۈرئىتى ۋە ئۈنۈمىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىدۇ. لېكىن، چەكمەن توقۇش دۈكىنىنىڭ ئۆزىگە يارىشا ئەۋزەللىكىمۇ بار. بىرىنچىدىن، بۇ خىل دۈكانلار تاغلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ شارائىتىغا ماسلاشقان. كىچىككىنە تۈز يەر بولسىلا دۈكان قۇرۇپ مەشغۇلات قىلغىلى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، كۆچمەن چارۋىچىلىق ياكى يۆتكىلىپ يۈرۈپ مال بېقىش داۋامىدا مەلۇم ئوبيېكتىپ ياكى سۇبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يۆتكىلىشكە توغرا كەلسە، تېخى توقۇلۇپ بولمىغان ئۇروشنى قاتلاپ - يۆگەپ ئېلىپ كېتىشكە ۋە يېڭى بارغان جايدا قايتىدىن دۈكان قۇرۇپ داۋاملاشتۇرۇپ توقۇشقا بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، چەكمەن دۈكىنىدا قوزغالماس ئېغىر قۇرۇلمىلار ياكى مۇرەككەپ تۈزۈلۈشلۈك قۇرۇلمىلار بولمايدۇ.

گىرە تاختىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ. گىرە تاختىسى ئۇستىدىن ئۆتكەن ئۇ-رۇشلەر ئۇستىگە باسقۇ تاختىيى ئورنىتىلىدۇ، ئاندىن قىلىچ ئېلىپ تاشلىنىدۇ. مۇشۇ تەرتىپلەر ئورۇندالغاندىن كېيىن توقۇش مەش-خۇلاتىنى باشلاشقا بولىدۇ.

چەكمەن، پايتىما (جاۋا) توقۇشتا، خالۋاپ تارتقۇ ئۇستىدە زوڭ-زىيىپ ئولتۇرۇپ، ئوڭ قولىدا گىرە تاختىسىنى ئالدىغا تارتىپ كۈزۈك ھالقىسىغا يېقىنلاشتۇرىدۇ. نەتىجىدە چىشى ئۇرۇشلەر يۇ-قىرىلاپ، ئەركەك ئۇرۇشلەر تۆۋەنلەپ چىشى گىرە ئېچىلىدۇ. خالۋاپ كۈزۈك ئالدىدىكى چىشى گىرەگە قىلىچ ئۆتكۈزۈپ تىغىنى ئاس-تىن، چۈلدىسىنى ئۇستۇن قىلىپ تىكلەپ قويۇپ، گىرە ئارىسىدىن ئوڭدىن سولغا پىلتىكۈچ ئۆتكۈزۈپ ئارقاق سالىدۇ. ئارقىدىن بىر قولىدا قىلىچ دەستىسىنى، بىر قولىدا بارماقلىقىنى تۇتۇپ، قىلىچ تىغىدا ئەدىلا گىرەگە ئۆتكۈزۈلگەن ئارقاقنى ئۇرۇپ چىڭدايدۇ، ئاندىن قىلىچنى سۈغىرىپ تاشلاپ، سول قولدا گىرە تاختىسىنى كەينىگە سۈرۈپ قويۇپ باسقۇچنى كۆچەپ باسىدۇ. بۇ چاغدا ئەركەك ئۇرۇشلەر ئۇستىگە تارتىلىپ، چىشى ئۇرۇشلەر تۆۋەنلەپ ئەركەك گىرە ئېچىلىدۇ. خالۋاپ ئوڭ قولىدا كۈزۈك ئالدىدا گىرە ئارىسىغا قىلىچ ئۆتكۈزۈپ، ئارقاق سالىدۇ ۋە قىلىچ ئارقىلىق ئۇرۇپ چىڭدايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەشغۇلات يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

چەكمەن، پايتىما ياكى جاۋا توقۇلۇپ مەلۇم ئارىلىققا يەتكەندە ئۇچ پاچاق ئاچا ياقا قوزۇق تەرەپكە سۈرۈلۈپ، توقۇش داۋاملاشتۇرۇ-لىدۇ. ئۇچ پاچاق ئاچا ياقا قوزۇققا يېقىنلاپ، گىرەنى ئېچىش قە-يىنلىشىپ قالغاندا، تارتقۇ باغلاقچىسى توشتىلىپ، رەختنىڭ تو-قۇلۇپ بولغان قىسمى تارتقۇدىن ئاستىغا ئايلاندۇرۇپ ئۆتكۈزۈلۈپ، تېخى توقۇلمىغان ئۇرۇشلەر يۈرۈشتۇرۇلۇپ ئۇستىگە چىقىرىلىدۇ ۋە توقۇش مەشغۇلاتى داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. توقۇلمىغان ئۇرۇش بىر مېتىرچە قالغاندا (گىرە ئېچىش مۇمكىن بولمىغاندا) توقۇش توخ-تىتىلىپ رەخت كېسىۋېلىنىدۇ.

نائەت بويىقى ئىشلىتىلسە جەگە سىزىقلىرى قارا، گۈل تۈۋە تەگلىك رەڭگى قانداق رەڭ ئىشلىتىلسە شۇ رەڭدە بولىدۇ. بۇ يەردە يېنەقەت ئەنئەنىۋى بويالغۇ ئۈسۈلى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىمىز.

شانتۇار گۈللىرى ئومۇمەن گۈل ـ گىياھ شەكىللەر: گىياھ، گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەر ۋە باشقا شەكىللەردىن تەركىب تاپقان پىدا. گۈل ـ گىياھ نۇسخىلىرى شاخ، پېلەك، چېچەك، غۇنچە، غاز (تال يىپىغا ئوخشاش شەكىل) قاتارلىق تەبىئىي نەرسىلەرگە تەقلىد قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ بەزىلىرى تەبىئىي نەرسىلەرگە تەقلىد قىلىپ بارلىققا كەلتۈرۈلگەن بولسا، بەزىلىرى تەسەۋۋۇر ۋە فانتازىيە كۆچى ئارقىلىق مۇبالىغە قىلىش، ئۆزلىشىش ئۇسۇللىرىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن. بۇنداق تەبىئىي نەرسىلەرگە تەقلىد قىلىنغان گۈل نۇسخىلىرىنىڭ ھەر بىرى يەنە نۇرغۇن ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردىن تۈزۈلگەن. مەسىلەن: چېچەك ـ گۈللەر ئوچ بەرگ، تۆت بەرگ، بەش بەرگ، سەككىز بەرگ، 10 بەرگ، 11 بەرگ، 16 بەرگ چېچەك شەكىللىرىگە؛ شاخ ـ پېلەكلەر تاق پېلەك، قوش پېلەك، تۈز پېلەك، ئەگرى پېلەك، قايچىلاشما ئەگرى پېلەك قاتارلىق شەكىللەرگە؛ غۇنچىلەر تاق غۇنچە، قوش غۇنچە، تۈز غۇنچە، ئەگرى غۇنچە، تۈز سىزىق غۇنچە، كىرپىكلىك غۇنچە دېگەندەك شەكىللەرگە بۆلۈنىدۇ.

گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەردىكى گۈل نۇسخىلىرى سىزىق، چېلەك (+)، چەمبەر، ھالقا، مۇنتىزم تۆت تەرەپلىك، مۇنتىزىي مۇنتىزم تۆت تەرەپلىك شەكىللەردىن تۈزۈلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە بىر خىلى يەنە نۇرغۇن جانلىق شەكىللەرگە ئىگە. مەسىلەن: سىزىق شەكلى تاق سىزىق، قوش سىزىق، كۆپ قەۋەت قاتار سىزىق، سىزىق قاتارلىقلارغا؛ چېكىت شەكلى چوڭ چېكىت، كىچىك چېكىت، ئۇرۇنما چېكىت، ئۇچ ئۇرۇنما چېكىت شەكىللەرگە؛ چەمبەر شەكلى تاق چەمبەر، قوش ھالقا ھالقا چەمبەر، ئۇرۇنما چەمبەر، كېسىشمە چەمبەر، سىشمە چەمبەر، تۆتاش ياي چەمبەر قاتارلىق شەكىللەرگە باشقا بۇيۇملارنىڭ شەكلى: يېنىۋاتقان شام شەكلى، تۇرۇلگەن

§7. بويياقچىلىق ۋە بۆزگۈللۈك بويالمىلار①

1. بۆز گۈللۈك بويالما ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

بۆز رەخت بويياقچىلىقىدىكى بۆز گۈللۈك بويالمىلار ھەر خىل ۋاستە ۋە ئۇسۇللاردا رەخت يۈزىگە گۈل چىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىدۇ. بۆز گۈللۈك مەھسۇلاتلارنىڭ گۈل جەگىلىرى ۋە گۈل شەكلى باسما بويياق ئۇسۇلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنىدۇ. رەخت تېگى ۋە بەزى گۈللەرنىڭ جەگىسى ھەر خىل ئۇسۇللاردا بويىلىدۇ. بۆز گۈللۈك مەھسۇلاتلارنى گۈل چىقىرىش ۋاستىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ: چىغرىق باسما بويالمىلار، قېلىپ باسما بويالمىلار ۋە تامغا باسما بويالمىلار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1) چىغرىق باسما گۈللۈك بويالمىلار

چىغرىق باسما گۈللۈك بويالمىلار سىرتقى دۇنيارىغا ھەر خىل گۈل شەكلى ئويۇلغان باسما چىغرىقى ئارقىلىق يۈزىگە گۈل بېسىپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتلار بولۇپ، گۈل شەكلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ شاتنۇار ۋە شەتلەڭگىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

(1) شاتنۇار: باسما چىغرىقىدا ماتا ياكى داكىغا گۈل بېسىلغان گۈللۈك رەخت بولۇپ، ئۇنىڭدا گۈل، غۇنچە، پېلەك جەگىسىنىڭ ئەچى ۋە تەگلىك رېڭىنى بويياش ئۇسۇلى ئىككى خىل. تەبىئىي بويياقتا بويياش ئۇسۇلى قوللىنىلسا تەگلىك بويىاشقا ئوردان ئىشلىتىلىدۇ، پۈتكەن مەھسۇلات قارا جەگە، قىزىلگۈل، قىزىل تەگلىك بولىدۇ. سا-

① ئۇيغۇر قول ھۈنەر - سەنئىتىدە ھەرخىل بويياق ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ھەرخىل ئۇسۇملۇك بويياق ماتېرىياللىرى، مېنرال بويياق ماتېرىياللىرى، ياسالما بويياق ماتېرىياللىرى ۋە سانائەت بويياق ماتېرىياللىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى، ئۇلارنى تەڭشەش ئىشلىتىش ئۇسۇلى ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىپ - تۇقۇلمىلار، يۇڭ يىپە- تۇقۇلمىلارنى بويياش ئۇسۇللىرى قولىڭىزدىكى بۇ كىتابلارنىڭ 4-تومىدىكى «خوتەن يىپەكچىلىكى»، «خوتەن گىلەمچىلىكى» ناملىق مەزمۇنلاردا تەپسىلىي بايان قىلىنغان بولغاچقا، تەكرارلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بۇ يەردە بۆز يىپ ۋە بۆز تۇقۇلمىلارنى بويياش ئۇسۇللىرىلا بايان قىلىندى.

ئارىسىدىكى بوشلۇقلار كىچىك ۋە ئاددىي گۈل شەكىللىرى ئارقىلىق تولدۇرۇلىدۇ.

شاتۇئارنىڭ نامى كۆپىنچە گۈل گۈرۈپپىلىرىدا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان گۈل ئېلېمېنتىنىڭ نامى، قىسمەن ھاللاردا گۈل تىز-مىسىنىڭ شەكىل نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، چېچەك نۇسخا، بۆلۈنمە نۇسخا، غازاك نۇسخا، ئۇۋاق نۇسخا، بۇغدىيەك نۇسخا، تەڭگە نۇسخا، شاخچە نۇسخا، روىبا، ئاسما نۇسخا دېگەنگە ئوخشاش.

شاتۇئار گۈل نۇسخىلىرى 50 خىلغا يېقىنلاشىدۇ، گۈل نۇسخىلىرىنى ھاسىل قىلغۇچى گۈل ئېلېمېنتلىرى ۋە ئۇلاردىكى ئۆزگىرىشلەر نەچچە يۈز خىلغا يېتىدۇ.

شاتۇئارنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىمۇ خېلى كەڭ، ھەر خىل كىيىم ـ كېچەكلەرنى تىكىشكە ئىشلىتىلگەندىن سىرت زەدىۋال، يوتقان ـ كۆرپە تېشى، ياغلىق قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تەيياراشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

(2) شەتلەڭگە: شەتلەڭگە كاتەكچە گۈللۈك رەخت بولۇپ، ھەر قانداقنىڭ گۈللىرى رەختنىڭ بويى ۋە توغرىسىغا يۆنەلگەن رەڭدار سىزىقلارنىڭ كېسىشىپ ئۆتۈشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇنداق گۈللەر ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە «دەرەۋزۇن گۈل» دەپ ئاتىلىدۇ. دەرەۋزۇن پەنجىرە ـــ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان ياغاچ توقۇلما نەقىش، رامكا گۈل ماھىيەتتە ئۇيغۇر ياغاچچىلىقىنىڭ نادىر مەھسۇلاتلىرىدىن بىرى بولغان دەرەۋزۇن شەكلىنىڭ بويىقچە-لىقتا تەقلىد قىلىنىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن.

شەتلەڭگىنى رەخت يۈزىدىكى گۈللەرنى تەشكىل قىلغۇچى گۈل ئېلېمېنتلىرىنىڭ پەرقىگە قاراپ ئاددىي شەتلەڭگە ۋە گۈللۈك شەتلەڭگە دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈش مۇمكىن. ئاددىي شەتلەڭگە گۈل ئېلېمېنتلىرى دەرەۋزۇن گۈللۈك ئاددىي سىزىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. گۈللۈك شەتلەڭگىنىڭ گۈللىرى بولسا دەرەۋزۇن گۈل سىزىقلىرىنىڭ كېسىشكەن نۇقتىلىرى ۋە سىزىقلار ئارىسىدىكى كاتەكچىلەرگە ھەر خىل گۈل ئېلېمېنتلىرى شەكلىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ ماھىيەتلىك پەرق نۇقتىسىدىن

قوموش شەكلى، تۇمارچە (تىلتۇمار) شەكلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (ئەمما بۇنداق شەكىلدىكى گۈللەر ئانچە كۆپ ئەمەس).

شاتىۋار يۇزىدىكى گۈللەرنىڭ كۆپ قىسمى يۇقىرىقى گۈل ئېلىمېنتلىرىنىڭ مۇۋاپىق گۈرۈپپىلىنىشىدىن ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن: جۇپ ھالقىنىڭ ئۈچ چېلەك شەكىللىك گۈل چاغىسىنى ھالقىغا ئېلىشى، تاق ياپراقلىق سەككىز شوئار شەكىللىك گۈل چاغىسىنىڭ جۇپ ھالقىسىنى ھالقىغا ئېلىشى ئارقىسىدا 16 بەرگلىك مۇرەككەپ گۈل گۈرۈپپىسى ھاسىل بولىدۇ. كەكلىك قېشى سىزىقلىق تۆت دانە رومبىنىڭ تۆت قۇلاقلىق بىر گۈلىنى قاتمۇ قات ھالقىغا ئېلىشى ئارقىسىدا مۇرەككەپ كەكلىك قېشى سىزىقلىق رومبا گۈل گۈرۈپپىسى ھاسىل بولىدۇ. قوش سىزىقلىق مۇنتىزم تۆت تەرەپلىكنىڭ تۆت دانە ئالتە بەرگلىك چېچەكنى ھالقىغا ئېلىشى، قوش تۇمارچە سىزىقلىق مۇنتىزىم تۆت تەرەپلىكنىڭ قوش سىزىقلىق مۇنتىزم تۆت تەرەپلىكنى ھالقىغا ئېلىشى، تاق سىزىقلىق مۇنتىزم تۆت تەرەپلىكنىڭ قوش تۇمارچە سىزىقلىق مۇنتىزم تۆت تەرەپلىكنى ھالقىغا ئېلىشى ئارقىلىق مۇرەككەپ مۇنتىزم تۆت تەرەپلىك گۈل گۈرۈپپىسى ھاسىل بولىدۇ.

يۇقىرىقى يەككە گۈل شەكىللىرى ياكى گۈل گۈرۈپپىلىرىنىڭ تەكشى بەتكە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئارقىلىق شاتىۋار گۈل نۇسخىلىرى ھاسىل بولىدۇ. گۈل نۇسخىلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى گۈل ئېلىمېنتلىرىنىڭ يەككە ياكى مۇرەككەپ بولۇشىغا قاراپ، شاتىۋار گۈل نۇسخىلىرىنى ئاددىي گۈللۈك شاتىۋار ۋە مۇرەككەپ گۈللۈك شاتىۋار دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. شاتىۋارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇرەككەپ گۈللۈك بولىدۇ.

مەيلى قانداق گۈللۈك شاتىۋار بولسۇن، گۈللىرى يەككە ياكى مۇرەككەپ گۈل ئېلىمېنتلىرىنىڭ مەلۇم تەرتىپ بويىچە تىزىلىشىدىن بارلىققا كېلىدۇ. تىزىلىش شەكلى كۆپىنچە: تۇز سىزىقلىق تىزما، تىك سىزىقلىق تىزما، قىيپاش تىزما، قايچىلاشما تىزما، تەڭ بۆلۈنمە تىزما، تەڭسىز بۆلۈنمە تىزما، چاچما تىزما دېگەندەك شەكىللەردە بولىدۇ. گۈل گۈرۈپپىلىرى ياكى گۈل تىزمىلىرى

بولغىنى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، ئۇلار «ھەمزەك رەخت» ۋە «ھەمزەك زەدىۋال» دەپ ئاتاپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ھەمزەك رەخت ئادەتتە «ھەمزەك» دەپلا ئاتىلىدۇ.

ھەمزەك قېلىپ باسمىسى ئارقىلىق گۈل بېسىلمىغان، چىلىما بويىاق ئارقىلىق تەگلىكى بويىلمىغان گۈللۈك رەخت بولۇپ، ئۇنىڭ تېگى نىل كۆك (زۆتىنە)، ھاۋا رەڭ ياكى ئاچ ھاۋا رەڭ، گۈللىرى بىر دەك ئاق بولىدۇ. ھەمزەك ئۇيغۇر قول ھۈنەر بويىاقچىلىقىدىكى ئەڭ قەدىمىي گۈللۈك رەخت تۈرى ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى نىيا خارابىسى ۋە سامۇ پۇل قەبرىستانلىقىدىن ھەمزەك پارچىلىرى تېپىلغانلىقىغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇر بۆز بويىاقچىلىقىدا ھەمزەك ئىشلەپچىقىرىشنى ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

ھەمزەك گۈل نۈسخىلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك ئېلېمېنت شاتۇار گۈل ئېلېمېنتلىرىنىڭكىگە ئوخشاشلا گۈل - گىياھ شەكىللىرى، گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەر ۋە بەزى تۈرمۇش بۇيۇملىرى شەكىللىرىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئەمما، بۇلار ئىچىدە گۈل - گىياھ شەكىللىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. گېئومېتىرىيىلىك شەكىللەر بىر قەدەر ئاز بولۇپ، پەقەت ئاز ساندىكى چەمبەر، چاقماق شەكىللىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. پۈتۈن رەخت يۈزىدە بويىغا توغرا يۆنىلىشلىك ياكى رەخت ئېنىگە تىك، قىيپاش يۆنىلىشلىك بۆلۈنمە سىزىقلار بولمايدۇ. ھەر خىل يەككە گۈل ئېلېمېنتلىرى مەلۇم قائىدە بويىچە تىزىلىپ، گۈل گۇرۇپپىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. گۈل گۇرۇپپىلىرىنىڭ رەخت يۈزىدە تۈز بەتلىك داۋام قىلىشى ياكى دەۋرىيلىك تەكرارلىنىشى ئارقىلىق گۈل نۈسخىلىرى ھاسىل بولىدۇ.

ھەمزەك گۈل نۈسخىلىرى رەخت يۈزىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرغۇچى گۈل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن: ئالما گۈل نۈسخا، تەڭگە گۈل نۈسخا، شاخ نۈسخا، غۇنچە نۈسخا، بادام نۈسخا، چۆگۈن نۈسخا، ئانار نۈسخا، ئاپتاپپەرەس نۈسخا، چاچما نۈسخا قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بەزى نۈسخلار ئاساسىي گۈلنىڭ شەكىل پەرقىگە ئاساسەن يەنە بىر قانچەخىلغا بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، شاخ نۈسخا،

ئېيتقاندا، گۈللۈك شەتلەڭگە گۈللۈك رەخت، ئاددىي شەتلەڭگە بولـ
سا رەڭدار يوللۇق بويىاق رەخت ھېسابلىنىدۇ. گۈللۈك شەتلەڭگە گۈللىرى بىر ياكى بىر قانچە يانداش تۈز سىزىقلارنىڭ تىك، توغرا، قىيپاش ياكى مۇرەككەپ يۆنىلىشتە سوزۇلۇپ، ئۆز ئارا كېسىشىپ ئۆتۈشى ئارقىلىق چوڭ چاقماق، كىچىك چاقماق، بۆلۈنمە چاقماق، رومبا، مۇنتىزىم ئالتە تەرەپلىك، غەيرىي مۇنتىزىم ئالتە تەرەپلىك، كۆپ قەۋەتلىك قايچىلاشما چاقماق، تىركەلمە چاقماق قاتارلىق شەـ كىللەردىكى كۇنگۇرىلەرنى ھاسىل قىلىشىدىن بەرپا بولىدۇ. ھەر بىر يولدىكى يانداش تۈز سىزىقلار سانى كۆپ بولغاندا بەشكە يېتەـ دۇ. ھەر خىل شەكىللىك كۇنگۇرىلەر رەخت يۈزىدە تۈز تىزما، تىك تىزما، قىيپاش تىزما، تىركەلمە تىزما، ئۇرۇنما تىزما قاتارلىق شەـ كىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ. كۇنگۇرىلەرگە ياكى سىزىقلارنىڭ كېـ سىشكەن نۇقتىلىرىغا بىر بىرلەپ ياكى بىر يول ئاتلاپ ۋە ياكى بىر نەچچە يول تاقلاپ ھەر خىل گۈل ـ چېچەك شەكلى نەقىشلىنىدۇ. بۇنداق چېچەك نەقىشلىرى خەنجەر ئۇچلۇق تۆت قۇلاق، تۆت گـ جەكلىك تۆت قۇلاق، تۆت چېكىتلىك تۆت قۇلاق، بۆرەك ئۇچلۇق تۆت قۇلاق، يەتتە چەمبىرەك چېچەك، سەككىز بەرگىلىك چېچەك، كىچىك تەڭگە چېكىت، تىركەلمە ئۇچلۇق تۆت رومبا، قوشقۇلاق قاـ تارلىق كىچىك گۈل ئېلىمېنتلىرىنى يەككە ئىشلىتىشتىن ھاسىل بولىدۇ. گۈللۈك شەتلەڭگە نۇسخىلىرى 10 خىلدىن ئاشىدۇ ۋە ئايـ رىم خاس ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ.

گۈللۈك شەتلەڭگە ھەر خىل ئايالچە كىيىملەرنى، كۆرپە، ياستۇق قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

2) قېلىپ باسما گۈللۈك مەھسۇلات ـــ ھەمزەك

قېلىپ باسما بويىاقچىلىقى قاتالتىردىن ياسالغان قېلىپ يۈزىدىن ھەر خىل، ھەر شەكىلدىكى گۈل ئورنىنى ئويۇپ ئېلىۋېتىپ، شۇ ئورۇندىن رەخت يۈزىگە رەڭلىنىشنى چەكلىگۈچى بويىاق بېرىش ئار ـ قىلىق گۈللۈك رەخت ئىشلەپچىقىرىلىدىغان باسما تېخنىكىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر قول ھۇنەر بويىاقچىلىقىدا قېلىپ باسمىسى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتتىن ھازىر بىزگە مەلۇم

قەدىر ئىنچىكە بولغان. مەخسۇس سەرگەزچىلىك، داستىخانچىلىق، بەلياغلىق باسمىچىلىقى، تېرىكە باسمىچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. غان كاسىپلار بارلىققا كەلگەن، بەزى مەھسۇلاتلار سىرتقى جايلار بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن.

(1)سەرگەز: سەرگەز ماتا رەختكە ئويما تامغىدا گۇل بېسىپ، ئاندىن قاينىتما بوياق ئۈسۈلى ئارقىلىق بويىلىدىغان گۇللۇك بۆز رەخت بولۇپ، گۇل جەگىلىرى قارا، جەگە ئىچى قىزىل، تېگى ھەر خىل رەڭدە بولىدۇ.

سەرگەز گۇللىرىدە گۇل ـ گىياھلارغا تەقلىد قىلىنغان گۇل ـ چېچەك، غۇنچە، شاخ، پىلەك قاتارلىق شەكىللەر؛ چەمبەر، چېكىت، مۇنتىزم تۆت تەرەپلىك، مۇنتىزم ئالتە تەرەپلىك قاتارلىق گېئومېتىرىيلىك شەكىللەر گۇل ياسىغۇچى ئېلېمېنت قىلىنىدۇ ۋە ئۇلاردىن گۇل ـ نەقش گۇرۇپپىلىرى ھاسىل قىلىنىدۇ.

سەرگەزدە جىيەك، كانارا بولمايدۇ. يەككە گۇل ئېلېمېنتلىرى يا-كى گۇل گۇرۇپپىلىرى سەرگەز بوي يۆنىلىشى بويىچە تىزما نەقش ھاسىل قىلىدۇ. بەزى گۇل ئېلېمېنتلىرى شاخ ياكى پىلەككە مەلۇم قائىدە ـ تەرتىپ بويىچە تىزىلىپ، بەزى نەقش ئېلېمېنتلىرى چېشىلەشمە شەكىل ياكى مۇنتىزم تۆت تەرەپلىك قاتارلىق شەكىللەرنى ھاسىل قىلىپ سەرگەز بوي يۆنىلىشى بويىچە قاتار ھاسىل قىلىدۇ.

سەرگەز گۇللىرىدە ئادەتتە مەلۇم بىر خىل گۇل ئېلېمېنتى ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇلار تۈز سىزىق بويلاپ بېۋاستە تىزىلىش ئارقىلىق بىر قەدەر رېتىملىق گېئومېتىرىيلىك تىزما شەكىل ھاسىل قىلىدۇ. گۇللىرى بىر قەدەر كىچىك، زىچ بولۇپ، رەخت بويى ئۇزۇن قاتار، رەخت ئېنى تېك ياكى قىيپاش قاتارلاردىن تەشكىللىنىدۇ. شاخ ـ پىلەك تىزما گۇللۇك قىسمەن نۇسخىلىرىدا ئاساسىي گۇل ۋە قوشۇمچە گۇل ئايرىمىسى بولىدۇ. شاخ، پىلەك، چېچەك، غۇنچە، يوپۇرماقلار ئاساسىي گۇل ئومۇرتقىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇلار ئەترا-پىدىكى بوشلۇقلار رېتىملىق تىزىلغان كىچىك چېكىت گۇللەر ئارقىلىق تولدۇرۇلىدۇ. ئاساسىي گۇللەر رەخت يۈزىدە بىر نەچچە قاتار ھاسىل قىلىپ، چېكىت گۇللەر ئارىسىدا ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ،

يىلان باغرى شاخ نۇسخا، تاق چېچەك شاخ نۇسخا، قوش چېچەك شاخ نۇسخا، شاخ بۆلۈنمە نۇسخا دېگەندەك. بەزى نۇسخىلار گۈللەرنىڭ رەخت يۈزىدە ئىگىلىگەن ئورنىنىڭ تەڭداشلىق ياكى چوڭ ـ كىچىكلىك پەرقىگەئاساسەن بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، تەڭ چاچما نۇسخا ھەمزەك يۈزىدىكى گۈللەر تەڭداش مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىپ داۋاملىشىدۇ. ئارىلاش چاچما نۇسخا ھەمزەكتە بولسا بىر چوڭ ئايگۈل (مەركىزىي گۈل) ئەتراپىغا يۇلتۇزدەك چېچىلغان بىر قانچە كىچىك گۈللەر قوشۇلۇپ دەۋرىي رەرىشتە داۋام قىلىدۇ.

ھەمزەك گۈل نۇسخىلىرى 30~20 خىلغا بارىدۇ. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمىدا گۈللەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى شاتۇار بىلەن شەتلەڭگىگە قارىغاندا شالاڭراق بولۇپ، كىشىگە ئازادىلىك، جەمجىتلىق تۇيغۇسى بېغىشلايدۇ. ھەمزەك ھەر خىل ئايالچە كىيىملەرنى تىكىشكە ۋە بەزى تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ھەمزەكنىڭ ئاق تەگلىك، نىل كۆك گۈللۈك تۇرىنىڭمۇ مەۋجۇتلۇقى مەلۇم.

ھەمزەك زەدىۋال: ھەمزەك رەخت بېسىش ئۇسۇلىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان زەدىۋال بولۇپ، گۈل بېسىش، بويىاش ئۇسۇلى ھەمزەك رەخت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭكىگە؛ زەي، كانارا، مېھراب تۇزۇلۇشى بولسا تامغا باسما بويىاق زەدىۋالىنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ (شۇڭا تەپسىلىي بايان قىلىنمايدۇ)، ئەمما گۈل تۇزۇلۇشى ئاددىيراق بولۇپ، ھەمزەك گۈللىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، گۈلى ئاق، تېگى نىل كۆك رەڭدە بولىدۇ. ھەمزەك زەدىۋال گۈل نۇسخىسى 20 خىلغا بارىدۇ.

3) تامغا باسما گۈللۈك مەھسۇلاتلار

تامغا باسما بويىاقچىلىقى بىر يۈزىگە گۈل ئويۇلغان ياغاچ تامغىدا رەخت يۈزىگە گۈل بېسىپ، ئاندىن باشقا قوشۇمچە ۋاستىلەردە ھەر خىل گۈللۈك ياكى رەڭدار يوللۇق رەختلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تېخنىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر قول ھۈنەر بويىاقچىلىقىدا تامغا باسما بويىاقچىلىقى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. سەرگەز، زەدىۋال، داستەخان، جايىناماز، ياغلىق، بەلياغلىق قاتارلىق گۈللۈك مەھسۇلاتلار ۋە تېرىكە قاتارلىق رەڭدار يوللۇق مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بۇ تۈرگە كىرىدۇ. تامغا باسما بويىاقچىلىقىنىڭ كەسپىلىشىشىمۇ بىر

سۈپا ياكى كارىۋاتقا سېلىنغان گۈللۈك كىگىز، گىلەم، تامغا تۇتۇلـ
غان زەدىۋال ۋە تام گىلىمى، شۇنىڭدەك تورۇس نەقىشلىرى قوشـ
لۇپ بىر پۈتۈن گەۋدە ھاسىل قىلىدۇ. ھەر خىل رەڭ، ھەر خىل
شەكىل ۋە ھەر خىل نۇقتىلاردىكى بۇ گۈل ـ نەقىشلەر ئورگانىك
مۇناسىۋەتلىك كۆرۈنۈشنى شەكىللەندۈرۈپ، كىشىنى رەڭگارەڭ گۈلـ
لىر ئىچىلغان باغدا تۇرۇۋاتقاندەك ھېسسىياتقا كەلتۈرىدۇ. كۆڭۈلگە
ئازادىلىك، دىلئارامىلىق، خۇشخۇيلۇق بېغىشلايدۇ.

زەدىۋالنى تەگلىك ماتېرىيال پەرقىگە قاراپ: رەخت باسما زەدىـ
ۋال، قەغەز باسما زەدىۋال، بورا بويىاق زەدىۋال دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بو
لىدۇ. بۇنىڭ كېيىنكى ئىككى تۈرلۈك سەۋەبلەردىن ئىزى
ئۆچكەن. باسما بويىاق زەدىۋال پۈتۈن خەلق ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان
بولۇپ، بۆز رەختكە گۈل بېسىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

زەدىۋال قول ھۈنەر بويىاقچىلىق مەھسۇلاتلىرىمىز ئىچىدە گۈلى
ئەڭ كۆپ بولغان بىر تۈر بولۇپ، گۈل نۇسخىلىرىنى ھاسىل قىلـ
غۇچى ئېلىپمېنىتلار ۋە گېئومېتىرىيەلىك ئېلىپمېنىتلار دەپ ئىككى
توپقا بۆلۈنىدۇ.

ئۆرنەكلىك گۈل ئېلىپمېنىتلىرى ھەر خىل رېئال نەرسىلەرنىڭ
شەكلىنى ئۆرنەك قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ،
ھازىرغىچە ئۇلارنى قىزىلگۈل، تولدۇرما گۈل، ئانارگۈلى، ئالما چې
چىكى، شاپتۇل چېچىكى، ھەشقىپىچەك قاتارلىقلارنىڭ گۈل ـ چې
چەك شەكىللىرى؛ كېۋەز، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلارنىڭ شاخ ـ يو
پۇرماقلىرى، ئانار، بادام قاتارلىق دەرەخ شەكىللىرى؛ ئاپتۇۋا، چۆ
گۈن، چەينەك، لوڭقا، تەشتەك، پىيالە، چىنە، شام، شىرە، گۈل
سېۋىتى قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ شەكىللىرى؛ چاقپەلەك،
كىرىشمە چىشلىق چاق قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ
شەكىللىرى؛ مېھراب، قوقتا، قۇببە، كۈنگۈرە قاتارلىق ئىمارەت بۆ
لەكلىرىنىڭ شەكىللىرى؛ ھەر خىل نەقىشلىك، ھەر خىل چوڭلۇقـ
تىكى تەڭگە (پۇل) نىڭ شەكىللىرى؛ قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، بۇلۇت
قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى شەكىللىرى ۋە پىلە قۇرتى شەكىلىدىن
ئىبارەت 10 تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇنداق شەكىللەرنى ئۆرنەك

كىشىگە چەكسىزلىك، ئازادىلىك تۇيغۇسى بېرىدۇ.

ھەر خىل گۇللەر سەرگەزلەر رەخت يۈزىدىكى گۈل ئېلېمېنتـ
ىنىڭ (ئاساسىي گۈل ئېلېمېنتىنىڭ) ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن،
ئايرىم ناملار بىلەن ئاتىلىپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. سەرگەز نۇسخىلىرى:
قوچقىراق نۇسخا، بۇغدىيەك نۇسخا، چايچى نۇسخا، يىلان باغرى
نۇسخا، چېلەك گۈل نۇسخا، ئۈچ چىش نۇسخا، چارچىن نۇسخا،
ئۇۋاق نۇسخا، شاخچە نۇسخا قاتارلىق 30～20 خىلغا بارىدۇ.

سەرگەز تەگلىك رەڭ پەرقىگە قاراپ ئاق تەگلىك سەرگەز ۋە قىزىل تەگلىك سەرگەز دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. تەگلىك بويىقا تەبىئىي بويىق ئىشلىتىلگەن ياكى سانائەت بويىقى ئىشلىتىلگەنلىكىگە قاراپ تەـ بىئىي بويىق سەرگەز ۋە سۇنئىي بويىق سەرگەز (بۇلار خەلق ئارىسىدا جىڭ سەرگەز ۋە جا سەرگەز دەپ ئاتىلىدۇ) دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

سەرگەز پاختىلىق كىيىملەر ۋە يوتقان ـ كۆرپىگە ئەستەر قىلىشقا، زەدىۋال قىلىشقا، قىسمەن ھاللاردا داستىخان قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

(2) زەدىۋال: زەدىۋال تامغا تۇتۇلىدىغان گۇللۇك بۇيۇملارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە كەڭ ئومۇملاشقان تۇرمۇش بۇيۇمى ۋە سەنئەت بۇيۇمىدۇر. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 تـوم، 517 ـ بېتىدە «گرام» دېگەن سۆزلەمگە: «تامغا تارتىلىدىغان گۇللۇك چارشاپ» دەپ، «تام گېرمي» دېگەن مىسالغا: «تام چارشىپى» دەپ ئىزاھات بېرىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «تامغا تارتىلىدىغان گۇللۇك چارشاپ» نى دەل ھازىرقى زەدىۋال ياكى ئۇنىڭ باشقا بىر تۈرى بولۇپ، مەلۇماتقا ئاساسەن خەلقىمىزنىڭ زەدىۋال ئىشلىتىشى كەم دېگەندە مىڭ نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ ئېيتالايمىز.

زەدىۋال ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي تۇتۇش، ئۆي بېزەشتە كەم بولسا بولـ مايدىغان بىر خىل تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇپ، ئادەتتە مېھمانخانا ۋە ياـ تاق ئۆيلەرنىڭ سۇپا ياكى كارىۋات تام تەرەپ گىرۋىكىدىن باشلاپ تام دىۋارىغا تۇتۇلىدۇ، پاكىزلىقنى ساقلاش ۋە ئۆي زىننەتلەشتىن ئىبارەت ئىككى خىل مەقسەتتە ئىشلىتىلىدۇ، يەنى تامغا زەدىۋال تۇتۇلسا ئۆي بىساتلىرى ۋە كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ تامغا سۈركىلىپ كىرلىشىپ كېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن

قۇرت نۇسخا زەدىۋال تېخىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇسۇلى تەرىپىدە زەي بىلەن بوي كانارىلا بولىدۇ. ئاستىدىكى ئاساسىي قىسمىدا بۆلۈنمە كانارا ۋە مېھراب بولمايدۇ. گۈل ـ نەقىشلىرى تۈز بەتلىك داۋام قىلىدۇ، يەنى زەدىۋال ئېنىگە قارىمۇ قارشى قىيچاش يۆنىلىشتە قاتار تىزىلغان پىلە قۇرت شەكىللىرى ئۈزۈن سىزىقلارنى ھاسىل قىلىپ بىر ـ بىرىنى كېسىشىپ ئۆتۈپ، تەقرىبىي مۇنتىزم تۆت تەرەپلىك شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. قۇرت شەكىللىرىنىڭ تۇتاشقان جايىغا يوپۇرماق شەكلى، تۆت تەرەپلىك مەركىزىگە تولدۇرما گۈل شەكلى چۈشۈرۈلىدۇ. ھەر بىر تۆت تەرەپلىك سەكىز دانە پىلە قۇرت شەكلىدىن تۈزۈلگەن. قۇرت تېنى سەل ئېگىلگەن، ئۇستىگە 13~10 داندىن كىچىك قارا چېكىت چىقىرىلغان بولۇپ، بۇ كۆرۈنۈشلەر بەئەينى زوق شوخ بىلەن يوپۇرماق يەۋاتقان پىلە قۇرتلارنى ئەسلىتىدۇ.

پىلە قۇرتى نۇسخىلىق نەقىشنىڭ ئۇزاق زامان ساقلىنىپ قېلىشى پىلە ـ ئۇجمىچىلىك ئىشلىرىنىڭ خوتەنلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئېگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئەزەلدىن ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(3) داستىخان: بۇ يەردە تامغا باسما ئۇسۇلىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان داستىخان كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ ئاقارتىپ ئۇشتە قىلىنغان تالىما ياكى ماتاغا بېسىلىدۇ. تامغا باسما داستىخاندا ئەنلەپ تەييارلانغان رەختكە تامغا بېسىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قارىتا مۇقىم ئۆلچەم يوق. ئېھتىياجغا ئاساسەن خالىغان چوڭلۇقتا بېسىپ چىقىلىدۇ. ئادەتتە ئەڭ چوڭلىرى 1.80~4.00 مېتىرغا يېتىپ بارىدۇ.

تامغا باسما داستىخان گۈللىرى كانارا ۋە ئىچ گۈلدىن ئىبارەت ئىككى يۇرۇش گۈل ـ نەقىش سىستېمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ.

كانارا سىزىقلىرى، گۈل جەگە سىزىقلىرى قارا، گۈل چاغىسى، گۈل رامكىسى بوشلۇقلىرى قىزىل، تېگى ئاق ياكى قىزىل بولىدۇ.

باسما بوياق داستىخان توقۇلما داستىخانغا سېلىشتۇرغاندا روشەن ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە. بىرىنچىدىن، تۆت تەرەپكە كانارا چىقىرىلىدۇ. كانارا گۈللىرى كىچىك ۋە زىچ، ئايگۈل چوڭ، قوشۇمچە گۈللەر كەم

قىلىپ بارلىققا كەلتۈرۈلگەن گۈل ئېلېمېنتلىرى ئۆز تۈرىدە يەنە نۇرغۇن كىچىك بىرلىكلەرگە، مەسىلەن، چېچەك شەكلى ئىككى ياپراقتىن تارتىپ 20 نەچچە ياپراققىچە بولغان ھەر خىل گۈل شە-كىللىرىگە؛ چۆگۈن شەكلى چوڭ، ئوتتۇرا ھال، كىچىك، چوڭ چە-چەكلىك، كىچىك چەچەكلىك، ئۇزۇن جوغلىق، قىسقا جوغلىق چۆگۈن شەكىللىرىگە؛ تەڭگە شەكىللىرى تۆشۈك تەڭگە، تۆشۈكسىز تەڭگە، چوڭ تەڭگە، كىچىك تەڭگە، ھەر خىل نەقىشلىك تەڭگە شە-كىللىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

گېئومېتىرىيەلىك گۈل ئېلېمېنتلىرى بولسا، يەككە سىزىق، جۈپ سىزىق، كىرىپكلىك سىزىق، قوش كىرىپكلىك سىزىق، كەك-لىك قېشى سىزىق، ھەرە چىشى سىزىق، دولقۇنسىمان سىزىق، زەنجىر سىزىق، ياي سىزىق، مۇنتىزم ۋە غەيرىم مۇنتىزم شەكىلدە-كى، ھەر خىل چوڭلۇقتىكى ئۇچ بۇلۇڭ، تۆت تەرەپلىك، بەش تەرەپ-لىك، ئالتە تەرەپلىك، سەككىز تەرەپلىك شەكىل، ھەر خىل چوڭ-لۇقتىكى چەمبەر، رومبا، سېكتور قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇنداق گۈل گۈرۈپپىلىرىنى زەدىۋال يۈزىگە مۇۋاپىق كىرىشتۇ-رۇپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق كەم دېگەندە 60 خىل زەدىۋال نۇس-خىسى بارلىققا كەلتۈرۈلگەن. زەدىۋالنىڭ گۈل جەگىسى بىرەك قارا بولىدۇ. لېكىن، زەدىۋال تېگى ۋە گۈل چاغىسى بوشلۇقىنى خالىغان رەڭدە بوياش مۇمكىن. گۈل نۇسخىسى بىلەن رەڭ تۈرى بىرەك ھە-سابقا ئېلىنسا، زەدىۋال نۇسخىسى بىر نەچچە يۈز رەڭ تۈرىگە بارىدۇ.

باسما زەدىۋال يۈزىدىكى گۈللەر رەخت ئېنىگە زەي، كانارا، مېھرابتىن ئىبارەت ئۇچ قىسىمغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

زەدىۋاللار مېھرابتا ئاساسىي ئورۇندا تۈرغۇچى گۈل نۇسخىسىغا ئاساسەن: ئاپتۇۋا نۇسخا، چەينەك نۇسخا، چۆگۈن نۇسخا، لوتقا نۇسخا، تەڭگە نۇسخا، شاخ نۇسخا دېگەندەك خاس ناملار بىلەن ئاتە-لىپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

زەدىۋالنىڭ يۇقىرىدىكى ئاساسىي نۇسخىلىرىدىن باشقا چاچما نۇسخا، قۇرت نۇسخا دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى خىل ئالاھىدىرەك نۇسخىلىرىمۇ بار.

مەنتلار ۋە ئۇلارنى گۈرۈپپىلاپ قوللىنىش ئۇسۇللىرى زەدىۋال گۈل-لىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۇسۇللىرىغا ئوخشاش بولىدۇ. پەقەت ھايۋان، ئۇچار قۇش قاتارلىق جانلىقلارنىڭ سۈرىتىنى چىقارماسلىق شەرت قىلىنمىدۇ. جايناماز نىڭ گۈل نۇسخا تۈرى ئالتە خىلغا بارىدۇ.

(5) ياغلىق، بەلياغلىق، بوغجۇما: بۇلار بىر دەك ئېنى ۋە بويى 1.00 ~0.80 مېتىرلىق كۆادرات شەكىللىك داكا رەختكە گۈل بېسىش ئار-قىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بوغجۇما قىز-ئاياللىرىمىزنىڭ قىممەت با-ھالىق كىيىم ـ كېچەكلىرى ۋە زىننەت بۇيۇملىرىنى ئوراپ، قاچىلاپ ساقلايدىغان بۇيۇم بولۇپ، شەكىل پەرقىگە ئاساسەن جىلتا بوغجۇما ۋە ياغلىق بوغجۇما دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. جىلتا بوغجۇما ھەر خىل يە-پەك ۋە بۆز رەختلەردىن مۇنتىزم تۆت بۇلۇڭلۇق شەكىلدە بىر تەرەپتىن ياپقۇچ چىقىرىپ تىكىلىدۇ. ياغلىق بوغجۇما بولسا، بوغجۇما ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان ئادەتتىكى يىپەك ياكى بۆز ياغلىقنى كۆرسىتىدۇ.

گۈللۈك بۆز ياغلىق داكا رەختكە ئويما تامغا ئارقىلىق گۈل بە-سىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئويما تامغا بىلەن گۈل بېسىلىدە-غان بۆز ياغلىق گۈللىرى گۈل ـ چېچەك، غۇنچە، غازاڭ، تەڭگە قا-تارلىق گۈل ئېلېمېنتلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. دەرەخ، زىرائەت، ئە-مارەت ئۆرنەك قىلىنغان گۈل ئېلېمېنتلىرى ئىشلىتىلمەيدۇ. گۈل شەكىللىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتە كۆپىنچە كانارىسىز، زەيىسز بولىدۇ. قىسمەن ھاللاردا بىر سىزىقلىق زەي ياكى بىر رەت تار كانارا چىقىرىلىدۇ. گۈل ئېلېمېنتلىرى ياغلىقنىڭ پۈتۈن يۈزە-گە ھەر خىل تىزما ياكى چاچما ھالەتتە چۈشۈرۈلىدۇ. گۈللۈك بۆز ياغلىق باش كىيىمى ياكى بوغجۇما قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

(6) يوللۇق بويالمىلار: مەلۇم ۋاستە ۋە ئۇسۇللار ئارقىلىق ئاق رەختكە رەڭدار يوللۇق سىزىق بېسىلغان بۇيۇملار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

يوللۇق بويالمىلار رەڭدار يوللىرىنىڭ بىر يۈنىلىشلىك ياكى ئىككى يۈ-نىلىشلىك بولۇشىغا قاراپ شەتلەڭگە ۋە تېرىكە دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئاددىي شەتلەڭگە: بۇ، يۈزىگە توغرا، تىك ياكى قىيپاش يۆنىلىشلىك رەڭلىك سىزىقلار بېسىلغان كاتەكچە رەخت بولۇپ، رەڭدار يوللىرىنى ھاسىل قىلغۇچى ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلارنىڭ رەخت يۈزىگە ئورۇنلاشتۇ-

چىك ۋە شالاڭ، جايلىشىشى سىممېترىك بولۇپ، گۈللەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىك، زىچ ـ شالاڭلىق پەرقى روشەن گەۋدىلىنىدۇ؛ ئىككىنچى ـ دىن، توقۇلما داستىخاندا پەقەت گېئومېترىيەلىك گۈللەرلا بولىدۇ. باسما بويۇق داستىخاندا بولسا ھەم گېئومېترىيەلىك، ھەم گۈل ـ گىياھ ئۈرنەك قىلىنغان مۇرەككەپ گۈللەر بولىدۇ. گۈللەرنىڭ شەكىل ۋە رەڭ پەرقى روشەن گەۋدىلىنىدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، باسما بويۇق داستـ ـخان ئەنلەپ تەييارلانغان رەختكە بېسىلىدىغان بولغاچقا، چوڭ ـ كىـ ـچىكلىك ئۆلچىمىنى ئېھتىياجغا قاراپ جانلىق ئىگىلەشكە بولىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى مۇتلەق كۆپ قىسىم قول ھۈنەر بويۇقچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرى كاساتلىشىپ ئىزى ئۆچكەن بۇگۈنكى كۈندە، باسما بويۇق داستىخان مەلۇم ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ.

(4)جاينامازلار: نامىز ئۆتەشتە يەرگە سېلىنىدىغان بۈيۇم بولۇپ، ئۇنىڭ مۇتلەق پاكىز بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئادەتتە ئۇي تېگىگە سېلىنىدىغان كىگىز ـ گىلەملەر ياكى كىيىم ـ كېچەكلەرنى بىـ ـۋاسىتە جاينامازلىق قىلىپ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن جاينامازلار مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. لازىم ۋاقىتتا ئىشلىتىلىپ، باشقا ۋاقىتتا قاتلاپ ئايرىم ساقلىنىدۇ.

جاينامازنى ئىشلىتىلگەن ماتېرىيالىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: بۆز بويۇق جاينامازلار، گىلەم جاينامازلار، كىگىز جاينامازلار ۋە بورا جاينامازدىن ئىبارەت تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بۆز بويۇق جاينامازلار ماتا قاتارلىق يېڭى بۆز رەختكە گۈل بېسىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

بۆز باسما جاينامازلارنىڭ كەڭلىكى 60~50 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1.00~0.80 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. جاينامازلار يۈزىدە كانارا ۋە مېھراب گۈللىرىلا بولۇپ، زەي گۈللىرى بولمايدۇ. كانارا گۈللىرى ئىككى يان ۋە مېھراب چوققىسى تەرەپكە ئىككى ياكى ئۈچ رەت چۈـ ـشىدۇ. مېھراب ئاستى بىر تال سىزىق بىلەن تۇتاشتۇرۇلىدۇ. كانارا قورشاۋىغا مېھراب چىقىرىلىدۇ. مېھراب مۇنتىزىم مېھراب شەكلىدە، تۇتاش ياي شەكلى ياكى پاراللېل تۆت تەرەپلىك شەكىللەردە بولىدۇ. كانارا گۈللىرى ۋە مېھراب گۈللىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ئېلېـ

سىلەن قىزىل) دە بولىدۇ. يول كەڭلىكى بولسا «A»بىلەن «B» 0.5 سانتىمېتىر، «C» يول 0.2 سانتىمېتىر، «D» يول 0.1 سانتىمېتىر كەڭلىكتە بولىدۇ ۋە شۇ تەرتىپتە دەۋر قىلىدۇ.

چىغ يوللۇق تېرىكە: بۇ خىل تېرىكىنىڭ ھەر ئىككى يولى بىر گۈرۈپپا بولۇپ دەۋرىيلىدۇ. ئەمما، يول كەڭلىكى تار. ئىككى يولنى «A» ۋە «B» بىلەن ئىپادىلىسەك «A» يول كەڭلىكى 0.3 سانتىمېتىر، «B» يول كەڭلىكى 0.1 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، شۇنداقلا «A» يوللار قارا، «B» يوللار خالىغان باشقا بىر خىل رەڭدە بولىدۇ.

(7) سىدام بويالمىلار: قول ھۈنەر بويالقىلىمىزدا سىدام بۆز بويالمىلارنىڭ تۈرى ئانچە كۆپ ئەمەس. بۇنىڭ ئىچىدە بۆز چەكمەن بويالغۇ ۋە ماتا بويالغۇ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۆز چەكمەن كۆپىنچە قارا، ماش رەڭ، جىگەر رەڭدە بويىلىدۇ. رەڭ نامى قوشۇلۇپ «قارا بۆز چەكمەن»، «جىگەر رەڭ بۆز چەكمەن»، «ماش رەڭ بۆز چەكمەن» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. ماتا كۆك، قارا، ماش رەڭ، جىگەر رەڭلەردە بويىلىدۇ ۋە رەڭ نامى قوشۇلۇپ ئاتىلىدۇ. ئوخشاش رەڭدىكى چەكمەن بىلەن ماتانى بويالغۇ ئۈسۈلى ئوخشاش.

سىدام بويالغۇ بۆز توقۇلمىلار بويالغۇ مەشغۇلاتى ئاددىيراق، باھاسى ئەرزان، ئىجتىمائىي ئىستېمال مىقدارى كۆپ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

2. چىغرىق باسما بويالچىلىقى

1) چىغرىق باسما بويالچىلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

شاتۇار، شەتلەڭگە، تېرىكە قاتارلىق چىغرىق باسما بويالمىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا كاتاپ، داۋا، ئانارخەمكى، ئوردان يىلتىزى، زەمچە قاتارلىق ماتېرىياللار؛ باسما چىغرىقى، قازان، سوقا، لەڭگەر چۆپ قاتارلىق ئۇسكۇنە ـ سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

باسما چىغرىقى: بۇ، چىغرىق باسما بويالچىلىقىدا رەختكە گۈل بېسىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغۇچى مۇھىم قورۇلما بولۇپ، تەگلىك چاپۇپ، باسما ئوقى، تەڭنە، يۆگەم ئوقى قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

رۇلۇشى گۇللۇك شەتلەتكىنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ. ئەمما، رەڭدار يوللار - نىڭ كېسىشكەن نۇقتىلىرىدا ۋە رەڭدار يوللار ئارىسىدا ھاسىل بولغان كۇنگۇرە بوشلۇقلىرىدا گۇل - چېچەك نەقىشلىرى بولمايدۇ.

ئاددىي شەتلەتكە باسما چىغىرىقتا بېسىش ۋە باسما تامغىدا بېسىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

تېرىكە: بۇ، رەخت يۇزىگە بوي يۇنىلىشى بويىچە رەڭدار سىزىق بېسىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان رەڭدار يوللۇق رەختنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، باسما چىغىرىقى ئارقىلىق بېسىش ۋە باسما تامغا ئارقىلىق بېسىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. تېرىكىنىڭ رەڭدار يوللىرى ئىككى خىل رەڭدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ بىرسى چوقۇم قارا بولىدۇ؛ يەنە بىرسى ئېھتىياجغا قاراپ تاللىنىدۇ. قارا يول ئاساس قىلىنىپ ئاۋۋال بېسىلىدۇ. بۇ چاغدا قارا - ئاق ئارىلاش يوللۇق يېرىم تەييار مەھسۇلات بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاق يول قىزىل ياكى سېرىق قاتارلىق خالىغان رەڭدە بويىلىدۇ.

تېرىكە رەڭدار يوللىرىنىڭ كەڭ - تارلىقى ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ: كەڭ يوللۇق تېرىكە (بۇ خىل تېرىكە «مەنپىزە» تېرىكە» ياكى «مەنپىزە» دەپ ئاتىلىدۇ)، ئارىلاش يوللۇق تېرىكە، چىغ يوللۇق تېرىكە دېگەندەك تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

مەنپىزە: مەنپىزىنىڭ رەڭدار يوللىرى بىر جۈپتىن دەۋرىيلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە بىرسى قارا، يەنە بىرسى خالىغان رەڭدە بولىدۇ. ھەر بىر رەڭدار يولىنىڭ كەڭلىكى بىر-ئىككى سانتىمېتىر بولىدۇ. ئىككى خىل رەڭ يولىنىڭ كەڭلىكى ئوخشاش بولۇشمۇ، پەرقلىق بولۇشمۇ مۇمكىن.

ئارىلاش يوللۇق تېرىكە: بۇ خىل تېرىكىنىڭ رەڭدار يوللىرى ھەر تۆت يول بىر گۇرۇپپا بولۇپ دەۋرىيلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىككىسى قارا، ئىككىسى خالىغان بىر خىل رەڭدە بولىدۇ. بۇ بىر گۇرۇپپىدىكى تۆت يولىنىڭ كەڭ - تارلىقىمۇ تامامەن ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. ئۇلارنى ئۆز رېتى بويىچە «A، B، C، D» بىلەن ئىپادىلىسەك، رەڭ تەكرارلىقى «A» بىلەن «C» قارا، «B» بىلەن «D» خالىغان بىر خىل رەڭ (مە-

مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. گۈل ئوقى ئاستىغا، قوشۇمچە ئوق ئۇستىگە چۈشىدۇ. گۈل ئوقىنىڭ ئوق تەرەپ ئەركەك تۇرۇمىنىڭ تىزلىق سىرتىدىكى قىسمىغا بىر ئەگمىلىك جەينەك قۇلاق بېكىتىلىدۇ.

يۆگەم ئوقى: گۈل بېسىلماقچى بولغان رەختنى يۆگەشكە ئىشلەتىلىدىغان سەپلىمە بۆلەك بولۇپ، تەگلىك چاچۇپنىڭ كەينى بېشىدىكى تىزلىققا بېكىتىلىدۇ. قۇرۇق تېرەك ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇق ۋە تومۇق ئۆلچىمى گۈل ئوقى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئوق تەرەپ تىزلىق سىرتىدا جەينەكلىك قۇلىقى بولىدۇ. چىغرىق مەشغۇلات ھالىتىدە تۇرغاندا يۆگەم ئوقى ۋە باسما ئوقلىرىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئالدى ـ كەينى تىزلىق پاچاقلار بىلەن تەگلىك چاچۇپ بوي ياغىچى ئارىسىغا تىرەكلەر ئورنىتىلىدۇ.

ئوقلار ئىشلىتىلمىگەن ۋاقىتتا سۆرۈن ۋە قۇرغاق جايدا ساقلىنىدۇ.

تەڭنە: بۇ، ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بۆلەك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى گۈل ئوقى بىلەن ئوخشاش، ئەمما دىئامېتىرى ئوق دىئامېتىرىدىن بىر ھەسسە دېگۈدەك چوڭ بولىدۇ. تەڭنىگە بوياق سۈيۇقلۇقى قاچىلىنىدۇ ۋە گۈل ئوقى دۇغارغا بوياق بېرىش رولىنى ئوينايدۇ. شۇڭا، گۈل ئوقىنىڭ دەل ئاستى تەرىپىگە بېكىتىلىدۇ ۋە گۈل ئوقىنىڭ ئاستى تەرىپىدىن بەش سانتىمېتىر قىسمى تەڭنىدىكى بوياق سۇيۇقلۇقىغا چۆكۈپ تۇرغۇدەك ھالەتتە تەڭشىلىدۇ.

قازان: ئادەتتىكى چوڭ چويۇن قازان بولۇپ، رەختكە گۈل بېسىش ئالدىدا رەخت داۋلاشقا، گۈل بېسىلىپ بولغاندىن كېيىن تەگلىكنى بوياشقا ئىشلىتىلىدۇ.

سوقا: شال ئاقارتىدىغان قول سوقىسىغا ئوخشاش بولۇپ، يەرلىك بوياق ماتېرىياللىرىنى سوقۇپ يۇمشىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

لەڭگەر چۆپ: 1.50 مېتىرچە ئېگىزلىكتىكى ئىككى تال پاچاقلا بېكىتىلگەن ئۇزۇن، سىلىق توغرا ياغاچ بولۇپ، بويالغان رەختلەرنى يېيىپ قۇرۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2) چىغرىق باسما بوياق مەشغۇلاتى

چىغرىق باسما بوياق مەشغۇلاتى تەييارلىق باسقۇچى، داۋلاش باسقۇچى، گۈل بېسىش باسقۇچى، چايقاش باسقۇچى، تەگلىك بوياش

تەگلىك چاچۇپ، دىئامېتىرى 20 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى ئۇچ مېتىر ئەتراپىدىكى ئىككى تال ئېغىر چاسا ياغاچنى ئىككى تال چې-تىق ياغاچ ئارقىلىق بىر مېتىر كەڭلىكتە چېتىپ ياسىلىدىغان پاراللېل تۆت تەرەپلىك ياغاچ قۇرۇلما بولۇپ، ئالدى ـ كەينى تەرەپ-تىكى تىزلىق ياغاچلار ئارقىلىق چىغرىقىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇش ۋە مۇقىملاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

باسما ئوقى: بۇ گۈل بېسىش مەشغۇلاتىنى ئەملگە ئاشۇرغۇچى ھالقىلىق بۆلەك بولۇپ، ئاساسىي ئوق ۋە قوشۇمچە ئوقتىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش ئوقتىن تۈزۈلىدۇ. ئوقلار ئەلا سۈپەتلىك، تولۇق قۇ-رۇغان ئامۇت ياكى قاپاق تېرەك ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ. سىرتـ-قى كۆرۈنۈشى سىلىندىر شەكلىدە، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر، دىئامې-تىرى 15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

ئاساسىي ئوق: سىرتقى دۈاربغا گۈل ـ نەقىشلەر ئويۇلغان ئوق، «گۈل ئوقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گۈل ئوقىنىڭ سىرتقى يۈزىگە شاتىۋار، شەتلەڭگە، تېرىكە قاتارلىق گۈللۈك ياكى يوللۇق رەختلەرنىڭ گۈل نۈسخىلىرى چىقىرىلىدۇ، يەنى گۈل ـ نەقىش ۋە سىزىق ئورنى قالدۇ-رۇلۇپ، گۈل ـ نەقىشلەر ئارىسىدىكى بوشلۇقلار، كۈنگۈرىلەر ۋە ئاق يول ئورنى ئويۇپ چىقىرىۋېتىلىدۇ. بىر تال گۈل ئوقىدا بىر خىل رەختنىڭ بىرلا خىل نۈسخىسىنى بېسىشقا بولىدىغانلىقى ئۈچۈن باس-ما چىغرىقتا ھەر خىل رەختلەرنىڭ ھەر خىل نۈسخىدىكى گۈللىرى ئويۇلغان ئون نەچچە ياكى بىر قانچە ئون گۈل ئوقى سەپلىنىدۇ.

قوشۇمچە ئوق: بۇ، گۈل ئوقىنىڭ ئايلانما ھەرىكىتى ئارقىلىق سۈركىلىش تەسىرىدە پاسسىپ ئەگەشمە ھەرىكەت قىلىدىغان ئوق بولۇپ، بىر چىغرىق ئۈچۈن بىر نەچچە تاللا قوشۇمچە ئوق سەپلەن-سە كۆپايە. قوشۇمچە ئوقنىڭ سىرتقى دۈاربغا بىر-ئىككى قات سۇ-پەتلىك ماتا چاپلىنىدۇ. ھەر ئىككى يۈرۈش ئوقنىڭ ئىككى بېشىدا سىلىندىر شەكىللىك ئەركەك تۈرۈم (ئوق بېشى) چىقىرىلىدۇ. تەگ-لىك چاچۇپنىڭ ئالدى بېشىغا بىر تالدىن تىزلىق پاچاق چىقىرىلە-دۇ. پاچاق ئېگىزلىكى بىر مېتىر ياكى 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئوقلارنىڭ ئەركەك تۈرۈملىرى تىزلىق تۆشۈكىگە سېلىنىپ

چىغرىق باسما بويىاقچىلىقىدا داۋا سۈيۈقلۇقى ئۇچ خىل ئۇسۇلدا تەييارلىنىدۇ. بىرىنچى خىل ئۇسۇلدا سۇ ۋە يۇلغۇن داۋىسى 100:15 نىسبەتتە تەييارلىنىدۇ. ئىككىنچى خىل ئۇسۇلدا سۇ، داۋا، شۇنداقلا ئانار پوستى (ئانار خەمكى100:10:5 نىسبەتتە 100 جىك سۇ، 10 جىك داۋا، بەش جىك ئانار پوستى ياكى خەمكى) تەييارلىنىدۇ. ئۇ- چىنچى خىل ئۇسۇلدا سۇ بىلەن كەمەك 20:1 نىسبەت بويىچە تەي- يارلىنىدۇ. داۋا، ئانار پوستى كەمەك قاتارلىقلار سوقىدا ئاز - پاز سوقۇلۇپ قازاندا قاينىتىلىدۇ. قازاندىكى سۇنىڭ 3/2 قىسمى قال- غۇچە (ئىككى سائەت ئەتراپىدا) قاينىتىلغاندىن كېيىن، سۇ بوز رەڭگە كىرىدۇ. بۇ داۋا سۈيۈقلۇقىنىڭ قىيام بولغانلىقىنىڭ ئالامە- تى بولۇپ، بۇ چاغدا ئوت توختىتىلىپ، داۋا سۈيۈقلۇقى سەل تەن- دۈرۈلىدۇ. تەنغان ئىرىتمىنىڭ سۈزۈك قىسمى باشقا قازان ياكى ئۇلاققا ئېلىنىدۇ، تەييارلانغان رەخت داۋىغا بېسىلىپ 10 مىنۇتچە تۇرغۇزۇلىدۇ، ئاندىن سىقىپ لەڭگەر چۆپكە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ (ئا- نار پوستى قوشۇلمىغان بولسا، بىرىنچى قېتىم داۋىلاپ بولغاندىن كېيىن سىقىپ، سەل تۇرغۇزۇپ يەنە بىر قېتىم داۋىغا بېسىلىدۇ). بۇ چاغدا رەخت سۇس سېرىق ياكى سۇس قوڭۇر رەڭگە كىرىدۇ. شۇ- نىڭ بىلەن داۋىلاش باسقۇچى ئاخىرلىشىدۇ.

(3) گۈل بېسىش باسقۇچى: داۋىلاپ قۇرۇتۇلغان ماتا ياكى باشقا بۆز رەختلەر بوي ئۇچى سىپتا تىكىپ چېتىلىدۇ، ئاندىن يۆگەم ئوققا سە- لىنىدىر شەكلىدە يۆگىلىدۇ. كاتاب تەڭنىسىگە كاتاپ سۈيۈقلۇقى قاچە- لىنىدۇ. گۈل ئوقىنىڭ ئالدى تەرىپىگە پاكىز تەگلىك رەخت ياكى بورا تەگلىك سېلىنىدۇ. بۇ تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن، يۆگەم ئوقىدىكى رەخت ئۇچى چىقىرىلىپ، گۈل ئوقى بىلەن قوشۇمچە ئوق ئارىسىغا چىشلىتىلىدۇ. بىر ئادەم گۈل ئوقىنىڭ قۇلقىنى چۆرۈيدۇ، يەنە بىر ئادەم يۆگەم ئوقىنىڭ ھەرىكىتىنى كونترول قىلىدۇ، گۈل ئوقىنىڭ ئايلىنىشى بىلەن قوشۇمچە ئوقمۇ ئايلىنىپ رەختنى قىسىپ يۇرۇشتۇ- رىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گۈل ئوقىنىڭ كاتاپقا چىلىشىپ تۆر- غان قىسمى يۆگىرىلاپ رەخت يۈزىگە بېسىلىدۇ. كاتاپ سۈيۈقلۇقىنىڭ تەگلىك رەڭ بىلەن (رەخت يۈزىدىكى داۋا بىلەن) ئۇچراشقان قىسمى

باسقۇچىدىن ئىبارەت بەش باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا گۈل بېسىلىدىغان رەخت تەييارلىنىدۇ. ئەگەر ئۇشتە قىلىنمىغان بولسا، ئاۋۋال ئۇشتە قىلىنىدۇ. چىغرىق باسما بويىقچىلىقى ئادەم كۈچى بىلەن مېخانىكىلىق ھەرىكەت بىرلەشتۈرۈلگەن، ئىش ئۇنۇمى بىر قەدەر يۇقىرى مەشغۇلات بولۇپ، بىر قېتىمدا نەچچە ئون ياكى نەچچە يۈز پارچە رەخت كە گۈل بېسىلىدۇ. شۇڭا، مەشغۇلاتنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلاش ئۈچۈن رەخت، بويىق قاتارلىق ماتېرىياللار كۆپرەك تەييارلىنىدۇ. بېسىلىدىغان گۈل نۇسخىسى بېكىتىلىپ، مۇناسىپ گۈل ئوقى تالىلىنىپ چىغرىققا سەپلىنىدۇ. چىغرىقنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرى تەكشۈرۈلۈپ، ياغلاشقا تېگىشلىك جايلار ياغلىنىدۇ. گۈل ئوقىنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى پانا چىكىتىلىپ، گۈل ئوقى بىلەن قوشۇمچە ئوق جىپسىلاشتۇرۇلىدۇ. قۇلاقنى ئايلاندۇرغاندا ئوقلار خام قەغەزنى چىشلەپ ئالالىغۇدەك ھالەتكە كەلسە مۇۋاپىق تەڭشەلگەن بولىدۇ.

(2) داۋلاش باسقۇچى: داۋلاش گۈل بېسىلماقچى بولغان رەختنى داۋغا سېلىپ بويىاش دېگەنلىكتۇر. داۋلاشتا قارا گۈل بېسىلىدىغان رەختكە تەگلىك رەڭ بېرىلىدۇ (چۈنكى، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر بويىقچىلىقىدا، بولۇپمۇ تەبىئىي بويىقتا رەخت بويىاشتا، رەختنى بىراقلا قارا رەڭگە كىرگۈزۈشكە ئامال يوق. پەقەت داۋا بىلەن تەگلىك رەڭ بېرىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كاتاپ سۈيۇقلۇقى ئارقىلىق گۈل باسقاندىلا، قارا گۈل ھاسىل بولىدۇ. داۋا بويىقچىلىققا ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تەگلىك بويىاق بولۇپ، رەختكە قارا گۈل چىقىرىدىغانلا بولسا چوقۇم داۋلاش باسقۇچىدىن ئۆتىدۇ). لېكىن، ھۆنەرۋەنلەرنىڭ داۋا تەييارلاش خۇرۇچلىرى دېگەندەك بىرلىككە كەلمىگەن: بەزىلىرى يۇلغۇن داۋىسى، چىمان، ئانار پوستى، ئانار خەمكى قاتارلىقلارنى خۇرۇچ قىلسا، بەزىسى ھېلىلىنى، بەزىسى موزىنى، بەزىسى كەمكىنى خۇرۇچ قىلىدۇ. خۇرۇچنىڭ مىقدارىمۇ بىر خىل بولۇپ كەتمەيدۇ. قاينىتىش ۋاقتىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. شۇڭا، داۋلاش ئۇسۇللىرى ۋە داۋا سۈيۇقلۇقى تەييارلاشنىڭ خۇرۇچ نىسبەتلىرى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن رېتسېپ يوق.

سە، تەگلىكى يۇقىرىقى ئۇسۇلدا قىزىل بويالغان رەخت يەنە ئىككى قېتىم داۋىغا سېلىنىدۇ. چايقاپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن 6:1 نىسبەتتە ئېرىتىلگەن زاك ئېرىتمىسىگە چىلىنىپ 15~10 مىنۇت تۇرغۇزۇل-غاندىن كېيىن سقىۋېتىپ يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىگىر رەڭ تەگ، قارا گۈللۈك شاتىۋار (سەرگەز، تېرىكە) تەييار بولىدۇ.

نىل كۆك بويىش: ئالدىنقى تۆت باسقۇچلۇق مەشغۇلاتتا تەييارلاڭ-غان ئاق تەگ، قارا گۈللۈك رەخت تېگىنى نىل كۆك (شوخ كۆك) بويىشقا توغرا كەلسە، زەمچىگە سالماي بىۋاستە نىل ئېرىتمىسىگە سېلىپ 15 سائەت ئەتراپىدا تۇرغۇزۇلسا نىل كۆك تەگ، قارا گۈل-لۈك رەخت بولۇپ چىقىدۇ.

ھاۋا رەڭ بويىش: يۇقىرىقى ئۇسۇلدا نىل ئېرىتمىسىگە سېلىنغان رەخت نىل ئېرىتمىسىدە ئالتە سائەت ئەتراپىدا تۇرغۇزۇلسا رەخت تېگى ھاۋا رەڭ بويىلىدۇ.

ئاچ ھاۋا رەڭ بويىش: يۇقىرىقى ئۇسۇلدا نىل ئېرىتمىسىگە سېلىنغان رەخت نىل ئېرىتمىسىدە تېخىمۇ ئاز ۋاقىت تۇرغۇزۇلسا، رەخت تېگى ئاچ ھاۋا رەڭ بويىلىدۇ.

سېرىق بويىش: ئالدىنقى تۆت باسقۇچلۇق مەشغۇلاتتا ئاق تەگ، قارا گۈللۈك بويالغان رەختنىڭ تېگىنى سېرىق بويىشقا توغرا كەلسە، تۇخۇمەك رەڭگە سېلىنىدۇ، يەنى بەش جىڭ تۇخۇمەك چېچىكى ئازراق سوقۇلۇپ 150 جىڭ سۇغا سېلىنىپ بىر سائەت قاينىتىلىدۇ، ئاندىن بىر-ئىككى جىڭ توغرىغا سېلىنىپ بىر ئۆرلىتىلگەندىن كېيىن، ئوت توختىتىلىپ، تۇخۇمەك ۋە توغرىغا تىرىپلىرى ئېلىپ تاشلىنە-دۇ. بويالماقچى بولغان رەخت ئېرىتمىگە سېلىنىپ 15~10 مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ، ئاندىن ئېرىتمىدىن ئېلىپ يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. شۇ-نىڭ بىلەن سېرىق تەگ، قارا گۈللۈك رەخت تەييار بولىدۇ.

يېشىل، توق مايسىرەڭ، ئاچ مايسىرەڭ بويىش: يۇقىرىقى ئۇ-سۇلدا سېرىق تەگ بويالغان رەخت نىل ئېرىتمىسىگە سېلىنسا، ئې-رىتمىدە تۇرغۇزۇلغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا (كونكرېت ۋاقىت سانى ئېنىق ئەمەس) قاراپ رەخت تېگى يېشىل، توق مايسە-رەڭ ياكى ئاچ مايسىرەڭ بويىلىپ چىقىدۇ.

دەرھال قاردىاپ رەخت يۇزىدە قارا گۈل ـ سىزىقلار ھاسىل بولىدۇ. رەختنىڭ كاتاب بىلەن ئۇچراشمىغان قىسىملىرى، يەنى رەختنىڭ گۈل ئوقىدىكى ئويۇۋېتىلگەن جايلىرىغا ئۇدۇل تۇرغان قىسىملىرى ئەسلى رېڭىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئوق ئارىسىدىن گۈل بېسىلىپ چىققان رەخت ئوق كەينىدىكى تەگلىككە چۈشىدۇ.

گۈل بېسىش باسقۇچىدا ئىككى مۇھىم نۇقتا بار. بىرى، تەڭنەدىكى كاتاپ سۈيۇقلۇقى پات ـ پات تولۇقلاپ تۇرۇلۇشى، لېكىن بىراقلا كۆپ قۇيۇلماسلىقى كېرەك. يەنە بىرى، ئوقنى بەك تېز ئايلاندۇرماسلىق، تەكشى ئايلاندۇرۇش لازىم، بولمىسا رەخت گۈللىرى چاپاق بولۇپ قېلىپ، تەكشى بويالماسلىقى مۇمكىن.

(4) چايقاش باسقۇچى: گۈل بېسىش مەشغۇلاتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، رەخت ئۇچىدىكى تىكىشلەر سۆكۈلۈپ، لەڭگەر چۆپكە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن پاكىز سۇزۇك سۇدا قايتا ـ قايتا چايقاپ، رەختنىڭ گۈل بېسىلمىغان جايلىرىدىكى داۋا قالدۇرقلىرى يۇيۇپ چىقىرىۋېتىلىدۇ. ئەگەر رەخت تېگى باشقا رەڭدە بويالماقچى بولسا، يەنە بىر ئىش تەرتىپىنى ئورۇنداشقا توغرا كېلىدۇ.

(5) تەگلىك بوياش باسقۇچى: ئەگەر يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن ئاق تەگ، قارا گۈللۈك قىلىپ ئىشلەپچىقىرىلغان رەختلەرنىڭ تېگىنى باشقىچە رەڭدە بوياشقا توغرا كەلسە، تەگلىك بوياش مەشغۇلاتىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. بويالماقچى بولغان تەگلىك رەڭنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلى ئوخشاشمىغان ئۇسۇلدا بويىلىدۇ.

قىزىل تەگ بوياش: ئالدى بىلەن زەمچە سۇزۇك سۇدا 50:1 نىسبەتتە ئېرىتىلىدۇ. بۇ ئېرىتمىگە ئاق تەگ، قار گۈللۈك رەخت بىر ئاز ۋاقىت چىلاپ قويۇلىدۇ، ئاندىن ئوبدان سىقىپ يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇپ بولغاندا سۇزۇك سۇدا يۇيۇپ ـ چايقىلىدۇ. ئاخىرىدا 10:1 نىسبەتتە (10 جىڭ سۇ، بىر جىڭ ئوردان يىلتىزى پاراشوكى) قاينىتىلىپ تەييارلانغان ئوردان سۇيىگە سىلىنىپ يېرىم سائەتتىن بىر سائەتكىچە قاينىتىلسا، رەخت تېگى قىزىل بويىلىپ چىقىدۇ، بۇ چاغدا سۇزۇك سۇدا چايقاپ يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

جىگەر رەڭ بوياش: رەخت تېگىنى جىگەر رەڭ بوياشقا توغرا كەل-

ئېنىنىڭ 2/1، 3/1، 4/1 قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. چۈشىنىشكە ئا-سان بولسۇن ئۈچۈن تۆۋەندە يوپۇرماق نۇسخا ھەمزەك قېلىپنىڭ تۈزۈلۈشىنى مىسال كەلتۈرىمىز.

قاتالتىردىن ياسالغان قېلىپ تەگلىكى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 24 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تۆت تەرىپىگە ئېگىزلىكى 2.5 سانتىمېتىرلىق گىرۋەك چىقىرىلىدۇ، گىرۋەك رەختكە رەڭ بېرىشتە رەڭ تاراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئويناپدۇ. تۈتقۇچ ياپىلاق تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ، تەقرىبىي يېي شەكلىدە بولىدۇ، تۈتقۇچنىڭ ئىككى ئۇچى كامالەك دەستىسى شە-كىللىك ئاچا ھالەتتە تەگلىك گىرۋىكىگە مىخلاپ تۈتاشتۇرۇلىدۇ. تۈتقۇچنىڭ تىك ئېگىزلىكى 19 سانتىمېتىر، يېي ئۇزۇنلۇقى 54 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

قېلىپ تەگلىكىنىڭ ئىچكى يۈزى بويىغا تۆت قاتار، توغرىسىغا تۆت قاتار تەڭ بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ 16 چاقماق ھاسىل قىلىدۇ. ھەر بىر چاقماقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىردىن چوڭ يوپۇرماق نۇسخىسى چە-قىرىلىدۇ (ئويۇپ ئېلىۋېتىلىدۇ). تەرەپ سىزىقلىرىنىڭ كېسىشكەن جايىغا كىچىك يوپۇرماق نۇسخىسى چىقىرىلىدۇ. چوڭ يوپۇرماق گۈللىرى ئارىلىقىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا بىردىن دۇگىلەك چېكىت گۈل چىقىرىلىدۇ. دېمەك يۈزى 24×24 سانتىمېتىر بولغان يوپۇر-ماق نۇسخا ھەمزەك قېلىپىغا 16 دانە چوڭ يوپۇرماق، 16 دانە كە-چىك يوپۇرماق، 32 دانە چېكىت گۈل ئويۇپ چىقىرىلىدۇ.

يوپۇرماق گۈللەرنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسى چەمبەر شەكلىدە بو-لۇپ، چەمبەر پېرىمېتىرىنى بويلاپ ھەرە چىشى شەكلىدە سىرتقا يۆنەلگەن نەقىشلەر چىقىرىلىدۇ. بۇلار قوشۇلۇپ چىشلىق چاق شەكلىدىكى يوپۇرماق شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. چوڭ يوپۇرماق گۈللىرىدە 17 دىن، كىچىك يوپۇرماق گۈللىرىدە 11 دىن چىش بو-لىدۇ. چوڭ يوپۇرماق گۈلىنىڭ ئىچكى (چەمبەر سىزىقى) دىئامېتە-رى ئىككى سانتىمېتىر، تاشقى (چىش ئۇچىدىن قارشى تەرەپ چىش ئۇچىغا قەدەر بولغان تاشقى چەمبەر سىزىقى) دىئامېترى ئۇچ سا-نتىمېتىر، كىچىك يوپۇرماق گۈللىرىنىڭ ئىچكى دىئامېترى بىر

دېمەك، ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر بويۇمچىلىقىمىزدا قارا رەڭ گۈل بېسىش ۋە ئۇنى مۇقىملاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم. قارا رەڭ مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن رەخت تېگىنى ئېھتىياجلىق بولغان ھەر خىل رەڭلەردە بويىيالايدۇ.

يېقىنقى بىر-ئىككى ئەسىردىن بۇيان، ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا قارا رەڭ گۈل ياكى سىزىقلار بېسىلىپ بولغان رەختلەرنىڭ تېگىنى سائىت بويۇملىرىدا بويىيالايدۇ. سائىلەر كەلگەن. سائىت بويۇملىرىنىڭ رەڭ تۇرى كۆپ، بويىيالايدۇ. مەشغۇلاتى ئاسان، ۋاقىت تېجەشلىك بولۇشتەك ئەۋزەللىكى بار. لېكىن، يەرلىك ئۇسۇلدا بويىلسا، رەڭ تۇتۇش ئىقتدارى ناچارلىشىپ ئاسان ئۆچىدۇ، ئاسان رەڭ تارايدۇ، شۇڭا خەلق ئارىسىدا بۇنداق ئاتلاش بويالغان رەختلەر «يالغان شاتىۋار»، «يالغان شەتلەڭگە» دەپ ئاتالغان. بۇ، ساپ ئەنئەنىۋى ئۇسۇل بولمىغاچقا تەپسىلىي بايان قىلمايمىز.

3. قېلىپ باسما بويىاقچىلىقى

1) قېلىپ باسما بويىاقچىلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

قېلىپ باسما بويىالمىسى بولغان ھەمزەكنى ئىشلەپچىقىرىشتا ماتا بىلەن تالنما خام ئەشيا قىلىنىدۇ. ئاق تاش، خام ھاك، گەچ، نىل ئېرىتمىسى قاتارلىق بويىاق ماتېرىياللىرى؛ ئويما قېلىپ، چوتكا، چۈشەك تاختاي، چۈشەك كىگىز، ئىدىش، جاۋۇر، ئەلگەك، قارماق، لەڭگەر چۆپ قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

ئويما قېلىپ ــ قاغالتىردىن ياسالىدىغان، ھەمزەكنىڭ گۈل ئورنىنىڭ رەڭلىنىشىنى چەكلىگۈچى بويىاق بېرىشكە ئىشلىتىلىدىغان سايمان، ئويما قېلىپ تەگلىك ۋە تۇتقۇچتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. ھەمزەكنىڭ گۈل نۇسخىلىرى ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن قېلىپنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. بەزىلىرى ماتا رەختنىڭ ئېنىگە ماس كېلىدۇ. بەزىلىرى ماتا

نەل ئېرىتمىسى: ھەمزەككە تەگلىك رەڭ بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

2) قېلىپ باسما بويىاقچىلىق مەشغۇلاتى

قېلىپ باسما بويىاقچىلىق مەشغۇلاتى تەييارلىق باسقۇچى، چەكلىگۈچى بويىاق بېرىش باسقۇچى، تەگلىك بويىاش باسقۇچى ۋە مەھسۇلات سورتلاش باسقۇچى قاتارلىق تۆت باسقۇچلۇق ئىش تەرتىپى ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا بويالماقچى بولغان ماتا ــ تالىما تەييارلىنىدۇ، يەنى ئاقارتىپ ئۈشتە قىلىنىدۇ. بېسىلىدىغان گۈل نۇسخىسى تاللاپ بېكىتىلىدۇ. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا باسما قېلىپ تاللاپ تەقىلىنىدۇ. بارلىق سايمان ــ ئۇسكۇنىلەر تازىلىنىپ تەييارلىنىدۇ. چوڭ ئېغىزلىق كۆپ ياكى ئىدىشتا نەل ئېرىتمىسى تەييارلىنىدۇ، چەكلىگۈچى بويىاق ياسىلىدۇ. چەكلىگۈچى بويىاق ياساش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولىدۇ.

ئاق تاش ئېرىتمىسى ياساش: ئاق تاش بىر ئۈلۈش، خام ھاك (ئۆركۈتۈلمىگەن ھاك) ئىككى ئۈلۈش تەييارلىنىدۇ. ئاق تاش ۋە خام ھاك ئايرىم ئايرىم سوقۇپ تالقانلىنىدۇ، ئاندىن ئەلگەكتە تاسقاپ يۇمشاق قىسمى ئايرىۋېلىنىدۇ. ئىدىشقا مۇۋاپىق مىقداردا سۇ قاچىلاپ ئاق تاش پاراشوكى سېلىنىپ قوچۇلىدۇ، ئاندىن خام ھاك سېلىپ ئۆركۈتۈلىدۇ. ئېرىتمە قويۇقلۇقى سۈيۇق دوغاپ ھالىتىدە بولسا بولىدۇ.

گەچ، ھاك ئېرىتمىسى تەييارلاش: گەچ بىر ئۈلۈش، خام ھاك بىر ئۈلۈش تەييارلىنىدۇ. پىشۇرۇلغان گەچ بىلەن ھاك ئايرىم ــ ئايرىم سوقۇپ تالقانلىنىدۇ. ئەلگەكتە تاسقىغاندىن كېيىن يۇمشاق قىسمى ئايرىۋېلىنىدۇ، ئاندىن ئىدىشقا يېتەرلىك مىقداردا سۇ قۇيۇپ گەچ پاراشوكى سېلىنىپ قوچۇلىدۇ. ئارقىدىن خام ھاك پاراشوكى سېلىنىپ ئۆركۈتۈلىدۇ. ئېرىتمە قويۇقلۇقى ئاق تاش ئېرىتمىسىنىڭكىدەك بولىدۇ.

(1) چەكلىگۈچى بويىاق بېرىش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا ھەمزەكنىڭ گۈل ئورنىغا چەكلىگۈچى بويىاق بېرىلىدۇ. ئاۋۋال بويالماقچى بولغان رەخت چۈشەك كىگىز ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ. ھەمزەك قېلىپى

سانتىمېتىر، تاشقى دىئامېترى 1.7 سانتىمېتىر بولىدۇ. چېكىت گۈللەرنىڭ دىئامېترى 0.5 سانتىمېتىر بولىدۇ.

چوتكا: ئات يايلى، قۇيرۇق قىللىرىنى تىزىپ يار يېلىم بىلەن چاپلاش ياكى بوغۇش ئارقىلىق ياغاچ تۇتقۇچقا ئېلىنغان سايمان بو-لۇپ، قېلىپ گۈللىرى ئورنىدىن رەخت يۈزىگە چەكلىگۈچى بويىاق بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

چۇشەك تاختاي: ھەمزەككە قېلىپ ئۇستىدىن چەكلىگۈچى بويىاق بېرىشتە تەگلىك قىلىنىدىغان تاختاي بولۇپ، تەكشى رەندىلەنگەن قېلىن تاختايلاردىن ياپسالاپ ياسىلىدۇ، ئۇلچىمى 0.90~2.00 مې-تىر بولىدۇ، پاچاق ئارقىلىق يەردىن 20 سانتىمېتىر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، ئاستى تەرىپىگە مەلۇم چوڭقۇرلۇقتا ئورەك ئويۇلىدۇ. بۇ ئورەك «پاچال» (پۇت قويىدىغان ئورەك) دەپ ئاتىلىدۇ. پاچال مەش-غۇلات ۋاقتىدا كاسىپنىڭ پۇتىنى ئەركىن ھەرىكەتلەندۈرۈشىگە ئو-ڭايلىق يارىتىپ بېرىدۇ.

ئىدىش: ساپال ئىدىش بولۇپ، چەكلىگۈچى بويىاق قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چۇشەك كىگىز: چۇشەك تاختاي ئۇستىگە سېلىنىدىغان ئۇچ قات كىگىز تەگلىكنى كۆرسىتىدۇ.

جاۋۇر: ساپال ياكى ياغاچ تاۋاق بولۇپ، چەكلىگۈچى بويىاقنى بۆ-لۈپ قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئەلگەك: ئادەتتىكى ئەلگەك، خام ئەشيا تاسقاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قارماق: ياغاچ ساپقا بېكىتىلگەن مېتال ئىلمەك، بىر ساپقا تۆت تال ئىلمەك بېكىتىلىدۇ. ھەمزەككە تەگلىك بويىاق بېرىشتە، ھەم-زەك ئېسىشقا ئىشلىتىلىدۇ. بويىاقخانىدابىر قانچە ئون يۈرۈش قار-ماق زاپاس تەييارلىنىدۇ.

لەڭگەرچۆپ: بويىلىپ بولغان رەختنى يېيىپ قۇرۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قىرغۇ: پىچاققا ئوخشاش سايمان بولۇپ، تىغى ئانچە ئۆتكۈر ئە-مەس، مەھسۇلات سورتلاش باسقۇچىدا ئىشلىتىلىدۇ.

ئاق تاش، خام ھاك، گەچ: بۇلار چەكلىگۈچى بويىاق تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مۇشۇ تەرتىپ بويىچە ئۇچ قېتىم بوياقتا سىلىنغاندىن كېيىن رەخت بوياقتىن چىقىرىلىپ ئېسىپ سۇيى ساقىتىلىدۇ. گۈل ئورنىغا ئاق تاش ئېرىتمىسى بېرىلگەن بولسا رەخت قارامتۇل ئىلىنىپ يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە بوياقتا سىلىنىدۇ. ئەمما، بوياقتا تۇرغۇزۇش ۋاقتى سەل ئۇزاقراق بولىدۇ. بۇ ئېھتىمال ئاق تاش ئېرىتمىسىنىڭ بوياق چەكلەش ئۈنۈمىنىڭ گەج ـ ھاك ئېرىتمىسىنىڭكىدىن ياخشى بولغانلىقى سەۋەبىدىن بولسا كېرەك. قالغان ئىش تەرتىپلىرى يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

(3) مەھسۇلات سورتلاش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا بويالغان قۇرۇتۇلغان ھەمزەك ۋە ھەمزەك زەدىۋاللار قىرغۇدا قىرىلىپ گۈل ئورنىدىكى گەج ـ ھاك ياكى ئاق تاش ئېرىتمىسىنىڭ قېتىشمىسى قىرىۋېتىلىدۇ، ئاندىن پاكىز سۇزۇك سۇغا چىلاپ يۇيۇپ، چايقاپ پاكىزلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆك تەگ، ئاق گۈللۈك ھەمزەك پوتكەن بولىدۇ. ئاخىرىدا قايتا يېيىپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن قاتلاپ قاچىلىنىدۇ.

ھەمزەك ئىشلەپچىقىرىشتا مۇنداق بىر قانچە ھالقىنى ئوبدان ئىگىلەش تەلەپ قىلىنىدۇ:

① چەكلىگۈچى بوياق بېرىشتە قىلىپ تۇز سىزىق بويىچە چەك باسۇرۇپ قويۇلۇشى كېرەك؛ ② چەكلىگۈچى بوياق ئېرىتمىسى بەك سۇيۇق بولۇپ قالماسلىقى لازىم. بولمىسا رەڭ چەكلەش ئۈنۈمى ياخشى بولمايدۇ؛ ③ چەكلىگۈچى بوياق بېرىلگەن بېرىم تەييار مەھسۇلات بەك چىڭ بېسىپ قاتلانماسلىقى لازىم، بولمىسا چەكلىگۈچى بوياق سۇيۇلۇپ كېتىپ، بوياق سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ؛ ④ نىل بوياقتا چىلاشتا، چوقۇم چىلما بوياق (سوغۇق بوياق) ئۇسۇلىنى قوللىنىش، رەختنى كۆچەپ ئۇرۇمەسلىك، بوياقتا تۇرغۇزۇش ۋاقتى زىيادە ئۇزاق بولۇپ قالماسلىقى لازىم؛ ⑤ قىرغۇ تىغى بەك ئۆتكۈر بولماسلىقى، قىرىش مەشغۇلاتى يېنىك ئېلىپ بېرىلىشى زۆرۈر. بۇ تەلەپلەرنىڭ قايسىبىرسىگە سەل قارالسا، بويالما سۇپىتىگە تەسىر يېتىدۇ.

يۇقىرىقى نىل ئېرىتمىسىدە سوغۇق بوياش ئۇسۇلىدا رەخت تېگىنى ئۇچ خىل رەڭدە بوياشقا بولىدۇ. چەكلىگۈچى بوياق بېرىش

رەختنىڭ بىر چېتىگە قويۇلىدۇ. چوتكا جاۋۇردىكى ئاق تاش (گەج ـ ھاك) ئېرىتمىسىگە بوشراق چۆكۈرۈلۈپ، قېلىپتىكى ئويما گۈللەر ئۈستىگە سۈركىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن گۈل ئورنى بىر قەۋەت نېپىز بو- ياق (ئاق بوياق) بىلەن بويىلىدۇ، ئاندىن قېلىپ پەم بىلەن ئېلىنىپ، ھازىرلا گۈل بېسىلغان قېلىپ ئورنىنىڭ ئۈ چېتىگە قويۇلۇپ يۇقە- رىقى مەشغۇلات داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. ئەگەر كىچىك قېلىپ ئىشلىتىل- گەن بولسا، چۈشەككە سېلىنغان رەختنىڭ ئۈزۈن بوي قىرغىقىنى بويلاپ بىرنەچە رەت گۈل بېسىلىدۇ، ئاندىن ئىككىنچى، ئۈچىنچى رەت گۈللەر تەرتىپ بويىچە بېسىلىدۇ. رەختنىڭ چۈشەك ئۈستىدىكى قىسمىغا گۈل بېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر بۆلىكى چۈشەك ئۈستىگە سېلىنىپ گۈل بېسىش مەشغۇلاتى داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

گۈل بېسىپ بولۇنغان رەختلەر ئۈدۈللۇق لەڭگەر چۆپكە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. بۇ ئۈسۈلدا گۈل بېسىلغان رەخت يېرىم تەييار مەھ- سۇلات بولۇپ، چەكلىگۈچى بوياق ئېرىتمىسى گۈل ئورنىدا قېتە- شىپ بىر قەۋەت نېپىز پەردە ھاسىل قىلىدۇ. دىققەت بىلەن قارا- مىسا، رەخت يۈزىدە گۈل بارلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

(2) تەگلىك بوياش باسقۇچى:بۇ باسقۇچتا نىل ئېرىتمىسى قا- چىلانغان چوڭ ئىدىشلارنىڭ ئۈستىگە قارامۇقلار ئېسىلىدۇ. يېرىم تەييار مەھسۇلات (ماتا، تالما) نىڭ ھەر بىرسى بىر نەچچە قاتلىنىپ بىر بېشىدىن قارامۇقتا ئېلىنىپ (بىر قارامۇقتا تۆت ئىلمەك بولىدۇ) بوياقتا سېلىنىدۇ. رەخت يۈزىگە بېرىلگەن چەكلىگۈچى بوياقنىڭ خام ئەشياسى ئوخشاش بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، رەختنىڭ نىل ئې- رىتمىسىدە تۇرغۇزۇلۇش ۋاقتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

گۈل ئورنىغا گەج ـ ھاك ئېرىتمىسى بېرىلگەن بولسا قارامۇقتا ئېلىنغان رەخت قارماق شوينىسىنى بوشتىش ئارقىلىق نىل ئې- رىتمىسىگە چۆكۈرۈپ ئىككى-ئۈچ مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ، ئاندىن شوينا چىڭ تارتىلىپ رەخت ئىدىشتىن چىقىرىلىپ ئىدىش ئۈستە- گە بىر نەچچە مىنۇت ئېسىپ قويۇلىدۇ. بوياق سۈيى ساقىپ رەخت سەل ـ پەل قۇرۇغاندىن كېيىن شوينا بوشتىلىپ، ئىككىنچى قې- تىم بوياقتا سېلىنىپ، يەنە ئۈچ مىنۇت ئەتراپىدا تۇرغۇزۇلىدۇ.

بېسىش باسقۇچى، قاينىتما بوياق باسقۇچى ۋە سورتلاش باسقۇچىدىن ئىبارەت بەش باسقۇچلۇق؛ ئاق سەرگەز بولسا، سورتلاش باسقۇچىنىڭ ئالدىدا ئاقارتىش باسقۇچى بىلەن قوشۇلۇپ ئالتە باسقۇچلۇق ئىش تەرتىپى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا بارلىق سايمان، ئۈسكۈنىلەر تەكشۈرۈپ تەڭلىنىدۇ. بېسىلىدىغان گۈل نۇسخىسى بېكىتىلىپ مۇناسىپ تامغىلار تاللاپ تەييارلىنىدۇ. ماتا ـ تالمىلار ئوبدان ئاقارتىلمىغان ياكى كىرلىشىپ كەتكەن بولسا قايتا ئاقارتىلىدۇ. ئېھتىياجلىق بوياق ئېرىتمىلىرى تەييارلىنىدۇ.

بويالمىلارنى ئاقارتىش: قازانغا قۇيۇلغان سۇغا 52:1 نىسبەتتە قوناق ئۈنى (تۇز) سېلىنىدۇ. ئازراق تۇز قۇيۇپ 15~10 مىنۇت قاينىتىلىپ سۈزۈپ سىقىلىدۇ ۋە پاكىز سوغۇق سۇدا چايقاپ يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

داۋا ئېرىتمىسى تەييارلاش: چىغىرىق باسما بوياقچىلىقىدىكى ئۇسۇل بويىچە تەييارلىنىدۇ.

موزا كۆمىلچى تەييارلاش: موزا يارغۇنچاقتا تارتىپ تالقانلىنىدۇ، ئاندىن ئىسسىق سۇدا خېمىر قىلىپ، كىچىك ـ كىچىك زۇۋۇلا قىلىپ يۇگەپ قويۇلىدۇ.

ھىلىلە كۆمىلچى تەييارلاش: بۇنىڭ جەريانى موزا كۆمىلچى تەييارلاشنىڭكىگە ئوخشاش. بۇ باسقۇچتا يەنە ئەركەك تامغىدا قارا بەسمىش ئۇچۇن كاتاپ بوياق (بۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق)، چىشى تامغىدا زەمچە بېسىش ئۇچۇن زەمچە ئېرىتمىسى تەييارلىنىدۇ.

زەمچە ئېرىتمىسى تەييارلاش ئۇسۇلى: سۈزۈك سۇغا 50:1 نىسبەتتە زەمچە سېلىپ قوچۇپ ئېرىتىلىدۇ. بەزى كاسىپلار بۇ ئېرىتمىگە تۇخۇمەك چېچىكى قوشۇپ تەييارلايدۇ. بۇنىڭدا ئاۋۋال سۈزۈك سۇغا 50:1 نىسبەتتە تۇخۇمەك چېچىكى سېلىنىپ يېرىم سائەت ئەتراپىدا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ئوت توختىتىلىپ ئېرىتمە سەل تىندۇرۇلىدۇ. تۇخۇمەك چېچىكى تېرىپلىرى سۈزۈپ ئېلىۋېتىلىدۇ. بۇنىڭغا يۇقىرىقى نىسبەتتە زەمچە سېلىپ ئېرىتىلىدۇ (ئېرىتمىگە

مەشغۇلاتى قاتتىق تەلەپ بويىچە ئېلىپ بېرىلىپ، ئاق تاش ئېرىتىـ مىسى ئىشلىتىلسە رەختنى نىل ئېرىتمىسىدە ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ قېنىق نىل كۆك رەڭدە بويىغلى بولىدۇ. نىل ئېرىتمىسىدە تۇرغۇـ زۇش ۋاقتى قىسقا بولسا ئاچ ھاۋا رەڭ، ئوتتۇرا ھال تۇرغۇزۇلسا ھاۋا رەڭ بويىغلى بولىدۇ.

دېمەك، باسما قېلىپتا چەكلىگۈچى رەڭ بېرىپ، نىل ئېرىتمىـ سىدە سوغۇق بوياش تېخنىكىسى ئارقىلىق ھەمزەك رەخت، ھەمزەك زەدىۋالدىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك مەھسۇلاتنى ئۇچ خىل رەڭ ۋە 50 خىل گۈل نۇسخىسىدا بويىاپ، جەمئىي 150 خىل رەڭ تۇرىدىكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغىلى بولىدۇ.

4. تامغا باسما بوياقچىلىقى

تامغا باسما بوياقچىلىق مەھسۇلاتى بىر قەدەر كۆپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىر تۈرى كۆپىنچە كەسىپلەشكەن ھۇنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ئىشـ لەپچىقىرىلىدۇ. ئىشلىتىلىدىغان بوياق ماتېرىيالى، سايمان ۋە ئىشـ لەپچىقىرىش ئۇسۇلىمۇ تامامەن ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، تامغا باسما بوياقچىلىقىدىكى بىر قانچە ئاساسلىق مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىـ قىرىش ئۇسۇلى ئايرىم ئايرىم بايان قىلىنىدۇ.

1) سەرگەزچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

سەرگەز بېسىشتا ئاساسەن ئۇشتە قىلىنمىغان ماتا خام ئەشيا قىلىنىدۇ. كاتاپ، موزا ئېرىتمىسى (داۋا ئېرىتمىسى ياكى ھېلىلە ئېرىتمىسى)، ئوردان يىلتىزى، قوناق ئۇنى، توز، زەمچە، جىگدە يېـ لىمى قاتارلىق ماتېرىياللار؛ قازان، كۈدۈك، پەردازگاھ، پەشكوپ، يىكچۆپ، يام، جاۋۇر، چۈشەك تاختاي، چۈشەك كىگىز، پۇچ قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچ ئويما تامغا گۈل بېسىش ۋاستىسى قىلىنىدۇ.

2) سەرگەزچىلىك مەشغۇلاتى

سەرگەز تەگلىك بوياق پەرقىگە قاراپ ئاق سەرگەز، قىزىل سەرـ گەز دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

قىزىل سەرگەز تەييارلىق باسقۇچى، داۋلاش باسقۇچى، گۈل

چۇڭلۇپ چۈشەك تاختاي ئۈستىگە يېيىلىدۇ. تۈز تەگلىك جاۋۇرغا ئىككى-ئۈچ قات كىگىز چۈشەك سېلىنىپ، ئۈستىگە ماتا پارچىسى سېلىنغاندىن كېيىن، بىر ئاز كاتاپ قويۇلىدۇ (كاتاپ مىقدارى كىگىز چۈشەك ئوبدان نەمدەلگۈدەك بولسا بولىدۇ). ئەركەك تامغا كاتاپقا مىلەنگەن كىگىز چۈشەككە بېسىلىپ گۈل نىشلىرى كاتاپ بىلەن ھۆللەنگەندىن كېيىن، تەييارلانغان رەختنىڭ بىر يېشىدىن ئاخىرىغا قاراپ يېسىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن رەخت بويىنى بويلاپ يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە بىرىنچى قۇر تامغا بېسىلىدۇ. بىرىنچى قۇر تامغا بېسىلىپ چۈشەك ئاخىرىغا يەتكەندە ئىككىنچى قۇر، ئاندىن ئۇ-چىنچى قۇر... تامغا بېسىلىدۇ، رەختنىڭ چۈشەك تاختاي ئۈستىدە-كى قىسمىغا ئەركەك تامغا بېسىلىپ بولغاندا رەخت يۇرۇشتۇرۇلۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا داۋاملاشتۇرۇپ بېسىلىدۇ.

رەختنىڭ ئەركەك تامغىدا كاتاپ بېسىلغان جايلىرى ئۇدۇللۇق قارىغا ئۆزگىرىدۇ.

چىشى تامغا بېسىش: ئەركەك تامغا بېسىلىپ بولغان رەخت قاي-تىدىن چۈشەك تاختىغا سېلىنىپ يېيىلىدۇ. كىگىز چۈشەك سې-لىنغان ياشقا بىر جاۋۇرغا زەمچە ئېرىتمىسى قويۇلىدۇ، ئاندىن زەمچىگە مىلەنگەن چىشى تامغا ئەركەك تامغا ئىزىغا دەلمۇدەل كەل-تۈرۈپ بېسىلىدۇ. ياشقا ئىش تەرتىپلىرى ئەركەك تامغا بېسىش ئىش تەرتىپىگە ئوخشىشىدۇ.

چىشى تامغا بېسىلغاندىن كېيىن ئەركەك تامغا بېسىلغان قارا جەگىلەردىكى گۈل غۇنچىسى (چاغىسى) قاتارلىق جايلار سارغۇچ رەڭگە كىرىدۇ.

(4) قاينىتما بوياق ياسقۇچى: بۇ ياسقۇچتا چىشى تامغا بېسىلىپ بولغان يېرىم تەييار بويالما سۈزۈك قاينىتىلىدۇ، ئاندىن يېرىم تەي-يار بويالما قازانغا سېلىنىپ (ئادەتتە ئىككى جىلىك سۇغا بىر دانە ما-تا سېلىنىدۇ) داۋاملىق بىر سائەت ئەتراپىدا قاينىتىلىدۇ. يىكچۆپتە پات ـ پات ئۆرۈپ بېرىلىدۇ. ۋاقىت توشقاندا سۈزۈۋېلىنىپ يىكچۆپ ئۆتكۈزۈپ تولغاپ سىقىلىدۇ، بۇ چاغدا بويالما يۇزىدە قارا جەگىلەر-نىڭ ئىچى قىزىل، رەخت تېگى ئىنتايىن سۇس قىزىل رەڭ پەيدا

تۇخۇمەك قوشۇشتىن مەقسەت ئوردان سەرپىياتىنى ئازايتىش ئۈ- چۈندۇر). زەمچە ئېرىتمىسىنى ئىشلىتىش ۋاقتىدا 30:1 نىسبەت بويىچە جىگدە يېلىمى قوشۇلىدۇ، يەنى جىگدە يېلىمى سوقۇپ پارا- شوك قىلىنىپ خالتىغا قاچىلىنىدۇ ۋە زەمچە ئېرىتمىسىگە بىردەم چىلاپ قويۇلىدۇ. يېلىم پاراشوكى ئوبدان يۇمشىغاندا خالتا مۇجۇپ سقىلىدۇ، يېلىم تېتىقى زەمچە ئېرىتمىسىگە چىقىرىلىدۇ (بەزى كاسىپلار كاتاپ بوياقتىمۇ مۇشۇ نىسبەتتە جىگدە يېلىمى ئارىلاش- تۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ).

(2) داۋىلاش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا بويالماقچى بولغان رەخت ئۈچ خىل ئۇسۇلدا داۋىلىنىدۇ. ئىمكانىيەتكە قاراپ ئۇنىڭ قايسى- بىرىنى قوللانسا بولۇۋېرىدۇ.

يۇلغۇن داۋىسى بىلەن داۋىلاش: قىزىق سۇغا 100:0.8 نىسبەتتە موزا كۆمىلىچى سېلىپ ئېرىتىلىدۇ. بويالماقچى بولغان رەخت موزا ئېرىتمىسىگە سېلىپ 10~5 مىنۇت تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن سە- قىپ، يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ، ئادەتتە ئىككى جىڭ ئېرىتمىدە بىر كە- يىملىك ماتا داۋىلاشقا بولىدۇ.

ھېلىلە ئېرىتمىسى بىلەن داۋىلاش: قىزىق سۇغا 100:1 نىسبەتتە ھە- لىلە كۆمىلىچى سېلىپ قوچۇپ ئېرىتىلىدۇ، ئاندىن بويالما ئېرىتمىگە سېلىنىپ 10 مىنۇت تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن سقىپ يېيىلىدۇ.

مەيلى قايسى خىل داۋا سۈيۇقلۇقى ئىشلىتىلسۇن، رەخت داۋا- لىنىپ بولغاندىن كېيىن يېيىپ قۇرۇتىلىدۇ. قۇرۇغان ماتا سەك- كىز قات قاتلىنىدۇ. ھەر تۆت پارچە ماتا بىر دەستە قىلىنىپ (32 قات قاتلىنىپ) كۈدۈك ئۈستىگە قويۇلىدۇ، بىر ئادەم پەردازگاھ بە- لەن، يەنە بىر ئادەم پەشكوپ بىلەن رەختنى بىر باشتىن كۆچەپ سوقۇپ چىقىدۇ (سەرچۆپتە سوقسىمۇ بولىدۇ، ئەمما قاتلاق سانى ئازراق بولىدۇ). سوقۇش ئارقىلىق رەختنىڭ قورۇقلىرى تۈزلە- نىپ، يۇزى سىلىقلىنىپ گۈل بېسىشقا لايىقلاشتۇرۇلىدۇ.

(3) گۈل بېسىش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا ئاۋۋال ئەركەك تامغىدا كاتاپ بوياق، ئاندىن چىشى تامغىدا زەمچە ئېرىتمىسى بېسىلىدۇ.

ئەركەك تامغا بېسىش: سوقۇپ تەييارلانغان رەخت بىر باشتىن

يۈلسا رەڭ تاراپ كېتىدۇ، ئاسان ئۆڭىدۇ. شۇڭا، خەلق ئىچىدە بۇنداق سەرگەزلەر «جاسەرگەز» دەپ ئاتالغان.

زەدىۋال ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار: بۇنىڭدا سەرگەز ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېريال ۋە سايمانلار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. مەشغۇلات تەرتىپلىرى ئىنكۆمۇ كۆپ قىسمى ئوخشاش. شۇڭا، بۇ يەردە پەقەت پەرقلىق تەرەپلىرىلا بايان قىلىنىدۇ.

ماتېرىيال: زەدىۋالنىڭ كەڭلىكى ئادەتتە 80~60 سانتىمېتىر بولىدۇ. ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا توقۇلغان ماتا، تالىمىنىڭ كەڭلىكى بۇنىڭغا چىقىش قىلمايدۇ، شۇڭا تەييارلىق باسقۇچىدا گۈل نۇسخا ئۆلچىمىگە ئاساسەن زادىۋاللىق رەخت يېتەرلىك كەڭلىكتە ئەنلەنمىپ تەييارلىنىدۇ.

باسما تامغا: زەدىۋالنىڭ زەي، مېھراب گۈللىرى ئايرىم ـ ئايرىم مەخسۇس تامغىدا بېسىلىدۇ ۋە بۇلارنىڭمۇ كۆپ قىسمى ئەركەك ـ چىشى بىر يۈرۈش بولىدۇ. شۇڭا، زەدىۋال گۈل نۇسخىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن، شۇنىڭغا مۇناسىپ تامغىلار تەقلىنىدۇ.

گۈل بېسىش باسقۇچى: رەخت يۈزىگە ئاۋۋال زەي، ئاندىن بوي كارا بېسىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇلۇنمە كانارا، مېھراب بۇلۇنمە تامغىلىرى، ئاخىرىدا مېھراب ئايگۈل تامغىلىرى بېسىلىدۇ. بۇ تەرتىپلەر ئورۇندالغاندىن كېيىن يەنە يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە چىشى تامغىلاردا زەمچە بېسىلىدۇ.

باشقا ئىش تەرتىپلىرى سەرگەز بېسىش، بوياشنىڭكى بىلەن ئوخشاش. دېمەك، زەدىۋال باسما بوياقچىلىقىدا 60 خىل گۈل نۇسخىسىدا ئۇچ خىلدىن تەگلىك رەڭدە بوياپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

(5) سورتلاش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا، يۇقىرىقى ئۇسۇللار بىلەن ئىشلەپچىقىرىلغان سەرگەز يۈيۈپ يېيىلىدۇ، 90% قۇرۇغاندا يىغىۋېلىنىپ ھەر بىر پارچە سەرگەز 16 قات قاتلىنىپ، ھەر ئىككى دانىسى بىر دەستە قىلىنىپ، كۇدۇڭدا سوقۇپ سۈپەتلىنىدۇ. ئاخىرىدا ھەر بىر پارچە سەرگەز سەككىز قات قىلىپ قاتلىنىپ، ھەر

بولىدۇ. قارا جەگە ئورنى رەڭ ئالمايدۇ. مانا بۇ قىزىل سەرگەزدۇر. بۇ ئۇسۇلدا يەنە سۇ مىقدارىنى ياكى ئوردان مىقدارىنى ۋە قاينىتىش ۋاقتىنى ئازايتىش ئارقىلىق ئاچ قىزىل سەرگەز، سۇ مىقدارىنى ئازايتىش ياكى ئوردان مىقدارىنى كۆپەيتىش، قاينىتىش ۋاقتىنى ئۇزارتىش ئارقىلىق گۈش رەڭ سەرگەز ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

ئاقارتىش باسقۇچى: ئەگەر ئاق سەرگەز ئىشلەپچىقىرىلماقچى بولسا، يۇقىرىقى ئۇسۇلدا تەييارلانغان سەرگەز سۇ تولدۇرۇلغان يامغا سېلىنىپ، ھۆل كالا تېزىكى بىلەن قوشۇپ مىجىپ يۇيۇلىدۇ، ئاندىن كۆك چۆپلۈككە تەتۇر يېيىپ بىر سوتكا تۇرغۇزۇلىدۇ. بىر-ئىككى سائەتتە بىر قېتىم سۇ چىچىلىدۇ. ئاخىرىدا پاكىز يۇيۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن سەرگەزنىڭ تەگلىك قىسمىدىكى سۇس قىزىل رەڭ چىقىپ كېتىدۇ.

يېقىنقى بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، سانائەت بويىچە ئىلىرىنىڭ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا سەرگەز ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشقا ئۇسۇللىرىمۇ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئوردان رەڭدە بويىاش. بۇ بىر خىل تەييار ئوردان رېڭى بولۇپ، ئوردان يىلتىزى ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ، يەنى يېرىم تەييار سەرگەزنى بويىاقتا سېلىشتا ئوردان رېڭى ئىشلىتىلىدۇ، قاينىتىش ۋاقتى يېرىم سائەت بولىدۇ، بۇنىڭ ئۈنۈمى ۋە سەرگەز سۈپىتى تەبىئىي ئوردان ئىشلىتىلگەنگە ئوخشاش بولىدۇ.

سانائەت رەڭلىرىدە بويىاش: بۇ ئۇسۇلدا سەرگەزگە كاتاپ بېسىلغاندىن كېيىن، زەمچە سېلىنمايلا قىزىل ياكى جىگەر رەڭ بويىاقتا بۇاستە سېلىپ قاينىتىپ بويىلىدۇ، نەتىجىدە سەرگەزنىڭ كاتاپ ئىزىدىن ئۆزگە جايلىرى ئوخشاش بويىلىپ چىقىدۇ. ئەنئەنىۋى سەرگەزگە سېلىشتۇرغاندا، رەخت يۇزىدە بىر خىل رەڭ ئاز بولىدۇ.

چىشى تامغىدا رەڭ بېسىش: بۇ ئۇسۇلدا سەرگەزگە چىشى تامغا بېسىشتا زەمچە ئىشلىتىلمەيلا، قىزىل ياكى جىگەر رەڭ بويىاق قايناقسۇدا ئېرىتىلىپ تامغا ئارقىلىق بېسىلىدۇ.

كېيىنكى ئىككى خىل ئۇسۇلدا سەرگەز بېسىشتا ئىش ھالقىسى ئاز، تېجەشلىك بولسىمۇ، بىراق رەڭ تۇتۇشى ياخشى بولمايدۇ. يۇ-

ئىشلىتىلىدۇ (تەييارلاش ئۇسۇلى سەرگەزچىلىكتە سۆزلەندى).

زەمچە ئېرىتمىسى: داستىخانغا چىشى تامغا بېسىشتا تۇخۇمەك چېچىكى قوشۇلغان زەمچە ئېرىتمىسى ئىشلىتىلىدۇ (تەييارلاش ئۇسۇلى سەرگەزچىلىكتە سۆزلەندى)، كەسىپ تىلىدا بۇ خىل ئېرىتمە «تۇخۇمەك رەڭ» دەپ ئاتىلىدۇ.

تۇخۇمەك رەڭ بېرىشكە ئىشلىتىلىدىغان چىشى تامغىلار «سېرىق تامغا» دېيىلىدۇ.

(3) مەشغۇلات پەرقلىرى. داستىخان گۈللىرىنى بېسىشتا ئاۋۋال تۆت تەرەپ كانارىلىرى ئەركەك تامغىدا بېسىلىدۇ، ئاندىن ئىچ گۈل قىسمىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بىكىتىلىپ ئايگۈل بېسىلىدۇ. تۆت بۇرجەككە بۇرجەك تامغا بېسىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا ئايگۈللەر ۋە قوشۇمچە گۈللەرنىڭ ئورنى بىكىتىلىپ ئەركەك تامغا بېسىلىدۇ.

يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە قارا تامغا بېسىلىپ بولغاندا كانارا ۋە ئىچ گۈللەرنىڭ قىزىل بويىلىدىغان جايلىرىغا سېرىق تامغا ئارقىلىق زەمچە بېسىلىدۇ، قوشۇمچە گۈللەرنىڭ قىزىل بويىلىدىغان جايلىرىغا پىلتىكۇچتە زەمچە بېرىلىدۇ.

بۇ ئۇسۇللار ئارقىلىق كاتاپ ۋە زەمچە بېسىلىپ، قائىدە بويىچە بويالسا قارا جەگە، قىزىلگۈل، ئاق تەگ داستىخان ھاسىل بولىدۇ. ئەگەر قارا تامغا بېسىلغاندىن كېيىن، داستىخان زەمچە ئېرىتمىسىگە سېلىنىپ ياكى قارا، سېرىق تامغا بېسىلغاندىن كېيىن، تەگلىك قىسمىغا پىلتىكۇچتە زەمچە بېرىلىپ، ئاندىن ئوراندا بويالسا، قارا جەگە، قىزىلگۈل، قىزىل تەگلىك داستىخان ھاسىل بولىدۇ. ئوردان مىقدارى ۋە ۋاقىتنى كونترول قىلىش ئارقىلىق قىزىل، جىگەر رەڭ (گۆش رەڭ)، ئاچ قىزىل تەگلىك داستىخان بویاپ چىقىلى بولىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقى ئۇسۇللارنى قوللىنىپ تەجرىبە چاچما ۋە بىر مەركەزلىك چاچمىدىن ئىبارەت ئىككى خىل نۇسخىدىكى داستىخاننىڭ تۆت خىل رەڭدە بویاپ، سەككىز خىل رەڭ نۇسخىدىكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغىلى بولىدۇ.

(4) جايناماز، ياغلىق، بەلياغلىق بویاقچىلىقى: بویاش ئۇسۇلى

10～5 دانىسى بىر توپ قىلىپ ئوراپ قاچىلىنىدۇ.

ئاق سەرگەز رەڭ پەرقى ئېنىق، رەڭلىرى ئوچۇق، شوخ بولۇپ، قىزىل سەرگەزدىن خەۋىدارلىق بولىدۇ.

يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى سەرگەز باسمىچىلىقى — بويىقچىلىقىدا 25 خىل نۇسخىدىكى سەرگەزنى تۆت خىل رەڭدە بويىپ 100 خىل رەڭدىكى سەرگەز ئىشلەپچىقارغىلى بولىدۇ.

3) داستىخان بويىقچىلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

داستىخان باسما بويىقچىلىقىنىڭ ئومۇمىي مەشغۇلات قائىدىلىرى سەرگەز ئىشلەپچىقىرىش قائىدىلىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قىسمەن جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ.

(1) سايمان پەرقلىرى. داستىخان بېسىلىدىغان رەخت تاش ئۈستىدە سوقۇلىدۇ. بۇ، دېئامېتىرى 30 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى تەكشى يۇزلۈك تەبىئىي تاش ياكى تۆگمەن تېشىنىڭ پارچىسى بولۇپ، «تاشچۆپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

دۇمبال: داستىخان ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان رەختنى سوقۇشقا توقماق ئىشلىتىلمەستىن، «دۇمبال» ئىشلىتىلىدۇ. دۇمبال ئۇزۇنلۇقى 1.00 مېتىر، كىچىك باش دېئامېتىرى بەش سانتىمېتىر، چوڭ باش دېئامېتىرى 10 سانتىمېتىر كېلىدىغان كالتەك بولۇپ، ئۆرۈك ياكى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بۇ كالتەك كەسىپ تىلىدا «دۇمبال» دەپ ئاتىلىدۇ. رەخت سوقۇش ھەرىكىتىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا «دۇمبالالاش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئورتاق تىلىمىزدىكى «دۇمبالاش»، «دۇمبالىماق» دېگەن ھەرىكەتنامىلىرى ئېھتىمال مۇشۇ مەنبەدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

پىلتىكۈچ: ياغاچ چوكا ئۇچىغا پاختا ئوراپ ياسالغان سايمان. داستىخان تەگلىكىگە تۇخۇمەك رەڭ بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

(2) ماتېرىيال پەرقلىرى. داستىخانلىق رەخت: ئەڭ چوڭ داستىخانلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 4.00～1.80 مېتىرغا بارىدۇ. شۇڭا، داستىخانلىق رەخت مۇۋاپىق ئۆلچەمدە ئەنلەپ تەييارلىنىدۇ.

داۋا بويىقى: داستىخانلىق رەختنى داۋلاشتا ھېلىلە ئېرىتمىسى

خىللىرىدا بويىاش مۇمكىن. ئەمما، بۇنىڭدا رەخت يۇزىدە پەقەت ئىك-كى خىللا رەڭ ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. ئەنئەنىۋى بويىاقچىلىقتا بولسا، رەخت يۇزىدە ئۈچ خىل رەڭ ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

5. سىدام رەخت بويىاقچىلىقى

سىدام رەخت بويىاقچىلىقى ئاق رەختلەرنى بىرلا خىل رەڭدە بو-يىاش كەسپىنى كۆرسىتىدۇ. سىدام رەخت بويىاقچىلىقىدا بۆز چەكمەن ۋە ماتا بويىاش ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، تالىما ئاز مىقدارىدا ياكى بۇيرۇتما بولغاندا بويىلىدۇ. بۇ خىل بويىاقچىلىقتا بويىاش قائىدە ـ ئۇسۇللىرى ئوخشىشىدۇ. بويىاش مەشغۇلاتىدا ئادەتتىكى بويىاقچە-لىق ماتېرىيال ـ سايمانلىرى ئىشلىتىلىدۇ، شۇڭا پەقەت بويىاش ئۇسۇلىلا بايان قىلىنىدۇ.

قارا بويىاش: قازانغا سۇ قۇيۇپ 100:40 نىسبەتتە داۋا (يۇلغۇن داۋىسى) سېلىپ بىر-ئىككى سائەت قاينىتىلىدۇ. داۋا تېرىپلىرى سۈزۈپ ئېلىۋېتىلىپ بويىلىدىغان رەخت داۋا ئېرىتمىسىگە بىسە-لىپ 10 مىنۇتچە تۇرغۇزۇلىدۇ، ئاندىن سىقىپ يېيىلىدۇ. چالا قۇ-رۇغاندا يەنە 10 مىنۇت داۋىغا بېسىلىدۇ، داۋىلاش مەشغۇلاتى مۇشۇ تەرتىپتە ئۈدا بەش قېتىم تەكرارلىنىدۇ (داۋا ئېرىتمىسى قىزىق ھالەتتە بولىدۇ). ئاخىرىدا يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. بىر سوتكىدىن كې-يىن 6:1 نىسبەتتە تەييارلانغان زاك ئېرىتمىسىگە چىلاپ 15~10 مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن رەختنىڭ رەڭگى قارىغا ئۆزگە-رىدۇ. چايقاپ يېيىپ ئاساسەن قۇرۇغاندا كۈدۈك ياكى سەرچۆپتە قو-يۇپ سوقۇپ پەردازلىنىدۇ. بەزى كاسىپلار بىر قېتىم داۋىلاپ بىر قېتىم زاكقا بېسىش تەرتىپى بويىچە تەكرار بويايدۇ. بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا زاك ئېرىتمىسىنىڭ نىسبىتى تۆۋەنرەك تەڭشىلىدۇ. قارا بويىاشتا داۋىلاش قېتىم سانى قانچە كۆپ بولسا، بويالمىدىكى رەڭنىڭ قېنىقلىق دەرىجىسى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ.

كۆك بويىاش: داۋا ئېرىتمىسىگە ئازراق نىل قوشۇپ بىر قانچە قېتىم داۋىلىنىدۇ، ئاندىن زاك ئېرىتمىسىگە سېلىنىدۇ ياكى بىر قانچە قېتىم يۇلغۇن داۋىسىدا داۋىلىغاندىن كېيىن، نىل ئېرىتمە-

سەرگەز، زەدىۋال، داستىخان قاتارلىق تامغا باسما گۈللۈك مەھ-سۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش قائىدىلىرىگە ئوخشاش، بويىاق ماتېرىيالىلىرىنى تەييارلاش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىلىدىغان ئۇسكۇنە، سايمانلارمۇ ئاساسەن ئوخشىشىدۇ.

ئومۇمەن، بويالماقچى بولغان بۇيۇم قائىدە بويىچە تەييارلانغاندىن كېيىن بىرىنچى قەدەمدە يۇلغۇن داۋىسى، موزا، ھېلىلە قاتارلىقلار-نىڭ بىرىدىن تەييارلانغان داۋا قاينىتىمىسىغا سېلىپ قاينىتىش ئار-قىلىق داۋىلاپ بويىاق تۇتقۇچى رەڭ بېرىلىدۇ؛ ئىككىنچى قەدەمدە، زەيلىك تامغىسى، كانارا تامغىسى ياكى بۇرجەك كانارا تامغىلىرى ئارقىلىق كاتاپ بويىاق بېرىپ زەي، كانارا قاتارلىق بۆلەكلەرنىڭ چېگرا سىزىقلىرى قارا رەڭگە كىرگۈزۈلىدۇ؛ ئۈچىنچى قەدەمدە، ئاۋۋال مەركىزىي گۈللەرنىڭ، ئاندىن قوشۇمچە گۈللەرنىڭ ئەركەك تامغىسى ئارقىلىق كاتاپ بويىاق بېرىپ، ھەر خىل گۈل، نەقىشلەر-نىڭ قارا جەگە سىزىقى شەكىللەندۈرۈلىدۇ؛ تۆتىنچى قەدەمدە چىشى تامغىلار ئارقىلىق كانارا گۈللىرى، بۇرجەك كانارا گۈللىرى، مەر-كىزىي گۈل ۋە قوشۇمچە گۈللەرنىڭ قىزىل (سۇس قىزىل، جىگەر رەڭ، پور رەڭ) بويىلىدىغان جايلىرىغا تۈخۈمەك رەڭ بېرىلىدۇ؛ بە-شىنچى قەدەمدە قاينىتما بويىاق ئۇسۇلىدا ئورداندا بويىاپ، گۈل - نە-قىشلەرنىڭ تېگىشلىك جايلىرى قىزىل (سۇس قىزىل، جىگەر رەڭ، گۆش رەڭ) قاتارلىق ئالدىن نىشانلانغان رەڭگە كىرگۈزۈلىدۇ. ئا-خىرىدا يۇيۇپ چايقاپ قۇرۇتۇلىدۇ.

مۇشۇ ئۇسۇللار ئارقىلىق ئالتە خىل نۇسخىدىكى جاينامازنى تۆت خىل رەڭدە بويىاپ 24 خىل رەڭ نۇسخىدىكى مەھسۇلات ئىشلەپچە-قارغىلى، بەش خىل گۈل نۇسخىسىدىكى ياغلىقنى 10 خىل رەڭدە بويىاپ 50 خىل مەھسۇلات، تۆت خىل گۈل نۇسخىدىكى بەلياغلىقنى بەش خىل رەڭدە بويىاپ 20 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغىلى بولى-دۇ.

يۇقىرىقى ھەر خىل تۇر، نۇسخىدىكى گۈللۈك ۋە رەڭدار يوللۇق مەھسۇلاتلارغا قارا رەڭ بېرىلگەندىن كېيىن، قالغان قىسمىنى سانا-ئەت بويىاقلىرىدا، قاينىتما بويىاق ئۇسۇلى ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ رەڭ

يەمنى «تەلپەك» دەپ ئاتىسا، باشقا ئورۇنلاردا ئۇنى تۇرلۇك قامۇدا قاتۇرۇپ تىكىلگەن باش كىيىم بىلەن بىرلەشتۇرۇپ «تۇماق» دەپ ئاتايدۇ. تەلپەك ئاتالغۇسى تېلىمىزغا قەدىمكى تۈرك تىللىدىن كىرگەن بولۇپ، ئۇ «تېرىدىن تىكىلگەن بۆك» سۆزىدىن قوناتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ھاسىل بولغان. بەزىلەر تەلپەكنى ئەجدادلىرىمىز-نىڭ تاغنى ئۇلۇغلاش قارىشىنىڭ ئىسپاتى، دەپ قارايدۇ.

تەلپەك ئىستېمالچىلارنىڭ يۈرت ئايرىمىسى ۋەتەلپەكنىڭ شەكلى تىكىلىش ئالاھىدىلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ: سالۇا تەلپەك، كۆرپە تەلپەك، قاما تەلپەك، تۆلكە تەلپەك، پىپى تەلپەك، كۆلا تەلپەك، سەللە تەلپەك قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ خىل تۈرلەرنىڭ ئىچىدە سالۇا تەلپەك، بەگ تەلپىكى، دېھقان تەلپىكى، كۆرپە تەلپەك، پىپى تەلپەك، سەللە تەلپەك ئاساسلىق تۈر ھېسابلىنىدۇ. قالغانلىرى ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن قوشۇمچە تۈر ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سالۇا تەلپەكنىڭ تارىخىي ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئەڭ دەسلەپتە سالۇا تەلپەكنى كىيگەن. سالۇا تەلپەك-نىڭ ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بۇرۇن كىيگەن باش كىيىم بولۇشى ئۇنىڭ ماتېرىيال ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرى-مىزنىڭ باش كىيىم ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىشتىن، مۇئەييەن دە-رىجىدىكى ئىستېتىك قارىشىنىڭ بارلىققا كېلىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپا-دىسى. قاما تەلپەك بىلەن سەللە تەلپەك ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى تارىخىي شارائىت، دىنىي شەرىئەت ئېھتىياجى ۋە مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئېستېتىك ئېھتىياجى سەۋەب-لىدىن، باشقا سەللە ئوراش تەلىپى ئاساس قىلىنغان.

ھازىر ئەرەنچە يازلىق، قىشلىق، كۆزلۈك باش كىيىملىرىنىڭ تۈرى 20 خىلدىن، نۇسخىسى 50 خىلدىن؛ ئايالچە قىشلىق، يازلىق باش كىيىمىنىڭ تۈرى 50 خىلدىن، شەكلى 100 خىلدىن ئاشىدۇ، بالىلارنىڭ باش كىيىمىنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرىقىلاردىن ھەرگىزمۇ قېلىشمايدۇ. ئوخشاشلا خوتەنلىكلەرنىڭ باش كىيىملىرىمۇ پەسىل ئالاھىدىلىكى بويىچە يازلىق، قىشلىق، كۆزلۈك قاتارلىق ئۈچ تۈرگە بۆلۈنگەن. پەسىلگە ماسلاشتۇرۇلۇپ تىكىلىدىغان يۇقىرىقى ئۈچ

سىگە بىرەدەم چىلاپ قويۇلىدۇ. ئاخىرىدا يېيىپ قۇرۇتۇپ سوقۇپ پەردازلىنىدۇ.

قىزىل، جىگەر رەڭ، ھاۋا رەڭ، ئاچ ھاۋا رەڭ، سېرىق، يېشىل، مايسىرەڭ ۋە ئاچ مايسىرەڭدە بويالغان ئۇسۇللىرى شاتۇارنىڭ تەگلىكىنى بويالغان ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاش. بۇنىڭدىن باشقا، سىدام بويىلىدىغان رەختلەر ئوجمە پوردىدىن پايدىلىنىپ پور رەڭ، قوڭۇر رەڭ، لەردە، جىگدە قوۋزىقى، كېۋەز شاكىلى قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ ئەت رەڭدە بويىلىدىغانلىقى مەلۇم.

(مۇھەممەتئىمىن سابىر)

§8. تىكىمچىلىك ھۈنەر ـ سەنئىتى

1. تەلپەكسازلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى[1]

ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرلۇك چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن پايدىلىنىش تارىخىي بۇنىڭدىن ئۇچ مىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە چېتىلىدۇ. كىروران گۈزىلىنىڭ بېشىدىكى كىگىز قالپاق بىلەن پۇتىدىكى ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئاياغقا تەتبىقلاپ مۇھاكىمە قىلساق شۇنى ھېس قىلىمىزكى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ باش كىيىمى ئەڭ بۇرۇن مالخاي شەكلىدە تىكىلگەن بولۇپ، كېيىن ئۇ كۆلا شەكلىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئاخىرىدا تارىم ۋادىسىنى مەركەز قىلىپ ياشاۋاتقان ئەجدادلىرىمىز قوينىڭ ئاشلانغان تېرىسىدىن تىكىلىدىغان تەلپەك (تۇماق) نى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئەتراپتىكى قوۋملارغا كەڭ دائىرىدە تارقاتقان. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرىدىن تەلپەك بىلەن تۇماق ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەن.

تەلپەك مۇئەييەن دەرىجىدە يۇرت ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. تەلپەكنىڭ شەكلى بىلەن ئايرىم ئورۇنلاردىكى ئاتىلىشى ئوخشاش ئەمەس، يەنى خوتەنلىكلەر تېرە بىلەن كۆرپىدە تىكىلگەن باش كى-

① بۇ تېما «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ـــ تەلپەكسازلىق، تۇماقچىلىق» (تۈزگۈچى: مەتسىلىم مەتقاسىم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007-يىل 11-ئاي 1-نەشرى) ناملىق كىتابچە ئاساسىدا تەييارلاندى.

ئاشلاشتا خاڭجۇنىڭ قارا رەڭلىك دۇخاۋىسى ئىشلىتىلىدۇ.

قوشۇمچە ماتېرىياللار: يۇڭلۇق تىرە، كىرپىك (تەلپەك تىكىشكە كېتىدىغان قوشۇمچە نازۇك ماتېرىيال)، تاش (تاشلىق) قاتارلىقلار - دىن ئىبارەت.

2) تەلپەك تىكىشتە ئىشلىتىدىغان ئەسۋابلار

(1) قايچا ۋە چىزا (سىزغۇچ). چىزا ئادەتتە (بەزى ئورۇنلاردا مىسقال چىزا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ، ئۇ ئىلگىرى كونا ئاتالغۇ ۋە كونا ئۆلچەم بىرلىكى بويىچە ئاتىلىپ قوللىنىلغان، يەنى ئۇ ئىلگىرى ئوتتۇز سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچتىن ھەم تۆچتىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى «سەر» دەپ ئاتالغان، يەنى ئۇستىلار كۆرپىنى ئۆلچەپ ئەندىزىگە باسقاندا، ئۇنى «سانتىمېتر» دېمەي، «سەر» دەپ ئاتىغان. ئادەتتە بىر سەر دېگىنى ئۇچ يېرىم سانتىمېترغا تەڭ بولغان. نۆۋەتتە يۇقىرىقى بىرلىك بىر قىسىم ئورۇنلاردا يېڭى ئۆلچەم بىرلىكى بويىچە، يەنى سانتىمېتىر ئۆلچىمى بويىچە، يەنە بىر قىسىم ئورۇنلاردا كونا ئۇسۇل بويىچە قوللىنىلۇاتقان بولسىمۇ، ئاتاشتا يەنە سەر بىرلىكى ئىشلىتىلىدۇ. يەنى تىكىلىدىغان تەلپەك (تۇماق) نىڭ چوڭ-كىچىكلىك ئۆلچىمى ــ كىشىلەرنىڭ بېشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بويىچە ئۆلچەنگەن تەلپەك (تۇماق) كېسىمچىلىكى، چىزىدىن ئايرىلالمايدۇ.

(2) قېلىپ: تەلپەك تىكىمچىلىكىدە،جۇملىدىن تەلپەكنى سۇپەتلەشتە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. قېلىپ ئادەتتە ياغاچتىن، جام - چۆچەك قىرىمچىلىق قائىدىسى بويىچە، كىشىلەرنىڭ بېشىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، بېشىغا تەقلىد قىلىپ ياسىلىدۇ. تەلپەك تىكىش مەشغۇلاتى باشتىن - ئاخىرغىچە قېلىپتىن ئايرىلالمايدۇ.

(3) ئەندىزە: تەلپەك تىكىمچىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم ئۆلچەم شەكلى بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرىمىز ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى يەنەبىر نامايەندىسىدۇر. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپتە تۇرلۇك باش كېيىملىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەندە، كىشىلەرنىڭ بېشىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن باشنى

خىل باش كىيىمىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزگىچە تىكىلىش ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ، قىشلىق تۇماق ۋە تەلپەك قوينىنىڭ ئاشلانغان تېرىسى، تۈغۇلغىنىغا يىگىرمە كۈنچە بولغان قوزىنىڭ كۆرپىسى ھەم تۇرلۇك قاماۋ، سەرگەز، ساقالۇت، شەيتان تېرىسى، سېلىك، دۇخاۋا، مەخمەل قاتارلىق ماتېرىياللاردىن تىكىلگەن.

قوينىنىڭ تېرىسى ۋە قوزىنىڭ كۆرپىسىدىن تىكىلىدىغان تەلپەكنىڭ تارىخىي تۇماقتىن بۇرۇن بولۇپ، شەكلى كۆپ خىل ئەنئەنىۋى باش كىيىمىدۇر.

1) تەلپەك تىكىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق، قوشۇمچە ماتېرىياللار ۋە ئۇلارنى تەييارلاش ئۇسۇلى

(1) ئاساسلىق ماتېرىياللار: تەلپەكنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى قوي تېرىسى ۋە تۈغۇلغىلى بىر نەچچە كۈن بولغان، تەپسىلىي ئېيتقاندا 4 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە تۈغۇلغان (تۈغۇلغان ۋاقتى كۆپ بولغاندا بىر ئايدىن تۆۋەن بولۇشى كېرەك) قىسقا يۇڭلۇق قوزىنىڭ تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، سۇنئىي قاما قاتارلىقلاردۇر. قوزا تېرىسىنىڭ يۇڭى قانچە قىسقا ھەم بۈدۈر بولسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ. رەڭگى قارا، ئاق، قارامتۇل بوز دەپ ئۈچ خىل رەڭلىك بولىدۇ. كۆرپە كۆچا، يېڭسار، يەكەن، قاغىلىق، خوتەن، كېرىيە، چىرا، قاراقاش، گۇما، نىيا، لوپ قاتارلىق جايلاردا بېقىلىدىغان يەرلىك قويلارنىڭ قوزىلىرىدىن ئېلىنىدۇ. تەلپەكنىڭ ماتېرىيالىنى تەييارلاشتا مۇھىم بولغىنى كۆرپە تەييارلاش بولۇپ، كۆرپىنىڭ سۇپىتىنىڭ ياخشى ـ ناچارلىقىنى تەلپەكنىڭ سۇپىتىنىڭ ياخشى ـ ناچارلىقى بىۋاستە بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، تەلپەك تىكىشتە ئەڭ ئاۋۋال سۇپەتلىك كۆرپىنى تاللاش مۇھىمدۇر. كۆرپىنى تاللاشتا ئۇنىڭ رەڭگى بىلەن يۇڭىنىڭ گۈلىگە قارايمىز. ئادەتتە كۆرپىنىڭ قارا رەڭلىكى ئەتىۋارلىق ھېسابلىنىدۇ. يەنە كۆرپىنىڭ يۇڭى قانچە قىسقا، پارقىراق ھەم بۈدۈر بولسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ. بەزى كىشىلەر كۈزدە تۈغۇلغان قوزىنىڭ كۆرپىسى چىداملىق ھەم سۇپەتلىك بولىدۇ دەپ قارايدۇ. كۆرپىنى ئاشلاپ، ئەيلەپ سۇپەتكە كەلتۈرۈشمۇ كۆرپە تەلپەك تىكمىچىلىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. كۆرپە تەلپەكنى

يىپتىن بىر نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئايدىڭلاش-تۇرۇۋېلىش زۆرۈركى، تەلىپەكنىڭ تىكىلىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇ مەخسۇس يىپ ـ يىڭنە بىلەن تىكىلىدىغان، يەنە كېلىپ يىپ ـ يىڭنە بىلەن سەنئەتلىك تۇسكە كىرىدىغان باش كىيىمى بولغاچقا، ئۇنى تىكىشكە ئىشلىتىلىدىغان يىپ چوقۇم مۇستەھكەم، سۇپەتلىك، چىدامچانلىقى يۇقىرى بولۇشى كېرەك. تەلىپەكنىڭ چىدامچانلىقى ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن يىپ تەرىپىدىنمۇ بەلگىلىنىدۇ.

(5) تەلىپەكنى سۇپەتلەش خۇرۇچى: تەلىپەكنى سۇپەتلەش خۇرۇچى ئادەتتە قازان قارىسى، ئۆرۈك يىلىمى، سۇ قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ خىل خۇرۇچلارنى ئەجدادلىرىمىز يىراق تارىختىن باشلاپ تەلىپەكنى سۇپەتلەشكە ئىشلىتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ شۇ تەرىكىپ بويىچە ئىشلىتىلىپ كېلىنىۋاتىدۇ. تەلىپەكنى سۇپەتلەشكە ئىشلىتىلىدىغان ئۆرۈك يىلىمى كۆرپىنى پارقىرىتىشتىن سىرت، مۇھىمى ئۇ كۆرپىنى تۇرلۇك زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ساقلايدۇ، ھەمدە كۆرپە يۈڭىنىڭ تەگ قىسمىدىن ئاجراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، تەلىپەكنى سۇپەتلەشكە ئىشلىتىلىدىغان قازان قارىسى ئادەتتە بويىاق سۇپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ، يەنى قازان قارىسى بىلەن ئۆرۈك يىلىمىغا سۇ قوشۇلۇپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن تېخىمۇ پارقىراق ھالغا كېلىپ، كۆرپىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىنى تۇم قارا ۋە پارقىراق ھالغا كەلتۈرىدۇ. تەلىپەك تىكىش مەشغۇلاتىدا تەلىپەكنى سۇپەتلەش خۇرۇچىنىڭ رولى خېلىلا يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ، تەلىپەكنى تىكىپ پۈتتۈرۈش بىرىنچى ئۆتكەل بولسا، سۇپەتلەش باسقۇچى تەلىپەك تىكىش مەشغۇلاتىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. مۇبادا تەلىپەك تىكىلگەندىن كېيىن سۇپەتلەنمىسە، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئەتىۋارلاپ كىيىشىگە ئەرزىمەيدۇ.

(6) ئۇستىرا: تەلىپەك تىكىشتە قايچىغا ئوخشاش ئىككى كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋابلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇستىرا تەلىپەك تىكىش مەشغۇلاتىنىڭ كېسىمچىلىك قىسمىدا يەنى قايچا ئىشلىتىشكە قولايسىز جايلاردا ئىشلىتىلىدۇ، ئۇستىرا تېغى ئادەتتە تۇرمۇشتا ئىش-

قىياسەن تەسەۋۋۇر قىلىپ، باش كىيىمىنىڭ تەكشىلىكتىكى خەرىتىسى بىلەن ئۇنىڭ تۈرلۈك زىننەت ۋە نۇسخىلىرىنىڭ ئۆلچىمىنى تۇراقلاشتۇرۇپ كۆرسىتىدىغان ئەندىزىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئەندىزە تەلىپىڭ ـــ تۇماق تىكمىچىلىكىدە قىلىپ، چىزا قاتارلىق سايمانلارغا ئوخشاش ئۆلچەم، يەنى تەلىپەكنىڭ قاسقان ئۆلچىمى، تەكشىلىكتىكى يېيىلمىسى، تۆپىلىكنىڭ تۆت تالا ئۆلچىمى ۋە تۆت پارچىگە بۆلۈنگەندىكى يېيىلمىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەندىزە قارىماققا تەلىپەك تىكمىچىلىكىنىڭ ئۆلچىمىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ شەكىلگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئەندىزە بەئەينى قىلىپقا ئوخشاش كەشىلەرنىڭ بېشىنىڭ ئۆز ئارا ئوخشىماسلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن كۆپ خىل كېسىلىدۇ، يەنى ئۇ تەلىپەكنىڭ سىلىندىر ۋە كەسىك كونۇس شەكىللىك ئالاھىدىلىكىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ئالاھىدە شەكىللىك بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. ئەندىزە ئادەتتە چىداملىق يۇقىرى بولغان قېلىن قەغەزلەردىن، يەنى مايلىق قەغەزلەردىن ئويۇلىدۇ. ئەندىزە يۇقىرىقى بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يىراق دەۋرلەردىن بۇيان تەلىپەك ـــ تۇماق تىكمىچىلىكىنىڭ بىردىنبىر ئۆلچەم بىرلىكى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، ئۇنى دەۋر ئالاھىدىلىكى بوينچە مۇڭاپىق ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، يېڭىدىن بارلىققا كېلىۋاتقان بىر قىسىم باش كىيىملىرىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق ئەندىزىسى بار بولۇپ، ئۇستىلار ئۇنى نۆۋەتتىكى باش كىيىمىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن يېڭىدىن ئويۇپ تەييارلىغان.

(4) يىپ ـ يىڭنە: تەلىپەك تىكىشكە ئىشلىتىلىدىغان يىڭنە چوڭ ـ كىچىك، ئىنچىكە، توم دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇ تەلىپەكنىڭ ئوخشاش بولمىغان قىسمىغا ماس كەلتۈرۈپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: تۆپىلىك تىكىشكە توم، ئۇزۇن يىڭنە ئىشلىتىلسە؛ زەيلەش بىلەن پۈكۈشكە ئىنچىكە يىڭنە ئىشلىتىلىدۇ. تەلىپەك تىكىشكە ئىشلىتىلىدىغان يىپ ئۇڭ ياخشىسى يەرلىكتە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يىپ بولغىنى ياخشى، چۈنكى يەرلىكتە پاختىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يىپنىڭ چىدامچانلىقى ۋە چىرىشقا قارشى كۈچى ئادەتتە زاۋۇتتا ئىگىرىلگەن

لىرىسىزلىك ئەك بۇرۇن كىيگەن ھەمدە كۆلادىن كېيىن بارلىققا كەلتۈرگەن باش كىيىمى بولۇپ، ئۇ نۇسخا ۋە تۈر جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، سالۋا تەلپەكنىڭ ماتېرىيالى ۋە تىكىلمىشى ئاددىي، ئۇنىڭغا باشقا تەلپەك تۈرلىرىدەك ئىنچىكە تەلەپلەر قويۇلمايدۇ، سالۋا تەلپەك ئادەتتە قوينىڭ ئۈزۈن، قىسقا يۇڭلۇق ئاشلانغان تېرىسىدىن تىكىلىدۇ، ئۇ قارىماققا پىپى تەلپەككىمۇ ئوخشاپ قالىدۇ، بىراق ئېغىزىغا ھېچقانداق جىيەك تۇتۇلمايدۇ. سالۋا تەلپەكنىڭ قاسقىنى بىلەن تۆپلىكىنى بىر خىل رەڭلىك تېرىدىن تىكىشكە بولىدۇ، كۆپ ھاللاردا تاشلانمايدۇ، ئۇ كەڭ قاسقاق. لىق ۋە تار قاسقانلىق دەپ ئىككى خىل نۇسخىدا بولىدۇ. سالۋا تەلپەك تېپىك يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولىدۇ. ئاساسلىقى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن ناھىيەلىرىدىكى كىشىلەر كىيىپ كېلىۋاتقان تار قاسقانلىق سالۋا تەلپەك ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، رەڭ جەھەتتىن قارا رەڭلىك، ئاق رەڭلىك، بوز رەڭلىك سالۋا تەلپەك ۋە قارا بىلەن بوز رەڭ ئارىلاشتۇرۇلغان سالۋا تەلپەك قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. بەزىلەر يۇڭلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان سالۋا تەلپەكنى كىيسە، بەزىلەر نۆۋەتتە بارلىققا كېلىۋاتقان خوتەن نۇسخىسىنى كىيىشكە ئادەتلىنىپ، ئەنئەنىۋى سالۋا تەلپەك ئىستېمالىدىن بارغانسېرى يىراقلىشىپ، بارا ـ بارا يوقلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى.

سالۋا تەلپەكنى تىكىش ئۇچۇن ئاۋۋال قوينىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ، ئەيلەپ، چوڭ ـ كىچىكلىك ئۆلچىمىدە كۆپ ھاللاردا، تەلپەكنى كىيگۈچىنىڭ بېشىنى ئاساس قىلىپ بۇۋاستە ئۆلچىسە، بەزى ئۇستىلار ئەندىزە بويىچە ئۆلچەيدۇ. ئالدى بىلەن بېكىتىلگەن ئۆلچەم بويىچە ئەندىزە ئارقىلىق قاسقان كېسۋېلىپ، يىپ ـ يىڭنە ئارقىلىق ئىككى بېشى چېتىلىپ ئۇنىڭ چەمبەرسىمان ھالىتى شەكىللەندۈرۈلىدۇ، قاسقان تەييار بولغاندىن كېيىن ئېشىپ قالغان تېرىدىن تالا ياكى تۆت تالا بويىچە ئەندىزىگە بېسىلىپ تۆپلىك كېسىلىپ، يىپ ـ يىڭنە بىلەن ئۆز ئارا ئۆلچەملىك چېتىلىپ تەييارلىنىدۇ. سالۋا تەلپەككە ئادەتتە ئاددىي كىرپىك تۇتۇلۇپ زىيلەت

لىتىلىدىغان پىچاقنىڭ تىغىدىن سەل ئىتتىكرەك بولىدۇ.

(7) موينىكەش: تەلپەكنى سۈپەتلەشكە ئىشلىتىلىدۇ، يەنى تەل-پەك تىكىلىپ پۈتكۈزۈلگەندىن كېيىن، قېلىپقا تارتىلىپ سۈپەتلە-نىدۇ، موينىكەش ئادەتتە تۆمۈر ۋە تۈچتىن ياسىلىدۇ، قارىماققا ئۇ ياۋروپالىقلارنىڭ تاماق يەيدىغان ۋىلكىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، تۈت-قۇچى ۋە تارغاققا ئوخشاش بىر نەچچە تال چىشى بار بولۇپ، مەخ-سۇس تەلپەكنى سۈپەتلەشكىلا ئىشلىتىلىدۇ. باشقا ئىشلارغا ئىش-لەتكىلى بولمايدۇ. ئەملي مەشغۇلاتتا موينىكەش تەلپەككە سۈپەت-لەش خۇرۇچى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، كۆرپىنىڭ تۈرۈلۈۋالغان يۇڭنى كۆپتۈرۈش ۋە كۆرپە يۈزىنى تاراپ تەكشىلەش ئۈچۈن، مۇنداقچە ئېيتقاندا كۆرپە يۈزىنىڭ گۇللۇك ھالىتىنى ئەسىگە كەل-تۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، موينىكەش چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ بىر نەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ، ئادەتتە كۆپ ئىشلىتىلىدىغىنى ۋىلكا شەكىللىك بولۇپ تۆت ياكى بەش چىشلىق بولىدۇ.

(8) ئويماق: تەلپەك تىكمىچىلىكىدىلا ئىشلىتىلىپ قالماس-تىن، يەنە يىپ ـ يىڭنە بىلەن ئىشلىنىدىغان بارلىق قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك كەسىپلىرىدە ئوخشاش ئۇسۇلدا ئىشلىتىلىدىغان ئاددىي ئەسۋاب بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشلىتىلىش ئالاھىدىلىكى بويىچە بار-ماقنى قوغداپ يىڭنىنى ئىتتىرىش رولىنى ئويناىدۇ، ئويماق ئاسا-سەن تۆمۈردىن ياكى كۆندىن ئۈزۈككە ئوخشاش شەكىلدە ياسىلىدۇ. ئويماقنىڭ سىرتقى يۈزىدە كىچىك ئويۇقچىلار بولۇپ، ئۇ يىڭنىنى ئىتتىرىشتە تىرەك رولىنى ئويناپ، بارماقنىڭ زەخمىلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. ئويماقنى قايسى بارماققا سېلىش، يىپ ـ يىڭنە ئىشلەتكۈچىنىڭ ئۆزىگە باغلىق بولىدۇ.

(9) ئورغاق: ئاشلانغان تېرىلەرنىڭ يۈزىدىكى بىر قەۋەت نېپىز پەردىنى قىرىپ چىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

3) تەلپەك تىكىش ئۇسۇللىرى

تۆۋەندە تەلپەكلەرنىڭ ئاساسلىق تۈرىنىڭ تىكىلىش ئۇسۇلىنى تونۇشتۇرىمىز.

(1) سالۋا تەلپەك ۋە ئۇنى تىكىش ئۇسۇلى. سالۋا تەلپەك ئەجداد-

ئىگىكىگە قارىغاندا ئېپىزرەك بولىدۇ. كۆرپە تەلپەكنىڭ نۆۋەتتە كۆپ ئىشلىتىلىۋاتقان ئۇلچىمى تۆۋەندىكىدەك: رەڭ ئايرىمىسى جەھەتتىن قارا رەڭلىك كۆرپە تەلپەك، قارامتۇل بوز رەڭلىك كۆرپە تەلپەك ۋە بوز بىلەن قارا ئارىلاشتۇرۇپ تىكىلگەن كۆرپە تەلپەك قاتارلىق ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. كۆرپە تەلپەك يەنە چوڭ ـ كىچىكلىك ھەم نۇسخا جەھەتتىن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى خىلى: قاسقان (تاش كۆرپە) نىڭ كەڭلىكى سانتىمېتىر20 ~ 40 سانتىمېتىرگىچە بولىدۇ. بۇ خىلدىكى تەلپەكنىڭ ئاستى ئايلانمىسى 50 ~ 60 سانتىمېتىرغىچە، ئۈستىنىڭ ئايلانمىسى سانتىمېتىر35 ~45 سانتىمېتىرگىچە بولىدۇ.

ئىككىنچى خىلى: قاسقان (تاش كۆرپە) نىڭ كەڭلىكى سانتىمېتىر20 ~ 30 گىچە، ئېگىزلىكى سانتىمېتىر30 ~ 40 گىچە بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە يەرلىك ئاتالغۇ بويىچە كۆرپە تەلپەكنىڭ كەڭ ئۈچ سەر، ئىككى سەر، ئىككى يېرىم سەر دېگەنگە ئوخشاش تۈرلىرىمۇ بار. بۇ يەردە شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىمكى، كۆرپە تەلپەكنىڭ نۇسخىسى يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بىر يۇرت بەلەن يەنە بىر يۇرتنىڭ نۇسخىسىدا مۇئەييەن پەرق بار. مەسىلەن، خوتەنلىكلەرنىڭ كۆرپە تەلپىكى بىلەن يېڭىسار ۋە يەكەنلىكلەرنىڭ كۆرپە تەلپىكىنىڭ پەرقى خېلىلا زور بولۇپ، بىر بىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ، يەنى يېڭىسار بىلەن يەكەنلىكلەرنىڭ كۆرپە تەلپىكى خوتەنلىكلەرنىڭ كۆرپە تەلپىكىدىن 10سانتىمېتىردىن 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئېگىز، ئۇستى ئايلانمىسى 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كىچىك بولىدۇ، يەنە كېرىيە بىلەن قاراقاش، گۇما ناھىيىلىرىدىكى كىشىلەر كىيىدىغان كۆرپە تەلپەكتىمۇ مۇئەييەن پەرقلەر بار.

4) كۆرپە تەلپەك تىكىمچىلىكىنىڭ تەرتىپى

(1) قاسقان تەييارلاش. قاسقان ئادەتتە كۆرپە تەلپەكنىڭ ئاساسلىق سىرتقى بوي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. كۆرپە تەلپەكنىڭ نۇسخىسى بويىچە ئالدى بىلەن كۆرپىنى ئۇلچەملىك ئەندىزىگە بېسىپ، كۆرپە تەلپەكنىڭ قاسقانلىق قىسمىنى كېسىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى باش قىسمىنى ئۇدۇل كەلتۈرۈپ، جىپسىلاشتۇرۇپ يىپ ـ يىڭنە بىلەن

نىمدۇ، بەزىدە سالۇا تەلپەكنى قاسقان بىلەن توڭپلىكنى ئايرىم كىـ سۈپلىپ، تىكىپ تەييارلىماستىن، بەلكى بىرلەشتۈرۈپ بىراقلا كېسىپ تىكىشكىمۇ بولىدۇ، بۇ خىل ئۇسۇل سالۇا تەلپەك تىكىمـ چىلىكىدە ئەڭ ئىپتىدائىي ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭدا تەلپەك ئانچە سىپتا، چىرايلىق چىقمايدۇ. قارىماققا ئۇ كۇلاغا ئوخشاپ قالـ لىدۇ، شۇڭا بۇ خىل ئۇسۇل بارا ـ بارا قوللىنىشتىن قالدى.

نۆۋەتتى كەلگەندە شۇنى تونۇشتۇرۇش زۆرۈركى، نۆۋەتتە خوتەن سالۇا تەكپىكىنىڭ يېڭىچە نۇسخىسىنى كىيىش خوتەن رايونىدا مودا بولماقتا. بولۇپمۇ ياشلار، ئوتتۇرا ياشلىقلار، زىيالىيلار قىش كۇنلـ رى خوتەن سالۇا تەلپىكىنىڭ يېڭىچە نۇسخىسىنى كىيىشنى كۆلـ لەشتۈرۈۋاتىدۇ. خوتەن سالۇا تەلپىكىنىڭ يېڭى نۇسخىسى دېگەندە، بۇ خىل سالۇا تەلپىكىنىڭ شەكلى بىلەن رەڭگىگە قارىتىلغان، يەنى ئۇ شەكىل جەھەتتىن ئىلگىرىكى خوتەن سالۇا تەلپىكىدىن كىچىك، يۇمىلاق (قاسقان، توڭپىلكلىرى قاتۇرۇلۇپ تىكىلىدىغان تۇماققا ئوخشاش) قاسقان بىلەن توڭپلىك بىر تەكشىلىكتە بولۇپ سېلىندىر شەكلىدە. ئومۇمىي ئېگىزلىكى 20سانتىمېتىر دىن 35سانتىمېتىر گىچە، رەڭگى كۆپىنچە قارامتۇل بوز (كافېي رەڭگە مايىل) بولۇپ، ئاق رەڭلىك قوي تېرىسىدىنلا تىكىلىدۇ، تىكىلىش ئۇسۇلى خوتەن كۆرپە تەلپىكىنى تىكىش ئۇسۇلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

(2) كۆرپە تەلپەك ۋە ئۇنى تىكىش ئۇسۇلى. كۆرپە تەلپەك تۇغۇلـ غىنىغا بىر نەچچە كۇن بولغان (ئادەتتە بىر ھەپتىدىن ئىككى ھەپتە- گىچە بولغانلىرى ئۆلچەملىك ھېسابلىنىدۇ) قىسقا يۇڭلۇق قوزا كۆر- پىسىدىن سىپتا ھەم كۆركەم تىكىلىدىغان ئەتۇارلىق باش كىيىمى بولۇپ، تىكىلىش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ: خوتەن كۆرپە تەلپىكى، كېرىيە كۆرپە تەلپىكى، چىرا كۆرپە تەلپىكى قاتارلىق تۇرگە بۆلۇنىدۇ. قاسقانغا ئىشلىتىلگەن كۆرپە بىلەن توڭپلىككە ئىش- لىتىلگەن يۇڭلۇق تېرىنىڭ قېلىن ۋە سىپتىلىقىغا قاراپ: يازلىق كۆرپە تەلپەك ھەم قىشلىق كۆرپە تەلپەك دەپ ئىككى خىلغا بۆلۇنـ دۇ، يەنى يازلىق كۆرپە تەكپەكنىڭ قاسقانغا ئىشلىتىلگەن كۆرپە بـ- لەن توڭپلىككە ئىشلىتىلگەن يۇڭلۇق تېرە قىشلىق كۆرپە تەلپىكـ-

چەككە كىرىپك تۇتۇشتا ئالدى بىلەن يۇڭى ئۇزۇنراق، پارقىراق ھەم قاسقانغا ئىشلىتىلگەن كۆرپىدىن بىر قەدەر نېپىزرەك كۆرپىنى تاللاپ، ئۇنىڭدىن بىر سانتىمېتردىن ئىككى سانتىمېترغىچە كەڭ-لىكتە بولغان كىرپىكلىك كېسىۋالىمىز، كىرپىكلىكنى كېسىشتە چوقۇم ئۇنىڭ تەكشىلىكىگە، ئۇلچەملىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك، كىرپىكلىك كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، يىپ - يىڭنە بە-لەن قاسقاننىڭ ئاستى ئېغىز تەرەپنى بويلىتىپ، كۆرپىنىڭ مويلۇق يۈزى بىلەن ماس كەلتۈرۈپ تىكىپ، كىرپىكنى مۇقىمدايمىز. قاس-قانغا كىرپىكنى تىكىپ مۇقىمداش كۆرپە تەلپەك تىكمىچىلىكىدە يە-نە بىر مۇھىم تېخنىكىلىق مەشغۇلات بولۇپ، ئۇ ئۇستىلاردىن يۇقە-رى تىكمىچىلىك ماھارىتىنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، كۆرپە تەلپەككە كىرپىك تۇتۇش ماھىيەت جەھەتتىن كۆرپە تەلپەكنى ئومۇمىيۈزلۈك سۈپەتلەش بولۇپ، مۇبادا بۇ مەشغۇلاتتا سەللا بىخەستەلىك قىلىنسا، كۆرپە تەلپەكنىڭ بىر پۈتۈن سۈپىتىدە مەسىلە كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، يەنى ئالدى بىلەن كىرپىككە ئىشلىتىلىدىغان كۆرپىنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى تەلەپ بە-لەن تاللاش لازىم، يەنە بىر تەرەپتىن كىرپىكنى قاسقاننىڭ ئاستى تەرەپ ئېغىزىغا يىپ - يىڭنە بىلەن مۇقىمداشتا، قاسقاننىڭ يۇڭ يۈ-زى بىلەن كىرپىكنىڭ يۇڭ يۈزىنىڭ تەكشىلىكى ۋە جىپسلىششى چوقۇم تەلەپكە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك.

(4) زەيلەش ئۇسۇلى. كۆرپە تەلپەكنى زەيلەش دېگىنىمىز، قاس-قاننىڭ ئۇستى تەرەپ ئايلانمىسىنىڭ گىرۇپكىنى يىپ - يىڭنە بىلەن پۈكۈش (گىرۇپكىنى ئىچكى تەرەپكە قايرىپ تىكىش) دېگەنلىكتۇر. بۇ قارىماققا ئاددىي مەشغۇلاتتەك كۆرۈنسىمۇ، تەلپەك تىكمىچىلىكىدە تەلپەكنى سۈپەتلەشنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەدبىرى ھېسابلىنىدۇ.

(5) قاسقاننى تۆپلىككە ئېلىش ئۇسۇلى. قاسقاننى تۆپلىككە ئې-لىش كۆرپە تەلپەك تىكمىچىلىكىدە تەييار بولغان ماتېرىياللار ئار-قىلىق كۆرپە تەلپەكنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسىنى تۇرغۇزۇش مەشغۇلا-تى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كۆرپە تەلپەكنى تۆپلىككە ئېلىش ــ تېخنىكا جەھەتتىن كۆرپە تەلپەكنىڭ ئايرىم ماتېرىياللىرىنى ئۆز

ناھايىتى سىپتا، چانىغۇدەك قىلىپ چاتمىز. چاتقاندىن كېيىن سىرتقى تەرەپتىن قاسقاننى ئىنچىكە كۆزەتكەندە، يىپ ـ يىڭنە بىلەن تىكىلگەن ئورۇن ھەرگىزمۇ چېنىپ قالماسلىقى كېرەك.

(2) تۆپلىك تەييارلاش. تۆپلىك تەييارلاشمۇ كۆرپە تەلپەك تەكمىچىلىكىدە يۇقىرى تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان مەشغۇلاتتۇر. تۆپلىك تىكىشتە ئالدى بىلەن تېرىنىڭ سۇپىتىنى كۆرپىنىڭ سۇپىتىگە ماسلاشتۇرۇش كېرەك. يەنى تېرىنىڭ يۇڭ قىسمى بىلەن تېرە قىسمىنىڭ ئۆلچىمىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم. دەسلەپتە تۆپلىكنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىك ئۆلچىمىنى قاسقاننىڭ ئۆلچىمىگە ماسلاشتۇرۇپ، تەييارلىۋالغان تېرىنى تۆت تالالىق ئەندىزىگە بېسىپ، تۆت پارچە تۆپلىكلىك تالا كېسىۋالىمىز، بەزى ئۇستىلار تۆپلىك تەييارلاشتا يۇقىرىقىدەك تۆت تالالىق ئەندىزىنى ئىشلەتمەي، ئوچ تالالىق ئەندىزىنى ئىشلىتىدۇ، بۇ خىلدىكى ئەندىزە ئادەتتە ئاز ئىشلىتىلىدۇ. تۆت تالالىق ئەندىزىگە بېسىلىپ كېسىلگەن تۆپلىكنىڭ سۇپىتى ئوچ تالالىق ئەندىزىگە بېسىلىپ تىكىلگەن تۆپلىكنىڭ سۇپىتىگە قارىغاندا يۇقىرى بولىدۇ. شۇڭا، تۆپلىكنىڭ تۆت تالاسى ئۆلچەم بويىچە كېسىۋېلىنغاندىن كېيىن تالالارنى يىپ ـ يىڭنە بىلەن ئوز ئارا جىپسلاشتۇرۇپ چاتمىز، چېتىشقا قويۇلىدىغان تەلەپ خۇددى قاسقاننى چېتىشقا قويۇلىدىغان تەلەپكە ئوخشاش بولغاندىن باشقا، تۆپلىكنىڭ يۈملاق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. يەنە تۆپلىك تېرىسىنىڭ قېلىن ھەم سىپتىلىقى تكمەكچى بولغان كۆرپە تەلپەكنىڭ يازلىق ياكى قىشلىق ئايرىمىسىغا ئاساسەن تاللىنىلىدۇ. ئادەتتە يۇڭلىرى زىچ، پارقىراق ھەم يۇمشاق بولغانلىرى ياخشى.

(3) كىرپىك تۇتۇش. كىرپىك تۇتۇش دېگىنىمىز، كۆرپە تەلپەكنىڭ ئېغىز تەرەپ گىرۋىكىگە ياخشى ھەم سۇپەتلىك بولغان كۆرپەدىن ئىنچىكە جىيەك تۇتۇش بولۇپ، كىرپىك تۇتۇشقا ئىشلىتىلىدىغان كۆرپىنىڭ يۇڭى كۆرپە تەلپەكنىڭ قاسقىنىغا ئىشلىتىلگەن كۆرپىنىڭ يۇڭىدىن سەل ئۇزۇن بولۇشى، يەنى كۆرپە تەلپەكنىڭ ئېغىز تەرەپ گىرۋىكىگە ئالاھىدە ھۆسۇن قوشۇشى لازىم. كۆرپە تەل-

ماس كەلگەن تېشى بەئەينى ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز قويغاندەك، كۆرپە تەلپەكنىڭ سۈپىتىنى بىر نەچچە ھەسسە يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. ئاشنى تەييار قىلىشتا كۆرپە تەلپەكنىڭ ئاساسلىق تاش رەختى بولۇپ كەلگەن قارا رەڭلىك دۇخاۋىنىڭ سۈپىتىنى تالاش، بولۇپمۇ خاڭجۇنىڭ قارا رەڭلىك ئالىي سۈپەتلىك دۇخاۋىسىنى ئىشلىتىش كېرەك. ئاشنىڭ تالالىرىنى كېسىشتە، كۆرپە تەلپەكنىڭ نۇسخا ئالاھىدىلىكىنى تولۇق نەزەرگە ئالغاندىن سىرت، مۇھىمى كۆرپە تەلپەكنىڭ تۆپىلىكىنىڭ ئۆلچەم بىرلىكىنى ئاساس قىلىپ، ئاشنىڭ تالاسىنى ئەندىزە بويىچە كېسىۋېلىش كېرەك. ئىلگىرى تاش تالاسى يىپ ـ يىڭنە بىلەن تىكىلىپ چېتىلاتتى، كېيىن تەرەققىياتقا ماس ھالدا تىكىمچىلىك ماشىنىسىدا چېتىلىدىغان بولدى. مەلۇمكى، كۆرپە تەلپەكنىڭ تۆپىلىك قىسمى ئۈنىڭ قاسقىنى بىلەن ئاساسەن بىر تەكشىلىكتە بولۇپ، ئۇ سالۇا تەلپەكتىن مۇشۇ جەھەتتە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. ئاشنى قاسقانغا مۇقىمداشتا ئىشلىتىلىدىغان يىپ چوقۇم ھەم ئىنچىكە، ھەم پىششىق، سىلىق بولۇشى كېرەك.

(8) كۆرپە تەلپەكنى ئاسراش ۋە قايتا سۈپەتلەش ئۇسۇلى. ئادەتتە ياخشى تىكىلگەن بىر كۆرپە تەلپەكنى بازاردا يۇقىرىسى 500 يۈەندىن تۆۋىنى 200 يۈەن ئەتراپىدا سېتىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، كۆرپە تەلپەكنى ئاسراش ۋە قايتا سۈپەتلەشمۇ كۆرپە تەلپەك تىكىمچىلىكىدە ئالاھىدە تەكتلىنىدىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئادەتتە كۆرپە تەلپەك تىكىلىپ باشقا كىيىلگەندىن كېيىن بىر يىلغىچە سۈپىتى ئۆزگەرمەيدۇ. ئىككىنچى يىلدىن باشلاپ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ كۆرپە يۈڭلىرى پارقىراقلىقىنى يوقىتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا كۆرپە يۈڭلىرى تۆگۈنچەكلىشىپ، كۆرپىنىڭ تېگىگە چاپلىشىپ گۆلى قالمايدۇ. كۆيە ئادەتتە ياز كۈنلىرى، بولۇپمۇ تومۇزدا كۆپىيىپ، يۇڭ ۋە تېرىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تۇرلۇك بۇيۇملارغا زور زىيانلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. مۇبادا دىققەت قىلىنمىسا، ئۇ بىر نەچچە كۈچ ئىچىدىلا بىر كۆرپە تەلپەكنىڭ يۈڭىنى قىرقىۋېتىدۇ. شۇڭا كۆرپە تەلپەكنى كىيىمگەن ۋاقتىتا، تۆپىلىكىنىڭ ئارىسىغا، تۆپىلىكىنىڭ ئىچىگە، قاسقانىنىڭ يۈڭىنىڭ ئىچىگە كۆيە دورىسى سې-

ئارا قۇراشتۇرۇش مەشغۇلاتى بولۇپ، قۇراشتۇرۇلغان ماتېرىياللار. نىڭ مەشغۇلاتى ئىلگىرىكى تېخنىكا ئالاھىدىلىكى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ، يەنى بۇ ئالاھىدە قۇراشتۇرۇش ئۈسۈلى بولماستىن، پەقەت جىپسىلاشتۇرۇش، ئەندىزە ۋە ئۆلچەملەرنى بىر ـ بىرىگە ماس ۋە ئۇ. دۇل كەلتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا تىكىش ئۈسۈلىغا ئوخشىمايدىغان مۇنداق ئىككى خىل ئالاھىدىلىك بار: بىرى، كۆرپە تەلەپكىنىڭ قاسقىنى بىلەن تۆپلىكىنى ئۆز ئارا چاتىدىغان يېپ كۆرپە تەلەپكىنىڭ باشقا قىسىملىرىنى تىكىشكە ئىشلىتىلىدىغان يىپتىن بىر قەدەر تومراق، پىششىقراق بولىدۇ. ئىككىنچىسى، قاسقانىنى تۆپلىككە ئېلىپ ئۆز ئارا چاتقاندا، تۆپلىكىنىڭ ئېغىز تەرەپىدىكى كىرپىكلەرنىڭ ئىچى تەرەپكە قاتلىشىپ، تۆپلىكىنىڭ گىرۇنكى بىلەن تىكىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. بۇ كۆرپە تەلەپنىڭ تىكىمچىلىكىدە بىر قەدەر قىيىن ھەم ئىنچىكە مەشغۇلات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بىرىنچى تەلەپتىكى قاسقانىنى تۆپلىككە چېتىشتا ئىشلىتىلىدىغان يىپ بىر قەدەر توم بولۇپ قالسا، قاسقانىنىڭ گىرۇنكى بىلەن تۆپلىكىنىڭ گىرۇنكىنى جىپسىلاشتۇرۇپ تىكىش قىيىن بولۇپ قالىدۇ، دېمەك، قاسقانىنى تۆپلىككە ئېلىش كۆرپە تەلەپنى تىكىمچىلىكىدە ئاساسلىق مەشغۇلات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(6) كۆرپە تەلەپكنى قېلىپقا تارتىش ئۈسۈلى. كۆرپە تەلەپكنى قېلىپقا تارتىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ ئىچى ـ تېشىغا سۇ پۈركۈپ، تېرە تېگىنىڭ ئېلاستىكلىقى ئاشۇرۇلىدۇ. ئۇنداق قىلمىغاندا، كۆرپە تىكىلىپ تەييار بولۇش جەريانىدا شامالداپ قۇرۇپ، بىر قەدەر چۈرۈك ھالغا كېلىپ قالىدۇ. بۇ ھالدا ئۇنى قېلىپقا تارتقاندا تۆپلىنىڭ بىلەن قاسقانىنىڭ كىرپىك بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ چېتىلغان ئاستىنقى ئايلانمىسىدا ئاسانلا يېرىلىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، تۆپلىك بىلەن قاسقانىنى سۇ پۈركۈپ نەمدەش بىلەن بىللە، قولدا بىردەم كېرىپ، تېرىنى مۇڭاپىق ھالدا بوشىتىپ، ئۇنىڭ قېلىپتا سۇرۇلۇپ مېڭىشى راۋانلاشتۇرۇلىدۇ.

(7) كۆرپە تەلەپكنى تاشلاش ئۈسۈلى. كۆرپە تەلەپكىنىڭ ئۆزىگە

كېرىيە ئايالىرىنىڭ كىچىك تەلپىكى قاتارلىقلاردۇر. دەرۋەقە، يىراق تارىختىن باشلاپ، ئەجدادلىرىمىز باش كىيىملەرگە يەرلىك ئالاھىدە-لىكلەرنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن ھالدا، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرنىمۇ تەدرىجىي شەكىللەندۈرۈپ، نۇسخا ۋە تۈر جەھەتتىن كۆپ خىللاشتۇر-غان. يەنە بىر جەھەتتىن، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە تەلپەكلەرنىڭ ئىسلىدىكى شەكلىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ قالغان ھالدا، يەرلىك مۇھىت، كىلىمات ۋە جۇغراپىيىلىك خاسلىقنى چىقىش قىلىپ، ئېھ-تىياج ۋە تەلەپكە ئاساسەن قىسمەن ھالدا شەكىل ئۆزگەرتكەن.

(1) خوتەن كۆرپە تەلپىكى ۋە ئۇنى تىكىش ئۇسۇلى. خوتەن كۆرپە تەلپىكى باش كىيىملىرىمىز ئىچىدە تارىخىي ئۇزۇن، نۇسخىسى ئۆزگىچە، يارىشىملىق تەلپەك بولۇپ، ئۇ يېڭىسار، كېرىيە، چىرا كۆرپە تەلپىكىدىن پەرقلىنىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلە-دىغان كۆرپە ئوخشىمايدۇ، يەنى خوتەن كۆرپە تەلىپىگە توكى بىر قەدەر ئۇزۇنراق بولغان كۆرپە ئىشلىتىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، تەل-پەكنىڭ شەكلى ئوخشىمايدۇ، يەنى خوتەن كۆرپە تەلپىكى، يېڭىسار كۆرپە تەلپىكىدەك كېسىك كونۇس شەكلىدە ياكى كېرىيە كۆرپە تەلپىكىدەك سىلىندىر شەكلىدە ئەمەس، بەلكى ئۇستى كەڭ، ئاستى تەرىپى تار بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، خوتەن كۆرپە تەلپىكى، قارا رەڭ-لىك كۆرپىدىنلا ئەمەس، قارامتۇل بوز رەڭلىك كۆرپە بىلەن قارا رەڭلىك كۆرپە ئارىلاشتۇرۇلۇپ تىكىلىدۇ. خوتەن كۆرپە تەلىپىكى كەڭ قاسقانلىق كۆرپە تەلپەك، تار قاسقانلىق كۆرپە تەلپەك، بالىلار كۆرپە تەلىپىكى قاتارلىق ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. يۇقىرىقى ئۇچ خىل كۆرپە تەلپەك ھەم شەكىل جەھەتتىن، ھەم ئىشلىتىلگەن ماتېرىيال جەھەتتىن مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. كەڭ قاسقانلىق كۆرپە تەلپەكنىڭ قاسقىسىنىڭ كەڭلىكى ئادەتتە 30سانتىمېتىر دىن 50-سانتىمېتىر غىچە بولىدۇ. تار قاسقانلىق كۆرپە تەلپەكنىڭ قاسقى-سىنىڭ كەڭلىكى بولسا 25سانتىمېتىر دىن 35سانتىمېتىر غىچە بولىدۇ. خوتەن كۆرپە تەلپىكىنىڭ ئېغىز گىرۇپكىگە كېرىيە، چىرا كۆرپە تەلىپىكىگە ئوخشاش ئۆلچەملىك كىرپىك تۇتۇلمايدۇ. يەنە تۆ-پىلىكنىڭ ئۇستىنى تاشلىمىسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

لىپ ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئورۇنغا قويۇش لازىم. ئەجدادلىرىمىز كۆرپە تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى ۋە قاسقىنىنىڭ ئىچىگە ياڭاق يوپۇرمىقى، بۇيا قاتارلىقلارنى سېلىش ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىپ كۆيىنىڭ زىيىنىدىن ساقلانغان. كۆرپە تەلپەكنى ۋاقتى ـ قەرىلىدە سىرتتا شامالدىتىش، قېقىپ تۇرۇش ئارقىلىقمۇ كۆيىنىڭ ئاپىتىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. كۆرپە تەلپەكنى قايتا سۈپەتلەشتە مۇنداق ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ: بىرىنچى خىل ئۇسۇلدا، كۆرپە تەلپەكنى سۈپەتلەش خۇرۇچى ئىشلىتىلمەي، قاسقانغا بىر ئاز سۇ پۈركۈپ، موينەكەش بىلەن تارىلىدۇ. بۇ ئاددىي ھەم سۈپەتلەش ۋاقتى قىسقا ئۇسۇل بولۇپ،بۇ خىل ئۇسۇل كۆرپە تەلپەكنىڭ قاسقىنىدىكى يۇمران يۇڭ ۋاقىتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۆرپە تېگىگە بېسىلىپ، ئەسلىدىكى تۇگۇنچەك (گۈللۈك) شەكلى ئۆزگىرىپ كەتكەن كۆرپە تەلپەكلەرگە ماس كېلىدۇ. بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ كۆرپە تەلپەكنى قايتا سۈپەتلەگەندە، ئالدى بىلەن يۇڭ قىسمىغا بىر ئاز سۇ پۈركۈپ يۇڭنىڭ ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، موينەكەش بىلەن تارايمىز، ئاندىن چۆتىق بىلەن ساۋداپ يۇڭنى مەلۇم نىسبەتتە كۆپتۈرىمىز. ئىككىنچى خىلى، كۆرپە تەلپەكنى سۈپەتلەش خۇرۇچىنى ئىشلىتىپ قايتا سۈپەتلەش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇ خىل ئۇسۇل بىر قەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. سۈپەتلەش خۇرۇچىنى ئىشلىتىشتە ئالدى بىلەن كۆرپە تەلپەكنىڭ قاسقىنىغا بىر ئاز سۇ پۈركۈپ موينەكەش بىلەن تارىغاندىن كېيىن سۈپەتلەش خۇرۇچىنى پۈركەپ، بۇ يەردە شۇنىڭغا دىققەت قىلىش زۆرۈركى، كۆرپە تەلپەككە سۈپەتلەش خۇرۇچىنى پۈركىگەندىن كېيىن ئۇنى ئاپتاپتا تولۇق قۇرۇتمىغۇچە موينەكەش بىلەن تارىماسلىق كېرەك. مۇبادا دىققەتسىزلىكتىن كۆرپە يۇڭلىرى قۇرۇتۇلماي تۇرۇپ موينەكەش بىلەن تارالسا، كۆرپە تەلپەكنىڭ جۇلالىق سۈپەتلىنىشىگە نۇقسان يېتىدۇ.

5) يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە تەلپەكلەرنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنى تىكىش ئۇسۇللىرى

يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە تەلپەكلەر: خوتەن كۆرپە تەلپىكى، خوتەن سالۋا تەلپىكى، كېرىيە كۆرپە تەلپىكى، چىرا كۆرپە تەلپىكى،

كەلگەن بۇ خىل باش كىيىمىنىڭ شەكلى بىردىنلا ئۆزگەرتىلىپ ياشـ
لىرىمىز ۋە ئوتتۇرا ياشلىق كىشىلىرىمىزنىڭ ياقتۇرۇپ كىيىشىگە
مۇيەسسەر بولدى. ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئاساسەن ئوتتۇرا قاسقان
بولۇپ، ئۇ تۆپىلىك بىلەن بىر تەكشىلىكتە ھەم 30سانتىمېتىر ئېـ
گىزلىكتە تىكىلىپ بازارغا سېلىندى. رەڭ جەھەتتىن ئاساسەن كا ـ
فېي رەڭ (تەبىئىي قارامتۇل بوز رەڭلىك تېرىنى خىمىيىلىك ئۇ ـ
سۇلدا بويىاپ ھاسىل قىلغان رەڭ) ۋە ئاق رەڭلىك، يۇڭلىرى ئۇچ
سانتىمېتىردىن بەش سانتىمېتىرغىچە بولغان قوي تېرىسىدىن تە ـ
كىلىدۇ. بۇ تۇردىكى سالۇا تەلپەكنىڭ تۆپلىكى ئۇزۇن كېسىلىپ،
يىپ ـ يىڭنە بىلەن تىكىلىپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ، يەنى سالۇا تەلپەك ـ
نىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 30سانتىمېتىر بولماقچى بولسا، ئۇنىڭ تۆ ـ
پىلىكىنى كېسىشتىن ئاۋۋال، ئۇنىڭ قاتلىنىپ ھاسىل قىلىنىدىغان
قاسقىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بولغان 20 سانتىمېتىرغا قوشۇلۇپ جەمئىي
50سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا قاسقان كېسىلىدۇ، كەينىگە تۇرۇلۇپ ھا ـ
سىل قىلىنغان قاسقان يىپ ـ يىڭنە بىلەن تۆپىلىككە تىكىلىپ مۇ ـ
قىملاشتۇرۇلىدۇ، ئۇنى ئالاھىدە سۈپەتلىمىسمۇ بولىدۇ.

(3) كېرىيە كۆرپە تەلپىكى ۋە ئۇنى تىكىش ئۇسۇلى. كېرىيە كۆر ـ
پە تەلپىكى بارلىققا كېلىش تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەنلا ئەمەس،
بەلكى ئۇنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى، ئەرلەرگە ئالاھىدە
سالاپەت قوشىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنى تىكىشكە قويۇلـ ـ
دىغان تەلەپنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەنمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. كې ـ
رىيىلىك قىز ـ يىگىتلەر توي قىلغاندا قىز تەرەپ يىگىتكە ئەڭ
كۆركەم كۆرپە تەلپەك سوۋغا قىلىدۇ. بالىلار ئاتىلىرى ھايات
ۋاقتىدا كىيگەن كۆرپە تەلپەكنى ئەتىۋارلىق تەۋەرۈك ھېسابىدا
قەدىرلەپ ساقلايدۇ.

كېرىيە كۆرپە تەلپىكى بىر خىللا رەڭدە، يەنى قارا رەڭلىك كۆر ـ
پىدە ئاھايىتى سىپتا تىكىلىدۇ. كۆرپىنىڭ تۆكىنىڭ قىسقا ھەم
تەكشى، سىلىق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ باشقا تەلپەكلەردىن
ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، ئېغىز گىرۇپكىگە كىرىپك قو ـ
يۇلىدۇ. تۆپىلىكىنىڭ ئوستى كۆركەم تاشلىنىدۇ، ئېگىزلىكى 30سا ـ

خوتەن كۆرپە تەلىپىكىنى تىكىش ئۇسۇلى ئومۇمىي جەھەتتىن باشقا تۇردىكى كۆرپە تەلىپەكلەرنى تىكىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ.

(2) خوتەن سالۋا تەلىپىكى ۋە ئۇنى تىكىش ئۇسۇلى. خوتەن سالۋا تەلىپىكى باش كىيىملىرىمىز ئىچىدە ئەڭ قەدىمىيلىكى بىلەن مەشھۇردۇر. خوتەن سالۋا تەلىپىكى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، باشقا تۇردىكى بىر قىسىم تەلىپەكلەر مۇشۇ ئاساستا تەدرىجىي بارلىققا كەلگەن. خوتەن سالۋا تەلىپىكى ئەسلىدىكى ئىپتىدائىي ھالىتىنى تولۇق ساقلاپ قالالماي، دەۋرىنىڭ تەرەققىياتى، كىشىلەرنىڭ گۈزەللىك قارىشى ۋە ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، شەكىل ۋە تۇر جەھەتتىن، شۇنداقلا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال جەھەتتىن ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ باردى. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بىز ھازىر خوتەن سالۋا تەلىپىكىنىڭ دەسلەپكى ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك ھالىتىنى كۆرەلمەيدىغان بولدۇق. ئىلگىرى خوتەن سالۋا تەلىپىكى يۇقىرىغا ئۆزۈنلۇقى 20 ~ 30 سانتىمېتىرغىچە بولغان، قويۇق يۇڭلۇق تېرىدىن تىكىلەتتى. بىز بۈ خىلدىكى تەلىپەكلەرنى پەقەت ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تارتىلغان بىر قىسىم تارىخىي سۈرەتلەردىلا كۆرەلەيمىز. خوتەن سالۋا تەلىپىكى باش كىيىملىرىمىزنىڭ ئىچىدە زامان ھەم دەۋرنىڭ تەقەززاسى بىلەن شەكىل ئۆزگەرتكەن بىردىنبىر باش كىيىمدۇر.

نۆۋەتتە خوتەن سالۋا تەلىپىكى يۇقىرى ھەم قويۇق، ھەم ئۇزۇن بولغان قوي تېرىسىدىن ئوتتۇرا قاسقانلىق (ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20سانتىمېتىر كەڭلىكتە) تىكىلىشتىن، كەڭ قاسقانلىق (ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30سانتىمېتىردىن 40 سانتىمېتىر غىچە) تىكىلىشكە ئۆزگەردى. يەنە بىر تەرەپتىن خوتەن سالۋا تەلىپىكى ئىلگىرىكى ئاق رەڭلىك تېرىدە تىكىلىشتىن قارا ھەم قارامتۇل بوز رەڭلىك، ئاق-قارا رەڭلىك، قارا بىلەن بوز ئارىلاش رەڭلىك تېرىلەردىن تىكىلىشكە يۈزلەندى. ھازىر خوتەن سالۋا تەلىپىكىنىڭ رەڭ جەھەتتىن ئۇچ خىل، شەكىل جەھەتتىن ئۇچ خىل تۈرى بار. خوتەن سالۋا تەلىپىكىنىڭ شەكلى ۋە رېڭىدىكى ئۆزگىرىش ناھايىتى تېز بولدى. كونكرېت قىلىپ ئېيتساق، ئىلگىرى تەرەققىياتنىڭ شاللىشىغا دۇچ

دۇ) دا يەنە شۇ تۆپلىكىنىڭ ئەندىزىسىنى ئۆلچەم قىلىپ رەختتىن تۆپلىك تەييارلاپ ئۇنى ئاق ئۇندا ئېتىلگەن شىلىم بىلەن شىلىماپ، تېرە تۆپلىكىنىڭ ئوستىگە كىيگۈزىمىز ۋە تۆپلىكىنىڭ ئىچكى لەۋ قىسمىغا يەنە شۇ سارۇشكىدىن بىر سانتىمېتىر كەڭلىكتە بويلىتىپ، چەمبەرسىمان لەۋلىك تۇتىمىز، ئاخىرىدا ئۇنى قېلىپقا تارتىمىز ۋە ئۇچ كۈن ئەتراپىدا ئاپتاپتا قويۇپ قورۇتىمىز، بۇنىڭ بىلەن كىچىك تەلپەكنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى، يەنى تۆپلىك قىسمى تەييار بولغان بولىدۇ. بۇ تۆپلىك قىسىم ئىچىلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچتا قارا رەڭلىك (ئىمكانىيەت يار بەرسە قارا رەڭلىك پاختا رەخت بولغىنى ياخشى) رەختكە قارا يۇڭ يىپتا كۆپ-تۈرمە توقۇما (بۇ ئادەتتە سۇنئىي كۆرپە دەپمۇ ئاتىلىدۇ، قارىماققا يۇڭى ئىنتايىن قىسقا بولغان كۆرپىگىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ)، يەنى بىر قەدەر تۇمراق قارا رەڭلىك يۇڭ يىپتا،قارا رەڭلىك رەختكە خۇددىي كەشتە توقۇغاندەك كۆپتۈرمە قىلىپ ياكى قارا رەڭلىك رەختنى بامبۇك كەرىگۈدە كېرىپ، قارا يۇڭ يىپ بىلەن كۆپتۈرمە قىلىپ توقۇپ تەييارلايمىز، كېيىن بۇنىڭدىن ئەندىزە بويىچە كىچىك تەلپەكنىڭ تاش قاسقان قىسمىنى كېسىپ يىپ - يىڭنە بىلەن چېتىپ تەييارلايمىز. بۇ ئادەتتە توقۇما ياكى قاسقانلىق دەپ ئاتىلىدۇ (نۆۋەتتە توقۇمىنىڭ سۇنئىي ئۇسۇلدا ئىشلەنگەنلىرى بار)، يۇقىرقى ئۇسۇلدا ئىچىلىك ۋە قاسقانلىق قاتارلىق ئاساسلىق قىسمىلارنى تەييارلىۋالغاندىن كېيىن، قاسقانلىقنى تۆپلىك ئوستىگە كىيگۈزۈپ ئاستى تەرەپنى ئىنچىكە كىرپىك بىلەن قوشۇپ ئۆز ئارا جىپسلاشتۇرۇپ تىكىمىز، بۇنىڭ بىلەن كىچىك تەلپەكنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى تەييار بولغان بولىدۇ.

ئاخىرىدا يېشىل، كۆك، ئاق، سېرىق، سىدام گۈللۈك رەختلەردىن (كۆپ ھاللاردا سىدام خاڭدەن ئىشلىتىلىدۇ) ئەندىزە بويىچە تۆت پارچە تاشلىق تالا كېسىۋېلىپ، ئۇلارنى يىپ - يىڭنە بىلەن ئۆز ئارا جىپسلاشتۇرۇپ تىكىپ، تاشلىق تەييارلاپ، كىچىك تەلپەكنىڭ ئوستىگە كىيگۈزۈپ، يىپ بىلەن ناھايىتى سىپتا تىكىمىز، بۇنىڭ

تىمبىتىردىن 45سانتىمبىتىر غىچە، ئاساسەن سىلىندىر شەكلىدە (بەزىسى كېسىك كونۇس شەكلىدە تىكىلىدۇ) بولۇپ، تۆپلىك بىلەن قاسقان بىر تەكشىلىكتە بولىدۇ، كېرىيە كۆرپە تەلىپىكىنىڭ ئايال-چە، ئەرەنچە يازلىق، قىشلىق؛ ئېگىز قاسقانلىق، ئوتتۇرا قاسقانلىق قاتارلىق تۈرلىرى بار. كەڭ ئومۇملاشقىنى ئېگىز قاسقانلىق ئەرەنچە كۆرپە تەلىپەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ ئېگىز تىكىلگەنلىرى يېڭىسار تەل-چىكى بىلەن تەڭشىلىپ قالىدۇ. مەزكۇر تەلىپەك ئاساسەن كېسىك كونۇس شەكلىدە، ئاستى قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 60سانتىمبىتىردىن 50 سانتىمبىتىر، ئۈستى قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 35 سانتىمبىتىردىن 45 سانتىمبىتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

كېرىيە كۆرپە تەلىپىكىنى تىكىش ئۈچۈن كۆرپە تاللاشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، كۆرپىنىڭ يۈڭى قانچە بۈدرە ھەم قويۇق بولسا، شۇنچە ياخشى بولىدۇ.

(4) كەچلىك تەلىپەك ۋە ئۇنى تىكىش ئۇسۇلى. كېرىيە، چىرا، نىيا، چەرچەن قاتارلىق جايلاردىكى ئايالارنىڭ كەچلىك تەلىپىكى ئاق ياغلىق ئۇستىگە قوندۇرۇپ قويۇلىدىغان، كىشىلەر تەرىپىدىن «دۇۋەت تەل-پەك» دەپ ئاتىلىدىغان مۇراسىملىق باش كىيىم بولۇپ، مۇئەييەن سەنئەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. شەكىل جەھەتتىن كېسىك كونۇس شەكلىدىكى كەچلىك تەلىپەك بولۇپ، نۇسخا جەھەتتىن ئاساسەن ئوخ-شاش بولىدۇ، يەنى ئۇستىنىڭ دىئامېتىرى 4سانتىمبىتىردىن 5 سان-تىمبىترغىچە، ئاستىنىڭ دىئامېتىرى8 سانتىمبىتىردىن 9 سانتىمې-تىرغىچە، ئېگىزلىكى 7سانتىمبىتىردىن 8سانتىمبىترغىچە بولىدۇ. ئۇنىڭ قاسقان قىسمى بىردەك قارا رەڭدە بولىدۇ. ئۇ ئاساسەن تاش-لىق، تۆپلىك، ئىچلىك قاتارلىق ئوچ قىسمدىن تەركىپ تاپىدۇ.

ئالدى بىلەن كەچلىك تەلىپەك تىكىشكە ئىشلىتىلىدىغان ئاساس-لىق ماتېرىياللارنى تەل قىلىمىز، يەنى قوزا (ئۆچكىنىڭ بولسىمۇ بولىدۇ) تېرىسىنىڭ يۈڭىنى قىرقىۋېتىپ ئاشلاپ، ئەيلەپ تەييارلاي-مىز، كېيىن ئۇنىڭدىن ئەندىزە بويىچە ئوچ بۆلۈك شەكىللىك تۆت پارچە كېسىۋېلىپ، ئۇلارنى يېپ - يېڭنە بىلەن ئۆز ئارا جې-سىلاشتۇرۇپ تىكىمىز، كېيىن سارۇشكا (ئاق خەسە بولسىمۇ بولە-

مىلار تۇماقنىڭ ئاران ئىككى خىلىنىلا، يەنى قوزىنىڭ كۆرپىسىدە تىكىلگەن كۆرپە تۇماق بىلەن سۇ قامىسىدا تىكىلگەن قاما تۇماق- مىلا بازارغا سالغان بولسا، ھازىر ئۇلار بۇ ئىككى خىلدىن باشقا يەنە بۇلغۇن قامىسى، كەمچەت قامىسى، سىم قامىسى (سۇ كالىسىدىن ئېلىنىدۇ)، داۋغان قامىسى، تېيىن قامىسى، سۈنئىي قاما قاتارلىق ئون نەچچە خىل قامىدا كەڭ قاسقانلىق تۇماق، تار قاسقانلىق تۇ- ماق، شەپكە تۇماق، ئايالچە تۇماق، بالىلار تۇمىقى قاتارلىق تۇماقلار- نى تىكىپ بازارغا سالدى.

2. موزدۇزلۇق ھۈنەر ـ سەنئىتى[1]

خوتەنلىكلەر ئارىسىدىمۇ موزدوزلۇق قەدىمكى ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر- كەسپىلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان ۋە موزدۇز- لۇق «موزدۇزغا پادىشاھ قىزىنى بېرىدۇ» غان ئەتىۋارلىق كەسىپ قا- تارىدا دەۋر سۈرگەن. «موزدۇز» سۆزى ئىران تىللىرىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇ «موزا- ئۆتۈك»، «دۇز- تىكمەك» دىگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۆتۈكچى» دېيىلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا موزدۇزلۇق كەسپىگە ئائىت ئاتالغۇلارنىڭ سانى يۈزگە يېقىن ئىكەنلىكى مەلۇم. ئادەتتە قول ھۈنەر- سەنئىتى كۆپرەك شە- ھەرلەرگە مەركەزلەشكەن. ئەمما موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى يېزا- قىشلاقلارغىچە كەڭ تارقالغان.

1) موزدۇزلۇق لازىمەتلىكلىرى ۋە سايمانلىرى

موزدۇزلۇق قوراللىرى:

(1) ئاياغ تىكىش يىپى ـــ ئەنئەنىۋى موزدۇزلۇقتا، يىپ پاختىدىن ئېگىرىلىدۇ. ئېغىزدا چاپىناپ پىشۇرۇلۇپ، تىرناقتا سىيرىپ قۇرۇتۇ- لۇپ، ئۇچ چىقىرىپ مومىلىنىپ، پىسىلكە ئارقىلىق يىڭنىگە ئوتكۈزۈلۈپ ئىشلىتىلىدۇ. بېخى، چەم، رۇپچەك ئۇچۇن ئايرىم يىپ ئېشىلىدۇ.

تىكىش يىپى ئاياغنىڭ مۇھىم يارەمچى ماتېرىيالى. تىكىش يە- چى باشلىق بۆلەكلىرىنى چېتىش، شەكىلگە كەلتۈرۈش ۋە ئاياغنى

① بۇ تېما «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ـــ موزدوزلۇق» (توزگۈچى: پەتە- تارجان مۇھەممەت ئەرقۇت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007-يىل 11-ئاي 1-نەشرى) ناملىق كىتابچە ئاساسىدا تەييارلاندى.

بىلەن كېرىيە ئايالىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان كىچىك تەلىپكى تەييار بولغان بولىدۇ. ئەگەر ئاخىرىدا كىچىك تەلىپەكنى قېلىپقا سېلىپ سۈپەتلىمىز. سۈپەتلەشتە ئاساسەن، ئۇنىڭ ئاستى ئېغىزىنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى يۈگە پەۋازنى موينىكەش بىلەن تاراپ كۆپتۈرۈپ، قاسقانىنىڭ يۈزىنى چوتكىلاپ جۈلالاندۇرىمىز. تۆپىلىكىنىڭ گىرۋەكىنى بىگىز ئارقىلىق قاسقانىنىڭ ئىچىگە تىقىپ، تاشلىقىنىڭ يۈزىنى تەكشىلەيمىز.

(5) چىرا كۆرپە تەلىپكى ــ قارا بوز تەلىپەك ۋە ئۇنى تىكىش ئۇسۇلى. چىرا كۆرپە تەلىپكىنى كېرىيەنىڭ شەنبە بازىرىدىن باشلاپ چىرىدىكى ھەممە ئەرلەر كىيىۋالىدۇ. چىرا كۆرپە تەلىپىكىگە بوز ياكى قارامتۇل بوز (كافېي رەڭگە مايىل) رەڭلىك كۆرپىنى تالاش ۋە ئۇنى ئالدىن پىششىقلاپ ئىشلەش مەركىزى تەلىپەكنى تىكىشنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. بىر قىسىم كۆرپىلەر بوز ۋە قارا بوز بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم كۆرپىلەر بۇ جەھەتتىكى شەرتىمىزگە تولۇق چۈشىمەيدۇ، پەقەت شۇنىڭغا يېقىنلىشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا كۆرپىنى يەرلىك ئۇسۇلدا ئاشلاپ ئەيلىگەندىن سىرت، خېنە، جىگدە قوۋزىقى ۋە باشقا شۇنىڭغا مايىل يەرلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق كۆرپىنى بويايمىز. كۆرپىنىڭ رەڭگى تۇراقلاشقاندىن كېيىن، ئەندىزە بويىچە سىلىندىر شەكلىدە قاسقانلىق كېسىۋېلىپ، يىپ ـ يىڭنە بىلەن تىكىپ مۇقىملاشتۇرىمىز. ئىككىنچى باسقۇچتا سۈپەتلىك قوي تېرىسىدىن تۆپىلىك تەييارلايمىز.

(6) تۇماق ۋە تۇماقنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى. تۇماق بارلىققا كەلگەندىن ھازىرغىچە، ئۇ شەكىل، سۈپەت جەھەتتىن ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىپ، تەرەققىياتى باشقا تۇرلۇك باش كىيىملىرىگە قارىغاندا ناھايىتى تېز بولدى. تۇماق ئەڭ دەسلەپتە قوزىنىڭ تېرىسىدىن تىكىلىپ بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تۇرلۇك قاملاردا ــ يەنى بۇلغۇن قامىسى، كەمچەت قامىسى، سىم قامىسى، داۋغان قامىسى، سۇسەر قامىسى، قۇندۇز قامىسى، سۇلەيسۇن قامىسى، تىيىن قامىسى ۋە سۇنئىي قاما قاتارلىق ئون نەچچە خىل قامىدا تىكىلىدىغان بولدى. ئىلگىرى تۇماقچى ئۇسۇ-

يىگنە، تۇز يىگنە دېگەن تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ. سىلىق يىگنە باشلىققا بېخىر سالغاندا ئىشلىتىلىدۇ؛ چەم يىگنىسى چەم تىككەندە ئىشلەتىلىدۇ؛ ئەگرى (رۇپچەك) يىگنە رۇپچەك يۆمىگەندە ئىشلىتىلىدۇ. موزدۇزلۇقتا يىگنە جۇپ بۇلىدۇ. پەقەت رۇپچەك يۆمەيدىغان يىگنىلا يالغۇز ئىشلىتىلىدۇ (بۇ ھۈنەر مەشغۇلاتىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن شۇنداق بولغان)؛ تۇز يىگنە ئۆتۈك قونچىنىڭ ئارقا چېكىنى تىكىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

دۇرەپشە (دىرەپشە، بىگىز) ـــ تاش چەم بىلەن تاسمىنى قوشۇپ تىكىشكە ئىشلىتىلىدىغان ئۇچلۇق تىغلىق، ساپىقى ياغاچتىن ياسالغان ئەسۋاب. ئۇ ئىشلىتىش ئورنىغا قاراپ سىلىق دۇرەپشە، چەم دۇرەپشىسى، رۇپچەك دۇرەپشە قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

سىلىق دۇرەپشە ئۆتۈكنىڭ باشلىقىغا ببخى سېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۆتۈكنىڭ باشلىقىنى قول ببخي قىلىپ تىكسە ناھايىتى پۇختا ھەم چىرايلىق بولىدۇ.

رۇپچەك دۇرەپشە ئۆتۈكنى قېلىپقا تارتقاندىن كېيىن رۇپچەك يۆمىلىدۇ. رۇپچەك ئۆتۈكنىڭ باشلىقى بىلەن چەمنى تۇتاشتۇرىدىغان چەم تاسمىسىدۇر. رۇپچەك دۇرەپشىنىڭ ئەگرى ئۇچى بىلەن ئۆتۈكنىڭ پېتىكى، باشلىقنىڭ چۆرىسى، رۇپچىكى تېشىلىپ ئۇچى بىر قىلىنىپ يۆمەپ تىكىلىدۇ.

چەم دۇرەپشىسى چەمنى رۇپچەك بىلەن قوشۇپ تىككەندە چەم دۇرەپشىسى بىلەن، قوش يىپلىق چەم يىگنىسى ئۇچۇن تۆشۈك تېشىلىدۇ.

موم ـــ ئاياغ تىكىشتە ئىشلىتىلىدىغان يىپنى سىلىقلاش بېرىش، يىپنىڭ چىرىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان بىر خىل يۇمشاق ماددا بولۇپ، ئاق موم، قارا موم دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

خام ـــ پەرداز ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ.

قارا گۇل ـــ قارا گۇل پەرداز ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭغا مۇناسىپ يەنە قارا رەڭمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

قېلىپ تارتىش ئۇلمىكى ـــ ئاياغ پۇتكەندىن كېيىن، ئاياغ ئىچىدىكى قېلىپنى تارتىپ چىقىرىۋېتىشكە ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب. تۆمۈردىن

بېزەش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. تىكىش يىپىنىڭ سۈپىتى، ئىقتىدارى ۋە تىكىلىدىغان ماتېرىيالىنى سەپلەشتۇرۇش. نىڭ ياخشى-يامان بولۇشى ئاياغنىڭ سۈپىتى، كۆركەملىكى، ئىقتىدارى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم قاتارلىق جەھەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

تارتما ئامبۇر ـــ ئاياغ باشلىقىنى قېلىپقا تارتىش (يەنى ئىش تار-تىش) تا ئىشلىتىلىدۇ، تۆمۈردىن ياسىلىدۇ.

كەسمە ئامبۇر (پاقمۇڭاش ئامبۇر) ـــ مىخ يۇلۇش، چەم كېسىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

بولقا ـــ مىخ قېقىش، چەملەرنى ئۇرۇپ تەكشىلەش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ، بېشى تۆمۈردىن سوقۇلىدۇ، سېپى ياغاچتىن قىلىنسىمۇ، تۆمۈردىن قىلىنسىمۇ بولىدۇ.

بۇرەندە (بۇراندا) ـــ كۆن-خۇرۇم، چەملەرنى كېسىدىغان، تىغى ئاي شەكىللىك، ئەگرى ساپلىق ئەسۋاب.

بەلچە ـ ئاياغ كىيىمىنىڭ پاشنا ۋە چەم چۆرىسىنى تۈزلەپ سې-لىقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان تۈتقۇچلۇق تۆمۈر ئەسۋاب. تۈتقۇ-چى ياغاچتىن ياسالسىمۇ، تۆمۈردىن ياسالسىمۇ بولىدۇ. بەزىدە چەم كېسىشكىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

پەرداز كالتكى ـــ موزدۇزلۇقتا ئاياغ كىيىمىنى پەردازلاشقا ئىش-لىتىلىدىغان قىسقا، سىلىق ياغاچ كالتەك، «بالا بۇشتەك» مۇ دەپ ئاتىلىدۇ.

قومۇش قەلەم (چۆرە ياغاچ) ـــ ياغاچتىن ياسالغان، چەم كىرپىكە-نى پاقىرتىشقا، چەمنى كەسكەندە خۇرۇمنىڭ زەخمە يەپ قېلىشى-دىن ساقلاش ئۈچۈن، بەلچە تىغىغا تىرىلىدىغان ئەسۋاب.

كوۋا ـ موزدۇزلارنىڭ ئاياغ كىيىمىنىڭ رەختىنى تۈزلەش، چىڭداش، پاشنا قاتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ياغاچ ئەسۋاب.

كىرپىكچە ـــ چەم كىرپىكى (گىرۇنكى) نى قىرىشقا ئىشلىتىلە-دىغان، تۆمۈردىن سوقۇلىدىغان تىغلىق ئەسۋاب.

يىڭنە ـــ يىڭنە سىلىق يىڭنە، چەم يىڭنىسى، ئەگرى (رۇپچەك)

نۆت پۈت بېكىتىلىدۇ.

پوركاپ ــ ئۆتۈكنىڭ قونچىدىن كىرگۈزۈپ، باشلىق قېلىپى ئۈستىگە قويۇپ، باشنى چىڭدايدىغان ياغاچ ئەسۋاب.

قېلىپ ــ موزدۇزلۇقتىكى ئەڭ مۇھىم قوراللارنىڭ بىرى. بۇ ئاباغ كىيىمنىڭ قېلىپى بولۇپ، يازلىق ئاياغنىڭ ئايرىم، قىشلىق ئاياغنىڭ ئايرىم، ئەر-ئاياللارنىڭ ئايرىم بولىدۇ. بۇرۇن ئاياغنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسەن ياڭاق ياغچى ياكى تال يىلتىزىدىن چېپىپ ياسىلاتتى. ئۇ قېلىپ گەۋدىسى، تېگىن ۋە قېلىپ پۈشتىكى دەپ ئايرىلىدۇ. ئاياغنى قېلىپتىن چىقارغاندا ئاۋال قېلىپ پۈشتەكى، ئاندىن گەۋدىسى تارتىپ چىقىرىۋېلىنىدۇ، بۇنداق بولغاندا پۈتەكەن ئاياغنىڭ قېلىپ تارتىش جەريانىدا بەك كۆچەش سەۋەبىدىن شەكلى ئۆزگىرىپ كېتىشى ياكى باشقا كۆتۈلمىگەن ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

تېگىن ــ قېلىپ بىلەن پۈشتەك ئارىلىقىغا قېقىلىپ، ئاياغ كېيىمنىڭ پۈت دۇمبىسى قىستايدىغان كەمچىلىكنى تۇغدۇرۇلىنى ئوينايدۇ.

شاك قېلىپ ــ ئۆتۈكنىڭ قونچىغا خاس قېلىپ بولۇپ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۆتۈكنىڭ قونچىنى كېڭەيتىش، پەردازلاش، كەينى چاكنىڭ ئېۋىنىنى ئېلىش ئۈچۈن ئوڭايلىق يارىتىدۇ. ئۇ ئالدى شاك، ئارقا شاك ۋە ئارا شاك دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ.

پانا ــ ئالدى ۋە ئارا شاك ئارىلىقىغا قېقىلىدىغان بويۇم.

زىغزىق ــ ئۆتۈك قونچىنى تىككەندە، ئىككى پارچە خۇرۇمنىڭ ئارىسىغا ئېلىنىدىغان خۇرۇم تاسما، ئادەتتە چوڭلار، ياشانغانلارنىڭ ئۆتۈكنىڭ چېكىنى تىكىشتە ئىشلىتىلىدۇ.

قايچا ــ ئاياغ رەختىنى، ئەستەرلىكلەرنى كېسىشتە ئىشلىتىلىدۇ.

بىلەي ــ موزدۇزلۇق ئەسۋابلىرى گاللىشپ قالغاندا ئىتتىك ئىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان تاش. بۇ سىلىق بىلەي، يىرىك بىلەي دەپ ئايرىلىدۇ.

2) ئاياغ تىكىش ھۈنەر-سەنئىتى

(1) ئاياغ ماتېرىياللىرى. ئاياغ تىكىشتە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرى-

ئىلمەك قىلىپ سوقۇلىدۇ يەنە بىر ئۇچىغا ئارغامچا چېگىلىدۇ. قە-لىپنى تارتقاندا، ئىلمىكى قېلىپنىڭ تۆشۈكىگە كىرگۈزۈلىدۇ، ئىككى قولدا ئاياغنى چىڭ تۇتۇپ، ئارغامچىنى پۇتقا كىرگۈزۈپلىپ قېلىپ تارتىلىدۇ.

دەزگىل ــ خۇرۇم تاسمىدىن تىكىلگەن ھالقىسىمان بويۇم. ئەنئە-نىۋى موزدۇزلۇقتا دەزگىنەك بىر تەرىپىنى پۇت بىلەن دەسسىتىپ-لىپ، يەنە بىر تەرىپىنى تىزغا كىيدۈرۈپ، باشلىنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىنى بىر بىرىگە چېتىشتا ئىشلىتىلىدۇ، چېتىلىدىغان ئىككى قىسمىنى تىزغا كىيدۈرۈلگەن تاسمىنەك ئاستىغا چىڭ بە-سىپ تۇرۇپ تىكىش مەشغۇلاتى قىلىنىدۇ.

دۇپي ــ موزدۇزلۇقتا ئاياغنى چەملەش، مىخلاش، مىخ ياندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان، شەكلى پۇتقا ئوخشايدىغان تۆمۈردىن يا-ساللغان ئەسۋاب، تەگلىكى كۆتەك ياكى تۆمۈردىن ياسىلىدۇ، يەرگە سانجىپ قويىسمۇ بولىدۇ.

پومۇلا ــ ئۆتۈكنى پەدازلىغاندا ئاق مونى سۈرۈپ، ئۈستىدىن پومۇلانى قىزىتىپ موم تۆپىسىدىن يەڭگىل يېقىپ، مومنى خۇرۇمغا سىڭدۇرۇشتە ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب.

رېنتا ــ چەم چۆرىسىگە گۈل چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب.

پوزا ــ ئۆتۈك پۇتكەندىن كېيىن قېلىپتىن چىقارماي تۇرۇپ، باشلىق ۋە قونچىغا سۈركەپ پارقىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كۇرس ــ موزدۇز ئولتۇرۇپ خىزمەت قىلىدىغان ئۇرۇندۇق، يا-غاچتىن تۆت تەرەپلىك قىلىپ ئىككى دانە رامكا ياسىلىپ، بىر بە-رىگە كىرىشتۇرۇلۇپ، ئوتتۇرىسىدىن ئوق ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئولتۇرىدە-غان تەرىپىگە كاناپ ياكى قېلىن رەختتىن تاسما تىلىپ، ئىككى چەتكە مىخلىنىدۇ، يېغىپ-ئېچىشقا، كۆتۈرۈپ مېڭىشقا ئەپلىك، ئولتۇرسا ھاررغىنلىق ھېس قىلدۇرمايدۇ. ئادەتتە تۆت پۇتلۇق قە-لىپمۇ ياسىلىدۇ.

دۇكان تاختىسى (پەشتاختا) ــ موزدۇزلۇق كارخانىلىرىدىكى ئۇس-تىلار خىزمەت قىلىدىغان ئىش ئۈستىلى. يۇزى ياغاچتىن ياكى قە-لەي، تۇنىكدىن ياسىلىدۇ، ياغاچتىن بىر-ئىككى غېرىچ ئېگىزلىكتە

لىق، ئاياغ كۆركەم راھەت بولىدۇ.

باشلىق بۆلەكلىرىنى چېتىش. كېسىپ تەييارلانغان ھەر قايسى باشلىق بۆلەكلىرىگە ئەستەر چاپلىنىدۇ، ئاندىن قول ئارقىلىق بىر-بىرىگە چېتىلىدۇ.

ئاياغ قېلىپىنىڭ ئاستى تەرىپىگە كېسىپ تەييار قىلىۋالغان ئىستەلكە مىخلىنىدۇ.

تۇمشۇق قاتۇرما ۋە ئاپقۇت قاتۇرما سېلىپ تەييارلانغان ئاياق باشلىقى تارتما ئامبۇر بىلەن قېلىپقا تارتىلىدۇ.

ئاياغ پېتىكى بىلەن باشلىق چۆرىسىگە يېلىم سۈركىلىپ، تارتما ئامبۇر ئارقىلىق ئىستەلكىگە مۇقىملىنىدۇ ۋە ئىستەلكىگە قېقىلغان مىخ يۇلۇۋېتىلىدۇ.

باشلىق چۆرىسى بىلەن تاشقى چەم چاپلىنىدىغان قىسمىنىڭ يۈزى ئالدى بىلەن قۇم چاققا سېلىپ يىرىكلىتىلىدۇ. ئاندىن ئاياغ رەختى، تاشقى چەم ماتېرىيالىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن دورا سۈيۇقلۇقى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىنغاندىن كېيىن، يەنە بىر قېتىم يېلىم سۈركىلىدۇ ۋە قاقلاپ ياكى سالقىن جايدا قۇرۇتۇلىدۇ. يېلىم سۈركىگەندە تەكشى، پاكىز بولۇشقا دىققەت قىلىنىدۇ، ئاياغ رەختى ياكى ئاياغ چەمىنى بۆلغاپ قۇيۇشقا بولمايدۇ. قۇرىغاندىن كېيىن چاپلىنىدۇ.

قېلىپتىن چىقىرىش. پۈتكەن ئاياغ سالقىن جايدا تۇرغۇزۇلۇپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن قېلىپ تارتىش ئىلمىكى ئارقىلىق، قېلىپ ئاياغ-تىن تارتىپ چىقىرىۋېلىنىدۇ.

ئاياغ قېلىپتىن ئاجرىتىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئاياغنىڭ ئىچى-سىرتى تازىلىنىدۇ، پەردازلىنىدۇ، ئىچىگە پېتەك چاپلىنىدۇ. بۇغۇ-قۇچلۇق ئاياغ بولسا بۇغقۇچى چېگىلىدۇ. ئىچىگە قەغەز كاللىكى تىقىلىدۇ، ئاندىن چىرايلىق كورۇپكىغا سېلىنىدۇ.

3) ياماقچىلىق

ياماقچىلىقمۇ ئەنئەنىۋى موزدۇزلۇقنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئاياغ كىيىمىنىڭ يىرتىلغان، بۇزۇلغان جايلىرىنى رېمونت قىلىش، ئوڭشاش، تۈرلۈك ئاياغلارنىڭ چەملىرىنى ئالماشتۇرۇش، پاشنىسى-

يياللار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، قانداق ماتېرىيال ئىشلىتىش ئاساسەن ئاياغنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىدارى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئاساسلىقى باشلىق ماتېرىياللىرى، چەملىك ماتېرىياللىرى، پېتەكلىك ۋە ئىستەلكىلىك ماتېرىياللار، يېلىم ۋە شىلىملەر، قوشۇمچە ماتېرىياللار قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئاياغ رەختىنىڭ ھاۋا ئۆتكۈزۈشچانلىقى ۋە نەملىك سۈمۈرۈش-چانلىقى يۇقىرى بولسا، پۇتنى تەرلەتمەيدۇ. ئاياغ رەختىنىڭ سوزۇ-لۇشچانلىقى ياخشى، ئەمما شەكلى ئۆزگىرىپ كەتمەيدىغان بولىشى؛ چوقۇم سۇغا، ئىسسىققا، ئۇلتىرا بىنەپشە نۇرغا، سوغۇققا چىدامچان بولىشى؛ كۆركەم، چىرايلىق، رەڭلىرى ئېنىق ۋە تەكشى، يۇزى سىلىق بولۇشى؛ سۈركىلىشكە چىداملىق ، كۆپ قېتىم ئېگىلىش ۋە شەكلى ئۆزگىرىپ كېتىشكە چىدايدىغان بولۇشى كېرەك.

(2) ئاياغ تىكىش مەشغۇلات تەرتىپى. ئاياغ تىكىش ھۇنەر-سەنئىتى بىر خىل مۇرەككەپ تېخنىكا بولۇپ، ئۇ باشلىق تىكىش ھۇنەر-سەنئىتى، باشلىق بىلەن چەمنى تۇتاشتۇرۇش ھۇنەر-سەنئىتى ۋە ھۇنەر-سەنئەت لايىھىسى قاتارلىق ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

باشلىق تىكىش: خام ماتېرىيالنى ئەندىزىنىڭ تەلىپى بويىچە، باشلىق ئېھتىياجلىق بولغان تۇرلۇك پارچە بۆلەكلەر بويىچە كېسىش، ئاندىن تېخنىكىلىق پىششىقلاپ ئىشلەش، شەكىلگە كەلتۈرۈش، پارچە بۆلەكلەرنى چېتىپ بىر پۈتۈن ئاياغ باشلىقىنى پۈتتۈرۈپ چىقىرىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

باشلىق بىلەن چەمنى تۇتاشتۇرۇش ـــ ھۇنەر-سەنئەت لايىھىسى ۋە تېخنىكا ئۆلچىمى بويىچە، ھۇنەر-ماھارەت ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللارنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق مۇكەممەل بولغان ئاياغ باشلىقى بىلەن ئاياغنىڭ چەم قىسمىنى ۋە قوشۇمچە بۆلەكلىرىنى بىرىكتۈرۈپ مۇكەممەل ئاياغ ھالىتىگە كەلتۈرۈش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەشغۇلات تەرتىپى مۇنداق ئۇرۇنلىنىدۇ:

گىرۋەك شىلىش. ئاياغ باشلىقىنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرىنىڭ چېتىلىدىغان گىرۋەكلىرىنى يانتۇ ھالەتكە كەلتۈرۈلۈپ، نېپىزلەنىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، تىكىش ماشىنىسى بىلەن تىكىشكە قولاي-

تېرىيال ۋە قورال ئۇسكۇنىلەر ئۆزئارا ئالماشلاش ئىشلىتىلىدۇ.

(1) كەشتە يىپى ۋە كەشتە رەختى. كەشتە يىپىغا ئادەتتە مەشۇت يىپ، پاختا يىپ ۋە كانۋا يىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەشۇت يىپنىڭ تالاسى ئىنچىكە، رەڭ ئىچىشى ياخشى، پارقىراقلىقى يۇقىرى بولۇپ، ئېھتىياجغا ئاساسەن ىر قانچە قات قىلىپ ئىشلەتكىلى، سىپتا ۋە ئىنچىكە گۈل سىزىقچىلىرىنى تەككىلى ۋە نەپىس شەكىللەرنى چۈشۈرگىلى بولىدۇ.

نۆۋەتتە، كەشتىچىلىككە ئىشلىتىلىۋاتقان رەختلەرنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، دائىم ئىشلىتىلىدىغان پاختا رەختلەردىن: خەسە، دۇخاۋا، مەخمەل، پوپلىن، گەزلىمە ماتا، تىرىكە، شەتلەڭگە، چىمبەر، قۇت، پارقىراق يىپەك رەخت، دونگرى، پادىچىلار رەختى، گۈل بېسلىغان تور قاتارلىقلار؛ يۇڭ توقۇلمىلاردىن: سوكنا، كاۋبوي رەخت، فلانىل قاتارلىقلار؛ يىپەك رەختلەردىن: پاڭچۇ، گىرىپ، تاۋار، يېپەك رەخت، دۇخاۋا، بەرقۇت قاتارلىقلار؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كاناپە، تافغانا، دىلۇڭ، نىلون، يۇڭ ئالماش توقۇلمىلار، خىمىيىۋى تالالىق رەختلەرمۇ بار.

(2) كەشتىچىلىك قوراللىرى. يىڭنە ـ بىر بېشىدا يىپ ئۆتكۈزىدىغان تۆشۈكى، بىر بېشىدا سانجىلىدىغان ئۆتكۈر ئۇچى بولغان، يىپ ئۆتكۈزۈپ رەختكە تىكىش ئالقىلىق رەخت بىلەن بولىدىغان ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ۋە شۇ بۇيۇملارنىڭ كەشتىسىنى ئىشلەپ چىققىلى بولىدىغان پولاتتىن ياسالغان قورال.

كەشتە يىڭنىسى ـــ ئىشلىتىلىدىغان كەشتە يىپىنىڭ ئىنچىكە-توملۇقىغا قارىتا بەلگىلىنىدۇ. ئىنچىكە يىپقا ئىنچىكە يىڭنە، نېخى توم يىپقا بولسا ماس ھالدا يوغان يىڭنە ئىشلىتىلىدۇ.

تۆشۈكلۈك كەشتە يىڭنىسى ـــ مەخسۇس تۇتقۇلۇق (مەخمەل) گۈل ئىشلەش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلىدىغان يىڭنە بولۇپ، خۇددى دوختۇرخانىلاردا ئىشلىتىلىدىغان (شپىرىس) ئوكۇل يىڭنىسىگە ئوخشايدۇ (ھازىر نۇرغۇن كەشتىچىلەر شپىرىسنىڭ ئۇچىغا تۆشۈك تېشىپ، كەشتە يىڭنىسى ياسىۋالىدۇ).

كانۋا رەختى ـــ كەشتە ئىشلىنىدىغان، توقۇلۇشى ئالاھىدە، يىپ ئا-

نى ئېگىزلىتىش ۋە پەسلىتىشنى ئاساسىي ۋەزىپە قىلغان.

ياماقچىلىقتا ئاياغ تىكىش سايمانلىرىدىن بىگىز، ئىلمەك بىگىز، بەلچە، قايچا، كەسمە ئامبۇر، بولقا، تۆمۈر مىخ، ياغاچ مىخ، يىپ قاتارلىق قورال-سايمانلاردىن باشقا يەنە ئاياغ تىكىش ماشىنىسى، چەملىك، نال، ھەرە، موزدۇز قېلىپى، پىستان، سىيرىتما، سۈمبە، چوپسا، شىلىم قاتارلىق قورال-سايمانلار كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ.

ياماقچىلىقتا ئاياغنىڭ باشلىق خۇرۇمى يىرتىلغان - يېرىلغان بولسا، ئاياغنىڭ ئىچىدىن ياماق سېلىپ، سىرتىدىن سىپتا قىلىپ تىكىلىدۇ. ئاياغنىڭ چەمى يىرتىلغان-تېشىلگەن بولسا، تەييار چەملىكتىن كالتە چەملىك كېسىپ، شىلىم بىلەن چاپلاپ، ئاندىن قىسقا مىخ بىلەن مىخلىنىدۇ، مىخنىڭ ئۇچى دۇپپي ئارقىلىق يانداۋرۇلىدۇ. ئاياغنىڭ باشلىقىنىڭ چەمى ياكى پاشنا تۇتاشقان جايدىكى باشلىق خۇرۇمى ئاجراپ كەتكەن بولسا، بەلچە بىلەن چەمنىڭ گىرۋىكىگە يېقىن جاي ياكى پاشنىنىڭ يان تەرىپىنى ئاجرالغان ئۇزۇنلۇقتا قاراپ كېسىپ، ئاندىن ئىلمەك بىگىز ۋە پاختا يىپ ئارقىلىق باشلىق چەمگە قايتا تىكىلىدۇ، يىپ مومغا سۈركىلىدۇ، تىكىلگەن يىپ كېسىلگەن يېرىنقا كىرگۈزۈۋېتىلىدۇ. ئاياغ باشلىقىنىڭ چەم تۇتاشقان جايىدىكى خۇرۇمى يىرتىلغان بولسا، ئالدى بىلەن يىرتىلغان جايغا ئاياغنىڭ ئىچىدىن ياماق سېلىنىپ، يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە سېلىنغان ياماق چەمگە قايتىدىن تىكىلىدۇ.

3. كەشتىچىلىك ھۈنەر-سەنئىتى[1]

1) كەشتىچىلىك ماتېرىياللىرى ۋە قوراللىرى

كەشتىچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللار ۋە قوراللار كەشتە ئىشلىنىدىغان ئوبيېكتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتە كەشتىچىلىككە يىپ، رەخت قاتارلىق ماتېرىياللار، يېڭنە، بىگىز، تۆمۈنە، كەرگە، قايچا ۋە ئويماق قاتارلىق ھۈنەر-جابدۇقلار ئىشلىتىلىدۇ. بەزىدە ئەملي ئەھۋالغا قاراپ بۇ ما-

① بۇ تېما «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ــ كەشتىچىلىك» (توزگۈچى: ئەكبەر داۋۇت تەنھايى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007-يىل 8-ئاي 1-نەشرى) ئاساسىدا تەييارلاندى.

قايچا ــ كەشتىچىلىكتە مۇمكىن بولسا ئىككى قايچا ئىشلىتىشىياجغا مۇۋاپىق. بىرى، رەخت ۋە كەشتە يىپنى كېسىش، شۇنداقلا تۇتۇتلۇق (مەخمەل) گۈلنىڭ ئۇچىنى قىرقىپ تەكشىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. يەنە بىرى، سەل كىچىكرەك، تۇتۇشقا ئەپلىك بولۇپ، ئالدىن تەييارلانغان قەغەز ئەندىزە نۇسخىسىنى كېسىش ۋە پەر كۆزى قىلىپ ئىشلىنىدىغان كەشتە گۈللىرىنى كېسىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

يىپ قۇتىسى (خالتىسى) ــ كەشتىچىلىككە ئىشلىتىلىدىغان يىپ تاختىسى ۋە يىپ غالتىكى، يىپ-يىڭنە، قايچا، ئىلمەكلىك بىگىز، تۆمۈنە، ئۇنچە-مارجان، پارقىراق ياپراقچە (پىستان) قاتارلىقلارنى ساقلايدىغان قۇتا ياكى خالتىنى كۆرسىتىدۇ.

يىپ تارتىسى (غالتەك) ــ قەغەزدىن قاتلىنىپ چوڭ-كىچىك يىلىدىغان، ھەر خىل رەڭلىك يىپلارنى ئۆز تۇرى بويىچە يۆگەپ قويىدىغان تارشىسىمان جابدۇق. كەشتە يىپلىرى كۆپىنچە ھاللاردا يىپ ئېگىرىش زاۋاتلىرىدا گىرە (پلتا) ھالىتىدە بازارغا سېلىنغاچقا، كەشتىچىلەر ئىشلەتكەندە قولايلىق ۋە يىغنىچاق بولۇشى ئۈچۈن يىپنى قايتا يۇقىرىقىدەك قەغەز تارتىشا ياكى چوڭ-كىچىك يىغاچ غالتەكلەرگە يۆگەپ رەتلەپ چىقىدۇ.

ئويماق ــ يىڭنىنى كەشتە رەختىگە سانجىش ۋە تارتىشتا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن كۆرسەتكۈچ بارماقتا كىيدۈرۈۋالىدىغان ھالقىسىمان جابدۇق. ئادەتتە، ئويماقنى كۆرسەتكۈچ بارماقنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئايلانمىسىغا دەل كېلىدىغان، قېلىنراق رەخت پارچىسىدىن قاتلاپ، شىرىپ تىكىۋالسىمۇ بولىدۇ، بەزىدە ئويماق خۇرۇمدىنمۇ تىكىلىدۇ، بازاردا ئالىيومىندىن ياسالغانلىرىمۇ سېتىلىدۇ. ئۇ كۆرسەتكۈچ بارماقسىمان بىلەن يىڭنىنى سانجىش ئۈچۈن ئىتتىرگەندە، يىڭنە قۇيرۇقىنىڭ بارمىقىمىزغا سانجىلىپ كېتىشىنىڭ ۋە يىڭنىنى تارتقاندا بارماقلىرىمىز تېيىلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىغا ئىگە.

2) كەشتە تىكىشنىڭ قەدەم باسقۇچلىرى

(1) رەخت، يىپ ۋە رەڭ تاللاش. بۇ باسقۇچ كەشتە ئىشلەش مۇددىئايىمىزنى ئەملىگە ئاشۇرۇشنىڭ بىرىنچى قەدىمى بولۇپ، كەشتە ئىشلەنمەكچى بولغان ئوبيېكتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن

رىلىقى شالاڭ قالدۇرۇلۇپ كاتەكچە چىقىرىلغان رەخت ـــ كانۋا رەخت دەپ ئاتىلىدۇ. ئەنئەنىۋى كانۋا رەختى يىپ رەختىنىڭ قۇرىنى سانلاپ قول بىلەن يىپنى سۈغۇرۇش ئارقىلىق تەييارلىناتتى. ھازىرقى كانۋا رەختى رەختىنىڭ كاتەكچىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن سانسىزلىغان تۆ-شۈكچىلەر كانۋا كەشتىنىڭ تىكىش ئۈسۈلىغا بەكلا ماس كېلىدىغان قىلىپ، زاۋۇتتا تەييار توقۇلغان مەخسۇس رەختنى كۆرسىتىدۇ.

ئىلمەكلىك بىگىز ـــ كەشتە ئىشلىنىدىغان رەختكە سانجىلىپ كەشتە يىپىنى رەختنىڭ كەينىدىن ئالدىغا ئېلىپ تارتىپ چىقىپ، تارتىپ چىققان يىپنىڭ ئوتتۇرىسىدىن نۇسخان سىزىقىنى بويلاپ سەل ئالدىدىن ئىلمەك بىگىزنى قايتا سانجىپ، يىپنىڭ يەنە بىر ئۇچىنى تەكرار تارتىپ ئىلمەك سېلىپ، رەختنىڭ ئالدى-كەينىگە ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق سىزىلغان نۇسخا بويىچە كەشتە ئىشلەيدىغان قورال ـــ ئىلمەكلىك بىگىز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىلمەكلىك بىگىز كەشتە ئىشلىنىدىغان بۇيۇمنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئىككى خىل بولىدۇ ھەمدە ئىلمەك بار ئۇچىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈلىدۇ.

تۆمۈنە ـــ ئىلمەكلىك بىگىزدىن تومراق ياكى ئاساسەن ئوخشايدىغان كەشتىچىلىك قورالى بولۇپ، قات سېلىنغان ياكى بىر قەدەر قېلىنراق كەشتە رەختلىرى ياكى ئاياغ كىيىم ۋە ئۇلاغ ھارۋىلاردا ئىشلىتىلىدىغان كۆن، تېرىگە ئوخشاش ماتېرىيالىلارغا تۆشۈك ئېچىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئەمما كېيىنكى كەشتە ئىشلەش مەشغۇلاتى يەنىلا كەشتە يېڭىنسى ياكى ئىلمەكلىك بىگىز ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. دېمەك، تۆمۈنە ئۇچى سىلىق ۋە ئۆتكۇر بولغان كەشتە يېڭىنسى ياكى ئىلمەكلىك بىگىزگە يانداشتۇرۇپ، توقۇلۇشى زىچ، قات سېلىنىپ ئەستەرلەنگەن، قېلىن كەشتە رەختلىرىگە ياكى كەشتە يىپى بەكلا توم ئەھۋاللاردا ئىشلىتىلىدىغان قورال.

كەرگە ـــ كەشتە ئىشلەشتە كەشتە رەختىنى چىڭ ۋە تەكشى تارتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان جابدۇق بولۇپ، كەرگىنىڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان شەكىللىرى ئادەتتە يۇمىلاق، كۇۋادىرات ۋە تىك تۆت بۇلۇڭ ۋە ئېللىپىس شەكىللىرىدە بولىدۇ.

قوليافلىق، ئىچ كىيىم، تېشىغا كىيىدىغان كىيىملەر، پەردىگە قوشاش ھەر خىل بۇيۇملارغا ئوخشاشلا ماس كېلىدۇ.

(2) كەشتە نۇسخىسىنى سىزىش. ئەنئەنىۋى كەشتىچىلىكتە كۇنا-دىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تۇرلۇك شەكىللەر، گۈل-گىياھ ۋە ھە-يۋانلارنىڭ ئۆرنەكلىرى بىلەن زىننەتلەش ئادەتكە ئايلانغان. كەشتە نۇ-سخىلىرىدىكى بۇ خىل گۈل، يۇپۇرماق، ھەقىش ۋە ھەر خىل شەكىل ئۆرنەكلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ كەشتە نۇسخىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. كەشتە نۇسخىلىرى تەبىئەتتىن ۋە ئەتراپىمىزدىكى ئۆزىمىزگە ئېڭ تۇنۇش شەيئىلەردىن ئۆرنەك ئېلىنىدۇ. تارىخىي جەريانلاردىن ئايان بولىدىكى، كەشتە نۇسخىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇئەييەن ماكان ۋە زاماندىكى تەبىئىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، دىنىي مۇھىت ھەتتا، سىياسىي كەيپىياتمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 60ـ،70ـ يىللىرىدا ماۋزېدۇڭ قاتارلىق بەزى دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ، لېنىي فىكىغا ئوخشاش نەمۇنىلىك شەخسلەرنىڭ باش سۈرىتى، تېمىنئەنمېنىگە ئوخشاش ئۇلۇغ قۇرۇلۇشلارنى كەشتە ئۆرنە-كى قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان.

كەشتە نۇسخىلىرىنى ئەملىيەتكە بېۋاستە تەقلىد قىلىپ سى-زىشقا، تەييار نۇسخىلارنى ئىزنالاش ئارقىلىق سىزىشقا ياكى ئىجا-دىي سىزىشقىمۇ بولىدۇ. ھالبۇكى، يېڭىنە، ئىلمەكلىك بېگىز ۋە رېشىلىيە بىلەن كەشتىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق زىننەتلىنىدىغان بۇ ئۆرنەكلەرنىڭ شەكلىنى ئالدى بىلەن قەغەز ياكى رەختكە سىزىۋې-لىش ۋە سىزىشنى ئۆگىنىش، ھەتتا بەزىلىرىنى قايچا بىلەن قىيىش ۋە ئويۇشنى ئۆگىنىش، كەشتىچىلىك ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ دەسلې-كى ئاساسىي ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كەشتە نۇسخىسى شەكلىنى سىزىۋېلىش، مەيلى ئىلمەكلىك بېگىز بىلەن ئىشلىنىدىغان كەشـ-تىلەردە بولسۇن ياكى كەشتە يېڭىنىلىرى بىلەن ئىشلىنىدىغان كەشتىلەردە بولسۇن ۋە ياكى رېشىلىيە قىلىنىدىغان كەشتىلەردە بولسۇن، ئىشلەنگەن كەشتىنىڭ كۆركەم، جانلىق، پىلانلىق، گۈل-لىرىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ئۆزئارا ماس كەلگەن ھالدا سۈپەتلىك

رەخت، يىپ ۋە رەڭنى تاللايمىز.

كىيىم-كېچەك كەشتىچىلىكىدە ئەلۋەتتە كىيىمنىڭ ئالاھىدىلىكى، كەشتە ئىشلىنىدىغان ئورۇننىڭ ئوخشىماسلىقى، ئايالچە ياكى ئەرەنچە بولۇشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ماس ھالدىكى رەختنى تاللىۋالساق بولىدۇ.

مەيلى كىيىم-كېچەكلەرگە كەشتە ئىشلەشتە بولسۇن، ياكى ئۆي ئىچى بۇيۇملىرىغا كەشتە ئىشلەشتە بولسۇن، تاللىغان رەختىمىزگە ئەگەر رېشىلىيە ئىشلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ قالساق، مۇڭاپىق كەلگەن جايلاردىكى گۈل، يۇپۇرماق ۋە شاخچىلار ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق قايچا بىلەن ئويۇپ ئېلىۋېتىلىپ، گۈل ۋە يۇپۇرماقلار خۇددى بوشلۇقتا ئېسىلىپ تۇرغاندەك تەبىئىي نەپسىلىك شەكىللەندۇرۇلسىمۇ بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل پەر كۆزى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇلاغ، ھارۋا كەشتىچىلىكىدە ئاساسەن چاپلىما ياكى جۇلا شەكىلدىكى بىرقەدەر ئاددىي نەقىشلەر ئىشلىنىدىغان بولغاچقا، چىداملىق ۋە ئاسان ئۆڭۈپ كەتمەيدىغان رەختلەرنى، پاختا يىپ، چىگە يىپ ۋە رەڭلىك تانىلارنى تاللاش مۇڭاپىق. ئۇ ئاساسەن ئات-ئۇلاغلارنىڭ يۈگەن-چۇلۇرى، ئېگەر-توقۇم (مۆلە) لىرىغا، ھارۋىلارنىڭ بوغا، لىڭگىرچاق، قۇشقۇنلىرىغا ئىشلىنىدۇ.

كەشتە رەختنىڭ رەڭگىنى تاللاشتا ئالدى بىلەن رەڭلەرنىڭ خاراكتېرىنى چۈشىنىۋېلىشىمىز كېرەك. مەسىلەن:

قارا رەڭلىك كەشتە رەختى چىن، سۈلكەتلىك، كىر كۆتۈرۈشچان كىلىدۇ. شۇڭا كىيىم-كېچەكلەردىن دوپپا، كانۇا كۆينەك، كوپتا-يوپكا، ئىشتانىپايپاق ۋە ئاياغ كىيىملەرگە؛ ئۆي ئىچى بۇيۇملىرىدىن يۈتقان-كۆرپە، ياستۇق بېشى، بېزەك لۆڭگە، بۆشۈك بۇيۇملىرى ۋە بېزەك گىلەم، جاينامازلار ماس كېلىدۇ.

ئاق رەڭلىك كەشتە رەختى پاكىز، ئازادە-يورۇق، جەلپ قىلارلىق كېلىدۇ. شۇڭا ئوخشاشلا كانۇا كۆينەك، كوپتا-يوپكا، كۆڭلەك، ئىچ كىيىملەرگە، ئۆي ئىچى بۇيۇملىرىدىن ھەر خىل پەردە، ياپقۇچلار، يوتقان-كۆرپە تاشلىقى ۋە بېزەك لۆڭگە قاتارلىقلارغا ماس كېلىدۇ.

قىزىل رەڭلىك كەشتە رەختى شوخ، جۇلالىق، يارقىن بولۇپ،

يىڭنە كەشتە تىكىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ يۆمەپ تىكىش، قايچىلاشتۇرۇپ تىكىش، ئۇنچە-مارجان، زەر ژە پارقىراق ئۆتكۈزۈپ تىكىش، كانۋا (كرېستە شەكىللىك) تىكىش، تۆشۈكلۈك يىڭنىدە تىكىش قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

(2) ئىلمە كەشتە. تەييارلانغان كەشتە نۇسخىسى بويىچە تومراق ئىلمەك بىگىزدە يىپىنى، كەرگىگە چىڭ ۋە تەكشى تارتىلغان كەشتە رەختىنىڭ ئالدى-كەينىگە ئۆتكۈزۈپ ئىلمەك سىلىپ توقۇش ئۇسۇلى ـــ ئىلمە كەشتە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىلمە كەشتە توقۇش ئۇسۇلىدىكى ئوخشىماسلىققا قاراپ: تۈز توقۇش، كىرىشتۇرۇپ توقۇش، ئۆمۈچۈك تورسىمان توقۇش قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

كەشتىلەشتە ئالدى بىلەن كەشتە نۇسخىسىنىڭ رامكىسى ياكى گىرۋىكىنى ئىلىپ، ئاساسىي شەكلىنى توقۇپ چىقىمىز.

ئىلىپ توقۇشنى باشلاشتىن بۇرۇن، يىپىنىڭ ئۇچىغا تۈگۈچ (كىلەك) سالىمىز. مەقسەت يىپىنىڭ ئىلىپ تارتىش جەريانىدا سۇرۇشۇپ كېتىپ كەشتىمىزنىڭ سۆكۈلۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، تۈگۈچ كەشتە رەختىنىڭ كەينى تەرىپىدە بولۇشى كېرەك.

بىرلا خىل رەڭلىك يىپ سىلىنىدىغان مەلۇم بىر بۆلەكنى توقۇش جەريانىدا ياكى ئاخىرلاشتۇرغاندا، يىپ يۆتكەشكە ياكى رەڭ ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلسە، كەشتىنىڭ سۆكۈلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن يىپنىڭ ئۇچىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشىمىز كېرەك.

مەشغۇلاتتىكى تەلەپ: كەرگىنىڭ كەينى تەرىپىدىن يىپىنى كونترول قىلىۋاتقان قولىمىز بىلەن كەرگىنىڭ ئۈستى تەرىپىدىكى ئىلمەك تۇتقان قولىمىز ئۆزئارا ماسلاشقان بولۇشى، بارماقلىرىمىز چاققان، ئىنكاسىمىز تېز بولۇشى كېرەك.

ئىلمە كەشتە ئاساسەن ئۆي ئىچى بۇيۇملىرىدىن: ئىشىك، دېرىزە، ئويۇق پەردىسى، كىيىم ياپقۇچ، كارىۋات ياپقۇچ، ساندۇق ياپقۇچ، بېزەك گىلەم، بېزەك لۆڭگە قاتارلىقلارنىڭ يۈزىگە ئىشلىتىلىدۇ.

(3) رېشىلىيە كەشتە. بۇ خىل كەشتىلەش ئۇسۇلى زامانىۋى كەشتىچىلىك بولۇپ، پۈتۈنلەي تىكىش ماشىنىسىدا ئىلىپ بېرىلىدۇ.

چىقىشىدا چوقۇم بېسىپ ئۆتۈش كېرەك بولغان مۇھىم شەرت.

3) كەشتىچىلىكتىكى ئۇچ مۇھىم ئۇسۇل

كەشتىچىلىكتە مەيلى كىيىم-كېچەك كەشتىچىلىكى، مەيلى ئۆي ئىچى بويۇملىرى كەشتىچىلىكى، مەيلى ئۇلاغ-ھارۋا بۇيۇملىرى كەشتىچىلىكى بولسۇن، قانداق ئۇسۇلۇبتا، قانداق شەكىلدە كەشتە ئىشلەشتىن قەتئىينەزەر كەشتىلەش ئۇسۇلى يېڭنە كەشتە، ئىلمە كەشتە ۋە رېشىلىيە كەشتىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل ئۇسۇلدىن ھال-قىمپ كەتمەيدۇ.

(1) يېڭنە كەشتە. قەدىمكى ئىپتىدائىي دەۋردە ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىز يېڭنىنى ھايۋاناتلارنىڭ ئىنچىكە ۋە مۇستەھكەم سۆڭەكلىرىدىن، جىغان، يۇلغۇنغا ئوخشاش ياغاچ غوللۇق ئۆسۈمۈلۈكلەرنىڭ ئۇچلۇق تىكەن ۋە ياغاچلىرىدىن ياسايتتى، ياسىلىشىمۇ قوپال، ئىش ئۇنۇمى تۆۋەن، تىكىلگەن كەشتىلەرمۇ بىر قەدەر يىرىك بولاتتى. تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كەلگەندە، ئىنسانلار تۇرمۇشىدا ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، تۆ-مۈرنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسا-دىي رولىنى تەسۋىرلىگۈسىز دەرىجىدە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئىن-سانلار قاچانكى يېڭىنىنى ئىجاد قىلىپ تۇرمۇشىدا ئىشلىتىشكە باش-لىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئاڭ ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىمۇ زور ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى.

يېڭىنە كەشتە ئىشلەش ئۇسۇلىنى كەشتىچىلىكىنىڭ ئانىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. تەرەققىيات نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ئىلمە كەشتە، رېشىلىيە كەشتە قاتارلىق كەشتىچىلىكىنىڭ باشقا ئۇسۇللىرى يېڭنە كەشتىچىلىكتىن كۆپ كېيىن تۇرىدۇ. ئۇ يەنە چۈەر قىز-ئاياللىرىمىزنىڭ ئەمگەكچان، سەۋرچان، ئاددىي-سادا، گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان ئېسىل پەزىلىتىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، تارىخىي نۇقتىدىن ئېتنوگرافىيەلىك مەنىگە ئىگە.

يېڭنە كەشتە ـــ كەشتە نۇسخىسىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە يېڭ-ىنگە رەڭدار يىپلارنى ئۆتكۈزۈپ، كەشتە سىزىقچىلىرىنى بويلاپ نۇسخا بۆلەكلىرىنى تىكىپ تولدۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى نۇسخىدا بەش تالا كېزەكلىك قىلىپ تىكىلگەن دوپپىلا
سىدام ئىلمە گۈللۈك شاپاق دوپپىلارمۇ ئۇچرايدۇ. دوپپىلارنىڭ ئ
نۇسخىلىرى خىلمۇخىل، ئاجايىپ چىرايلىق گۈل-سىزىقلار تۆت
كېزەكنىڭ ئۆز ئارا چېتىلىشى بىلەن بىربىرىگە مۇناسىپ ھ
ئىرماش-چىرماش قوشۇلۇپ، ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن بىر گۈرۇ
گۈل شەكلىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۈل شەكىللىرىنى ئالاھىدىلى
جەھەتتىن يېغىنچاقلىغاندا ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئۆزئارا ماسلاشق
گۈللۈك، چەكمە مەنغۇ گۈللۈك، ئونچە-مارجان گۈللۈك، ھەر بىر
كېزەككە ئۇچ بۇلۇڭلۇق قىلىپ تىكىلگەن بىر گۈللۈك ياكى ئىكى
گۈللۈك ۋە كېزەك گۈللىرى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدىغان بىر گۈر
يا گۈللۈك شەكىللەرگە بۆلۈنىدىغان بولۇپ، گۈل نۇسخىلىرى ئادە
ئىما ناھايىتى رەتلىك تۇتاشتۇرۇلغان بولىدۇ.

(2) تون كەشتىسى. يىڭنە كەشتىچىلىكىگە تەۋە بولۇپ، تىكىش
چاپلاش شەكلىدە كەشتە نۇسخىسى تونىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە بېقى
بىر قەدەر ئەركىن ئىلىنغان ھالدا تونىنىڭ ياقىسى، يېڭى ۋە ئالدى-
كىينى ئېتەك، پەشلىرىگە زەر يىپلاردىن كالوتون بېزەك نەقىشلە
كەشتىلىنىدۇ. قوشقاراق (ئەگمەچ) شەكىلدە ئىلىنغان تۇم نەقىشلە
بۇلتۇز ۋە گىئومېتىرىيىلىك شەكىللەر ماس ھالدا كىرىشتۇرۇلۇ
ئونچە-مارجان، كۆزلەر تۇتۇلۇپ، كىيىمگە شاھانە سالاپەت ۋە ھەيۋ
لىك تۇس بېرىلىدۇ. يېقىنقى دەۋرلەردە تون گەرچە ئىجتىمائىي تۇ
مۇش ئېستېتىكىلىقىدىن قالغان بولسىمۇ، كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىمى
نىڭ قىممەتلىك مىراسلىرى سۈپىتىدە سەھنىلەردە، ئوپېرا-تىي
نىرلاردا كىيىلىپ، ئۆزىنىڭ لاتاپەتىنى نامايەن قىلىپ كەلمەكتە.

(3) قولياغلىق كەشتىسى. كەشتە قولياغلىقتا رەختنىڭ ئوتتۇر
ى ياكى بىر بۇرجىكىگە يىڭنە بىلەن بىر جۈپ شاخلاپ تۇرغا
لىترەگۈلنىڭ ياكى جۈپ يۇرەكنىڭ شەكلى يىڭنە بىلەن يۆمەپ تى
كىش ياكى كىرىستىسمان تىكىش ئۇسۇلىدا ئىشلىنىدۇ.

ئىلمە قولياغلىقتا تەييارلانغان رەختنىڭ چۆرىسى (گىرۇنكى
گە چۇچا (جىيەك) شەكلىدە، قولياغلىق رەختىنىڭ تۆت ئەتراپىغ
ئىلمەك بىگىز بىلەن ئىنچىكە ئاق يىپتا يۇرەك، يۇپۇرماق ۋە تۈ

4) كىيىم-كېچەك، باشكىيىم، ئاياغ كىيىم كەشتىچىلىكى كىيىم - كىچەك كەشتىچىلىكى باشكىيىمدىن تاكى ئاياغ كىيىم-گىچە بولغان بارلىق كىيىملەرنىڭ مۇڭاپىق جايلىرىغا كەشتە نۇسخىلىرىنى يىپ-يىڭنە، كەرگىگە ئوخشاش قورال-سايمانلار بىلەن ئوبرازلاشنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار كىيىم-كېچەك تۇرىگە ئاساسەن، تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) دوپپا كەشتىسى. ئەمگەكچان، ئەقىل-پاراسەتلىك قىز-ئايالىلىرىمىزنىڭ قولى گۈل. ئۇلار يىڭنە بىلەن يىپنى قولىغا ئالغاندا، ھەقىقەتەن ھەر بىر بارمىقىدىن خىلمۇخىل گۈل ئۇنۇپ، دوپپا ئۈستىدە چېچەكلەپ ئېچىلىپ، كىشىلەرنىڭ زوق-شوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

دوپپا گۈل نۇسخىلىرى كۆپ خىل، تىكىلىشى ئۆزگىچە بولۇپ، تولىمۇ ئازادە. ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئەر-ئايال، قېرى-ياش دېگەندەك پەرقلەرگە قاراپ نۇسخا، گۈل چەكمە ۋە رەڭلەردە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. دوپپىلارنىڭ كەشتە نۇسخىلىرىدا تەبىئەت گۈزەللىكى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر بادامدوپپىسىنىڭ يۇمىلاقلىقى يەر شارى، شەھەر، قەلئەلەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسا، ئۇنىڭ ئاق مەشۇتتىن كەشتىلەنگەبادامگۈلى ئايغا، كېزەك گۈللىرى يۇلتۇزلارغا تەقلىد قىلىنغان. يەنە چىمەندۇپپىغا كەشتىلەنگەن چىمەنگۈللەر تەبىئەت ھۆسنىگە تەقلىد قىلىنغان. دوپپىلارغا ئېچىلىۋاتقان گۈل كەشتىلەنگەن، قىسقىسى، كەشتە نۇسخىلىرىنىڭ ھەممىسى سىمۇۋۇللۇق مەنىگە ئىگە.

ئۇيغۇر دوپپىلىرى تىكىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئالغاندا: مەنغۇدوپپا، تۇگۈچ مەنغۇدوپپا، ئۇنچە دوپپا، گىلەمدوپپا (تاشكەنت دوپپا)، چىمەندوپپا، كالوتون دوپپا، ئىلمە گۈللۈك دوپپا، چەكمە گۈللەك دوپپا شۇنىڭدەك ئىلمە ۋە چەكمە گۈللۈك ئۇنچە ھەم كالوتون بىسىلغان دوپپا قاتارلىق تۇرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دوپپىلارنىڭ كۆپىنچىسى نەپىس گۈل تىكىلگەن تۆت تالا كېزەكلىرى ئۆزئارا چېتىلىپ، قارا دۇخاۋا جىيەك (توقۇش) توقۇلغاندىن كېيىن قېلىپقا سېلىنىدۇ، ئاندىن ساقلاش ۋە ئېلىپ يۇرۇشكە ئەپلىك بولۇش ئۈچۈن تۆت قاتلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كېرىيە شاپاق بۆكى ۋە ئاز ساندىكى

سىل بۇلۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئىشلەشكە بولغان تېخنىكىلىق تەلەپنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن كەشتىچىلىكتىكى گۈلتاجىلىق ئورنى ساقلاپ قالغان.

(8) پۇتۇن كۆينەك كەشتىسى. كۆينەكنىڭ ياقىسى، كۆكرەك ۋە ئېتەكلىرىگە ئىشلىنىدىغان كەشتە نۇسخىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق كۆينەكلەر قايرىما ياقىلىق، كۆكرەك، بەللىرى سىپتا كەلگەن، ئېتەكلىرى كەڭ (ئالتە ياكى سەككىز كۇلۇچ) تىكىلىدۇ.

تىكىش ئۇسۇلى: ياقا ۋە كۆكرەك قىسمىغا، ئېتەكنىڭ ھەر بىر كۇلۇچىغا ئۇزۇم، مودەنگۈل، يۇپۇرماق ۋە غۇنچىلار ئىشلىنىدۇ. يېڭىدە تىكىپ كەشتىلەش، كانۋا ئىشلەش، ئىلمە كەشتە ئۇسۇللىرى ئارىلاش قوللىنىلىپ، ياش ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان رەڭ ۋە نۇسخىلار چۇشۇرۇلىدۇ.

(9) پوتا كەشتىسى. ئىشلەتكۇچىنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىگە، كىيىدىغان كىيىمىگە قاراپ ئىشلىنىدۇ. رەڭگى، چوڭ-كىچىكلىكى ۋە كەشتە نۇسقىسىمۇ ھەم شۇنىڭغا ماس ھالدا تىكىلىدۇ. پوتا كەشتىسىدىكى نۇسقىلارمۇ مەلۇم مەنىگە ئىگە. مەسىلەن، پوتىنىڭ ئۇچ بۇرجەك يېرىگە بىر جۇپ گۈل كەشتىلەنسە، پوتا باغلىغۇچىنىڭ مۇھەببەتلىشىۋاتقانلىقىنى، سىدام ئېلىنسا بويتاق ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. ئەلۋەتتە، بالىلارنىڭ ھەم بالىلارغا خاس نۇسقىلار چۇشۇرۇلگەن ھالدا بولىدۇ.

(10) ئىشتانپايپاق كەشتىسى. ئىشتانپايپاق بوۋاق بالىلار ئۈچۈن مەخسۇس تىكىلىدىغان ئالاھىدە كىيىم بولۇپ، ئادەتتە قىش كۈنلىرى كىيىدۇرۇش ئۈچۈن پاختىلىق تىكىلىدۇ. ئىسمىدىنلا كۆرۈنۈپ تۇرۇپ-تۇكى، بۇ خىل كىيىم پايپاق ۋە ئىشتان ھەتتا جىلىتكە شەكلىدىكى يەكسىز كىيىم بىرلەشتۇرۇلگەن. مۇرىدىن ئارتىلىپ ئالدى ۋە كەينى تۇگمە ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلىدىغان؛ كىيىدۇرۇش، سالدۇرۇش ئاسان ۋە راھەت بولغان بالىلار كىيىمىدۇر. ئىشتانپايپاق كەشتىسى ئىشتاننىڭ ئايىق تەرىپىگە، يەنى پۇتنىڭ يۇزىدىن پاچاق ھەتتا تىزغىچە داۋىرىدە پايپاق شەكلىدە ئىشلىنىدىغان كەشتىنى كۆرسىتىدۇ.

(11) ئىچ كىيىملەر كەشتىسى. ئاساسەن قىز-ئاياللارنىڭ ئىچ كۆينەك

مىگۇللەر ياكى گىئومېترىك شەكىللەر كۆپتۈرمە ھالەتتە ئىلىپ كەشتىلىنىدۇ.

ئالاھىدىلىكى: تاللانغان رەخت ۋە كەشتىلەنگەن نۇسخا مۇئەييەن مەنگە ئىگە بولۇپ، گۈل ۋە شەكىلگە قاراپ ئىشلەتكۈچىنىڭ ئەر ياكى ئاياللىقى، مۇھەببەتلەشكەن ياكى مۇھەببەتلەشمىگەنلىكى، توي قىلغان ياكى قىلمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(4) ياقىلىق كەشتىسى. ياقىلىق 20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن باشلاپ مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، تىك ياقىلىق كىيىملەرگە چېۋەر قىز-ئاياللىرىمىز ئىلمە كەشتە ئىشلەپ، چاپان، كۆڭلەكلەرنىڭ يا-قىسىنىڭ كىر بولۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە ياقا-سىغا تۈتۈپ قويىدىغان ياقىلىقنى كۆرسىتىدۇ.

(5) كانۋا كۆينەك كەشتىسى. ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى كانۋا كۆينەك كەشتىسىدە ئاۋال ئىشلىمەكچى بولغان كەشتىنىڭ ھەجمىگە ماس ھالدا ئاق رەختنىڭ يېپى ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ كاتەكچە چىقىرىلىپ تەكشى سۇغۇرىلىدۇ، ئاندىن كۆڭلەكنىڭ كەشتە ئىشلىمەكچى بولغان ئورنىغا يىپ بىلەن تىكىلىپ، ئۇستىگە تۆشۈك ساناپ، باشتىن-ئا-خىر ئوخشاش ئارىلىقتا يىڭنە ئارقىلىق كرېست شەكىللىك تىكىش ئۇسۇلىدا كەشتە نۇسخىسى چۈشۈرۈلىدۇ. كەشتە پۈتكەندىن كېيىن قالدۇق يىپلار پۈتۈنلەي سۇغۇرۇپ تاشلىنىدۇ.

(6) جىلىتكە كەشتىسى. جىلىتكە كۆينەكنىڭ ئۈستىگە، چاپاننىڭ ئىچىگە ياكى نېپىز تاۋار كۆڭلەكلەرنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان يەڭسىز، قىسقا كىيىم بولۇپ، تىكىلىشى ۋە كەشتىلىنىشى جەھەتتە ئەرەنچە ۋە ئاياللىچە دەپ ئايرىلمىغان ئەنئەنىۋى كىيىملىرىمىزنىڭ بىرى. جىلىتكە كەشتىسى كۆپىنچە ئاياللار ۋە بالىلار جىلىتكىسىگە، ئۇسسۇلچىلارنىڭ بولسا ئەر-ئايال ھەممىسىگە ئورتاق ئىشلىنىدۇ.

(7) مەنفۇ كۆينەك كەشتىسى. مەنفۇ كۆينەك كەشتىسى ئىشلەش قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر كەشتىچىلىكىنىڭ بىر قەدەر يۇقىرى پەللىسى ھېسابلىنىپ كەلگەن. چۈنكى، مەنفۇ كۆينەكنىڭ كەشتە ئەندىزىلىرىدىكى گۈل، نەقىش، قۇش، ھاشارات قاتارلىق ئارىلاش نۇسخىلارنىڭ مۇرەككەپلىكى، رەخدار، نەپىسلىكى، كۆركەم ۋە ئې-

ـوخ، مۇھەببەتكە سىموۋۇل قىلىنغان گۈل، قۇشلارنىڭ نۇسخىلىرى ـەشتىلىنىدۇ. ياشانغانلارغا ئاددىي گۈل-چېچەكلەر ۋە دىنىي تۈس ـالغان كەشتە نۇسخىلىرى كۆپرەك كەشتىلىنىدۇ. مېھمانغا سېلىنىـ ـىغان يوتقان-كۆرپىلەرگە بىر قەدەر ئېسىل كەشتىلەر ئىشلىنىپ، ـاھانە تۈس بېرىلىدۇ. بۇ مېھمانغا بولغان ھۆرمەتنى بىلدۈرىدۇ. يوتـ ـانىنىڭ باش تەرىپىگە چىرايلىق كەشتە ئىشلەش ئارقىلىق، باش تەرەپ ـىلەن ئاياغ تەرەپنى پەرق ئېتىش، ئۇخلاش جەريانىدا پۈت تەرەپ كەلـ ـگەن جايغا باشنىڭ كېلىپ قالماسلىقىنى مەقسەت قىلغان. ھالبۇكى، ـۈت تەرەپ باش تەرەپكە كېلىپ قالسا، پۈتتىن يوتقانغا سىڭىپ قالغان ـسكروب ۋە پۇراقلار ئادەمنىڭ نەپەس يوللىرىغا كىرىپ ھەر خىل ـېسەللەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن، شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ـۇتقان بېشىغا كەشتە ئىشلەش ئارقىلىق سالامەتلىكنى ئاسراش مەقـ ـسىتىگىمۇ يەتكەن. يەنە بىر نۇقتىدىن يوتقان بېشىغا چىرايلىق گۈل ـۋە توتىم قىلىنغان دەرەخ، گۈل-چېچەك، ھايۋان، قۇشلار كەشتىلەـ ـنىپ، ئۇخلىغاندىمۇ ئاللاغا سېغىنىشتەك دىنىي ئېتىقاد قارىشى ۋە ـگۈزەللىككە ئىنتىلىش خاھىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

(5) ياستۇق كەشتىسى. تەكىي، تۇلۇق ياستۇق، پەر ياستۇق، تىكـ ـلىمە ياستۇق ئەنئەنىۋى كەشتىچىلىكىدە بىر قەدەر كۆچلۈك ئېتـ ـنىك خاراكتېرىگە ۋە رايون خاسلىقىغا ئىگە. روشەنكى، ياستۇق، تەكىي ئادەمنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەزاسى بولغان باشقا قۇيۇلىدىغانلىقىـ ـدەك ئورنى بىلەن تۈرمۇشتىمۇ ئەڭ ئېتىبار بېرىلىدىغان بويۇمغا ـئايلانغان. كىشىلەر ئۇخلاپ ئويغانغان چاغدىكى جىسمانىي ھالىتىـ ـنىڭ ياخشى-يامانلىقى، ھەتتا يامان چۈشلەرنىڭ تەسىرىدىن روھىي كەيپىياتىنىڭ ياخشى بولماسلىقىنىمۇ تەكىي ۋە ياستۇقىغا مۇناسىـ ـۋەتلىك دەپ قاراپ، ئۆزلىرىنىڭ خۇراپىي ۋە ئىلاھىي قاراشلىرىنى تەكىي، ياستۇق بىلەن باغلاپ تەپەككۇر قىلىشقان. ئۇنىڭدىن باشقا بىر نەچچە خىل تەكىي ۋە ياستۇق شەكىللىرىدىن بەدەن بىلەن تەـ ـكىي، ياستۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ئىلمىي قانۇنىيەتلەرنى تەـ ـپىشمۇ مۇمكىن. شۇ سەۋەبلىك تەكىي، ياستۇققا كەشتە ئىشلەشكە ـئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىش خەلقىمىزنىڭ مۇھىم تۈرمۇش ئادىتىـ

(رۇباشكا) ۋە ئۇخلاش كىيىمى قاتارلىقلارنىڭ كۆكرەك، ئېتەك قىسملىرىغا نەپىس گۈل نۇسخىلىرى سېپتا قىلىپ يېپتا ئىشلىنىدۇ.

(12) ئاياغ كىيىم كەشتىسى. رەخت ۋە يىپ-يىڭنە ئارقىلىق ئەرەنچە-ئايالچە يۈمشاق ۋە راھەت بولغان ئۆي ئىچى ئاياغ كىيىملىرىدىن ئۆتۈك، پوپۇچ، مەسە قاتارلىقلارغا ئىشلىنىدىغان كەشتىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل كەشتە ئېھتىياجغا قارىتا يىڭنە بىلەن كانۋا (كرېستە شەكىللىك تىكىش) ئۇسۇلىدا ياكى ئىلمەكلىك بىگىز بىلەن ئىلمە قىلىش ئۇسۇلىدا ئىشلەنسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

5) ئۆي ئىچى بويۇملىرى كەشتىچىلىكى

ئۆي ئىچىدىكى رەختتىن تەييارلىنىدىغان بۇيۇملارغا يىڭنە، ئىلمەك بىگىز، رېشىلىيە ئىشلەش ماشىنىسى قاتارلىقلار بىلەن ھەر خىل نۇسخىلارنى كەشتىلەش، ئۆي ئىچى بۇيۇملىرى كەشتىچىلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

(1) پەردە كەشتىسى. پەردىنىڭ خېلى كۆپ ۋە ئۆي بېزەكچىلىكىدە بىر قەدەر مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. پەردە كەشتىچىلىكى كۆپىنچە ھاللاردا رېشىلىيە ئىشلەشنى ئاساس قىلىپ، پەر كۆزى قىلىنىدۇ (گۈل، يۇپۇرماقلارنىڭ ئوتتۇرىسى ئويما قىلىنىدۇ). گۈل نۇسخىلىرى ئاددىي بولۇپ، چېچەك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. كاناركىلىرى (گىرۇنكى) يېرىم ياي شەكلىدە كەشتىلىنىدۇ. بەزىدە يېرىم ياي كىچىك چېچەكنىڭ بىر بەرگى قىلىپمۇ كەشتىلىنىدۇ. كەشتىلەش ئۇسۇلىدا يىڭنىدە كەشتىلەش ۋە ئىلمەك بىگىزدە كەشتىلەش شەكىللىرى ئارىلاش قوللىنىلىدۇ.

(2) ياپقۇچلار كەشتىسى. بۇ ــ كىيىم ياپقۇچ، لىمتاق(مەھراب) ياپقۇچ، ساندۇق ياپقۇچ، ساپا ياپقۇچ، ئېلىكتىر سايمانلىرى ياپقۇچلىرى كەشتىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(3) بېزەك لۆڭگە كەشتىسى.

(4) يوتقان-كۆرپە كەشتىسى. يوتقان تېشىنىڭ رەڭگى ۋە كەشتە نۇسقىسى يوتقان ئىشلەتكۈچىنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تاللىنىدۇ. بالىلارغا نىسبەتەن رەڭ تونۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئىشلەتكەن رەڭلىك يىپلار بىر قەدەر كۆپ بولىدۇ. يىگىت-قىزلارغا بولسا

(8) سومكا-خالتا كەشتىسى. سومكا، ھەر خىل خالت
ئىشلەش ئوخشاشلا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، تىنىم
ئايالىلارنىمىز سومكا، خالتىلاردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھۈنەر
نى نامايەن قىلغان. ئۇلار نەرسە-كېرەكلىرىنى ئېلىپ
لىك توت بۇرجەك، يۇمىلاق شەكىلدىكى سومكىلارنى ق
يۇرۇش-تۇرۇشىغا زىننەت قىلغان بولسا، ئائىلىسىدە
ئىشكىنىڭ كەينىگە ئوخشاش قولاي جايلارغا كەشتىلەن
خالتىلارنى ئېسىپ، دائىم ئىشلىتىلىدىغان ئەمما خا
قويۇشقا بولمايدىغان يىپ-يىڭنە، دورا-دەرمەك، چاي،
مە)، ئىلغۇچ، قايچا، بىگىز دېگەندەك نەرسىلەرنى سېل
شىغا تەرتىپ ۋە قولايلىق ئېلىپ كەلگەن. قىز-چوكانلا
كەشتىلەنگەن تاماكا خالتىلىرىنى تىكىپ قىممەتلىك ب
كۆڭلىدىكى ئادەملىرىگە سوۋغا قىلىشقان.

ئالاھىدىلىكى: كەشتە رەختىنىڭ رەڭگىگە قارا، قى
قەدەر كىر كۆتۈرۈشچان، پىششىق توقۇلغان رەختلەر م
لىدۇ. ئىككىلا تەرەپتىكى كەشتە نۇسخىسى ئاساسەن ئو
دۇ. يىڭنە كەشتە، ئىلمە كەشتە، كانۋا ئىشلەش ئۇس
ھەممىسىگە ماس كېلىدۇ.

(9) جاينامار كەشتىسى. مۇڭاپىق چوڭلۇقتىكى تو
قارا رەختكە كەشتە نۇسخىسى سىزىپ ياكى كۆچۈرۈپ
دۇ. ئاساسەن كەركىگە تارتىلىپ، ئىلمەك بىگىزدە ئىلم
لىنىدۇ. تۆت تەرىپى تانا (توسما) تىكىش بىلەن رامكا
ياكى بىر قانچە رەت قوچقىراق، كىرپىك، سانا يۇپۇرمىق
نەقىش كەشتىلىنىدۇ.

(10) بۆشۈك بۇيۇملىرى كەشتچىلىكى. ئىشلىتىلىد
ئىشلەشكە بولىدىغان بارلىق بۇيۇملارنى، بۆشۈك كۆرپە
لىش ئۇسۇلى كۆرپە ئىشلەشكە ئاساسەن ئوخشاش بول
(قولتارتقۇ، پۇتتارتقۇ) كەستىسىنى ئىشلەشتە، بۆشۈك
ۋە ئىككى يان تەرىپىنىڭ ئايلانمىسىغا تەڭ رەختتىن 1
تىر كەڭلىكتە تەييارلاپ، يىلان باغرى شاخلارغا موداق

نىڭ بىر بىگە ئايلانغان.

ئىشلەش ئۇسۇلى: تەكىي، ياستۇق كەشتىسىدە كەشتىلەش، كانۋا ئىشلەش، ئۇنچە-مارجان ۋە زەر بېسىش، ئىلمە كەشتە ئىشلەش، رېشىلىيە ئىشلەش ئۇسۇللىرىنى ئايرىم ياكى ئارىلاش قوللىنىشقا بولىۋېرىدۇ.

(6) داستىخان كەشتىسى. داستىخان ــ شىرە ياپقۇچ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. داستىخان كەشتىچىلىكىنى خەلقىمىزنىڭ يېمەك-ئىچمەكنى قەدىرلەش قارىشىنىڭ ئەكىسى ئېتىش شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. داستىخان كۆپىنچە ھاللاردا ئاق رەختكە رەڭدار يىپلاردىن چىرايلىق گۈل، نەقىشلەر ۋە مېۋىلەرنىڭ نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلۈپ كەشتىلىنىدۇ.

ئىشلەش ئۇسۇلى: ئالدى بىلەن ئېھتىياجغا لايىق چوڭلۇقتىكى يۇمشاق ئاق رەختكە نۇسخىسى سىزىۋېلىنىدۇ. كەشتىلەشتە رەڭدار يىپلاردا يېڭىنە گۈل تىكىش، كانۋا ئىشلەش ياكى ئىلمەك بىگىزدە ئىلمە قىلىش ئۇسۇللىرى ئارىلاش قوللىنىپ ئىشلىنىدۇ.

(7) چەينەك كۆلاھسى (چەينەك ياپقۇچ) كەشتىسى. چەينەك ياپقۇچ كەشتىلەش قەدىمكى دەۋرلەردىلا ئومۇملاشقان كەشتە تۈرلىرىنىڭ بىرى. خەلقىمىز دەملەنگەن چاينىڭ ئىسسىق تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن چەينەككە دەل كېلىدىغان «كۆلاھ» كىيدۈرگەن. ئۇنىڭ شەكلى باشكىيىمگە ئوخشىغاچقا ئۇنى «چەينەك كۆلاھسى» دەپ ئاتىغان. شۇنداقلا، ئۇنى كەشتە نۇسخىلىرى بىلەن بېزەپ، داستىخىنىمىزغا يەنە بىر ھۆسن قوشقان.

ئىشلەش ئۇسۇلى: كەشتە رەختىگە كۆلاھقا مۇۋاپىق چوڭلۇقتا نۇسخا سىزىلىپ ياكى ئەندىزە چۈشۈرۈلۈپ تەييارلىنىدۇ. كەشتىلەشنى يېڭىنە كەشتە، ئۇنچە-مارجان كەشتە ۋە باسما كەشتە قاتارلىق ئۇسۇللاردا ئىلىپ بېرىشقا بولىدۇ. كۆلاھنىڭ گۈلى ئىككى تەرەپنىڭ ئوخشاش كەشتىلىنىدىغان بولغاچقا، گۈل نۇسخىلىرى بىر قەدەر ئاددىي بولىدۇ. ئادەتتە، چېچەك يۇپۇرماق، لوڭقا قاتارلىقلار كەشتىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مېھمان ئۇلۇغلىنىدىغان ھەر خىل ھېكمەتلىك سۆزلەرمۇ ئەھمىيەتلىك ۋاقىت ياكى ئىسىملارمۇ كەشتىلىنىدۇ.

§9. چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر ـ سەنئىتى

خوتەنلىكلەر چارۋا مال مەھسۇلاتلىرىدىن خىلمۇ خىل يېمەك-لىكلەرنى تەييارلاپ، ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداپ كەلگەندىن سىرت، يۇڭ ـ چۈپۈرلىرىدىن گىلەم، كىگىز، جاۋا، ئارغامچا قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى؛ چەكمەن، تور كۆڭلەك، تور ئىشتان قاتارلىق رەخت ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى؛ يوتقان-كۆرپە قاتارلىق يېپىنچا-سېلىنجىلارنى؛ كۆن ـ خۇرۇم قاتارلىق باشقا خام ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىپ پايدىلانغان، ھەتتا چارۋامال ئۇچىيىدىن چالغۇ ئەسۋابلىرىغا تار، مۇڭگۈزىدىن دۇۋەت ياساپ ئىشلەتكەن. سۆڭەكلىرىنى نەپىس نەققاشلىق ماتېرىيالى قىلغان. بۇ ھال چارۋىچىلىق خوتەنلىكلەرنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە ئايرىلماس تەركىب بولۇشنى ۋە ئۇنىڭ ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم ئورنىنى بەلگىلەن. چارۋىچىلىق بۈگۈنكى كۈندىمۇ خوتەن رايونىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. گەرچە، ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە دائىر بىر قىسىم قول ھۈنەر تۈرلىرى ۋە ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتلىرى رولىنى يوقىتىپ، ئىزى ئۆچكەن بولسىمۇ، يەنە بەزى قول ھۈنەر تۈرلىرى ۋە مەھسۇلاتلىرى ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

1. كىگىز چىلىك

1) يۇڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى ۋە بۇ ھەقتىكى ئاتالغۇلار

تۆۋەندە «يۇڭ پىشۇرما مەھسۇلات» دېگەندەك ئاتالغۇلار ئۇچرايدۇ. ئورتاق تىلىمىزدا يۇڭ خام ئەشيا قىلىپ ئىشلەتكەن مەھسۇلاتلارنى تۈرگە ئايرىش، ئاتالغۇلىرىنى بېكىتىش ۋە ئۇلارغا ئېنىقلىما بېرىشتە ھەقىقەتەن بەزى ئېنىقسىزلىق، مۇجمەللىكلەر مەۋجۇت. يۇڭ

ياڭاق مېغىزى نۇسخىلىرىنى ۋە ياندا‌شقان يۇپۇرماق، غانجۇغا نۇسخىلىرىنى سىزىۋېلىپ، كەرگىگە تارتىپ ئىلمەك بىگىزدە ئىلمە كەشتە قىلىپ ئىشلەپ چىقىمىز.

6) ئۇلاغ-ھارۋا كەشتىچىلىكى

ئۇلاغ-ھارۋا كەشتىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئات مەدەنىيىتى ۋە ھارۋىنى كەشىپ قىلىشتەك سەمەرىلىك تارىخىي ئىسپاتلىرىنىڭ بىرى. خەلقىمىز ئۆز تارىخىي بىلەن چىڭ باغلانغان بۇ ئىپتىدائىي قورالالارنى ھېلىھەم قەدىرلەپ ئىشلىتىدۇ، ياسايدۇ ھەم زېھىن قويۇپ بىزەيدۇ. ھەتتا، زامانىۋى قاتناش قوراللىرىغىمۇ سىڭدۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئۇلار، ھارۋا كەشتىسى — ئېگەر ياپقۇچ، چۇلۇۋۇر (يۈگەن)، توقۇم قاتارلىقلارغا باسما كەشتىنى ئاساس قىلغان كەشتىچىلىكنى كۆرسىتىدۇ.

(1) ئېگەر ياپقۇچ كەشتىسى. ئاساسلىق ئېگەر ۋە توقۇملارغا باسما كەشتە ئىشلەش ئارقىلىق ئات-ئۇلاغنى كۈچلۈك، جانلىق كۆرسىتىش ۋە ھارۋا ئىگىسىنىڭ پاكىز، ئىشچان ۋە قورال-سايمانلارنى ئاسرايدىغان ئادەملىكىنى نامايەن قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

ئىشلەش ئۇسۇلى: ئاۋۋال پىششىق توقۇلغان قېلىنراق كۆك ۋە قىزىل رەخت ئىشلىمەكچى بولغان بۇيۇمغا لايىق پىچىلىدۇ. رەختكە ئۆزى خالىغان شەكىل، نەقىشلەر (ئاساسەن يۆگىمەچ شەكىل) سىزىلىپ، شۇ شەكىل بويىچە باشقا رەڭدىكى رەخت تەكشى كەڭلىكتە كېسىپ تەييارلىنىدۇ، ئاندىن نەقىش بويىچە كېسىلگەن رەختنىڭ ئەتراپىغا ئاچىدىغان يەنە بىر خىل رەختتىن ئىنچىكە گىرۇھەك تىكىلىدۇ. شۇ خىل ئۇسۇلدا بىر قانچە خىل رەختنى نەقىش، نۇسخىلار بويىچە تەرتىپلىك چاپلاش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. ئېگەر-توقۇم ياپقۇچلىرى ئادەتتە بىربىرىدىن پەرقلىنىدىغان چوڭلۇقتا بىر قانچە قات تەييارلىنىپ، ئۇلاغ ئۇستىگە يېپىلىدۇ.

(2) چۇلۇۋۇر (يۈگەن) كەشتىسى. بۇ چۇلۇۋۇرنىڭ ئۇلاغنىڭ پىشانىسى ۋە تۇمشۇق تەرىپىگە توغرا كەلگەن قىسمىغا ئىشلىنىدىغان جۇلاسمان كەشتىنى كۆرسىتىدۇ.

(ئابدۇللا سۇلايمان)

لىپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار بولۇپ، ئۇلارنى: يۇڭ تو-قۇلما مەھسۇلاتلار ۋە يۇڭ ئۆرۈمە مەھسۇلاتلار دەپ ئىككى خىلغا بۆ-لۈشكە بولىدۇ.

(1) بىرلەمچى يۇڭ مەھسۇلاتلىرى. يۇڭ ئىگىرمە مەھسۇلاتلار: ئېگىرىش ئۇسۇلىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار بولۇپ، ئې-گىرىش ۋاستىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: قولچاق مەھسۇلات-لىرى ۋە يىكچاق مەھسۇلاتلىرى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. قولچاق مەھسۇلاتلىرى قوللاق يىپ، چەكمەن يىپى، جاۋا يىپى قا-تارلىق؛ يىكچاق مەھسۇلاتلىرى پوتا يىپى، ياغلىق يىپى، زىلچا ـ گىلەم يىپى قاتارلىق يۇڭ يىپلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۇڭ تالىما مەھسۇلاتلار: بۇ، تالاش ئۇسۇلىدا ئىشلەپچىقىرىلىدە-غان مەھسۇلاتلار بولۇپ، تالاش ۋاستىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، تالىغۇچ مەھسۇلاتلىرى ۋە دۇكان مەھسۇلاتلىرى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. تالىغۇچ مەھسۇلاتلىرى يۇڭ شويىنا، تاران قاتار-لىقلارنى؛ دۇكان مەھسۇلاتلىرى دۇكان شويىنىسى ۋە ھەر خىل ئار-غامچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۇڭ پىشۇرما مەھسۇلاتلار. بۇ، يۇڭنى يېپىشتۇرۇش ـــ پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان كىگىز، پايپاق، كېپىنەك، قالپاق، پىيما قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، ئىشلەپچىقىرىش ئۇ-سۇلى جەھەتتىكى پەرقلەر سەۋەبلىك ئالدىنقى تۆت خىل مەھسۇلات كىگىزچىلەر تەرىپىدىن، پىيما بولسا مەخسۇسلاشقان پىيمىچىلار تە-رىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. شۇڭا يۇڭ پىشۇرما مەھسۇلاتلارنى مەخ-سۇسلىشىش پەرقىگە قاراپ كىگىزچىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە پىيمە-چىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(2) ئىككىلەمچى يۇڭ مەھسۇلاتلىرى. يۇڭ توقۇلما مەھسۇلاتلار: بۇ، يۇڭ يىپنى خام ئەشيا قىلىپ توقۇش ئۇسۇلىدا ئىشەپچىقىرىلە-دىغان مەھسۇلاتلار بولۇپ، توقۇش ۋاستىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ خىپچا توقۇلما مەھسۇلاتلار ۋە دۇكان توقۇلما مەھسۇلاتلار دەپ ئىككى خىلغا بۆلىنىز، خىپچا توقۇلما مەھسۇلاتلار ھەر خىل تور كۆڭلەك، تور ئىشتان قاتارلىقلارنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇرۇش ـ

مەھسۇلاتلىرىغا ئائىت ماقالىلەرده، بولۇپمۇ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش، بايقاشلارغا ئائىت ماقالىلەرده كىگىز ئېتىش — «كىگىز بېسىش» دەپ، يۇقىدىن توقۇلغان ھەرقانداق مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى «يۇڭ توقۇلما مەھسۇلات» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ. «كىگىز بېسىش» دېيىلسە، يۇقىدىن كىگىز پىشۇرۇش دېيىلىۋاتقىنى ياكى كىگىزگە تامغىدا گۈل بېسىش دېيىلىۋاتقىنى ئېنىق بولمايدۇ. كىگىز پىشۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ دېگەندىمۇ، شۇنداق دېيىشنىڭ ئۆزىدە لوگىكىلىق خاتالىق كۆرۈلىدۇ. كىگىز ئېتىش ئۇچۇن يۇڭ مەلۇم ۋاستە ۋە ئۇسۇللار ئارقىلىق پىشۇرۇلۇپ كىگىزگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. تەييار كىگىزنى يەنە بېسىپ يۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. سىدام كىگىزگە گۈل چىقىرىشقا توغرا كەلسە، ئويما تامغىدا گۈل بېسىلىدۇ. بۇ، «كىگىز بېسىش» دېيىلمەي، «كىگىزگە گۈل بېسىش» دېيىلىدۇ. دېمەك، ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا «كىگىز بېسىش» دېگەن سۆزنى قوللىنىش مۇۋاپىق ئەمەس.

«يۇڭ توقۇلما مەھسۇلات» دېگەن ئاتالغۇغا كەلسەك، بۇ، يۇڭ يىپتىن توقۇلغان بارلىق مەھسۇلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ۋاھالەنكى، قەدىمكى زامان خوتەن يۇڭ توقۇمىچىلىقىدا يۇڭ يىپتىن خىپچىدا توقۇلغان مەھسۇلاتلارمۇ، توقۇمىچىلىق دۇكىنىدا توقۇلغان مەھسۇلاتلارمۇ بولغان. دۇكاندا توقۇلغان يۇڭ توقۇلمىلار ئىچىدە يەنە تەپكىلىك دۇكاندا توقۇلغان مەھسۇلاتلارمۇ، تەپكىسىز دۇكاندا توقۇلغان مەھسۇلاتلارمۇ بولغان. بۇنداق مەھسۇلاتلارنىڭ توقۇلۇش تېخنىكىسى، سۈپىتى ئوخشاشمايلا قالماستىن، بارلىققا كەلگەن دەۋرلىرىمۇ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا تۇتقان ئورنىمۇ ئوخشاشمايدۇ. شۇڭا، يۇڭ - چۇپۇرلاردىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلارنى خام ئەشيا پەرقىگە قاراپ: بىرلەمچى يۇڭ مەھسۇلاتلىرى ۋە ئىككىلەمچى يۇڭ مەھسۇلاتلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئىككىلەمچى مەھسۇلاتلار يۇڭ-چۇپۇردىن بىۋاستە ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار بولۇپ، ئۇلارنى: يۇڭ ئېگىرمە مەھسۇلاتلار، يۇڭ تالما مەھسۇلاتلار، يۇڭ پىشۇرما مەھسۇلاتلار دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئىككىلەمچى مەھسۇلاتلار بىرلەمچى يۇڭ مەھسۇلاتلىرىنى خام ئەشيا قى-

كىگىزنى تەشكىل قىلغۇچى بۆلەكلەر ھەققىدە ئىزاھات بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

كىگىزلەر تىك بۆلەكلەر ۋە توغرا بۆلەكلەردىن تۇزۇلىدۇ. تىك بۆلەكلەر چىغ يۇز، قات يۇز ۋە ئۇست يۈزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ،يەنى ھەرقانداق كىگىزنى ئېتىشتە تەييارلانغان يۇڭ كەم دېگەندە ئۇچ قېتىمغا بۆلۈپ، ئۇچ قەۋەت قىلىپ سېلىنىدۇ. بىرىنچى قېتىمدا چىغ يۈزىگە بىۋاستە سېلىنغان يۇڭ قەۋىتى «چىغ يۈز» دېيىلىدۇ. كىگىز پۈتكەندە، چىغ يۈز كىگىزنىڭ ئەڭ يۈزى بولۇپ چىقىدۇ. ئىككىنچى قېتىمدا چىغ يۈز ئۇستىگە سېلىنغان يۇڭ قەۋىتى «قات يۈز» ياكى «ئارىش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئارىش يۈز كىگىزنىڭ سىرتقا كۆرۈنمەيدىغان ئوتتۇرا قەۋىتىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۈچىنچى قېتىمدا ئارىش يۈز ئۇستىگە سېلىنغان يۇڭ قەۋىتى «ئۇست يۈز» دەپ ئاتىلىدۇ. كىگىز پۈتكەندە ئۇست يۈز كىگىزنىڭ تەتۈر يۈزى بولۇپ چىقىدۇ. گۈللۈك كىگىزلەردە بىر قەۋەت ئارتۇق بولۇپ، ئۇ كىگىز گۈللىرىنى ھاسىل قىلىدىغان قىيىقچىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنداق قىيىقچىلار «تۇنەكە قىيىقچە» دەپ ئاتىلىدۇ. گۈللۈك كىگىز ئېتىشتە تۇنىكە قىيىقچىلار چىغ يۈزىگە ھەممىدىن بۇرۇن تىزىپ سېلىنىدۇ.

توغرا بۆلەكلەر كىگىزنىڭ ئوڭ يۈزىدە كىگىز قىرغىقىدىن مەركىزىگە يۆنەلگەن بۆلەكلەر بولۇپ، چۈچا، ئاقلىق، كانارا، ئىچ گۈلدىن ئىبارەت تۆت قىسىمدىن تۇزۇلىدۇ. ئەمما، بۇ مۇتلەق ئەمەس. كىگىز تۇرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، توغرا بۆلەكلەر سانمۇ پەرقلىق بولىدۇ. بەزى كىگىزلەر بىرلا بۆلەكتىن تەركىب تاپسا، بەزى كىگىزلەر تۆت بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ.

چۈچا: بۇ كىگىز گىرۇەكلىرىدىن سىرتقا چىقىپ تۇرىدىغان يۇڭ ئۇچلىرى بولۇپ،كىگىز ئېتىش ۋاقتىدا ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر، تومۇقى كىچىك بارماقچىلىك كېلىدىغان يۇڭ پىلتىلىرىنىڭ يىغىنچ تەرىپى كىگىز قات ئارىسىغا قىستۇرۇپ پىشۇرۇۋېتىلىدۇ. يۇڭ ئۇچلىرى كىگىز سىرتىغا چىقىپ تۇرىدۇ. ئادەتتە كىگىز رەڭگى بەلەن چۈچا رەڭگى ماس بولىدۇ. يەنى قارا كىگىزگە قارا، ئاق كىگىزگە ئاق، گۈللۈك كىگىز ۋە تەڭلىماتقا كىگىز يۈزىدە ئىشلىتىلگەن

ئارقاق ئايرىمىسى بولمىغان مەھسۇلاتلارنى؛ دۇكان توقۇلما مەھ-سۇلاتلىرى بولسا يۇك پوتا، يۇك ياغلىق، چەكمەن، جاۋا قاتارلىقلارنى، يەنى ئورۇش - ئارقاقلىق توقۇلمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمى دۇكان توقۇلما مەھسۇلاتلىرى يەنە دۇكان قۇرۇلمىسىنىك پەرقىگە قاراپ، تەپكىلىك دۇكام مەھسۇلاتلىرى ۋە تەپكىسىز دۇكان مەھ-سۇلاتلىرىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. تەپكىلىك دۇكاندا تەپكە دەسسەپ گىرە ئېچىلىدۇ، موكا ئېتىپ ئارقاق ئۆتكۈزۈلىدۇ. تەپكىسىز دۇكاندا بارلىق مەشغۇلات قولدا ئورۇندىلىپ، پىلتىكۇچ ئارقىلىق ئارقاق ئۆتكۈزۈلىدۇ. تەپكىلىك دۇكاندا پوتا، ياغلىق (قە-دىمكى دەۋرلەردە يۇك رەختىمۇ توقۇلغان) توقۇلىدۇ. تەپكىسىز دۇ-كاندا چەكمەن، جاۋا قاتارلىقلار توقۇلىدۇ. ئۇلارنىك پۈتۈن مەشغۇلات جەريانى ۋە مەھسۇلات سۈپىتى پەرقلىق بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈپ موكا توقۇلما مەھسۇلاتلار ۋە پىلتىكۇچ توقۇلما مەھ-سۇلاتلار دەپ ئاتاش مۇۋاپىق.

ئۆرۈمە مەھسۇلاتلار: بۇ يۇك يىپنى خام ئەشيا قىلىپ قولدا ئۆ-رۈش ئۇسۇلىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار بولۇپ، ئارقاق-سىز ئۆرۈمە مەھسۇلاتلار ۋە ئارقاقلىق ئۆرۈمە مەھسۇلاتلاردىن ئىبا-رەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ (بۇ بىر تۈر كېيىن بايان قىلىنىدۇ).

2) كىگىزچىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلارنىك ئالاھىدىلىكى

كىگىز قوي يۇڭىدا مەخسۇس كىگىزچى ئۇستىلار تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ياكى ئېنىقلاشقا بولىدىغان كىگىزچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى شەكلى ۋە ئىشلىتىش ئورنىنىك ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ: كىگىز، جايناماز، پايپاق، كې-پىنەك ۋە قالپاقتىن ئىبارەت بەش تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

(1) كىگىزنىك تۈرى ۋە ئالاھىدىلىكى. ئۇيغۇر قول ھۇنەر كە-گىزچىلىكىدە ئىشلەپچىقىلىدىغان كىگىزنىك تۈرى خېلى كۆپ، يۇڭدىن بۇيالىدىغانلىقى ياكى ۋاستىلىك ياسىلىدىغانلە-قىغا قاراپ بىرلەمچى كىگىز ۋە ئىككىلەمچى كىگىز دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ.

كىگىزنىك تۈرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى سۆزلەشتىن بۇرۇن،

«ئاق كىگىز»، «قارا كىگىز»، «بوزكىگىز» دېگەندەك ناملار بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. بۇنداق كىگىزلەر پىشۇرۇش ئۇسۇلى، كۆرۈنۈشى ئاد-دىي كېلىدۇ. ئۆي بىساتى قىلىنىشتىن تاشقىرى، چېدىر، كەپە، يام-غۇرلۇق قالپاق، مۆلە-توقۇم قاتارلىقلارنى تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ).

نۇقتا كىگىز: (بۇ، ئاقلىقى قارا يۇڭدا، گۈل ئورنى بويالما يۇڭدا پىشۇرۇلىدىغان كىگىز بولۇپ، ئاق يۈك تەگلىك قىلىنىدۇ. قىزىل، شاپتۇل چېچىكى، كاۋا چېچىكى، يۇلغۇن چېچىكى قاتارلىق رەڭلەر-نىڭ بىر تۈردە بويالغان يۈك ئىچ گۈل ئورنىغا چۈشىدۇ، ئەما گۈل نەقىش چىقىرىلمايدۇ). ئاقلىققا سېلىنغان قارا يۈك ئىچ گۈل ئور-نىغا سېلىنغان رەڭدار يۇڭنى خۇددى ئاتنىك بېشىغا نۇقتا سالغان-دەك رامكىغا ئالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن «نۇقتا كىگىز» دەپ ئاتىلىدۇ. رەڭ تۈرىنى پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كەلسە «قىزىل نۇقتا كى-گىز» «كاۋا چېچىكى نۇقتا كىگىز» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل كىگىز-لەر ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدۇ.

نوقۇت كىگىز: بۇ ھەر ئىككى يۈزى بويالما يۇڭدا پىشۇرۇلىدىغان كىگىز بولۇپ، قات ئارىسىغا قارا يۈك سېلىنىدۇ. چىغ يۈزى بىلەن ئۇستى يۈزىگە قارا يۈك بىلەن قىزىل بويالغان يۈك ياكى قارا يۈك بىلەن كاۋا چېچىكى بويالغان يۈك ئارىلاش سېلىنىدۇ. كىگىز يۈزى خۇددى نوقۇت دۆڭسىدىكى نوقۇت مەڭزى بىر خىل، تۈمشۇقى بىر خىل رەڭدە توچكا چىپار كۆرۈنگەندەك قىزىل ـ قارا ياكى سېرىق ـ قارا جۇلالىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇنداق كىگىزلەر «نوقۇت كى-گىز» دەپ ئاتىلىدۇ. نوقۇت كىگىزنىڭ بۇ ئىككى خىل نۇسخىسى «قىزىل نوقۇت كىگىز» ۋە «كاۋا چېچىكى نوقۇت كىگىز» دەپ پەرق-لەندۈرۈلىدۇ.

تەبىئىي رەڭلىك گۈللۈك كىگىز: بۇ مەلۇم بىر خىل تەبىئىي رەڭلىك يۈك تەگلىك، يەنە بىر خىل تەبىئىي رەڭلىك يۈك گۈل رەڭ-لىي قىلىپ پىشۇرۇلىدىغان گۈللۈك كىگىزنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە ئاق گۈللۈك كىگىز ۋە قارا گۈللۈك كىگىز دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈ-نىدۇ. ئاق گۈللۈك كىگىزدە تەبىئىي ئاق يۈك تەگلىك قىلىنىدۇ. قارا يۈك تۇنىكىدىن قىيىقچە كېسىپ گۈل چىقىرىلىدۇ. قارا گۈل-

رەڭلەرگە ماس بولغان رەڭلىك چۈچىلار چىقىرىلىدۇ. بويالما كىگىز ـ لەرنىڭ چۈچىلىرى، كىگىز قانداق بويالسا شۇ رەڭدە بولىدۇ. چۈچا كىگىز گىرۋەكلىرىنى زىننەتلەش، كىگىزگە ھۆسن قوشۇش رولىنى ئويناپدۇ. چېدىر ئۈي ياساش، مۆلە ـ توقۇم تىكىش ئۈچۈن ياسىلىدىغان تەبىئىي رەڭلىك كىگىزلەرگە چۈچا چىقىرىلمايدۇ.

ئاقلىق: بۇ، تۈنىكە گۈللۈك كىگىز، تەڭلىمات ۋە نۇقتاكىگىز ـ لەرنىڭ قىرغىقىدىن كانارا سىزىقىچە بولغان ئارىلىقتىكى گۈل ـ نەقىش چىقىرىلمايدىغان قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. «ئاقلىق» دېگەندىكى «ئاق» سۆزى مۇتلەق مەنىدىكى ئاق رەڭنى كۆرسەتمەستىن، بەلكى كىگىزنىڭ كانارا سىرتىدىكى سىدام قىسمىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى ئاق گۈللۈك كىگىزنىڭ ئاقلىقى ئاق رەڭدە، قارا گۈللۈك كىگىزنىڭ ئاقلىقى قارا رەڭدە بولىدۇ. دېمەك، گۈللۈك كىگىزنىڭ ئاقلىقى تەگلىك يۈڭ قانداق رەڭدە بولسا شۇ رەڭدە بولىدۇ.

كانارا: بۇ، گۈللۈك كىگىزنىڭ ئاقلىقى بىلەن ئىچ گۈل قىسمى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىككى چېتى رەڭدار سىزىقلار بىلەن رامكىلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا گۈل ـ نەقىشلەر چۈشۈرۈلىدىغان قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، كانارا ئىچ گۈللەر بىلەن ئاقلىقنى ئايرىپ تۇرغۇچى نەقىشلىك رامكىدۇر.

ئىچ گۈل: بۇ، گۈللۈك كىگىزنىڭ كانارا قورشاۋىدىكى مەركىزىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. كىگىزدىكى ئاساسىي گۈللەر مۇشۇ بۆلەككە چۈشىدىغان بولغاچقا، «ئىچ گۈل» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقانداق گۈللۈك كىگىزنىڭ نامى ئىچ گۈل نۇسخا نامى ئىچ گۈل قىسمىدىكى ئاساسىي گۈلنىڭ نامى ياكى ئىچ گۈل قىسمىنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى نامى بىلەن ئاتىلىدۇ.

(2) بىرلەمچى كىگىزلەر. بىرلەمچى كىگىزلەر يۇڭدىن بۇۋاستە پىشۇرۇلىدىغان كىگىزلەرنى كۆرسىتىدۇ. بىرلەمچى كىگىزلەر رەڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تەبىئىي رەڭلىك سىدام كىگىز (بۇ، تەبىئىي يۈڭ رەڭ خىللىرى بويىچە ئايرىلىپ پىشۇرۇلىدىغان كىگىز بولۇپ، كىگىزنىڭ ئەڭ قەدىمىي نۇسخىسى ھېسابلىنىدۇ. خەلق تىلىدا كۆ ـ پىنچە «سىدام كىگىز» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق كىگىزنىڭ يۈزىدە گۈل نەقىشلەر بولمايدۇ. ئىشلىتىلگەن تەبىئىي يۈڭ رەڭگىگە ئاساسەن

كىگىز يۇزىدىكى رەڭ تۇرى كۆپ بولغاندا ئىككى خىلدىن ئاشمايدۇ. دائىم ئۇچرايدىغان رەڭ نۇسخىلىرى تەبىئي رەڭلىك سىدام كىگىز ـ نىڭ ئۇچ خىل، نۇقتا كىگىزنىڭ بەش خىل، نوقۇت كىگىزنىڭ ئىككى خىل بولۇپ، جەمئىي 10 خىلغا بارىدۇ. بۇ خىل كىگىزلەر كۆپىنچە گۈللۈك كىگىز ۋە گىلەم ئاستىغا تەگلىك قىلىپ سېلىـ نىدۇ. پىشۇرۇش ئوڭاي، ئەرزان بولۇش ئۇلارنىڭ ئىستېمال ئالاھـ ىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. سەنئەت قىممىتى گەۋدىلىك بولمايدۇ.

تەبىئي رەڭلىك گۈللۈك كىگىز، بويالما تونىكە گۈللۈك كىگىز ۋە تەڭلىماتلارنىڭ ھەممىسى گۈل ـ نەقىش چىقىرىپ پىشۇرۇلىدۇ. گۈللۈك كىگىزلەردە كانارا ۋە ئىچ گۈلدىن ئىبارەت ئىكى يۇرۇش گۈل ـ نەقىش سىستېمىسى بولۇپ، ئۇلار تەبىئي نەرسىلەرنى ئۆرنەك قـ لىپ، گۈل ئېلېمېنتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش، گېئومېترىيەلىك شەكىللەردىن گۈل ئېلېمېنتى گۈرۈپپىلىرىنى ھاسىل قىلىش، ئاخـ ىردا ھەرخىل نەقىش گۈرۈپپىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىپ، نەقىش سىستېمىسى تۈزۈش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ.

گۈللۈك كىگىزلەردە كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئۆرنەكلىك گۈل ئې ـ لېمېنتلىرى تۆۋەندىكى بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ:

گۈل ـ گىياھ ئۆرنەك قىلغان گۈل ئېلېمېنتلىرى: تۆتقۇلاق گۈل، ئاپتاپپەرەس چېچىكى، تولداما گۈل، ئۇچقۇلاق غازاك، قامچا گۈل قاتارلىقلار؛

ھايۋان ئەزالىرى ئۆرنەك قىلىنغان گۈل ئېلېمېنتلىرى: ئۆردەك بې ـ شى شەكلى، تۆگە تاپىنى شەكلى، كەكلىك قېشى شەكلى، قۇش تـا ـ جىسى شەكلى، مۆڭگۈز شەكلى (قوچقىراق) قاتارلىقلار؛

تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئۆرنەك قىلىنغان گۈل ئېلېمېنتلىرى: چىنـار، شاخ قاتارلىقلار؛

كۆپ ئۇچرايدىغان گېئومېترىيەلىك ئېلېمېنتلار: تاق سىزىق، قوش سىزىق، ياي سىزىق، تاق تـۇمارچە سـزىق، قوش تۇمـارچە سـزىـق، رومبا، چەمبەر، ئېللىپس چەمبەر قاتارلىقلار.

گۈل ـ نەقىش سىستېمىلىرىنى ھاسىل قىلىشتا، يۇقىرىقى گۈل ئېلېمېنتلىرىنىڭ بەزىلىرى مۇستەقىل رول ئوينايدۇ. بەزى ـ

لۈك كىگىزدە دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە قارا يۈڭ تەگلىك قىلىنىپ، ئاق يۈڭ تۇنىكىدىن قىيىقچە كېسىپ گۈل چىقىرىلىدۇ. تەبىئىي يۈڭ-نىڭ رەڭ چەكلىمىسى تۆۋەندىكى كىگىز يۈزىدە رەڭ تۇرى ئاز، كۆرۈنۈشى ئاددىي بولىدۇ. گۈل ـ نۇسخا شەكىللىرى ۋە پىشۇرۇش ئۇسۇلى تۇنىكە گۈللۈك كىگىزنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

بويالما تۇنىكە گۈللۈك كىگىز: (بۇنداق كىگىزلەردە بىرەك ئاق ياكى قارا رەڭلىك تەبىئىي يۈڭ تەگلىك قىلىنىدۇ. ئاق يۈڭدىن ھەر خىل بويالما تۇنىكە تەييارلىنىپ گۈل قويۇلىدۇ. كىگىز نامى تەگلىك يۈڭ رەڭگىگە ئاساسەن «ئاق تۇنىكە گۈللۈك كىگىز» ياكى «قارا تۇنىكە گۈللۈك كىگىز» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىكى «ئاق»، «قارا» دېگەن سۆزلەر كىگىزنىڭ گۈل رەڭگىنى كۆرسەتمەستىن، بەلكى تەگلىك رەڭگىنى كۆرسىتىدۇ).

تەڭلىمات: بۇ، گۈللۈك كىگىزنىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئاقلىق قىسمىدىكى رەڭ پەرقىگە قاراپ نوقۇت تەڭلىمات ۋە يايمىلىق تەڭ-لىمات دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. يايمىلىق تەڭلىمات: بۇ، ئاق يا-كى قارا بويالما تۇنىكە كىگىزنىڭ كانارا ۋە ئىچ گۈل قىسمىدىكى گۈل چىقىرىلمايدىغان جايلىرىنىڭ ھەممىسىگە مەلۇم بىر خىل رەڭدە بويالغان ياپمىلىق يۈڭ سېلىپ پىشۇرۇلىدىغان كىگىزنى كۆرسىتىدۇ، يەنى بۇ خىل كىگىزلەرنىڭ ئاقلىق قىسمىدىلا تەگلىك رەڭ كۆرۈنىدۇ. كانارا ۋە ئىچ گۈل قىسمىدا ياپمىلىق رەڭگى تەگلىك يۈڭ رەڭگىنى ئوراپ تۇرىدۇ. بۇنداق تەڭلىمات كىگىزلەرنىڭ تەگ-لىك يۈڭى قارا يۈڭ بولسا «قارا تەڭلىمات»، ئاق يۈڭ بولسا «بىجىنە تەڭلىمات» دەپ ئاتىلىدۇ.

نوقۇت تەڭلىمات: بۇ كانارا بىلەن ئىچ گۈل قىسمى ياپمىلىق تەڭ-لىماتقا، ئاقلىق قىسمى بىلەن كەينى يۈزى نوقۇت كىگىزگە ئوخشاش پىشۇرۇلىدىغان كىگىز بولۇپ، نەپىسلىكى، كۆركەملىكى ۋە چىدام-چانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە كىگىزنىڭ سەر خىلى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقى كىگىز تۇرىدە سىدام كىگىز، نۇقتا كىگىز ۋە نوقۇت كىگىزلەر بولۇپ، پۈتۈنلەي تەبىئىي رەڭلىك يۈڭدىن ياكى تەبىئىي رەڭلىك يۈڭ بىلەن بىر-ئىككى خىل بويالما يۈڭدىن پىشۇرۇلىدۇ.

پىنچە يىكەنداز قىلىنىدۇ، يەنى تامبويلىتىپ گىلەم ياكى گۈللۈك كىگىز قىرغاقلىرى ئۇستىگە سېلىنىدۇ. ئۆيگە ھۆسن قوشۇش بىلەن بىللە، گىلەم ۋە گۈللۈك كىگىزلەرنى ئاسراش رولىنى ئويناپدۇ.

بويالما گۈللۈك كىگىز: بۇ، تەبىئىي رەڭلىك ئاق گۈللۈك (ئاق ياكى بوز يۇك تەگلىك، قارا يۇك تۇنىكە گۈل ماتېرىيالى قىلىپ يا-سالغان كىگىز)، قاينىتما بويۇق ئۇسۇلىدا تەييارلانغان رەڭدار بويالما تەگلىك، قارا گۈللۈك كىگىزنى كۆرسىتىدۇ. تەگلىك قىسمى كۆ-پىنچە قىزىل، كاۋا چېچىكى قاتارلىق رەڭلەرنىك بىرىدە بويىلىدۇ.

تامغا باسما گۈللۈك كىگىز: بۇ، ئاق سىدام كىگىزگە گۈل بېسىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان كىگىزنى كۆرسىتىدۇ. تامغا باسما گۈللۈك كىگىزلەر تۇنىكە گۈللۈك كىگىزلەردىن ئىككى جەھەتتە روشەن پەرقلىنىدۇ. بىرى، تۇنىكە گۈللۈك كىگىز ئېتىشتە ئاۋۋال گۈل شەكلى تەييارلىنىپ، ئاندىن تەگلىك يۇك سېلىنىپ پىشۇرۇ-لىدۇ. يەنى ئاۋۋال گۈل، ئاندىن كىگىز ياسىلىدۇ. باسما گۈللۈك كىگىزدە بولسا، دەل ئۇنىك ئەكسىچە، ئاۋۋال سىدام كىگىز تەييار-لىنىپ، ئاندىن گۈل بېسىلىدۇ. يەنە بىرى، تامغا باسما گۈللۈك كە-گىز يۇزىدە كانارا بىلەن ئىچ گۈللىرلا بولىدۇ. ئاقلىق بولمايدۇ. يەنى كانارا گۈللىرى كىگىز گىرۇپكىدىن باشلاپ بېسىلىدۇ.

باسما گۈللۈك كىگىزلەرنىك گۈللىرىنى بېسىشقا ياغاچ ئويما تامغا ئىشلىتىلىدۇ. تامغا ياغاچلىرىنىك شەكلى ۋە چوك ـ كىچىك-لىكى ھەر خىل بولۇپ، گۈل نۇسخىلىرىنىك ئالاھىدىلىكىگە ئاسا-سەن بەلگىلىنىدۇ.

باسما گۈللۈك كىگىز تامغىلىرى، كانارا تامغىلىرى ۋە ئىچ گۈل تامغىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش بولىدۇ. گۈل نۇسخىلىرى جەھەتتە كۆپىنچىسى تۇنىكە گۈللۈك كىگىز گۈل نۇسخىلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بەزىلىرى پەرقلىنىدۇ.

كانارا تامغىلىرىنىك گۈل نۇسخىسى: تاق سىزىق، قوش سىزىق، كىرپىك، قوش كىرپىك، تاسمىلىق قامچىگۈل، رومبا، چېچەك، غازاك، قوچقىراق، قىزىلگۈل، چاغىگۈل قاتارلىق ئون نەچچە خىلغا يېتىدۇ.

لىرى ئۆز ئارا بىرىكتۈرۈلۈپ گۈل گۈرۈپپىلىرى ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئۇچ بۈلۈڭ شەكلى ئايرىم تۇرغاندا «كىچىك تۇمارچە» دېيىلىدۇ. كىچىك تۇمارچە شەكىللىرىنىڭ ئاساسلىرى بىر سىزىققا كەلتۈرۈلۈپ چوققىلىرى سىرتقا قارىتىپ تىزىلسا «كىرپىك» دېيىلىدۇ. چوڭراق ئۇچ بۈلۈڭ شەكلى ئايرىم ھالەتتە «چوڭ تۇمارچە» دېيىلىدۇ. چوڭ تۇمارچەشەكلى ئىچىگە كىچىك تۇمارچە شەكلى چۈشۈرۈلسە «قوش تۇمارچە»؛ تۇمارچە شەكلى قاتار تىزىلسا «تۇمارچە كانارا»؛ قوش تۇمارچە شەكىللىرى قاتار تىزىلسا «قوش تۇمارچە كانارا»؛ ئۆردەك شەكىللىك گۈل ئايرىم تۇرغاندا «ئۆردەك بېشى»؛ قاتار تىزىلسا «ئۆردەك بېشى كىرپىك» دېيىلىدۇ.

بويالما تۇنىكە گۈللۈك كىگىز ۋە تەڭلىمات كىگىزلەرنىڭ يەنەبىر روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ خىل كىگىزلەردە رەڭ تۇرى بىر قەدەر كۆپ بولىدۇ. يەنى كانارا ۋە ئىچ گۈللەردىكى ئوخشاش بولمىغان گۈل ئېلېمېنتلىرىنىڭ جەگە سىزىقىنى ھاسىل قىلىدىغان تۇنىكە ۋە جەگە سىزىقلارنىڭ ئىچى - سىرتىغا چۈشىدىغان ياپىلىق يۈڭلار قىزىل، سېرىق، شاپتۇل چېچىكى، ھاۋارەڭ، زۆتىنە، يېشىل، جىگەر رەڭ قاتارلىق رەڭلەردە بويالما سېلىنىدۇ. تەبىئىي يۈڭ رەڭگى ياكى نوقۇت رەڭگىنى قوشقاندا بۇ خىل كىگىزلەرنىڭ يۈزىدە يەتتە-سەككىز خىل رەڭ ھاسىل بولىدۇ. نەتىجىدە كىگىز يۈزىدىكى گۈل ئېلېمېنتلىرى پەرقى، بەت نۇسخا پەرقى ۋە رەڭ پەرقى قوشۇلۇپ كىگىزنى تېخىمۇ چىرايلىق، كۆركەم تۇسكە كىرگۈزىدۇ.

(3) ئىككىلەمچى كىگىزلەر: ئىككىلەمچى كىگىز بىرلەمچى كىگىزلەر پىشۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىككىنچى بىرتۈرلۈك مەشغۇلات ئارقىلىق كىگىز يۈزىگە رەڭ بېرىپ ياكى گۈل بېسىپ تەييارلىنىدىغان كىگىزلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىلەمچى كىگىزلەرنى ئۇچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

سىدام بويالما رەڭدار كىگىز: بۇ، گۈلسىز بويالما كىگىز بولۇپ، تەبىئىي رەڭلىك ئاق كىگىز ياكى بوز كىگىزنى قاينىتىما بوياش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. رەڭگى كاۋا چېچىكى، قىزىل، يۈلغۇن چېچىكى، شاپتۇل چېچىكى قاتارلىق رەڭلەردە بولىدۇ. بۇنداق كىگىزلەر كۆ-

ئاتقۇچىلىق دۇكىنى (ياتاق): شەكلى ۋە تۈزۈلۈشى پاختا ئېتىش دۇكىنىغا ئوخشىشىدۇ. يۇقى بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشتا قوي يۇ-ڭىنى ئېتىپ يۇمشىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چىغ دۇكان: چىغ (بىر خىل ئۆسۈملۈك) نىڭ غولىنى يىلتىز تەرىپىنى سىرتقا، ئۇچ تەرىپىنى ئىچ تەرەپكە قارىتىپ يانداش تىزىپ تاناپ ياكى شويندا ئالماپ چېتىپ توقۇلىدىغان بورا شەكلىلىك بۇ-يۇم بولۇپ، ئىككى بوي قىرغىقىدىن يۆگەپ ـ تۈرمەللەپ كىگىز پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ چوڭلۇقىنى ئېنى ۋە ئۇزۇنلۇقى 2.30~6.00 مېتىر كېلىدۇ.

رىزەندە: ئارا شەكىللىك، كالتە دەستىلىك سايمان. تىغ ۋە كەر-گىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ماتېرىيالدىن ياسىلىدۇ. تىغ ئىنچىكە يۇلغۇن شاخلىرىدىن قىرىپ تەييارلىنىدۇ. دىئامېترى 0.5 سانتى-مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1.10 مېتىر كېلىدۇ. كەرگە نېپىز ياغاچ تاختاي بولۇپ، قېلىنلىقى، كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلۇقى 0.5×3×35 سانتىمې-تىر كېلىدۇ. كەڭلىك يۇزى ئوتتۇرا سىزىقىدىن ئۇزۇتاراتارلىقى ئۇچ سانتىمېتىرلىق تىغ تۆشۈكلىرى تېشىلىدۇ. ئاندىن ئېگىپ ياي ھا-لەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ياساش ۋاقتىدا 10 تال تىغنىڭ چوڭ ئۇچى بىر-قىلىنىپ، 30 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى جايى مەھكەم بوغۇپ دەس-تە قىلىنىدۇ. تىغ ئۇچلىرى كەرگە تۆشۈكلىرىدىن بىر بىرلەپ ئۆتۈ-كۈزۈلىدۇ. كەرگە تىغنىڭ دەستە تەرىپىدىن 70 سانتىمېتىرلىق جايىغا ياي ئۇچلىرى دەستە تەرەپكە قارىتىپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ.

رىزەندە ئېتىپ تەييارلانغان يۇڭنى چىغ ئۇستىگە تەكشىلەپ سېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قازان (چوڭ چۈيۈن قازان): يۇقى، تۇنىكە ۋە كىگىز بوياشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قايچا: تۇنىكىدىن گۈل قىيىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

كەكە: يۇقى چاناشقا ئىشلىتىلىدۇ.

دۆشە (ياغاچ كۆتەك): يۇقى چاناشقا تەگلىك قىلىنىدۇ.

شەپشەك: چىغ قۇيرۇقلىرىنى باغلاپ ياسالغان سايمان، ئۇزۇنلۇ-قى 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. شەكلى قازان سۈپۈرگىسىگە ئوخشە-

ئىچ گۈل تامغىلىرىنىڭ گۈل نۇسخىسى: قوش ئەگمە كىرپىك، ئات تۇيىقى، مىختاجى، قامچىگۈل، دەرەۋزۇن، كۈنگۈرە، چاغىگۈل، تولدۇرمىگۈل، شاخچىگۈل، تاپان، غازاڭ، چەينەككۈل قاتارلىق ئون نەچچە خىلغا بارىدۇ.

كانارا تامغىلىرىنى ئىشلىتىلىشىدە مۇقىم ماسلىق مۇناسىۋىتى بولمايدۇ، لېكىن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بولىدۇ، يەنى ھەرقانداق نۇسخىدىكى باسما گۈللۈك كىگىز كانارىسىغا چوقۇم تاق سىزىق، قوش سىزىق تامغىلىرى بېسىلىپ، كانارا چېگرىسى بەلگىلىنىدۇ. كانارا سىزىقلىرى ئىچىگە بولسا، كانارا تامغىلىرىنى خالىغانچە گۈ-رۈپپىلاپ دەۋرىي ھالدا بېسىشقا ياكى بىر خىل تامغىنى تەكرار بې-سىشقا بولىدۇ.

ئىچ گۈل تامغىلىرى ئومۇمەن بېقىندىلىق ۋە ماسلىق مۇناسە-ۋەتتە بولىدۇ، يەنى مەلۇم بىر خىل تامغا گۈل نۇسخىسى ئاساس قىلىنىدۇ. باسما گۈللۈك كىگىزلەر ئىچ گۈلدىكى ئاساسىي گۈل نا-مى ياكى بەت شەكلى نامىدا ئاتىلىدۇ. بۇ ناملار ئەمەلىيەتتە باسما گۈللۈك كىگىزنىڭ نۇسخا نامى ھېسابلىنىدۇ. باسما گۈللۈك كە-گىزنىڭ گۈل نۇسخىلىرى: كەلكۇن نۇسخا، پەتنۇس نۇسخا، تۆگە تا-پىنى نۇسخا، قامچىگۈل نۇسخا، قوچقىراق نۇسخا، مىختاجى نۇسخا، تولدۇرما نۇسخا، چەينەك نۇسخا قاتارلىق 20~15 خىلغا بارىدۇ. ئەمەلىي مەشغۇلات داۋامىدا بىر قىسىم كانارا تامغىلىرىنى ئىچ گۈللەرنى بېسىشقا ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

3) كىگىزچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

كىگىز ئېتىشتە قوي يۇڭى خام ئەشيا قىلىنىدۇ. تونىكە، ياپما-لىق يۇڭ بوياش ۋە رەڭدار كىگىز، تامغا باسما گۈللۈك كىگىزلەرنى ئېتىشتە ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ئوردان يىلتىزى، تۇخۇمەك چېچىكى، ياڭاق پوچى، ئۇجمە پوچى، نىل ئېرىتمىسى، زەمچە قاتارلىق بوياق ما-تېرىياللىرى ئىشلىتىلەتتى. يېقىنقى دەۋرلەردە سانائەت بوياقلىرى ئىشلىتىلىدىغان بولدى. بۇنىڭدىن باشقا ئاتقۇچىلىق دۇكىنى، چىغ دۇكان، رەزىدە، قازان، قايچا، كەكە، دۆشە، شەپشەك، ئارغامچا، گەز، ياغاچ ئويما تامغا، جاۋۇر، چوتكا قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

تۆشۈك چۆپ: چوڭلۇقى تۇز چۆپكە ئوخشاش تاختاي بولۇپ، ئۇ- نىڭ مەركىزىدىن دىئامېتىرى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان چەمبەرسىمان تۆشۈك ئويۇلىدۇ. سايمۇەنلىك قالپاق ئېتىشتە مەش- غۇلات سۈپىسى قىلىنىدۇ. تۆشۈك گىرۇەكلىرى قالپاق كېزىكىنى، تۆشۈك سىرتىدىكى تاختاي قىسمى قالپاق سايمۇەنلىكنى شەكىلگە كەلتۈرۈپ پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

4) كىگىز چىلىك مەشغۇلاتى

(1) كىگىز ئېتىش. تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا يۇڭ تا- زىلاش، چۇچا خىللاش، يۇڭ ئېتىش، تۇنكە ياساش، ياپمىلىق ۋە چۇچا بوياش، گۇل قىيىش قاتارلىق ئىش تەرتىپلىرى ئورۇندىلىدۇ.

يۇڭ تازىلاش، چۇچا خىللاش: كىگىز ئېتىشكە تەييارلانغان يۇڭ ئاۋۋال قول ئىشى ئارقىلىق خىللىنىدۇ. ئەخلەت، مايا قلار ئايرىپ تاشلىنىدۇ. تۇتەكلىنىپ قالغان جايلىرى تىتىپ چۇۋۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە مويلىرى ئۇزۇن، پىلتىسى بۇزۇلۇپ كەتمىگەن، چۇچا قىلىشقا يارايدىغان يۇڭلار ئايرىۋېلىنىدۇ.

يۇڭ ئېتىش: يۇڭنىڭ سۇپىتى قىرقىلغان ۋاقتى بىلەن زىچ مۇ- ناسىۋەتلىك بولۇپ، كۇزەك يۇڭ ئەڭ ياخشى، چىللە يۇڭ (ئەتىيازدا قىرقىلغان يۇڭ) ئىككىنچى دەرىجىدە، يازغى يۇڭ ئۇچىنچى دەرە- جىدە بولىدۇ. بۇ ئۇچ خىل يۇڭ ئايرىلىدۇ. يازغى يۇڭنىڭ يېپىشقاق- لىقى يۇقىرى، ئېلاستىكىلىقى ناچار بولغاچقا، موي ئۇزۇنلۇقى چوڭراق بولغان يازغى يۇڭنى بىۋاستە ئېتىش قىيىن بولىدۇ. شۇ- ڭا، بىلەك تومۇقىدا تۇتەكلىنىپ كەكىدە تۆت سانتىمېتىر ئۇزۇن- لۇقتا چانىلىپ ئېتىشقا مۇۋاپىقلاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۇچ خىل يۇڭ ئاتقۇچىلىق دۇكىنىدا ئايرىم ئايرىم ئېتىپ يۇمشىتىلىدۇ (ئېتىش ئۇسۇلى پاختا ئېتىشقا ئوخشاش).

تۇنكە تەييارلاش: تۇنكە دېگىنىمىز گۇللۇك كىگىز كانارا سە- زىقلىرى، نەقىش سىزىقلىرى ۋە گۇل جەگىلىرىنى قىيىۋېلىش ئۈچۈن بوشراق خامداپ تەييارلانغان نېپىز كىگىز بولۇپ، ئۇنى تەي- يارلاشتا ئالدى بىلەن ئېتىپ تەييارلانغان يۇڭ چىغ ئۇستىگە 1.5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا تەكشى سېلىنىدۇ. ئۇستىگە 1:1.2 نىسبەت-

شىدۇ. چىغ ئۇستىگە سېلىنغان يۇڭغا سۇ سېپىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئارغامچا (ئادەتتىكى ئارغامچا): كىگىز پىشۇرۇش ۋاقتىدا چىغ تۇرمىلىنى ئايلاندۇرۇپ باغلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

گەز (كونىچە ئۇزۇنلۇق ئۆلچەش سايمىنى): چىغ ئۇستىگە يۇڭ سېلىشتا، ئېنى ۋە ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەشكە ئىشلىتىلگەن. ھازىر گەز ئورنىغا مېتىر ئىشلىتىلىدۇ.

جاۋۇر: ياغاچ تاۋاق، بويىاق سۈيۇقلۇقى قاچىلىنىدۇ.

چوتكا ياكى پىلتىكۈچ: بۇلار باسما گۈللۈك كىگىزنىڭ قوللىرى بىۋاستە بويىاق بېرىشكە تېگىشلىك جايلىرىغا بويىاق بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ياغاچ ئويما تامغا: بۇ، تامغا باسما گۈللۈك كىگىزگە گۈل بېسىشقا ئىشلىتىلىدۇ. سۇپەتلىك، قۇرۇق تېرەك ياكى سۆگەت ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بىر يۈزىگە گۈل نۇسخىلىرى ئويۇپ چىقىرىلىدۇ. تامغىلار كانارا تامغىلىرى ۋە ئىچ گۈل تامغىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ھەم كانارىغا گۈل بېسىشقا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. گۈل نۇسخىلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبلىك تامغىلارنىڭ شەكلى ۋە چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل بولىدۇ.

ھەر بىر تامغا ئۆزىگە ئويۇلغان گۈل نۇسخا نامى قوشۇلۇپ: ئوچ سىزىق تامغا، قوقتا تامغا، يانتاجى تامغا، بويتاجى تامغا، چاچقۇن نۇسخا تامغا دېگەندەك خاس ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ.

ئەركەك تامغىلا بولۇپ، چىشى تامغا بولماسلىق كىگىز تامغىلىرىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئەركەك تامغا بېسىلغاندىن كېيىن، گۈللەرنىڭ ئىچكى بوشلۇقلىرى ۋە ئاق قالغان تەگلىككە چوتكا ياكى پىلتىكۈچتە بويىاق بېرىلىدۇ.

ئۇلۇگە: رەخت ياكى چىدامليق قەغەزدىن كېسىلگەن ئەندىزە. ئىككى قات يۇڭ سېلىپ پىشۇرۇلىدىغان كېپىنەك، قالپاق قاتارلىق بۇيۇملارنىڭ قات ئارىسىغا سېلىنىدۇ. ئىككى قات يۇڭنىڭ خامداش، پىشۇرۇش داۋامىدا تۇتىشىپ قېلىشىدىن ساقلاش رولىنى ئويناىدۇ.

تۇز چۆپ: ئۆلچىمى بىر كۆزادرات مېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان تۇز تاختاي. قالماقچە قالپاق پىشۇرۇشتا مەشغۇلات سۇپىسى قىلىنىدۇ.

رىتىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

گۈل قىيىش: ئالدىن پىلانلانغان گۈللۈك كىگىز گۈل نۇسخىغا ئاساسەن، قايچىدا بويالما تونۇكىدىن قىيىقچىلار كېسىلىدۇ. بۇ قىيىقچىلارنىڭ تۆز سىزىق شەكلىدىكىلىرى «تاناپ» ياكى «تاسما»، ھەرەپچىشى شەكلىدىكىلىرى «كىرپىك» دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە كانارىغا ئىشلىتىلىدىغان تاناپلار سەل كەڭرەك بولۇپ، 1.5 سانتىمېتىر كەڭلىكتە، ئىچ گۈل تاناپلىرى 1~1.5 سانتىمېتىر كەڭلىكتە كېسىلىدۇ. كىرپىكلەردىكى ھەر چىشى شەكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 4~6 سانتىمېتىر، ئاساسلىرى بىر بىرىگە تۇتاش كېسىلىدۇ. كىرپىك (ھەرە چىشى) چوققىلىرىنىڭ ئارىلىقى 3~4 سانتىمېتىر بولىدۇ. باشقا گۈل شەكىللىرىمۇ مۇشۇ ئۇسۇلدا كېسىپ تەييارلىنىدۇ.

(2) يۇڭ سېلىش باسقۇچى: چىغ دۇكان تەكشى توزلەپ قاتۇرۇلغان سەينا ياكى سۇپىدىكى بورا ئۈستىگە يېيىپ سېلىنىدۇ. سىدام كىگىز ئېتىشتە، تاييارلانغان يۇڭ چىغ يۇز ← ئارىش ← ئۈست يۈز تەرتىپى بويىچە چىغ ئۈستىگە ئۈچ قېتىمغا بۆلۈپ سېلىنىدۇ. گۈلۈك كىگىز ئېتىشتە، ئەڭ ئاۋۋال تونكە گۈللەر سېلىنىدۇ.

پىلانلانغان كىگىز گۈل نۇسخىسىغا ئاساسەن، كىگىزنىڭ ئاقلىق، كانارا، ئىچ گۈل ئورنى بېكىتىلىدۇ ۋە كانارا سىزىقلىرى ئورنىغا تونكە تاناپ سېلىنىدۇ. كانارا سىزىقلىرى ئىچىگە كانارا گۈل جەگە تاناپلىرى ۋە گېئومېتىرىيەلىك شەكىل تانابلىرى پىلانلانغان رەڭ تەلىپى بويىچە تىزىپ سېلىنىدۇ. ئاندىن ئىچ گۈل ئورنىغا بۆلونمە كانارا تاناپلىرى (ئەگەر شۇنداق زۆرۈرىيەت بولسا)، گۈل جەگە تاناپلىرى سېلىنىدۇ. ئاخىرىدا گۈل چاغىسى ۋە تەگلىكتىكى ياپمىلىق يۇڭ سېلىشقا تېگىشلىك جايلارغا ھەر خىل رەڭدىكى بويالما يۇڭدىن ياپمىلىق سېلىنىدۇ.

پىلانلانغان كىگىز گۈل نۇسخىسىغا ئاساسەن، كىگىزنىڭ ئاقلىق، كانارا، ئىچ گۈل ئورنى بېكىتىلىدۇ ۋە كانارا سىزىقلىرى ئورنىغا تونكە تاناپ سېلىنىدۇ. كانارا سىزىقلىرى ئىچىگە كانارا گۈل جەگە تاناپلىرى ۋە گېئومېتىرىيەلىك شەكىل تاناپلىرى پىلانلانغان رەڭ تەلىپى بويىچە تىزىپ سېلىنىدۇ. ئاندىن ئىچ گۈل ئورنىغا بۆ-

تە (بىر جىلىك يۇڭغا 1.2 جىلىك) سۇ پۈركۈلىدۇ (بۇ ئۆلچەم ھەرقانداق كىگىز ياساش ئۇچۇن ئوخشاش)، ئاندىن چىغنىلىك بىر چېتىدىن باشلاپ ئىچىگە قاتلىنىپ يۇڭ بىلەن بىللە يۆگىلىدۇ. چىغ يۆگىمى ئۇستىدىن ئارغامچىدا مەھكەم تېڭىلىدۇ ۋە خامدىلىدۇ. بىر سائەت خامدالغاندىن كېيىن چىغ ئارىسىدىكى يۇڭ بوشراق چىڭدىلىپ كەرىشپ 1.5 مىللىمېتىر قېلىنلىقتىكى خام كىگىزگە ئايلىنىدۇ، ئاندىن چىغدىن چىقىرىپ، تۆت قاتلاپ يەنە بىر ئاز خامدىلىدۇ. خام كىگىز تېخىمۇ كىرىشىپ نېپىزلەپ قېلىنلىقى بىر مىللىمېتىرغا كېلىدۇ. مانا بۇ نېپىز كىگىز «تۇنكە» دەپ ئاتىلىدۇ. تۇنكە تەييارلانغاندىن كېيىن قاينىتىما بويۇقتا بىر سائەت قاينىتىپ بويىلىدۇ. بۇ، «بويالما تۇنكە» دەپ ئاتىلىدۇ. رەڭ خىلى ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. كۆپىنچە قىزىل، كاۋا چېچىكى، نىل، ھاۋا رەڭ، يېشىل، سېرىق بويىلىدۇ.

ياپمىلىق بويۇق: گۈللۈك كىگىز گۈللىرىنىڭ ھەممىسى بويالما تۇنكىدىن ئىشلەنمەيدۇ، پەقەت كانارا سىزىقلىرى، گۈل-نەقىش گىرۇپپىك سىزىقلىرى ۋە گۈل جەگىلىرىلا بويالما تۇنكىدىن قېيىۋېلىنىدۇ. گۈل ياپراقلىرى، نەقىش سىزىقلىرى ئىچى، تەڭلىمات كىگىزلەرنىڭ تەگلىك قىسمى قاتارلىق سېلىشتۇرما رەڭ بېرىشكە تېگىشلىك جايلارغا تۇنكە قېيىقچىلىرى سېلىنماستىن، ئېھتىياجلىق رەڭدە بويالغان يۇڭ بىۋاستە سېلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق جايلارغا سېلىنىدىغان بويۇق يۇڭ «ياپمىلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. ياپمىلىق يۇڭ ياخشى ئېتىلغاندىن كېيىن قاينىتىما بويۇقتا ئايرىم ئايرىم بىر سائەت قاينىتىلىپ ھەر خىل رەڭلەردە بويىلىدۇ.

چۇڭچا بويۇش: خىللاپ تەييارلانغان چۇڭچىلىق يۇڭ پىلتىلىرىنىڭ يىلتىزى بىر تەرەپكە كەلتۈرۈلۈپ، يىلتىز يۈزى تەكشى قىلىنىدۇ. بىر تۇتام چۇڭچا گەۋدە قىسمىدىن سول قولدا چىڭ تۇتۇپ تۇرۇلۇپ يىلتىز يۈزىگە ئازراق سۇ پۈركۈلىدۇ. ئاندىن ئوڭ قول ئالقىنىدا يىلتىز يۈزى ئۇۋۇلىنىپ پىشىلدۇرۇلىدۇ. ئاخىرىدا ئېھتىياجغا ئاساسەن ئايرىم ئايرىم ھالدا قاينىتىما بويۇقتا ھەر خىل رەڭلەردە بويىلىدۇ. كىگىزگە چۇڭچا سېلىشتا چۇڭچا تۇتاملىرى پىلتىلارغا ئاج-

تىگە قايرىلىپ، يۈك قىرغىقىغا تۈز قويۇپ تاكى چىغ ئاخىرىغىچە چىك يۆگەپ سىلىندىر ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. سىلىندىر سىرتى ئارغامچىدا پورشىن شەكلىدە تەكرار يۆگەپ تېڭىلىپ بولغاندا سەينا ياكى سۇپىنىك بىر بېشىغا قويۇپ، ئىككى-ئۇچ ئادەم پۈتىدا خامدايدۇ، يەنى ھەر بىر ئادەم سىكارتاپىنىدا چىغ سىلىندىرى ئۈستىگە ئوتتۇرا ھال كۈچ بىلەن دەسسەپ چىغنى ئالغا ئىتتىرىدۇ. پۈتىنىك سوزۇلۇشى چېكىگە يەتكەندە چىغ ئۈستىدىكى پۈت كۆتۈرۈلۈپ، يەنە دەرھال تۆۋەنگە قايتۇرۇلۇپ، چىغ ئۈستىگە كۈچ بىلەن دەسسەپ، دومىلاشتىن توختىتىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا يەردىكى پۈت ئالدى تەرەپكە بىر قەدەم يۆتكىلىدۇ ـ دە، يەنە ئاۋۋالقى ھەرىكەت تەكرارلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، چىغ تەدرىجىي ئىلگىرىلىتىلىپ مەيدانىنىك قارشى تەرىپىگە يەتكەندە، كىگىز چىلەر چىغنىك كەينى تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇنى يۇقىرىدىكى ھەرىكەتنى تەكرارلاش ئارقىلىق قارشى يۆنىلىشكە دومىلىتىلىدۇ. مانا بۇ ھەرىكەت «كىگىز خامداش» دېيىلىدۇ. كىگىز خامداش داۋامىدا، چىغ ئۈستىدىكى پۈت پات پات ئوك ـ سولغا يۆتكەپ تۇرۇلىدۇ. خامداش بىر سائەت داۋاملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن كىگىز خامدىلىپ بولىدۇ. گۈللۈك كىگىز خامداش داۋامىدا چىغ ئارىسىدىكى خام كىگىز بىر ئۆرۈپ سېلىنىپ، ھەر ئىككى يۈزىدىن خامدىلىدۇ.

(3) پىشۇرۇش باسقۇچى: خامداش تاماملانغاندىن كېيىن چىغ ئېچىلىپ خامدالغان كىگىز چىقىرىۋېلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا كىگىز پاتسىز، زىچلىقى تۆۋەن، سوزۇلۇشقا چىدامسىز بولىدۇ. شۇڭا، ئالقان ۋە بىلەكتە پىشۇرۇلىدۇ. يەنى كىگىز چىغ ئۈستىگە قويۇلۇپ، بىر باشتىن ئازراق يۆگەپ تۇرمەللىنىدۇ. ئالقان يۆگەم ئۈستىگە قويۇلۇپ، ئالغا ئىتتىرىلىدۇ. كىگىز يۆگىمى كەينىگە دومىلىتىلىپ ئاۋۋالقى ئورۇنغا قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ، ئاندىن ئاۋۋالقى ھەرىكەت تەكرارلىنىدۇ. مۇشۇ تەرتىپكە مەلۇم ۋاقىت پىشۇرۇلغاندىن كېيىن كىگىزنىك قالغان قىسمى يەنە بىر ئاز يۆگىلىپ يۇقىرىدىكى تەرتىپ بويىچە داۋاملىق پىشۇرۇلىدۇ. بىر يۈزى پىشۇرۇلۇپ بولغاندا ئۆرۈلۈپ ئىككىنچى يۈزى پىشۇرۇلىدۇ. پىشۇرۇش داۋامىدا بىلەك ئورنى

لۇنمە كانارا تاناپلىرى (ئەگەر شۇنداق زۆرۈرىيەت بولسا)، گۈل جە-گە تاناپلىرى سېلىنىدۇ. ئاخىرىدا گۈل چاغىسى ۋە تەگلىكتىكى ياپىلىق يۈك سېلىشقا تېگىشلىك جايلارغا ھەر خىل رەڭدىكى بو-يالما يۈڭدىن ياپىلىق سېلىنىدۇ. بۇ تەرتىپلەر ئورۇندالغاندا گۈل-لۈك كىگىزنىك گۈل نۇسخىسى شەكىللىنىپ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئېتىپ تەييارلانغان 1 ـ دەرىجىلىك يۈك رىزەندە ئارقىلىق گۈللۈك يۈك تاناپلىرى ئۇستىگە تەكشى سېلىنىدۇ. مانا بۇ يۈك قات-لىمى «چىغ يۈز» دېيىلىدۇ.

چىغ يۈزلۈك يۈك تولۇق سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، يۈك چەت-لىرى قولدا ئۇستىگە ياندۇرۇپ قاتلىنىپ، كىگىز گىرۇنكى تۈز سىزىقتا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ چاغدا تەييارلاپ قويۇلغان چۇچا پىلتىلىرى 3~1 سانتىمېتىر ئارلىق تاشلىنىپ، كىگىز گىرۇنكىگە قاتار تە-زىپ سېلىنىدۇ. چۇچا پىلتىزلىرى كىگىز گىرۇنكى ئىچىگە 4~3 سانتىمېتىر كىرگۈزۈلىدۇ. چۇچا قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن 3 ـ دەرىجىلىك يۈك چىغ يۈز سالغاندەك سېلىنىدۇ. بۇ سېلىنغان يۈك قاتلىمى «ئارىش» دېيىلىدۇ. ئارىش ئۇستىگە 2 ـ دەرىجىلىك يۈك سېلىنىدۇ. بۇ «ئۇست يۈز» دېيىلىدۇ.

ئۇست يۈز سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، يۈڭنىك قىرغاق چەت-لىرى قولدا ئاستىغا قاتلىنىپ، چىغ يۈزنىك گىرۇنكى بىلەن بىر تۈز سىزىقتا كەلتۈرۈلىدۇ.

تەييارلانغان يۈڭنىك كىگىزنىك ھەرقايسى بۆلەكلىرىگە ئىشلە-تىلىشى تەخمىنەن 15:3:1.1 نىسبەتتە بولىدۇ، يەنى 10 كىلوگرام يۈڭدا گۈللۈك كىگىز ئېتىلمەكچى بولسا، تۇنكە ئېتىشكە 1.5 كە-لوگرام، ياپىلىققا 0.5 كىلوگرام، چۇچىغا 0.5 كىلوگرام يۈك ئىشلىتىلىدۇ. قالغان 7.5 كىلوگرام يۈك ئۇچ قەۋەتكە بۆلۈپ سە-لىنىدۇ. نوقۇت كىگىزدە قارا يۈك بىلەن بويالما يۈڭنىك نىسبىتى تەخمىنەن 10:1 ئەتراپىدا بولىدۇ.

يۈك سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، يۈك ئۇستىگە شەپشەكتە ئۆچ-لەم بويىچە تەكشى سۇ چېچىلىدۇ ۋە رىزەندە پەنجىسىدە يۈك تەكشى بېسىلىپ جىمىقتۇرۇلىدۇ، ئاندىن چىغ دۇكانىنىك بىر بېشى ئۇس-

ـويالمىنى ئېرىتمىدە تۈرغۇزۇش ۋاقتىنى ئاشۇرۇش ياكى كېمەيتىش ـلارقىلىق ئوخشاش بولمىغان رەڭلەرگە كىرگۈزۈش مۇمكىن.

سانائەت بويۇمىلىرىدا بويىشتا، تەييار سانائەت بويۇملىرى ئىشلـ ـىلىدۇ. بىر دەك قاينىتىما بويۇق ئۈسۈلى قوللىنىلىدۇ.

گۈللۈك كىگىزگە ئىشلىتىلىدىغان تۈنىكە ۋە ياپمىلىق يۈڭمۇ ـىگىز بويىشقا ئوخشاش بويىلىدۇ. تەبئىي بويۇق ماتېرىياللىرىدا ـىگىز چىلىق ماتېرىيالى ۋە مەھسۇلاتلىرىنى بويايدىغان ئىش ئۈتكەن ـەسىردىلا يوقىلىشقا باشلىغان، نۇرغۇن تەپسىلاتلىرى ئېنىق ئە- ـمس. ھازىر بىر دەك سانائەت بويۇملىرى ئىشلىتىلىدۇ.

(5) كىگىزگە گۈل بېسىش باسقۇچى: بۇ، ئاق كىگىزگە ئويما تام- ـىدا بويۇق بېرىپ گۈللۈك كىگىز ئىشلەپچىقىرىشنى كۆرسىتىدۇ. ـامغا باسما گۈللۈك كىگىز ئىشلەپچىقىرىشتا بۇرۇن تەبئىي بويۇق ـاتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ زەمچىلىك ئېرىتمە تەييارلاپ ئىشلـ ـىلگەن. بۇنىڭ تەپسىلاتى ئېنىق ئەمەس. ھازىر بىر دەك سانائەت بو- ـاقىلىرىدىن ئېرىتمە تەييارلاپ ئىشلىتىلمۇاتىدۇ.

ئويما تامغىدا گۈللۈك كىگىز ئىشلەپچىقىرىش تەييارلىق باسقۇ- ـچى، تامغا بېسىش باسقۇچى، قوشۇمچە رەڭ بېرىش باسقۇچىدىن ئە- ـبارەت ئۈچ باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا ئالدى بىلەن قايسى نۇسخىدا ـۇل بېسىلىدىغانلىقى بېكىتىلىپ، مۇناسىپ گۈل تامغىلىرى تا- ـىلاپ تەقىلىنىدۇ. گۈل بېسىلىدىغان ئاق كىگىز تەكشى ۋە قاتتىق ـۇپىدىكى بورا ئاستىگە سېلىنىپ، كانارا ۋە ئىچ گۈل ئورنى بېكە- ـىلىدۇ. گۈل نۇسخا تەلىپىگە ئاساسەن، ھەر خىل بويۇقلاردىن زەم- ـىلىك ئېرىتمە تەييارلىنىدۇ، يەنى جاۋۇرغا بويۇق بىلەن زەمچە سە- ـىنىپ ئۈستىگە قاينىقسۇ قۇيۇپ قوچۇپ تەكشى ئېرىتىلىدۇ. بۇلار- ـنىڭ نىسبىتى 5:1 (15 جىڭ سۇغا 1.5 سەر بويۇق، بىر سەر زەمچە ـېلىنىدۇ) بولىدۇ.

گۈل بېسىش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا ئالدى بىلەن كىگىز گىرۇ- ـىدىن باشلاپ كانارا سىزىق تامغىلىرى، ئىچ گۈل بۆلۈنمە سىزىق ـامغىلىرى بېسىلىدۇ، ئاندىن كانارا گۈل تامغىلىرى ۋە ئىچ گۈل

پات پات ئوك سولغا يۆتكىلىپ تۇرىدۇ. كىگىز پىشۇرۇش ئومۇمەن ئىككى يېرىم سائەت داۋاملىشىدۇ. لېكىن بۇ، مۇتلەق ئەمەس. كىگىز ئىنىك چوك ـ كىچىكلىكىگە قاراپ، ۋاقىت سەرپىياتىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. كىگىز يۇزى يول يول قۇرۇقلىشىپ، قوناق دانلىرىدەك مۇدۇر ـ چوقۇرلار پەيدا بولۇپ قاتقاندا پىشقان ھېسابلىنىدۇ.

سىدام كىگىز ئېتىشتە، تۇنىكە، ياپىلىق تەييارلاش، گۈل تىزىش مەشغۇلاتلىرى بولمايدۇ. يۇك سېلىش، خامداش، پىشۇرۇش ئۇسۇل ـ تەرتىپلىرى گۈللۈك كىگىز ئېتىشنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ. كىگىز پىشۇرۇشتا قايسى قىرغاق، قايسى جاي بەك پىشۇرۇلسا، شۇ جاي قېلىنلاپ قىرغاق كىرىپ كېتىدۇ. شۇڭا، پىشۇرۇش مەشغۇلاتى داۋامىدا ھەممە قىرغاق، ھەممە جاينى ئوخشاش ۋاقىت، ئوخشاش كۈچ بىلەن پىشۇرۇشقا دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ (بولمىسا مەھسۇلات سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ). بۇ، بارلىق يۇك پىشۇرما مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئورتاق مەشغۇلات قائىدىسىدۇر.

(4) بوياش باسقۇچى: بوياش ياكى گۈل بېسىش دېگەنلىك بىر لەمچى كىگىزگە بوياق بېرىپ باشقا رەڭگە كىرگۈزۈش ياكى گۈل چىقىرىش دېگەنلىكتۇر. بۇ ئەمەلىيەتتە ئادەتتىكى كىگىزنى سەنئەت قىممىتىگە ئىگە قىلىش جەريانىدۇر.

سىدام كىگىز بوياش: بۇ، ئاق ياكى بوز كىگىزلەرنى ئېھتىياجغا ئاساسەن بوياقتا سېلىپ رەڭدارلىققا ئىگە قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. سىدام كىگىز بوياشتا تەبىئىي بوياقتا بوياش ۋە سانائەت بوياقلىرىدا بوياش دەپ ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ.

تەبىئىي بوياقتا بوياش ئۇسۇللىرى قىزىل بوياشقا ئوردان يىلتىزى؛ سېرىق بوياشقا تۇخۇمەك چېچىكى؛ توق سېرىق، كاۋا چېچىكى بوياشقا ياڭاق ياكى ئۇجمە پورى قاتارلىقلار بوياق ماتېرىيالى قىلىنىدۇ. ئوردان، تۇخۇمەك چېچىكى، ياڭاق، ئۇجمە پورى قاتارلىقلارنىڭ مىقدارى كۆپەيتىش ياكى ئازايتىش ئارقىلىق ئاچ ـ قېنىقلىقى ئوخشاش بولمىغان رەڭلەردە بويىغلى بولىدۇ. شوخ كۆك، ھاۋا رەڭ، بىنەپشە رەڭ بوياشتا، بويالما نىل ئېرىتمىسىگە سېلىنىپ سوغۇق بوياش ئۇسۇلىدا بويىلىدۇ. ئېرىتمە قويۇقلۇقىنى ئاشۇرۇش ياكى كېمەيتىش،

(2) كىگىز پايپاق ئۇتتىش: كىگىز پايپاق ئايرىم ھالدا ئاق، بوز، قارا يۈڭلاردىن پىشۇرۇلىدۇ. قېلىنلىقى 5.0 سانتىمېتىر، بەت يۈز كەڭلىكى 35~45 سانتىمېتىر، ئوتتۇرا سىزىق ئۇزۇنلۇقى 1.00~1.50 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۇزۇن بوينىڭ ئىككى بېشىدىكى 25 سانتىمېتىر قىسمىنىڭ ئىككى گىرۋىكى مەركەزگە قاراپ ئىگىلەپ، ئوتتۇرا سىزىق ئۈچىدا تۇتىشىپ مېھراپ شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئىشلەتكەندە ئۇرۇن بويي ئوتتۇرىسىدىن تۇغرىسىدا كېسىپ ئىككى پارچە قىلىنىدۇ. ئاندىن ئوتتۇرا سىزىق بويلاپ قاتلىنىپ، مېھراپ گىرۋەك سىزىقلىرى ئۇستىمۇ ئۈست چۈشۈرۈلىدۇ. مېھراپ ئۇچىدىن باشلاپ ئالماپ تىكىپ، پاچاق ئوتتۇرىسىدا چەك تىكىش ئاخىرلاشىدۇ. ئۇ يۇمشاق، ئىسسىق بولۇپ، سوغۇق پەسىللەردە ئۆتۈك ئىچىگە كىيىشكە باب كېلىدۇ. كىگىز پايپاق سىدام بولىدۇ. «يۈك پايپاق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەزى ھاللاردا شاخ ئۇچىغا قۇراق كەشتە ياكى تور كەشتە تىكىلىدۇ. كىگىز پايپاق ھازىر ئاز مىقدارىدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

كىگىز پايپاق ئېتىشتىكى يۈك سېلىش، خامداش، پىشۇرۇش ئۇسۇللىرى سىدام كىگىز ئېتىش ئۇسۇلىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. پەقەت يۈك سېلىش شەكلىلا ئوخشاشمايدۇ. يەنى كىگىز پايپاقنىڭ ئىككى ئۇچىغا مېھراپ چوقما ئەگمىسى شەكلىدە يۈك سېلىنىدۇ.

(3) كېپىنەك ئېتىش: كېپىنەك تەبىئىي رەڭلىك يۈڭلاردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بىر خىل يامغۇرلۇقتىن ئىبارەت. ئۇ توغرۇلۇق «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: «تيبتج ‹yaptaq› ــ كېپىنەك تون، پادىچىلار قار ـ يامغۇردىن ساقلىنىش ئۈچۈن يېپىنىۋالىدىغان يەڭسىز تون» (3ـ توم، 50ـبەت) «جيتدم ‹qaydam› ــ كۆرپىنىڭ ئىچىگە سالىنىدىغان ۋە يامغۇرلۇق تىكىلىدىغان يۇپقا كىگىز» (3ـتوم، 243 ـ بەت). بۇ بايانلار بىزگە كېپىنەكنىڭ ئۆز دەۋرىدە يۇڭدىن پىشۇرۇلۇش ۋە كىگىزدىن تىكىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىقىنى، يەڭسىز ۋە يەڭلىك ئىككى خىل بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. كېپىنەكنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغىنى يۈك پىشۇرما يەڭلىك شەكلىدىن ئىبارەت. بۇنداق كېپىنەكلەر تونچە ياقا شەكىللىك، ئالدى چاكلىق بولىدۇ. ئىككى يېڭى بىلەن گەۋدىسى

تامغىلىرى بېسىلىدۇ. بۇنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەر خىل رەڭلەرنى ئايرىم ئايرىم تامغىدا بېسىش، تامغىنى ئېرىتىمگە بىر سانتىمېتىر ئەتراپىدا چۆكۈرۈپ تولۇق رەڭ تارتقۇزۇش ۋە كىگىز ئۈستىگە كۈچەپ بېسىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بويۇق ئېرىتمىسى كىچىك قازاندا تەييارلىنىپ، يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا ساقلانسا، بويۇق سۈپىتى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ.

قوشۇمچە رەڭ بېرىش باسقۇچى: تامغا بېسىش مەشغۇلاتى ئا-خىرلاشقاندىن كېيىن، كانارا ۋە ئىچ گۈللەرنىڭ جەگە سىزىقلىرى ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاق قالغان تەگلىك ئورۇنغا چوتكا ياكى پىلـ-تىكۈچتە بويۇق بېرىلىدۇ. قوشۇمچە بويۇق تۇنكە گۈللۈك كىگىز-نىڭ بەزى جايلىرىغا ياپىلىق يۈڭ ئىشلىتىلگەنگە ئوخشاش كىگىز-نىڭ رەڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

يۇقىرىقى مەشغۇلات تەرتىپلىرى ئورۇندالغاندىن كېيىن كىگىز سالقىن، سايە يەرگە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

5) يۇڭدا ئېتىلمىدىغان يەنە بىر قانچە مەھسۇلاتلار

(1) جايناماز ئېتىش: جاينامازـــ دىنىي ئېھتىياج ئۈچۈن ياسىلـ-مىغان بىر خىل كىگىز بولۇپ، كۆپىنچە تەبىئىي ئاق، قارا ياكى بوز يۇڭدىن پىشۇرۇلىدۇ. بىر ياكى بىر نەچچە كىشىلىك بولىدۇ. ئاقلىقى ئىچىگە تەبىئىي يۇڭ تۇنكە ياكى بويۇق تۇنكىدىن جاينامازنىڭ بىر ئۈزۈن بوي تەرىپى ۋە ئىككى يان تەرىپىگە تاق ياكى قوش سىزىقلىق كانارا چىقىرىلىدۇ. كۆپ كىشىلىك جاينامازلارنىڭ ئىچ گۈل قىسمى بىر نەچچە تەڭ بۆلەككە بۆلۈنۈپ، تاق سىزىقلىق تىك بۆلۈنمە كانارا ۋە ھەر بىر بۆلەككە مېھراپ سىزىقى چىقىرىلىدۇ. مېھراپ چوققىسى ئۈستۈنكى بوي سىزىق كانارىسىغا تىرىلىدۇ. بوي كانارا، بۆلۈنمە كا-نارا ۋە مېھراپ سىزىقلىرىنىڭ ئارىسىدىكى بوشلۇققا ئاددىي نەقىش ـ گۈللەر چىقىرىلىدۇ. ئاستى تەرەپتە كانارا سىزىقى ۋە مېھراپ ئە-چىدە نەقىش ـ گۈللەر بولمايدۇ. جاينامازخامدىلىپ بولغاندىن كې-يىن، سۈزۈك سۇدا پاكىز يۇيۇلۇپ، ئاندىن پىشۇرۇلىدۇ. بەزى ھۈنەر-ۋەنلەر يۇڭنى يۇيۇپ، ئاندىن جاينامازئېتىش ئۈسۈلىنىمۇ قوللىنى-دۇ. لېكىن، بۇ ئۈسۈلدا ئېتىلگەن جاينامازياخشى پىشمايدۇ.

دۇ. يۈك سېلىش ئۆلچىمى 3:1 نىسبەت بويىچە ئىگىلىنىدۇ. يەنى كېپەـ نەك ئالدى ـ ئارقا بويىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئۇچ مېتىر پۈتۈپ چىقماقچى بولسا، تۆت مېتىر ئۇزۇنلۇقتا، يېگى 60 سانتىمېتىر پۈتۈپ چىقماقچى بولسا 80 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا يۈك سېلىنىدۇ. مۇرە كەڭلىكى، پەش كەڭلىكى، يەك كەڭلىكى قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ نىسبەت بويىچە ئىگىلىنىدۇ. يۈك ئالدى ـ ئارقا بويىنىڭ يان قىرغاقلىرى ۋە ئىككى يەڭنىڭ يان قىرغاقلىرىغا نېپىزرەك، باشقا جايلارغا، بولۇپمۇ ئومۇرتقا قىسمىغا قېلىنراق سېلىنىدۇ. ئەما، كېپىنەكنىڭ ياقا ئويـ مىسى ۋە ئالدى چېكىگە (ئىچ پەش ۋە تاش پەشنىڭ قىرغاق ئورنىغا) يۈك سېلىشتا، «ئالدى چاكسىز يۈك سېلىش» ۋە «ئالدى چاكلىق يۈك سېلىش» تىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ.

كىگىز بۇيۇملار ئادەتتە قايسى تەرەپتىن كۆپرەك پىشۇرۇلسا شۇ تەرىپى قىسقىرىپ قېلىنلاپ كېتىدۇ. شۇڭا، كېپىنەكنى پىشۇرۇش داۋامىدا ياقا، پەش، يەك ئۇچى، ئالدى چاك گىرۇنكى قاتارلىق ھەر ـ قايسى تەرەپلەردىن تەكشى پىشۇرۇلىدۇ. بىر ئورۇننى بەك ئۇزاق پىشۇرماسلىق، قولنى پات پات يۆتكەپ تۇرۇش، شۇنداقلا يان چاك قاتلىمى ۋە يەك قاتلىقى ئورنىنى ياخشى پىشۇرۇش ئارقىلىق، قاتلاق ئورنىنىڭ تولۇق ۋە تەكشى تۇتىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ.

(4) كىگىز قالپاق ئېتىش: كىگىز قالپاقمۇ خەلقىمىزنىڭ ناھايـ تى قەدىمىي كىيىملىرىنىڭ بىر خىلى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كىگىز قالپاق ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتلار بار: «قىزما بۆك ــ قايـ رىما بۆك، ئالدى ئارقا تەرىپىدە قايرىمىسى بولغان قالپاق» (3ـتوم، 638ـبەت)، «ينكلدرق ــ يامغۇرلۇق بۆك، يامغۇردىن ۋە شۇنرغاندىن ساقلىنىش ئۈچۈن يامغۇرلۇققا تىكىپ قويۇلغان كىگىز قالپاق» (3ـ توم، 530ـ بەت). بۇ بايانلار بىزگە كىگىز قالپاقنىڭ رولى، خام ئەشـ ياسى ۋە ئۆز دەۋرىدە كىگىز قالپاقنىڭ ئايرىم ياسالغان شەكلىدىن باشقا، يامغۇرلۇققا تىكىپ بىر تۇتاش ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن شەكلـ ىنىڭمۇ بولغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

كىگىز قالپاقلار «تۆز بەتلىك يۈك سېلىش، پىشۇرۇش داۋامىدا شەكىلـ گە كەلتۈرۈش» ئۇسۇلىدا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئەما، قالماقچە قالپاق بىلەن

بىر تۈتاش پىشۇرۇلىدۇ، تىكىلمەيدۇ.

كېپىنەك شەكىل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئۈزۈن كېپىنەك ۋە كالتە كېپىنەك دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. كالتە كېپىنەك يېقىنقى زامانداً «كاستۇم كېپىنەك» دەپمۇ ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا كېپىنەكنىڭ يانچۇقلۇق نۇسخىلىرىمۇ بولغان. كېپىنەك تۇجۇپلەپ ئىشلىنىپ، چىڭ، پۇختا پىشۇرۇلىدۇ. سۇ ئۆتكۈزمەيدۇ. يامغۇردىن ساقلاش ئىقتىدارى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە سوغۇقتىن ساقلاش ئىقتىدارىمۇ خېلى يۇقىرى، ھاۋاسى تولا ئۆزگىرىدىغان يامغۇر يېشىن كۆپ بولىدىغان تاغلىق، چارۋىچىلىق رايونلاردا يامغۇرلۇق كىيىم قىلىنىدۇ.

كېپىنەكنىڭ رولى ۋە تىلىمىزدىكى «جۇلدۇر كېپەن»، «مۇت كېپەن» دېگەندەك بەزى سۆزلەرنىڭ ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇمىنى بىر-لەشتۇرۇپ تەھلىل قىلغىنىمىزدا، كېپىنەك ئېھتىمال بۆز، يىپەك ۋە يۇڭ توقۇلما كىيىملەردىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن قىشلىق كىيىم بولۇشى، كېيىن باشقا كىيىم تۈرلىرىنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا ئىستېمال دائىرىسى تارىيىپ، يامغۇرلۇق كىيىمگە ئايلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

كىگىز كېپىنەك ئىشلەپچىقىرىش ھازىر يوقالغان تۈر ھېسابلىنىدۇ.

كېپىنەك ئېتنىشنىڭ ئومۇمىي قائىدىسى سىدام كىگىز ئېتنىشـ-نىڭكىگە ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن يۇڭ سېلىش، خامداش، پىـ-شۇرۇش باسقۇچلىرىنىڭ ھەممىسىدە بەزى پەرقلەر بولىدۇ.

يۇڭ سېلىش: كېپىنەك ئېتنىشكە بىرەك كۆزگى يۇڭ خام ئەشيا قە-لىنىدۇ. ئۈزۈن كېپىنەككە ئىككى-ئۈچ كىلوگرام، كاستۇم كېپىنەككە 1.125كىلوگرام ئەتراپىدا يۇڭ تەييارلىنىدۇ. يۇڭ ئېتىپ تەييارلانغاندىن كېيىن، كېپىنەكنىڭ ھەممە قىسىملىرى چىغ دۇكانىنىڭ ئۈزۈن بويىغا، پەش قىرغاقلىرى چىغنىڭ ئىككى بېشىغا سېلىنىپ، بويىنىڭ مۇرە تىكىش ئورنى بىر بىرىگە تۇتاش ھالدا چىغنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلتۈرۇ-لىدۇ. ئىككى يەڭنىڭ تاشقى قاتلاق سىزىقى مۇرە تىكىش سىزىقىغا ئۇ-دۇللىنىپ چىغنىڭ ئىككى تەرىپىگە سېلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىغ ئۈستىگە سېلىنغان يۇڭ تەقرىبىي چىلەك (+) شەكلىنى ھاسىل قىلە-

چىقىرىلىدۇ. بۇ ژانىتتا تاق پوشكاللىق قالپاق دۇم قىلىنىپ كە-زەك چوققىسى ئۇزۇلاپ پىشۇرۇلىدۇ. سايىۋەنلىك گىرۋىكى ئۇستە-گە قاتلاپ پىشۇرۇلىدۇ. جۇپ پوشكاللىق قالپاق تۆشۈك چۆپتىن چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئاۋۋال قالپاق گىرۋىكى پوشكال چەمبىرەك سىزىقىنى بويلاپ كېسىلىپ ئىككى قات پوشكال ئاجرىتىلىپ ئۇ-لۇگە چىقىرىۋېلىنىدۇ، ئاندىن تاق پوشكاللىق قالپاقنى پىشۇرۇش ئۈسۈلىدا ئاخىرقى قېتىم پىشۇرۇپ شەكلى مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ.

تاق پوشكاللىق يۈك سېلىش ئۈسۈلىدا بىر قېتىمدا بىرلا قالپاق ئەتكىلى بولىدۇ. ئىش ئۇنۇمى تۆۋەنرەك، ئەمما قالپاق گىرۋىكىدە قايچا ئىزى بولمىغاچقا مەھسۇلات سۈپەتلىك، كۆركەم چىقىدۇ. جۇپ پوشكاللىق يۈك سېلىش ئۈسۈلىدا، بىر قېتىمدا ئىككى قالپاق پۈ-تىدۇ. گەرچە ئىش ئۇنۇمى يۇقىرىراق بولسىمۇ، ئەمما قالپاق گىر-ۋىكىدىكى قايچا ئىزىنى تولۇق يوقاتقىلى بولمىغاچقا، مەھسۇلات سۈپىتىگە مەلۇم تەسىر يېتىدۇ.

(6) قالماقچە قالپاق ئېتىش: قالماقچە قالپاق ئېتىشتە بىر-دەك جۇپ پوشكاللىق يۈك سېلىش ئۈسۈلى قوللىنىلىدۇ. يۈك سېلىش-تىن خامداشقىچە بولغان ئىش تەرتىپى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان جۇپ پوشكاللىق سايىۋەنلىك قالپاق ئېتىش تەرتىپىگە ئوخشىشىدۇ. چالا خامدالغاندىن كېيىنكى پىشۇرۇش، شەكلىگە كەلتۈرۈش ئۈسۈ-لى پەرقلىق بولىدۇ، يەنى چالا خامدالغان پوشكال چىغ دۆكان ياكى تۆز چۆپ ئۈستىدە قويۇپ بىر تەرەپتىن ئايلاندۇرۇپ، بىر تەرەپتىن قورۇپ پىشۇرۇلىدۇ. ئاساسەن پىشىپ بولغاندا پوشكال چەمبىرىكى دىئامېتىر سىزىقىدىن كېسىپ ئىككى پارچە قىلىنىدۇ ۋە ئۇلۇگە ئېلىپ تاشلىنىدۇ. بۇنداق كېسىلگەن قالپاق يېرىم چەمبەر شەكلە-دە، قېتى ئېچىلسا تەقرىبىي يېرىم شار شەكلىدە بولىدۇ.

قېتى ئېچىلىپ يېرىم شار شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن خام قالپاق ئاۋۋال ھەر خىل يۆنىلىشتە جۇپلەپ قاتلىنىپ پىشۇرغاچ ئەسلىدىكى گىرۋەك قاتلاق ئىزى يوقىتىلىدۇ، ئاندىن گىرۋەكلىرى ئۈستىگە قاتلىنىپ پىشۇرغاچ سايىۋەنلىك چىقىرىلىدۇ ۋە گىرۋەكتىكى قايچا ئىزى ئىمكانقەدەر يوقىتىلىدۇ.

سايۇەنلىك قالپاقنى ئېتىش ئۇسۇلى يەنە مەلۇم جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ.

(5) سايۇەنلىك قالپاق ئېتىش: سايۇەنلىك قالپاق ئېتىشتە «تاق پوشكاللىق يۈك سېلىش» ۋە «جۈپ پوشكاللىق يۈك سېلىش» تىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنقىسىغا 0.5 جىڭ، كېيىنكىسىگە بىر جىڭ يۈك كېتىدۇ.

تاق پوشكاللىق يۈك سېلىشتا ئېتىپ تەييارلانغان يۈك چىغ ئۇستىگە چەمبەرەك شەكلىدە سېلىنىدۇ (مۇشۇنداق سېلىنغان يۈك چەمبىرىكى «پوشكال» دەپ ئاتىلىدۇ). چەمبەر دىئامېتىرى 65 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، چەمبەر مەركىزى قېلىنراق، گىرۋەكلىرى نېپىزرەك بولىدۇ. ئاندىن چىغقا يۆگەپ خامدىلىدۇ. جۈپ پوشكاللىق يۈك سېلىشتا، بىر جىڭ يۇڭنىڭ تېڭىدىن كۆپرەكىدە چوك پوشكال، تېڭىدىن ئازراقىدا كىچىك پوشكال سېلىنىدۇ. چوك پوشكال دىئامېتىرى 70~65 سانتىمېتىر، كىچىك پوشكال دىئامېتىرى 60~55 سانتىمېتىر بولىدۇ. پوشكال ئۇستىگە سۇ سېپىلگەندىن كېيىن چىغقا يۆگەپ بوشراق (تۆت ئۆلۈش ئەتراپىدا) خامدىلىدۇ. ئاندىن چىغ ئېچىلىپ چوك پوشكال ئۇستىگە دىئامېتىرى پوشكال دىئامېتىرىدىن بەش سانتىمېتىر كىچىك بولغان ئۇلۇگە سېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە كىچىك پوشكال سېلىنىدۇ. كىچىك پوشكالنىڭ گىرۋەكلىرىگە ناھايىتى نېپىز بىر قات يۇڭ سېلىنىپ چوك پوشكال گىرۋەكلىرىنىڭ ئۇلۇگە سىرتىدا قالغان قىسمى ئۇستىگە قايرىپ قاتلىنىپ، كىچىك پوشكال گىرۋىكى ئۇستىگە ياتقۇزۇلىدۇ. ئاندىن قايتىدىن چىغقا يۆگەپ يەنە ئۆچ ئۆلۈش ئەتراپىدا خامدىلىپ چىغدىن چىقىرىلىدۇ.

تاق پوشكاللىق ياكى جۈپ پوشكاللىق قالپاق يۇقىرىقى ئۇسۇلدا چالا خامدالغاندىن كېيىن تۆشۈك چۆپ ئۇستىگە قويۇلۇپ، بىر قولدا پوشكال گىرۋىكىنى مۇجۇپ ئۇۋۇلاپ پىشۇرغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. يەنە بىر قولدا پوشكالنىڭ تۆشۈك چۆپ تۆشۈكى ئۇدۇلىدىكى مەركىزىي قىسمى بېسىلىپ تۆشۈك گىرۋەكلىرىگە نىقتاپ پىشۇرغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. بۇ مەشغۇلاتنىڭ ئۇزلۇكسىز داۋام قىلىشى نەتىجىسىدە پوشكال چەمبىرەكىنىڭ گىرۋەكلىرى قورۇلۇپ كىچىكلەيدۇ. مەركىزىي قىسمى تۆۋەنگە بېسىلىپ بۇك شەكىللىك كېزەك ئويمانچىسى ھاسىل قىلىنىدۇ.

قالپاق ئاساسەن شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ بولغاندا، تۆشۈك چۆپتىن

2. پىيمىچىلىق

پىيما بىر تۈرلۈك يۇڭ پىشۇرما مەھسۇلات بولۇش سۈپىتى بىلەن مەخسۇس پىيمىچى ئۇستىلار تەپسىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. پىيما ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەشغۇلات قائىدىلىرى كىگىز چىلىك مەشغۇلات قائىدىلىرى بىلەن بەزى جەھەتلەردە ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن پەرقلىنىدىغان روشەن ئۆزگىچىلىكلەرگىمۇ ئىگە. شۇڭا، ئادەتتىكى كىگىز چى ئۇستىلار پىيما ئىشلەپچىقىرالمايدۇ.

1) پىيما مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

پىيما ئىشلەپچىقىرىشقا تەبىئىي يۇڭ خام ئەشيا قىلىنىدۇ. شەكىل پەرقى ۋە ئىستېمال پەرقىگە قاراپ ئەرەنچە پىيما، ئايالچە پىيما ۋە بالا پىيمىسى دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. بالا پىيمىسى كەسىپ تىلىدا «باچكىنا» دەپ ئاتىلىدۇ. ساخ شەكلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئىگىز قونچلۇق پىيما ۋە كالتە قونچلۇق پىيما دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ (بۆلار بەزى شېۋىلەردە «ئېگىز ساخ پىيما» ۋە «كالتە ساخ پىيما» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). بۇنىڭدىن باشقا مەسە پىيمىسى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل پىيما بولۇپ، ئۇزۇن ساخلىق، نەپىزرەك بولىدۇ. مەسە پىيمىسى دىنىي ئېھتىياج ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولۇپ، مەسە پىيمىسى سىرتىغا كالاچ كىيىلىدۇ. مەسە پىيمىسى بەزى شېۋىلەردە «جۇسۇنكا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

پىيما خام ئەشيا قىلىنغان تەبىئىي يۇڭنىڭ رەڭ پەرقىگە قاراپ ئاق پىيما، قارا پىيما ۋە بوز پىيمىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل رەڭدە بولىدۇ.

پىيما باشقا ئاياغ كىيىملىرىدىن روشەن پەرقلىنىدىغان بەزى ئۆزگىچىلىككە ئىگە. بىرىنچىدىن، قېلىن ۋە ئىسسىق بولىدۇ. نۆلدىن تۆۋەن 20℃ ~ 30℃ لۇق قاتتىق سوغۇقتىنمۇ پۈتقا سوغۇق ئۆتمەيدۇ. شۇڭا، قىش كۈنلىرى ئات ـ ئۇلاغلىق سەپەر قىلغاندا يا-كى قار ـ شۇرغانلىق كۈنلەردە دالىدا مەشغۇلات قىلغاندا كىيىشكە تازا باب كېلىدۇ. ئىككىنچىدىن، پىيمىنىڭ چەم، باشلىق، ساخ قىسىملىرى بىر پۈتۈن ياسىلىدۇ. ھېچقانداق تىكىشى بولمايدۇ. شۇڭا، پىيما كىيگەندە تىكىشى سۆكۈلۈپ كېتىش، چەمى ئاجراپ

يۇقىرىقى ئىككى خىل قالپاقنى سېلىشتۇرغاندا سايمۇنلۇك قالپاقنىڭ كېزىكى بىلەن سايمۇنلۇك تاختىسى ۋە سايمۇنلۇك تاختىسى بىلەن گىرۋىكى ئوتتۇرىسىدا روشەن سۇنغان بۇلۇڭ ھاسىل بولىدۇ. كېزەك قىسمىنىڭ كۆرۈنۈشى روشەن، ئادەم يېشىنىڭ شەكلىگە ماس بولۇپ، سۇپىتى ۋە كۆركەملىكى جەھەتتە قالماقچە قالپاقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. قالماقچە قالپاقنىڭ سىرتقى دۇمباسىدا بىرلا سۇنغان بۇلۇڭ چىقىدۇ. كېزەك كۆرۈنۈشى روشەن بولمايدۇ. ئادەم بېشىنىڭ شەكلىگە تازا ماس كەلمەيدۇ. شۇڭا سۇپىتى ۋە كۆركەملىكى سايمۇنلۇك قالپاقنىڭكىگە يەتمەيدۇ.

ھەر ئىككى خىل قالپاقنى ئېتىشتە پوشكالنى ئىمكانقەدەر نېپىز، رەك، چوڭراق سېلىش، پىشۇرۇش ۋاقتى ئۇزاقراق بولۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە پىشۇرۇش داۋامىدا پات پات قاينىتىپ چۆكۈرۈپ تۇرۇش لازىم. شۇنىڭدا قالپاق تېخىمۇ پىششىق، چىداملىق، كۆركەم بولىدۇ.

كېپىنەك ۋە قالپاقلارنى قوراللىنىپ سايمانغا تايىنىپلا ئىتكىلى بولمايدۇ. چىغدا خامدالغان يېرىم تەييار مەھسۇلاتنى ئۆلچەملىك شەكىلگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مول تەجرىبىنى ئاساس قىلغان قول ئىشىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل مەھسۇلاتلار بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىمۇ مەخسۇس ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلغان. سانائەت تۈرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ تۈرمۇشىمىزدا ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، كىگىز پىشۇرما كېپىنەك بىلەن كىگىز پىشۇرما قالپاق ئىستېمالدىن قالدى.

ھازىر كىگىزچىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ۋە تۈرى ئازىيىپ بېرىۋاتىدۇ، يەنى كېپىنەك ۋە قالپاق ئىشلەپچىقىرىلمايدىغان بولدى. كىگىز پايپاق، جايناماز ۋە تامغا باسما گۈللۈك كىگىزلەر ئاز مىقدارda ئىشلەپچىقىرىلىۋاتىدۇ. ھەر خىل سىدام كىگىزلەر بىلەن گۈللۈك كىگىزلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى ئازىيىۋاتقان بولسىمۇ، يەنىلا مۇئىيەن كۆلەمدە ئىشلەپچىقىرىلىپ، بازارغا سېلىنىۋاتىدۇ. ھالا ئەمدى كىگىزنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە كىيىم ـ كېچەك خام ئەشياسى بولۇش رولى ئاساسەن ئەمەلدىن قالدى. ئەمما، تۈرمۇش بۇيۇمى بولۇش رولى تېخى يوقالمىدى.

تۆرۈش رولىنى ئويناپدۇ).

كۇنجۇرە، سىرىچ، يار يىلىم قاتارلىقلار پىيمىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ئەنئەنىۋى خۇرۇچلار بولۇپ، كىسلاتا ئىشلىتىش بارلىققا كەلمىگەن زامانلاردا ئىشلىتىلگەن. ئۇلارنىڭ رولى ئوخشاش. قايسىبىرىنى ئىشلەتسە بولىدۇ، پىيمىنى قاتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

تەگلىك رەخت (كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلۇقى 1.60~1.30 مېتىر كېلىدىغان پىششىق بۆز رەخت، پىيما قاتلاش ۋە خامداشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭ رولى چىغ دۇكانىنىڭكى بىلەن ئوخشاش. بەزى ھۆنەرۋەنلەر تەگلىك رەخت ئىشلەتمەي، چىغ دۇكان ئىشلىتىدۇ).

قاقما سوغا (ياغاچ تاختىلارنى رەندىلەپ ياپسا كەلتۇرۇپ سىرتىغا تۆمۇر چەمبەر، ئاستىغا تۆۋرۈك سېلىپ ياسىلىدىغان كېسىك كۆنۈس شەكىللىك چوڭ سوغا. كىسلاتا ئېرىتمىسى قاچىلاپ، پىيما چىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ).

ۋالىك (چۆيۈن قۇيما سايمان. شەكلى چىشلىق كىر تاختىسىغا ئوخشىشىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. بىر بېشىغا تۆتقۇچ، ئوستى يۇزىگە ۋالىك، بويىغا توغرا يۆنىلىشلىك قىر چىشلار چىقىرىلىدۇ. توغرا كەسمە يۈزى ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە بولىدۇ. چىش ئېگىزلىكى بىر سانتىمېتىر، چىش چوققا قىرلىرىنىڭ ئارىلىقى 1.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ۋالىك پىيما ئىچى ـ سىرتىنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ).

زىخچە (چاسا قىرلىق تۆمۇر نوكچا. ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، تەرەپ كەڭلىكى ئوخشاشلا بىر سانتىمېتىر كېلىدۇ. پىيما پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ).

چوماق (بىر بېشىدا ئەگمىسى بولغان ھاسا شەكىلىك تاياق بولۇپ، دىئامېتىرى ئۇچ سانتىمېتىر كېلىدۇ. پىيما پىشۇرۇش، تۆزلەشكە ئىشلىتىلىدۇ).

ئۇلۇگە (پىيما ئېتىشتە پىيما قارنى ۋە قونچ ئارىسىغا سېلىنىدىغان رەخت ئەندىزە بولۇپ، خامداش داۋامىدا پىيما ئىچكى يۈزلىرىنىڭ بىر بىرىگە تۆتىشىپ كېتىشىنى چەكلەش رولىنى ئويناپدۇ).

كېتىش، بوغقۇچ ئۈزۈلۈپ كېتىش قاتارلىق باشقا ئاياغ كىيىملىرىدە دائىم يۈز بېرىدىغان ئاۋارىچىلىكلەردىن خالىي بولغىلى بولىدۇ. پىيمىنىڭ ھەر ئىككى پېيى ئوخشاش قېلىپتا ياسىلىدۇ. ئوڭ ـ چەپ ئايرىمىسى بولمايدۇ. ئىككى پاينى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ كىيىشكە بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، چىدامچانلىقى يۇقىرى، تاپىنىغا كۆزدىن چەم قويۇلسا 8 ــ 10 يىل كىيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە پىيمىنىڭ ئۆزىگە خاس يېتەرسىزلىكلىرىمۇ بار. بىرىنچىدىن، گۈل ـ نەقىشلەر بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئالاھىدە قاتتىق بولىدۇ. يول يۈرگەندە پىيما گېلى ئاسانلىقچە ئېگىلىپ قاتلاشمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سونجاق قىسمىدا پاشنىسى بولمايدۇ. شۇڭا، پىيما كىيىپ يول يۈرۈشكە كۆنۈش خېلى قىيىنغا چۈشىدۇ. ئۈچىنچىدىن، كۈيگە چىدامسىز بولۇپ، ياز كۈنلىرى ئالاھىدە ئېھتىيات بىلەن ساقلاشقا توغرا كېلىدۇ.

2) پىيمىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

پىيما ئېتىشتە بىر دەك ياخشى سۈپەتلىك كۆزەك قوي يۇڭى خام ئەشيا قىلىنىدۇ. كىسلاتا، كۈنجۈرە، سىرىچ، يار يىلىم قاتارلىق ماتېرىياللار، بىرىۈرۈش كېگىزچىلىك سايمانلىرى، يەنە تەگلىك رەخت، قاقما سوغا، ۋالىك، زىخچە، چوماق، ئۈلۈگە، قېلىپ، تەگلىك تاختاي، يۇبول، كاتۇاش، سونجاق چۆپ قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

كىسلاتا (سۈلفات كىسلاتاسى بولۇپ، 3:1000 نىسبەتتە ئېرىتمە تەييارلاپ، خامدالغان پىيمىنى چىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. پىيمىنى قاتۇرۇش، كۆيدىن ساقلاش رولىنى ئويناىدۇ. پىيمىچىلىقتا كىسلاتا ئىشلىتىش يېقىنقى دەۋردە باشلانغان، تارىخىي بىر ـ ئىككى ئەسىردىن ئاشمايدۇ).

كۈنجۈرە (جۈۋازنىڭ زاغۇن ياكى زىغىر كۈنجۈرىسى. پىيما قاتلىرىغا سېلىشقا ياكى ئېرىتمە خامدالغان پىيمىنى چىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ).

سىرىچ (بۇ بىر خىل يىلىم بولۇپ، پىيما قاتلىرىغا سېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ، قاتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ).

يار يىلىم (پىيما سىرتىغا پۈركۈشكە ئىشلىتىلىدۇ. پىيمىنى قا-

ياكى ئۆرۈك ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 26 ~18 سانتىمېتىر، ئەڭ چوڭ دىئامېتىرى 4~6 سانتىمېتىر، كاتـ تىۋاش سۇڭ دىئامېتىرى ئۇچ سانتىمېتىر، تۈمشۇق ئۇچى دىئامېـ تىرى1.5 ~2سانتىمېتىر كېلىدۇ).

كاتىۋاش پىيمىنىڭ ئىچىگە سېلىپ پىيما پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلـ دۇ. بېشى پىيما سونجىقىنى، گەۋدە قىسمى پىيما تاپىنىنى، تۈمشۇق ئۇچى پىيما تۈمشۇقىنى ئىچىدىن پىشۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. كاتىۋاش ھەر خىل ئۆلچەمدە بولىدۇ. ھەر خىل چوڭلۇقتىكى پىيمىلارنى پىشۇـ رۇشتا مۇۋاپىق كېلىدىغان كاتىۋاش تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ.

سونجاق چۆپ (ئۇزۇنلۇقى60~70 سانتىمېتىر، چوڭ باش دىئا ـ مېتىرى 10 سانتىمېتىر، كىچىك باش دىئامېترى ئالتە سانتىمېـ تىر ئەتراپىدا كېلىدىغان كېسەك كۈنۈس شەكىللىك كالتەك. چىلان، ئۆرۈك ياكى ئۈجمە ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ. پىيما ئـ چىگە سېلىپ قونچنى پىشۇرۇش، پىيما شاخ ئاغزىدىن سونجاققا قا ـ رىتىپ سوقۇپ سونجاقنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ).

3) پىيما ئېتىش مەشغۇلاتى

پىيما ئېتىشتە، بەزى ئۇستىلار چىغ دۆكان، بەزى ئۇستىلار تەگـ لىك رەخت ئىشلىتىدۇ. بەزى ئۇستىلار يۇڭنى بىراقلا سېلىپ خامدايدۇ. يەنە بەزى ئۇستىلارنىڭ ھەربىر پاينى ئىككىگە بۆلۈپ چالا خامداپ، ئاندىن تۇتاشتۇرۇپ پىشۇرىدىغانلىقى مەلۇم. بۇ يەردە تەگلىك رەختكە بىراقلا يۇڭ سېلىپ پىيما ئېتىش ئۇسۇلى بايان قىلىنىدۇ.

پىيما تەييارلىق باسقۇچى، پىيما قاتلاش باسقۇچى، خامداش باسـ قۇچى، پىشۇرۇش باسقۇچى، پەردازلاش باسقۇچىدىن ئىبارەت بەش باسقۇچلۇق مەشغۇلات ئارقىلىق تەييار بولىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا يۇڭ خىللاش، پوشكال ياساش، قوشۇمچە خۇرۇچلارنى تەييارلاش قاتارلىق خىزمەتلەر ئىشلىنىدۇ.

يۇڭ خىللاش: پىيما ئېتىلىدىغان يۇڭ تەبىئىي رەڭگى بويىچە ئايرىم ئايرىم خىللىنىدۇ. ئەخلەت، مايا‌ق قاتارلىق نەرسىلەر تازىلاپ چىقىرىلىدۇ.

پوشكال ياساش: پىيما ئېتىشتە، پىيما ئۆلچىمىنىڭ ئوخشاش ـ

قېلىپ (پىيمىنى شەكىلگە كەلتۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق سايمان بولۇپ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ. باش ۋە شاڭدىن ئىبارەت ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ. باش ـــ پىيما قارنى ئىچىگە چۈشىدىغان قىسمى. چوڭ ئەرەنچە پىيما قېلىپ بەشىنىڭ سونجاقىتىن تۇمشۇققىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىر، تۇمشۇق ئېگىزلىكى 2.5 سانتىمېتىر، تۇمشۇق كەڭلىكى تۆت سانتىمېتىر بولىدۇ. سۇنجاق ئارقا يۈزىنىڭ ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5.5 سانتىمېتىر بولىدۇ. شاڭ ئۇچ پارچە ياغاچتىن تەركىب تاپىدۇ. پىيما قۇنچىنىڭ ئالدى قىسمىغا چۈشىدىغىنى «ئالدى شاڭ»، كەينى قىسمىغا چۈشىدىغىنى «كەينى شاڭ»، ئوتتۇرىسىغا چۈشىدىغان بىر پارچىسى «ئوتتۇرىلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. شاڭنىڭ ئاستىنقى ئومۇمىي كەڭلىكى 1.45 سانتىمېتىر، ئۈستۈنكى كەڭلىكى 18 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 46 سانتىمېتىر، تولۇقى 4.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئالدى، ئارقا شاڭنىڭ توغرا كەسمە يۈزى تاقا شەكىلدە، ئوتتۇرىلىقنىڭ توغرا كەسمە يۈزى پاراللېل تۆت تەرەپلىك، ستېرېئولۇق ئومۇمىي كۆرۈنۈشى تراپېتسىيە شەكلىدە بولىدۇ).

تەگلىك تاختاي (كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلۇقى 1.20~1.50 مېتىر كېلىدىغان ياغاچ تاختاي بولۇپ، پىيما قاتلاش ۋە پىشۇرۇشتا مەشغۇلات سۇپىسى قىلىنىدۇ).

قازان (ئادەتتىكى چوڭ چۆيۈن قازان. تەگلىك تاختىنىڭ ئاستىغا ئورنىتىلىدۇ. پىيما پىشۇرۇش ۋاقتىدا كۈنجۈرە قاينىتىش، پىيما بۇسلاشقا ئىشلىتىلىدۇ).

يۇبول (كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى20 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىرلىق ياغاچ كۆتەك. ئۆرۈك، چىلان قاتارلىق قاتمىق ياغاچلاردىن يونۇپ ـ رەندىلەپ ياسىلىدۇ. ئۈستۈنكى يۈزىگە ۋالىك چىشلىرىغا ئوخشاش چىش چىقىرىلىدۇ. پىيما ئاساسەن پۈتۈپ قېلىپقا سېلىنغاندا، چوڭ بولۇپ قالغانلىقى سەزىلسە پىيما سىرتىدىن سۇركەپ كىچىكلىتىش، ئۆلچەمگە كەلتۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ).

كاتىۋاش (چوڭ بېشى يانتۇ سىرتىلىق غالتەككە، تۇمشۇق بېشى يېپ تۇرۇلگەن قومۇشقا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ياغاچ سايمان. چىلان

كال» دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشۇمچە خۇرۇچ تەييارلاش. كىسلاتا ئېرىتمىسى تەييارلاش: قاقما سوغىغا سۇزۇك سۇ توشتۇرۇپ، ئۇستىگە 1000:3 نىسبەتتە سۇلفات كىسلاتاسى قائىدە بويىچە قويۇپ قوچۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ.

كۇنجۇرە تەييارلاش: زىغىر ياكى زاغۇنىنىڭ جۇۋاز كۇنجۇرىسى يۇمشاق سوقۇپ غەلۋىردىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. بىر كىشىلىك چوڭ پىيىمغا بىر جىڭ كۇنجۇرە ھېسابلاپ تەييارلىنىدۇ.

كۇنجۇرە قاينىتمىسى تەييارلاش: بىر كىشىلىك پىيىمغا بىر كىلوگرامدىن ھېسابلاپ زىغىر ياكى زاغۇن كۇنجۇرىسى قازاندا قاينىتىلىدۇ. سۇ پىيما چۆككۈدەك بولسا بولىدۇ.

سىرىچ تەييارلاش: قاتتىق سىرىچ يارغۇنچاقتا تارتىپ ياكى سوقۇپ تالقانلاپ ئەلگەكتە تاسقىلىدۇ. بىر كىشىلىك پىيىمغا ئالتە سەر ھېسابلاپ تەييارلىنىدۇ.

يار يىلىم ئېرىتمىسى تەييارلاش: بىركىشىلىك پىيما ئۇچۇن تۆت سەر يار يىلىم بىر كىلوگرام سۇغا سېلىپ ئاستا ئوتتۇرا بىر سائەت قاينىتىپ قىيام قىلىنىدۇ، ئاندىن ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ سۈزۈلىدۇ ۋە ئىسسىق ھالەتتە ساقلىنىدۇ.

يۇقىرىقى خۇرۇچلارنىڭ ھەممىسىنى تەييارلاش شەرت ئەمەس. كىسلاتا بولسا، باشقا خۇرۇچلار ئىشلىتىلمەيدۇ ياكى كۇنجۇرە قايناتمىسلا ئىشلىتىلىدۇ. كىسلاتا بولمىسا قالغان خۇرۇچلارنىڭ بىرسى تەييارلانسا بولىدۇ.

(2) پىيما قاتلاش باسقۇچى: تەگلىك رەخت تەگلىك تاختىغا يېيىپ سېلىنىدۇ. ئۇستىگە پىيمىنىڭ قونچلۇقى ئۇچۇن ئېتىپ تەييارلانغان يۇڭنىڭ يېرىمى (قالغان يېرىمى يەنە بىر پاي پىيمىغا قالىدۇ) رىزەندىدە تەكشىلەپ سېلىنىدۇ. سېلىنغان بۇ يۇڭ تراپېتسىيە شەكلىدە بولۇپ، بوي ئۇزۇنلۇق 1.00 مېتىر، ساخ تەرەپ ئاساسىي 0.90 مېتىر، تاپانلىق تەرەپ ئاساسىي 1.10 مېتىر بولىدۇ (بۇ ئۆلچەملەر چوڭ ئەرەنچە پىيمىغا خاس). مۇشۇنداق سېلىنغان يۇڭ «قونچ» دېيىلىدۇ. كىسلاتا يوق شارائىتتا قونچلۇق يۇڭ ئارىسىغا كۇنجۇرە تالقىنى ياكى سىرىچ ئۇنى ئۆلچەم بويىچە سېپىپ سېلىنىدۇ.

ماسلىقىغا قاراپ، بىر كىشىلىك پىيىمغا 5 ~ 2 جىڭغىچە يۇڭ كېتىدۇ. ئەمما، بۇ يۇڭنىڭ ھەممىسى كىگىز ئەتكەندەك بىراقلا تەگلىك (چىغ) ئۈستىگە سېلىنمايدۇ. بەلكى ئالدى بىلەن تەگلىك يۇڭ (بۇ، پىيمىنىڭ گەۋدىسىنى ھاسىل قىلغۇچى يۇڭ بولۇپ، كە- سىپ تىلىدا «قونچلۇق يۇڭ» دېيىلىدۇ. قونچلۇق يۇڭ سىلىش ھە- ربكىتى قونچ سىلىش، تەگلىك ئۈستىگە سېلىنىپ بولغان قونچلۇق يۇڭ بولسا «قونچ» دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە پوشكاللىق يۇڭدىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. قونچلۇق يۇڭ بىلەن پوشكاللىق يۇڭنىڭ نىسبىتى (4.9:5.1قونچلۇق يۇڭ 5.1 ئۇلۇش) بولىدۇ. مەسىلەن، بىر كىشىلىك ئەرەنچە پىيما ئېتىشكە 2.250 كىلوگرام يۇڭ ئىش- لەتمەكچى بولسا، بۇنىڭدىن 1.150كىلوگرام قونچلۇققا قالدۇرۇلىدۇ. قالغان 1.100 كىلوگرامى پوشكاللىققا قالدۇرۇلۇپ يۇمشاق ئېتىپ تارازىدا ئۆلچەپ تەڭ ئالتە بۆلەككە ئايرىلىدۇ. بۇلاردىن ئىككى بۆ- لەك يۇڭ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا چىغ ياكى ئايرىم بىر پارچە رەخت ئۈستىگە دىئامېتىرى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا چەمبەرەك شەكلە- دە سېلىنىدۇ. قالغان تۆت بۆلەك يۇڭ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا شاپاق بۆك تالاسى (△) شەكلىدە چىغ ياكى رەخت ئۈستىگە سېلىنە- دۇ.ئاساسىي ۋە ئېگىزلىكى 25 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئاندىن بۇ يۇڭ بۆلەكلىرى ئالقاندا بېسىپ چىڭدىلىدۇ. ئالقانغا ئېلىپ كۆ- تۈرگەندە چېچىلىپ كەتمىگۈدەك ھالەتكە كەلگەندە مۇڭاپىق بولغان ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇنداق تەييارلانغان يۇڭ پارچىسى «پوشكال» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئالتە پارچە پوشكال پىيمىغا قونچ سېلىنىپ بولغاندا، قونچ ئۈستىگە سېلىنىدۇ، يەنى چەمبەر شەكىللىك پوشكالنىڭ ھەر- بىرسى بىر پاي پىيمىنىڭ چەم ئوتتۇرىسىغا سېلىنىدۇ.بۇ «چەم پوشكال» دەپ ئاتىلىدۇ. بۆك تالاسى شەكىللىك پوشكالنىڭ ئىككە- سى ئايرىم ئايرىم ھالدا ئىككى پاي پىيمىنىڭ تۇمشۇق تەرىپىگە سېلىنىدۇ. بۇ «ئالدى پوشكال» دېيىلىدۇ. يەنە ئىككىسى ئايرىم ئاي- رىم ھالدا ئىككى پاي پىيمىنىڭ تۇمشۇق تەرىپىگە سېلىنىدۇ. بۇ «ئالدى پوشكال» دېيىلىدۇ. يەنە ئىككىسى ئايرىم ئايرىم ھالدا ئىك- كى پاي پىيمىنىڭ سونجاق تەرىپىگە سېلىنىدۇ. بۇلار «ئارقا پوش-

خامدالغان پىيما ئىچىدىكى ئۇلۇغە ئېلىپ تاشلىنىدۇ. ساختىلىق ئال-دى قىرى ئارقا قىرى ئۇستىگە دەلمۇ دەل چۈشۈرۈپ قاتلىنىدۇ. تۆمۈشۈق ئۇستى قىرى ساخ ئالدى قىرى ئۇستىگە ئۇدۇللاپ قاتلىنىدۇ. تەگلىك رەخت بىلەن قوشۇپ، پىيمىنىڭ سونجاق تەرەپتىن ساخ ئۇچىغا قارىتىپ يۆگەپ تېڭىلىدۇ ۋە يۇقىرىقى ئۇسۇلدا يەنە يېرىم سائەت خامدىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تېڭىق يېشىلىپ پىيما قارنى ۋە سونجىقى، ساخ دىۋارى تولۇق تەكشۈرۈلىدۇ. تەلەپكە ئاسا-سەن ئۆلچەپ كۆرۈلىدۇ. ئاچ، كەمتۈك چىقىپ قالغان جايلار سو-زۇش، سوقۇش ئارقىلىق تولدۇرۇلىدۇ. چاپلىشىپ قالغان جايلار ئاجرىتىلىدۇ، قېلىن چىقىپ قالغان جايلار سوزۇش، سوقۇش، قار-شى تەرەپتىن پىشۇرۇش ئارقىلىق ئۆلچەمگە كەلتۈرۈلىدۇ.

(4) پىيما پىشۇرۇش باسقۇچى: خامداپ دەسلەپكى شەكىلگە كىر-گۈزۈلگەن پىيمىنىڭ ساخ ئالدى قىرى كەينى قىرى ئۇستىگە، تۆ-شۈق قىرى ساخ ئالدى قىرىغا يانتۇزۇپ قاتلىنىپ بوغۇلىدۇ ھەمدە كۆپكە قاچىلانغان كىسلاتا ئېرىتمىسىگە 21~6 سائەت چىلاپ قويۇ-لىدۇ (ئەگەر قونچقا كۆنجۈرە ياكى سىرىچ ئارىلاش سېلىنغان بولسا، كىسلاتاغا چىلانمىسىمۇ بولىدۇ). ۋاقىت توشقاندا پىيما كىسلاتا ئې-رىتمىسىدىن چىقىرىلىپ، بوغاقلىرى يېشىلىپ، قازاندىكى قىزىق سۇغا چىلىنىدۇ (كۆنجۈرە قاينىتىمسى بولسا تېخىمۇ ياخشى)، ئاندىن قازان ئۇستىگە ئورنىتىلغان تەگلىك تاختاي ئۇستىگە قويۇپ قاتلى-نىپ، قاتلاق ئارىسىغا زىخچە، قاتلاق ئۇستىگە ۋالىك قويۇپ پىشۇرۇ-لىدۇ، يەنى ۋالىك چىشلىرىنىڭ سلجىما ھەرىكىتى ۋە زىچىنىڭ دو-مىلىما ھەرىكىتى ئارقىسىدا پىيما دۈمىلىغانسېرى پىشىپ بارىدۇ. پىيما پىشۇرۇش داۋامىدا، مەشغۇلات تاختىسى ئاستىدىكى قازان تې-گىگە ئوت قالىنىپ، سۇ قىزىق ھالەتتە ساقلىنىدۇ. پىشۇرۇلۇۋاتقان پىيما ھەر 15~10 مىنۇتتا بىر قېتىم قىزىق سۇغا چۆكۈرۈپ ئېلى-نىدۇ ھەمدە قازاندىكى سۇ تەدرىجىي قاينىتىلىپ، پىشۇرۇلۇۋاتقان پىيما ئاستى تەرەپتىن بۇسلاپ تۇرۇلىدۇ.

پىيما پىشۇرۇش داۋامىدا، تەكشى پىشۇرۇش ۋە ئۆلچەملىك شەكىلگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىككى نۇقتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

قونچ سېلىنىپ بولغاندا ئۈستىگە ئۆلچەم بويىچە سۇ سېپىپ نەمدەلىدۇ. ئاندىن قونچ ئۈستىگە قونچىنىڭ ئىككى ئاساسىنى تۇتاشتۇرغۇچى مەركىزىي سىزىقنى بويلاپ ئۇلۇغە (ئەندىزە) سېلىنىدۇ. ئۇلۇغە تۇمشۇقى سىرتقى يان تەرەپكە قارىتىلىدۇ. ئارقا بوي گىرۋىكى قونچ مەركىزىي سىزىقىغا ئۇستمۇ ئۇست چۈشۈرۈلىدۇ. قونچ تاپان سىزىقىدىن ئۇلۇغە تاپان سىزىقىغىچە بولغان ئارىلىقتا 10 سانتىمېتىر بوشلۇق قالدۇرۇلىدۇ. ئۇلۇغە سېلىنىپ بولغاندا، قونچىنىڭ بوي مەركىزىي سىزىقىنىڭ تاپانلىق تەرىپىدىن 10 سانتىمېتىر قىسمى يىرتىلىدۇ. ئاندىن ئۇلۇغە تاپان سىزىقىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلغان قونچ يۈزىغا قايرىلىپ، ئۇلۇغە ئۈستىگە قاتلىنىدۇ. ئۇلۇغە تۇمشۇقىنىڭ ئۈدۈلى ۋە ئۈستىدىكى زىيادە قونچمۇ ئۇلۇغە ئۈستىگە قاتلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالدى پوشكال تۇمشۇق تەرەپكە، ئارقا پوشكال سونجاق تەرەپكە ئۈدۈللىنىپ، ئاساسلىرى پاراللېل، تۇمشۇق ئۇچى سىرتقا قارىتىلىپ، تەڭ يېرىمى قونچىنىڭ تۇمشۇق ۋە سونجاق تەرەپتىكى 1/3 قىسمىنىڭ ئاستىغا سېلىنىدۇ. قالغان يېرىمى ئۇلۇغە ئۈستىگە قاتلىنىدۇ. چەم پوشكالنىڭ يېرىمى قونچ ئاستىغا كىرگۈزۈلۈپ، قالغان يېرىمى ئۇلۇغە ئۈستىگە قاتلىنىدۇ.

ئاخىرىدا قونچىنىڭ ئەمدىلا قاتلانغان يېرىمى تەگلىك رەخت ۋە ياپما رەخت بىلەن بىللە تېخى قاتلانمىغان يېرىمى ئۈستىگە قاتلىنىدۇ ـدە، ئارىلىقتىكى ياپما رەخت پەم بىلەن چىقىرىۋېلىنىدۇ. قونچىنىڭ تېخى قاتلانمىغان يېرىمىنىڭ سىرتىغا ئاشقان قىسىملىرى يۇقىرىدىكى ئۈسۈل بويىچە قونچىنىڭ ئۈستىگە قاتلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەگلىك يۈڭ پايپاق شەكلىگە كېلىدۇ (بەزى ھاللاردا قونچىنىڭ يېرىمى قاتلىنىپ بولغاندا ئالدى پوشكال بىلەن چەم پوشكال سىلىنىپ، تولۇق قاتلىنىپ بولغاندا سونجاق پوشكال سېلىنىدۇ. مۇشۇ تەرتىپلەر ئورۇندالغاندا پىيما قاتلاش باسقۇچى تاماملىنىدۇ).

(3) پىيما خامداش باسقۇچى: تەگلىك يۈڭ قاتلىنىپ پايپاق شەكلىگە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، تەگلىك رەخت ئۈستىگە قاتلىنىپ، پىيما تاپىنى تەرەپتىن ساخ ئۇچىغا قارىتىپ يۆگەپ تېڭىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالقان ۋە بىلەكتە ئالدى ـ كەينىگە دومىلىتىلىپ يېرىم سائەت خامدىلىدۇ. ئاندىن تېڭىق يېشىلىپ، چالا

يېلىم ئېرىتمىسى پىيما سىرتقى يۈزىگە تەكشى پۈركىلىپ ئاندىن يېيىلىدۇ. ئۇچ سوتكا يېيىلغاندىن كېيىن، پىيما قۇرۇپ شەكلى مۇقملىشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا پىيما سىرتقى يۈزىگە سۈرتاش ياكى سۈپەتلىك پىششىق خىش سۈركەپ قىل ـ چاڭلىرى چىقىرىپ تاشلىنىدۇ. چوتكا سېلىنىپ ئىسكەت كىرگۈزۈلىدۇ. ئاندىن شاڭ بىلەن قېلىپ بېشى ئاۋايلاپ چىقىرىۋېلىنىپ، ساخ ئۇچى ئۇلچەملىك كېسىلىدۇ.

ھازىر نەپىس، كۆركەم ئاياغ كىيىملىرىنىڭ كۆپىيىشى، ئەمگەك ۋە قاتناش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشى، ئالاھىدە مەشغۇلات تۈرى ئۈچۈن مەخسۇس ئىشلەنگەن سوغۇقتىن مۇداپىئە كۆرۈش ـــ بەخەتەرلىك كىيىملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر ئارقىسىدا، پىيمىغا بولغان ئېھتىياج يوقالماقتا. پىيمىچىلىق كەسپىمۇ يوقالماقتا. ھازىر، پىيما ئالاھىدە بۇيرۇتما بولمىسا ئىشلەپچىقىرىلمايدىغان، بازارغا سېلىنمايدىغان بولدى.

3. كۆنچىلىك

كۆنچىلىك ھايۋان تېرىسىنى يۇڭ ـ مويلاردىن تازىلاپ ۋە ئاشلاپ ھەر خىل بۇيۇملارنى ئىشلەشكە لايىقلاشتۇرىدىغان قول ھۈنەر كەسپىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر قول ھۈنەر كۆنچىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار كۆن بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئەمما، كۆن كۆنچىلىكتىكى ئاساسلىق مەھسۇلات ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ كەسىپ «كۆنچىلىك»، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپ «كۆنچى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىلگىرى خوتەنلىكلەر ئاياغ كىيىملىرى ۋە ئات ـ ئۇلاغ جابدۇقلىرىنى تىكىشتە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆز جايىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن كۆن ـ خۇرۇملارنى ئىشلىتەتتى. كۆن ـ خۇرۇم مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئىستېمال تەلىپى يۇقىرى بولغاچقا، كۆنچىلىك ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. خەلقىمىز ئارىسىغا كىڭ تارقالغان «تاككا ـ تۇككاك تۆمۈرچى، پۇلنى ئۇسار كۆزەچى، ـــ خىينىكىگىچە[1] ئورا كولاپ، جان تالىشار بۆزچى» دېگەن

① خىينەك ـــ (يەرلىك شېۋە) گال، بوغۇز.

تەكشى پىشۇرۇش دېگىنىمىزدە، كىگىز بۇيۇملارنىڭ قايسى تەرەپتىن بەكرەك پىشۇرۇلسا، شۇ تەرىپى قېلىنلاپ، كىچىكلەپ كېتىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، پىيىمنىنىڭ پىشۇرۇلۇش نۇقتىسى ۋە يۆنىلىشى پات پات ئۆزگەرتىلىپ، ھەر خىل نۇقتا ۋە يۆنىلىشتە قايتا ـ قايتا پىشۇرۇلىدۇ. شەكىلگە كەلتۈرۈش دېگىنىمىزدە، پىيىمنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىدە سونجاق ۋە تاپان مەڭزى قىسمىلىرى سەل ئېگىزرەك بولـ ـدۇ. سونجاق قىسمى بىلەن تاپان مەڭزى ئارىسىدىكى جايدا تاپان ئويمـا ـ چىسى چىقىرىلىدۇ. تاپان مەڭزىدىن پىيما تۇمشۇقىغىچە بولغان ئارىلىق تەدرىجىي يۇقىرىغا ئېگىلىپ، ياي شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. پىيىمنىڭ ئىچكى قىسمىدا سونجاق ۋە تاپان مەڭزى قىسمى سەل چوڭقۇرراق، تاپان ئويمانچىسى سەل ئېگىزرەك بولىدۇ ھەمدە نىسپىي تەكشى ھالەتكە كەلـ ـتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پىيىمنىڭ شەكلى ئادەم پۇتىنىڭ تەبىئىي تۇزۇ ـ لۇش ھالىتىگە لايىقلىشىپ، يول يۈرۈشكە قولايلىشىدۇ. شۇڭا پىشۇرۇش داۋامىدا پىيما سىرتقى تەرەپتىن ۋالىك ۋە زىخچە يارىدىمىدە پىشۇرۇلىدۇ. ئىچكى تەرەپتىن قارىنغا كاتىۋاش سېلىنىپ، سىرتىدىن قولدا ئۇۋۇلاپ ۋە دومىلىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. سونجاق قىسمى سونجاق چۆپتە پات پات سو ـ قۇلىدۇ ۋە بۇ ھەرىكەتلەر پات پات ئالماشتۇرۇپ قوللىنىلىدۇ.

(5) پەردازلاش باسقۇچى: پىيما پىشقاندا قېلىپ باشلىقى پىيما قار ـ نىغا سېلىنىدۇ. قونچىغا شاك قېقىلىدۇ. چوماقتا سىرتىغا ئورۇلۇپ پىيما شەكلى ئاخىرقى قېتىم ئۆلچەمگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئەگەر مۆلچەر ـ لەنگەن قېلىپ بىلەن شاك پىيما قارنى ـ قونچىغا چوك كېلىپ قالسا، ئاستا ئاستا ئورۇپ كىرگۈزۈلىدۇ؛ بوش كېلىپ قالسا، پىيمىنىڭ چوك بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا پىيما قېلىپ ۋە شاك بىلەن بىللە يۇبول چىش يۈزىگە ھەر خىل نۇقتا ۋە يۆنىلىشتىن سۈركىلىدۇ. ئۇستىدىن پات پات چوماقلىنىدۇ. بۇ ھەرىكەت تاكى پىيما قورۇلۇپ قېلىپ بىلەن شاڭغا چىك جىپسلاشقۇچە داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. پىيما پىشىپ ئۆلچەملىك شەكىلگە كەلگەندە قۇرۇتۇلىدۇ.

قۇرۇتۇشتا پىيمىنىڭ شاك ئۇچى تۆۋەنگە، تاپان يۈزى يۇقىرىغا قىلىپ سايە يەرگە تىكلەپ قويۇلىدۇ. ئەگەر پىيما ئېتىش داۋامىدا ھېچقانداق قوشۇمچە خۇرۇچ ئىشلىتىلمىگەن بولسا تەييارلانغان يار

ئەنۋى خۇرۇم ئىلشەپچىقىرىش ئۇسۇللىلا بايان قىلىنىدۇ).

بىشۇ (مىشە): سۈپىتى ناچارراق بولغان قوي، ئۆچكە تېرىلىرىدىن ئىشلىنىدۇ. رەڭ بېرىلمەيدۇ. يۇمشاق، ئەۋرىشىم كېلىدۇ، چىدامسىزراق بولۇپ، ئاياغ كىيىملىرىنىڭ ئاساسىي قىسىملىرىغا ئىشلىتىشكە يارىمايدۇ. ئەستەرلىك قىلىنىدۇ.

ئاق لەيكە: قوي، ئۆچكە تېرىلىرىدىن ئىشلىنىدۇ. بوياق بېرىلمەيدۇ، يۇمشاق، لېكىن چىدامسىز، ئەستەرلىك قىلىنىدۇ.

ياتا: چوڭ ھايۋان تېرىلىرىدىن ئىشلىنىدۇ. بوياق بېرىلمەيدۇ، قاتتىق، لېكىن ئەۋرىشىم كېلىدۇ. ئات، ھارۋا جابدۇقلىرى ياساشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئاق تاسما: چوڭ ھايۋان تېرىلىرىدىن ئىشلىنىدۇ. ئىسلانمايدۇ، بوياق بېرىلمەيدۇ. لېكىن، قىزىق ياغ بېرىلىدۇ. يۇمشاققا مايىل، ناھايىتى چىداملىق كېلىدۇ. ئات، ھارۋا جابدۇقلىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مۇقاۋىلىق كۆن ـ خۇرۇم: بۇ، چاپىگىرلىك كەسپىدە كىتاب مۇقاۋىلاش ئۈچۈن مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىلىدىغان كۆنچىلىك مەھسۇلاتى بولۇپ، پەقەت ئات، كالا، قوي، ئۆچكە قاتارلىق ماللارنىڭ تېرىسىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

2) كۆنچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

كۆن ـ خۇرۇم پىششىقلاپ ئىشلەشتە ھاك، شور، تۇز، يەرلىك تەبىئىي بوياق، قومۇش پاسىرى ياكى چىغ قاتارلىق ماتېرىياللار؛ ئىس ئوچىقى، يەر سوغىسى، قازان، ئۇلاق، كۈپ، ئورغاق، چاڭ كەكىسى، تارچۆپ، پەشكال، سوقا قاتارلىق دۇكان ـ سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

ھاك: ھاك ئېرىتمىسى تەييارلىنىپ، تېرە داسلاشقا، يەنى تېرىنى يۇمشىتىپ، توك ـ مويلىرىنى چىقىرىپ تاشلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

شور: بۇ مەخسۇس شورلۇق، سازلىقلاردىكى داشلاردىن ئېلىنىدىغان شور بولۇپ، ئاق شور، كولىما شور دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ «كۆنچى شورى» دېيىلىدۇ. كۆنچىلىكتە ئىككى خىل مەقسەتتە ئىشلىتىلىدۇ. بىرى، شور ـ تۇز ئېرىتمىسى تەييارلاپ، داسلانغان تېرىلەرنى ھاكسىزلاندۇرۇشقا، يەنە بىرى، شور ئېرىتمىسى تەييارلاپ تېرە شورلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تۇز: ئادەتتىكى ئاش تۇزى بولۇپ، سوقىدا سوقۇپ يۇمشىتىلىدۇ.

قوشاق ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كۆنچىلىكنىڭ ئەينى زاماندا ناھايىتى ئەتىۋارلىق كەسىپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھازىر، سانائەتتە ئىشلەنگەن كۆن - خۇرۇم، رېزىنكە ۋە سۈنئىي خۇرۇمدىن تەييارلانغان بۇيۇملار كۆپىيىپ كەتكەنلىكتىن، يەرلىك كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياج زور دەرىجىدە ئازايدى. كۆنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى كۆلىمى تارىيىپ يوقىلىشقا يۈزلەندى. شۇنداقتىمۇ، بىر قىسىم كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ھېلىمۇ ئاز مىقدارىدا ئىشلەپچىقىرلىۋاتىدۇ ۋە بازارغا سېلىنىۋاتىدۇ.

1) كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرى چەم، كۆن، خۇرۇم، مىشە، ياتا، ياغ تاسما، ئاق لەيكە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاساسەن ئوي ھايۋانلىرىنىڭ تېرىلىرى، شۇنىڭدەك بىرقىسىم ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىدىن ئىشلىنىدۇ.

كۆن: ئات، كالا، تۆگە، قوتاز قاتارلىق چوڭ ھايۋان تېرىلىرىدىن ئىشلىنىدۇ. ئۆتۈك، بەتمنكە قاتارلىق ئاياغ كىيىملىرى، ئات - ھارۋا جابدۇقلىرى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. قاتتىق - يۇمشاقلىقى ئوتتۇرا ھال، چىداملىق كېلىدۇ. تەييار مەھسۇلات ئاچ كاۋا چېچىكى رەڭدە بولۇپ، ئېھتىياجغا ئاساسەن ھەر خىل رەڭدە بويالىدۇ.

چەم: قوتاز - تۆگە، كالا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىدىن ئىشلىنىدۇ. ئاياغ كىيىملەرگە چەم قىلىنىدۇ. قاتتىق، سۈركىلىشكە ئالاھىدە چىداملىق كېلىدۇ.

خۇرۇم: قوي، ئۆچكە، كېيىك ۋەموزاي تېرىلىرىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. يۇمشاق ئەۋرىشىملىكى ياخشى بولۇپ، ھەر خىل ئاياغ كىيىملىرىگە باشلىق ۋە قونچ قىلىنىدۇ (بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يېقىنقى دەۋرلەردە كۆنچىلىكىمىزدە يېڭىچە خۇرۇم ئىشلەش ئۇسۇلى بارلىققا كەلگەن، خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىشتا ئات، كالا تېرىلىرىمۇ خام ئەشيا قىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىمۇ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا خۇرۇم ئىشلەشتىكىدىن ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ. لېكىن ئۇ، ھازىرقى زامان سانائىتىگە مەنسۇپ بولغاچقا، بۇ يەردە پەقەت ئەنە

15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئوچاق نەيزىسى يېقىلغۇ قاچىلاپ ئىس چىقىرىشقا ۋە تېرە ئىسلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

يەر سوغىسى: بۇ، يەرنى 1.50 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا يۇمىلاق ياكى تۆت چاسا ئويۇپ، تېگى ۋە دىۋارىنى ساماناللىق سىغىز، چوققا لايدا ياخشى سۇۋاپ ياسىلىدىغان ئورەك بولۇپ، دىئامېتىرى 1.20 مېتىر كېلىدۇ، سۇ ئۆتكۈزمەيدۇ، تېرە چىلاپ يۇمشىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

قازان: ئادەتتىكى چوڭ چۆيۈن قازان. شور ئېرىتمىسى تەييارلاش، بويياق ماتېرىياللىرىنى قاينىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇلاق: داسلانغان تېرىلەرنى ھاكسىزلاش، ئىسلانغان تېرىلەرنى شورسىزلاش ۋە پىششىقلانغان كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى چىلاپ تەگلىك رەڭ بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئورغاق: بۇ تەقرىبىي ھىلال ئاي شەكىللىك تۆمۈر سايمان بولۇپ، ياي ئۇزۇنلۇقى 70 سانتىمېتىر، كەڭلىكى بەش سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئىچكى ئەگمە قىرىدىن بىس چىقىرىلىدۇ. ئەمما، بىسى ئانچە ئۆتكۈر بولمايدۇ. تېرە قېرىش ۋە داسلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چاڭ كەكسى: بۇ، بەلچە شەكىللىك تۆمۈر سايمان بولۇپ، سىرتقى ياي قىرىدىن ئۆتكۈر بىس چىقىرىلىدۇ. ياي ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئىچكى ياي ئوتتۇرىسىدىن 25 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا دەستىلىك چىقىرىلىدۇ ۋە ياي شەكىللىك ياغاچ دەستە ئورنىتىلىدۇ. تېرىنىڭ ئىچ يۈزىنى قىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تار چۆپ: ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر، دىئامېتىرى بەش سانتىمېتىر كېلىدىغان ياغاچقا تاپانلىق ئورنىتىپ ياسالغان سايمان بولۇپ، شەكلى پەغەز (T)گە ئوخشاش. تېرە قىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

پەشكال: پەلتەك شەكىللىك سايمان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 2.5 مېتىر، پاچىقىنىڭ ئېگىزلىكى 70 سانتىمېتىر بولىدۇ. گەۋدە ياغىچىنىڭ بىر بېشى سىلىندىر شەكلىدە، بىر بېشى پارالللېپىپىد ياكى سىلىندىر شەكلىدە بولىدۇ. پىشۇرۇلغان تېرىنى تارتىپ سوزۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

سوقا: ئۆرۈك، چىلان ياغاچلىرىدىن ياسىلىدىغان ھاۋانچا شەكىلىك سايمان بولۇپ، ئاستى تەرىپى يەرگە كۆمۈپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. توزۇلۇشى شال ئاقارتىدىغان قول سوقىسىغا ئوخشىشىدۇ. توق-

دۇ، چەم ياساشقا ئىشلىتىلىدۇ.

يەرلىك تەبىئىي بويۇق ماتېرىيالى: كۆنچىلىكتە ئىككى خىل يەر ـ لىك بويۇق ماتېرىيالى ئىشلىتىلىدۇ.

ئۆرۈك يىلتىزىنىڭ قوۋۇزىقى: پىششىقلاپ تەييارلانغان كۆن ـ خۇ ـ رۇملارغا تەگلىك رەڭ بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئانار پوستى: تەگلىك رەڭ ئۇستىگە رەڭ ئېلىشنى كۈچەيتكۈچى ۋاستىچى بويۇق قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

قومۇش پاسسرى ياكى چىغ: ئىس ئوچىقىغا يېقىلغۇ قىلىپ، تېرە ئىسلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىس ئوچىقى: شورلاپ قىرىلغان تېرىلەرنى ئىسلاپ پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئىس ئوچىقى شور ياكى پىششىق خىشتا ياسىلىدىغان، ئاستى تونۇر، ئۈستى مورا شەكىللىك ئوچاق بولۇپ، ئوچاق سۇپىسى، ئوچاق گەۋدىسى، ئوچاق نەيزىسى قاتارلىق ئاساسىي بۆلەكلەردىن تۈ ـ زۈلىدۇ. ئوچاق سۇپىسى ئوچاق گەۋدىسى ئەتراپىغا ياسىلىدىغان سۇپا بولۇپ،ئوچاق گەۋدىسىنى ئاسراش رولىنى ئويناىدۇ ھەم كۆنچىنىڭ مەشغۇلات مەيدانى قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈزۈنلۇق ۋە كەڭلىكى جەھەتتە مۇقىم ئۆلچەم يوق، ئېگىزلىكى ئوچاق گەۋدىسى بىلەن ئوخشاش بولـ ـدۇ. ئوچاق سۇپىسى پۈتۈنلەي بىر ئۇستىگە ياسىلىشىمۇ، يېرىمى يەر ئاستىغا، يېرىمى يەر ئۇستىگە ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. ئوچاق گەۋدىسى ئىس ئوچىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىدۇر. شور ياكى پىششىق خىشتا كېسىك كۈنۇس شەكلىدە ياسىلىدۇ. كۈنۇس ئاساسىنىڭ دىئامېتىرى 1.40 مېتىر كېلىدۇ. ئۇستى تەرىپى ئوچاق نەيزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئوچاق گەۋدىسىنىڭ ئېگىزلىكى 1.30 مېتىر كېلىدۇ. ئوچاق گەۋدـ ـسىنىڭ ئاستىنقى يان تەرىپىدىن ئوچاق سۇپىسى سىرتىغا تۇتىشىدـ ـغان سىلىندىر شەكىللىك داپخۇن چىقىرىلىدۇ. داپخۇن ۋە ئوچاق گەۋدىسى ئاستىنقى بوشلۇقى ئوچاق نەيزىسىگە ھاۋا يۈرۈشتۈرۈپ بە ـ رىش رولىنى ئويناىدۇ. ئوچاق تېگىدىكى كۈل داپخۇن ئارقىلىق چىقـ ـرىپ تاشلىنىدۇ. ئوچاق نەيزىسى ئوچاق گەۋدىسىنىڭ ئوچاق سۇپىسى ئۈستىگە چىقىپ تۇرىدىغان قىسمى بولۇپ، كېسىك كۈنۇس شەكلىدە بولىدۇ. ئېگىزلىكى 20 سانتىمېتىر، ئۈستۈنكى ئېغىز دىئامېتىرى

مشاپ ئېزىلگەندە بويۇق تەييار بولغان ھېسابلىنىدۇ ۋە ئۇلاققا قۇ-
ۇلىدۇ؛ ئانار مېۋىسىنىڭ پوستى سوقىدا سوقۇپ يۇمشىتىلىدۇ،
اندىن قازاندا قاينىتىلىدۇ. نىسبىتى 10:1 ئولۇش بولىدۇ.

(2) پىششىقلاپ ئىشلەش باسقۇچى. كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى
ىششىقلاش ئىشى تېرە تازىلاش، داسلاش، ھاكسىزلاش، شورلاش،
سلاپ پىشۇرۇش، شورسىزلاش، رەڭ بېرىش قاتارلىق ئىش ھالقە-
لىرى ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

تېرە تازىلاش: پىششىقلىنىدىغان تېرىلەر سۇزۇك سۇ قاچىلانغان
ېر سوغىسىغا بىر كۈندىن بىر ھەپتىگىچە چىلاپ يۇمشىتىلىدۇ
(ھۆل تېرىلەر بىر كۈن ئەتراپىدا، قۇرۇق تېرىلەر بىر ھەپتىگىچە
چىلىنىدۇ). تېرە چالا يۇمشىغان ۋاقىتتا سوغىدىن چىقىرىلىپ، تار
چۆپكە ئارتىلىپ، تەتۈر يۈزى ئورغاقتا قىرىلىپ گۆش ـ ياغ قال-
دۇقلىرى، قان داغلىرى ۋە توپا يۇقۇندىلىرى چىقىرىپ تاشلىنىدۇ،
ئاندىن يەر سوغىسىغا داۋاملىق چىلاپ قويۇلۇپ، تولۇق يۇمشىغاندا
سۇزۇپ ئېلىپ سۇيى ساقىتىلىدۇ.

داسلاش: تېرىنىڭ ئوڭ يۈزىدىكى قىل ـ يۇڭلارنى تازىلاشنى كۆز-
ستىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يۇمشىتىپ تازىلانغان تېرىلەرنىڭ تەتۈر يۈزىگە
ھال ئېرىتمىسى سۈرۈلىپ، قاتلىنىپ 12~10 سائەت دۇملەپ قويۇلە-
دۇ، ئاندىن كۆپتىكى ھال ئېرىتمىسىگە 20~15 كۈن چىلاپ قويۇلە-
دۇ ۋە پات ـ پات ئۆرۈپ تەكشۈرۈپ تۇرۇلىدۇ. تېرىنىڭ قولتۇق مۇ-
لىرى ئاسانلا يۇلۇنغۇدەك ھالەتكە كەلگەندە كۆپتىن چىقىرىپ، تار
چۆپكە ئارتىپ يۇڭ ـ تۈكلىرى ئورغاقتا قىرىپ داسلىنىدۇ.

ھاكسىزلاش: داسلىنىپ بولغان تېرىلەر ئۇلاققا قويۇلغان شور ـ
تۇز ئېرىتمىسىگە چىلاپ ئىككى سائەت دەسسەپ چەيلىنىدۇ. بۇنىڭ
بىلەن تېرە ھاكسىزلىنىدۇ.

شورلاش: ھاكسىزلانغان تېرىلەر ئۇلاقتىن چىقىرىلىپ، شور قا-
زىنىدىكى شور ئېرىتمىسىگە چىلىنىپ شورلاندۇرۇلىدۇ. ئېرىتمە
تېمپېراتۇرىسى 30℃ ئەتراپىدا ساقلىنىدۇ. چىلانغان تېرىلەر ھەر
15 مىنۇتتا بىرقېتىم سۇزۇۋېلىنىپ، شور قازىنى گىرۋىكىگە يانتۇ
قويۇلغان ئۇلاق تېگىگە قويۇلۇپ سۇيى ساقىتىلىدۇ. ساقىغان شور

ماق بېشى ۋە دەستىدىن تۆزۈلىدۇ. توقماق بېشى 50 سانتىمېتىر، دەستىسى 80 سانتىمېتىر كېلىدۇ. توقماق بېشىنىڭ تۆمۈق ئۇچى ئۇزۇن، چۈلدىسى قىسقا بولىدۇ. سوقا تۆز ۋە بويىق ماتېرىياللىرىنى سوقۇپ يۇمشىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چوتكا: تېرىگە سۇ يېغى سۈركەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ھۆرگۈي: بۇ ياغاچ سايمان بولۇپ، چىلان ياغىچىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ.

سۈرتاش: ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر، كەڭلىكى بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى ياپىلاق كاۋاش تاش بولۇپ، يۈزى تەكشى، سىلىق بولىدۇ. مۈرگۈي بىلەن سۈرتاش كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ يۈزىنى سۈركەشكە، پەردازلاپ سىلىقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئورنىغا تۆگىنىڭ پەي ـ سىڭىرلىرى پاكىز تازىلانغان پاچاق سۆڭىكىنى ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

3) كۆنچىلىك مەشغۇلاتى

تېرىدىن كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش مەشغۇلاتى، تەييارلىق باسقۇچى، پىششىقلاش باسقۇچى، پەردازلاش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى. ھاك ئېرىتمىسى تەييارلاش: كۇپكە بەش ئۇلۇش سۇزۇك سۇ توشتۇرۇلۇپ، ئۈستىگە ئۇركۇتۇلگەن ھاك دوغىپىدىن بىر ئۇلۇش قۇيۇلۇپ، قوچۇپ تەكشى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ.

شور ـ تۇز ئېرىتمىسى تەييارلاش: چوڭ ئۇلاقتا 100 ئۇلۇش سۇ، 0.9 ئۇلۇش شور ۋە 0.1 ئۇلۇش تۇز سېلىنىپ قوچۇپ ئېرىتمىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

شور ئېرىتمىسى تەييارلاش: ئۈچ ئۇلۇش شور، يەتتە ئۇلۇش سۇدا قاينىتىپ ئېرىتمە قىلىنىدۇ.

شاكىراپ تەييارلاش: بۇ، تۇزنى سۇدا ئېرىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدىغان ئېرىتمە بولۇپ، قويۇقلۇقى ناھايىتى يۇقىرى بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

بويىق سۈيۇقلۇقى تەييارلاش: ئۆرۈك يىلتىزىنىڭ قوۋزىقى سوقىدا سوقۇلۇپ يۇمشىتىلغاندىن كېيىن قازاندا قاينىتىلىدۇ. سۇ بىلەن قوۋزاقنىڭ نىسبىتى 30:1 بولىدۇ. قوۋزاق ئۇۋاقلىرى ئوبدان

(3) پەردازلاش باسقۇچى. ۋاستىچى بويۇق بېرىش ۋە پارقىرىتىش مەشغۇلاتى ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

ۋاستىچى بويۇق بېرىش: ئانار پوستى قاينىتىمىسى چوتكا ياكى پىلەمكۇچتە تەگلىك رەڭ بېرىلگەن تېرىنىڭ ئوڭ يۈزىگە تەكشى سۈركىلىدۇ. بۇنداق ۋاستىچى بويۇق بېرىشنىڭ سەۋەبى شۇكى، ۋاستىچى بويۇق بېرىلگەن تېرىنى ئىنچىكە پىششىقلىغاندا (مەسىلەن، قارا، خورما رەڭلەرگە كىرگۈزۈشكە توغرا كەلگەندە) بويۇقنى ياخشى ئالىدۇ. رەڭ تۈشى ياخشى بولىدۇ. ۋاستىچى بويۇق بېرىلمىسە ئىككىلەمچى بويۇقنى ئالمايدۇ ياكى تولۇق ۋە تەكشى ئالمايدۇ، ئاسان ئۆڭۈپ كېتىدۇ.

پارقىرىتىش: بۇ، كۆنچىلىكتىكى ئاخىرقى مەشغۇلات بولۇپ، ئاۋۇال سۇ يېغى چۈچۈتۈلۈپ، تېرىنىڭ ئوڭ يۈزىگە چوتكىدا سۈركىلىدۇ، تەتۈر يۈزىگە پۈركۈپ چېچىلىدۇ. ياغ تېرىگە بىر ئاز سىڭگەندىن كېيىن تېرە پەشكال ئۈستىگە قۇيۇلۇپ، مۈرگۈي ياكى سۇر تاشتا كۈچەپ سۈرۈپ سىلىقلىنىدۇ. ھەر ئىككى يۈزى تولۇق ۋە تەكشى سۈرۈلۈش نەتىجىسىدە، تېرە چىڭدىلىدۇ. يۈزىدىكى مۇدۇر ـ چوقۇرلار تۈزلىنىپ پارقىرايدۇ، ئاندىن قاتلاپ ياكى كېسىپ قاچىلىنىدۇ.

بۇ ئۈسۇل بويىچە پىششىقلانغان تېرىلەردىن چوڭ ھايۋان تېرىلىرى كۆن، قوي ـ ئۆچكە تېرىلىرى خۇرۇم بولىدۇ.

يۇقىرىقىلار كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشتىكى ئومۇمىي مەشغۇلات قائىدىسى بولسىمۇ، لېكىن بەزى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ مەشغۇلات قائىدىسى بۇنىڭغا ئوخشاشمايدۇ. بىر قىسىم مەھسۇلاتلارنىڭ پىششىقلىنىش ئۈسۇلىدىمۇ بۇ ئومۇمىي قائىدىگە چۈشمەيدىغان تەرەپلەر بولىدۇ. مەسىلەن، بەزى ھۈنەرۋەنلەر كۆنچىلىك مەشغۇلاتىدا، پىششىقلىنىۋاتقان تېرىلەرنى ھاكسىزلاپ بولغاندىن كېيىن شورلاش ئالدىدا كەپتەر مايىقى سۈيىگە چىلايدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: سۇزۇق سۇغا 10:1 نىسبەتتە پاكىز ئادالانغان كەپتەر مايىقى سېلىنىپ، 70℃ ئەتراپىدا قىزىتىلىدۇ. ئاندىن شۇ كەپتەر مايىقى بىلەن بىللە كۈپكە قۇيۇلۇپ، ئۈستىگە پىششىقلىنىدىغان تېرىلەر سېلىنىپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. تېرە بۇنداق سۇيۇقلۇققا بىر سوتكا چىلاپ قويۇلغاندىن كېيىن، سۇزۇۋېلىنىپ، تار چۆپكە ئارتىلىپ،

ئېرىتمىسى ئۇلاق ئارقىلىق قازانغا قايتىدۇ (تېرىلغۇ كېچىسى ئۇلاققا سۈزۈپ قويۇلىدۇ). يۇقىرىقى مەشغۇلات ئىككى كۈن تەكرارلانغاندا تېرە شورلىنىپ بولىدۇ.

ئىسلاپ پىشۇرۇش: شورلانغان تېرىلەر تار چۆپكە ئارتىلىپ، تە-تۇر يۇزى ئورغاقتا قىرىلىپ، قالدۇق گۆش ـ سىڭىرلار چىقىرىپ تاشلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىس ئوچىقىنىڭ نەيزە ئېچىگە قو-مۇش، چىغ قاتارلىق يېقىلغۇ كەپلەپ سېلىنىپ ئوت يېقىلىدۇ. شەرت شۇكى، يېقىلغۇ تازا چىڭداپ سېلىنىشى، يالقۇن چىقىرىپ كۆيمەستىن، بەلكى ئىس ئۆرلەپ تۇرۇشى كېرەك. ئوچاققا ئىس قو-يۇلغاندىن كېيىن، شورلاپ تازىلانغان تېرىلەر ئوچاق نەيزىسى ئۇس-تىگە ئارتىلىپ ئىسلىنىدۇ. ئوتنىڭ ئۆچۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن تې-رىلەر پات پات نەيزە ئۇستىدىن ئېلىنىپ يېيىپ تۇرۇلىدۇ. ئىسلاش داۋامىدا تېرە يۇزىنىڭ قۇرۇغان جايلىرىغا دەرھال شاكىراپ چېچىپ ھۆللەپ تۇرۇلىدۇ. بۇ مەشغۇلات 24 سائەت داۋاملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن سايە جايغا يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

كۆن كەكىلەش: ئىسلاپ قۇرۇتۇلغان تېرىلەر پەشكال ئۇستىگە ئارتىلىپ، تەتۇر يۇزى ئۇستىگە قىلىنىپ، قىرىپ تۇزلىنىدۇ. يەنى تېرىنىڭ بويۇن، غول، ساغرا قىسىملىرىدىكى ئالاھىدە قېلىن جاي-لىرى چاڭ كەكسىدە تەتۇر يۇزى تەرەپتىن ئېھتىيات بىلەن قىرىپ ـ شىلىنىپ تېرىنىڭ قېلىنلىقى ئاساسەن تەكشى ھالەتكە كەلتۇرۇ-لۇپ، تۇرلۇك بۇيۇملارنى ئىشلەشكە لايىقلاشتۇرۇلىدۇ.

شورسىزلاش: كەكىلەپ بولۇنغان تېرىلەر پاكىز ئىسسىق سۇ تولدۇرۇلغان ئۇلاققا چىلاپ چەيلىنىدۇ. ئۇچ-تۆت قېتىم پاكىز سۇ يەڭگۈشلەش ۋە ھەرقېتىمدا چەيلەپ چايقاش نەتىجىسىدە، تېرە شورسىزلىنىدۇ ۋە ئىس قايتىدۇ.

رەڭ بېرىش: شورسىزلاندۇرۇلغان تېرىلەر ئۆرۈك يىلتىزىنىڭ قوۋزاق قاينىتىمىسى قۇيۇلغان ئۇلاغقا يېرىم سائەت چىلىنىدۇ. ئاندىن بوياقتىن چىقىرىلىپ، سايە يەرگە يېيىلىدۇ ۋە پات پات قېقىپ، ئو-رۇن يۆتكەپ قۇرۇتۇلىدۇ. بۇ ئاخىرقى مەشغۇلات ئارقىلىق تېرىلەر تەگلىك رەڭگە ـــ ئاچ كاۋا چېچىكى ياكى مېغىز رەڭگە كىرىدۇ.

وخشاش، ئەمما تەگلىك بويىاقتا سىلىنمايدۇ. تەييار مەھسۇلات ئاق ئاكى ئاچ كۆككە مايىل ئاق بولىدۇ.

مۇقاۋىلىق كۆن ـ خۇرۇمنىڭ مۇتلەق پاكىز بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا، تېرە تازىلاشتا يەر سوغىسىغا چىلانماي، ئارغامچىدا ياغلىنىپ، ئېقىن سۇغا بىر نەچچە كۈن چىلىنىپ تازىلىنىدۇ. پىششىقلاش داۋامىدا باشقا تېرىلەر (بولۇپمۇ گۆشى ھارام ھېسابلىنىدىغان ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى بىلەن) ئارىلاشتۇرماي ئايرىم پىشىشقىلىنىدۇ. قالغان ئىش تەرتىپلىرى كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەشنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ.

4. تېرە ئاشلاش ۋە ئەيلەش

پۈتكۈل ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش خوتەنلىكلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئىستېمالىدا يۇڭلۇق ھايۋان تېرىلىرىدىن تۇماق، تەلپەك، قۇلاقچا، جۇۋا، تېرە جىلىتكە، تېرە ئىشتان، پەلەي قاتارلىق كىيىملەر تىكىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا تېرە يوتقان، تېرە كۆرپە قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىمۇ ئىشلەپچىقىرىلغان.

ۋاھالەنكى، تەبىئىي قۇرۇتۇلغان تېرىلەرنىڭ يۇزى تارشىدەك قاتتىق بولىدۇ. قاتلانسا سۇنۇپ كېتىدۇ. كۇچەپ تارتىلسا يىرتىلىپ كېتىدۇ. شۇڭا، تەبىئىي تېرىلەردىن يۇڭلۇق كىيىم ـ كېچەكلەر ۋە باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئۇلارنى كىيىم ـ كېچەك تىكىشكە مۇۋاپىقلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. تېرە ئاشلاش ۋە ئەيلەش دەل مۇشۇنداق ئېھتىياج ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن قول ھۈنەر تۇرىدۇر.

تېرە ئاشلاش ۋە ئەيلەشتە مەلۇم ۋاستە ۋە ئۇسۇللار ئارقىلىق تېرىنىڭ يۇزىنى يۇمشىتىپ، ئېلاستىك ھالەتكە كەلتۈرۈش ۋە ئاقارتىش مەقسەت قىلىنىدۇ. ئاشلاش بىلەن ئاقارتىش بىر بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، تېرىلەر ئاشلىنىش ئارقىلىق ئەيلەشكە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلىدۇ. ئەيلەش ئارقىلىق يۇزىدىكى گۆش ـ سىكىر قالدۇقلىرى تازىلىنىپ ئاقارتىلىدۇ ۋە ئەڭ ئىنچىكە ئىگە قىلىنىدۇ.

ئۇي ھايۋانلىرىدىن قوي، ئۆچكە، توشقان، ئىت قاتارلىق

ئورغاقتا يەنە بىر قېتىم قىرىپ پاكىزلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆرۈك يىلتىزى قوۋزىقىنىڭ قاينىتمىسىغا ئىككى سائەت چىلاپ قو- يۇلىدۇ. قوۋزاق سۈيىدىن ئېلىنغاندىن كېيىن چايقاپ شور قازىنىغا سېلىنىپ شورلىنىدۇ.

چەم ياساش: چەم ياساشقا ھەم سېمىز قوتاز، تۆگە، كالا تېرىلە- رى ئىشلىتىلىدۇ. ھاكسىزلاشقۇچە بولغان مەشغۇلات قائىدىسى كۆن ياساشنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ. ھاكسىزلىنىپ بولغاندىن كېيىن، تې- رىلەر شورلانماستىن تېرە يۈزىگە سوقۇپ تەييارلانغان تاشتۇز سې- پىلىدۇ. ئاندىن تېرە ئىس ئوچىقىغا ئارتىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئىسلە- نىش داۋامىدا تېرىنىڭ قۇرۇغان جايلىرىغا شاكىراپ چېچىپ تۇرۇ- لىدۇ. قايتا قايتا ئىسلاش ۋە قايتا قايتا شاكىراپ چېچىش ئارقىلىق تېرە تەدرىجىي قۇرۇپ قاتىدۇ ۋە ئېلاستىك ھالەتكە كېلىدۇ. تېرە يۈزى بىر ئاز سارغىيىپ پىشىدۇ. ئاندىن ئۆرۈك يىلتىزى قوۋزىقە- نىڭ قاينىتمىسىغا بىر سائەت ئەتراپىدا چىلاپ چەيلىنىدۇ. چىلاپ چەيلىنىش داۋامىدا،بىر تەرەپتىن تېرىنىڭ تۈزى يانىدۇ،بىر تەرەپ- تىن تەگلىك رەڭ ئېلىپ، ئاچ كاۋا چېچىكى رەڭگە كىرىدۇ. قوۋزاق سۈيىدىن ئېلىنغاندىن كېيىن يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. ئاخىرىدا قۇرۇپ قاتقان تېرە يۈزىگە ھاۋا سېلىپ دۈملەپ يۇمشىتىلىدۇ ۋە پەشكالغا ئارتىپ چاڭ كەكىسى سېلىپ ھەمدە قول ئىشى ئارقىلىق ھەممە تە- رەپتىن كۈچەپ سوزۇپ تەكشى ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاساسەن قۇ- رۇغاندا كېسىپ قاچىلىنىدۇ.

خۇرۇم: قوي، ئۆچكە تېرىلىرى ئومۇمىي قائىدە بويىچە پىش- شىقلانغاندىن كېيىن، تەگلىك رەڭ بېرىش باسقۇچىغا كەلگەندە، ئۇدا ئۇچ قېتىم تەگلىك رەڭگە (قوۋزاق سۈيىگە) سېلىنىدۇ. شۇڭا، تەگلىك رېڭى توق، تېرىسى يۇمشاق، يۈزى گۈللۈك، پارقىراقلىقى يۇقىرى بولىدۇ.

ياتا: ئىسلانمايدۇ، تەگلىك بوياقنا سېلىنمايدۇ، شورلىنىپ بول- غاندىن كېيىن سۇيى بىر ئاز قاچۇرۇلۇپ قازاندا ئىسىتىلغان سۇ يېغىغا چىلىنىدۇ. ياغنى سۇمۇرۇپ بولغاندا يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

مىشە، ئاق لەيكە پىششىقلاش ئۇسۇلى كۆن پىشىقلاشنىڭكىگە

ئىچكى ياي قىرىدىن بىس چىقىرىلىدۇ. بىسىنىڭ بەك ئۆتكۈر ياكى بەك گال بولماسلىقى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئورغاق دەستىسى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 65 سانتىمېتىر كېلىدۇ. قۇيرۇق تەرىپىنى 3/1 قىسمى بىر تەرەپكە ئېگىلگەن، ئىككى بېشى ئىنچىكىرەك، ئوتتۇرىسى تومراق بولىدۇ. دەستە قۇيرۇق ئۇچىنىڭ ئەگمە ئىچكى تەرىپىدىن دەستە ئوتتۇرا قىسمىغا قارىتىپ ئېرىقچە ئويۇلىدۇ. ئېرىقچە دەستە ئوتتۇرىسىنىڭ سىرتقى يۈزىگە تۇتىشىدۇ. تىغ مۇشۇ ئېرىقچىگە چۈشۈرۈلۈپ، دەستىگە مىخلىنىدۇ. دەستە بېشىغا تۆمۈر ھالقا بېكىتىلىپ، ئۇنىڭغا تانا ياكى چىگىدىن تاپانلىق ھالقا چىقىرىلىدۇ.

2) تېرە ئاشلاش، ئەيلەش مەشغۇلاتى

تېرە ئاشلاش ۋە ئەيلەش مەشغۇلاتى ئىككى باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

(1) ئاشلاش باسقۇچى: ئاشلىنىدىغان خام تېرىلەر ئاۋۋال پاكىز سۈزۈك سۇغا چىلىنىپ يۇمشىتىلىدۇ. تەكرار چايقاش ئارقىلىق قان داغلىرى ۋە كىر ـ توپىلار چىقىرىپ تاشلىنىدۇ، ئاندىن كۆپتىكى دۇشاپقا سېلىنىدۇ. دۇشاپ تېمپېراتۇرىسى ئادەتتە 20℃ تىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك. شۇڭا، ھاۋا سوغۇق پەسلىدە تېرە ئاشلىنىدىغان ئۆيگە مەش قويۇلىدۇ. دۇشاپقا سېلىنغان تېرىلەر ھەر كۈنى بىر نۆۋەت ئۆرۈپ تۇرۇلىدۇ. ئۆرۈش داۋامىدا تېرىنىڭ قاتلاق، قورۇق جايلىرى سوزۇپ تەكشىلەپ تۇرۇلىدۇ.

تېرە ئاشلاشنىڭ مۇقىم ۋاقىت چېكى يوق، ئاش يېيىش (ئاشقا تويۇنۇش) ۋاقتى تېرە خىلى ۋە دۇشاپ تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك پەرقلىق بولىدۇ. ئومۇمەن، تېرىنىڭ قولتۇق قىسمىدىكى تۈكلەر ئاسانلا يۇلۇنۇپ چىقسا ياكى بارماقنى سۈركىگەندە نەپىز تۈك تېرىسى سويۇلۇپ چىقسا ئاش يېگەن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تېرىنىڭ ئاش يېگەن ـ يېمىگەنلىكىنى تەكشۈرۈپ تۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم، ئاش ئۆتۈپ كەتسە تېرە يۇزىدىكى بارلىق تۈكلەر ياكى بىر قىسىم تۈكلەر چۈشۈپ كېتىپ تېرە كېرەكتىن چىقىدۇ. ئاش كەم قالسا ئېيلەش قىيىن بولىدۇ. تېرە قاتتىق ۋە ئۆرىشىملىكى تۆۋەن بولۇپ قېلىپ، تىكلىگەن كىيىملەرنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ.

ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى؛ ياۋايى ھايۋانلاردىن بۆرە، تۈلكە، قاما، سۇ ـ يەلسۇن، سۇغۇر، قۇندۇز، بۇلغۇن، سۆسەر، كېيىك، ياۋا توشقان قا ـ تارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسى ئاشلىنىپ ئەيلىنىدۇ. بۇلاردىن قوي تېرىسى ئەڭ كۆپ بولۇپ، كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. ھەر خىل باش كىيىملىرى، جۇۋا، ئىشتان، يوتقان ـ كۆرپە تىكىلىدۇ. بۆرە، تۈلكە، ئىت تېرىلىرىدىن جۇۋا تىكىلىدۇ. قاما، سۈلەيسۇن، سۇغۇر، قۇندۇز، يۇلغۇن، سۆسەر، تۈلكە، توشقان تېرىلىرىدىن باش كىيىم ـ لىرى تىكىلىدۇ، تېرە ياقا ئىشلىنىدۇ. كېيىك تېرىسىدىن جاينا ـ ماز، كۆرپە تىكىلىدۇ. ئۆچكە تېرىسىدىن يوتقان ـ كۆرپە تىكىلىدۇ.

تېرىلەر ئاشلىنىپ ئەيلەنگەندىن كېيىن، يۇزى يۇمشاپ، ئېلاس ـ تىكىلىقى ئاشىدۇ، ئاقىرىدۇ. قاتلاشقا، تارتىشقا چىداملىق بولىدۇ. تۈك مويلار ۋە كىر ـ داغلاردىن پاكلىنىپ، تال تال چېچىلىپ، كۆر ـ كەملىكى ئاشىدۇ.

1) تېرە ئاشلاش، ئەيلەش سايمانلىرى

تېرە ئاشلاش، ئەيلەشتە دۇشاپ، كۈپ ۋە ئورغاق قاتارلىق ماتې ـ رىيال ـ سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

دۇشاپ: بۇ، تېرە ئاشلاشقا ئىشلىتىلىدىغان دوغاپ بولۇپ، تۇز بىلەن ئاق ئۇن سۇزۇك سۇغا چىلىنىپ تەييارلىنىدۇ. خۇرۇچلارنىڭ نىسبىتى: سۇ 10 كىلوگرام، ئۇن بىر كىلوگرام، تۇز 0.5 كې ـ لوگرام. قىسمەن ھاللاردا ئاق ئۇن ئورنىغا تۇز ئىشلىتىلسىمۇ بولې ـ دۇ. دۇشاپ تەييارلاشتا سۇ تولدۇرۇلغان كۈپكە تۇز قۇيۇلۇپ، ئاندىن ئۇن چىلىنىپ تەكشى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. دۇشاپنى تەكرار ئىشلىتىش ـ كە بولىدۇ. لېكىن، ئۇچ قېتىمدىن ئارتۇق ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتسە، تېرىگە سېسىق پۇراق ئورناپ قالىدۇ.

ئورغاق: ئورغاق ئاشلانغان تېرىنى ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدىغان سايمان بولۇپ، تىغ ۋە دەستىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىدىن تەركىب تاپىدۇ. تىغ تۆمۈردىن ياسالغان ياي شەكىللىك دېتال بولۇپ، سىرتقى ياي ئۇزۇنلۇقى 70 سانتىمېتىر، ئىككى بېشىنىڭ كەڭلىكى تۆت سا ـ تىمېتىر، ئوتتۇرىسىنىڭ كەڭلىكى بەش سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.5 سانتىمېتىر، يايخوردا ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

بىقىرىپ تاشلانغان نەرسىلەر «قىرىندى» دەيىلىدۇ. تېرىنىڭ تەتۈر ۋزى ئۇستىدىن ئاستىغا قارىتىپ تولۇق قىرىلىدۇ. بويۇن ئاستى سىمى قىرىلىپ بولغاندا چىگمەكتىن بوشتىلىپ، قۇيرۇق قىسمىدىن باغلاپ ئېسىش ئارقىلىق بويۇن قىسمى قىرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېرىنىڭ تەتۈر يۈزىمۇ ئوبدان ئاقىرىدۇ. ئېلاستىكىلىقى ئاشمىدۇ، قاتلاشقا، سوزۇشقا چىداملىق بولىدۇ.

5. ياريىلمىچىلىق

يار يىلىم يېپىشقاقلىقى يۇقىرى، چاك تۇتۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك بىر خىل يىلىم بولۇپ، بەزى ھايۋانلارنىڭ تېرە پاچاقلىرىنى قاينىتىپ قىيام قىلىپ قاتۇرۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. تەييار مەھسۇلات قاتتىق ھالەتتە بولۇپ، ئادەتتىكى تېمپېراتۇرىدا ئېرىمەيدۇ. سارغۇچ، سۇزۇك رەڭدە بولغىنى سۇپەتلىك، قارا، دۇغ بولغىنى سۈپەتسىز كېلىدۇ. ئىشلىتىش ۋاقتىدا سۇ بىلەن قاينىتىپ ئېرىتىپ قىيام قىلىنىدۇ.

يار يىلىم ياغاچچىلىق كەسپىدە ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. يار يىلىم ئارقىلىق پارچە تاختايلارنى بىر بىرىگە يەملەپ بىر پۈتۈن تاختايغا ئايلاندۇرغىلى، تۇرۇم ـ تۆشۈكلەرنى تۇتاشتۇرۇپ ياغاچ بۇيۇملارنىڭ كۆركەملىكى ۋە چىداملىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. سىرچىلىقتا سىرلىنىدىغان بۇيۇمغا سىر تەگلىكى قىلىپ بېرىش ئارقىلىق سىر تۇتۇش ئىقتىدارىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ. قۇمچاققا قۇمباغلاشتا يېپىشتۇرۇش ۋاستىسى قىلىنىدۇ. قول ھۈنەر ئارقىلىق يار يىلىم ياساش ئىشى ھازىر ئاساسەن يوقالدى.

1) يار يىلىم ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

يار يىلىم ياساشتا ئات ـ تۆگە، كالا تېرىلىرى ۋە پاچاقلىرى، قوي، ئۆچكە تېرىلىرى، جۇۋىچىلىق، تۇماقچىلىق داۋامىدا مۇشۇ خىل تېرىلەردىن چىقىرۋېتىلگەن پۇرۇچلار خام ئەشيا قىلىنىدۇ. قايچا، پىچاق، قازان ـ چۆمۈچ، گۈرجەك، غەلۋىر، كاسا، ئات قىلى، بورا قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

قايچا ـ پىچاق: خام ئەشيانى قىرىپ داسلاش، پاكىزلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مۇڭاپىق چەكتە ئاش يېگەن تېرە دۇشاپتىن چىقىرىلغاندىن كېيىن، پاكىز قۇمغا تەتۈر يۈزى تۆۋەن قىلىنىپ يېيىلىدۇ. ئۇستىدىن پاكىز قۇمدا كۆمۈلىدۇ. مەلۇم ۋاقىت تۇرغۇزۇلۇپ، سۇيى تارتىلىپ بولغاندا قۇمدىن چىقىرىپ قېقىۋېتىپ يەنە قۇمغا كۆمۈلىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئىككى-ئۈچ قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن تېرە قوم ۋە دۇشاپ قالدۇقىدىن پاكىزلىنىپ يېرىم قۇرۇق ھالەتكە كېلىدۇ. ئاندىن سايە يەرگە يېيىپ تولۇق قۇرۇتۇلىدۇ. ئاشلانغان تېرىلەر سالقىن، ھاۋا ئۆتۈشىدىغان يەردە ساقلىنىدۇ. تېرە ئارىلىقلىرىغا ھۆل يالاق غازىكى سېلىپ قويۇلسا، كۆيە چۈشۈشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

(2) ئەيلەش باسقۇچى: تېرە ئەيلەش دېگەنلىك ئاشلانغان تېرە يۈزىنى قىرىپ ئاقارتىش دېگەنلىك بولۇپ، ئالدى بىلەن ئاشلىنىپ قۇرۇتۇلغان تېرىلەرنىڭ چەم يۈزى سۇ پۈركۈپ ياكى سۇدا چوتكىلاپ نەمدىلىدۇ. بۇ، «ھاۋا سېلىش» دېيىلىدۇ. ھاۋا سېلىنغان تېرىلەر بىر دەم قويۇلۇپ يۇمشىتىلغاندىن كېيىن، غول سىزىقى ئاساس قىلىنىپ، تەتۈر يۈزىگە قاتلىنىپ، نەم يەردە ئۇستىدىن تاختاي ياكى كۆتەكتە باسۇرۇپ قويۇلىدۇ. بىر سوتكىدىن كېيىن تېرە ھاۋاسى كېلىشىپ يۇمشايدۇ، يەنى تېرىنىڭ تەتۈر يۈزى ئىككى تەرەپتىن ئوتتۇراھال كۈچ بىلەن تارتىلغاندا ئاسانلا سوزۇلۇپ كېرىلىدۇ. بۇ، ھاۋاسى كېلىشكەنلىكىنىڭ ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ. سوزۇلمىسا ياكى ئوبدان سوزۇلمىسا قايتا ھاۋا بېرىلىدۇ.

تېرە ئەيلىگەندە ئاۋۋال تۆت تەرەپكە تارتىپ سوزۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەت «كىرىچلاش» دېيىلىدۇ. كىرىچلانغاندىن كېيىن تەتۈر يۈزى قولدا مۇجۇپ - ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىلىدۇ ۋە غول سىزىقى ئاساس قىلىنىپ، تەتۈر يۈزى سىرتقا قىلىنىپ قاتلىنىپ، بويۇن قىسمىدىن چىگدە باغلاپ تۇرۇستىكى قارماققا ئىلىنىدۇ، ئاندىن ئوڭ قولدا ئورغاق چوققىسىنى تۇتۇپ، سول قولدا تېرىنىڭ تەتۈر يۈزىنى قورۇپ تۇتۇپ قىرغاق چىقىرىلىدۇ. بۇ چاغدا ئورغاق بىسى تېرە قىرغاق يۈزىگە قويۇلۇپ، دەستىنىڭ تاپانلىق ھالقىسىغا پۇتتا دەسسەپ ئورغاق تۆۋەنگە بېسىلىدۇ. مۇشۇ تەكرار ھەرىكەت ئارقىلىق تېرە تەتۈر يۈزىدىكى گۆش، سىكىر قالدۇقلىرى قىرىپ چىقىرىۋېتىلىدۇ.

ـــ ئېيۇك ھالىتىگە كېلىدۇ، بۇ ۋاقىتتا يىلىم ئۇيۇتمىسى ئۆتكۈر ـــ چاقتا بەش سانتىمېتىر كەڭلىكتە كېسىلىپ، ئېھتىياتلىقى بىلەن ـــ ئاۋۇردىن چىقىرىلىپ، ئوستى يۈزى ئاستىغا قارىتىلىپ تاختاي ـــ ئوستىگە قويۇلىدۇ، ئاندىن ئات قىلىدا ئۆزۈنلۈقى 20 سانتىمېتىر، ـــ ئېگىلكى بەش سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتىر ئۆڭ- ـــ مدە تىلىنىدۇ ۋە سالقىن، سايە جايغا سېلىنغان پاكىز بورا ئۈس- ـــ مگە بېسىپ قويۇلىدۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن تىلىملارنىڭ ئاستى ـــ ئۈزى ئوستىگە ئۆرۈپ قويۇلىدۇ. يەنە ئىككى كۈندىن كېيىن تىل- ـــ ىلار يېرىم قۇرۇق ھالەتكە كېلىدۇ. بۇ چاغدا بىر بېشىدىن ئىنچە- ـــ كە يۇلغۇن زىخچە ئۆتكۈزۈلۈپ، ھەر 20 دانىسى بىر زىخ قىلىنىپ، ـــ تاقاقا ئېلىپ شامالغا سېلىنىدۇ. 10 كۈندىن كېيىن تولۇق قۇرۇپ ـــ بولىدۇ ۋە يىغىۋېلىنىپ ئوراپ قاچىلىنىدۇ.

بۇ ئۇسۇلدا يار يىلىم ياساشتا خام ئەشيانى تاللاش، تازىلاش ۋە ۋاقىتنى ئىگىلەش ئىنتايىن مۇھىم. بۇ ئۇچ ھالقا يىلىم سۈپىتىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئات، تۆگە قاتارلىق چوڭ ھايۋانلارنىڭ پاچىقىنى خام ئەشيا قە- ـــ لىپ ياسالغان يىلىمنىڭ سۈپىتى ئەڭ ياخشى بولىدۇ. قوي تېرىسە- ـــ دە ياسالغىنى ئىككىنچى ئورۇندا، باشقا ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدە يا- ـــ سالغىنى ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، مەھسۇلات سۈپىتى جە- ـــ ھەتتىكى ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، ئوخشاش بول- ـــ مىغان ماتېرىياللار ئايرىم تاللاپ يىلىم قاينىتىلىدۇ.

خام ئەشيانى تازىلاشتا، تېرىلەرنى ياخشى داسلاش، قىيامغا سە- ـــ لىشتىن بۇرۇن ئىمكانقەدەر قىسقا مۇددەت سۈزۈك سۇغا چىلاپ، ـــ قان داغلىرى، كىر ـ توپىلارنى يۇيۇپ چىقىرىۋېتىش، قىيام قاينە- ـــ تىش داۋامىدا ئاۋارىچىلىقتىن قورقماي خام ئەشيانى توختاۋسىز ـــ قوچۇپ، قىيامنىڭ كۆيۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش كېرەك. خام ـــ ئەشيا ياخشى تازىلانسا ۋە كۆيۈپ كېتىشنىڭ ئالدى ئېلىنسا، ياسال- ـــ غان يىلىم سارغۇچ سۈزۈك، سۈپىتى، ياخشى بولۇپلا قالماستىن، ـــ ھەسۇلات مىقدارىنمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئەكسىچە بول- ـــ غاندا، يىلىمنىڭ رەڭگى قارا، يېپىشقاقلىقى تۆۋەن بولۇپلا قالماي،

گۈرجەك (ياغاچ گۈرجەك): قىيام قوچۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.
غەلۋىر (سىم غەلۋىر): قىيام تازىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. سىم غەلۋىر بولمىغان ئەھۋالدا، ئىنچىكە تالدىن پۈختا توقۇلغان سېۋەت ئىشلىتىلىدۇ.
كاسا: قىيام ئۈيۈتۈشقا ئىشلىتىلىدۇ.
بورا (قومۇشتىن توقۇلغان بورا): يىلىم يېيىشقا ئىشلىتىلىدۇ.
ئات قىلى: بۇ، ئات يايلى ياكى قۇيرۇقىدىن ئېلىنغان ئۇزۇن قىل بولۇپ، قىيام ئۈيۈتمىسىنى تىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2) يار يىلىم ياساش مەشغۇلاتى

يار يىلىم ياساش مەشغۇلاتى تەييارلىق باسقۇچى، قىيام قىلىش باسقۇچى، كېسىپ قۇرۇتۇش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.

(1) تەييارلىق باسقۇچى: بۇ باسقۇچتا خام ئەشيانىڭ يۇڭ ـ تۈكلىرى قىرقىپ تاشلىنىدۇ. تېرىنىڭ تەتۈر يۈزى ۋە پاچاقلاردىكى قان، توپا داغلىرى، تېزەك ـ مايماق قالدۇقلىرى قىرىپ ئادالىنىدۇ. پۈتۈن تېرىلەر كېسىپ پۈرۈچقا ئايلاندۇرۇلىدۇ. قازان يۇيۇپ تازىلىنىدۇ.

(2) قىيام قىلىش باسقۇچى: قازانغا سۇ قۇيۇپ قايىنىتىلغاندىن كېيىن، تەييارلانغان پۈرۈچ، پاچاقلار قازانغا سېلىنىپ ئۇلۇغ ئوتتا قايىنىتىلىدۇ. خام ئەشيانىڭ قازان تېگىگە چۆكۈۋېلىپ كۆيۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن گۈرجەكتە توختىماي قوچۇپ بېرىلىدۇ. پۈرۈچ تولۇق يۇمشاپ ئېزىلىپ بولغىچە ئارىلىقتا قازانغا سۇ تولۇقلاپ تۇرۇلىدۇ. 10 سائەت ئەتراپىدا قايىنىتىلغاندىن كېيىن، تېرە ـ پاچاقلارنىڭ ئەت ـ سىڭىرلىرى پۈتۈنلەي ئېزىلىپ، سۇغا تەكشى تاراپ قىيام بولىدۇ. قىيامنىڭ ساپ قىسمى كاسىغا ئېقىتىپ چۇشۇرۇلىدۇ. غەلۋىردە سۈزۈلۈپ قالغان سۆڭەك، تۈك قاتارلىق سۈزۈندىلەر سقىلغاندىن كېيىن تاشلىۋېتىلىدۇ. كاسىدىكى ساپ قىيام كىچىك تەڭنە، جاۋۇر ياكى كىچىك قازانلارغا قۇيۇلۇپ، سۆرۈن سايە يەرگە قويۇلىدۇ.

(3) كېسىپ قۇرۇتۇش باسقۇچى: جاۋۇرغا ئېلىنغان يار يىلىم قىيامى سۆرۈن جايدا 12 سائەت قويۇلغاندىن كېيىن ئۈيۈپ، ئاشـ

لىم پاراشوكىغا مىلىنىپ قات ئارىسىغا ئېلىنىدۇ. يىلىم زەي قاتلـ
رىنىڭ يېپىشقاقلىقى، چىدامچانلىقىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.
قازان ياكى ئۇلاق: زەي ياسىلىدىغان تېرىنى سۇغا چىلاپ يۇمـ
شىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ.
ئورغاق: كۆنچى ئورغىقى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، تېرىنىڭ تۆكـ
لىرىنى ۋە تەتۇر يۈزىنى قىرىپ داسلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.
قوزۇق (ئىنچىكە ياغاچ قوزۇق): تېرە كېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.
قايچا (ئادەتتىكى قايچا): تېرىدىن قىيىقچە كېسىشكە ئىشلىتـ
لىدۇ.
تالام ياغىچى (ئىنچىكە تاياق): زەي تالاشقا ئىشلىتىلىدۇ.
تېرەك (بىر ئۇچىدا ئاچىسى بولغان ياغاچ تاياق): تارتىلغان زەي
گە تېرەك قىلىنىدۇ.
2) زەي ياساش مەشغۇلاتى
زەي ياساش مەشغۇلاتى تەييارلىق باسقۇچى، قىيىقچە تىلىش
باسقۇچى، تالاش باسقۇچى، قۇرۇتۇش باسقۇچىدىن ئىبارەت تۆت
باسقۇچ ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ.
(1) تەييارلىق باسقۇچى: ئۆچكە، كىيىك تېرىلىرى سۇزۇك سۇغا
بىر سوتكا چىلاپ يۇمشىتىلىدۇ. تېرىنىڭ تەتۇر يۈزىدىكى قان، توپا
يۇقۇندىلىرى چىقىرىپ تاشلىنىدۇ، ئاندىن بوينى تەرەپتىن ياغاچ
كېسىپ، ئورغاقتا يۇڭلىرى قىرىپ پاكىز داسلىنىدۇ.
(2) قىيىقچە تىلىش باسقۇچى: داسلاپ تەييارلانغان تېرە ئەتراپىغا
كىچىك قوزۇقلار قېقىلىپ تۇز يەرگە كېرىپ قويۇلىدۇ. تېرىنى
كېرىش ئارقىلىق ئىككى يان تەرىپىگە كۇچەپ سوزۇپ ۋە بويۇن،
ئۈيرۇق، پاچاق تەرەپلىرىدىكى ئارتۇقچە قىسىملىرىنى كېسىپ چە
سرىۋېتىپ تېرە يۈزى ئاساسەن چەمبەر شەكلىگە كەلتۈرۇلىدۇ. قو
زۇق قېقىپ تېرىنى كەرگەندە، تېرە يۈزىنىڭ يەرگە تېگىپ قېلىپ
ۇلغىنىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش، قۇرۇتۇش داۋامىدا تېرە چەتلـ
رىنىڭ قورۇلۇپ شەكلى ئۆزگىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش
ۈچۈن، قوزۇقنى كۆپرەك ئىشلىتىش (ئادەتتە بىر پارچە تېرىنى
كېرىش ئۈچۈن 50~40 تال قوزۇق ئىشلىتىلسە بولىدۇ) لازىم.

مەھسۇلات مىقدارىمۇ تۆۋەنلەپ كېتىدۇ.

بۇ ئۇسۇلدا يار يىلىم ياساش مەشغۇلاتى تەبىئىي مۇھىت شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ تەسىرى زور بولىدۇ. شۇڭا، پەقەت 3 ـ ۋە 9 ـ ئايلاردىلا يىلىم ئىشلەپچىقىرىشقا بولىدۇ. تېمپېراتۇرا يۇقىرى بولغان مەزگىلدە قاينىتىلغان قىيام قېتىشمايدۇ. تېمپېراتۇرا بەك تۆۋەن چاغلاردا قاينىتىلغان قىيام قۇرۇتۇش داۋامىدا توڭلاپ قالسا، شىرنىسى يوقىلىپ، يېپىشتۇرۇش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ.

6. زەيچىلىك

زەي تېرىنى تىلىپ تالاپ ياسىلىدىغان ئىنچىكە شوينا بولۇپ،دىئامېترى ئۇچ مىللىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. زەينەك سوزۇلۇشقا بولغان چىدامچانلىقى خېلىلا يۇقىرى، شۇڭا ئۇ ئاتقۇچىلىق دۇكىنىنىڭ پاختا ۋە يۇڭ ئاتىدىغان ئاساسلىق ماتېرىيالى قىلىندۇ. مۇشتا زەربىسىدە زەي قاتتىق تىترەپ ـ سىلكىنىپ يۇڭ، پاختا، ماز تالالىرىنى سىلكىپ ـ تىتىپ يۇمشىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇۋچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ قىسماقلارغا تور[1] بەرگۈچى ئاساسىي ماتېرىيال قىلىنىدۇ. زەي نەملىكتىن قورقىدۇ. نەملىشىپ قالسا تەيسىرەپ قالىدۇ (سوزۇلۇپ كېتىپ، كۈچسىز بولۇپ قالىدۇ). ھەربىر ئىقتىدارى ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، زەينى ھەر گىز نەم تارتقۇزۇپ قويماسلىق لازىم.

1) زەي ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە سايمانلار

زەي ياساشتا تېرە خام ئەشيا قىلىنىدۇ. ئورغاق، قايچا، تالام ياغچى قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

تېرە: زەي ياساشقا چوڭ ئۆچكە، كىيىك تېرىسى خام ئەشيا قىلىنىدۇ. زەينەك سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سېمىز، ساغلام مالالارنىڭ تېرىسىنى ئىشلىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

يىلىم: ئۆرۈك دەرىخىنىڭ تەبىئىي يىلىمى قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن يۇمشاق سوقۇپ تالقانلىنىدۇ. زەي تالاش ۋاقتىدا تېرە تىلىملىرى يە-

[1] تور بېرىش ــ تولغانما ھەربىر ھاسىل قىلغۇچى كۈچ بېرىش.

بەشىنچى باب

كۆڭۈل ئېچىش سىيمانلىرى يلسلش ھۈنەر ـ سەنئىتى

خوتەنلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىلىق تۇرمۇش ئەملىيەتلىرى جەريانىدا، كۆڭۈل ئېچىش تېپىدىكى تۇرلۈك ئويۇنلار، تەنتەربىيە ۋە سەنئەت پائالىيەتلىرىگە ماس بولغان ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

§1. يەللىك چالغۇلارنى ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتى

يەللىك چالغۇلار دېگىنىمىز ــ پۈۋلەش ئارقىلىق چېلىنىدىغان، ئاۋاز كۈچى ۋە ساداسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى، ئاھاڭ ھاسىل قىلىشى قاتارلىقلار ئېغىزىمىزدىن چىقىۋاتقان ھاۋا ئېقىمى، لەۋلەر شەكلى، شۇنداقلا بارماقلارنىڭ كونترول قىلىشىدا نامايان بولىدىغان چالغۇ سايمانلىرىنى كۆرسىتىدۇ. خوتەنلىكلەرنىڭ يەللىك چالغۇلىرى بالىمان، نەي، بۇرغا، كاناي، سۇنايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى يىراق قەدىمىي زامانلارغا تۇتۇشىدۇ.

1. بالىمان

بالىمان خوتەن رايونىدا بىرقەدەر ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە بولغان، دائىملاشقان، تۆز تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان، ئۇتتۇرا ئاۋازلىق مايىل بىر خىل چالغۇ بولۇپ، ئاۋاز دائىرىسى F2~C1 بولىدۇ. «ئون

كېرىپ قويۇلغان تېرە شامالداپ تولۇق قۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، قوزۇقتىن چىقىرىپ قايچىدا قىيىقچە تىلىنىدۇ، يەنى چەمبەر چېتىدىن چەمبەر مەركىزىگە قارىتىپ ئايلانما سىزىق بويلاپ تىلىنىدۇ. قىيىقچە كەڭلىكى تېرىنىڭ سۈپىتى ۋە ئىھتىياجغا ئاساسەن 7~6 مىللىمېتىر بولىدۇ. زەي سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن،قىيىقچە كەڭلىكىنىڭ باشتىن ئاخىرى ئوخشاش بولۇشىغا دىققەت قىلىش كېرەك.

(3) زەي تالاش باسقۇچى: تېرە قىيىقچە سۈزۈك سۇغا بىر سائەت ئەتراپىدا چىلاپ يۇمشىتىلىدۇ. تېرە ئىچكى قىسمىغا سۇ سىڭىپ تولۇق يۇمشاپ بولغاندا سۈزۈۋېلىنىپ، سۈيى سارقىتىلىدۇ. ئاندىن ھەر تۆت تال قىيىقچە بىر قىلىپ جۈپلىنىپ، ئۆرۈك يىلمى پارا-شوكىغا مىلەنگەندىن كېيىن، تالام ياغىچىدا ئوتتۇراھال پىششىق-لىقتا تالاپ تور يېگۈزۈلىدۇ.

(4) زەي قۇرۇتۇش باسقۇچى: زەي تالىنىپ بولغاندىن كېيىن، تالام ياغىچىدىن چۈۋۈپ چىقىرىلىپ، بارماقتا بىر باشتىن قاتتىق قىسىپ سىيرىپ، سۈيى سارقىتىلىدۇ ۋە ئىككى ئۇچى ئىلمەككە چىڭ تارتىپ باغلىنىدۇ. زەينىڭ ئېغىرلىق تەسىرىدە سوزۇلۇپ، ئالاڭغۇ بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئاچا ياغاچتا ھەر ئىككى-ئۇچ مېتىر ئارىلىققا بىردىن تېرەك قويۇلىدۇ. قىيىقچىلار-نىڭ تەكشى كېسىلمەسلىكى، ئەسلى تېرە قېلىنلىقىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن زەينىڭ توم بولۇپ قالغان جايلىرىغا ئاسما تاش ئېسىپ قويۇلىدۇ. تېرەكلەر بىلەن ئاسما تاش ئورنىنى ھەر ۋاقىت يۆتكەپ تۇرۇش ئارقىلىق زەي تومىلۇقىنىڭ بىر خىل بولۇشى كاپالەتلەندۇرۇلىدۇ. زەي 90% قۇرۇپ بولغاندا باغلاق-تىن يېشىلىپ، ئالتە مېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىلىپ، ئېلىپس شەكلىدە يۆگەپ كاللەكلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل بويىچە بىر پارچە چوڭ ئۆچكە تېرىسىدىن تۆت كاللەك زەي پىششىقلاپ ئىشلىگىلى بولىدۇ.

زەي ھازىرمۇ ئاز مىقداردا ئىشلەپچىقىرىلماقتا ۋە بازارغا سې-لىنماقتا.

(مۇھەممەتئىمىن سابىر)

ەك، ساداسى يۇقىرى، تۈسى مۇڭلۇق بولۇپ، يالغۇز ئورۇنلاشقىمۇ، ورکىستېرغا تەڭكەش قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ئورکىستېرغا تەڭكەش ىلغاندا، ئۇنىڭ ساداسى ئۆزگىچە رول ئويناىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋاز دائـ ـىسى d1 دىن d3 گىچە ئىككى ئوكتاۋا بولۇپ، ئاۋاز تۈسى d1 دىن b گىچە توم، سىلىق، c2 دىن g2 گىچە ياڭراق، b2 دىن d3 كـ ـە ئىنچىكە، سۆزۈك بولىدۇ.

3. بۇرغا

بۇرغا كالا ـ قوتاز، تاغ تېكىسى قاتارلىقلارنىڭ مۇڭگۈزىدە ئىشـ ـىنىدىغان، پۈۋلىمە چالغۇلار ئىچىدە ئاۋازى ئەڭ كۈچلۈك (ئاۋاز ائىرىسى ئادەتتە بەش گىرادۇس ئەتراپىدا) بولغان ئەڭ قەدىمىي چالغۇلارنىڭ بىرى. مۇڭگۈزنىڭ شەكىل قۇرۇلمىسى بويىچە ئەگرى ىشلەنگەن بۇ چالغۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بـو ـۇپ، ئىنچىكە ئۇچىغا بىر پۈۋلەش تۆشۈكى ئېچىلىپ، يوغان ئۇچى كاناي شەكلىدە ئوچۇق قويۇلىدۇ. ئىچى ئويۇلۇپ، ئاۋاز تەڭشەش تۆشۈكچىلىرى قويۇلمايدۇ. شۇڭا، ئۇنى مەلۇم بىر كۇي ــ ئاھاڭغا كەلتۈرۈشكە بولمايدۇ. پۈۋلەش تۆشۈكىدىن تېپىلگەن كۈچلۈك ھاۋا بىسىمى ئۇنىڭدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئەڭ ياڭراق تېىلما سادا پەيدا ىلىدۇ.

بۇرغا گەرچە يۇقىرى ساداىق پۈۋلىمە چالغۇ بولسىمۇ، ئۇر ـ ئېستىرغا تەڭكەش قىلغىلى بولمايدۇ، بەزمە ـ مەشرەپلەردىمۇ چې ـ ىنمايدۇ. ئۇ قەدىمكى ئۇرۇش ـ جەڭلەردە جەڭگە قوماندانلىق قە ـ ىشنىڭ بىر خىل قورالى بولغان. كېيىنكى چاغلاردا يەرلىك تۇگ ـ ەنلەردە ئۇگۇت چاقىرىشتا رول ئوينىغان. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ەگىشىپ ئىشلىتىلىشتىن قالدى.

4. كاناي

بۇرغىنىڭ ياڭراق ساداسىغا تەقلىت قىلىپ ياسالغان قەدىمىي ۇلىمە چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ياغاچ ياكى مىستىن ياسىلىدۇ. ۇنىڭ ئاۋاز تەڭشەش تۆشۈكچىلىرى بولمايدۇ، ئىنچىكە ئۇچىدا پۈۋ ـ ەش تۆشۈكى، يوغان ئۇچىدا ساداً چىقىرىش تۆشۈكى بولىدۇ. ئىچى

ئىككى مۇقام» ۋە باشقا كىلاسسىك ياكى سالماق تېپتىكى ناخشا - مۇزىكىلارنى ئورۇندىشقا باب كېلىدۇ. قۇرۇلمىسى نەيگە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ مۇزىكا سايمىنى قۇرغاق يەردە ئۆسكەن قومۇشتىن 30~28 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېسىۋېلىپ، قومۇشنىڭ پۈڭلەيدىغان بىر ئۇچىنى مىجىپ ياپىلاقلاپ، توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلىدۇ. بۇ ياپىلاقلاپ ياپراقچە ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن جاي پۈڭلەش ئېغىزى بولۇپ، سادا ھاسىل قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. بۇ سايمانىنىڭ گەۋدىسى تۈز بولۇپ، ئۇنىڭغا بارماقتا بېسىپ ئاھاڭ كەلتۈرۈش مەقسىتىدە سەككىز تۆشۈك ئېچىلىدۇ. بالىمان ئادەتتىكى قومۇشتىن باشقا، يەنە ياغاچ نەيچە ياكى بامبۇكتىنمۇ ياسىلىدۇ. ئەگەر ياغاچ نەيچە ياكى بامبۇكتىن ياساشقا توغرا كەلگەندە، نەيچىنىڭ پۈڭلەش ئېغىزىغا چوقۇم ئادەتتىكى قومۇشتىن مىجىپ تەييارلانغان لىپىر (ئاۋاز ياپراقچىسى) بېكىتىلىدۇ.

بۇ چالغۇ ھازىرمۇ مەشرەپ - بەزمىلەردە، سەھنە سەنئەتلىرىدە يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلىپ كەلمەكتە.

2. نەي

نەي توغرىسىغا تۆتۈپ پۈڭلەپ چېلىنىدىغان (تۈز تۆتۈپ، بىر ئۇچىدىن پۈڭلەپ چېلىنىدىغىنىمۇ بار، لېكىن توغرىسىغا تۆتۈپ چېلىنىدىغىنى كەڭرەك ئومۇملاشقان)، ئىچكى قەدىمكى ساز قوراللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، قومۇشتىن (گاھى مېتال نەيچە ياكى سۆڭەك، ياغاچ نەيچىدىن) ياسىلىدۇ. ئۇزۇن - قىسقىلىقى ماتېرىيال ئاساسىغا قاراپ 20 سانتىمېتىردىن 50~40 سانتىمېتىرغىچە ئىشلىنىدۇ. شەكلى تۈز بولۇپ، بىر پۈڭلەش تۆشۈكى ۋە سەككىز ئاۋاز تەڭشەش (ئاھاڭغا كەلتۈرۈش) تۆشۈكچىلىرى ئېچىلىدۇ ۋە نەي ئۇچىنىڭ پۈڭلەش ئېغىزى يېنىدىكى تەرىپى ئېتىلىپ، يەنە بىر تەرىپى (ئۇچى) ئوچۇق قويۇلىدۇ. چېلىش جەريانىدا، پۈڭلەشكە ماس ھالدا ئاۋاز تەڭشەش تۆشۈكچىلىرىنى بارماقلار بىلەن پۈتۈن ياكى يېرىم ئېتىش - ئېچىش ئارقىلىق ئاھاڭ ھاسىل قىلىنىدۇ ۋە ئاۋازنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئۆزگەرتىپ تۇرۇلىدۇ. نەينىڭ ئاۋاز دائىرىسى

ـەمدە سەھنە ئىشلىرىدا ناغرا بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىپ كەلمەكتە.
يەللىك چالغۇلار تۈركۈمىدە، يەنە ئۆسمۇر بالىلار ئۆزلىرىنىڭ ـۆڭۈل ئەمىكى ئۈچۈن ياساپ ئويناىدىغان، ئەمما بەلگىلىك بىر ـاھانىنى ئىپادىلىيەلمىگەنلىكى سەۋەبلىك مەشرەپ ـ بەزمىلەردە ـوللىنىلمايدىغان تۆۋەندىكىدەك ساز قۇرالىرىمۇ بار.

6. قوۋزاق نەي

بالىمانغا ئوخشاش تۈز تۈتۈپ چېلىنىدىغان بۇ سايمانىنى چوكاـ ـتال مەزگىلىدە بالىلار يېڭى ياشارغان سۆگەت شېخىدىن ياساپ چېـ ـلىپ ئوينايدۇ. ئۇنىڭ تەييارلىنىشى مۇنداق: ئۇششاق پۈتاق چىقـ ـرىشقا تېخى ئۇلگۈرمىگەن ياش سۆگەت شېخىدىن نەي ياساشقا مۇۋاـ پىق دەپ قارالغان باش بارماق توملۇقىدىكى قىسمى تاللىۋېلىنىپ، ئىككى ئۇچى تەكشى كېسىلگەندىن كېيىن، ياغاچ ئۇستىدە قويۇپ پىچاق سېپى بىلەن باشتىن بوي يەڭگىل ئورۇلسا، سۆگەتنىڭ قوۋـ زىقى ئىچىدىكى ياغاچتىن ئاجرايدۇ (ئۇرغاندا، چوقۇم قوۋزاقنىڭ يېرىلىپ كەتمەسلىكى ياكى زىدە بولماسلىقىغا دىققەت قىلىش كېـ ـرەك). قوۋزاق تولۇق ئاجراپ بولغاندىن كېيىن، ئىچىدىكى ياغاچ پەم بىلەن سۇغرىۋېلىنىپ، ياغاچنىڭ توم قىسمى تەخمىنەن ئۇچ ـ تۆت سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېسىۋېلىنىپ، ئۇنىڭ بىر تەرىپىدىن باشتىن بويىغا يوناپ يۇزلۇك ئېچىلىدۇ ۋە قوۋزاق ئىچىگە قايتا سېلىپ، يۇزلۇك ئېچىلغان تەرەپكە قوۋزاقتىن كىچىك بىر تۆشۈك ئېچىلىدۇ. قوۋزاق (نەي) نىڭ يەنە بىر ئۇچىغا ئۆز ئىچىدىن چىققان ياغاچنى ئىككى سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېسىپ كەپلەپ، پۈتەي ھاـ لەتتە ئېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نەي پۈتكەن بولىدۇ. ئۇنىڭ ياغاچتىن يۇزلۇك ئېچىلغان تەرىپى پۈۋلەش ئېغىزى بولۇپ، ئۇ يەردىن پۈۋـ لەنگەن يەل نەينىڭ يۇزلۇك ئېچىلغان تەرىپىدىن ئۆتۈپ، ئۇ يەردىكى كىچىك تۆشۈكتە سادا پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل نەينىڭ قوموش نەي ياكى بالىمانغا ئوخشاش بىر نەچچە پەدە تۆشۈكچىلىرى بولمايدۇ. نەينىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ۋە توم ـ ئىنچىكىلىكى تەييارلانغان سۆگەت شېخىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ.

كاۋاك، ئۈزۈنلۈقى بىر يېرىم مېتىردىن ئىككى مېتىرگىچە بولۇپ، يەققەت بىر نەچچە تەبىئىي ئاۋازنى چىقىرىشقىلا بولىدۇ. ئاۋازى ئاسا-سەن بوم (گاھى سەل ئىنچىكىرەك) بولۇپ، ئاۋازىنىڭ قانداق بولۇشى ئۇنىڭ ئۈزۈن - قىسقىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك. ئۇ ئەسلىدە تۈزلا ياسىلىپ، بۇرۇنقى زامانلاردا بەزى ئاممىۋى پائالىيەت ياكى دىنىي خاراكتېرلىك مۇراسىملاردا قوللىنىلغانىدى. كېيىن ئەگىرى (يۆگەلمە) شەكىللىك زامانىۋى كانايلار ياسلىپ ئوركېستىرلاردا مۇزىكا تۈر-كۈمىگە قوشۇلۇپ، ئەسلىدىكى تۈز ۋە ئۈزۈن كاناي ئەپسىزلىك ۋە قوپاللىق سەۋەبىدىن تەدرىجىي ئىشلىتىلمىشتىن قالدى.

5. سۇناي

سۇناي شەكىل جەھەتتىن تۈز كانايغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان، تۈز تۈتۈپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان بىرخىل چالغۇ بولۇپ، ئاۋاز دائىرىسى e1 دىن g2 غىچە بولىدۇ. ئۇ ئىلگىرىكى زامانلاردا چىدامچانلىقىنى نەزەردە تۈتۈپ چىلان ياغىچىدىن ياسىلاتتى. ھازىر تۈچ ياكى مىستىن ياسالغان سۇنايلارمۇ بارلىققا كەلدى (ياغاچتىن ياسالغان سۇنايلار بىر قەدەر كۆپ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇنىڭغا سۆڭەك ياكى سۇلياۋدىن نەقىش قويۇلۇپ چىرايلىق ئىشلىنىدۇ). سۇنايىنىڭ بىر ئۇچى كىچىك، يەنە بىر ئۇچى كانايسىمان چوڭ بولۇپ، كىچىك ئۇچىدا ئاۋاز ھاسىل قىلىش ئۈچۈن بېكىتىلگەن ۋە خالىغان ۋاقىتتا ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان قومۇش «پىپكا» بولىدۇ. سۇنايىنىڭ ئۈزۈنلۈقى ئادەتتە 50~40 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇستۇنكى تەرىپىدە بارماق يارىدىغان ئاھاڭ ھاسىل قىلىدىغان يەتتە، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر تۆشۈكى بولىدۇ. ئالاھىدە يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە چالغۇچىلار ئۇستۇنكى ئاۋاز تەڭشەش تۆشۈكىدىن تولۇق پايدىلىنىپلا قالماي، ئاستىنقى تۆشۈك ئارقىلىق ھەر خىل تېخنىكا ئاھاڭلارنى ھاسىل قىلالايدۇ.

سۇناي ساداسى زىل ھەم يېڭىراق بولغاچقا، قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇ ناغرا - دۇمباق ساداسىغا سادا قوشۇپ، ھەربىي ئىشلاردىمۇ قوللىنىلغان. ھازىر بولسا، تۈرلۈك مۇراسىم، ھېيت - ئايەم، توي - تۆكۈن

§2. سوقما چالغۇلارنى ياساش ھۈنەر - سەنئىتى

خوتەن رايونىدا كۆپرەك ياسالغان، قوللىنىلغان ۋە بىر قەدەر ئومۇملاشقان سوقما چالغۇلار دېگىنىمىزدە، ناغرا، قوشۇق، تاش، ساپايى، داپ قاتارلىقلارنى كۆزدە تۇتىمىز.

1. ناغرا

ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن خوتەنلىكلەر ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان دۇمباق تىپىدىكى ئۇرغۇلۇق (سوقما) قەدىمىي چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ سېلىندىرسىمان ئويما ياغاچقا ھايۋانات تېرىسىنى كېرىپ چېلىش ئۇسۇلى بىلەن ئومۇملىشىشقا باشلىغان ۋە قەدىمكى زامانلاردا تۇرلۇك مۇراسىم پائالىيەتلىرى ھەمدە جەڭ گاھلاردا ئىشلىتىلىپ داغدۇغا پەيدا قىلىش رولىنى ئويناغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ قېپى مىس ياكى چۆيۈندىن قۇيۇلۇپ، ئۇستى تەرىپىگە تېرە كېرىپ چېلىشقا تەرەققىي قىلغان. ھازىرقى كۈندىمۇ ھېيت - بايرام، مۇراسىم، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى، يەرمەنكە، توي - تۆكۈن، ھەتتا سەھنىلەردە ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان بۇ چالغۇ ئۇستى تەرىپى كەڭ، ئاستى تەرىپى تار ھالەتتە قۇيۇلغان سېلىندىرسىمان، تېگى پۈتەي قاپنىڭ ئۇستىگە كالا، ئېشەك تېرىسىنى كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ناغرا ئادەتتە ئاۋازنىڭ بوم، زىل بولۇش ۋە كىرىشتۇرۇلمە ساداً چىقىرىش قاماس ھالدا چوڭ - كىچىك ياسىلىدۇ. ناغرىچى قولىدىكى جۈپ تاياقتا چوڭ - كىچىك ناغرىغا رېتىملىق ئۇرۇش ئارقىلىق، بوم ۋە زىل ئاۋازنى كىرىشتۇرۇپ ساداً چىقىرىدۇ. ئادەتتە ناغرىلارنىڭ بويى ۋە ئېنى ھەر خىل بولسىمۇ، ئەمما بويى (ئېگىزلىكى35 ~ 20) سانتىمېتىر، يۈزىنىڭ دىئامېتىرى 40~25 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇشتىن چەتنەپ كەتمەيدۇ. ئۇ، سۇناي ساداسىغا تەڭكەش بولۇپ، سورۇن كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

سلىق ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئالتە سا-
سمېتىر، قېلىنلىقى بىر يېرىم سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. مۇ-
يكىغا تەڭكەش قىلىشتا، ھەر بىرقولدا بىر جۈپتىن تۇتۇپ، بار-
ئاقلارنىڭ ياردىمى بىلەن قولنى سىلكىش، تىترىتىش قاتارلىق ئۇ-
سۇللار ئارقىلىق چېلىپ سادا چىقىرىلىدۇ.

4. ساپايى

ساپايى خوتەنلىكلەرنىڭ بەلگىلىك ئۆلچەمدىكى قۇرۇق ياغاچ يا-
كى مۇڭگۈزدىن قىلىنغان دەستىگە چوڭ ـ كىچىك مېتال ھالقىلارنى
بېكىتىپ، قول بىلەن سىلكىپ شاقىلدىتىپ چالىدىغان بىر خىل
چالغۇسى بولۇپ، بۇرۇنقى زامانلاردا ئۇ ياۋا ئۆچكىنىڭ مۇڭگۈزىنى
ساپ قىلىپ ياسىلاتتى، ھازىرقى كۈندە مۇڭگۈزدىمۇ، ياغاچتىمۇ
ئوخشاشلا ياسىلىدىغان بولدى. ساپايى ئادەتتە مۇڭگۈز ياكى قىسقا
ئىككى تال ياغاچ كالتەكىنى بىر بىرىگە جۈپلەپ چېتىپ ساپ يا-
سۇالغاندىن كېيىن، ساپنىڭ ئۈستۈنرەك قىسمىغا ئىككى تال چوڭ
تۆمۇر ھالقا بېكىتىلىپ، ھەر بىر ھالقىغا بىر نەچچە تال ئۇششاق
تۆمۇر ھالقا ئۆتكۈزۈپ تەييارلىنىدۇ. ساپايى سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى
ئادەتتە 50~45 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. سىلكىپ چېلىنى-
دىغان بۇ چالغۇ سايمىنىڭ دەستىسى تېز ئۇپراپ كاردىن چىق-
ماسلىقى ھەمدە ھالقىلار تېگىش جەريانىدا ياڭراق سادا چىقىرىش
ئۈچۈن، چالغاندا ھالقىلار تېگىشىدىغان ئورۇنغا قەلەي ئورۇنلاشتۇ-
رۇلىدۇ. ھالقىلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئەھۋالغا قاراپ بولىدۇ.
لېكىن ھەددىدىن زىيادە چوڭ ياكى ھەددىدىن زىيادە كىچىك بول-
ماسىتىن، چوڭ ھالقىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىردىن ئېشىپ
كەتمەي، شۇ ئۆپچۆرىدە بولسا مۇڭاپىق بولىدۇ. ئۇششاق ھالقىلارنىڭ
ئاز ـ كۆپلۈكىمۇ مۇڭاپىق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

5. داپ

داپ ــ قول بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان دۇمباق تىپىدىكى يۇز-
لۈك سوقما چالغۇ بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا كەم بولسا بولماي-

2. قوشۇق

قوشۇق ئادەتتە ئاش - غىزالارنى يېيىش - ئىچىش ئۈچۈن يا-غاچتىن ياسالغان چۆمۈچسىمان بىر خىل سايمان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خوتەنلىكلەرنىڭ مەشرەپ - بەزمىلىرىدە كەڭ قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپمۇ كەلگەن. مەلۇ-ماتلارغا قارىغاندا، بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئىچى ئويۇپ ياسالغان، ئەمما قوشۇققا ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدىغان ھەمدە باشقا چالغۇلارغا تەڭشەش قىلىنىدىغان بىر خىل چالغۇ بار ئىكەن. كېيىنچە بۇ خىل چالغۇ ياسالمىغانلىقتىن، كىشىلەر قوشۇقنى ئاشۇ سايمانىنىڭ ئور-نىدا چالغۇلار تۈركۈمىگە قوشقان. ھازىر سەھنىلەردە، مەشرەپ سو-رۇنلىرىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ئۇ چالغۇ، تاماق يەيدىغان قو-شۇققا ئوخشاشلا ياغاچتىن ياسىلىدۇ. شەكلى ئادەتتىكى قوشۇققا ئوخشايدۇ (بەشى ئويمان، سېپى ئىنچىكە بولىدۇ). ئەمما، چىدامچان-لىقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، ئويمان قىسمىمۇ كۆرۈنەرلىك قېلىن ئىش-لىنىدۇ. ئۇ، بەلگىلىك بىرەر ئاھاڭ كەلتۈرۈش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولمىسىمۇ، جۈپ قوشۇقنىڭ دۈمبىسىنى بىر بىرىگە توغرىلاپ، بارماق بىلەن ئۇنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ، ئورکىستىرغا ماس ھالدا ئالقان، مۇرە، تېز قاتارلىقلارغا ئۇرۇپ چالغاندا، ئۆزگىچە ساداچە-قىرىپ كۆيگە كۈي قوشىدۇ. ئۇنىڭ ھەجمى ئادەتتىكى قوشۇقنىڭ-كىدىن سەل چوڭراق، ئەمما سېپى بەك ئۇزۇن بولمايدۇ.

3. تاش

خوتەنلىكلەر سەھنە ياكى مەشرەپ سورۇنلىرىدا سوقما چالغۇ تەركىبىدە قوللىنىپ كېلىۋاتقان تاش ــ ياپلاق ئىللىپسسىمان تاشتۇر. بۇرۇن كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا تەبىئىي تاش مۇزىكا سايمىنى سۈپىتىدە قوللىنىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش تا-رىخىمۇ ئۇزۇن بولغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قولايلىق بولۇش نە-زەردە تۇتۇلۇپ، پاناس ياكى چۆيۈندىن ياسىلىدىغان بولدى. ئۇ ئادەت-تە چۆيۈن ياكى پاناسنى ئېرىتىپ، ئۇلچەملىك قەلىپكە قۇيۇش ئار-

كامانچە دېگىنىمىز ـــ ئىككى بېشى ئەگرى ۋە شۇ ئەگرى باش (ئوچ) لىرىدىن ئۇزۇن بىر تۈتام قىل تارتىلغان سايماندىن ئىبارەت. كامانچىنىڭ شەكلى ئىشلىتىلىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. ئادەتتە چىنە قاداقچىلار ئۆز كەسپىگە خاس ئىشلىتىدىغان بىر خىل كامانچە بولۇپ، ئۇ يېرىم ئايسىمان تاياقچىغا مەزمۇت قوينا بېكىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ (يەنە قىرمىچىلىق، ئويمىچىلىق ھۈنەر كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭمۇ كامانچە سايمىنى بولىدۇ). ئەمما، مۇزىكا چېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان كامانچە ئۆز-ئىچە بولۇپ، ئۇنىڭ تاياقچىسى تۈز، ئىككى ئۇچى ئەگرى بولىدۇ. ئۇشۇ ئىككى ئۇچقا ئاتىنىڭ يايلى ياكى قۇيرۇق قىلى ياپىلاقراق ھالەتتە تارتىلىپ ياسىلىدۇ (ئادەتتە قىل يىرىك بولغاچقا، تارغا سۈرگىلىپ سادا پەيدا قىلالايدۇ). ئۇزۇنلۇقى 60~55 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

1. غىجەك

غىجەك خوتەنلىكلەرنىڭ كامانچە بىلەن چالىدىغان قەدىمىي چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ بېشى توغراق، يۇلغۇن ياغىچىدىن يېرىم شار ياكى ياپىلاق شەكىلدە ئويۇش، ياكى بولمىسا يۇپقا تۆمۈر، سەل قېلىن قەلەيدىن سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈش ئۈسۈلى بىلەن ياسىلىپ، ئات، ئېشەك، قوي تېرىلىرىدىن يۇزلۇك سېلىناتتى. دەستىسى ئۆرۈك ياكى ياڭاق ياغىچىدىن ئىشلەنگەن بۇ خىل غىجەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىردىن 110سانتىمېتىرغىچە بولاتتى. ئۇنىڭغا سۈركەپ چالىدىغان ئادەتتەكى سىم تاردىن باشقا، يەنە رىزونانس پەيدا قىلىدىغان بىر قانچە سىملار تارتىلاتتى.

غىجەك 20ـ ئەسىرنىڭ 50ـ يىللىرىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ھازىرقى شەكىلگە كەلگەن. ئۇنىڭ بېشى جىگدە ياغىچىدىن (گاھى ئويۇلما، گاھى يەملىمە ھالەتتە) تاۋۇز شەكلىدە ئىشلىنىپ، سېپى سۆگەت ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. سېپى ئادەتتە ئىسكرىپكىنىڭ سېپىدىن ئۇزۇنراق، ئۇچىدا قىرىپ ياسالغان قوببىسى بولىدۇ. باش قىسمىنىڭ

دىغان، ئاۋازى جۈشقۇن، ئۆزى يەڭگىل، چېلىشقا ئەپلىك، «داپ، بارلىق سازلارنىڭ ئەيبىنى ياپ» دەپ تەرىپلىنىدىغان «قوماندان» مۇزىكا ئەسۋابى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بارلىق چالغۇلار تەڭكەش قىلىنغان مۇزىكا ئۇدارى ئۇنىڭغا بويسۇنىدۇ. بەزى ھاللاردا ئايرىم مەشرەپ ياكى ئۇسسۇل خاس داپنىڭ ساداسى بىلەنلا ئورۇنلىنىدىغان ئىشلارمۇ بولىدۇ. داپنىڭ گەردىشى تولاراق ئۇجمە ياغىچىدىن تەييارلىنىپ، ئىچىگە تۆچ داچەن ياكى شۇ ھەجمدىكى يۇمىلاق كىچىك قەلەيلەر مىخلىنىدۇ ياكى ئۇششاق ھالقىلار ئورنىتىلىدۇ. گەردىشىنىڭ چۆرىسىگە سۆڭەك ياكى قاتتىق سۇلياۋدىن نەقىش قويۇلىدۇ. گەردىشىنىڭ يۈزلۈكى ئەسلىدە ئات، ئېشەك ياكى ئۆچكە تېرىسىدىن كېرىلەتتى. ھازىر يىلان تېرىسى ئىشلىتىشمۇ بارلىققا كەلدى. داپ ئادەتتە ئىشلىتىلىش ئېھتىياجىغا قاراپ چوڭ ـ كىچىك ياسىلىدۇ. چوڭ داپ ئومۇمەن سەھنە سەنئىتىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ دىئامېتىرى 40 سانتىمېتىر، گەردىشىنىڭ كەڭلىكى بەش يېرىم سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. داپنىڭ «نەغمە دېپى» دەپ ئاتىلىدىغان كىچىكرەك بىر تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ دىئامېتىرى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ خىل داپ مۇقام ۋە سەھنە سەنئىتىدە، شۇنداقلا مەھەللىۋى مەشرەپ ـ نەغمىلەردە ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ.

§3. تارلىق ۋە قىللىق چالغۇلارنى ياساش ھۈنەر-سەنئىتى

تارلىق ۋە قىللىق چالغۇلار دېگىنىمىزدە، خوتەنلىكلەر تۈرلۈك بەزمە ـ مەشرەپ سورۇنلىرىدا دائىم دېگۈدەك سازلاپ چېلىپ كەلگەن غىجەك، ساتار، خۇشتار قاتارلىق مۇزىكا قوراللىرىنى كۆزدە تۇتىمىز. بۇلارنىڭ بەزىلىرى قەدىمدىن تارتىپ ئىزچىللىققا ئىگە بولغان بولسا، بەزىلىرى گاھى بىرمەزگىل ئىشلىتىلىشتىن قېلىپ، كېيىن قايتا ئىسلاھ قىلىنىش ۋە ئىشلىتىلىش مەنزىلىنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ ئەسۋابلار ئومۇمەن كامانچىنىڭ يارىدەمدە چېلىنىدۇ.

سۇلياۋ پەدە چاپلىنىدۇ. دەستىنىڭ ئۈستى تەرەپ يۈزى ۋە (ئوڭ يا-كى سول) يان تەرىپىگە تۆشۈك ئېچىلىپ قۇلاق بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئاساسلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان ھەم ئورتاق ئاۋاز چىقىرىدىغان تارلار تارتىلىدۇ. خەرەكنىڭ ئوڭ (ياكى سول) تەرىپى ئېگىزرەك بولىدۇ. ساتارنىڭ ئاۋاز دائىرىسى تۆۋەن ئاۋاز رايونى، ئوتتۇرا ئاۋاز رايونى، يۇقىرى ئاۋاز رايونى دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈ-نۈپ؛ تۆۋەن ئاۋاز رايونى c دىن b گىچە، ئوتتۇرا ئاۋاز رايونى c1 دىن b1 گىچە، يۇقىرى ئاۋاز رايونى c2 دىن g2 ياكى a2 گىچە، ئورتاق ئاۋاز چىقارغۇچى (سادا قايتۇرغۇچى) تارلار بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز شەكلى رېتى بويىچە سازلىنىپ، ئاساسلىق تارمەركىزى c1 ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ (ياكى ئاساسلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان تار d ياكى c ياكى f ئاۋازغا تەڭشىلىپ، ئورتاق ئاۋاز چىقىرىدىغان تارلار چالغۇچىنىڭ ئەھۋالىغا، سورۇنغا، كۈيگە قاراپ ھەر خىل تەڭشىلىدۇ).

3. خۇشتار

خۇشتار خوتەن رايونىغا نىسبەتەن خېلى قەدىمىي چالغۇ ئەسۋا-بلىرىنىڭ بىرى ئىدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ 50 ـ يىللىرىدا، خوتەن ۋە لوپ ناھىيىلىرىدىن قەدىمىي غىجەك ئاسا-سىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان ۋە تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى-غىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ئوخشاشمىغان نۇسخىدىكى ئىككى خىل خۇشتار تېپىلغان بولۇپ، بۇ، خوتەنلىكلەرنىڭ خېلى ئىلگىرىكى زامانلاردىن تارتىپ خۇشتارنى ھەر خىل سورۇنلاردا چې-لىپ، كېيىن تەدرىجىي ئىشلەتمەگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھازىر چىلىنىۋاتقان خۇشتار قايتا ئىسلاھ قىلىنغانلىقىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ باش قىسمى تەبىئۇرنىڭ بېشىغا قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. لېكىن دەستىسى تەبىئۇرنىڭكىدەك ئۇزۇن بولماستىن، غىجەكەنىڭكىگە ئوخشاش قىسقا بولىدۇ. ئېگىزلىكى تەخمىنەن 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، باش قىسمىنىڭ ئويۇل-مىسى ئانچە چوڭقۇر ئەمەس. يۈزلۈكىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئويمانچە بولىدۇ. دەستىنىڭ ئۈچىغا غىجەكەنىڭكىگە ئوخشاش قۇببا ئەمەس،

يۈزلىكىگە يىلان تېرىسى كېرىلىدۇ. دەستە ۋە باش قىسمىغا سۆڭەك ياكى سۈلياۋدىن رەڭدار نەقىش قويۇلىدۇ. دەستە ئۇچىنىڭ ئوڭ، سول تەرەپلىرىدە ئىككىدىن تۆت قۇلاق بولۇپ، تۆت تار سېلىنىدۇ. باش قىسمىنىڭ ئاستىدا ئوققا بېكىتىلگەن يېرىم ئايسىمان دىيەك بولۇپ، تېزدا قويۇپ چېلىشقا ئەپلىك، بۇ ساز ئوڭ قولدا كامانچە سىيرىپ، سول قول بارماقلىرىدا تارنى بېسىش (ئەگەر سازەندە سولغاي بولسا، غىجەكنىڭ تارلىرىنى شۇنىڭغا ماس سالغاندىن كېيىن، سول قولدا كامانچە سىيرىپ، ئوڭ قول بارماقلىرىدا تارنى بېسىش) ئارقىلىق چېلىنىدۇ. غىجەك ئادەتتە يۇقىرى ئاۋازلىق، تۆۋەن ئاۋازلىق دەپ ئىككى خىل ياسىلىدۇ. بۇلارنىڭ ياسىلىش شەكلى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكنىڭ ھەجمى كىچىك، تۆۋەن ئاۋازلىق غىجەكنىڭ ھەجمى چوڭ بولىدۇ (شۇڭا، تۆۋەن ئاۋازلىق غىجەك يەرگە قويۇپ چېلىنىدۇ). غىجەك تارلىرى g, d, a, e لاردا سازلىنىدۇ.

2. ساتار

ساتار ــ باشلامچى چالغۇ دېگەن مەنىدىكى بىر خىل قەدىمىي مۇزىكا ئەسۋابىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇرۇنقى چاغلاردا ھەم قول بارماقلىرى بىلەن چېكىپ چېلىنىدىغان، ھەم كامانچە بىلەن سىيرىپ چېلىنىدىغان «قوش ماكانلىق» چالغۇ ئىدى. كېيىنچە مەخسۇس كامانچە بىلەن چېلىنىدىغان بولغان.

ساتار شەكىل جەھەتتىن تەمبۇرغا ئوخشايدىغان، يەتتىدىن 13 گىچە تار سېلىنىدىغان، ئاۋازى تولىمۇ يېقىملىق، يۇمشاق، مۇڭلۇق چالغۇ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 سانتىمېتىردىن 168 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ. قارنى ئوجمە ياغىچىدىن چوڭۇچ شەكىلدە ئىچى ئويۇپ ياسىلىپ، نېپىز تىلىنغان ئوجمە شېلىدىن يۇزلۇك چاپلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ يۇزلۇكىنىڭ مەركىزىدىن ئىككى تەرەپكە ئىككى دانە ھىلال ئاي شەكىللىك ئاۋاز تۆشۈكى ئېچىلىدۇ. يۇزلۇكتىن ئۆزگە جايلىرىغا گۈللۈك نەقىش قويۇلىدۇ. ساتار دەستىسىگە 18 پەدە باغلىنىپ، قارنىنىڭ يۇزلۇكىگە بەش دانە ياغاچ، سۆڭەك ياكى

تارىلار ھەر خىل مۇزىكىلىق ئاھاڭلارنىڭ تەبىئىي گاممىسى بويىچە (ھەر بىر جۈپ تار بىر ئاھاڭغا) تەڭشىلىپ، ئوڭ قولىنىڭ باش كۆرسەتكۈچ ۋە ئوتتۇرا بارماقلىرى بىلەن تارنى ئېلىش، سول قولدا پەدە باسقۇچ ئارقىلىق تارنى بېسىش ۋە سىيرىش ئۇسۇلى بو- يىچە چېلىنىدۇ.

قالۇننىڭ ساداسى يېقىملىق، لەرزان، تېيىلما ۋە تەۋرەنمە ئاھاڭ چىقىرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، مۇقام ئورۇنلاشقا تولىمۇ باب كەلگەنلىكتىن، خوتەن رايونىدا تارىختىن بۇيان قالۇن بىلەن مۇقام ئورۇنلىغۇچىلار ئۇزۇلمەي ئۇلىشىپ كەلگەن. بۇلار ئىچىدىن يېقىنـ قى زامان تارىخىيدا ئۆتكەن ھاجىئاخۇن قالۇنچى (1795 ــ 1865)، مەتنىياز ئاخۇن مۇقامچى (19ـ ئەسىر)، مەتقارى ئاخۇن مۇ- قامچى (19ـ ئەسىر)، ھەببۇللائاخۇن مۇقامچى(19ـ ئەسىر)، ئىسما- ئىل موللا (19ـ ئەسىر)، مۇھەممەدشاھ قالۇنچى (19ـ ئەسىر)، ئېلى ئاخۇن مۇقامچى (1850ــ 1933)، ئەسمىتۇللا قالۇنچى (1873 ــ 1953)، بۇلبۇل ئاخۇن (1859 ــ 1939)، سۇلايمان ئاخۇن قالۇن (1891 ــ 1963) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

2. چاك

چاك ئۇجمە ياغىچىدىن ئىچى كاۋاك ياسالغان،بىر جۈپ چوكا بە- لەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان قەدىمىي چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇ، قالۇن ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولغاچقا، شەكىل جەھەتتىن قا- لۇنغا بىرقەدەر ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇمۇ ئوخشاشلا كەك، ياپىلاق، ئالدى تەرىپى (چالغۇچى تەرىپى) كەك،كەينى تەرىپى تارراق، ئىككى يان تەرىپى قىيپاش توز ياسىلىدۇ. ئوڭ تەرەپ ئۇستىدە قىرلىق قۇلاقچىلار بولۇپ، ئۇ تارلارنى تەڭشەش رولىنى ئويناىدۇ. ئادەتتە ئۇچتىن توڭكە قەدەر پولات تار بىر گۇرۇپپا بولغان ھالدا 13 گـۇ- رۇپپىدىن 18 گۇرۇپپىغا قەدەر پولات تار سېلىنىپ، ھەربىر گۇرۇپ- پا بىر خىل ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ (بۇرۇن چاك تارلىرىنىڭ سەككىز- دىن 10 گۇرۇپپىغا قەدەر ئاۋازلىق شەكىللىرى بار ئىدى. كېيىن ئىسلاھ قىلىنىپ ھازىرقىدەك ھالەتكە كەلدى). ئۇنى چالىدىغان

بەلكى قۇشنىڭ شەكلى ئويما قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقتىن، بۇ چالغۇ «قۇشتار» دەپ ئاتىلىپ، كېيىن «خۇشتار» دەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغان، ياغاچتىن ياسىلىدىغان بۇ چالغۇدا 11 تار بولۇپ، تۆتى مېلودىيەلىك (غىجەككە ئوخشاش تۇزۇلىدىغان) تار، قالغان يەتتىسى ريزونانس تار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە دىلتار، زىلتار، مۇڭتار دەيدىغان ئۇنۇسالالىقتا ئىگە چالغۇ ئەسۋابلىرىمىز يېڭىدىن كەشىپ قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار تەتقىق قىلىنىش ۋە ئومۇملىشىش ئالدىدا.

§4. چەكمە چالغۇلارنى ياساش ھۈنەر - سەنئىتى

چەكمە چالغۇلار دېگىنىمىز — ناخۇن، زەخمەك، بارماقلار بىلەن چېكىش ياكى چوكا بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق چېلىنىدىغان قالۇن، چاك، تەمبۇر، دۇتار، راۋاب قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، خوتەنلىكلەر ئارىسىدا بۇ چالغۇلارنىڭ بەزىلىرى تار، كۆپىنچىلىرى كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىدۇ.

1. قالۇن

قالۇن — ئۇجمە ياغىچىدىن ئىچى كاۋاك (ساندۇقسىمان) ياسالغان، بارماق بىلەن ئېلىپ چېلىنىدىغان قەدىمىي چىرتمە چالغۇلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كەڭلىكى 80 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئالدى تەرىپى كەڭ، كەينى تەرىپى تار، ئوك تەرىپى ئەگرى، سول تەرىپى تۈز ھەمدە (ئاۋاز ساندۇقى) قىيپاش تەكشى پەلەمپەي شەكلىدە ياسىلىدۇ. ئاۋاز ساندۇقىنىڭ سول تەرىپىگە ئىككى قاتار قىرلىق ياغاچ ئوق ئورنىتىلىدۇ. يۈزلۈكنىڭ سول تەرىپىگە بىر قاتار دىيەك ۋە ئۇنىڭ (دىيەكنىڭ) ئوك تەرىپىگە ئۇزۇنچاق مۇقىم خەرەك بېكىتىلىپ، 16 جۈپتىن 18 جۈپكە قەدەر (ئىككىسى بىر گۇرۇپپا بولىدىغان) پولات تار قالۇننىڭ ئوقىدىن دىيەكنىگە ئۆتكۈزۈلۈپ، خەرەك ئارقىلىق ئاۋاز ساندۇقىنىڭ ئوك تەرىپىگە بېكىتىلىدۇ. بۇ

تېخنىكا ئالاھىدىلىكى ۋە شارائىتىغا ئاساسەن، نەقىش قويۇلماي يا-سىلىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ). تەمبۇرنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۇچ ئوكتاۋا، ئۇنىڭ سىرتقى (بىرىنچى، ئىككىنچى) تارلىرى ئاساسلىق تار، قال-غانلىرى تەڭكەش تار ھېسابلىنىدۇ.

4. دۇتار

دۇتار ــ «ئىككى تار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان، بارماقلار بىلەن ئېلىپ ياكى سوقۇپ چېلىنىدىغان تارلىق چىرىتمە چالغۇ بو-لۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 125 سانتىمېتىردىن 140 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ. ئۇيغۇر مۇزىكا سايمانلىرى ئىچىدە ئوت-تۇرا ئەسرلەردىن بۇيان شەكلىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بۇ بىر-دىنبىر چالغۇنىڭ ئاساسلىق خام ئەشياسى قۇرۇق ئۇجمە ياغىچى بولۇپ، بېشى (ئاۋاز ساندۇقى) چوڭ، دەستىسى يېرىم تۇۋرۇكسىمان ئىنچىكە بولىدۇ. بېشىنىڭ كەينى دۇۋارى مەخسۇس تەييارلانغان نې-پىز ئۇجمە ياغىچى تالالىرىنى يانمۇ يان چاپلاپ، بويىغا كېسىلگەن قاپاقنىڭ يېرىمى شەكلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بويۇن قىسمىغا دەستىسىنى بېكىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ۋە قارىغا نېپىز ئۇجمە شېلىدىن يۇزلۇك چاپلىنىدۇ. بېشىنىڭ ئارقا دۇۋارى ۋە دەستىسە-نىڭ ئالدى ــ كەينىگە سوزۇلغان ياكى سۇلياۋدىن گۈلدار نەقىش قو-يۇلىدۇ. ئىلگىرى دۇتار بېشى كەينى دۇۋارىدىكى يانمۇ يان چاپلانغان شاللارنىڭ تۇتاشتۇرۇلغان يېرىقلىرى ئۈستىگە چىغ ياكى ئىنچىكە، نېپىز ياغاچتىن چەسمەك قويۇلاتتى. ھازىر نەقىش ئارقىلىق زىن-نەتلىنىدىغان بولدى. ئادەتتە دۇتارغا 17 پەدە باغلىنىدۇ. دەستىنىڭ ئۈچ تەرەپ ئالدى ۋە يان تەرىپىگە ياغاچتىن ئىككى قۇلاق بېكىتە-لىپ، ئۇچەي ياكى مەشۇت (يىپەك) تىن ئېشىلگەن بىر جۈپ تار يۇزلۇكتىكى خەرەكنى باستۇرغان ھالدا باشتىن ــ بوي تارتىلىدۇ. بۇ بىر جۈپ تارنىڭ بىرى زىل،بىرى بوم تار دەپ ئاتىلىپ، (ad1) ياكى (gd1) گە تەڭشىلىدۇ. دۇتارنىڭ ساداسى مۇڭلۇق، يېقىملىق بولۇپ، ناخشىغا تەڭكەش قىلىپ ئايرىم چېلىشقىمۇ، باشقا چىرىتمە مۇزىكا سايمانلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ چېلىشقىمۇ بولىدۇ.

چوكىمۇ بىر ئۇچى ئىككى سانتىمېتىر ئېتراپىدا توم قالدۇرۇلۇپ، قالغان قىسمى نېپىزلەشتۈرۈلگەن بامبۇك چوكىسى بولۇپ، توم قالدۇرۇلغان ئۇچىغا (بۇ ئۇچ تاماق يېيىشكە ئىشلىتىلىدىغان ئوتتۇراھال ھەجىمدىكى چوكىنىڭ تومۇقى بىلەن ئوخشاش بولسا بولىدۇ) رېزىنكە ئورنىتىلىپ ياسىلىدۇ. چاڭ مۇقام، ئەلنەغمە - مەشرەپ ۋە سەھنە سەنئىتىدە كۆپ قوللىنىلىدۇ.

3. تەمبۇر

تەمبۇر — ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىپ، ناخۇن (پولات سىمىدىن تەييارلىنىپ، كۆرسەتكۈچ بارماقنىڭ باش بوغۇمى ئالدىغا يېپتا چېگىلگەندىن كېيىن، تىرناقنىڭ ئىككى يان تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان سايمان) ئارقىلىق چېكىپ چىلىنىدىغان تارلىق چىرىتمە چالغۇ بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىردىن 140 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ. بېشى (ئاۋاز ساندۇقى) يېرىم نەشپۈتسىمان تەييارلانغان ياغاچنى ئويۇش (بەزىدە مەخسۇس تەييارلانغان قېلىنراق ئەگرى شال چىلارنى يانمۇ يان يەملەش)، نېپىز تىلىنغان ئۇجمە شېلىدىن يۇزلۇك قويۇش، يېرىم تۈۋرۈكسىمان (ئالدى تەرىپى تۈز، كەينى تەرىپى دومباق) دەستىنى بېكىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. يۇزلۇكنىڭ مەركىزىدىن ئىككى تەرەپكە خۇددى ساتارنىڭكىگە ئوخشاشلا ھىلال ئاي شەكلىلىك ئىككى ئاۋاز تۆشۈكى ئېچىلىدۇ. دەستىگە 26 پەدە باغلىنىپ، يۇزلۇكنىڭ دەستە تەرەپ قىسمىغا ياغاچتىن بەش پەدە چاپلىنىدۇ (يېقىنقى يىللار مابەينىدە پەدىلەر بۇرۇنقىدەك ئۇچەي تاردا باغلانماستىن، دەستىنىڭ ئالدى تەرىپىگە سۆڭەك ياكى قاتتىق سۇل ياۋ پەدىلەر چاپلىنىدىغان بولدى، يۇزلۇك قىسمىغىمۇ شۇنداق)، دەستىنىڭ ئۇچ تەرەپ ئالدى ۋە يېنىغا ياغاچتىن بەش قۇلاق بېكىتىلىپ، يۇزلۇك ئۇستىدىكى خەرەكنى باستۇرغان ھالدا باشتىن - بويى بەش سىم (پولات) تار سېلىنىدۇ. بۇ تارلار ئادەتتە gg d1 gg ياكى gg gg c غا تەڭشىلىپ، بىرىنچى، ئىككىنچى سىملىرى ئاساسىي مېلودىيە ئورۇندايدۇ. تەمبۇر بېشىنىڭ دۈمبىسى ۋە دەستىنىڭ ئالدى - ئارقىسىغا سۆڭەك ياكى سۇلياۋ نەقىش قويۇلىدۇ (ياسىغۇچىنىڭ

قىسقا (ئادەتتە 60~80 سانتىمېتىر ئېتراپىدا) بولىدۇ. دەستە ئۇچى گاھى توز، گاھى كەينىگە ئەگرى ياسىلىدۇ. قارىنىغا ئوخشاشلا ھايۋانات تېرىسىدىن يۇزلۇك قويۇلىدۇ. دەستىنىڭ ئۈچ تەرىپى نىسبەتەن تار، باش قىسمىغا تۇتىشىدىغان تەرىپى تومراق بولىدۇ. ئۈچ ياكى بەش قۇلاق بېكىتىلىپ، كۆپىنچە ئۈچەي تار (يەرلىكلەر «پەي تارى» دەپ ئاتايدۇ) ياكى مەشۇت تار سېلىنىدۇ. بىرىنچى، ئۇچىنچى تارلىرى قوش، ئىككىنچى تار تاق بولىدۇ. دەستىگە پەدە باغلانمىغانلىقتىن، «پەدسىز راۋاب» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل راۋابنى كۆپىنچە چالغۇچىلار ئۆزلىرى ياسۇالىدىغان بولغاچقا، نەقىش قويۇلمايدۇ. نۆۋەتتە كارخانا ياكى مەخسۇس ياسىغۇچىلارمۇ ئاندا ـ ساندا ياسىمۇ قويغاچقا، ئۇلارغا نەقىش قويۇلىدۇ.

«2000ـيىل 12ـئايدا خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ـ باشقۇرۇش خادىملىرى چىرا ناھىيە چاقار يېزا قىزىل كۆتىكى كەنتىدىكى دېھقان ئابدۇللا مەخسۇم ئۆزى ساقلاپ كەلگەن ئىنتايىن قەدىمىي بىر راۋابنى خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېيىغا تاپشۇرغان.

ئۇ راۋابنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ئۇجمە ياغىچىدىن بىر پۈتۈن ئويۇپ ياسالغان، راۋابنىڭ قارنى يۇزىگە ھايۋانات تېرىسى (ئېھتىمال ئېشەك تېرىسى بولۇشى مۇمكىن) تۇتۇلۇپ، يەرلىك قالپاقلىق تۆمۈر مىخ بىلەن مىخلانغان ۋە يىلىم بىلەن چاپلانغان. راۋاب قارنىنىڭ كەينى تەرىپىدىكى نەقىشسىز جايلار (تۆۋەن تەرىپى) نىسپىي يېرىم شار شەكىللىك دۇمباق بولۇپ، ئوستى يېرىمى توز ھالەتتىكى ئىككى چاتما نەقىش بۆلىكىگە ئايرىلغان. توزلەنگەن بۇ ئىككى بۆلەك جايغا نىلۇپەر گۈلى، بادام ۋە يوپۇرماق نەقىشلىرى كۆپتۈرمە قىلىپ ئويۇپ چىقىرىلغان. بۇ ئىككى بۆلەك نەقىشلەر توپى يەنە ئوتتۇرىدىكى ئېگىز قىر ئارقىلىق تەبىئىي ھالدا تۇتاشتۇرۇلۇپ گەۋدىلەشتۇرۇلگەن. راۋابنىڭ دەستە قىسمىنىڭ تۆۋىنىگىرەك پەغەز شەكىللىك مۇڭگۈز ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئالدى ۋە كەينى تەرەپى ھەر خىل گېئومېتىرىيەلىك نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. مۇڭگۈز قىسمىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يەنە ئويما چېكىتلەر بىلەن (ئالدى

5. راۋاب

راۋاب — زەخمەك (ياغاچ، مۇڭگۈز ياكى سۈلياۋدىن ياسالغان تىلسىمان كىچىك سايمان) بىلەن چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇ «قەشقەر راۋابى»، «قويچى راۋابى» (ياكى ئاللىچە راۋاب، بەزىلەر تاغ راۋابى دەپمۇ ئاتايدۇ)، «چاپلىما راۋاب» قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپىدۇ. مەيلى قايسى خىل راۋاب بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ.

خوتەنلىكلەر ياساپ چالىدىغان قەشقەر راۋابىنىڭ بېشى ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغاچقا، «ئويما راۋاب» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 سانتىمېتىردىن 120 سانتىمېتىرغىچە ئارىلىقتا بولىدىغان بۇ خىل چالغۇنىڭ ئويۇلغان يېرىم شار ھالىتىدىكى باش قىسمىغا قوي، ئېشەك ياكى يىلان تېرىسىدىن يۇزلۇك قويۇلىدۇ. دەستىسى بىلەن بېشى (ئاۋاز ساندۇقى) تۇتىشىدىغان جايىنىڭ ئىككى تەرىپىگە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدىغان بىر جۈپ قوشقار مۇڭگۈز شەكلى ئورنىتىلىدۇ. يېرىم تۇۋرۇكسىمان دەستىگە ئېشىلگەن ئۇچەيدىن 20 دەك پەدە باغلىنىدۇ. دەستىنىڭ ئۇچى كەينى تەرەپكە ئەگرى بولۇپ، ئىككى تەرىپىگە بەشتىن يەتتە-گىنچە قۇلاق بېكىتىلىپ، پولات تار سىلىنىدۇ (بۇرۇنقى راۋاپ ئۇچ قۇلاقلىق بولۇپ، بىرىنچى تارى d1، ئىككىنچى تارى a ياكى g، ئۈچىنچى تارى d ئاھاڭغا تەڭشىلىدىغان ئۇچ تار سىلىناتتى. كېيىنكى دەۋرده ھازىرقىدەك ئۆزگەردى). راۋاب بېشىنىڭ كەينى دۇغا-رىغا، دەستىنىڭ ئالدى - كەينى، يان تەرەپلىرىگە، دەستىنىڭ ئۇچ تەرىپىدىكى مۇڭگۈزسىمان ئەگمىسى ۋە دەستە بىلەن باش قىسمى تۇتاشقان جايدىكى مۇڭگۈز شەكىللىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە نەقىش قويۇلىدۇ. بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g d 3 كە قەدەر بولۇپ، تارلىرى E A d g c 1 (BF″) گە تەڭشىلىدۇ.

1) قويچى راۋابى: ئادەتتە «ئاللىچە راۋاب» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بۇ خىل راۋاب شەكىل ۋە ياسىلىش جەھەتتىن قەشقەر راۋابىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما بېشى قەشقەر راۋابىدىن چوڭ، دەستىسى

نال، سۆڭەك ياكى سۇلياۋ پەدىلەر بېكىتىلىپ، بىرىنچى، ئىككىنچى تارلىرى d1 ئاھاڭىغا، ئۈچىنچى، تۆتىنچى تارلىرى a ئاھاڭىغا، ئومراق بەشىنچى تارى d ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ، بەش تار سېلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، خوتەنلىكلەر يەنە 13 تىن 18 گىچە تارلىرى بولغان پەدىلىك راۋابنىمۇ ياساپ چېلىپ كەلگەن. يېقىنقى نەچچە ئون يىل مابەينىدە تەدرىجىي ئازىيىپ، ئىستېمالدىن قالدى.

(مۇھەممەتتوختى ئەھمەت)

§5.قەدىمكى ئۇدۇن چالغۇلىرى

1. بۇرغا (角)

ئەڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋابلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، يەللىك چالغۇغا تەۋە، ئۇ ئەڭ دەسلەپتە كالا ۋە ئۆچكە مۈڭگۈزىدىن ياسالغان. قەدىمكى زامانىدا ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشايدىغان «بەش خۇ» ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن كەڭ قوللىنىلغان. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىدىقۇت سازلىرى ئىچىدە شەكلى كالا مۈڭگۈزىگە ئوخشايدىغان «مىس بورغا» بارلىققا كەلگەن.

1976 ـ يىلى خوتەن ناھىيە يوتقان خارابىسىدىن بىر دانە ساپال بورغا تېپىلغان. سېغىز لايدا پىشۇرۇپ ياسالغان بۇ ساپال بورغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.95 سانتىمېتىر، ئۈستى تەرىپى ئادەم بېشى شەكلىدە، تۆۋىنى كالا بېشى شەكلىدە ياسالغان. ئىچى كاۋاك، ئادەم بېشىغا يۆگەلمە شەكلىدە ئېگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن. پېشانىسى كەڭ، قاڭشارلىق، بۇرۇت ـ ساقال قويۇلغان. كالا ئېغىزىدىن پۈۋلەش ئېغىزى ياسالغان. ھازىرمۇ پۈۋلەپ ئاۋاز چىقىرىشقا بولىدۇ. بۇ بورغا ھازىر شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. دەۋرى مىلادى 3ـ،4 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە.

2. دۇدۇك (贝)

يەللىك چالغۇ، قۇلۇلە قېپىدىن ياكى ئىچى ئويۇلغان دۆگلەك

ۋە كەينىگە) ئۇچبۇلۇڭ شەكىلدىكى نەقىش چىقىرىلغان، راۋاب دەستىسىنىڭ سول تەرىپىدىكى يانتۇلۇققا نىلۇپەر گۈل غۇنچىسىنىڭ شەكلى چىقىرىلغان. دەستىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى يانتۇلۇققا يەتتە دانە (دىئامېترى بىر سانتىمېتىر، ھەر تۆشۈك ئارىلىقى تۆت سانتىمېتىر) قۇلاق تۆشۈكى ئېچىلغان. راۋابنىڭ بېشى قۇش بېشى شەكلىدە بولۇپ، كەينىگە ئېگىلگەن باشنىڭ ئارىلىقىغا بىر سانتىمېتىر كەڭلىكتە يېرىقچە ئويۇلغان. بەش دانە قۇلاق تۆشۈكى ئېچىلغان. راۋابنى يانتۇ قىلىپ قارىساق، راۋاب دەستىسىنىڭ ئەگمە بېشى ياۋا غازنىڭ بېشىغا، قۇلاق تۆشۈكلىرى غازنىڭ كۆز، ئېغىز لىرىغا، دەستە تۆۋەن قىسمىدىكى پەغەز شەكىللىك مۈڭگۈزى غازنىڭ بىر جۈپ قانىتىغا، راۋاب قارنى قورساق قىسمى غازنىڭ پوكان، قورسىقىغا ئوخشايدۇ. راۋابنىڭ بۇ خىل ھالىتى غازنىڭ سۇ ئۈستىدىكى ئاقىلداپ ئۈيناۋاتقان كۆرۈنۈشىنى ئەسلىتىدۇ.

بۇ راۋاب مەنبە جەھەتتىن دولان، قۇمۇل مۇقاملىرىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان قەدىمىي راۋابلار بىلەن ھەم قويچى راۋابى بىلەن بىر بولۇپ، خوتەننىڭ ھەر قايسى ناغلىق ژادىلىرىدا، يىراق كەنتلەردە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خەلقلىرىمىزنىڭ قولىدا ساقلىنىپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىشتا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

خوتەننىڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋابىنىڭ بىرى بولغان قويچى راۋابى قەدىمدىن بېرى خوتەنلىكلەرنىڭ مۇقام، مەشرەپ سورۇنلىرىدا چېلىنىپ كەلگەن. خوتەن خەلق سەنئىتى پېشۋالىرىدىن داڭلىق ئەلنەغمىچى شاھمۇھەممەت 80 نەچچە يىللىق ئەلنەغمىچىلىك ھاياتىدا خوتەن قويچى راۋابىنى قولىدىن چۈشۈرمەي ئەلنەغمە ئورۇنلىغان (مۇھەممەت نىياز تۇرسۇن «خوتەن تاغ راۋابى» ناملىق ماقالە، «شىنجاڭ سەنئىتى» 2003 - يىل 3 - سان 31 - 32 - بەتكە قارالسۇن).

2) چاپلىما راۋاب: كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىسلاھ قىلىنىپ ياسالغان بۇ خىل راۋابنىڭ بېشى دۇتارنىڭكىگە ئوخشاش ياغاچ تالالىرىدىن چاپلاپ ئىشلەنگەچكە، «چاپلىما راۋاب» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭغىمۇ ئوخشاشلا ھايۋانات تېرىسىدىن يۈزلۈك تارتىلىدۇ. دەستىگە مې-

4. بەرباب (琵琶)

قەدىمكى غەربىي يۇرتنىڭ داڭلىق چالغۇلىرىنىڭ بىرى دەسلەپ ئات ئۈستىدە چېلىنىدىغان تارلىق چالغۇ ئىدى.

بەرباب ــ قەدىمكى دەۋردە ئۇچ تارلىق، تۆت تارلىق ۋە بەش تارلىق شەكىللەردە؛ كەڭ يۈزلۈك ۋە كىچىك يۈزلۈك، دەستىسى ئۇزۇن ۋە قىسقا شەكىللەردە بولغان، تىك ھالەتتە ۋە يانتۇ ھالەتتە چېلىنغان

ستەيىن نىيا خارابىسىدا قېزىش ئېلىپ بارغاندا بىر دانە بەرباب تاپقان بولۇپ، ئۇ «قەدىمكى خوتەن» (2001 ـ يىلى تايلاند ئېنىگ-لىزچە نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ 336 ـبېتىدە: «دەستى قىسمى مۇكەممەل ساقلانغان چالغۇ N.xii.219ـ نومۇرلۇق)، ئۇزۇنلۇقى 16 ئىنچ (63 سانتىمېتىر)، بۇ راۋابقا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تۆت تا-رىلىق، ئۇچ دانە قۇلىقى ساق ھالەتتە، بىر قۇلىقى يوق، قۇلىقى نا-ھايىتى قاتتىق ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىپ قۇلاق ئورنىغا كىرگۈ-زۇلگەن، بىر قۇلىقى كېيىن ياساپ سېلىپ قويۇلغان، ئەسلىدىكى ئىككى قۇلاققا ئوخشىمايدۇ»، دەپ مەلۇمات بەرگەن ھەمدە چالغۇنىڭ رەسىمىنى بىرگە قوشۇپ بەرگەن. ئۇ بەربابنىڭ قارنى (ئاۋاز ساندۇ-قى قىسمى) يوق، دەستە قىسمى مۇكەممەل ساقلانغان.

1992ـيىلى جۇڭگو-ياپونىيە بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئەترىتى نىيا خارابىسىدىكى N4(92B8) ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيىدىن بىر دانە بەرباب تاپقان. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، بۇ بەربابمۇ ستەيىن تاپقان بەرباپقا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇ ئۇچ تارلىق (قۇلاق ئۇچ دانە) بولۇپ، مىلادى 3 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى چاغلار-غا مەنسۇپ. بۇ بەرباب ھازىرغا قەدەر ئېلىمىزدىن تېپىلغان ئەڭ قە-دىمكى بەرباب ھېسابلىنىدۇ.

ئېكسپېدىتسىيەچى سېۋېن ھېدىن خوتەنىنىڭ قۇمۇلۇقتىكى قە-دىمىي شەھەر خارابىلىرىدىن كىچىك بىر ساپالدىن ياسالغان بەرباب چېلىۋاتقان ئۇدۇن (خوتەن) مۇزىكانتىنىڭ ھەيكىلىنى تېپىۋالغان. ئۇنىڭ چالغۇ تۇتقان قىياپىتى تاڭ شائىرى بەي جۈيىنىڭ «پىپاشىڭ»

ياغاچتىن ياسىلىپ، پۈۋلەپ چېلىنىدۇ. خەنزۇ تارىخنامىلىرىدا بۇ خىل چالغۇنىڭ رايونىمىزدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغانلىقى قەيت قىلىنغان.

1995 ـ يىلى قاراقاش ناھىيە قومراىات بۇددا خارابىسىدىن ساپالدىن ياسالغان بىر دانە دۇدۇك (ساپال پۈشتەك) تېپىلغان. ئۇزۇنلۇقى يەتتە سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى تۆت سانتىمېتىر كېلىدۇ، كۆك ساپالدىن پىشۇرۇپ ياسالغان. ئوتتۇرىسى كاۋاك، ئادەم قىياپەتلىك بولۇپ، سول ۋە ئوڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى دانە تۆشۈكى بار. تۆۋەن تەرىپىدە (ئۇزۇن بوينىدا) پۈۋلەيدىغان بىر ئېغىزلىق بار، ئۇنىڭ ئاستىراق قىسمىدا شامال چىقىدىغان ئېغىزى بار، بۇ چالغۇنى ھازىرمۇ پۈۋلەپ مۇزىكا ئورۇندىغىلى بولىدۇ. ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. دەۋرى مىلادى 4ـ، 5 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە.

3. چوراك

بۇ چالغۇ ھەققىدە تولۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بۇ بەلكى دۇدۇك (丌) نىڭ بىر خىل شەكلى بولۇشى مۇمكىن.

1906 ـ يىلى ئاۋرىل ستەيىن (A. Stein) خوتەن ناھىيە يوتقان خارابىسىدا قېزىش ئېلىپ بېرىپ بىر دانە قۇش شەكلىدىكى چوراك تاپقان. بۇ چالغۇنىڭ ئېگىزلىكى 10.8 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 10.5 سانتىمېتىر، قۇش شەكلىدە ساپال لېيىدىن پىشۇرۇلغان. قۇشنىڭ تاجىسى ئېگىز، ئۇزۇن تۇمشۇقلۇق، گەۋدىلىك، قوشقۇلاق، تاجا ۋە قورسىقىنىڭ شەكلى ئاساسەن نىلۇپەر گۈلىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى؛ پوكان، بەدەن بويۇنلىرىنىڭ تۈكلىرى تىرناق ئىزى شەكلىدە چىقىرىلغان. ئىپادىلىنىشى، ياسىلىشى ناھايىتى سۈپەتلىك، قۇشنىڭ تۇمشۇقىدىن پۈۋلەش ئېغىزى چىقىرىلغان. دۇمبە قىسمىدىن ھاۋا چىقىش ئېغىزى قويۇلغان. بۇ پۈۋلەپ ئاۋاز چىقىرىشى مۇمكىن بولغان شەكىلدە لايىھىلىنىپ، چىرايلىق قۇشقا سىمۋول قىلىپ تەييارلانغان چالغۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇ چالغۇ ھازىر ئەنگلىيە لوندون مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ، دەۋرى مىلادى 2ـ، 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە.

رىغاندا غوڭقا بولۇشى مۇمكىن، بۇ كىيىنكى تەتقىقاتلار داۋامىدا تەخمۇ چوڭقۇرلاشقۇسى.

ستەيىن دەندان ئۆيلۈك خارابىسىدا قېزىش ئېلىپ بېرىپ، غوڭقا چېلىۋاتقان سازەندە رەسىمىنى بايقىغان. يوتقان خارابىسىدىن غوڭقا چېلىۋاتقان سازەندە ئوبرازىدىكى لاي قونچاق تېپىلغان. سازەندە غوڭقىنى سول يېنىغا قويۇپ ئوڭ قولى بىلەن تارا چېكىۋاتقان ھالەتتە جانلىق ئىپادىلەنگەن. سامپۇلدىن تېپىلغان غوڭقا بىلەن يوتقاندىن تېپىلغان سازەندە قولىدىكى غوڭقىلارنىڭ قۇرۇلمىسى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. چالغۇلارنىڭ دەۋرى مىلادى 1 ـ ئەسىردىن 3 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ.

6. بورىيا (生)

يەللىك چالغۇ، بىر نەچچە تال قومۇشتىن جۇپلەپ ياسىلىپ، تۆز تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدۇ.

خوتەن ناھىيە يوتقان خارابىسىدىن بىر دانە بورىيا چېلىۋاتقان سەنئەتكار ھەيكىلى تېپىلغان بولۇپ، ، ھەيكەل ساپال لايدىن پىشۇرۇلغان، ئېگىزلىكى تۆت سانتىمېتىر، مۇزىكانت ھەيكەلنىڭ بېشى يوق، يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ، ئىككى قولى بىلەن بورىيانى ئېغىزىغا يېقىن تۇتۇپ ئىشتىياق بىلەن مۇزىكا ئورۇندىۋاتقان كۆرۈنۈشى ئىپادىلەنگەن.

يوتقان خارابىسىدىن يەنە بىر دانە بورىيا چېلىۋاتقان سازەندە مايمۇن ئوبرازى ئىشلەنگەن كىچىك ساپال ھەيكەل تېپىلغان. ئېگىزلىكى ئۈچ سانتىمېتىر، خېلى مۇكەممەل ساقلانغان. ئۇنىڭدا كىچىك بىر مايمۇننىڭ قولىدا بورىيانى تۇتۇپ، ئېغىزىغا يېقىن ھالەتتە مۇزىكا ئورۇندىۋاتقان كۆرۈنۈش ئىپادىلەنگەن.

بورىيا چېلىۋاتقان ساپال ھەيكەللەر خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزەيىدا كۆرگەزمە قىلىنىۋاتىدۇ. دەۋرى مىلادى 3ـ، 4 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە.

7. نەي(笛)

يەللىك چالغۇ، سۆڭەك ياكى قومۇشتىن ياسىلىپ، يانتۇ تۇتۇپ

(琵琶行) دېگەن نەزمىسىدىكى «يۈزىنى قىيپاش تۈتۈپ گەر كۆك-سىگە پىپا قويۇپ چالسا، مىڭلاپ ئون - سادا شۇنداق راۋان بولۇپ ياڭرىغاي» دېگەن مىسرالىرىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئۇدۇن چالغۇچى ھەيكىلىدە ئىپادىلەنگەن بەربابنىڭ ئۇچ تارىسى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن.

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن قارىغاندا ئۇدۇن چالغۇلىرى ئېچىدە بەرباب (پىپا) ناھايىتى كەڭ ئىشلىتىلگەن ۋە مەشھۇر بولغان.

5. غوڭقا (箜篌)

كۆپ تارلىق چەكمە چالغۇ. ئۇنىڭ ئۆرەغۇن (箜篌竖) ۋە ياتۇغۇن (箜篌卧) دەپ ئاتىلىدىغان شەكىللىرى بار. «غوڭقا» ئاتالغۇسى غوڭقۇلدىغان ئاۋازدىن ئېلىنغان. مىلادى 7 - ئەسىردىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە «ئىككى تېكىنىڭ ھېكايىسى» دا «غوڭقاۋ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

غوڭقا شەرقىي خەن دەۋرىدە كۆچادىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن.

1996 - يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنىدىكى خادىملار سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە چالغۇ تاپتى. بۇ چالغۇنىڭ دەستە قىسمى سۇنغان، پەقەت ئاۋاز ساندۇقى قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. قالدۇق چالغۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 48 سانتىمېتر ئەتراپىدا، ئاۋاز ساندۇقىنىڭ ئېچكى قىسمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى سەككىز سانتىمېتر، كەڭلىكى بەش سانتىمېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئاۋاز ساندۇقى ئۇستىگە ئەسلىدە تېرە چاپلانغان بولۇپ، ھازىر پەقەت تېرە چاپلانغان گىرۋەك ئىزىنى، چاپلاشتا ئىشلىتىلگەن يىلىم ئىزىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چالغۇنىڭ دەستە قىسمى ساقلانمىغاچقا تارا بېكىتىش ئورۇنلىرىنى بىلگىلى بولمىدى. ئەمما، ئاۋاز ساندۇقىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە ئويمان گىرەلىك ئورنى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى تۆشۈك ئېچىلغان. ئۇنىڭ 15 سانتىمېتر ئۇستىدىكى ئاۋاز ساندۇقى قىسمىدا پەدە باغلاشتا ئىشلىتىلگەن باغلانچى ئىزى ساقلىنىپ قالغان. بۇ چالغۇنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىدىن قا-

ئېگىزرەك كۆتۈرۈپ سول قولىدىكى جاللانى ئېگىزرەك كۆتۈرۈپ سول قولىدىكى جاللاغا ئۇرۇۋاتقان كۆرۈنۈش ناھايىتى سىپتا، قايىل قىلارلىق ھالەتتە ئىپادىلەنگەن.

جاللا ۋە نەي چېلىۋاتقان مۇزىكانتلار ئوبرازى كىرىشتۈرۈلگەن ساپال پارچىلىرى ھازىر ئەنگلىيە لوندون مۇزېيىدا ساقلىۋاتىدۇ. ئۇ ساپال بۇيۇمنىڭ دەۋرى مىلادى 2 ــ 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە.

9. بالىمان (篳篥)

تۇز تۈتۈپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان يەللىك چالغۇ ئەسۋابى، قو-مۇشتىن ياسىلىدۇ. 7 ــ 8 تۆشۈكلۈك بولۇپ، خوتەن رايونىدا نا-ھايىتى كەڭ تارقالغان.

بالىمان خوتەندىكى ئەڭ قەدىمىي، كەڭ ئومۇملاشقان چالغۇنىڭ بىرى بولۇپ، تارىختا خوتەندىن مەشھۇر بالىمان ماھىرلىرى چىق-قان. خوتەن خان جەمەتى پۈشتىدىن بولغان ۋايساراچىن (尉迟青) دېزۈڭ خان (780 ــ 805) تەرىپىدىن سانغۇنلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىش-كەن. ئۇ ئىجاد قىلغان «ئاق يىغىن قوڭغۇرىقى» قاتارلىق بالىمان مۇزىكىلىرى ئوردا مۇزىكىسىغا تاللانغان ھەمدە ئۇ چاڭئەنلىكلەر چوقۇنىدىغان بالىمان ماھىرى بولۇپ قالغان، كۆپلىگەن شاگىرت تەربىيىلىگەن.

خوتەن ناھىيە يوتقان خارابىسىدىن بالىمان چېلىۋاتقان مۇزە-كانتلار ئوبرازى ئىشلەنگەن كىچىك ساپال ھەيكەللەر تېپىلدى. ھا-زىر ئەنگلىيە لوندون مۇزېيى، خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېيى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتىدۇ.

بالىمان خوتەن رايونىدا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، پادىچىلار، خەلق سەنئەتكارلىرى بالىمان مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداپ كەلمەكتە. قاراقاش ناھىيەسىنىڭ ئەھتام مازىرى ئەتراپىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان «پىرە ئويۇ-نى» بەشتىن ئوشۇق بالىمان بىلەن ئورۇندىلىپ كەلمەكتە.

10. تەبىلۋاز (腰鼓)

سوقما چالغۇ، بەزىلىرىنىڭ بىر تەرىپى چوڭ، بىر تەرىپى كى-

پۈۋلەپ چېلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن 4~3 مىڭ يىل ئىلگىرى قاراقۇرۇم (كوئېنلۇن) تېغىدا (خوتەن رايونىدا) ياشايدىغان ئوماي ئانا (西王母)ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى جوموۋاڭغا سوۋغا قىلغان بۇيۇملار ئىچىدە ئۇچ دانە قاشتېشىدىن ياسالغان نەيمۇ بار ئىكەن.

مىلادى 827- 840 - يىللىرى ياشىغان خوتەنلىك ۋەيساراچاڭ (尉迟璋) نەي ماھىرى بولۇپ، چاڭئېندىكى سەنئەت ئوقۇتۇش يۇر-تىدا نەي ئوقۇتقۇچىسى ۋە ئەمەلدار بولغان.

1906 - يىلى ئەنگلىيەلىك ستېين خوتەن ناھىيە يوتقان خارا-بىسىدىن مۇزىكا ئورۇنداۋاتقان چالغۇچىلار ئوبرازى كىرىشتۇرۇلگەن ساپال پارچىسى تاپقان. ئۇ ساپال پارچىسىنىڭ ئېگىزلىكى 12 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئىككى يەلپۇگۈچ شەكىللىك تەكچە ئىچىدە ئوخشىمىغان ئەسۋاپ تۈرلىرىنى مۇزىكانتلار (نەي ۋە جاللا تۈرلىرى) ئوبرازى ئىشلەنگەن. نەي چېلىۋاتقان مۇزىكانتنىڭ نەينى يانتۇ تۇتۇپ پۈۋلەپ، بىر قولى بىلەن ئاۋاز تۇشۇكلىرىنى بېسىپ، ئىشتىياق بىلەن مۇزىكا ئورۇنداۋاتقان كۆرۈنۈشى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئىشلەنگەن.

8. جاللا (铜钹)

خەلق ئارىسىدا «جاڭ-جاڭ» دەپ ئاتىلىدۇ. جاللا قەدىمدىن تارتىپ مىس ياكى تۇچتىن، ئوتتۇرىسى يېرىم شار شەكىلدە كۆپتۇرۇلۈپ، چۆرىسى دۆگىلەك تەخسىسىمان ھالدا ياسالغان. ئۇ ئىككى جاللا بىر جۈپ ھالدا ئىككى قول بىلەن، تومپىيىپ چىقىرىلغان قىسمىنىڭ ئۇچىغا بېكىتىلگەن لاتا ياكى شوينا تۇتقۇچىدىن تۇتۇلۇپ، سىلىق يۇزى تەرىپىنى بىر بىرىگە سوقۇشتۇرۇپ چېلىنىدۇ.

«جاللا» دەسلەپتە غەربىي دىيارىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە (386— 420) ئىچكىرىگە تارقالغان.

ستېين خوتەن ناھىيە يوتقان خارابىسىدىن تاپقان مۇزىكا ئورۇنداۋاتقان چالغۇچىلار ئوبراز كىرىشتۇرۇلگەن ساپال پارچىسىدا جاللا ئورۇنداۋاتقان (چېلىۋاتقان) مۇزىكانت ئوبرازى بولۇپ، ئۇ ئىككى قولىدا بىر دانىدىن جاللانى تۇتقان، ئوڭ قولىدىكى جاللانى

نىڭ 14 ـ، 38 ـ، 98 ـ غارلىرىدا بۇ خىل راۋابقا ئوخشاش چالغۇ تۈتقان مۇزىكانتلار رەسىمى سىزىلغان. يەنە ھونلارغا تەۋە قولون تاغ قىيا تاش رەسىملىرىدىمۇ بۇ خىل راۋابقا ئوخشاش مۇزىكا چالغۇلىرى رەسىملىرى سىزىلغان. قويچى راۋابنىڭ خەلق ئىچىدە «ئاللىچى راۋابى» دەپ ئاتىلىشىدىن، شۇنداقلا ئۇنىڭغا ئوخشاش راۋاب رەسىمى نىڭ ئالچى تاغ قىيا تاش رەسىملىرىدە ئۇچرىشىدىن قارىغاندا بۇ قويچى راۋابى چارۋىچى ھونلارنىڭ چالغۇسى بولۇشى مۇمكىن.

12.ئۇرۇقچە پۈشتەك (杏核哨)

نىيا خارابىسىدا تەكشۈرۈش ـ قېزىش ئېلىپ بېرىش داۋامىدا بىر نەچچە دانە ئۆرۈك ئۇكچىسىدىن ياسالغان پۈشتەك تېپىلغان. پۈشتەكنىڭ ئوتتۇرىسى كاۋاك، ئۇستى تەرىپىدە پۈۋلەش ئېغىزى بار، ئىككى يېنىدا ئويما سىزىقچە بار. بۇ پۈشتەكتە ھازىرغا قەدەر بېكىتىلمىگەن يۇقىرى ئاۋازنى پۈۋلەپ چىقارغىلى بولىدۇ. دەۋرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردىن مىلادى 3 ـ ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ.

خوتەن ناھىيە يوتقان خارابىسىدىنمۇ بىر دانە ساپال مايمۇن ھەيكىلى تېپىلغان. ئۇ مايمۇن ئېغىزىغا ئۇرۇقچە پۈشتەكنى ئۇ-دۇللاپ، ئوڭ قولى بىلەن مەھكەم تۇتۇپ ئاۋاز چىقىرىۋاتقان كۆرۈنۈشنى ئىپادىلەنگەن. بۇ پۈشتەكچى ساپال مايمۇن خوتەن مۇزېيىدا كۆرگەزمە قىلىنىۋاتىدۇ. دەۋرى مىلادى 2 ـــ 3 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

ئۇرۇقچە پۈشتەك خوتەندە قەدىمدىن بېرى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ھازىر خوتەندىكى كىچىك بالىلار ئۆكچىلەرنى تاشقا سۈركەپ ئۇپرىتىپ، تۆشۈك ئېچىپ، مېغىزىنى چىقىرىۋېتىپ پۈشتەك ياساپ ھەر خىل ئاۋازلارنى چىقىرىپ ئويناىدۇ.

جۈڭگو تارىخىدىكى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ تەزكىرە تارىخنامىلىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردىلا «ئۇدۇن نەغمىلىرى» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئورۇندالغان، ئۇنى ئورۇنداشتا ئىشلىتىلگەن چالغۇ ئەسۋابلار بىزگە ئايدىڭ ئەمەس، ئەم-

چىك ياسىلىپ، چوڭ تەرىپىگە تېرە كېرىلىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئىككىلا تەرىپى چوڭ، ئوتتۇرىسى ئىنچىكىرەك ياسىلىپ، ئىككى تەرىپىگە تېرە كېرىلىدۇ ھەمدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، پۇتىنىڭ ئۈستىگە يانتۇ قويۇپ، ئىككى تەرىپىدىن قول بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدۇ.

بۇ چالغۇنىڭ غەربىي دىيار چالغۇسى ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتلار خېلى كۆپ.

خوتەن ناھىيە يوتقان خارابىسىدىن تەبلىۋاز چېلىۋاتقان مۇزىكانت ھەيكىلى تېپىلدى. مۇزىكانتنىڭ بېشى يوق، ئوڭ قولى يوق، ئېگىزلىكى ئىككى سانتىمېتىر، قالغان قىسمى مۇكەممەل ساقلانغان، مۇزىكانت يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ قۇچىقىغا تەبلىۋاز قويۇپ ئوڭ - سول قولى بىلەن ئۇرۇپ چېلىپ مۇزىكا ئورۇنداۋاتقان كۆرۈنۈش ناھايىتى جانلىق ئىپادىلەنگەن. بۇ ھەيكەل ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېيىدا كۆرگەزمە قىلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ھەيكەللەردىن ستەيىن بىر نەچچىنى تېپىپ ئېلىپ كەتكەن. دەۋرى مىلادى 2 — 3 - ئەسىرلەر ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

11. بەشتار (五弦)

بەش تارلىق چەكمە چالغۇ، بېشى كىچىك دۇگىلەك، دەستىسى قىسقا، يانتۇ تۇتۇپ ئوڭ قول بارماقلىرى بىلەن تارا چېكىپ چېلىنىدۇ. بۇ چالغۇ ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق، پەقەت غەربىي يۇرتلىرىدىكى چالغۇسى ئىكەنلىكى ھەققىدە تارىخنامىلاردا مەلۇمات ئۇچرايدۇ. مۇزىكانت، چالغۇچى تەتقىقاتچىلار بۇ خىل چالغۇنى راۋاب بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشماقتا.

خوتەن يېزىلىرىدا بۇ خىل چالغۇغا ئوخشاپراق كېتىدىغان قويچى راۋابى (يەرلىك خەلق بەزىدە »ئاللىچى راۋابى» دەپ ئاتايدۇ). ساقلانماقتا. بۇ خىل راۋابنىڭ بېشى كىچىك، تېرە تۇتۇلغان، بەش تال تارىسى بار، مۇڭگۈزلۈك يوق، دەستىسى قىسقا، پەدە باغلانمايدۇ، چالغۇچى ئۆزىنىڭ سېزىمىغا تايىنىپ پەدە بېسىپ مۇزىكا ئورۇندايدۇ.

خوتەن ناھىيە يوتقان خارابىسىدىن پادىچى راۋابى چېلىۋاتقان كۆرۈنۈشتىكى كىچىك ساپال ھەيكەللەر تېپىلدى. قىزىل مىڭ ئۆي-

ئالتىنچى باب

زىننەت بۇيۇملىرى ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتى

§1. زەرگەرلىك ھۈنەر ـ سەنئىتى[1]

1. زەرگەرلىك ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ تەرتىپلىرى

زەرگەرلىك ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن، شۇنداقلا مۇئەييەن ئالتۇن زاپىسىغا ئىگە خوتەن رايونىدىمۇ ئەنئەنىۋى قول ھۈنىرىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان نازۇك ھۈنەر ـ سەنئەتلەرنىڭ بىرى. زەرگەرچىلىك ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ بەزى باسقۇچلىرى قارىماققا ئاددىيدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا خىمىيىلىك، فىزىكىلىق بىلىملەر مەركەزلەشكەن بولىدۇ. ساپ بولمىغان ئالتۇنلارنى تاۋلاپ، مۇۋاپىق مېتال خۇرۇچ قوشۇپ ئېرىتىپ، ئەستەر سوقۇش (ئالتۇننى نېپىز ياپراقچە شەكلىگە كەلتۈرۈش، سىم تارتىش، كۆپتۈرۈش ـ مانىكاللاش، سوقۇپ نېپىزلەنگەن ئالتۇننى قېلىپ بويىچە كۆپتۈرمە شەكلىدە گۈل چىقىرىش)، قېلىپقا قېقىپ ھەرخىل گۈللەر ـ

① بۇ تېما «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ــ زەرگەرلىك» (تۈزگۈچى: ئەر ـ كىن كېرىمى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىل 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى) ئاساسىدا تەييارلاندى.

ما يەر ئاستىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى ئارد-سىدىكى چالغۇ - ئەسۋابلار ۋە چالغۇ ئەسۋاب تەسۋىرىدىن قارىغاندا ئۇدۇندا 40 نەچچە خىل چالغۇ ئەسۋاب ئىشلىتىلگەن. يۇقىرىدىكى چالغۇ ئەسۋابلاردىن باشقا يوتقان خارابىسى، قۇمرابات خارابىسى، دەندانئۆيلۈك تام رەسىملىرى قاتارلىقلار ئارىسىدا ئۇچرايدىغان چال-غۇلاردىن يالغۇزەك (萧)، سىزغۇ (笛横)، بارىت، ئۇچتار (三弦)، دومباق، داپ، يان دومباق قاتارلىق چالغۇلار بار. خوتەنلىك ۋاسىد-سارا كاننىڭ غوڭقا، نەي، قالۇن، چاك قاتارلىق چالغۇلارنى چېلىشقا ئۇستا ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، بۇ خىل چالغۇلارمۇ خوتەندە كەڭ تارقالغان بولۇشى مۇمكىن.

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان خوتەنلىك مۇزىكىشۇ-ناس، تارىخشۇناس، موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسىقىييۇن» دېگەن ئەسىرىدە: «يەكەن ۋە خوتەن خەلقىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى خەرىزە تۇرك دېگەن كىشىنىڭ تەمبۇر، بەربەت (باربىت) ۋە ئود قاتارلىق چالغۇلارنى ياساپ چېلىش-نى كەشىپ قىلىپ ئالەم خەلقىگە ئۆگەتكەنلىكى» ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.

خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېيىدا قاراقاش ناھىيەسىدىن تېپىلغان يو-غان بىر قوڭغۇراق (钟) كۆرگەزمىگە قويۇلغان. قوڭغۇراق چۆيۈد-دىن ياسالغان. ئۇستىدە ئاسىدىغان يېرى بار. قوڭغۇراق ئۇستىدە ئىپتىدائىي شەكىلدىكى بەلگە، نەقىشلەر قاپارتما قىلىپ چىقىرىل-غان، قوڭغۇراق سوقما چالغۇغا تەۋە بولۇپ، كىچىك بولغا بىلەن ئۇ-رۇپ چېلىناتتى.

(ۋارىس تېكىن)

(1) ئوچاق: زەرگەرچىلىك ھۈنەر ـ سەنئىتىدە ئوچاق، ئالتۇننى ئېرىتىش ۋە كەپشەرلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان زەرگەرلەر ئوچاقنا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن. ئىلگىرى كۆپرەك ئىشلىتىلگەن ئوچاقلار ئاساسەن ئوتقا چىداملىق ساپال توپىسىدىن ياسىلىپ، ئۆي ئىچىدە مەشغۇلات قىلىشقا قۇلايلىقلاشتۇرۇلغان. جەغان، ئارچا، جىگدە قاتارلىقلاردىن چالا كۆيدۈرۈپ تەييارلانغان ئىسسىز كۆمۈرنى يېقىلغۇ قىلىپ ئىشلىتىپ، ئوتنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆرەك (ياغاچ ساندۇقلۇق شامالدۇرغۇچ) سەپلىگەن.

(2) بوتا (چاناق): يۇقىرى تېمپېراتۇرىغا نىسبەتەن چىدامچانلىقى كۈچلۈك ئالتۇن ئېرىتىش قاچىسى.

(3) ھانكال: تۈچ ياكى پولاتتىن ياسالغان كۈب شەكىللىك قىلىپ بولۇپ، ئالتە تەرىپىنىڭ ھەممە يۈزىدە ئوخشىمىغان شەكىلدىكى چوڭ ـ كىچىك ئويمانچاقلار ۋە تۆشۈكچىلەر بار. ئۇنىڭ يەنە، ئۇچى يۇمىلاقلاشتۇرۇلغان، تۆشۈكلەرگە دەل كېلىدىغان قەلەملىرىمۇ بار. ھانكال ئاساسەن گۈل ھالقىلارنىڭ كۆپتۈرمىسى ۋە قوڭغۇراق (شارچە) ياساش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

(4) كىلە: سەل قېلىنراق پولات تاختىدىن ياسالغان، يۈزىگە چوڭ ـ كىچىك يۇمىلاق تۆشۈكچىلەر ئويۇلغان، مەخسۇس ئالتۇن سىم تارتىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب. كىلە زەرگەرلىكتە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋابلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق ئالتۇندىن توم ھەمدە چاچنىڭ نىخىدەك ئىنچىكە سىم تارتقىلى، يەنى توم ـ ئىنچىكىلىكىنى زىننەت بۇيۇمىنىڭ ئېغىرلىقىغا ماسلاشتۇرۇپ تارتقىلى بولىدۇ.

(5) كىتىلەك: پولاتتىن ياسالغان پارالىلىپىپىد شەكىللىك سايمان بولۇپ، مەشغۇلاتتا، سەل يېسىلىنىپ تەييار قىلىنغان ئالتۇننى كىتىلەك ئۈستىدىكى مۇڭاپىق ئېرىقچىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ،

نى چىقىرىش، تۇم-ئىنچىكىلىكى ئوخشاش بولمىغان سىملاردىن ھەر خىل ھالقىلارنى ياساش، ھەر خىل گۈللەرنى زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ گەۋدىسىگە تۇتقۇزۇش ئۇچۇن كەپشەرلەش، دانىكا داشقاللىرىنى تا-زىلاش، پەردازلاش زەرگەرچىلىكتىكى ئاساسىي ئىش ھالقىلىرىدۇر.

زەرگەر زىننەت بۇيۇمىغا ئىشلىتىلىدىغان ئالتۇننى ئالدى بىلەن ئېرىتىپ شۇ خىل زىننەت بۇيۇمىغا ماسلىشىدىغان ھالەتكە كەلتۇرىدۇ.

خېرىدارنىڭ ئېھتىياجى ۋە شۇ خىل زىننەت بۇيۇمىنىڭ چىداملىقى چىنلىقى چىقىش قىلىنغان ھالدا نەگە (مېتال خۇرۇچ) قوشۇپ ئېرىتىدۇ. ئالتۇنغا نەگە قوشۇشتىكى مەقسەت، بىرىنچىدىن، ئالتۇن بۇيۇمىنىڭ پىرسەنتىنى تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق زىبۇزىننەت بۇيۇمىنىڭ باھاسىنى تۆۋەنلىتىش؛ يەنە بىرى قاتتىقلىقىنى ئاشۇرۇپ، ئاسان ئۇپراپ كېتىش ۋە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنىڭ ئېگىلىپ قاتلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت.

نەگە قوشۇشتىكى ئومۇمىي پرىنسىپ شۇكى، قوشۇلىدىغان نەگە كۈمۈش ياكى مىستىن تەركىب تاپقان بولۇشى لازىم. كۈمۈشنىڭ رولى ــ ئالتۇننىڭ يۇمشاقلىقى ۋە چۈرۈكلۈكىنى كېمەيتىپ، يېرىلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش. مىسنىڭ رولى ــ كۈمۈشنىڭ قوشۇلۇشىدىن رەڭگى سۇسلىشىپ كەتكەن ئالتۇننىڭ رەڭگىنى تۇلۇقلاشتىن ئىبارەت. ئەگەر قوشۇلىدىغان كۈمۈش كۆپ بولۇپ كەتسە، تەييارلانغان ئالتۇن بويۇمنىڭ رەڭگى سۇس سېرىق بولۇپ قالىدۇ. مىس كۆپ بولۇپ كەتسە، رەڭگى ياخشىلانسىمۇ ئالتۇن چۈرۈكلىشىپ، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشقا قولايسىزلىق ئېلىپ كېلىدۇ.

كەپشەر دورىسى ۋە پەردار دورىسىنى تەڭشەش زەرگەرلىك ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ جېنى ھېسابلىنىدۇ.

1) ئالتۇن، كۈمۈش زىبۇزىننەتلىرىنى ياساش ئەسۋابلىرى

يۈزى تەكشى، پارالليل تۆت تەرەپلىك ئەسۋاب بولۇپ، ئاساسىي گەۋدىسىگە ئىككى قوزۇق ئورنىتىلىدۇ. بۇ قوزۇقلارنىڭ بىرىدە ئايلانما شەكىل ھاسىل قىلىنسا، بىرىدە يېسىلاش ياكى ئىنچىكىلىتىش مەشغۇلاتلىرى ئىشلىنىدۇ.

(11)بولقا، ئامبۇر، شىرە سەندىلى، قايچا.

(12) ئەستەر يايغۇچ (چىغىرىق): پولات-تۆمۈردىن ياسالغان چىشلىق چاق، تولۇق قاتارلىقلارنىڭ رولىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان. مەشغۇلاتتا، زىننەت بۇيۇمىغا لايىقلاشتۇرۇلغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش قىزىتىلىپ، يۇمشىتىلغاندىن كېيىن، تۇلۇق ئارىسىغا ئېلىنىپ، ئىككى تولۇق ئارىسىدا قىسىپ ئايلاندۇرۇپ نېپىزلىتىلىدۇ. يېيىلغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش زەرگەرلىكتە «ئەستەر» دېيىلىدۇ. ئەستەر يايغۇچتا ئالتۇن ياكى كۈمۈش قىيىلىپ ياكى كۆپتۈرۈلۈپ، زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بىر قىسىم بۆلەكلىرى ياسالغاندىن سىرت يەنە، تومراق ئالتۇن ياكى كۈمۈش سىمنى تارتقىلىمۇ بولىدۇ.

(13) باغلىق: پولاتتىن قىرىپ ياسالغانلىرىمۇ، ئۇجمە ياغىچىدىن قىرىپ ياسالغانلىرىمۇ بار. ئاساسلىقى ئۈزۈك ئايلانمىسىنى يۇمىلاقلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، قول بارمىقىغا لايىقلاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

(14)ئالتۇن قىرغۇچ: بۇ ئېلېكتىر توكى ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدىغان، توك سەرپىياتى تۆۋەن ئەسۋاب بولۇپ، ئىشلىتىش پىرىنسىپى ئىستانوكقا ئوخشايدۇ.

(15)قەلەم ۋە نۇسخا پىچىقى: قەلەم پولات-تۆمۈردىن ياسالغان، بىر ئۇچى يېسىلىنىپ ئۆتكۈرلەشتۈرۈلگەن تىغلىق ئاددىي ئەسۋاب بولۇپ، ئامبۇر، قايچا ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئالتۇن زىنچىلارنى كېسىپ پارچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. نۇسخا پىچىقىمۇ پولات-تۆمۈردىن ياسالغان. يېسىلانغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش ئۇس-

بولقا بىلەن بوش ئۇرسا، ئالتۇن ئېرىقچىغا پېتىپ، بىر تەرىپى سەل قاپىرىپ چىقىدۇ. بۇ ئاساسلىقى، سىدام بىلەزۈك، ئۈزۈكلەرنى ياساشتا كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ، تار يۈزىگە قويۇپ قاپارتىلسا، قاپارتىلغان يۈزىگە قېلىپتىكى گۈل نۇسخىسى ئويۇلۇپ، گۈللۈك بىلەزۈك ياكى ئۈزۈكنىڭ ئاساسىي ھالىتى تەييار بولىدۇ.

(6) جۇپتەك (قىسقۇچ): زەرگەرلىك ھۈنەر-سەنئىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب بولۇپ، ياغاچتىن ياسالغانلىرىمۇ، پولات-تۆمۈردىن ياسالغانلىرىمۇ بار.

مەشغۇلاتتا زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ قول بىلەن تۇتۇپ ئىشلىگىلى بولمايدىغان نازۇك بۆلەكلىرى جۇپتەكتە قىسىلىپ، مەقسەتتىكى ئورۇنغا قويۇلىدۇ. كېسىلاتالىق ئېرىتمىلەرنى ئىشلىتىپ مەشغۇلات قىلغاندا، ياغاچتىن ياسالغان جۇپتەك ئىشلىتىلىدۇ.

(7) ئېكەك: زىننەت بۇيۇمىنى بىر ۋاراق قەغەز ئۈستىگە توغرىلاپ ئېكەك سېلىپ زىننەت بۇيۇمىنىڭ يېرىك يەرلىرى سىلىقلىنىدۇ.

(8) رېجە: ئىككىلىسى ئالتۇننى ئېرىتىپ قاتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۈستىدىكىسى تاختا رېجە، ئاستىدىكىسى سىم رېجە بولۇپ، ئالتۇننى ياسىماقچى بولغان زىننەت بۇيۇمىنىڭ ئىنچىكە-تومۇقىغا ئاساسەن تار-كەڭرى ئېرىقچىلارغا قۇيۇلىدۇ.

(9) قول گىرەمسى: ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ كۆپىنچىسى كىچىك ھەم نازۇك ياسىلىدىغان بولغاچقا، قول بىلەن تۇتۇپ مەشغۇلات قىلىشقا باب كېلىۋەرمەيدۇ. بەزىدە قول بىلەن تۇتقان ھالەتتىمۇ كۈچ يېتىشمەي، زىننەت بۇيۇمىنى بۇزۇپ قويىدىغان ئىشلار دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ چاغدا، قول گىرەمسىگە قىستۇرۇپ مەشغۇلات قىلغاندا، زىننەت بۇيۇمىنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

(10) سەندەل: تۆمۈردىن قۇيۇپ ياسالغان، ئاساسىي مەشغۇلات

ئۇچرايدۇ. باشقا رەڭلىكلىرى كەم تېپىلىدىغان بولغاچقا، كېيىنكى چاغلاردا تەبىئىي ياقۇتقا يۇقىرى سۈپەتلىك ئەينەك ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەپ چىقىرىلىپ، رەڭلىرى كۆپەيدى.

مەرۋايىت قەدىمدىن تارتىپلا زىبۇزىننەت بۇيۇمى قىلىپ ئىشلەتىپ كېلىنگەن. ھازىر ئېچكىرى رايونلاردا مەخسۇس مەرۋايىت قۇلۇلسى باقمىچىلىق كەسپى تەرەققى قىلىپ، مەرۋايىتنىڭ سۈپىتى زور دەرىجىدە ئۆستى. مەرۋايىت ئەسلىي ھالىتىدە يۇمىلاق ياكى سەل سوزۇنچاقراق كېلىدۇ. بويۇنغا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇمىغا ئوتتۇرا قىسىمدىن تۆشۈك ئېچىلىپ، يىپقا بىر قاتار ئۆتكۈزۈلۈپ تەييارلىنىدۇ. ھالقا ياكى ئۈزۈكلەرگە سەل چوڭراق، يۇمىلاق ھەم پارقىراق بولغانلىرى كۆز قىلىنىدۇ.

ھالقىلارنىڭ كۈچا زىرىسى، شىلدىرما ھالقا، پاقا ھالقا، كېپىنەك ئاي سۆكە، ئاي سۆكە، يېڭنە سىرغا، گىتار ھالقا، نوغاي ھالقا، ئاسما ئاي خاڭزا، گىلاس ھالقا، مانتا زىرە، كېپىنەك زىرە، بادام ھالقا، پانۇس ھالقا، مەرۋايىت ھالقا، ئالتۇن مۇنچاق قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان تۈرلىرى بار.

2) بىلەزۈكلەر

سىيرىتما بىلەزۈك، چاتما بىلەزۈك، بېلىق بىلەزۈك، يۇلتۇز بىلەزۈك، كۈمۈش بىلەزۈك، قوڭغۇراق بىلەزۈك، ئىشمە كۈمۈش بىلەزۈك، زۇننار بىلەزۈك، گىرەلىك قۇيما بىلەزۈك، سىم بىلەزۈك، قوش گىلاسلىق سىدام بىلەزۈك قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان تۈرلىرى بار.

3) زەنجىر ۋە يۈرەك شەكىللىك بۇلاپكا

بۇلاپكىلىق زەنجىر، جىگدە ئۈرۈقى زەنجىر، يۈرەك زەنجىر، زۇنار، تىللار زەنجىر، ئىشمە زەنجىر، گەج قىلىپ زەنجىرلىرى، گەج قىلىپ بۇلاپكىلىرى، چاچتەڭگە قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان تۈرلىرى بار.

4) ئۈزۈكلەر

كېپىنەك ئۈزۈك، پەتنۇس نۇسخىلىق ئۈزۈك، مەنچىزە ئۈزۈك،

تىگە نۇسخا پىچقىنى قويۇپ، بولقا بىلەن ئۇرغاندا، پىچاقتىكى نۇسخا يېسىلانغان ئالتۇن ياكى كۈمۈشنىڭ يۈزىگە ھاسىل بولىدۇ.

(16) قېلىپلار: ئۈزۈم ياكى گىلاس نۇسخىلىق قوتۇغۇراق ھالقا قېلىپى پولات ياكى تۇچ تاختا ئۈستىگە ئۈزۈم ۋە گىلاس نۇسخىلىرىنى ئويۇش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، مەشغۇلاتتا، يېسىلانغان ئالتۇن ياكى كۈمۈشنى قېلىپ ئۈستىگە قويۇپ، بولقا بىلەن ئۇرسا، ئالتۇن ياكى كۈمۈشنىڭ قېلىپقا تېگىشكەن يۈزىدە قېلىپتىكى نۇسخا ھاسىل بولىدۇ.

بىلەزۈك، ئۈزۈك قېلىپلىرى ـــ پاراللېلىپىپىد شەكلىدىكى پولات-تۆمۈرلەرنىڭ بىر يۈزىگە كەڭ-تارلىقى ئوخشاش بولمىغان ئېرىنچە، ئېرىنچىنىڭ يۈزىگە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنى ئويۇش ئارقىلىق ياسالغان. مەشغۇلاتتا، تومراق يېسىلانغان ئالتۇن ياكى كۈمۈشنى ئېرىنچە ئۈستىگە قويۇپ بولقا بىلەن ئۇرۇپ تىندۇرغاندىن كېيىن چىقىرىۋېلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئالتۇن ياكى كۈمۈش زىننەت بۇيۇمنىڭ ئاساسىي ھالىتى شەكىللەنگەن بولىدۇ. ئاساسىي ھالىتى شەكىللەنگەن بىلەزۈك ياكى ئۈزۈك چەمبەر ھالىتىگە كەلتۈرىدىغان قېلىپقا يۆگەلسە، بىلەزۈكنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى شەكىللىنىدۇ.

ئالتۇن بۆك قېلىپى كۆپرەك تۇچتىن ياسىلىدۇ. ئانار ۋە ئانار گۈلى نۇسخىلىقلىرى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

گەج قېلىپ زەرگەرلىك ھۇنەر كەسپىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان، گەج ۋە يېلىمدىن قاتۇرۇپ ياسالغان، بىر قېتىملا ئىشلىتىلىدىغان قېلىپ.

2. بىر قىسىم زەرگەرچىلىك مەھسۇلاتلىرى

1) ھالقىلار

ياقۇت. ياقۇتلارنىڭ تۈرى ھەم رەڭلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، زىبۇزىنەتلەرنى كۆركەملەشتۈرۈش، نازۇكلاشتۇرۇش ۋە ئېستېتىك زوق ئاتا قىلىشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن زەرگەرلىكتە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بىر تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

تەبىئىي ياقۇتلارنىڭ ئاق، قىزىل، كۆكۈچ رەڭلىكلىرى كۆپرەك

پايدىلانمىلار ـ

1) مەھمۇد كاشغەرىي: « تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 1 ـ نەشرى .
2) خې شىگلياڭ: « شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى جەمئىيىتى ۋە مەدەنىيىتى »، سودا نەشرىياتى، بېيجىڭ 2003 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى
3) دىڭ گولىڭ: « جۇڭگو ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرى » مەجمۇئەسى ‹ئۇرۇپ ـ ئادەتلەر› تومى، شەندۇڭ ماۋارىپ نەشرىياتى 2005 ـ يىلى12 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى .
4) ئابدۇللا سۇلايمان تۈزگەن: «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» (1 ـ ،2 ـ ، 3 ـ ، 4 ـ تۇم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
5) «ئوغۇزنامە» مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
6) مۇھەممەتئىمىن سابىر: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2002 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
7) ئۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇت تۈزگەن: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ـــ سۈپەنچىلىك، بورىچىلىق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
8) مەتتۇرسۇن ھەسەن تۈزگەن: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ـــ ياغاچ قاچا ـ قۇچا ياساش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
9) مەتسېلىم مەتقاسىم تۈزگەن: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ـــ تەلپەكسازلىق، تۇماقچىلىق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
10) پەتتارجان مۇھەممەت ئەرقۇت تۈزگەن: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ـــ موزدۇزلۇق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
11) ئەركىن كېرىمى تۈزگەن: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىسى ـــ زەرگەرلىك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
12) « خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» ، تۈزۈش كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى .

قوچقوراق كۆزلۈك ئۇزۇك، گۈل ئۇزۇك، سىدام ئۇزۇك، تىللا ئۇزۇك، يەر شارى ئۇزۇك، مەرۋايىت ئۇزۇك، ھەر خىل قۇيما ئۇزۇك لەر... قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان تۈرلىرى بار.

5) سۆكە

بۇ زەرگەرچىلىك مەھسۇلاتى ھالقىلار تۈرىدە نامى ئاتىلىپ ئۇ تۈلگەن بولسىمۇ، خوتەن رايونىدا قىدىمدىن بۇيان بىر قەدەر كەڭ رەك ئومۇملاشقان زىننەت بۇيۇمى بولغاچقا، ئۇنىڭ ياسىلىشى تۆۋەن دە قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ:

سۆكە ياسىلىش جەھەتتىن ئىككى خىل بولۇپ، بىرى خان سۆ كىسى، بۇ پەقەت قول بىلەن پارچە-پارچە ئىشلىنىپ قوراشتۇرۇل دۇ. يەنە بىرى يېڭى زامان سۆكىسى بۇ پەقەت ھازىرقى قېلىپ بىلەن قۇيۇلۇپ قوراشتۇرۇلىدۇ.

كېرىيە قاتارلىق شەرقىي ناھىيىلەردە ئومۇملاشقىنى خان سۆكە سى بولۇپ ئۇستى تەرىپى ئىككى قەۋەت، ئاستى تەرىپى ئىككى قاتار ئالتىدىن يەتتىگىچە بېلىق شەكلىدە ياسىلىدۇ. ئىككى تەرىپىگە ئىك كى دانە يۇپۇرماق ئېسىلىدۇ. كېرىيە سۆكىسى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدە لىكى بىلەن باشقا يۇرتلارنىكىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

خان سۆكىسىنىڭ ياسىلىش شەكلىدىن قارىغاندا، مېھراب شەكلى ئاساس قىلىنىدۇ. ئاستى تەرىپىگە ساڭگىلاپ تۇرغان بېلىق كۆرۈنۈش لىرىدىن تەبىئەتتىن ئۇلگە ئالغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ھەمدە بېلىق كۆرۈنۈشى پاكلىققا سىموۋۇل قىلىنغان بولۇپ، ئۆزگىچە گۈزەللىكنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. خان سۆكىسى قولدا ئىشلىنىدىغان بولغاچقا، ياسىلىشى ئىنتايىن نازۇك، بىر زەرگەر ئۇستام بىر ھەپتە ئەتراپىدا تۇجۇپىلەپ ئىشلىگەندە بىر كىشىلىك سۆكە پۈتۈپ چىقىدۇ. خان سۆ كىسىنى ئەڭ ياخشى ياسىيالايدىغان شاگىرتلار پىشىپ يېتىلگەن زەر گەر ھېسابلىنىپ، دۇكان ئايرىپ بېرىلىدۇ.

(ئابدۇللا سۇلايمان)

图书在版编目(CIP)数据

天下只有一个和田. 和田维吾尔族民间手工艺：维吾尔文 / 阿布都拉·苏莱曼编著. — 乌鲁木齐：新疆美术摄影出版社：新疆电子音像出版社, 2011.8
ISBN 978-7-5469-1700-9

Ⅰ. ①天… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①和田地区-概况-维吾尔语(中国少数民族语言)②维吾尔族-民间工艺-概况-维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ①K924.52②J528

中国版本图书馆CIP数据核字(2011)第166154号

丛 书 名	天下只有一个和田
书　　名	和田维吾尔族民间手工艺
编　　者	阿布都拉·苏莱曼
责任编辑	艾尼瓦·库迪力克
责任校对	努尔阿利亚·阿布都克里木
特约校对	克尤木·吐尔逊
封面设计	艾克拜尔·沙力
出　　版	新疆美术摄影出版社 新疆电子音像出版社
地　　址	乌鲁木齐市西虹西路36号
邮　　编	830000
发　　行	新疆新华书店
印　　刷	乌鲁木齐市科恒彩印有限公司
开　　本	880 ×1230mm　1/32
印　　张	18
版　　次	2011年8月第1版
印　　次	2011年8月第1次印刷
书　　号	ISBN 978-7-5469-1700-9
定　　价	55.00 元

（书中如有缺页，错页及倒装请与工厂联系）

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ناملىق يۇرۇشلۇك كىتابلار

يىللار ، ئادەملەر ، ۋەقەلەر
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە
مەدەنىيەت، مائارىپ، تېبابەت
يىپەكچىلىك، قاشتېشى، گىلەمچىلىك
ئەدەبىيات ـ سەنئەت
ھېكايەتلەر
خەلق قوشاقلىرى (تاللانما)
ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، چۆچەكلەر (تاللانما)
خەلق داستانلىرى
يەر نامىلىرى
خوتەن دىيالېكتى
كىتابلار ئۇچۇرى
چەت ئەللىكلەر نەزىرىدىكى خوتەن
كارخانىچىلار
ئۆرپ ـ ئادەتلەر
قول ھۈنەر ـ سەنئىتى
ئاۋام تېبابىتى
نەزىرىمىزدىكى خوتەن
تېپىلمىلار، تەزكىرە ـ رىسالىلەر (تاللانما)
ئۆچمەس ئىزلار

ISBN 978-7-5469-1700-9
9 787546 917009 >
定价：55.00 元